

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ԿԻԼԻԿԻՈՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ

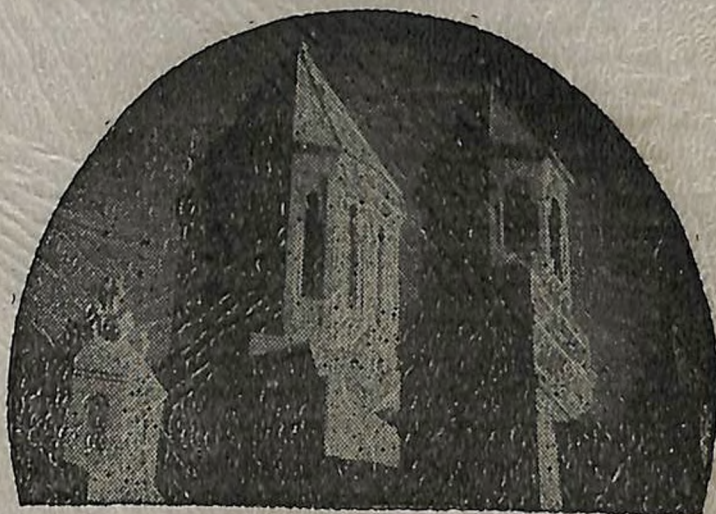

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՏԱՐԵԳԻՐՔ

ՆՈՒՐՈՒԱԾ

ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՒՒ ԷԶՐԵԱՅԻՆ ՓՈԽԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՀԻՆԳՀԱՐԻՐՈՄԵԱԿԻՆ

(1441 - 1941)

Բ. ՏԱՐԻ

1949-50

ՅՊԱՐԱՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ ԿԻԼԻԿԻՈՅ
ԱՆԹԻԼԻԱՍ - ԼԻՐԱՆԱՆ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ԿԻՆԿԻՈՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ

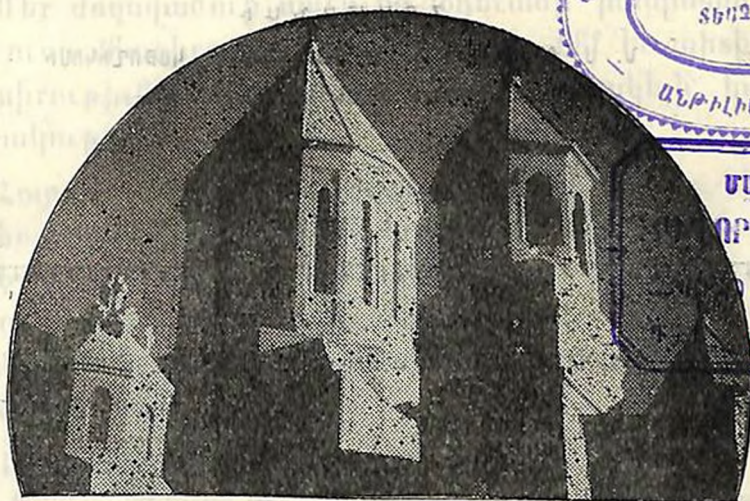

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՏԱՐԵԳԻՐՔ

ՆՈՒՐԻՐՈՒԱԾ

ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՒԻ ԷԶՄԱՇԻՆ ՓՈԽԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՀԻՆԳԶԱՐԵԼՈՄԵԱԿԻՆ

(1441 - 1941)

Պրն
308

Պրն
1910

Բ. ՏԱՐԻ

1949-50

សម្រាប់ការបង្កើនការយល់ដឹងអំពីការប្រើប្រាស់ប្រព័ន្ធប្រកបដោយសុវត្ថិភាព

ԳԴԴԳԴԱՅ ՏԱՐԱՅԴԲԱՅԱՆ

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

④

(1421 - 1441)

.Z P U U U U U U

Ն. Ա. ՕՄՈՒԹԻԻՆ Տ. Տ. ԳԱՐԵԳԻՆ Ա. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱՒ

ԼԵՆԻՆ ՏԱՆՆ ԿԻՆԿԻՈՅ

福州 90.20 - 92.40

4402 . A

୦୪-୧୫୧୮

81744147 7286400647009 327173

2020411 • 00414920

ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԻՑ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՍԿ-ի այս երկրորդ գիրքը նուիրուած է Ամենայն Հայոց Հայրապետական Աթոռի էջմիածին փոխապրութեան, եւ յանձն ենք առել կատարել այդ Մեր սիրելի եղբօր՝ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Տ. Գեորգ Զ.ի յանձնարարութեամբ, շնորհելու համար միասնականութեան եւ փոխադարձ սիրոյ եւ գնահատութեան իրողութիւնը:

Տարաբաղդաբար հակառակ Մեր ցանկութեան ուշացաւ հրատարակութիւնը, բայց դորա փոխարէն հասնող աւելի նոխացաւ թէ՛ բովանդակութեամբ եւ թէ ծաւալով: Ընթերցողը ինքնին տեսնել կարող է, որ չի խնայուած աշխատանք եւ նիւթական զոհողութիւն հասնող դարձնելու բազմաբովանդակ եւ լուսաբանող նաեւ պատկերագրութեամբ, որ հայ հրատարակչական գործի համար դիւրութիւն չէ:

Մեր ժողովածուի ամէն մի յօդուածը ինքնըստինքեան մի ամբողջական ուսումնասիրութիւն է: Խուսափել ենք եւ պիտի խուսափինք ուսումնասիրութիւնները կտր-կտր եւ շարունակելի կարգաւորութեամբ հրատարակութիւնից:

Հայագիտական Հասկ Տարեգրքերի այս շարքը Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան գիտական բերանն է, ինչպէս ասել ենք նախորդ համարում, Ամաքերք ՀԱՍԿ-ի նպատակն լինելով իւր բովանդակութեամբ ծառայել ժողովրդական աւելի լայն խաւերին, որպէս եկեղեցական եւ առօրեայ խնդիրների լուսաբանութեան ղեկավարութեան հանդէս, թէեւ սա՛ եւս կէս գիտական:

Սոյն համարի ամբողջական ծախքերը հոգացին Կիւրահայ պատական ազգայիններ եւ ազնիւ Տիկիններ, գլխաւորութեամբ Տիկ. Մարի Մելիքեանի, որոնց անունները գրուած են Հասկ Ամաքերքի մէջ (1948, Թիւ 11, էջ 304): Նրանց բոլորին կը յայտնենք Մեր հայրական սէրն ու գնահատութիւնը:

Յայտնում ենք նաեւ Մեր հայրական սէրն ու գոհունակութիւնը աշխատակիցներին:

ԳԱՐԵԳԻՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

ՄԵԾԻ ՏԱՆՆ ԿԻԼԻԿԻՈՅ

ԱԹՈՌԻՆ ԷԶՄԻԱԾԻՆ ՎԵՐԱՀԱՍՏԱՏՈՒԹԵԱՆ ՇԱՐԺԱՌԻԹՆԵՐԸ

ԵՒ ԱՆՈՐ ԳԼԽԱԽՈՐ ԳՈՐԾԻՉՆԵՐԸ

Կիլիկիան թագաւորներու ընդգրկած ուղղութիւնը՝ արդիւնք տյնակընկալութեան, որ ունէին Հռոմի պապերէն և քրիստոնեայ աշխարհէն՝ իր ախուր անդրադարձութիւնը ունեցաւ նաեւ Հայ Եկեղեցիին վրայ։ Քաղաքական իշխանութիւնը հաճոյանալու համար Հռոմի պապերուն, ճնշում ի գործ դրաւ հայ եկեղեցական իշխանութեան վրայ, որպէս զի համակերպի Հայ Եկեղեցին եւ թարկելու Հռոմի։

Այս ուղղութեան գլխավորին հակառակ էր Մեծ Հայքի կամ Արեւելեան Հայոց կղերը, որ կ'ուզէր պահպանել Հայ Եկեղեցիին անկախութիւնը և հնաւանդ կարգ ու սարքը։

Հակադրեցութիւնը մեծ եղաւ երբ Հռոմի գործակալները Մեծ Հայաստանն ալ ոտք դրին և սկսան քարոզութեան։

Վարդապետներ երեւան եկան որոնք ձեռնարկեցին պայքարի։ Ասանց ամենէն պատկառելի դէմքերէն մին եղաւ Յովհաննէս Որոտնեցի կաթիկ վարդապետը՝ որ աշակերտներէն էր Ժ. Դ. Գարուն ամենէն փայլուն ուսումնավարին՝ Գլաձորի վանքին։

Անիկա, Գլաձորի վանքին մեծ ուսուցչին՝ Եսայի Նչեցիի քով ուսում առնելէ վերջ, իրեն նպատակ դրաւ Արեւելեան Հայաստանի մէջ տարածուող Ունիթիստներու դէմ մտքառիւ և յատուկ կերպով ինքզինքը պատրաստեց։

Յովհաննէս Որոտնեցի Գլաձորէն անցաւ Տաթևի ուսումնարանը, ուրկէ Մաղաթիա Վրդ. Խրիմեցի գինքը 1380-ին տարաւ Ապրակունեաց վանքը՝ լատինական Երնջակի վանքին մօտ։ Որոտնեցի հոն վրիպողները ուղղութեան բերաւ և հասցուց բազմաթիւ աշակերտներ և արդիւնաւոր գործունէութենէ մը վերջ

վախճանեցաւ 1388 Յունուար 13-ին։

Իրաւամբ ըսուած է իրեն համար թէ «պայծառացոյց զագգա Հայոց վարդապետս եւ քահանայիւք, գեղեցիկ կարգաւորութեամբ եւ ուղղափառ դաւանութեամբ, մանաւանդ իւր եւ գիշեր մտաւելով ընդդէմ Բիւսոսասեաց աղքատախիցն գաւառին Երնջակուն»։

Արդարեւ իր դերը մեծ եղած է և ինքն է նախակարգաւոր և գլխաւոր կազմակերպիչը այդ պայքարին, որ Արեւելեան Հայաստանի կղերը մղեց Կիլիկիան կաթողիկոսարանին մէջ մուտ գտած օտարոտի հակումներուն և աղճատումներուն դէմ, որոնք մեր եկեղեցիին դոյութեան կը սպառնային։

Իր աշակերտը, Գրիգոր Տաթևացի, գերազանցեց իր ուսուցիչը ո'չ միայն ուսումնական աշակերտներ հասցնելով, այլ նաեւ գործնական քայլեր առնելով Հայ Եկեղեցին օտար ոտնձգութիւններէ միանգամընդմիշտ փրկելու համար։

Անիկա 1390-ին հաստատուեցաւ Տաթևի վանքը և վերակազմեց Սիւնեաց մեծ դպրոցը Սմբատ Օրբելեան իշխանին և Առաքել Արքեպիսկոպոսին օժանդակութեամբ։ Հոն ժողովեց բազում աշակերտներ և նշանաւոր հանգիստցաւ իր արդիւնաւորութեամբ, հասցնելով ուսումնական վարդապետներու և քահանաներու սերունդ մը, մինչեւ 1409։

Սիւնեաց այս մեծ վարդապետարանին հետ վասպուրականի մէջ կը հաստատուէր ուրիշ դպրոց մը Արճէշի (Քաջբերունիք) Խառարատտ գիւղին մօտ Սուխարու Ս. Աստուածածին վանքին մէջ, Զաքէոս Եպս. ի հովանիին տակ և ուսուցչութեամբ Սարգիս Ապրակունեցի վարդապետին (+1401) և անոր յաջորդ Վարդան Հոգոցեցիի (+1406), որ ան-

շուշտ ոչ նուազ արդիւնաւոր պիտի ըլլար քան Սիւնեաց դպրոցը՝ եթէ Լենկթիմուրի արշաւանքը չքանդէր այս հաստատութիւնը, ինչպէս շատ մը ուրիշներ, որոնք Ապրակունեաց և Աստապատի վանքերէն ոստ անդ ցրուած վարդապետներ հիմնած էին իւր վանք և իւր դաստաւան, և հակառակ աննպաստ պայմաններու՝ վերածաղկման ճիգեր կ'ընէին Հայաստանի մէջ, մինչ Կիլիկիոյ Հայրապետանոցը և իր շուրջը հաւաքուած կղերը հետզհետէ աւելի կը վրիպէր և կ'ապականուէր:

Լենկթիմուրի, Էօզպէք-թաթարներու այս արիւնդուշտ պետին յարուցած փոթորիկը, չկրցաւ Հայաստանի կրթական վերելքը կասեցնել, բայց Սիւնեաց և Վասպուրականի դպրոցները միաձուլուեցան, զի Սուլթանու աշակերտութենէն 12 վարդապետներ գացին Տաթեւ՝ աշակերտելու Գրիգոր Տաթեւացիի, որ շարունակեց իր գործը Սիւնիքի մէջ, որքան տաճն որ պարագաները թոյլ տուին: Բայց բարբարոսները՝ Սիւնիքն ալ վերադիցին մէկ երկու տարի վերջը և Տաթեւացի «ի հալածմանէ անօրինաց» կը մտածէ պահ մը երթալ Երուսաղէմ և միայն դասախօսել (ԹՈՎՄԱՄԵՆՈՓԵՅԻ, էջ 24), բայց վերջը իր աշակերտները առնելով կ'անցնի Արճէշ, Մեծօփայ վանքը: Այս վանքը 1402-ին հիմնած էր իր աշակերտներէն Յովհաննէս Վրդ. Մեծօփեցի, որ կ'ընդունի իր ուսուցիչը սիրով և անոր կու տայ ամէն դիւրութիւն: Հոն կը հաւաքուին 11 վարդապետներ և 80 կրօնաւորներ և Տաթեւացի «պայծառացեալ լուսաւորեաց ասուածային վարդապետութեամբ զամենեսին», մինչ Յովհաննէս Մեծօփեցի՝ վանքին հիմնադիրը՝ «աննառելի ուրախութեամբ զուարեանայր եւ ի սպասու կայր պիտոյիցն պակասութեան (ՄԵՆՈՓԵՅԻ, էջ 59) և «կայր ի վերայ բազմութեան եղբարցն եւ կեակերեւ զամենեսեան հացիւ եւ հանգիստի» (ՄԵՆՈՓԵՅԻ, էջ 5):

Այն շարժումը որ ժ. դարուն վերջը և ժ. դարուն սկիզբը կը տեսնուի Հայաստանի մէջ — ուր քաղաքական կացութիւնը քիչ մը աւելի ապահով էր քան Կիլիկիոյ — վերանորոգութեան շըր-

ջանի մը սկիզբն էր, մասաւորական շարժումի մը լծարդուած:

Յովհաննէս Որոտնեցի, Գր. Տաթեւացի և իրենց ժամանակակից ուրիշ քաղաքիւ վարդապետներ Հայ Եկեղեցին զօրացնել կ'աշխատին օտար յարձակմանց դէմ՝ զայն պաշտպանելու մրտահոգութեամբ և նախահոգութեամբ:

Գրիգոր Տաթեւացի մասնաւորապէս ամէն ջանք ի գործ կը դնէր բանիւ և գործով, քարոզութեամբ և գրաւոր վաստակներով, օտարոտի դաւանանքներու դէմ պատուար կանգնել, Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ հարադատ ոգիով սնած մարդիկ պատրաստելով: Սակայն ասիկա բաւական չէր չարիքը արմատախիլ ընելու համար, վասն զի Արեւելեան Հայաստանի մէջ լատինական հոլութեան դէմ այս զօրաւոր պատուարները ստեղծուած տաճն, դժբախտաբար Արեւմտեալի Կիլիկիոյ մէջ օր քան զօր կը զօրանար լատին ազդեցութիւնը:

Սիւսի կաթողիկոսարանը՝ թագաւորութեան հովանաւորութենէն զրկուած՝ անտանելի անկումի մատնուած և ապականուած էր:

Եկեղեցին կը դանուէր իսկապէս աագնապալի կացութեան մէջ:

Յովհաննէս Որոտնեցի և Գրիգոր Տաթեւացի, որոնք ազգային եկեղեցիին պաշտպանութեան գաղափարով ոգեւորուած՝ ա'յս քան եռանդուն ջանքեր ի գործ կը դնէին, անկարելի է որ մտահոգուած չըլլան եկեղեցւոյ վարչութիւնը ևս բարձրացնելու և վերանորոգելու գործով:

Գրիգոր Տաթեւացի կը հաստատէ թէ՛ Սիւնեաց դպրոցը, որ հին ժամանակներէ սկսեալ միշտ Հայաստանի մէջ ղեկավար դեր կատարած է իւր ուսումնավայր և մասաւորական կեդրոն, Որոտնեցիի միջոցով վերականգնած տաճն մտածած է Լուսաւորչի Աթոռին վերանորոգութեան մասին և թէ ասոր համար ինքը երկու անգամ նամակ գրած է Սիւս, Կոստանդին Ե. Սեպի (1372-1380) և Կարապետ Կեղեցի (1393-1404) կաթողիկոսներուն և վերջինը՝ «կամեւ փոխել զարօն ո'չ յԱսրամաւ, այլ ի

յԱղուանա», որ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի ձեռքով հաստատուած աթոռ մըն էր(*):

Բայց յայտնի չէ թէ Հայաստան գաւառ հրաւէր եղած է կարապետ կաթողիկոսի, ինչպէս եղած է այս տեսակ հրաւէր մը, տարկա փաստ մըն է թէ Գր. Տաթևացի և իր ղարդը բաւական կանոններն Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութեան վերակազմութեան հարցով զբաղած են և փափաքով էին զայն Հայաստանի մէջ հաստատուած տեսնելու:

Գրախոսարար Տաթևացիի գրուած էն որոշ իմաստ մը հանել գիտար է: Եկեղեցական անկարգութիւններու համար կատարուած բողոքի մը կարապետ կաթողիկոս կրնայ պատասխանած ըլլալ թէ մատգիր է անձամբ գալ և հաստատուիլ Աղուանից աշխարհը և իրենց բողոքը նկատի առնել: Ինչ որ սակայն անժխտելի է, սա՛ է որ Տաթևացի աշխատած է Հայոց միակ կաթողիկոսութիւն մը ունենալու: Եւ իր այս նպատակին համար համար ներկայացած պատահութիւնը օգտագործած է իր Քաջբերունիք գտնուած պահուն:

Այս թուականին (1409) երկպառակութիւն մը ծագած էր Աղթամարի թեմականներուն մէջ:

Վասպուրականի առաջնորդները և իշխանները թշնամացած էին իրենց կաթողիկոսին՝ Դաւիթի հետ և կը խորհէին զայն դահլիճէն ընել:

«Բազումք ի նոցանէ պնդեին քե ոչ եւս կամիմք մեք գաւառնին առաջնորդութիւն այս աթոռոյ, որոյ վասն իսկ գրեցին բոլոր յայլ եւ այլ կողմանս եւ ծանուցին զմիսս իւրեանց»: Իբր մեծ վարդապետ Տաթևացիին կը դիմեն և ծանր տաքստատնութիւններ կը ներկայացնեն Դաւիթի դէմ:

(*) Այս առիթը թէ՛ Օրմանեանի եւ թէ Բարգէնի կաթողիկոսի կարծիք տուած է: Թէ Սիւնեաց ղարդը ծրագիր ունէր Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութեան վերածել Աղթամար, մինչ կարծեմ թէ սխալ հասկացողութիւն մը կայ: Բնորոշ կառավար Տաթևացի Աղթամարին նոյն տակ ըլլալը եւ անոր խոսելի եւ ապօրէն ըլլալը հաստատելու համար կարապետ կաթողիկոս Կեղեցիի Աղուանը եւ ոչ Աղթամար փոխադրուիլ փափաքիլը փաստ կը ներկայացնէ:

Տաթևացի իր շուրջը հաւաքելով քանի մը վարդապետներ, խնամատարութեամբ վանքին առաջնորդ Յովհաննէս վրդ. Մեծսիւցիի, խորհրդակցութիւն մը կ'ընէ:

Այս առթիւ պատրաստած է հաւանորէն Վասն աթոռոյն Աղթամարայ, որ էին ի ներքոյ բանադրանաց գրութիւնը, որ մեղի հասած է: Հոս Տաթևացի կը ջանայ ապացուցանել նոյնքին դոյաութիւնը և տակաւին Աղթամարին անոր ներքեւ ըլլալը, 1113-ի ժողովին համաձայն և իբր պայման արձակման՝ կ'ուզէ որ աթոռը և իր թեմականները հնազանդին Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին:

Գրիգոր Է. Անաւարդեցիի կաթողիկոսութեան տարեկան (1292-1307) կամ նոյնիսկ անոր ընտրութենէն առաջ, Աղթամարի բանադրանքը անգամ մը վերցուած էր, ինչպէս նոյն կաթողիկոսին մէկ ակնարկութենէն կրնայ հետեւցուիլ, բայց Անաւարդեցիէն հազիւ 40-50 տարի վերջ՝ Մխիթար Գոնեցի կաթողիկոսի ժամանակ (1341-1355), Աղթամար կրկին բանադրանքի տակ կը նկատուէր, վասն զի գրուած է թէ «յաւաջմե հնազանդ եւ կարողիկոսին, այլ սակաւ ժամանակ ե, զի եւս անձին անուն կարողիկոսի, վասն որոյ բանադրեցաւ ի կարողիկոսէն Հայոց» և թէ «յորմեհեսե արեւպիսկոպոսն Աղթամարայ ապաստեցաւ ի մեզ, բանադրեցաւ հանդերձ վիճակակցօք նորա»:

Ուրեմն Աղթամար նոր բանադրանք մը ընդունած էր, Մխիթարէն քիչ առաջ(*) կամ նոյնիսկ անոր ժամանակ: Իրեն հետ, Մեծսիւ մէջ խորհրդակցող

(*) Քիչ մը շփոթ են հոս դէպքերը: Անաւարդեցիի արձակումէն վերջ, Աղթամարի կաթողիկոսները արդեօր մերկացա՞ն իրենց կաթողիկոսի տիտղոսը, զոր վերջը կրկին կիրարկեցին: Այսպէս կրնայ ենթադրուիլ, վասն զի Մխիթար 1345-ի ժողովին մէջ, եթէ պարզ «արեւպիսկոպոսութիւն» կը յիշէ Աղթամարը (Mansi, Snpb. t. III. p. 522), եւ Դանիէլ Դաւիթեցի «հակաբռն կարողիկոս» կ'անուանէ զայն (Hist. des Croisades, Doc. Armén. II. p. 628. Տես. 2. Ալիսեան, ԳԱԽԱՅԱՆԱԳԻՐ, էջ 14): «Ապաստեցաւ ի մեզ» բառերն ալ կասկած կը ներշնչէ, թէ նոյնիսկ Մխիթարի ասին եղած է այս ապստամբութիւնը, անգամ մը հնազանդութեան գալի վերջ:

Վարդապետները կ'ընդունին իր տեսա-
կէտը և կ'որոշեն Աղթամարի կաթողի-
կոսը գահընկէց ընել և անոր բովանդակ
թեմը ենթարկել Սիսի Յակոբ կաթողի-
կոսին իշխանութեան և բառնալ նշովքը՝
Աղթամարի հնազանդողներուն վրայէն:

Այս նպատակով գետին պատրաս-
տելու համար Տաթևացի սիրաշահիլ և
համոզել կ'աշխատի Աղթամարի վիճա-
կայինները: Իր մէկ թուղթը ուղղուած
«առ բնակիչս Արեւիւոյ, Բերկոյ եւ Արծ-
կոյ» (ԲԱՁՄԱՎԻՊ 1898, էջ 130) կը հաս-
տատէ տարիկա: Հոն անիկա կ'ըսէ. «սեւ-
եալ զգեցիցի կարգս ձեր եւ զայսձառ
բխսոնեութիւն յոյժ ուրախացաք, բայց
վասն անիծից նախնեացն, որ կայ ի վե-
րայ աշխարհացոյ, վասն ապստամբութեան
առաջնորդաց սուսանուն կաթողիկոսաց,
որ ի ծովն Աղքամարայ, յոյժ տեսնուի կայի,
եւ խնդրէի ելս գտնել իւրացն, զի մի՛ բազ-
մութիւն անմեղ բխսոնեիցոյ ի ներքոյ
բանադրանացն մնացեան: Եւ մինչ էի յայս
յապէս տարակուսի, հրաման ընկալայ ի

Յիշատակարան մը (Էջմիածնի թ. 2103/
2065) տարրեր կերպով կը ներկայացնէ գործը
(Տես, ԱՐԱՐԱՏ 1913, էջ 755): Գրիգոր Տաթևա-
ցիի համար կ'ըսէ թէ՝ «եղեւ իբրեւ զհաւատարմ
լրեան Յեսու Նաւեայ, մասնելով յերկիրն՝ պարգե-
եաց, այսինն տաճակեաց զմեզ ի բանադրութենէ
անիծից սուս եւ ապստամբ կաթողիկոսացն Աղքա-
մարայ եւ եբեր տգլխս Հայոց զիրկական համբաւն
եւ առաջնորդեաց արժանաւորաց մտնել ի միա-
բանութիւն եւ ի հնազանդութիւն գերադրական եւ
սուրբ արքունի Գրիգորի Լուսաւորչին մերոյ...»:

Այս պարագային Տաթևացիի գործը կը սահ-
մանափակուի եւ Քաջըրուտիքը արժակած կ'ըլ-
լայ Աղթամարի կաթողիկոսներու նշովքէն: Կար-
ծեմ շատ աւելի յստակ ու պայծառ են այս
մասին Դաւիթ Բաղիշեցի բանասէրին տողերը
(Թափչեան. ՅՈՒՑԱԿ ԶԵՌ-ՍԳՐԱՅ ԳԱՏԵԱՆ ԽԱ-
ԶԻԿ ՎԱՐԳԱՊԵՏԻ, 1898 Վաղարշապատ. և.,
էջ 93. եւ ԳԻՒԱՆ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ Ժ. հտ.,
էջ 45). որ կ'ըսէ թէ Գրիգոր Տաթևացի «ար-
ձակեաց զկողմանս Արեւու եւ գտնեայն
Բզնունիս ի կապանացն Աղքամարայ, եւ կոչ-
եաց զկաթողիկոս Աղքամարայ, զի գայցէ ի հնա-
զանդութիւն Ս. Արքունի լոս տեսան իւրոյ եւ
նոքա ո՛չ կամեցան լսել սրբոյն եւ լազուսանգամ
աղօսեաց եւ բնու ոչ լուսն եւ ոչ եկին առ նա,
վասն որոյ կրկին բանադրեաց զԱղքամար եւ զհնա-
զանդեալս իւր Է.Ժ. (=70) գլխով եւ զԱրեւիւ
արձակեաց եւ աւերեցին զեկեղեցին...»: Չափազանց
նշանակելի է մեր կողմէ ստորագծուած մասին
Աղանանցի հրատարակութեան մէջ պակսիլը:

սեպեան, երբ զոր ինչ խորհեալ եւ արա
վաղվաղակի, եւ իմ ձեռն արկեալ գրով
արձանացուցի»:

Այսպէս մտքերը պատրաստելէ վերջ,
«ընկեցին զկաթողիկոս տեղւոյն յարքուն
նորա» և գրեցին ասոր համար ամէն
կողմ, ինչպէս նաեւ Յակոբ կաթողիկո-
սին՝ ի Սիս:

Այդ գիրին մէջ կ'ըսեն թէ «ժամու-
ցումն լիցի գերիմաստ գլխոյդ՝ վասն Աղ-
քամարայ կաթողիկոսութեանն, որ ուս
եւ, հակառակ մեծի եւ նամարիս կաթողի-
կոսիդ մերոյ. զոր անփոյր են արարեալ ի
բազում ժամանակաց նախնիքն մեր եւ
առաջնորդք... եկաւ ի կողմանս վաս-
պուրական ծովուս. զի կրկին խայտառ-
կեալ եւ արեւել տեսանայ զչար կաթողի-
կոսն Աղքամարայ... ուստի եւ ամենայն
կարգաւորք եւ աշխարհական կամակից
եղեն անկման կաթողիկոսի. եւ նոցին կա-
մօքն ընկեցաք եւ լուծաք յարքուն, եւ գրե-
ցաք երկուս թուրքս՝ առաջին եւ երկրորդ
յամենայն քաղաքս նոցա եւ ի գեղս, այլ եւ
յամենայն աշխարհի չորս կողմունս. ի յա-
րեւելք՝ ի յարքուն Գրիգորիսի (Աղուանից
կաթողիկոսի). ի հարաւ՝ մինչ ի Պարս-
կաստան. ի հիւսիս՝ մինչ ի Վրաց տուն.
ի յարեւմուտք՝ մինչ ի յարքուն սուրբ. եւ
զգրեցիք առ ձեզ առաքեցաք: Պիսի՛ յոր-
ժամ հնազանդին սուրբ արքունոյ՝ նոցա
եպիսկոպոս ձեռնադրես, եւ մեռն
ենորհես...: ...եւ բոլոր այն երեք եր-
կրին» (*) որ ի հնազանդութիւն ձեզ բե-
րաւ, ամենեցուն առ հասարակ ամեն
քաղաքի յանուանե, եւ վարդապետացն
եւ քահանայիցն թուրք օրհնութեան գրէք.
այլ եւ ննջեցելոց նոցա արձակումն ի կա-
պանաց անիծիցն: Ջի յորժամ լուսանայ
երկիրն եւ այլ գայն լսեն, ամենեքեան
զղջանան եւ ի հնազանդութիւն բեզ գան,
եւ լինիցին մի հաւս եւ մի հովիւ, եւ վասն
այս լիցի մեզ մասն բարեաց...»:

Յակոբ կաթողիկոս Սոսիի ստանա-
լով այս գիրը իրր «կաթողիկոս ամենայն
Հայկազնեաց հանուրց եւ Վաղարշապա-
տու» կը պատասխանէ գիրով մը ուղղը-
ւած «յականաւոր մայրաքաղաք Արեւե»

(*) Երբք երկիրներն են Արժէշ, Բերկրի, Արծկէ:

և «ի սուրբ ուխտսն Մեծովայ» և իր հայրապետական հեղինակութեամբ կը յայտարարէ, թէ «այս մեր գիր հոգեւորական բարձր հրամանի հաստատութիւնն է»:

Այսպէս, Քաջբերունիք, որոնք Աղթամարէն կը բաժնուէին, նշուածքէն կ'արձակուէին և Տաթևացի առանց հօտի հովիւի կ'ուզէր վերածել Աղթամարի կաթողիկոսը:

Թովմա Մեծովեցի իր պատմութեան մէջ (էջ 52) այս ժողովին կ'անդրադարձնուի, որ «ի սոյն ժամանակի ի խնդիր եղեալ վասն կապանաց Աղթամարայ եւ մեծահանգիստ ժողով արարեալ արձակեաց զամենեւեան (ի կապանաց) հնոց կաթողիկոսացն մերոց»(*):

Սակայն հակառակ Յակոբ կաթողիկոսի ցոյց տուած խանդավառութեան և Տաթևացիի ջանքերուն, դժբախտաբար դորձը կը վիժի, վասն զի եկեղեցականներէն և աշխարհականներէն, ինչպէս նաև Տաթևի և Մեծովայ միաբաններէն ոմանք պաշտպան կը կանգնին Աղթամարի և Դաւիթ կաթողիկոսը իր աթոռին վրայ կը վերահաստատեն «ի ձեռն իշխանութեանց այլազգեաց», և Դաւիթ այդ կողմերէն կը վանէ բոլոր անոնք, որոնք ընդդէմ Աղթամարի գումարումը ըրած էին:

Անոնց մէջ էր նաև Տաթևացին, որ իր աշակերտները կը փախցնէին Արարատ: Ասոր համար Տաթևացի կը դրէր Արձազնեցիներուն, թէ ապա «բարեխաւացն սասանայ՝ հանեալ յարուցմունս ի յրեհանեաց մերոց եւ յաւակեհաց, նաեւ ի բուն իսկ բռնաւորաց: Եւ իմ յոյժ սրտում գոլով զի ոչ եղև զրաւ մերումս բանի, որպէս եւ ձեզ է յայտնի»:

Սակայն որպէս զի ազգային եկեղե-

(*) Ասոր անհարկելով է որ անշուշտ Սիմէոն Կիլիկիայ Կաթողիկոսը՝ առ Փիլիպպոս Աղթանեցի ուղղած նշանաւոր թուղթին մէջ կ'ըսէ, թէ Գր. Տաթևացի «յղեաց Պրջ. քովն Հայոց (= 1407) զԱղթամարցիք ի Սիս, առ կաթողիկոս Յակոբ եւ եղեն հնազանդ Սրբոյ Լուսաւորիչի Աթոռոյն, որով եղեն մի հօս եւ մի հալիս, որպէս գրեն Գրիգոր Տաթևացի եւ նորին առակերտն՝ Պօղոս եւ Մատթէոս»:

ցիին միասնակութեան աշխատանքը շարունակուի՝ Տաթևացի Արարատեան նահանգը փախելէն վերջ, Երեւանէն «Արեւոյ եւ Բերկոյ եւ Արծկոյ եւ այլ քաղաքաց զեղեցից» բնակիչներուն գիր մը ուղղելով կը հաղորդէ, թէ դորձը փոխանցած է իր աշակերտին Թովմա Մեծովեցիին՝ «եւ կարգեալ կացուցի զդա մեզ երեսփոխան... եւ ետու դմա հրաման եւ իշխանութիւն... զբերակասար գործն մեր ի գլուխ եւ յաւարտ հասուցանել: Ոչ հնազանդիկ[] Աղթամարայ, եւ ոչ ալ թոյլ այլոց ի հնազանդութիւն նոցին... այլ եւ ետու դմա հրաման, զի զբանագրեալն ի մենջ քս հրամանի հոգւոյն, զոր եւ գրեալ ի պահառս բանի եւ գրով արձանացուցեալ, որ է իսկ եւ ի ձեռումս միջի, երբ զղանան եւ գան ի հնազանդութիւն սուրբ արքայ եւ աշոյ Լուսաւորչին...»:

Հ. Ներսէս Վրդ. Արքեպիսկոպոս (ԳԱԻԱ-ՉԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՍԱՅ ԱՂԹԱՄԱ-ՐԱՅ, 1920 Վիեննա, էջ 17), կ'ըսէ թէ «սակայն Թովմա Մեծովեցի իւր կողմանէ միջամուխ չեղաւ ամենեւին այս խնդրոյն, մինչեւ որ ընտրուեցաւ Կիրակոս Կաթողիկոս (1441) եւ անոր ֆով միջնորդելով արձակել տուաւ Աղթամարայ Կաթողիկոսութիւնը նշուած, ինչպէս Թովմայի կենսագիրը կը գրէ» (ԱՐԱՐԱՏ 1913, էջ 645 և 1914, էջ 76-77. ԹՈՎ. ՄԱ ՄԵԾՈՎԵՑԻԻ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ, էջ 84-85. ՉԱՄ. Գ. 487):

Իրականութիւնը սա էր, որ Մեծովեցի իր ուսուցչի նպատակին դիմեց, տարբեր ուղիով մը:

Տաթևացի կ'ուզէր Աղթամարի Աթոռին վերջ տալ և միութիւն ստեղծել Հայ եկեղեցիին մէջ, վերջը բարեկարգելու համար եկեղեցւոյ խանդարուած կարգերը. մինչդեռ Մեծովեցի կը ջանար նախ նոր կեդրոն և նոր կարգաւորութիւն ստեղծել, յետոյ վերջ տալու համար անկարգութիւններուն և պառակտումներուն:

Տարբեր ուղիներով նոյն նպատակին կը դիմէին Տաթևացի և Մեծովեցի: Եւ Թովմա Մեծովեցի աւելի բախտաւոր եղաւ իր առաջադրած նպատակին հասնելով:

Ինքն էր գլխաւոր դորձիչը աթոռ-

ռին վերանորոգութեան(*), բայց ոչ նուազ կարեւոր դեր կատարած է նաեւ Տաթև-լացիի աշակերտներէն՝ Յովհաննէս Հերմոնեցին, որ Սիւնիքի մէջ կը շարունակէր իր վարդապետին գործը իրր վարժապետ-ուսուցիչ և վարիչ Սիւնեաց մեծ դպրոցին: Իսկ Թովմա Մեծփեցի կը մնար վասպուրականի շրջանակին մէջ, ուրկէ վանուած էր Տաթևացի:

Այս երկու գործիչներէն Յովհաննէս Հերմոնեցի, կը դառնար այնպիսի միջավայրի մը մէջ, ուր մեծ ճիգեր ընելու պէտք չունէր իր շուրջիները համուզելու համար, վասն զի չնորհիւ Գր. Տաթևացիի, Սիւնեաց դպրոցին աշակերտները, ամէնքն ալ անշուշտ, մեծ վարդապետին ցանկութեան համաձայն պիտի շարժէին և անոր յաջորդին Յովհաննէս Հերմոնեցիի պիտի անսոյնին: Եւ Տաթևացիի վասպուրականէն փախուսած, զոր իր աշակերտները կատարել տուած էին, անշուշտ արդէն արձագանգ գտած էր Արարատի և Սիւնիքի շուրջը:

Իսկ Թովմա Մեծփեցիին գործը շատ աւելի դժուար էր, քանի որ Աղթամարցիք լարուած էին, Տաթևացիին ընդգրկած ուղղութեան մէջ իրենց համար վտանգ մը նշմարելով: Աղթամարի Դաւիթ Կաթողիկոսը (1393-1433), զոր Գր. Տաթևացի ժողովով մը պաշտօնէ դադարեցուցած և անոր ենթակայ թեմերը բաժնած և Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին հնադանդեցնել խորհած էր, իր գիրքը պահեց նոյնիսկ տաքնապալի օրերուն,

երբ կը պարտաւորուէր թողուլ Աղթամարը՝ որ դրաւուած էր փրփր րէկէն 1431-ին:

Դաւիթ իր աթոռին տեւականութիւնը տպանովելու համար՝ իրեն աթոռակից առաւ, 1419-ին, «ի քաղաւորական զարմէ զսէր Զաւարիա, որ եր ի յազկէն Դաւիթայ քաղաւորին», որ ինչպէս կը տեսնուի ազգեցիկ տոհմի մը կը պատկանէր և կարող անձ մըն էր: Ասիկա Դաւիթ Կաթողիկոսի մահէն վերջ 1434-ին ինքը վարեց Աղթամարի Կաթողիկոսութիւնը ամբողջ 30 տարիներ (1434-1464), Զաւարիա՝ ճարպիկ ու գործունեայ անձ, աիրող իշխանութեան մարդն էր: Իրեն հետ դժուար էր մաքառիլ: Հետեւորար, ինչպէս Օրմանեան կ'ենթադրէ, Թովմա Մեծփեցի՝ վասպուրականցիներն ալ իրեն հետ ունենալու համար, կը գիմէ ուրիշ միջոցի մը՝ կեղծիքի, Ձաւարիայի աչքին ցուցնելով, Աղթամարէ էջմիածին անցնելու հնարաւորութիւնը: Ըստ մը որուն հաւատացած ըլլալ կը թուի Զաւարիա, որ վերջը իր խաբուելուն վրէժը լուծեց՝ ընտրութեամբ շարունակելով բունութեամբ գրաւելով, պետական ոյժով էջմիածնի Աթոռը յափշտակելով, 1461-1464, երեք տարի:

Օրմանեան իր Աղգապատումին մէջ, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութեան Աթոռին փախադրութեան մէջ կը ներկայացնէր անձնական շահախնդրութեանց մասը, ըսելով թէ «անհաւատալի պիտի ըլլար ըսել, քե Արեւելեանք բնաւ մասնաւոր եւ անձնական օգուտ չունեին այդ փոխադրութեան մէջ, որ պիտի զօրացնէր իրենց կողմը եւ իրենց ձեռքը պիտի անցնէր եկեղեցւոյ ուղղութիւնն ու վարչութիւնը: Մասնաւոր օգուտ մըն ալ կրնային յուսալ գործին գլուխ կանգնողները, Ամենայն Հայոց բարեկարգեալ սրբոցին գաճակալն ըլլալով, եւ այդ ակնկալութիւնը նախապէս կը գրգռէր Զաւարիա Աղթամարցին եւ նոյնը ունեին նաեւ Դրեգոր Արեւելեցին, Զաւարիա Հաւուցքաւեցին եւ Յովնանեան Հերմոնեցին: Միայն Թովմա Մեծփեցին այդպիսի մտածմունք չունէր, բայց անոր սիրտին մէջն ալ վասպուրականցիներուն նախապատուութիւն ստանալու յոյսերը կ'անգին, քե՛ Աղթամար»:

(*) Ասիկա ընդհանուր համոզումն է: Բոլոր բանասէրներուն: Մասնաւորապէս Գրիգորիս (այժմ կաթողիկոս) Յովնեփեանց նոյնը կը հաստատէ, հիմնուած բազմաթիւ յիշատակարաններու եւ աղբիւրներու վրայ (Տես. ԱՐԱՐԱՍ 1913, էջ 738-767, 1152-1161 եւ մանաւանդ 1914, էջ 67-84): Այս համոզումին մէկ արտայայտութիւնը կը գտնենք Դարանաղցի ժամանակագրութեան մէջ (էջ 306), որ կ'ըսէ՝ կաթողիկոսները «յես խափանելոյ քաղաւորութեան, կային մնային (ի Սիւն) մինչ ի ժամանակս Թովմա վարդապետին Մեծփեցի», եւ քիչ մը վարր դարձեալ՝ «վեց կարող լիկաւ, որ լաւ էին սուրբք եւ ընտրեք դեղակուրութեամբ սպանին, մինչ ի Թովմա վարդապետն»: Թովմա ուրեմն կը նկատուի զիսաւոր դերակատար, եւ իր ժամանակը դարձակէտ մը կը համարուի:

րի կարողիկոսը իրեն հետ ունենալով, եւ րէ անոր վարդապետներէն եւ եպիսկոպոսներէն շատերը շահած ըլլալով» (ԱԶ-ԳԱՊԱՏՈՒՄ, էջ 2095):

Ուրեմն փոխադրութեան գաղափարը, զոր Գրիգոր Տաթևացի մշակած էր, իր աշակերտները առաջ կը տանէին ոչ առանց չափանդութեան եւ լոկ գաղափարական գիտնի վրայ, այլ և կ'ուզէին անձնական փառասիրութիւններու գոհացման միջոց գործնել, ինչ որ աթոռին իջմիածին վերահաստատութեան ուրուսմը ժողովով տրուելէն վերջ՝ նոր կաթողիկոսի ընտրութեան ձեռնարկուած ատեն յայտնի պիտի ըլլար թեկնածուներուն պայքարով:

Այսպէս գործը պիտի ողձաւոր և եկեղեցւոյ վերանորոգութեան անտակետով աթոռի փոխադրութենէն տեղաշարժուած օգուտը պիտի պակսեցնէր և իջմիածնի մէջ վերահաստատուած աթոռն ալ կ'իլիկիոյ Աթոռէն մեծ տարբերութիւն մը պիտի չունենար, բացի գաւառնորդական հայեցողութեամբ տրեւման հակումներէ ազատ մնալու, ան ալ որոշ ատեն մը:

Մեծոփեցի կ'ըսէ թէ, Գրիգոր Մուսարեղեանց, որ 1439-ին Սիսի մէջ կաթողիկոսական աթոռը գրաւած էր, առ ի յիշէ, զի բաղայս անուղղայս եղեալ ունեւ ի վերայ ինքեան:

Նոյնպէս կը անհունի թէ անիկա հաւատարմութիւնը ունէր և բոլոր կ'իլիկեան կղերը իր լատինամէտ ուղղութեան համաձայն չէր: «Չորս եպիսկոպոս ի ցերեքին կողմանցն (*), նամակ ողջունի եւ մեղադրութեան, ամենայն աբեղեան վարդապետաց եւ եպիսկոպոսաց» կը գրեն և կը զրկեն Թովմա Մեծոփեցիի, որպէս զի զայն ցրուէ:

Այս գիտումը Մեծոփեցի կ'օգտագործէ: 1440-ին սկիզբները, իջմիածնեցի կրօնաւորի մը կը յանձնէ չորս եւ

պիսկոպոսներուն զիրը՝ յանձնարարելով «սփռել առ ամենեւեմ»: Թովմա այս զիրը հաղորդած ատեն ճակիզբն աւարեալ ողջունի նամակաց առ ամենայն ազգս, զալ ամենայն միաբանութեամբ ի յօհնուրիւն էջմիածնին եւ ձեռնադրութեան կարողիկոսութեան ամենայն Հայկազեան սեռին» (ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ԹՈՎՄԱՅԻ, էջ 64):

Ուրեմն ինքը արդէն նախաձեռնարկ կ'ըլլայ ժողովի մը գումարումին: Տարի մը վերջ (1441 սկիզբները), Հերմոնեցի կ'առնէ նախաձեռնութիւնը, թեւեւ իր անձին համար առիթը օգտագործելու համար, և ամէն կողմ չրջարկականներ կը զրկէ «փառքանակի եւ առանց յապաղանաց զալ եպիսկոպոսոք եւ վարդապետոք ի խորհուրդս բարի եւ օգտակար, զի մի՛ ի յապաղելն սասանայ խափանումն ան զորոյն»:

Ժողովատեղի որոշուած էր իջմիածին:

Ձեռնարկը որքան որ զուտ կրօնական բնոյթ ունէր և եկեղեցական դործ մըն էր, բայց ինչ ինչ երևույթներ կը հաստատեն թէ՛ կար նաև անոր մէջ քաղաքական մաս մը:

Շատ յստակ էր թէ հայկական բմբռնումը կաթողիկոսի պաշտօնի մասին ի՞նչ էր: Կաթողիկոսութիւնը՝ թագաւորութեան քով և անկէ անբաժան էր: Երկու իշխանութիւնները զիրար կը լրացնէին:

Կ'իլիկիոյ մէջ կաթողիկոսները իրենց ընդհանրականութեան նպատակով այս ոյժը կորուսած էին, քանի որ թագաւորութիւնը կործանուած էր:

Ազթամարի կաթողիկոսները քաղաքական և կրօնական զոյգ իշխանութիւնները իրենց անձին վրայ միացուցած ըլլալ կը յաւանդէին, իբր Գաղիկի տոհմին ժառանգ և Արծրունեաց թագաւորութեան վերջին նշուլ եղող Սմբատի իշխանութեան յաջորդութիւնը պահպանողներ, և պարծանքով կը յիշատակէին թէ իրենք Գաղիկի սերունդէն էին:

Պէտք չէ մոռնալ թէ Ազթամարի կաթողիկոսները իշխանն էին նաև կըզզիին, ինչպէս Հռոմէկոյ նստող մեր կա-

(*) Օրմանեան (ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ, էջ 2096) «ի ներքին կողմանցն»ը «կրնանք իմանալ քեմակալ եպիսկոպոսներ» կ'ըսէ: Սակայն էր խորհիմ թէ, ծիշդ չէ այս մեկնարանութիւնը: Ներքին կողմերը կ'իլիկիոյ, Փորը Հայր կամ Հայաստանի մերձականներ կրնային ըլլալ, եւ կարծեմ թէ աւելի հաւանական է:

թողիկոսները՝ աէրն էին այդ ամբողջին և հոն կ'իշխէին(*)։

Արդ, պէտք էր որ իշմիածին վոխտաբուռող աթոռն ալ քաղաքական իշխանութեան մը վրայ յենուր, կամ ուրո հովանին ապահոված ըլլար, մինչ այլեւս ոչ մէկ հայ իշխանութիւն գոյութիւն ունէր, Արեւելեան Հայաստանի մէջ, վասն զի, 1438-ին, հայ իշխանութեանց վերջին մնացորդ՝ Օրբելեան տունը ջընջուած էր վրաց ձեռքով։

Ասիկա ալ կ'երեւի թէ՛ նոյնքան մատանջութիւն կը պատճառէր ազգին վերակազմութեան գաղափարականով տոգորուած անձերուն։

Կիրակոս վարդապետ՝ կենսագիրը Թովմա Մեծոփեցիի, անոր համար կ'ըսէ թէ «հանապազ խնդրե յԱսուծոյ, զի իշմիածինն վերստին նորոգեսցի, կաթողիկոս եւ քաղաւոր նսցի յէշմիածին» (ԱՐԱՐԱՏ 1913, էջ 745)։

Իսկ ինքը Թովմա, իր Յիշատակարանին մէջ (էջ 62) որոշ կ'ուզէ թաղաւորական հրամանի մը լծորդել աթոռին վերահաստատութիւնը և իրեն կամ իրեններու գործին խառնուելը արգարացնելու համար կ'ըսէ. «զարձեալ գիտելի է, քի վասն է՞ր ի խնդիր եղանկ էջմիածնի իշխանութեան եւ կաթողիկոսութեան հայկազեան սեւին, զի ոչ գոյր մեզ քաղաւորութեան հրամանն եւ ոչ իշխան, այլ նզովեալ քան զամենայն ուրի մարդկան»։

(*) Այս տեսակէտով շատ նշանակելի է այդ դարուն Աղթամարի կաթողիկոսներուն տրուած հանգամանքները «Պայազասն եւ արայազարմն» (Չարարիա Ա. Սեֆեալիեան, 1296-1336), «ազաւ Արժուրի» (Ստեփանոս Գ. 1336-1346), «յարմատն եւ ի ցեղէն մեծ քաղաւորին Գաղկայ» (Չարարիա Գ. 1434-1464), ինչպէս նաեւ շատ մը յիշատակարաններու մէջ հայրապետութեան եւ թագաւորութեան միաւորումը։ Այսպէս 1338-ին, ձեռագրի մը յիշատակարանը ունի «ի կաթողիկոսութեան Հայկազանց սեւի, Տեառն Սեփականսի աղբամարեցոյն եւ ի քաղաւորութեան նսեալ ի զահն... զոր տէր Ասուած, պահեսցէ անասանելի զարոտ հայրապետական եւ զքաղաւորական» (ՅՈՒՅԱԿ ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ, էջ 198)։ 1386-ին «ի հայրապետութեան Հայոց տեառն Չափարիայ եւ ի քաղաւորութեան որ ոչ երեւի բարեպաշտ» (Ճանիկեան՝ ՀՆՈՒԹԻՆԻՔ ԱԿՆԱՅ, էջ 78), 1402-ին գրուած ձեռագրի մը մէջ գրուած է, օրուան կաթողիկոսը յիշուելէ վերջ, «Ասուած Իսրայէլի

և միամտօրէն կը կարծէ՝ իր ոգեւորութեան մէջ ցնորքներու մշուած՝ թէ ժամանակը հասած է վերականգնումին ազգին կրօնական և քաղաքական աթոռներուն։

Մեծոփեցի իր Յիշատակարանին մէջ, ուր կը թուէ վախտաբուռեան 17 պատճառները, զորս մանրամասնօրէն վերլուծած է Բարդէն կաթողիկոս (ՊԱՏՄ. ԿԻՒԼԻԿԻՈՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱՅ, էջ 1144-1203), սեւագրու է ժԱ. պատճառը, որուն վրայ խօսած է Բարդէն կաթողիկոս, շատ կարեւորութիւն չտալով։

Թովմա Մեծոփեցի կ'ըսէ. «Թորգոմեան ազգիս փրկութեան ժամանակը հասաւ, Մեծն Ներսէսի տեսիլին համեմատ, վասն զի Հայոց ազգը բոլոր հոգեւոր շնորհներէն եւ մարմնաւոր փարբաւորութիւններէն զրկուած է, բարեպաշտական փոքրիկ մեկ նշոյլ մնացած է այոսն Վարագայ, ի կողմն հարաւոյ», անկից է որ ոմանք ելած կ'երբան «ի կողմն հիւսիսոյ» եւ տաւապեալ արամեան ազգը բիշ մը կը նորոգուի ուղղափառութեամբ»։ Իշմիածին, ուր պիտի գումարուէր ժողովը, կը գտնուէր իսլամական տիրապետութեան տակ։ Հոն գրեթէ անկասկած իշխէր Եւզուպ պէկ, զերիշխանութեանը տակ՝ Գորգոյունլուներու վեհապետ՝ Ճիհանշահի կամ Ջահանշահի, որ փասիւսանի տիրոջն ունէր։

Եւզուպ պէկ, կ'երեւի բարեպաշտութեան մէկն էր։

պահեսցէ անասան զարոտ հայրապետական եւ քաղաւորական» (ՅՈՒՅԱԿ ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ, էջ 288), 1404-ին իոյնիսէ (ՆՕՏԱՐԲ, էջ 22), 1447-ին «ի կաթողիկոսութեան Հայկազեան սեւի տեառն Չափարիայի Արքամարցոյց, զոր տէր Ասուած պահեսցէ անասանելի զարոտ հայրապետական եւ քաղաւորական, զի յիշելով զանուանս նոցա սասանեալ սաբրին եւ ոչ եւս երեւին քեանմիք նրամարտութեան» (ԳԱՒԱԶԱՆԱԿԻՐԲ, էջ 98), 1458 ին «պահեսցէ անասան զարոտ հայրապետական եւ քաղաւորական քրիստոսայդաւան», 1478-ին եւ 1480-ին «պահեսցէ անասան զարոտ հայրապետական եւ քաղաւորական մերոյ ազգին» (ՅՈՒՅԱԿ ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ, էջ 484 եւ 504)։

Դիտելի է որ Սմբատ «Թաղաւոր»ի (1465-1466) տղան Չարարիա Գ. (1469-1496) կաթողիկոսական աթոռ բարձրանալով, այդ թուականէն վերջը, կարելի էր բոլորովին միացած համարել կաթողիկոսութիւնը եւ թագաւորութիւնը։

Գարագոյունիւններու կեդրոնը կամ մայրաքաղաքը Թաւրէզ էր և իրենց կը հպատակէին Ասորպատական, Պարսկահայք, Վասպուրական, Այրարատ, Սիւնիք, Աղուանք և Վրաստան:

Այս իշխանութիւնը, որուն հիմնադիրն էր Գարա-Եսէսուֆ Թուրքմէն, միշտ Հայերը սիրաշահելու համամուտեղած է, մասնաւորապէս իր որդին իսկինտէր, որ 1417-ին յաջորդեց իր հօրը. նոյնիսկ պճնուեցաւ «Հայաստանի քաղաւոր» (Շահի Արմէն) տիտղոսով, և կատաղօրէն կռուեցաւ Աղգոյունիւն Օթմանի և Լենկ-թիմուրի որդի՝ Շահրուխի դէմ, որոնք երկարօրէն մաքառեցան իր դէմ, և ինք վերջապէս ընկճուեցաւ: Այս խառնակութեանց և պատերազմներու միջոցին, բնական է թէ, հայեր չարաչար տուժեցին: Մի քանի իշխանական տուներ, որոնք «Իբրեւ զնա ի ողկուղաց մնացեալ էին ի մեզ ազգիս» (Թովմա ՄենոփեՅի, էջ 67), անոնք ալ բոլորովին ընկճուեցան և անհետացան:

Իսկինտէրի յաջորդեց, 1437-ին, իր եղբայրը Ճիհանշահ, որ ահարկու կտու շրջականերուն և կրցաւ հաստատուն իշխանութիւն մը և համեմատաբար հանգաքութիւն մը ստեղծել, վասն զի փոխանակ իր եղբորը՝ իսկինտէրի պէս մերժելու Շահրուխի դերիշխանութիւնը և անոր դէմ մաքառելու՝ հնազանդեցաւ և անոր հրամանով իսկ նստաւ Թաւրէզ, ինչպէս կը հաստատէ հայ ձեռագրի մը յիշատակարանը (ՅՈՒՅԱԿ ՁԵՌԱԳՐԱՅ ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ, էջ 369):

Թէ Ճիհանշահ հայերը կ'ուզէր սիրաշահիլ, փաստը կուտայ 1449-ին գըրուած ձեռագիր մը, որ կ'ըսէ թէ ան «սիրեաց երկու քաղաւորներեան՝ Հայոց եւ Ասորոց, եւ եր խալաղաբէր, բայց հաւկապանանջուրիւնն բուռն է ի վերայ քիսոնէից» (ՅՈՒՅԱԿ ՁԵՌԱԳՐԱՅ ՎԵՆԵՏԻԿԻ, էջ 691):

Իսկ Շահրուխը՝ ձեռագիր մը «բաբեոք եւ աղարաղաւս աբխայն», «ոլորմաձ... եւ բաղբ... բարուք» կը կոչէ (ՀԱՃԱԿԱՆ, ՅՈՒՅԱԿ ԹԱԻՐԻՉԻ ՁԵՌԱԳՐԱՅ, էջ 113):

Շահրուխի դերիշխանութեան տակ, ամիրաներ և պէկեր — մեծ մասամբ

քուրա — Հայաստանը իրենց մէջ բաժնած էին: Անոնց պեան էր իր որդին, Հասան Ալի, որ կը նստէր Նախիջեւան, իբր ընդհանուր կռուակալ Հայաստանի, իրեն ձեռքին տակ ունենալով փոխ-կռուակալներ, Վանի, Երեւանի, Տփղիսի և ո'չ վայրերու մէջ, պէկ կամ պէյ տիտղոսով:

Ասոնցմէ մէկն էր Եսգուպ, որուն բարեացակամութիւնը և հովանաւոր պիտութեան զէպի հայերը ցոյց տուած մեղմութիւնը տեսակ մը պատրանք արեւած է Հայոց, թէ այլեւս իրենց համար պիտի բացուի անդորր և խաղաղ կեանքի շրջան մը, տեսակ մը քաղաքական ապահով հովանի: Այսպէս նոյնիսկ փորձուած են իրենց եկեղեցական քայքայուած վարչութեան վերանորոգութիւնէն վերջ ստեղծելու՝ նաեւ քաղաքական անկախութեան կորիզ մը, Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութեան Աթոռին լէջմիտծնի մէջ վերահաստատուելէն շատ րի վերջ «Հայոց թագաւոր» մըն ալ օծելով:

Ինչպէս յայտնի է, Աղթամարի Ստեփանոս կաթողիկոսը (1465-1485), յաջորդը Զաքարիայի՝ որ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսական Աթոռը գրաւած էր Ճիհանշահի հրամանով, անշուշտ պնդելով թէ ի'նքն է օրինաւոր կաթողիկոսը, հին վաղեմի սովորութեան համաձայն հայ թագաւորի մը հովանին ունենալու համար, զարմանալի փորձ մը կ'ընէ այդ թագաւորութիւնը ստեղծելու, և իր ազդականներէն Սմբատը (որդի Ամիր Գուռշի բէկ Սեֆենտինեանի) կ'օժէ Աղթամարի մէջ «Հայոց թագաւոր», 1465-ին, նշանակելի համարձակութեամբ մը, որ անշուշտ տիրողներու բացառիկ մէկ թոյլտուութիւնէն կամ պատահականութիւնէ մը ներշնչուած էր, և ուրիշ նպատակ չունէր՝ եթէ ոչ իր գիրքը զօրացնել:

Աղթամարի կաթողիկոսը իբր տէրը կղզիին, ազատ էր տիրապետութեան իրաւունքը փոխանցելու ուրիշի մը, սակայն ձեռնարկը ինքնին գրգռիչ էր: Որչափ որ Սմբատի թագաւորութիւնը, հազիւ մի քանի տարի տեւած է և ծիծաղելի բան մըն էր, քանի որ Աղթամարի կղզեակէն դուրս ոչ մէկ իշխա-

նութիւն ունէր և կրնար ալ ունենալ։
Թերեւս այս ձեռնարկին մէջ Ազ-
թամարի կաթողիկոսին և Ճիհանշահի
անձնական բարեկամութիւնը դեր մը
կատարած է, թէև այս մասին որոշ
փաստ մը չունինք։

Գարադոյունիւններու այս իշխանու-
թեան մրցակից էր Ազդոյունիւններու
իշխանութիւնը, որուն վեհապետն էր
Համգաւոր 1435-ին խկենաէրէն սպան-
նուած «յոյժ քրիստոսաւեր եւ սիրաւ եկե-
ղեցականաց»^(*) սուլթան Օթմանի յա-
ջորդած էր։ Համգաւ կը նստէր Տիրա-
պեքիւր և իր իշխանութեան տակ ունէր
Հայաստանէն Մոսկովի, Աղձնիքը և Տու-
րուքերանը։

Այս երկու վեհապետներուն, Օթմա-
նի և Համգաւի իշխանութեան տակ գըտ-
նուող Հայոց հոգեւոր պետի գիրք չի-
նած էր իրեն Մկրտիչ Նազաշ Նախակո-
պոսը, որ անոնց բարեպաշտութիւնը
օգտագործած է ա՛յնքան, որ խաւմերու
մոլեռանդութիւնը գրգռուած է և անոնց
պահանջով քանդուած է 1443-ին, Տիրա-
պեքիւրի Հայոց նորակառոյց հոյակապ
եկեղեցին։ Մկրտիչ Նազաշ վշտահար
հեռացած է Տիրապեքիւրէ, բայց Համգա-
ւի որդին և յաջորդը՝ Զիհանկիր սուլ-
թան (1444-1467) զայն դարձուցած է իր
աթոռը։

Այս երկու իշխանութիւնները՝ իրա-
րու թշնամի, աթոռի վերահաստատու-
թեան օրերուն այնքան բուռն կռիւի
մէջ չէին և Հայաստան համեմատաբար
խաղաղ էր։

Թէ՛ Գարադոյունիւնները և թէ՛ Ազ-
դոյունիւնները հաւանօրէն հայ տարբին
վրայ կը հառնէին և զայն իրենց կողմի
ունենալ կ'ուզէին իրր գլխաւոր տարրը
և իբր իրենց պետութեան բնակչութեան
մեծամասնութիւնը։

Գարադոյունիւն խկենաէր երբ Շահ-
բուխի գէմ ապստամբած էր, առած էր
«Հայոց թագաւոր»ի տիտղոսը։

Ետզուպ, Երեւանի խանը, իր դե-
րիշխան վեհապետին քաղաքականու-

թեան գիտակ, օժանդակած էր Հայոց
կաթողիկոսութեան իր պետութեան մէջ
հաստատուելուն։

Ճիհանշահի բարեպաշտութեան
ուրիշ փաստերն ալ չեն պակսիր, նոյն
խկ այն թուականներուն որ գէպի Արե-
ւելք՝ Պարսկաստան տարածուած և Շահ-
բուխի (+1451) յաջորդող Պաւսայի
կամ Ապուսայի հողերը դրաւ և
Զիհանկիրը հարկատու դարձուցած էր,
նորէն Հայերը կը հովանաւորէր։

Այսպէս, Ճիհանշահի բարեպաշտ-
ութիւնը շահելով է, որ Ազթամարի Զա-
քարիւ և Ստեփանոս կաթողիկոսները
կարողացան բռնի տիրանալ Էջմիածնի
Աթոռին և իրենց աթոռին ազդեցու-
թիւնը գերակշիռ ընելու համար յա-
ջողեցան զայն համադել, որ իրենց քով,
Ազթամարի մէջ Հայոց թագաւոր մը
օժեն (Հմմա. Հ. Ներսէս Վրդ. Ակիւնեան,
ԳԱԽԱԶԱՆԱԳԻՐԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱՅ ԱԳ-
ԹԱՄԱՐԱՅ, էջ 112-114)։

Ճիհանշահի (1444-1467) այս քաղա-
քականութիւնը փոխուեցաւ, իր մահէն
վերջ, վասն զի Ազդոյունիւնները կամ
Պալքեքեանք զօրացան և Ուզուն Հա-
սանի (1467-1478) վեհապետութեան տակ
բացուեցաւ գերազանցապէս զօրացած
պետութեան համար՝ միահեծանութեան
չրջան մը։

Պետութիւնը այլևս կը յենուր պար-
սիկ տարրին վրայ, որ պետութեան մէջ
մեծամասնութիւն կը կազմէր։ Հայերը
կ'իյնային այլևս երկրորդ գիծին վրայ։

Ասիկա գուցէ շատ տխուր հետե-
ւանքներ ունեցաւ Հայ ազգին համար
ընդհանրապէս և Էջմիածնի համար մաս-
նաւորապէս։

Մինչ այն, Հայերը միամտութիւնը
ունեցած ըլլալ կը թուին նոր խաղա-
ղութեան չրջանի մը բացումը ողջու-
նած ըլլալու Ճիհանշահի իշխանութեամբ
(1437-1467) և ուզած են օգտագործել
առիթը։

Ասոր համար չեն վարանած իրենց
ծրողիւր պարզելու օտար և սչ-քրիս-
տոնեայ իշխանաւորին։

Գործին նախաձեռնարկ կամ անոր
գլուխ կանգնողներէն մէկը՝ Յովհաննէս
Հերմանեցի, Ետզուպ պէլի հետ բանու-

(*) Ըստ յիշատակարանի մը, որ Մեծոփայ
վանքին մէջ եւ Թովմա Մեծոփեցիէն գրուած էր
(ԱՐԱՐԱՏ 1913, էջ 763)։

կցած է և անկէ ապահովութիւններ առած: Մեծօփեցի այս առթիւ եազուպը կը նմանցնէ Կիւրոսի, որ երուստղէմը նորոգած էր:

Եազուպ, ինչպէս ոմանք կը կարծեն, կրնար շահագրգիռական գիտութիւններ ալ ունեցած ըլլալ և ասոր համար ամէն գիւրդութիւններ ընծայել Հայոց կաթողիկոսութիւնը իր ձեռքին մէջ ունենալու համար:

Ասիկա անհաւանական չէ, վասն զի թէ և լաւ գոյններով ներկայացուած է Եազուպը, բայց իր արեւելքի պաշտօնատար՝ նշանաւոր կաշառակեր մը ըլլալը նայնիսկ զինքը Կիւրոսի նմանցնողները կը հաստատեն(*):

Եազուպ, գործ ինսկզնաւորութեան, իր պետական քաղաքականութեան համապատասխան գործ մը, խիստ քաղաքադիտութեամբ վարուած է: Հայ պատգամաւորները երբ երեւան հաւաքուած են, փայլուն ընդունելութիւն ըրած է և «իբրեւ զբազաւոր քիստոնէից» (ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ, էջ 68) զանոնք իր ներկայութեան ընդունած: Յետոյ, անոնց զինուորական պատիւներ ընծայած է՝ զօրք ընկերացնելով երբ երեւանէն վաղարշապատ մեկնած են և զանոնք իջմիածին առաջնորդած է «փողով եւ քմեկով եւ գոչմամբ բարձրագունիս»:

Իսկ երբ ժողովին մէջ վէճեր և կուսակցական պառակտումներ տեսած է, միջամտած է և հրամայած որ առանց վէճի կատարուի ընտրութիւնը. «հրաման եղեւ օրհնել կարողիկոս առանց հակառակութեան» կը գրէ Մեծօփեցի:

Այսպէս, բարեացակամ հովանաւորութեան մը տակ գումարուեցաւ ազգային ընդհանուր ժողովը, որուն կը մասնակցին ըստ Մեծօփեցիի Յիշատակարանին աւելի քան 300 անձեր, թէ և ժողովականներուն թիւը մինչեւ 700-ի բարձրացնող յիշատակարաններ ալ կան:

Անոնցմէ անուանով յիշուածները միայն 30-ի չափ են և բացի 20-ի չափ

բացակայներէն, որոնց գրաւոր համամարմնութիւնը որոշ յիշուած է:

Յիշատակագիրը՝ Թովմա Մեծօփեցի իբր մասնակից ցոյց կուտայ «այլ բազում վանօրայի եւ կրօնաւոր սուրբ հարկ եւ պատուական երիցունք» կամ ըստ Օրմանեանի «ուրիշ բաւերով վանաճայրեր, վարդապետներ եւ աւագերեցներ, որոնք միշտ ժողովներու մեջ ընդունուած էին» (ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ, էջ 2105):

Աշխարհականներէն մասնակցած են «ազաւս եւ որդիք ազաւս, ձեռնաւորք եւ քանուկեր»:

Մասնակցողներուն մէջ կը յիշուին, Հիւսիսային Հայաստանէն, 14 եպիսկոպոսներ և 5 վարդապետներ, զիսաւորաբար վանական կղերք, իսկ վասպուրականէն՝ մէկ եպիսկոպոս և 15-ի չափ վարդապետներ:

Ժողովի մասնակցողներուն մէջ ո՛չ փոքր Հայքէն, ո՛չ Միջագետքէն և ո՛չ ալ Կիլիկիայէն ոչ ոք կայ յիշուած: Իսկ զիրով իրենց հաւանութիւնը տուողները նշանակելի է որ զիսաւորապէս Տարօնի կողմերէն են, երեք եպիսկոպոս և 8 վարդապետներ զանազան վանքերէ, և 6 ուրիշ վարդապետներ Աղթամարի կողմերէն:

Աղթամարի և Աղուանից կաթողիկոսներուն բացակայութիւնն ալ նշանակելի պարագայ մըն է:

Օրմանեան, ժողովին գումարման հրաւերին և բացման միջեւ չորս ամիսներու ժամանակամիջոց մը կուտայ և ժողովը գումարուած կը համարէ 1441 տարուան, Մայիս ամսուան մէջ, Համբարձման օրէն օրերուն:

Չամիչեան (Գ. էջ 486) կը գրէ թէ «ամին իրիգրեցին եպիսկոպոսունք եւ վարդապետք առ Գրիգոր Մուսաբեկեանց եւ հրաւիրեցին զայլ յեջմիածին, եղեալ նա առաջի բազում յարգութեամբ բազմապատիկ պատգաւ»: Այլ իբրեւ չեաւ նա յանձն զայլ անդր, այնուհետեւ խորհեցան առաջնորդ ազգին մեծ ժողով գումարել յեջմիածին, եւ ի ձեռն ժողովոյ վնարել զիրան» (*):

(*) Կիրակոս Վիրապեցիի գահնկեցութեան հաւանած է Յովաննէս Զերմոնեցիի հետ գաղութնի տեսակցութեան մը մէջ հնչուն վաստին առջեւ տեղի տալով, մինչ հրապարակով շատ ուղղադատութեամբ մերժած էր լսել զբարարիչները:

(*) Մաղարիտ զպիր ձեւմահրճեան իր պատմութեան մէջ, որ 1713-ին գրուած է, յոյժ կը հաստատէ: Չամիչեան թերեւս զայն ունի աղբիւր իր առղերուն:

Օրմանեան, հիմ առնելով այս տողերը — որոնք «անցուց ալբիւրէ մը փալեւով» գրուած են, ըստ իրեն, հզորակացութիւններ կը հանէ և կը խորհի թէ «եւրպալ շուղելով, հրաժարեալ նկատուեցաւ երբ ոչ յայտնապէս, գոնէ լռելեայն նոր բնութեան հաւանեցաւ, կամ քի իբր ըմբոս պատուեցաւ եւ գահընկէց հրաշակուեցաւ» (ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ, էջ 2104)։

Բարդէն կաթողիկոս (ՊԱՏՄ. ԿԱԹ. ԿԻՒԼԿԻՈՅ, էջ 1211 և այլն) իր կարգին ընդարձակ խորհրդածութեան առարկայ կ'ընէ Չամիչեանի այս քանի մը տողերը և ենթադրութեամբ կը հետեւցնէ՝ թէ Գրիգոր Մուսաբեկեան հաւանութիւն տուած է, որպէս զի նոր կաթողիկոս մը ընտրուելի էջմիածնի վերահաստատեալ Աթոռին համար և կ'ենթադրէ թէ փոխադարձ հասկացողութիւն մը կար Մուսաբեկեանի և Արեւելեաններու միջեւ։

Չամիչեանի տեղեկութիւնները վաւերական ըլլալ չեն թուիր և պատմագրական մեղանշում մըն է անոր հաւատք ընծայել։

Ժողովը հաղիւ քանի մը օր տեւած է, հետեւաբար ժե. զարու կէսերուն, երբ ո՛չ հեռագիր կար և ոչ ալ օգտնուաւ, և նոյնիսկ ոչ կանոնաւոր թղթատարութիւն։ անկարելի էր որ մի քանի օրուան մէջ Սիս գիմում կատարուած ըլլար և անկէ պատասխան տոնուած։

Հետեւաբար պաշտօնական դիմում մը չէր կրնար ըլլալ։

Չամիչեան արդէն այս դիմումը ժողովին չվերադրէր այլ եպիսկոպոսներու և վարդապետներու։ Սակայն անհեթեթ է, վասն զի եպիսկոպոսներ և վարդապետներ ինչպէ՞ս կրնային կաթողիկոսը էջմիածին հրաւիրել, երբ տակաւին ժողովով աթոռին փոխադրութիւնը ողջովին որոշուած չէր։ Ի՞նչ հանգամանքով և որո՞վ իշխանութեամբ մէկ երկու եպիսկոպոս և վարդապետներ իրաւունք պիտի ունենային հայոց կաթողիկոսին կամ իբր այն յաւակնողին, այդ տեսակ հրաման մը արձակելու։

Ամէն պարագայի մէջ, բացարձակ չինձու և ոչ-պատմական պարագայ մըն է այս դիմումը և Մուսաբեկեանին մերժումը։ Կրնայ առարկուել թէ Թովմա

տեղեակ կամ կատարողը այս տեսակ դիմումի մը, 1441-ին «ժողովի վնասուց անցուց առաջ», փաշամայր կնոջ համար գրած աւետարանին մէջ ձի հայրապետութեան ճն. Գրիգորի Սբ. Էջմիածնի» գրած է (Տես. Գարեգին կաթողիկոսի յօդուածը. ԱՐԱՐԱՏ, 1914, էջ 73)։ Գրիգոր Մուսաբեկեանի տրուած «Ա. Էջմիածնի» տիպոսը պէտք է ենթադրել տայ, թէ ասիկա փաստ մըն էր թէ անիկա յօժարած էր դալ էջմիածին։ Կիլիկիոս հաստատուած կաթողիկոսները պահեցին «Էջմիածնի կաթողիկոս» տիպոսը, զոր կը գործածէին իրենց կոնդակներուն մէջ։ Յետոյ դիտուած է որ, յաճախ աթոռի դատարկութեան տակ, Գրիգոր Լուսաւորչի անունը յիշուած է ձեռագիրներու մէջ։ Այնպէս որ այս յիշատակութեան իր այս անտրոշ ձեւին մէջ բան մը չփոխէր։

Ինչպէս երեւոյթները ցոյց կուտան, էջմիածնի ժողովը, Արեւելեան կղերին նախաձեռնութեամբ և անոնց մասնակցութեամբ կազմուած, բնաւ Կիլիկիոյ Աթոռով և անոր գահակալով չէ գրաւուած, այնքան որ կարծես անոր գոյութիւնը անտեսուած է։

Եթէ այս տեսակ համաձայնութիւն մը դոյութիւն ունեցած և Մուսաբեկեանի նկատմամբ այս տեսակ բարեացակամութիւն մը ցոյց տրուած ըլլար, բնական է, Կիլիկիոյ անբաղձալի պայմաններուն մէջ անիկա իր պաշտօնը շարունակելէն աւելի պիտի նախընտրէր էջմիածին փոխադրուել։

Եթէ զայն էջմիածին բերելով Հայ Եկեղեցւոյ վերանորոգութեան գործին մէջ քայլ տանելու յայտ ունենային Տաթեւացիի աշակերտները, անոր համար Մեծօփեցի բնաւ պիտի չգրէր թէ «բաւայս անուղղայս եղեալ ունեւ ի վերայ ինքեանց և պիտի չպատմէր անոր անկարգ արարքները։

Ժողովին ծրագիրը որոշ էր։ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը էջմիածին հաստատուելու ժողովականք կը կարծէին թէ Կիլիկիոյ Աթոռը ինքնին պիտի գաւորէր։ Կիրակոս վերապեցիի, իր առաջին կոնդակին մէջ, Սիսի կաթողիկոսներուն, եպիսկոպոսներուն, վարդապետներուն,

քահանաներուն, սարկաւազներուն և կրօնաւորներուն և բոլոր հաւատացեալներուն տուած օրհնութիւնը և արձակուժը, փաստ մըն է թէ նոր կաթողիկոսը իբր ընդհանրական կաթողիկոս կը դորձէր և կիլիկիոն ալ իր վիճակը կը նկատէր: Նոյնպէս թ. Մեծոփեցիի ցաւը՝ կտրապետ Եւդոկիացիի ընտրութեան և կիլիկիոյ Աթոռին շարունակութեան համար, որուն պատասխանատու կը նկատէր Յովհաննէս Հերմոնեցին (Մեծոփեցիի ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ, էջ 84-88), նոյնը կը հաստատեն: Անոնք միամտօրէն կը կործէին թէ ամէն ինչ կարգին պիտի ընթանար և ամբողջ ազգը պիտի հնազանդէր իջմիածնի: Անոնք չէին յուսար թէ միւս Թոռները այլևս կրնային շարունակուիլ:

Իսկ ամենէն զլխաւոր փաստը, թէ ժողովականք ո՛չ ժողովէն առաջ և ոչ ժողովի ատեն Մուսաբեդեանը իջմիածին փոխադրել չեն ուզած, սա է թէ ժողով դաժարելու նախաձեռնարկները իրենց յետին միադերը ունէին: Հրաւիրողը Յովհաննէս Հերմոնեցի, ինչպէս յետոյ իր դործերը ցոյց կու տան թեկնածու մըն էր և ակնկալու մը որ ինքը կ'ընտրուի:

Ասոր համար ալ, ինչպէս կը տեսնուի արդէն, Եսդուպ պէկի հետ ալ մօտէն յարաբերութիւն մշակած էր:

Իսկ թովմա Մեծոփեցի, որուն Գրիգոր Տաթևացի կտակած էր Ամենայն Հայոց կաթողիկոսական Աթոռին միւլթիւնը վերահաստատել, փորձառու եղած իր վարդապետին ձախողութենէն՝ Աղթամարի Աթոռը քնջելու մասին, շատ որոշ է տարբեր ճամբայ մը ընտրած էր, կամ խորամանկութեամբ և կամ անկեղծութեամբ, Աղթամարի Զաքարիա կաթողիկոսը իջմիածին փոխադրելու խոստում տուած և անոր վիճակայինները շահած էր իր կողմը:

Կեղծիք մըն է նաև Մեծոփեցիի այն տողերը թէ «բազումք ի յեղբարցն յառաջ կոչեցաք գալ ի յառաջնորդութիւն Թորգոմական գրոհիս, եւ ոչ կամեցան բառնալ զձանձուրիւն գառնութեան բարձրագոյն աստիճանին» (ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ, էջ 69):

Այս տողերը գրելէն վերջ ինքը կը

պատմէ թէ Յովհաննէս Հերմոնեցին և Եպիսկոպոսներու երիցադոյնը՝ Զաքարիա Հաւուցթառեցին, չուզեցին որ Գրիգոր Արապեցին կաթողիկոս ըլլայ, «վասն ասելութեան որ առ ճառնեին» (ՆՈՅՆ, 78):

Ուրեմն թեկնածութենէ հրաժարողներու հետ կամ անոնցմէ աւելի, ինքնամատոյց ընտրելիներ կային:

Օրմանեան շատ ճիշդ կը գնահատէ ժողովին միջնորդը, երբ կ'ըսէ թէ «մերցակիցներու մեջ միլուած խուլ պայտար կը հասնաւ ի նսեւ անով, որ երեւանի կառավարիչ Եսդուպ պէկի կողմէ «հրաման եղիւ օրհնել կաթողիկոս տառնց հաւառակութեան», որ բաւ է թէ պարսիկ իշխանաւորն ալ բան մը իմացեր է թիւղ հակառակութիւններուն մասին, որ պէտք զգացեր է Եպիսկոպոսներն ու վարդապետները խաղաղութեան յորդորել»:

Օրմանեան նոյնպէս կ'ըսէ թէ «չենք կրնար նշել, թէ բոլոր հաւանական քնտրելիները մէկ կողմ դնելով, բոլորովին դուրսէն, գործին շնամակցած ու վրան չխօսուած անձ մը ընտրելու որոշումը, կանոնի կատարում խորհրդակցութեանց մեջ հասնաւ եղաւ, թէ ոչ վերջին պահուն էջմիածինի մեջ որոշուեցաւ: Եւ կատարուածը «խոհական ձեւ» կը համարէ (ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ, էջ 2112):

Սակայն Օրմանեան ինքզինքը կը հերքէ երբ կը գրէ, թէ «Վասպուրականցիներ իրենց միտքը դարձուցած էին Զաքարիա Աղբամարցիին վրայ, որ ոչ միայն կարող անձ մըն էր, այլ եւ այս կերպով Աղբամարի բաժանումը պիտի անհետանար եւ բոլոր Վասպուրական եւ բոլոր Հայաստան մէկ իրաւասութեան պիտի վերածուէր»:

Ասիկա պիտի ըլլար իրական խոհական ձեւը և գեղեցիկ կարգադրութիւն մը, զոր զործադրելու առաքինութիւնը չունեցան ժողովին անդամները, որոնք կուսակցական խումբեր կը ներկայացնէին և ամէն մէկը իր ընտրելին ունէր:

Օրմանեան կ'ըսէ թէ «մենք ալ գործին վրայ անկաշկանդ նայելով պիտի համաձայնէինք ընդունիլ Վասպուրականցոց տեսութիւնը, սակայն դժբախտաբար շատ զօրաւոր էր գաւառական խտրութեանց

գալափարք եւ Տաթևեան առակերտութիւնք յանձն չէր առնէր այդչափ բարձրացած տեսնել Ուրբանաքի բաժանեալ Արուր, որ մինչեւ իսկ իւր վրան ալ իւրեքս:

Անկեղծ ըլլանք ուրեմն խոստովանելու համար թէ իջմիածնի 1441-ի ժողովը, որ համադրոյին շատ կենսական գործի մը համար գումարուած էր, իր գումարուելէն առաջ և գումարումի օրերուն, գործին նուիրական գաղափարը ազատուած դատու և կարկտան որոշում մը տուաւ «բոլորովին գուրսեմ, գործին չմասնակցած ու վրան չի խօսուած անձ մը ընտրելու որոշումը» առջով և ընտրելով Մասիս լերան ստորաւը, Ակոսի աւանին մօտ, Վանատան անապատին մէջ ճգնող վարդապետ մը, որ միշտ հեռու մնացած էր ամէն աշխարհիկ գործերէ և անմասն և դուցէ անհաղորդ Գրիգոր Տաթևացիով մշակուած և իբրեւ վերանորոգութեան մը սկզբնաքայլ ընդունուած հայրապետական աթոռի միութեան գաղափարին և անով սկզբունքիք գաղափարական մեծ գործին:

Կուսակցականութիւնը և անձնական փառասիրութիւնները այս առթիւ ալ կու գային իրենց քանդիչ գերը կատարելու և Գրիգոր Տաթևացիի գեղեցիկ նպատակը վիժեցնելու, սակզմելով տկար նոր աթոռ մը, վասն զի ընտրեալը՝ Կիրակոս Վիրապեցի, բնաւ ժամանակի պահանջներուն և պարագային յարմար մարդը չէր, հակառակ իր առաքինութիւններուն, ամենէն առաջ զօրաւոր և հեղինակաւոր անհատականութիւն մը չունենալով, այնպէս որ չկրցաւ իր իշխանութիւնը ամենուրեք յարգելի ընծայել և խաղալիք եղաւ ժողովին մասնակցող խմբակներէն մէկուն՝ Վասպուրականցիներու, որ իր ընտրելին եթէ չյաջողեցուց՝ գէթ ընտրեալը իրեն գործիք ընելու յաջողեցաւ:

Արդէն յիշատակագիրի խօսքերէն կարելի է հետեւցնել թէ ընտրութիւնն ալ խաղ մըն էր, վասն զի ընտրութիւնը կատարած էր այն յոյսով, որ Կիրակոս Վիրապեցի՝ որ «կարի անհնազանդ բարս ունէր եւ ասէր զփառս երկրաւոր» պիտի հրաժարէր, բայց հակառակը պատահեցաւ:

Կիրակոս Վիրապեցի ընտրուած տան պարզ վարդապետ էր: Յովհաննէս Հերմանեցին անոր տուաւ Մայրապոյն վարդապետութիւն, և Ջափարիա Հաւուցթապեցի, անշուշտ ուրիշ հպիսկոպոսներով, հպիսկոպոսական աստիճան տալա 12 հպիսկոպոսներով օծուեցաւ կաթողիկոս:

Իր պաշտօնավարութեան սկիզբէն չըջապատուեցաւ Վասպուրականցիներով, որոնց պետք՝ Թովմա Մեծօփեցին ազգեցիկ գլխաւոր գեր մը ստացաւ հայրապետանոցին մէջ. «քե ոչ ամեն, գոնէ շատ գործերու գլուխ Վասպուրականցիներ անցան, շահ եւ օգուտ անոնց բաժին սկսաւ ըլլալ, եւ Աիւնցիներ եւ Տաթևական խումբը երկրորդական շաբլ մըուեցան, մինչ իրենք էին Արեւելեաց կեդրոնը, իրենք էին որ նոյնիսկ Վասպուրականցիներուն շարժում էին տուեր, քե 12 վասպուրականցիներուն Տաթև գալուն եւ քե ետամեծ Տաթևացիին Վասպուրական երթալուն առիթով» (Օրմանեան, ԱԶՆԱՊԻՏՈՒՄ, էջ 2123-4): Այսպէս ժե. դարու կիսուն Հայ եկեղեցիի մէջ կատարուեցաւ մեծ իրողութիւն մը, որ ունէր ազգային մեծ նշանակութիւն:

Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութիւնը հաստատուեցաւ Հայաստանի հնագոյն քաղաքական և քաղաքակրթական գլխաւոր կեդրոնը կազմող Արարատեան դաշտին մէջ: Սակայն ԼԷօ (ՀԱՅՈՅ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ, Դ., էջ 125) իրաւամբ դիտելու առջ թէ հակառակ անոր, որ այս գործը մեր պատմագրութեան մէջ ընդունուած է անուանել տեղափոխութիւն կաթողիկոսական աթոռի Սիսէն իջմիածին, բայց իրականին մէջ ատիկա տեղափոխութիւն մը չէր, քանի որ Սիսի կաթողիկոսը շարունակեց մնալ իր տեղը և կիլիկիոյ Աթոռը տարեցաւ տակաւին:

1441-ին իջմիածնի մէջ կատարուած գործին էութիւնը իսկապէս սա էր, որ ստեղծուեցաւ նոր կաթողիկոսական աթոռ մը, որուն տրուեցաւ ընդհանրականութիւնը, Սիսէն առնուելով:

Սիսը այլեւս, հակառակ իր ըստը ջանքերուն, չկրցաւ իր նախկին դիրքը ստանալ և մնաց մասնաւոր կաթողիկոսութիւն մը:

Պէտք է ըսել Բարգէն կաթողիկոսի հետ, թէ կաթողիկոսական տիտոսի մը իջմիածնի մէջ հաստատութիւնը «նոր երաւիսիք մը եւ Բաշալեւակիսն ապաւն-վութիւն մը չեղաւ Հայ եկեղեցւոյ բարեկարգ կառավարութեան համար» (ՊԱՏՄ. ԿԻԼ. ԿԱԹ., էջ 1128), վասն զի եթէ քա-նի մը տեսիլք ունեցող և իրապէս ազ-գին բարւոյ մտաւորութեամբ առաւ-պող անձեր ձեռնարկած էին Հայ եկե-ղեցին բարեկարգելու, զժրախտարար անոնք իրենց ժամանակը կանխադնել էին, վասն զի պէտք է ընդունիլ թէ տակաւին զանդուածները չունէին պէտք եղած հասունութիւնը և պահանջուած բարձրութեան հասած չէին, ոչ միտքով և ոչ ալ բարոյականով և ապականու-թիւնը կղերին մէջ կը շարունակուէր: Նոյնքան կարեւոր է նկատի ունենալ նաեւ միջավայրը: Եթէ կաթողիկոսու-թիւնը կիլիկիոյ մէջ բռնակալներու քմահաճոյքին մատնուած էր, իջմիա-ծնի մէջ շատ տարրեր չէր կացութիւնը, քանի որ հոն ալ նոյն բռնակալներն էին տիրապէսը:

Հետեւորար իջմիածնի Աթոռին հաստատութեամբ զգալի փոփոխութիւն չտեսնուեցաւ ազգային եկեղեցիին վար-

չութեան մէջ, վասն զի հոն ալ աթոռը կաշառքով ի վաճառ հանուեցաւ և կաթո-ղիկոսներ, իրենք ալ առաքելութեան դրա-մը պատրաստելու համար սիմոնակա-նութեան դիմեցին: Ըստ Բարգէն կաթո-ղիկոսի, ժամանակակից յիշատակագիր մը, հիանալի ողջմասութեամբ ըսած է. «քի հայկ կամաւոր հալածագի մը կը դի-մէին Աթոռը Սիսեց իջմիածին փոխադրե-լով» (ՆՈՅՆ, էջ 1130-31): Այսպէս շատ ժամանակի պէտք եղաւ, որպէս զի իջ-միածնի Աթոռ հասնի իսկական բարձ-րութեան մը:

Նոյնիսկ պէտք է ընդունիլ թէ ընդ-հանրականութիւնը մէկ օրէն միւսը իրա-կանութիւն մը չդարձաւ իջմիածնի Աթոռին համար, որուն իրաւասութիւնը ԺԵ-ԺԶ. և Նոյնիսկ ԺԷ. դարերուն շատ ընդարձակ չէր և Հայաստանի սահման-ներէն դուրս չէր տարածուէր. քայքայ ժամանակի ընթացքին անիկա հետզհետէ աւելի տարածուեցաւ և օրէ օր աւելի մեծ հեղինակութիւն ստացաւ, մինչեւ որ եկաւ հասաւ այսօրուան վիճակին, դառնալով ընդհանրական պետք բովան-դակ Հայաստանեայց եկեղեցիին:

ԱՐՇԱԿ ԱԼՊՈՅԱՃԵԱՆ

“ՏԱՖՆԷ”Ի ԴՐԱՄԱԳԻԻՏԸ

Ա.

Տասնեակ մը տարիներ առաջ, Անտիոքի արուարձաններէն Հարպիյէթի մօտակոյքը, — հիներուն՝ նշանաւոր «Daphné»-ն, գիւղացի մը հողը պեղե-

լըջանին՝ դէպի Անտիոք Հայակիլիկիոյ յառաջացեալ սահմանն էր, Անտիոքէն հազիւ երեսուն հազարամեթր հեռաւորութեամբ՝ Պաղրասի(*) համբաւաւոր

(Պատկ. 1) Մեծ Լեւոնի մէկ կէս - Երկրամեծ, բուն տարածութիւն՝ 2 սմ. 25:

լու տանն կը հանդիպի կաւէ բլուկի մը մէջ հայատառ գրամներու մեծ ու փոքր և զանազան տեսակի հարիւր քսան հատրներու: Ինչպէս յայտնի է, այդ

ամբոյցը: Այս ուղեմագիտական նշանա-

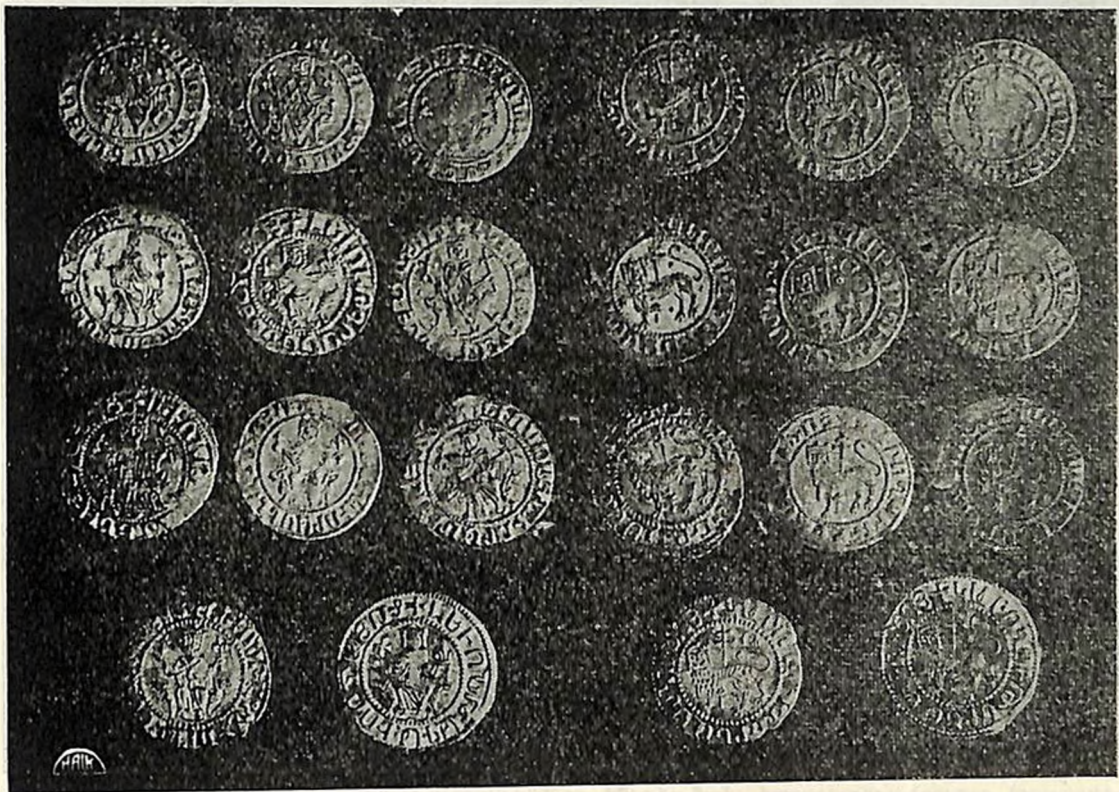
(*) Հիներուն՝ Pagrae, Pagras, château des Adolescents, château de St. Luc, Gastin եւն.:

կռթիւն ունեցող վայրը, երկար ժամանակ կռուականոր հանդիսացաւ հայ և ֆրանկ իշխաններու և հետագային ալ հայ թագաւորներու, ֆրանկ իշխաններու, Տաճարական Ասպետներու (Les Templiers) և արար սուլթաններու միջև: Ուրեմն գտնւել յայտնաբերուել է կիլիկիոյ սահմանամերձ Անտիոքի խաչակիր ֆրանկ-լատին իշխանապետութեան սահմանէն ներս: Այստեղ էր դարձեալ որ հօթանաւանական թուականներուն գտնուեցաւ իրաւակիրներու պատկանող մեծ գտնւ մը, որուն մէջ առա-

vaille) բարեբախտօրէն կը կազմէ խիստ չափեկան և արժեքաւոր ամբողջութիւն մը, որ կը բաժնուի երեք զխաւոր մասերու:

Առաջին՝ Մեծն Լեւոնի դրամները. երկրորդ՝ Հեթում Ա.ի և Զապէլ թագաւորի դրամները.

երրորդ՝ սելճուգ դրամներ: Մեծն Լեւոնի դրամները կը բաղկանան. — երկդրամեան (Didrachme), կէս-երկդրամեան (Drachme), կիսադրամ (Hémidrachme) կամ քառորդ

Ա. կողմ (Պատկ. 2 եւ 3) Տաճարի դրամագիւտին համալուր երկդրամեանները

ջին անգամը ըլլալով յայտնուեցաւ Մեծն Լեւոնի մէկ խիստ փոքր լատինատառու արծաթադրինձ (billon) դրամը: Դրամի մասին ժամանակին գրեց ու զայն պատմագիտական աշխարհին ներկայացուց յայտնի բիւզանդագէտ ու հայասէր կիւսթաւ Շլուսպերկեր (*): Հոս աւելցնենք որ Տափնէի դրամագիւտը (trou-

երկդրամեան և հասարակ դրամներէ: Հեթում Ա.ի ու Զապէլ թագաւորի դրամները կը բաղկանան. — Հեթում թագաւորի և Զապէլ թագաւորի միասնարար հատագրուած ծանօթ սովորական դրամներէն և մէկ հաւ նոյն կիսադրամէ:

Սելճուգ դրամները կը բաղկանան. — Առաջին՝ Գըլըճ Արսլանի որդի Քէյ-Խոսրով Ա.ի Սեբաստիոյ (Սըվազ) մէջ հատագրուած դրամներէ. երկրորդ՝ համանուն Գըլըճ Արսլանի որդի Քէյ-Խոսրով Գ.ի դրամներէն:

(*) Revue Archéologique, No. 3, 1875, 16ème année, Paris: Տե՛ս նաեւ Հ. Կ. Սիպիլեանի ԴԱՍԱՌՈՐՈՒԹԻՒՆ ՌՈՒԹԵՆՆԱՆ ԴՐԱՄՈՅ, էջ 18-21:

Բ.

Մեծն Լիւսնի դրամները մինչեւ թուականս յայտարարուած ու հրատարակուած նոյն տիպի դրամներուն աշխարհի ամենաճոխ հաւաքածոն կը կազմեն և մեծաւ մասամբ կ'ամբողջացնեն մեր հայտատու դրամներուն այնքան զեղեցիկ չէնքին կիսաւարտ ճակատը: Լրիւ ու ամբողջական դադարաւ մը կազմելու համար, պէտք է զանոնք դէթ բազմատուփեան գնենք Միսիթարեան Միարտնութեան վիեննայի թանգարանին աշ-

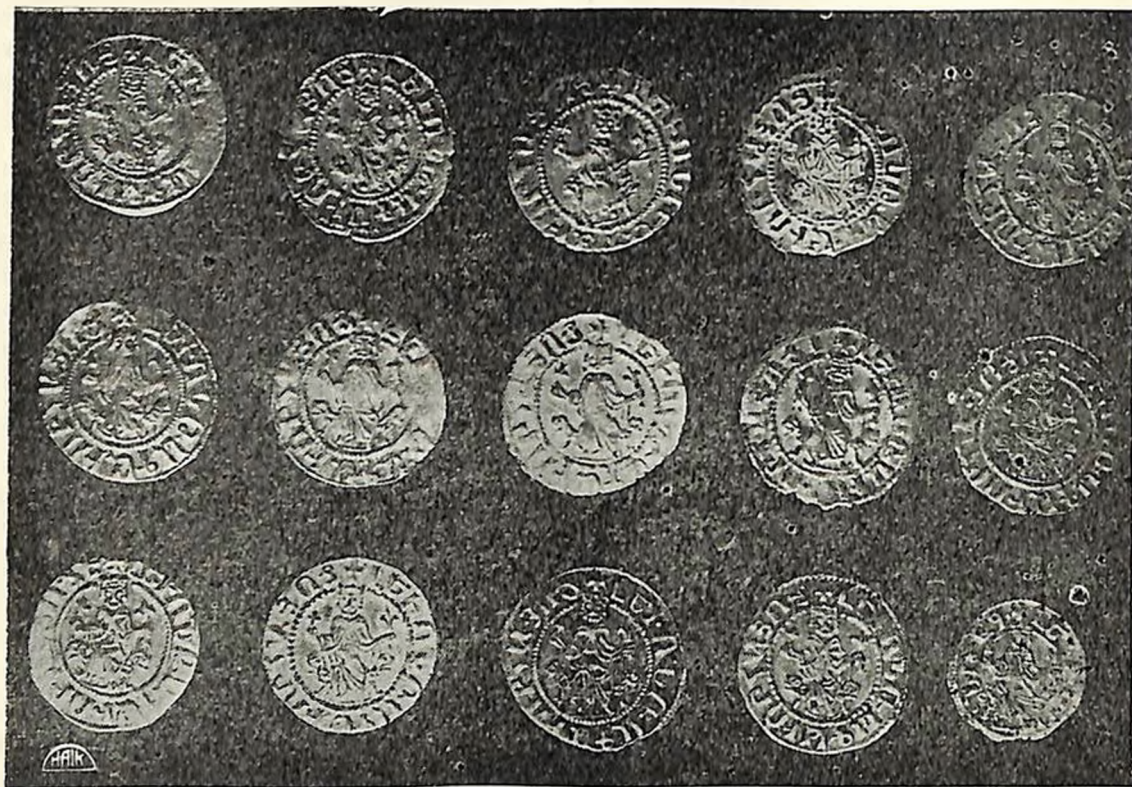
15 հատ երկդրամեան (և ոչ թէ տեսակ):

12 հատ կէս-երկդրամ (և ոչ թէ տեսակ):

Կիսադրամ... մինչեւ Հ. Գ. Վ. Գալմբարեանի մահը վառքը կիսադրամ չունէր (*):

Ընդհանուր գումար՝ քսան և եօթը կտոր դրամ:

Հոս պէ՞տք է նշել որ այս չափանիշին հասած էր վառքը ոչ միայն վերը յիշուած միջոցներով, այլ և մանաւանդ ժամանակի աներեւակոյցի զբաղմունքով:

(Պատկ. 4) Տաճնէի դրամագիւտին կէս - երկդրամները, ինչպէս նաեւ հազուագիւտ քառորդ երկդրամնաճ (Առաջին կողմ)

խարհահռչակ ու մեծագոյն հայկական դրամներու հաւաքածոյին ընդհանուր ցանկին հետ: Միսիթարեան Հայրերու անխնջ աշխատանքը, նիւթական ծանր զոհողութիւնները, տարիներու տաժաւակիր ճամբորդութիւնները փոքր Ասիա և այլուր, աւելցուցէք ասոնց վրայ գանադաններու անհատական հաւաքածոներու միաձուլումը վառքին դիտարկ հաւաքածոյին վրայ (ինչպէս անգլիացի նշանաւոր դրամագէտ Վ. Պուելլի, «Թիմոն» և այլոց), առած է հետեւեալ արդիւնքը. —

խով մը, որ աւելի քան յիսնամեակի մը հասնող կեանք ու աշխատանք արժեք էր հեղինակներուն: Այս ցցուն պատկերին դիմաց, ի՞նչ կը ներկայացնէ ուրեմն, դրամագիւտի միւս կողմի տիպի (type) պատկանող դրամներուն ամբողջութիւնը: Մենք դատարարած ենք. —

14 տեսակ երկդրամեան, մեծաւ մասամբ անտիպ:

(*) Չգիտեմ որքան եւ երկու առիւծներով կիսադրամներուն հետ:

22 տեսակ կէս-երկդրամեան, մեծաւ մասամբ անհայ.

1 տեսակ կիսադրամ կամ քառորդ երկդրամեան:

Ընդհանուր գումար՝ երեսուն և եօթ տեսակ դրամ, առանց հաշուելու տասնեակներով կրկնակ (en double) դրամները:

Պերճախօս այս թիւերը կը պարզեն ուրեմն բացարձակ արժէք-առաւելութիւնը, որ պիտի ներկայացնէ դրամագիրէս հայկական դրամագիրս թեան

ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՅ

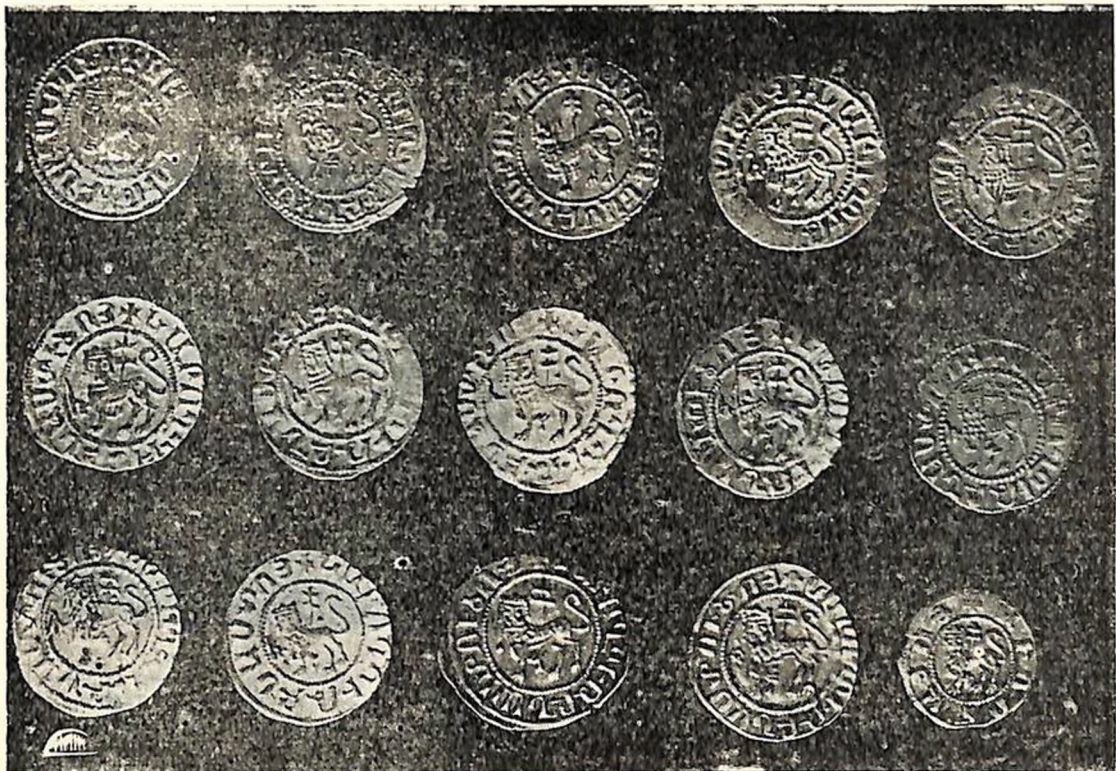
ԼԵՒՈՆ ԹԳՐ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՅ

ԼԵՒՈՎՆ ԹԳՐ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՅ:

Իսկ զերեւ յիշուած երկդրամեանը կը հետեւի հաւաքածոյիս կէս-երկդրամեաններու արձանագրութեանց ընդհանուր ձեւին, որ է. —

ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՅ

Ինչպէս որ կէս-երկդրամեաններն ունեցան իրենց երկու ձեւերն (*) ալ, այս դրամով երկդրամեաններն եւս կու գան

(Պատկ. 3) Տաճկի դրամագիրսի կէս-երկդրամեանները, ինչպէս նաեւ հաղուագիւտ քառորդ երկդրամեան (Երկուրդ կողմ)

պատմութեան համար և նորանոր հորիզոններ պիտի բանայ հայկական դրամները ուսումնասիրողներուն առաջ:

Մասնաւոր ուշադրութեան արժանի է թիւ 14 երկդրամեանը (*): Մինչեւ օրս միզի ծանօթ և հրատարակուած երկդրամեաններուն գլխաւոր խորագիրներն եղած են. —

լրացնելու իրենց ամբողջական շարքը: Կը մնայ հետամտիլ և ամբողջացնել կիսադրամներու այնքան հաղուագիւտ շարքը, ինչպէս նաեւ բոլորին լրացուցիչ զանազանութիւնները:

Ուշադրութեան արժանի է նաեւ թիւ 12 երկդրամեանը անթերի արձանագրութեամբ.

ԿԱՐՈՂՈՒԹԵԱՄԲՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ

ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՅ

(*) Տես Մեծ ԼԵՒՈՆԻ, ՀԵԹՈՒՄ Ա.Ի ԵՒ ԶԱՊԷԼ ԹԱԳՈՒՀԻՒ ԱՐԾԱԹԵԱՅ ԴՐԱՄՆԵՐՈՒ ՀԱՒԱՔԱՅՈՅ երկասիրութիւնը, պատրաստուած հետակիս կողմէ: Պ. Կ.

(*) Տե՛ս Կ. Յ. Բամաջեանի ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԴՐԱՄԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ հատորը, էջ 145:

Գ.

Հեթում Ա. ի և իր կողակից և գա-
հակից Ջապելլ թագուհիի գրամներն եւս
զուրկ չեն շահեկանութենէ իրենց բազ-
մատեսակ և այնքան հետաքրքրական
զանազանութիւններով ու կը կողմին
ըստ բաւականին ճշիւ հաւաքածոյ մը:

Առաջին՝ այն գրամները, որոնց
առաջին կողմի առիւծին թաթը գէպի
առաջ քաշելու ձեւով պարզուած է, սա-
կայն առիւծին կռնակէն չի բարձրանար
սովորական խաչի երկար գիծը:

Երկրորդ՝ այն գրամները, որոնց
առաջին կողմի առիւծին թաթը գէպի
առաջ քաշելու ձեւով պարզուած է, և
առիւծի կռնակէն կը բարձրանայ սովոր-
ական խաչի երկար գիծը:

(Պատկ. 6) Մեծն Լեւոնի արծաթ ու ան-
հիպ կիսադրամ, ծանուցիւն՝ 3.35 կր.
սարածութիւն՝ 2.80սմ:

Երրորդ՝ այն գրամները, որոնց ա-
ռաջին կողմի առիւծը իր ճիւղանով բըռ-
նած է երկար խաչը:

Այս երեք գլխաւոր բաժանումները
գտաւարելով ունեցանք իննը տասնձին
շարքեր, քառասուն տեսակ կամ տար-
բերակ (variante) գրամներով: Մասնաւոր
ուշադրութեան արժանի են առաջին բա-
ժանումի գրամներն ու մէկ հատիկ կի-
սադրամը: Ո՛չ Հ. Կ. Սիպիլեանի ԴԱ-
ՍԱԽՈՐՈՒԹԻՒՆ, ՌՈՒԲԵՆԵԱՆ ԴՐԱՄՈՅ
և ոչ ալ Կ. Բաթմաջեանի ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԸՆԴ-
ՀԱՆՈՒՐ ԴՐԱՄԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ, հասարակե-
րուն մէջ յիշատակուած և կամ նմանա-
հանութեամբ փորագրուած կը գտնենք
զանոնք: Միակ յիշատակութիւնը, որ
եղած է նմանաձեւ երեւոյթի մը մասին
(առիւծ առանց խաչի, ինչ որ ըստ
էութեան մաս չի կողմեր Հեթում-Ջա-

պէլի գրամներու շարքին և սակայն լոյս
կը սփռէ մեր յայտնութեան շուրջ)
կը գտնուի Հ. Կ. Սիպիլեանի ծանօթ
հասարին մէջ: Տե՛ս «Ռուբենեան թա-
գաւորներու մինչեւ հիմա չհրատարա-
կուած գրամները» գլխոյն էջ 29-30-ի,
«Ուղղելիք և յաւելիլիք» վերջին մասին
երրորդ աղբ. «Մեր թանգարանի Հե-
թում-Ջապելլ 163 գրամներուն մէջ
գտանք մենք ալ մի միակ օրինակ մը,
որուն Ա. կողման պատկերը նոյն է
Տախա. Բ., Թ. 21 գրամայն հաւ. իսկ
Բ. կողման կեդրոնն է՝ առիւծ գէպ ի
աջ, նման Բ. Տախա. Թ. 20-ին, բայց
առիւծին կռնակը խաչ չկայ»: (Դեղձու-
մը մերն է): Իսկ ընթերցուածն է. —

(Պատկ. 7) Հեթում-Ջապելլ արծաթ ու ան-
հիպ կիսադրամ, ծանուցիւն՝ 1.40 կր.
բուն սարածութիւն՝ 1.20սմ:

+ ԼԵՒՈՆ . . . ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՅ

Մենք առաջինը կ'ըլլանք ուրիմն
այս նոր տիպի գրամները հանրութեան
ներկայացնողը, որով Հեթում-Ջապելլի
այնքան զանազանութիւններով հարուստ
շարքերուն վրայ կու գայ աւելնալ բոլոր-
քովին նոր և ինքնատիպ շարք մը եւս:

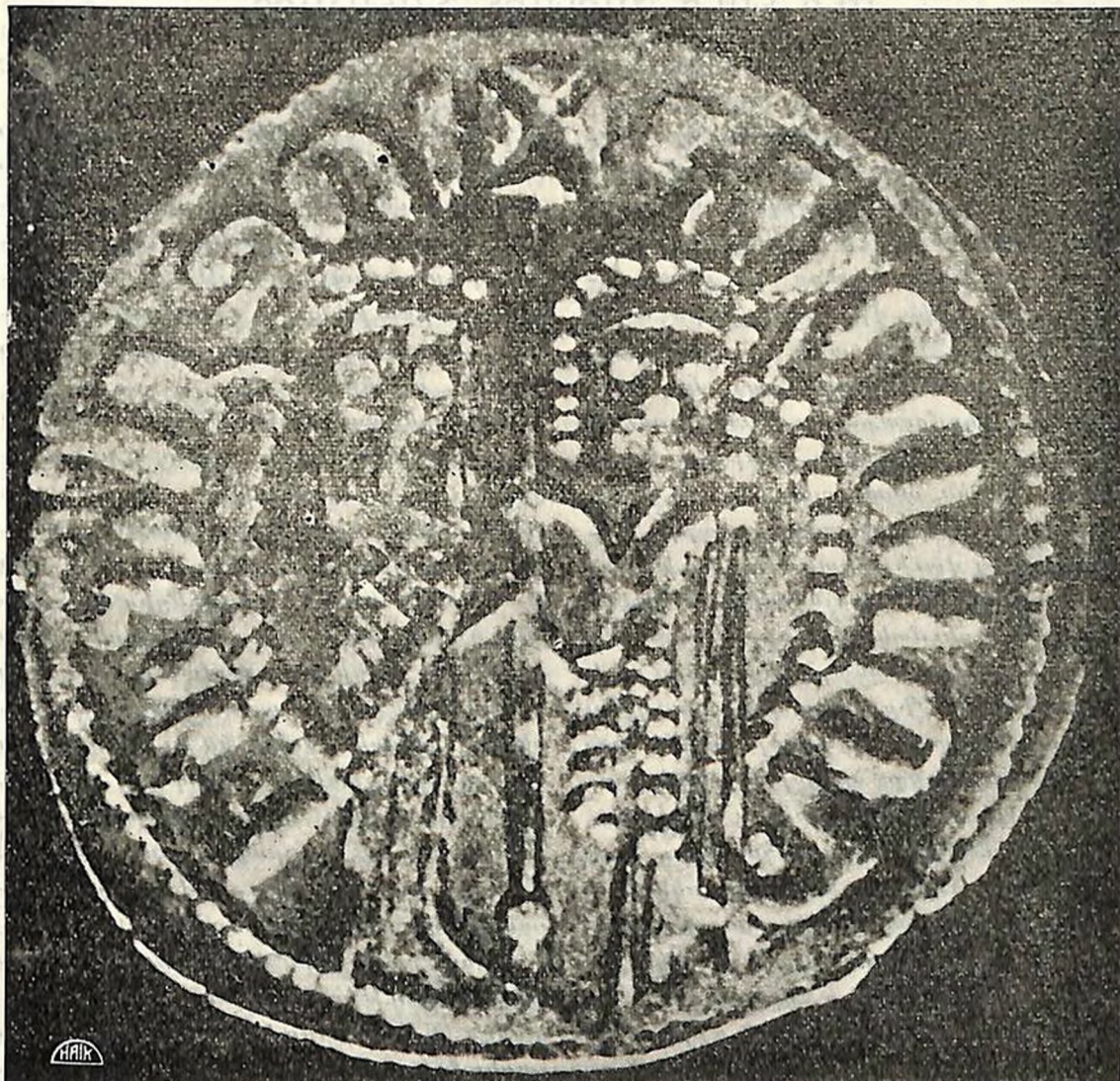
Դ.

Սելճուզ գրամներու մասին հոս տե-
ղին չէ գրադիլը: Միայն նշելու եմ որ
այս գրամներն ալ իրենց ժամանակա-
գրական փաստով կու գան անդամ մը
եւս հաստատել ու սահմանել Մեծն Լե-
ւոնի գրամներուն ընդունուած կարգը:
Ունին պատմական ուրիշ արժէք մը եւս:

Հայաստանի վրայ տիրապետող և սեղ-
ծուղեան շրջանը զատորոշող մէկական
փաստակներ ևն, նամանաւանդ որ
անոնք հատադրուած են երբեմնի հայա-
շատ կեդրոն՝ Սերաստիոյ մէջ:

Տափնէի այս անգնահատելի գանձը,

Արմենակ Ա. Բաղասեանի, որ խիստ նա-
խանձախնդիր է նման հայկական բնոյթ
կրող հնութեանց պահպանումին: Սոյն
հաւաքածոյին առնթեր, Երեւանի Պե-
տական Թանգարանին զրկուած է նուեւ
այս գրամագիւտին մանրամասն ուսում-

(Պատկ. 8) Տափնի դամբարանէն շերտ-Չաղչի արձաք դրամ,
բուն հաւածութիւն՝ 2,20սմ.:

մեծարժէք շրջանակի մը մէջ գրուած,
այժմ կը պարգարէ Հայաստանի Պետա-
կան Հնութեանց Թանգարանին մէկ ան-
կիւնը և ունի ազգային ու պետական
անկորնչելի արժէք մը: Նուէրն է Պէյ-
րութարնակ և բնիկ կետարացի Տիար

նասիրութիւնը և գաստերութիւնը, զե-
ղակազմ, պատկերազարդ ու մեծածաւալ
հատորի մը մէջ ամփոփուած, որ յօրի-
նուած է ստորագրողիս կողմէ:

ՊԵՐՃ Մ. ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ

Ս. ԷԶՄԻԱՅԻՆ ՈՐՊԷՍ Բ. ՍՐԲԱՎԱՅՐ

ՄԵՐ ԽԱԼԴ-ՀԱՅԿԱԶՆ ՆԱԽԱՀԱՐՑ

Գրութիւնս ուղիղ և լուս հասկնալու համար՝ ընթերցողն պարտի մի քանի ժամ բոլորովին հրաժարիլ իր առօրեայ սովորական կեանքէն և ներկայ աշխարհէն, սեւեռել իր միտքը հին քաղաքակիրթ աշխարհին վրայ, այսինքն ասկէ 5000, 3000, 2700 տարի առաջ և միջանկեալ ժամանակաց վրայ, երբ դեռ չկային արեւմուտքն ու յունահռոմէական կեղծարարութիւնը, և երբ աշխարհումս արեւելին աստուածալուսն և պարկեշտ մարդիկ։ Ըստ տարէց-տարի արձանագրեալ վաւերական պատմութեան, երկրազնդիս վրայ յայնժամ ծանօթ էին միմիայն արեւմտեան Ասիա և նրա մի քանի կաղամկերպեալ ժողովուրդք և պետութիւնք։ Գրաւորապէս ստուգեալ և ժամանակագրապէս արժանահաւատ այդ պետութիւնք ծուռլէին Եգիպտոսէն մինչեւ կասպից Ծովն և Կիլիկիայէն մինչեւ Ինդոս Գետի հովիտն։

Աստուածապաշտութեան և սկզբնատիպ մշակոյթի այդ լայնատարած մարդի երկու ծայրանահանգք գրաւէին Եգիպտոսիք և Հնդիկք, որոնք հետեւանօք իրենց աշխարհագրական դրից՝ վարէին աւելի ինքնակեդրոնացեալ կեանք, մանաւանդ վերջինք։ Իսկ համաշխարհային քաղաքականութեան և մշակութային գործօն աղբիւրութեան կրկնակ տեսակէտէն, սոյն քաղաքակիրթ գոտու կեդրոնական առանցքն կաղմէին Եփրատ և Տիգրիս գետոց հինաւուրց բնատուր միկ ժողովուրդք, այն է Բաբելոնցիք, Ասորեստանցիք, Հայք և շուրջանակի նոյնչափ հին ցեղք՝ գրաւոր պատմութեան արշալոյսէն ի վեր։ Ի շարս արեւմտեան Ասիոյ վերոյիշեալ ազգաց՝ հզօրագոյն և յառաջադէմ էին ա'յն կաղմակերպեալ պետութիւնք, որոնք վա-

րէին բացարձակապէս վեհապետական և ինքնակալ իշխանութիւն և ունէին իւրայատուկ Ամենադից, սեպհական լեզու և գրչութեան արուեստն ու բոլորովին ինքնատիպ մշակոյթ՝ սկսեալ մետաղագործութենէ և ճարտարապետութենէ մինչեւ լուսագոյն գէնք ու զարդք շինելու արհեստք։

Ասորեստանի ահեղ միապետութեան վերածնութիւնը, ԺԴ- դարու կէսէն սկսեալ (ն. Ք.), յառաջ բերաւ մեծ տակնուվրայութիւն ի սփիւռս արեւմտեան Ասիոյ լայնածաւալ գոտոյն։ Նրա մեծ թագաւորք տակաւ նուաճեցին և հպատակ դարձուցին Ասորեստանի արեւելեան լեռնային մարզի բազմաթիւ փոքրիկ պետութիւնք։ ապա խորտակեցին Բաբելոնի գերակայութիւնն ու նուաճեցին ամբողջ սիւրիական անապատը մինչեւ Միջերկրական։ Եղամի թագաւորութիւնն գրեթէ բոլորովին առանձնացաւ Պարսկաստանի հարաւ-արեւմտեան մասումն։ Յարդ անստուգելի դիպաց հետեւանքով բոլորովին կործանեցաւ խառտի կայսրութիւնն։ Սկսեալ 1200 թուականէն (ն. Ք.), որպէս մեծ պետութիւնք յարեւմտեան Ասիա, գերակշռութիւն վայելէին նախ Եգիպտոս՝ առանձնացեալ Նեղոսի հովտում, և ապա Ասորեստանն ու Հայաստանը (նախ Նայիրի երկիր 1250-880 Ն. Ք. և իջալդ-Հայկազանց կայսրութիւն՝ 880-է սկսեալ), երկու գինուորական և աշխարհակալ պետութիւնք, մէկզմէկու սահմանակից և մրցակից՝ Կիլիկիայէն սկսեալ Ամանոսի և Տորոսի երկայնքին մինչեւ Միջին Զագրոսի շղթան և Ուրմիոյ Ծովն։

Ամենէն ծաղկեալ, հզօր և հարուստ կայսրութիւնքն էին իջալդ-Հայկազանք և Ասորեստանցիք։ Ըստ մեր ներկայ

վաւերական ծանօթութեանց, էջմիածնի հնագոյն տնտէն, տեղն ու վիճակն ի յայտ գան յընթացս սոյն չրջանին, մօտ 2900-2700 տարի առաջ:

Մօտ մի դարէ ի վեր բազմիցս և խնամքով պեղեալ են Ասորեստանի մեծ քաղաքաց տաւրակք և լոյս աշխարհ եկել են նրա արքայական ճոխ մատեն-նագարանք՝ բազկացեալ բերաւոր սե-պագիր աղիւսէ և կոթողէ, և նրա չքեղ արուեստի մետաղեայ տպոցոյցք և ճո-խութիւնն: Հիմնապէս սուսումնասիրեալ են Ասորեստանի լեզուէն, պատմութիւնն ու մշակոյթն: Իսկ Հայաստանի հետխո-սութիւնն, նրա սուսումն գեռ չէ սկսել մինչեւ ցայսօր, — բացի պեղման մի քանի պատահական փորձերէ, իսկը-Հայկազանց արքայական սեպագիր գի-ւտնք, մշակոյթի, արուեստի և ճոխու-թեան տպոցոյցք գեռ կան թաղեալ հայրենի պատմական տաւրակաց հողին ներքեւ: պատմականօրէն վկայեալ ոչ մի տեղի վրայ ցայսօր կատարեալ է մի հիմնական և ոճական պեղում:

Ի հարկէ առնուին կան մօտ 230-ի խալդ սեպագրութիւնք, երկու մեծ-արքայից՝ Արգիշտու և Սարգուէրի բազ-մահարիւր տղք պարունակող տարե-գրութիւնք, մեծ ու փոքր արձանա-գրեալ աղիւսք, մի քանի տնդնահատելի արձանագրեալ կոթողք և ստուար թուով արուեստի աւարկայք: միւս կողմանէ ստկայն, խնդիրն ըստ էութեան ըմբռ-նելու համար պէտք է մտաբերել, որ յղկեալ կարծր ժայռի կամ յղկեալ սոս-կական կոթողի վրայ շատ սահմանափակ է միջոցն: չկայ ըստ բաւականի տեղ մանրամասնօրէն գրելու պատմութիւնն մի գինեւորական արշաւանքի, շինարա-րական մեծ ձեռնարկաց և կամ կրօնա-կան ծէսք և արարողութիւնք: իրատի և Ասորեստանի թագաւորք տառնեակ աղիւսաց շարքով նկարագրել են իրենց գիցարանութիւնք, երկիրք, բառա-րանք, զինուորական, քաղաքական գործունէութիւնն և շինարարութիւնք: Իսկ ժայռի կամ կոթողի վրայ գրեթէ անհնարին է կատարել նման արձանա-գրութիւնք:

Հեղինակաւոր սեպագրագէտ Պրոֆ.

Ֆրոնզե երիցս հաւաստել է, որ Ռոզդ-Քէօյի խառտի մատենագարանէն դուրս եկան իրերայաջորդ 14 խոշոր աղիւսք, մօտ 3000 (երեք հազար) տոգնոց մի գիւցաղներգութիւն՝ արձանագրեալ մեր հնագոյն նախահարց՝ իյուսան-իյուսա-ռունեաց լեզուով, որ ցարդ մնայ տն-ախայ և սերեմն անհնարին ձեռնարկելու նրա սուսումնասիրութեան: Եթէ խոսեան-խուրրի լեզուու նման մի կատարեալ գիւցաղներգական «պատում» պահեալ էր խառտի թագաւորաց գիւտնութ, հապա-ինչպիսի՝ մատենագարանք թաղեալ մնան բուն իսկ իյուսառունեաց մայրաքաղա-քումն: Չկայ սեւէ կտակած, որ երբ մի օր ի վիճակի լինենք գործադրելու լուրջ խուզարկութիւնք և ընդարձակ պեղումք մեր սրոյ պատմական տաւրակաց վրայ, պիտի գտնենք իյուսանց և իյալդ-Հայ-կազն պայազատութեան ճոխ գիւտնք:

Տուեալ հանգամանաց մէջ, պէտք չէ ուրեմն դարմանալի թուի, որ էջմիա-ծնի հնագոյն տնտէն ու նկարագիրն առաջին անգամ ի յայտ եկել է ասո-րեստանեան սեպագրութեամբ, խնամ-քով սուսումնասիրեալ բազմաթիւ մաս-նագիրաց կողմանէ: Այժմ ի վիճակի ենք տպոցստեղծելու, որ Հայոց կրօնա-կան աւանդութիւնն և պատմական հա-ւատալիք՝ մի եղակիօրէն տնջեղլի պահ-պանողականութեամբ շարունակեալ է յընթացս վերջին քառասուն դարոց: Վկայութեամբ դրացի մեծ պետութեանց ստուգելի է սոյն իրողութիւնն բացար-ձակ տպահալութեամբ: իյուսանք-իյու-սառունք երեւին պատմութեան բեմին 4000 տարի առաջ՝ կատարեալապէս մշա-կեալ և ճոխ լեզուու, բոլորովին սկզբ-նախա մշակոյթով և կարգաւորեալ գի-ցարանութեամբ, դորս փոխ են առել բոլոր դրացի ժողովուրդք, ընդ որս և իրատիք, Սիւրիացիք և Պարսիկք: Սա վկայեալ է սեպագրութեամբ: Իսկ թէ իյուսանք յընթացս քանի հազարամե-կաց հասել էին քաղաքակրթութեան օրինակելի այդ աստիճանին՝ նախա-պատմական անգիր չրջանին, կարելի է միմիայն ենթադրել: Ամերիկացի հա-խոյզն Բայլի, որ յամին 1938-ին մի շարաթ կատարեց պեղումք վանայ ծո-

[illegible][illegible]

: ԳԵՂԱՌՈՒՆԴԱՐՔ
 ԳԵՂԱՌՈՒՆԴԱՐՔՈՒ Վ ԵՐԻՄԻ ԿՈՄՈՆԻՏԵՐՈՒ Պ
 ՀԱՄԱՆԻՍԻՆԴԱՐՔՈՒ՝ ԿԵՆՏՐԱԿԻ ԼՈՂԵՂՆԻ ԳՐԱՍԻ
 ՆԱԳՂՈՒ (Վ. Գ. ԲԵՇՏ-ՅԵՏ) ԿՈՄՈՆԻՏԵՐՈՒ
 ՆԵՂԱՐՈՒՆ (Վ. Գ. ԿԵՐՈՒՄ) ՆԱԳՂԱՐՈՒՆ
 ՆԱԳՂԱՐՈՒՆ ԵՆԿՆԵՐ ԿՈՄՈՆԻՏԵՐՈՒՄՈՒՄ

[illegible]

Ի թիւում
 ~դրոյ վճարող վաճառող զտրամաշնորհում
 միայն Երեւոյն համայն ժողով մա ժողով ժողով
 հըմ պնդում ի ճշտութիւն վճարող 000' 1 կիւնմայր
 պիտի Երեւոյն շնորհ մա հըմայն 'պիտեղի'

դաքէն եփրատի հասանքն ի վեր սկսաւ տակաւ մագլցիլ հայկական Տարսար բարձունք և յարձակեց Նոփաց աշխարհին վրայ ի գաւառն Հաննիք, որ է ներկայիս հայկական մեծ աւանն Հիւսէյնիկ: Շարունակելով իր ճանապարհն Արամանու հասանքն ի վեր Ասորեստանի թագաւորն յարձակեց Արամնց լեռան (ներկայիս Բինգէօլ դաղ) հարաւ արեւմտեան փէշին, ուր հանդիպեց անպարտելի զիմադրութեան: Թուի որ աշունն մօտենար և թագաւորն պարտական էր փութալ: Նա յիշատակէ Աշտիշատ: Բայց իր զլիսաւոր նպատակն էր «նուաճել» իրաւիկ-Հայկականց երկիրն և պատերազմիլ արքայն Արամէի հետ: յաջորդ տողով նկարագրէ իր յարձակումն մայրաքաղաքն Արգաշկուի (*) վրայ: Բատակնէրեւօրէն պարձենկոտ սեպագրութեան Արամէ նահանջեց առ լերինք Ադդուրի (**): Պատմութեան գիծն թողով անդ, Շուլմանու Աշարէզ Գ. վերադառնայ առ Արգաշկու: Եղանակաւոր սա կրել էր պարտութիւն առաջին յարձակման, այլապէս հազիւ լինէր կարիք վերադառնալու առ մայրաքաղաքն: Եղաւ պատմէ իր մագլցումն առ լերինս Երիտիա (Eritia. լաւ միտ պահել սոյն լեռնանունն Երիտիա): Վերջապէս յառաջացաւ առ

քաղաքն Արամալէ (*), և անկէ Ծագկաց լեռանց վրայօք առ Վանայ Նոփն ու գաւառն իրզան:

2. Զուարթնոցի թանկագին կոթողն արձանադրեալ խալդ մեծ արքայն Բուսա Բ. է և մինչեւ ցամն 1900 տնվթար պահպանեալ հայրենի սրբազան հովանւոյն ներքեւ: Կոթողին արձանադրութիւնն ճիշտ հայերէն լեզուաւ (կանխամտածեալ պատասխանատուութեամբ ստորագծեալ է բառն) ցարդ հրատարակեալ է Լէյման-Հաուպտէ (**) դժբախտաբար անհոգ և անխնամ եղանակաւ: Պրոֆ. Էսհ. Ֆրիդրիխ, Ա. Գէօրգէ և իշխան Միք. Ներիթիլի ուղղել են բաղմաթիւ ընթերցեալք և սեպագրական խմբից բաժանուածք: Նշանակելի է որ Բուսա Բ. նման իր մեծ պապն Մենուայի և իր պապն ու անուանակիցն Բուսա Ա. ի անդ ինքզինքն հաշակէ Արալ Արալից (= Արի Արալից), արալ երկրոց Շուրալի, արալ երկրոց Բիալի, իսխան Տուպալ=Տուպ Հալե-նեաց, հօր Արալ Արալից, աւ: Խօսաւորապէս հետեւեալն է կոթողին բովանդակութիւնն: Բուսա Արգիշտի-խինիշէ իրաւէ գաւառն Քուարի (տպահարար Գառնի) և գաւառին ջրարբի հողին վրայ կառուցանէ զիցահայր իրաւգուն ձօնեալ մի նոր Shukhi (թուի համապատասխանել մեր գաւառն ձուխ բառին, լայն տուամով), անկէ մի մեծ աշտիստան և ծառատան վան Վալիլքին Նոփին: Ապա նրա ուղղումն տպահարար համար չինէ մի ջրանցք անուամբ Ումիթի (ըստ իս Մեծաւօր) և ջուրն

(*) A. Billerbeck: Beiträge zur Assyriologie, հատոր VI (1908), էջր 43-45, Արգաշկու նոյնացնէ Արմուրի վանուց հետ յԱրիտիա. Վալլիլմառ Բիլր համաձայն չէ սոյն նոյնացման. կարող էի ստուգել տեղն, բայց փոխաւ մասնութիւն ընելէ:

(**) Վ. Բիլր նոյնացնէ Ադդուրի լերինք Մայր-Մասիսի հիւսիսային գաւթափին զեռնողեալ հինաւուրց աւանն Ակուի-Արիուրի հետ: Բիլրի նոյնացումն թուի հաւասար միմիայն այն պատճառաւ, որ թագաւորն յիշէ լերինք Երիտիա (տեսնել յաջորդ էջը). միւս կողմէ՝ սակայն հաւասարի եմ, որ Ադդուրի պէտք է նոյնացնել բնդ Ատիւ, բոլորովին համապատասխան Ասոր. թագաւորի նկարագրութեան: Ուրեմն ըստ մեկնաբանութեան Ակուի և Ատիւ լեռանց միջեւ ի զոյ երեւութեան հեռաւորութիւնն Բիլրին բերել է ըստ երեւոյթին ուղիղ, բայց ըստ ռազմավարական հնութեան սխալ մի եզրակացութեան: Առայժմ պիտի զոլջանամ ներկայացնելու մանրամասնութիւնը:

(*) Ինչպէս տեսնենք սառ Արամալէ սեպագրապէս կրնայ համապատասխանել թէ՛ Արմալիին և թէ՛ Լիմալի Ջորին՝ Մանագիկերտ տիրոցին արեւմուտք առ Արամանին: Նոր սեպագրութիւնք պիտի ստուգեն ճիշդ տեղն:

(**) Ի Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft 56-րդ հատորն (1902) էջր 101-115, առանձնապէս էջ 102: Նորոգ հանգուցեալ Պրոֆ. Կ. Քաւմաճեան հրատարակեց մի ամբողջական թարգմանութիւն ի Recueil de Travaux de philologie assyrienne... յամին 1901-ին: Յոյժ հետաքրքրական են Քաւմաճեանի մեկնաբանութիւնը, թիւե հիմնեալ Լէյման-Հաուպտի թերի տառադարձութեան վրայ:

բերէ զհատէն Իլդարունեանի (ապահովա-
րար զհան Արսովի)(*) , ապա հրամայէ
Ծուխին բնակչութեան իջալի-Հայկազանց
Ամենադիցի Երրորդութեան՝ իջալի,
Տեղակային և Շուխնային իրրիւ զոհ
մատուցանել որոշ թուով ոչխարք և
ուլք: Չեմ համարձակիր մեկնարանել
յաջորդ մի քանի տողք, այսինքն ար-
ձանագրութեան տողք 21-24, քանզի
զիանականէ զիանական մի քիչ տար-
բերին ընթերցումք: Ապա հետեւի ար-
քայն Բուսայի տիպոսագրութիւնք,
ինչպէս բացատրեալ մի քիչ վերեւ,
արեւայ արեւայից, ևւայլն:

Չուարթնոցի արձանագրութեան
վերջին 16 տողք (32-47) պարունակեն
ստիւրական բանաձեւն նուիրապետական
անէծքին. սոյն բանաձեւի ասութեան
ոճք և բառք են մի անգերազանցելի
նպատակով՝ Հայոց լեզուի գարաւոր
մնայունութեան և թէ մեր հին նախա-
հարց գիւթութեան արուեստի ու հետա-
զայ եկեղեցական աւանդութեան բա-
ռազիտական ճոխութեան. — զոր օրի-
նակ . . . «Ո՛ր ո՛ր տղիցէ զկոքողն զայս,
ո՛ր ո՛ր խախտիցէ զայս ի տեղն իւրում,
ո՛ր ո՛ր վոխիցէ զբառս նորա . . . քո՛ղ
զգիցանայրն հալլի, Տեւեբայն եւ Կիլի
Բիայնա Աւխարհին Բանցեսցեն զսեռնդս
նորա, զրհնելն ողորեսցէ զսունն եւ
զինչս նորա(**) . . . » , ևւայլն:
Անդ կան յոյժ ճոխ և պատկերալից ար-
տայաւորութիւնք աստուածապաշտութեան
և խորունկ հաւատքի, ինչպէս նաեւ
Ջերմեանագութիւն առ ժողովրդի բա-
րօրութիւնն ու կեանքն: Համոզեալ եմ
որ մեր զասական մասնագրութիւնն և
ժամագիրքն ուղղակի ժառանգել են
մեր խալիք նախահարց բառախօսութեան
ստուարագոյն մասն հնչումի և ուղղա-
գրութեան, քիչ զանազանութեամբ:

Յամենայն զէպս Բուսա Բ.ի կոթո-

ղէն և Այրարատեան գաշտի արեւու
պայծառ լոյսին պէս ի յայտ գան երեք
պատմական անուանակոչութիւնք. — առ-
բոցն Գառնի, գեհն ու եղեգնուհի Խե-
ճաւորի եւ գեհն Արսովի(*): Տակաւ
սեղմելով Այրարատի աշխարհագրական
սահմանաւորումք, տակաւ մերձենանք
Էջմիածնայ գաւառի տեղագրութեան:

3. Վերաբերմամբ Այրարատին հա-
մեմատարար աւելի տառա և ստուգ տե-
ղեկութիւն լոյս աշխարհն եկաւ(**) յա-
մին 1912-ին, թէ եւ արքայն Շարուկին
Գ.ի հոյակապ արձանագրութիւնն պիտի
էր անցեալ դարու քառասնական թուա-
կանին: Պատմական հեռանկարով դատել
կարենալու համար խնդիրն՝ պատշաճ է
նախ համառօտարար ներկայացնել ժա-
մանակի միջազգային կացութիւնն: Եր-
կու մեծագոյն ինքնակալ կայսրութիւնք՝
Խալիք և Ասորեստանցիք մի ժամանա-
կէ ի վեր պայքարէին վասն արեւմտեան
Ասիոյ քաղաքական ու զինուորական գե-
րակայութեան: Հնդամեակն է 718-714-ի
շրջանն (Ն. Բ.): Խալիք-Հայկազանց գա-
հակալն էր անհղն Բուսա Ա., բառին
լայնագոյն առումով. իսկ Ասորեստա-
նին՝ էր նոյնչափ անհղ Շարուկին Գ.ն
(722-705), որ զահ բարձրանալուն պէս
սկսեց ճգմել Բարեւան, և հեղհեղէ
հայկական Տարսի և Ամանոսի հարա-
ւային փէշից սփռեալ մանր թագաւո-
րութիւնք, ինչպէս Ագինի (ներկայիս
Ալեքաման), Կարեւմիշի (ներկայիս Ճի-
րարլուս) և Մանայի իշխանութիւնք, ա-
մէնքն էլ ուղղակի կամ անուղղակի
գաշնակից և բարեկամ խալիք կայսրու-
թեան: 718-17-ին, Բուսա քաղից առ

(*) Անանիա Շիրակացի: ԱՇԽԱՐՀԱՅՈՅՅ, հրա-
տարակալ Հայր Արսէն Սարգսնէ (1881), էջ 54:
H. Hübschmann: Die altarmenischen Ortsna-
men, in Indogermanischen Forschungen. XVI (1904)
էջ 508 մի հարցական նշանով — «զէմ յանդի-
ման Սագարակի»:

(**) Fr. Thureau-Dangin: Une relation de
la huitième Campagne de Sargon (1912): Մի
մեծ վարպետի վայել հարատւութեամբ նորոգ
հանգուցեալ հեղինակաւոր սեպագրագէտն Թիւ-
ռոյ-Դանժէն հրատարակեց եւ թարգմանեց Շա-
րուկինի այդ քաղաքամարտի սեպագրութիւնն:
Տեսնել մանրամասնութիւնք ի շարս յաջորդ ծա-
նոթութեանց:

(*) Գեան Արսովի(?) յիշեալ է Անանիա
Շիրակացու ԱՇԽԱՐՀԱՅՈՅՅում, հրատարակու-
թեամբ Հ. Արսէն Սարգսնէի, (1881) էջ 33:
« . . . քնդ որ (Շարուրայ գաշտին) հոսի զհան
Արսովի(?) առ Ար. Մարնայ քաղաքաւ ան-
յանելով ի հարաւ՝ խառնի յերախս»:

(**) Մի ա՛յլ առթիւ արժէ բառ տառ
մեկնարանել անէծքի սոյն բանաձեւն:

Մանացւոց երկիրն մինչեւ Ուրմիոյ Ծովն՝ պատմելու այն Մանացի իշխանք որ հնազանդել էին Շարուկինին. — Խալդ-Հալազանց արքայն պարսական էր արմապնդել և պաշտպանել իր թիկունքն Ասորեստանի ստնձգութեանց դէմ: 716-ին Շարուկին յարձակեց մինչեւ Երասխն և քանդեց երկու քաղաքք յԱտրպատտ-կան: Նոյն աշնան կամ 715-ի գարնան, Բուսա արշաւեց առ Մանա, զինուորա-կանապէս գրաւեց նրա 22 մեծ ամրոցք և քաղաքք, յառաջացաւ մինչեւ այս-պէս կոչեցեալ Լաւրու երկիրն և թուի, անցնելով Տիգրիս յարձակեց ու քանդեց Ասորեստանի հին մայրաքաղաքն Աշուր-ապա վերադառնալով առ հիւսիս Քելա-շինի համբաւաւոր կիրճի մի բարձուն-քին վրայ կանգնեց մի վիթխարի կոթող (Թովգավայի կոթողն) երկկեղոսեան ար-ձանագրութեամբ, մտաւորապէս նինուէ-քաղաքէն 100 քիլոմետր առ հիւսիս: Սա արդէն էր մի մարտահրաշք Շա-րուկինին: 715-ի աշնան, վերջինս յար-ձակեց առ Մանացւոց երկիրն, յանկար-ծակի բերաւ Մանացի մեծ իշխանն Բակղասի՝ skrlı և իւրիւր սամրեյին(*), և կողոպտեց հօտք և մետաղ: Բացի թափաղակի երկկեղոսեան (խալդ. և ասո-րերէն) յիշատակարանէն, ցարդ դժբախ-տաբար Բուսայէ ի յայտ չէ եկել սեւէ աղիւս հնդամեայ այս մեծ մեծամարտի մասին, և ուրեմն հարկադրեալ ենք տե-ղեկութիւն Բակղասի միմիայն Շարուկինի պատմութեան, ինչ որ վ. Բելքի պէս մի խալդագէտ որոշել է որպէս «սնտպար-ծութիւն և պոռտախօսութիւն» (Rühm-redigkeit und Prahlerei): Բազում տեղի-քով և զանազան առնչութեամբ ի մա-սին Շարուկինի պոռտախօսութեան, համամասնութիւն յայտնել են նաեւ Լէյ-ման-Հաուպտ, Բրիւնոյ Մայսնը, Ամե-

րիկացի Պրոֆ. Օլմստէդ, Տոֆթըն, և այլք:

Վերջապէս, ըստ իր 430 տողեայ սեպագրութեանն, յամին 714-ին Շա-րուկին ի մի հաւաքեց բովանդակ ասո-րեստանեան զինուորական ուժն՝ արշաւե-լու առ բուն իսկ Խալդ-Հալազանց աշ-խարհն: Բազում գիտնականք փորձել են բնդգծել Շարուկինի արշաւանաց ուղե-գիծն՝ իր իսկ յիշած տեղանունաց մի-ջոցաւ: Համեմատաբար ուղղագոյն որո-շել է ճանապարհն բուն ինքն թիւսոյ-Դանթէն, միայն թէ նա ասոր. բանակն առաջնորդէ մինչեւ Սահէնդ լեռինք՝ Ուրմիոյ Ծովէն արեւելք և ապա Դաւ-րէթի վրայօք բերէ առ Երասխն: մինչ-դեռ չունիմ ամենադոյզն կասկած որ տեղանունք յատակօրէն ցուցանեն Շա-րուկինի արշաւանաց գիծն, այսինքն նա իր բանակն բաժանեց երեք գնդի, — մեծագոյնն՝ հանդերձ գերանդաղէն կառաց և այրուծիացն և իր հրամանա-տարութեամբ յառաջացաւ առ Բրվան-դուզ և Քելաշինի լեռնանցքով առ Ատրպատականն (Վանացւոց աշխարհն), ու գլխաւոր պողոտայովն Ուշնու-Ուրմի-Սաղամաս առ Երասխն: Սակայն Շա-րուկին թուի լինել յոյժ մտահոյ իր երկու թեւոց մասին. նա ուղարկեց մի կարեւոր հեծելազունդ առ Սարդաշդ, Սաքըզ և Սաուճ-Բուլաք՝ հսկելու իր աջ թեւին, և մի ա՛յլ՝ առ հիւսիս՝ Բոհ-տանի ուղղութեամբ գիտելու խալդ բա-նակի հաւանական արշաւն Բաղէշի կիր-ճովն: Արդարեւ Շարուկին հիացմունքով նկարագրէ Ուայայե (Uaiiaish=անկասկած գոտական Բաղաղէշ=Բաղէշ). —

«Ուայայե, իր (Բուսայի) ամուր յեցարանն, իր մեծ ամրոցն, որ աւե-լի զօրաւոր էր քան իւր բոլոր ա՛յլ ամրոցք, և որու բերքք կառուցեալ էին արտասովոր ճարտարութեամբ, — իր հաժկու ռազմիկք և լրտեսք, որ բերէին տեղեկութիւնք չրջակայ նա-հանգաց, զեռեղեալ էին ոտք: Բուսա անդ համախմբել էր իր նահանգային կողմնակալք՝ իւրեանց հետեւորդօք՝ և պահէր իւր մարտիկք ընդ հովանաւ վիթխարի պարսպաց...»:

Ահա թէ ինչո՛ւ Շարուկին սարսա-

(*) Կան տեղագրական դիմումք Աիւրիւ կամ Ումիւրիւ նոյնացնելու ընդ մենաստան Մադար-թու Ս. Սափանասի՝ Երասխի հարաւային ափին: Իսկ անմասնունն Բակղասի, ըստ երեւոյթին աւե-լի մերձ Բաղդասարին, պատմական սեռակէս է թուի լինել աւելի սկզբնաւոր Բաղդասարին: Բաղդասարն ասակար ի հնումն ունէին հայրե-նի կալուածք ի գաւառին Հեր-Խոյ: Մանրա-մասնութիւնք ա՛յլ առ թիւ:

փէր մի խալդ յարձակումէ Բաղէշի կիրճէն առ հարաւ: Ահնարին է աստ միջամուխ լինել տեղագրական և մշակութային ա՛յլ մանրամասնութեանց — ինչ որ, թէեւ յոյժ չաճեկան, պիտի հեռացնէր դրութիւնս իր գլխաւոր դիտաւորութիւնէն: Ուրեմն դէպի Այրարատ և Էջմիածին, և նրանց տեղիք ու մշակութիւն ինչպէս նկարագրեալ ասորեստանցի քարտուղարի գրչաւն:

Արդ խօսք տանք Շարուկինին, որ նա նկարագրէ ասոր.-խալդ մեծադոյն պատերազմն իր իսկ բառօք:

«... ի վերայ լերան Ուտուշի(*), մի վիթխարի լեռ, որու կատարն քարձրանայ ընդ մէջ երկնից և յոլորոս մայրց, ուր ի սկզբանէ ժամանակի չէր անցել մարդկային սեռն, ուր ոչ ոք չէր գտել ուէ՛ ճանապարհ, որու գագաթին չէր հասել առ երկինս սլացող ուէ՛ թռչուն, մի լեռնակատար՝ որ կանգնի յանդիման երկնից որպէս խիղճն դաշտին, ի վապարս և ի գործորս Ուտուշի... Բուսա զսմարեց իր ընտրեալ մարտիկք, զվառեալան և զսպառազէնս, զհեծեալս և զերվարս, նա խրախուսեց իւր բանակին քաջութիւնն... Սահառունեաց թագաւորն Միհրդատ(**), որ հնուց ի վեր օժանդակել էր նրան ու հրա-

ւիրել ըստ իշխանք շրջակայից յայտ լերանց, ստացաւ մեծ օգնութիւն. Բուսա վստահեցաւ ի բազմութիւն իւր զօրաց, փառքն և զօրութիւնն իւր ճակատամարտին... [սոս կոսում մի Բաղէշ Բաղէշ]. նա յուսար մզել մի վճռական պատերազմ ընդ իս և անդադրում ծրագրէր բնաջընջումն ասորեստանեան բանակին: Ի մի ծործորն սոյն լերան նա յարդարեց իւր ռազմի ճակատն և (ինձ) ուղարկեց մի բաներս՝ յայտնելով իւր պատրաստութիւնք վասն մօտալուտ ճակատամարտին(*)... ևս չէի վախնար նրա զօրաց բազմութիւնէն, արհամարհէի նրա ալրուծին, աչքս անգամ չգարձուցի առ շատութիւնն

(*) Շարուկին վկայէ, որ Խալդ-Հայկականց մեծ արքայն Բուսա-Արշակ յարձակել առաջ իրեն ուղարկեց մի բաներ ծանուցանելու իր պատրաստութիւնք, ճիշդ ինչպէս մեր դիւցազնավէպի հերոսն՝ Սասունցի Դաւիթ՝ Մարտի Մելիքի վրայ յարձակել առաջ զարթուցանէ Մելիքի ննջող բանակն, որպէս զի չասնն որ Դաւիթ զողի նման յարձակեց: Հայոց բազմադարեան այս ասպետականութիւնն շատ թանկ նստել է հայ ժողովրդին: Արեւմուտքի բազմադարեւոր ընդհանաւան ի գործ դնեն ամէն խաբէրայութիւն «յաղթանակն» շահելու համար:

Ասորեստանի թագաւորն Շարուկին վկայէ, որ Խալդ-Հայկականց մեծ արքայն Բուսա-Արշակ Ուտուշի պատերազմին սկսել առաջ իրեն ուղարկեց մի բաներ ազդարարելու խալդ քահանայ պատրաստութիւնք, եւ ուրեմն մերձեցումն երկու ահեղ բանակաց մենամարտի ժամուան. ճիշդ ինչպէս ազգային դիւցազնավէպի հերոսն՝ Սասունցի Դաւիթ՝ նախ քան իւր յարձակումն ի վերայ Մարտի Մելիքի ննջող զօրաց, սաբի գլխէն կանչէ...

«Վե՛ր ել՛՛ւ, այսօր, վե՛ր ել՛՛ւ, Մարտի զօրե՛ր, վե՛ր ել՛՛ւ...

Որ Բնա՛ճ է՛ք, արքա՛ն և կացէ՛ք...

Որ կայնա՛ճ է՛ք, ձե՛ր զէնքե՛ր կապեցէ՛ք... Ա՛խ, ել՛՛ւ

Զրսէ՛ք, «Դաւիթ, զո՛ւր եկաւ ու զո՛ւր գնաց»...

Տիգրան Ձիթունի, ՍԱՍՈՒՆԵԱԿԱՆ, էջ 789: Հայ ժողովրդի սոյն բազմադարեան վեհ աւանդութիւնն—գինուորական սոյն պարկեշտ ու իսկական ասպետականութիւնն՝ թշնամին անպարտաստ չբռնելու եւ խլրդային յաղթանակով չպարծեւալու հոգեկան ու մարմնական անվեհերութիւնն, վկայեալ է սեպագրական զրչութեամբ եւ հայ պարզ մարդկանց հաւատարիմ պատմողութեամբ: Որպէս իսկական աղամարդք, մեր նախնիք սո-

(*) Uaush=Ուտուշ է Օմասար, այժմ կոչեցեալ Էրան-Դաղ՝ հախճաւանէն հիւսիս-արեւելք: Ի՛նչն հախճաւան թուի ծագած լինել տեղանուն Ուտուշէ: Վիսապագունէ, այսօր, Սղուզք եւ այլն, ունին սերտ աղբիւս ընդ սոյն հագուազիւտ տեղանունն: Տեսնել Հ. Ղ. Ալիշան: Սիւսիւն... Բառոմֆոն Հակոսիստուրն Transcaucasia, Անգլ. թարգմ. (1854), էջր 143-144 տայ մի կենդանի պատկեր: Այնչափ բարդ է խնդիրն եւ կայ այնչափ ասելիք, որ մերժեմ յաւելուլ տեւեկցէ բան:

(**) Մեսսէի թագաւորն Ձիկիւրդուն: Անվիճելիօրէն Մեսսէի՝ Ասոր. ուղղագրութեամբ է հետագայ Միհրդատ. նոյնպէս Ձիկիւրդուն հնչականօրէն եւ տեղագրապէս է մեր մատենագրութեան Սահառունիք կամ Սախառունիք: Ուրեմն անունն Միհրդատ դուրս գայ Բ. դարուն (Ն. Ք.) ու հայկական աշխարհում: Պարսիկք եւ Պարթեք ի Հայոց փոխ են առել անձնանունն: Ի հիմանց պէտք է վերականգնել հին արեւելքի պատմութիւնն եւ արտարքել բովանդակ հեյլեական շաղփաղփանքն:

ներառյալ արքայազն զնդէս՝ ընդ հրամանաւ Սինախուցուրի, որ թէ՛ ի տանն և թէ՛ յօտար աշխարհս առ յաւէտ կանգնին կողքիս ու երբե՛ք թողուն զիս. առանձին, կառօքս խոյացայ ի մարտն նման մի սրբնթաց տէգի, յաղթեցի նրան և յետ դարձուցի նրա յարձակումն . . . ի ճակատամարտն փշրեցի զէնքն իւր ազնուականաց ու զինքն չըջապատող խորհրդականաց։ Իւր 260 արքայատոհմ իկփ, սահմանակալք և այրուծիւ հրամանատարք բռնեցի ի մարտի եւ խորտակեցի նրանց դիմադրութիւնն^(*)...», և այլն։

Առաջին ակնարկովն իսկ դիւրին է ընդհնմարել, որ Շարուկինի ոճն մասնէ՛ իր մահագութիւնն ու ստրուփն՝ հանդէպ խալդ գօրաց^(**), անպարտելի այ-

(*) Բուսա-Շարուկինի այս անդ մենամարտն բովանդակել իսկական եղիլութիւնը, դրուագը ու գիծը Հայկ ու Բելայ պատերազմին, ինչպէս նկարագրեալ զիւցազնեղական լեզուով պատմահայր Խորենացիէ ու Սերէոսէ։ Խոստանամ հրատարակել մի կարեւոր հոսոր բովանդակ հայտնիւնն ու գիտական աշխարհն խորապէս շահագրգռող սոյն խնդրի մասին, եթէ մի հայ մտաւ կամ մտադիկ Վեհ. Տ. Գարեգին Կաթողիկոսին տրամադրեն մասնաւոր միջոցը։

(**) Խալդ - ասորեստանեան սահմանագլխին վրայ, հանդէպ ամրոցին Խորդա (Բահտան-Սուէն հորաւ) ասոր. պահակագնդի հրամանատարն, Քալախիսիւր-Բէլ (յաճին 710-ին), Շարուկինին ուղարկել է մի գաղանի տեղեկագիր խալդ գիւնուորական շարժմանց մասին։ Ուշախիւր-Բէլ գրել է Քալախին։— «... Խնչ կարող եմ անել Ոււրաքացի հրամանաւորի ղեմ, որու բանակն որպէս առաջ համախմբեալ է սահմանագլխի երկայնքին»... Տեսնել R. F. Harper: Assyrian and Babylonian letters. հատոր Գ., No. 548 (1893), մեկնարանեալ M. Zeitlin-է։ Le style administratif chez les Assyriens (1897, No. 5)։ Աւելի մանրամասն, Leroy waterman: Royal correspondence of the Assyrian empire. հատոր Ա. (1930), էջ 388, հատոր Գ., էջ 192։

վոր Լին թշնամուն ազդարարել իրենց յարձակումն՝ ճակատ առ ճակատ մարտնչելու անձնական քաջութեան ու գերազանցութեան ասպարիզում։ Սա մի առաքինութիւն եւ խիզախութեան մի երաշխիք է՝ աննախընթաց համաշխարհային պատմութեան բեմում. սակայն հոգեկան ու մարտական այդ վեհութիւնն չափազանց թանկ նստել է մեր ազգին ու մեզ հասուցել կործանման վերջին հանգրուանին։ Նման զինուորականարու-

րութիւնն և զրահապատ ազնուաւորաց։ Եթէ նա իսկապէս չէր ստրուփէր Հայաց բանակէն և արհամարհէր Հայոց ձիանք^(*) հազիւ թէ լինէր կարիք մեզ հաւաստելու իր անվահերութեան մասին։ Նոյնչափ նշանակելի իւր խոստովանութիւնն՝ թէ յետ ուղարկելոյն մի բանբեր, արքայն Բուսա յարձակեց մի զարհուրելի գրոհով, բայց թէ ինք յաջողեցաւ կասեցնել խալդ այրուծիւ յարձակումն։ Բանաւոր վերլուծութեամբ իւր իսկ սեպագրութեան զանազան սողից, հնարաւոր է ապացուցանել, որ Հայկազանց բանակի գրոհն խորտակեց և ցրուեց ասորեստ. բանակն (ինչպէս հաւաստէ Խորենացին), զոր պատառեալ զանազան մասանց, գլխավորոյն ծաւալեցաւ ամէն ուղղութեամբ, և Այրարատի, Ապահուեանց, Աղիւռտի և Սիւրան լեռան վէջօք թուին համախմբել Վանայ ծովու արեւմտեան ափանց՝ յարձակելու ի վերայ Բաղէշի պարսպաց։ Չափազանց չափեալ են Շարուկինի արձանագրած տեղեկութիւնք Հայոց նախարարական բանակի կազմութեան, զինուց և զարդուց նկարագրութիւնն։

Առայժմ այսչափ բաւ է, աւելու մի գաղափար խնդրոյն էութեան վերաբերմամբ։ Իսկ գլխաւոր անզանութիւնք որ պիտի առաջնորդեն մեզ առ էջմիածինն ու չըջակայք, են հետեւեալք։

(*) Բազմաթիւ սողովր Շարուկին հիացմամբ ու զարմանք ի.ս.ս խալդ ձիանց տեսակաց, զիւցեկութեան, մարզանքի, եւ այրուծիւ ռազմավարութեան մասին։ Իսկ աստ նա բոլորովին հակասէ բուն իսկ ինքզինքն, երբ առէ թէ՛ ինքն արհամարհէր Բուսայի այրուծին։ Հայաստանի ու կասպեանց ձիանք նշանաւոր Լին հին արեւելքում, թէեւ Ստարոն զանոնք յատկացնէ «Մարաց», մի անգոյ ժողովուրդ։

Թիւն եւ միջազգային պարկեշտութիւն չափազանց վտանգաւոր մի աշխարհայեացք է մի աշխարհում, յորում ինքնակալ հզօրք ու մեծք չեն դնում ոեւէ խտրութիւն միջեւ միջոցաց ու նպատակաց.— մի ժամանակ յորում զաւարտութիւնք, ստորնագոյն խաբեայութիւնք համարին իրրեւ իմաստութիւն, «հերոսութիւն» եւ զինուորական ճարտարութիւն։ Հայ ազգութեան համայնական ճակատագիրն վարող պարագլուխը պարտին որոճալ եւ իսկալ արքայն Բուսայի եւ Սասունցի Դաւիթի միամտութեան վրայ եւ տնօրինել պարտն ու պատշաճն։

Ա. Ումիլիլիշ = Մադարթու Սուրբ
Սաեփանոս վանքն, ըստ վերնոյն.

Բ. Ուուուշ = Օձասար-Երլան դաղ,
ըստ վերնոյն.

Գ. Ուշդայա = Հրաշկայ բերդ կամ
Հրասեկայ բերդ(*).

Դ. Զարանդա = Զարեհաւան Բադ-
րեւանդայ (Փ. Բազանդ. Դ. ԵՆ.).

Ե. Սուրի = Ծոպի կամ Օձոպու
վանք(**).

Զ. Բարու = Բաղք կամ Բաղաքար
(Օրբելեան, ՊԱՏՄ. Ա. ՍԻՍԱԿԱՆ).

Է. Տարուի = Դարոյնք կամ Դա-
րեւնիք բերդ, այժմ Բայազիդ(?).

Ը. Տարմակիտա = Դիմաքսեւից Ու-
տանն (?).

Թ. Դալայիա = Դալաք կամ Դա-
լարիա (Ապահուսիք).

Ժ. Ուլիսու = Ս. Օհանու վանք.

ԺԱ. Շարդուրիթսուրդա = Արա-
շա... .

ԺԲ. Լեառն Արդարիա = Արծալի-
Չընդրլ լեռինք.

ԺԳ. Սանդիրուու = Զանդեզուր,
դեան Զանդու.

ԺԴ. Լեառն Կիշաէր = Լեառն Քի-
տար (Արիշան, ՏԵՂԱԳԻՐ ՀԱՅՈՅ ՄԵՆԱՅ,
էջ 79).

ԺԵ. Լեառն Կիշալ = Լեառն Գաշ-
պէլ (Ի Ղափառն թէ Ի Հարք(**)).

(*) Յառաջ բան Վալդըրի լրացումը ու յա-
ւելումը (1933 Յուլիսին) տեսնել ստորիցիայ ծա-
նոթութիւնն 3), այն Ուշդայա նոյնացրիլ Լի
րնդ աւանն Ասկէօղեայ Խորենացւոյն (Ա. Լ.): Այժմ
ինձ թուի ուղղագոյնն՝ ամբոցն նոյնացնել ընդ
Հրաշկայ բերդն:

(**) 2. Ղեւոնդ Արիշան: ՍԻՍԱԿԱՆ (1893), էջ
480. գլ. ԺԳ = Ճահուկ ու Շահապօնք, ուր մի
ցանկ բազմաթիւ տեղանունաց: Ի մտի ունե-
նայ նաեւ գաւառանունն Շահապօնք:

(***) 2. Ղ. Արիշան, ՏԵՂԱԳԻՐ ՀԱՅՈՅ ՄԵՆԱՅ,
էջ 10, սխառակ Ա. Գաշպէլ զետեղէ մինչեւ Դեդ-
թաի եւ Շեռեան գօտւոյն. իսկ հանգուցեայ
Աղոնց ինձ հաւաստեց թէ բուն Գաշպէլն է Ի
Սիւնեաց աշխարհն: Խնդիրն կարօտ է ստուգ-
ման: Եթէ հայր ունին հանճար ու նախանձա-
խնդրութիւն, նրանք պարտին նպաստել Շարու-
կինի սոյն արձանագրութեան կատարեայ վերա-
կանգնման: Անցեալ դարու քառասնական թուա-
կանին, ֆրանսացի հնախօսաց պեղած աղբւսէն
կտարիլ եւ կորիլ Լին սողք 96-109-ի վերջին
կէտր, երբեմն սկիզբը եւ միջանկեալ բառը, եւ

ԺԶ. Լեառն Իրաիա (Irta) = Արաի-
մէա-Վաղարշապատ:

Միջանկեալ տողից միջեւ, Շարու-
կին յիշէ մօտ 30 ա'յլ տեղանունք. լե-
րինք, քաղաքք եւ ամրոցք: Բայց ԼԶ-
միածնի տեղականացման համար գլխա-
ւոր նպաստն մատուցանեն վերոգրեալք:
Պէտք է նկատել որ գաւառաց, լեռանց,
քաղաքաց եւ այլն, յիշատակութիւնն չի
ցուցաներ սեւէ աշխարհագրական կարգ:
Կա'մ այն է որ ասոր. քարտուղարն Ի
վիճակի չէր ճշգրտու գաւառաց եւ քա-
ղաքաց ուղղութիւնն մէկգմէկու վերա-
բերմամբ, եւ կամ չստ աւելի հաւանա-
կան, որ ցրուեալ ասոր. բանակն՝ Նաա-
պընդեալ խալդ. այրուձիւն, կուսէր ան-

տող 110-է սկսեալ բազմաթիւ ամրոցական տողք
եւ մատներ: Յամայ 190-3 ին Կոլդեվէ ու Ան-
դրայի զեկաւարութեամբ Աջար քաղաքի աւե-
րակը պեղող գերմանացի հնախօսը դուրս բերին
ճիշդ նոյն կտրած կամ կորած բեկորք: Յամին
1912-ին երբ Թիււոյ-Դաւմէն հրատարակեց Ի
Լուվը պահեալ ոտաւարագոյն մասն, անդ թա-
փուր էին վերոյիշեալ տողք ու բառք: Յամին
1922-ին Օտտոյ Շեւօսար հրատարակեց Ի Բեռ-
լին պահեալ բեկորք, աղբւսի երեսին վիճին եւ
Դիւսանի սկզբնական մասը, եօթն մեծ կամ փոքր
բեկորք (Keilschrifttexte aus Assur historischen
Inhalts. Wissenschaftliche Veröffentlichungen der
Deutschen Orient Gesellschaft, Band 37րդ. No.
141): Նոյն տարին Բրիւնոյ Մայնրը օգտագործեց
Շեւօսարի հրատարակած բեկորք՝ վերականգնե-
լու մօտ 40 տողք (ի Zeitschrift für Assyriolo-
gie, 34րդ հատար, էջք 113-122) հանդերձ ստա-
մական մեկնարանութեամբ: Յամին 1928-ին
(Մարա), երբ Ի հանդէսն Geogica լոյս տեսաւ
ուսումնասիրութեան Khurri-Lands, որ ջրափնի
Լի Շարուկինի սոյն արձանագրութիւնն գերա-
բերմամբ Խոռխոռուեալաց, Հարք, Աւահուէնաց
եւ մերձակայ գաւառաց, Վալդըրա գրեց ինձ Ի
շարս այլոց, որ ինքն շուտով պիտի հրատարակէ
Շարուկինի արձանագրութեան նոր բեկորք ու
կատարէ սրբագրութիւնը: Արդարեւ նոյն սար-
ուան ճուրխին (1938) լոյս տեսաւ նրա հոյակապ
յօդուածն Ernst F. Weidner: Neue Bruchstücke
des Berichtes über Sargons achten Feldzug, Ի
Archiv für orientforschung, հատար XII. (1938),
Heft 3րդ, էջք 144-48. նման Թիււոյ-Դաւմէնին
եւ վերոյիշեալ գիտնականաց, Վալդըրա մի ճիշ-
մարիտ վարպետ է ասորաբանութեան. յոյժ լու-
սարանող են նրա ուղղումը, սրբագրութիւնը ու
լրացումը: Անդ Վալդըրա Ի յայտ բերաւ ցարդ
անձանոթ փառքն Խալդ-Հայկազանց աշխարհին,
մի եզակի մօն հայ ազգի միայուն ստեղծա-
գործութեան ու քաղաքակրթական գերազանցու-

կարգ «պարտիզանական» խմբությամբ և հարկէ բանաւոր չէ տկնկալել Շարուկինէ, որ նա խոստովանէր դա որոշուէս, այլապէս այնչափ յստակ ու գիտակցաբար արձանագրողն Նարուշալիմշուհու, Շարուկինի գլխաւոր քարտուղարն, երբեք պիտի գործէր ստուգմք, որոնք մօտ 27 տարի յետոյ մեզ թուին անճահ: Գուցէ սոյն աշխարհադրական ստուգմք արգելէնք եւ ո՛չ բաւարարող ուղիղ լրացմանց և զեւ կարօտին նոր վերայարգարման՝ ըստ հայկական դատական աշխարհագրութեան: Ի մտի ունենալով Շարուկինի արձանագրութեան սոյն տեղադրական հանդամանքն, այժմ վերադառնալով տայն ամէն տղք, որոնք մասնանշեն իջմիտմին:

«Մեկնեցալ քաղաքէն Ալլաու և մօտեցալ վերջին կարեւոր ամրացեալ քաղաքին Սանդիրուտի նահանգին: Սոյն նահանգն էր հայրենիքն (կեդրոնաւոր) իր մեհնինն, որու վրայ իր նախահարք՝ Ուրարքուի նախկին

թեան: Ըստ վայդնրի, Շարուկին գրիչ տողովն 337:— 337... māt Urtarti ana pat gimrišu shael shaas՝ u. թարգմանութիւն. «Urtartu nach seinem gesamtgebiete (im Vergleich zu՝. ina shamami û gaggari la iduu.

Dem man kein grosseres im Himmel und auf Erden kennt...

Արիւնքն

«Ի յերկինս եւ ի յերէրի մարդ ո՛չ գիտէ (ճանաչէ) համեմատաբար աւելի մեծ աշխարհի րան զՈւրարքու ըստ իւր բոլոր մարզից».

Շարուկին նկարագրէ նաեւ Խալդ-Հայկազանց թագաւորի թագադրութեան հանդէսն.—

«Երբ մեռանի Ուրարքուի թագաւորն՝ քրմապեան ու կայսրութեան մեծաւորք արքայութեան գաւազանն ու թագն տանեն առ Մուցացիք: Աւա ճոխ ու թանկագին բնօժայթ թագաժառանգն առաջնորդեն ընդ առաջ դիցաճօր Խալդոյն. աւել թագաժառանգն բնօրէնի կայսրութեան գաւազանն ու թագն եւ իր հպատակի հանդիսաւորութէս կատարեն հաւատարմութեան եւ հնազանդութեան ուխտը»:

Հայաստանեայց արքայի թագադրութեան հանդէսն, ինչպէս վկայեալ ասորեստանեան թագաւորի գրչաւն եզակի է ազգաց տարեգրութեանց մէջ, մի ա՛յլ աչերմախտ ապացոյց հայկական ազգայնութեան թագադրութեան սննդաբան հաւատարմութեան: Դա կենդանի նախախալ է Հայաստանեայց եկեղեցւոյ սրբազան կաթողիկոսաց թագադրութեան եւ զահակաւութեան հանդիսին:

Թագաւորք չապլիւ էին իրենց հարըստութիւնն՝ վասն ծաւալման իրենց տէրութեան (իշխանութեան)...

Ապա անմիջապէս յիշէ 21 ամրացեալ բերդաքաղաքք (*), որոնք «նման վայրի որթատունկի տճին ի դառ իթափս լերանց, նրանք զեռնգեալ էին ի կատարս լերան Արզարիա, 120 տիպքու (**), բարձրութեամբ ազիւսաշէն պարսպօք չրջապատեալ հսկայական ամրոցք, յորում գինուորք կանգնէին (պահակ շ)։... նրանք ունէին տհարկու երեւոյթ վասն պատերազմի...»:

Ինչպէս տեսանք, Շարուկին սոյն 21 ահագնատեսիլ բերդաքաղաքք զեռնգէ ի դառ իթափս Արզարիա լերան: Ապա հիացմունքով նկարագրէ Հայկազանց աշխարհի փարթամ պալատք՝ չրջապատեալ քաղցրարոյր նոճեաց տառաօք, ջրանցք՝ որ հայթայթէր ջուր անուշահոտ պարտիզաց և յորենի արտից, արքայութեան խորհրդանիշք և կնիք գրոշմեալ պալատաց արտաքին մեծ դրանց և քովնախ աշտարակաց վրայ, ամենուրեք արիւղ «ամէն տեսակի ճօթութիւնն ու տառաութիւնն, մազովրդի երգն ու ուրախութիւնն, ընտիր գինու մառանք և պատուական ուսեռանդինաց ամրարք...»:

(*) Շնորհիւ Օրբելեանի թանկագին ցանկին (Սիւնեաց երկոտառան գաւառաց հարկի եկեղեցւոյ ըստ հին սահմանին), Շիրակացու ԱՇԽԱՐ-ՀԱՅՈՅՅին եւ Ներկայ տեղանուանց ինչպէս դաստորեալ ի ՍԻՍԱԿԱՆԸ Հ. Ղ. Ալիշանի, ի վիճակի եւ նոյնացնելու Շարուկինի յիշած սոյն 21 ամրոցք: Իրիւն օրինակ բաւ է երկուր:

Խուռուր=Գոնտուր.

Շաշգիշշա=Ծիծառնաւանք, եւ այլն:

Ապահով պէտք է լինել, որ ցիրուցան տեղանուանց համախմբումն ասորեստանցի բարտաղարին՝ ունի զուտ պատահական բնոյթ:

(**) Տիպքու է մի ասորեստանեան երկայնութեան չափ, այժմ անասուգելի: Դեռ մի սեբուռն առաջ, արեւմտեան Ասիոյ բնաբնակի ժողովուրդը, իրիւն երկայնութեան չափ գործածելն անբաժնալ թեւն, գուցէ աղբն:

հասած Իրսիա (Ir-li-a) է ստուգապես հաւատար Լրսի, -մէսն լինելով հասագայ պատմական ամանց: (Աստ չեմ փորձեր տեղանունն Երսիաի [յիշեալ վերեւ Շուրմանու Աշարէդ Գ.է] յարարութիւնն և գուցէ հաւանական նոյնութիւնն ընդ Շարուկինի Իրսիա՝ խնդիրն չատ չծանրաբեռնելու մատնագութեամբ):

Ապահով եմ նաեւ, որ ի Խալդ-Հայկական անտիպ սեպագրութիւնս պիտի գտնենք Իրսիա-Լրսի(-մէս) տեղւոյն գուգակչիւ գաւառանունք: Բայց դժբախտաբար խալդ սեպագրութեանց պատմականօրէն կտրուոր մասն դեռ չէ մեկնաբանեալ: Պրոֆ. Նոյ. Ֆրիդրիխ ի մի հաւաքեց բոլոր բնագիրք և սկսեց նրանց բանասիրական ուսումնասիրութեան, յամին 1939-ին. այժմ հետեւանօք պատերազմի զրկանաց և թշուառութեան, ի վիճակի չէ շարունակելու գործն. իսկ Սէյսի տառագրութեանք և թարգմանութիւնք Արդիշուռ տարեգրութեանց, և այլք, չատ հին են (1882) և կորստ հիմնական վերաքննութեան: Ուրեմն սխալ նախընթացք ստեղծելու հնարաւորութեանն խուսափելու նպատակաւ, առ այժմ թողում էջմիածնի տեղագրութեան խալդ մասն:

Նոր ժամանակաց մեր քննական պատմագրութիւնն լիապէս զրազել է էջմիածնոյ գաւառի, վանուց, գետոց, լեռանց և անտեսական գրութեան գաղանակն խնդրօք:

Տ. Արրահամ կաթողիկոս կրեառցին (1734-37), Նադր Շահի իմաստուն խորհրդականն, և օսմանեան ու պարսից կայսրութեանց հեռատես հաշտարարն, մի առ մի յիշէ բազմաթիւ ուխտավայրք ի նահանգն Այրարատայ (այժմ ստուարագոյն մասամբ լքեալ), զորս այցելեց ու կատարեց ուխտ: Բայց գերազանցապէս հաւատարեալ հոգեւորականն, չի տար սեէ տեղագրական տեղեկութիւն(*):

Տ. Սիմէոն կաթողիկոս Երեւանցին

(*) ԱՐԲԱՆԱՄ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԿՐԵՏԱՑԻՈՅ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԱՆՑԻՅՆ ԻՒՐՈՑ ԵՒ ՆԱԳՐ ՇԱՀԻՆ ՊԱՐՍԻՅ. ի վաղարշապատ. ՌՅԺԹ-1860. էջք 2 և յաջորդք:

(Չամբա) ներկայացնէ աւելի նիւթական մատակարարութեան ու վանական վարչութեան խնդիրք, նաեւ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութեան գաւաղանագիրքն: Լեւոնայ Թաղիադեանց ու Յովհաննէս Եպո. Շահխաթունեանց տուել են շատ աւելի ստույգ տեղեկութիւնք՝ ըստ արդի հասկացողութեան: Ռուսական պետական ԳՈՐԾՔ (АКТИ... ներկայիս անմատչելի ինձ) պարունակեն մանրամասն տեղագրութիւնք, թէ և ոչ յաճախ ըստ Հայոց գասական աւանդութեան: Օգտւելի հրատարակեց Երեւանեան նահանգի խնամեալ տեղագրութիւնն՝ բնականաբար աւելի ռազմավարական տեսակէտէ: Նպատակիս համար ամենէն շահեկան գաղա Արէլ Արքեպիսկոպոսի վերսիշեալ տետրակն ու ի հարկէ ԱՅՐԱՐԱՏԵ Հ. Ղ. Ալիշանի:

Յայժ թելագրիչ խնդիրք յարուցանէ Արէլ Արքեպոս. իւր վաղարշապատ վերնագրին տակ (էջ 53-75): Քննադատելով Եպո. Շահխաթունեանցի մեկնաբանութիւնն, Արէլ Արքեպոս. մի առ մի քննէ Այրարատի գետք. — Երասխա Մուրցն, Ախուրեանն, Ռոսն, Մեծամօրն, Քասաղն, Հրազդանն (Չանդուն) և Ագանն. սրանցից առաջ լերինք Արագածն Շրէզն (վասն Շրէշին), լեռուն Արայի, Շամիրամայ, Գեղամայ և այլն, և ապա գրէ. —

«Յառաջ այս քաղաքը (վաղարշապատ) Լրսիմէս կը կոչուէր, յանուն Լրսեմիս կոչն Յունաց ըստ Շահխաթունեանցի. իսկ ինքն կոչէ իորենացին (Բ. ԺԲ.), ըստ որում «գտեալ Արտաշէսի զպղնձաձոյլ ոսկեզօծ պատկերս Արտիմեատայ և Հերակլեայ տայ բերել յաշխարհ մեր, զի կանգնեցին յԱրմաւիր»: «Ըստ այսմ անհնարին էր թէ վաղարշապատայ հին անունը Արտեմիս կոչ անունէն առնուած լինէր, որ Հայոց անծանօթ էր, և վաղարշապատ Արտիմէտ անուն կրած ժամանակը՝ Հայք տարրապաշաք էին՝ չէ՛ թէ կռապաշտ...: Խորենացին վարդգէսի հզօր աւանը ցոյց կտայ զԱրտիմէտ (Բ. ԿԵ.), երբ որ Ա. Երեւանդ կը թագաւորէր յԱրմաւիր... բայց առկաւին կը մնայ տարակոյս, զի իորենացին չի՛ յիշեր թէ ուստի՞ առ-

նուած է այս անուանը և ո՞վ չինեց Ար-
տիմէա քաղաքը...»

Եւ եղբորակցնէ Արէլ Արքեպոս.ն.—

«Այս ստուգութիւնը մենք ևս թո-
ղունք ի խորս մթութեան ու անցնինք...»
(էջ 56):

Յամին 1874-ին չկար ուրիշ ճար
ստուգելու ծագումն Արսիւնի անուանա-
կոչութեան: Ընդդէմ յունահռոմէական
կեղծարարութեան — կամայ կամ ակա-
մայ —, ու հրէական առասպելաց, հին
արեւելքի ստուգած ապաշտ, հաւատա-
րիմ ու բնիկ ազգաց վաւերական սե-
պագրութիւնք երեւան բերել են գաղա-
նիքն Արտիմեանի՝ ի փառս և ի պար-
ծանս Հայկազանց դարաւոր աւանդու-
թեան վաւերականութեան:

Արմատ-վանկը ար-, արս- և ածան-
ցեալք խաղան մի գերակշիռ դեր ի սե-
պագրութիւնս իսրահայն-իսրայիմականաց
(? 2500-1350 Ն. Ք. ?) ու իսրայիմ-Հայկա-
զանց (875-? Ն. Ք.): Վասն Ասորես-
տանցոց Մուցալիւն, մայր մեհեաւն
դիցահօր Խալիւն, իսրայիմ-Հայկազունք
Ճաշտունօրէն անուանեն Արդիւն(*):

Դեռ Ժ.Ե. դարուն նախ քան Վերիս-
տոս, իսրահայն-իսրայիմականաց թագա-
ւորն էր Արսասաւա, որու հետ իրատի
մեծ արքայն Շուբրիլուէումա կնքել էր

բարեկամութեան դաշինք(*). ուրեմն
Արատամա անձնանունն նոր ժամա-
նակաց մեր անձնանունն Արսիւն-, յի-
շեալ է ի Հայաստան աշխարհն աւելի
քան 33 դար առաջ: Իսկ թէ վերջին
թուականութենէն էլ քանի դար առաջ
անձնանունն Արատամա ու արմատ-
վանկն ար-, արս-, կամ արսա- գոյու-
թիւն ունէր յաւորսս Հայկազանց աշ-
խարհին, կարող ենք միայն ենթադրել,
մինչեւ որ ոճական պեղումք ի յայտ
բերեն իրականութիւնն: Արեւմտաքի
դատական գիտնականք սպառել են ա-
ռատ մեկան՝ ստուգելու ստուգաբանու-
թիւնն Արսիւնիս գիցուհոյն անուան.
Իսկ այժմ կարող են ծանօթանալ բուն
աղբիւրին. նոյնպէս մեծ իրանագէտք
արիւն և քրտինք մտել են ստուգելու
աւետական և պահլավի սրբազան մա-
տենից այնչափ սիրելի բառն արսա(**),
նրանք էլ այժմ պիտի սովորին ճշմար-
տութիւնն՝ եթէ միայն նրանց մի մասն
բարեհաճի զիջանիլ տեղծագործութեան
այդ պատիւն անշքացեալ հայ ազգու-
թեան: Յընթացս առնուազն քառասուն
դարուց Հայոց կրօնական աւանդու-
թիւնն եւս ցուցանէ անխախտ հետեւս-
ղականութիւն: Ինչպէս որ բազմիցս
պնդել են Վ. Բելք և Լէյման-Հառապտ

(*) Յեցած Քիււաշինի երկնգրեան սեպա-
գրութեան, արձանագրեալ մեծ արքայր Իշալու-
նի-Մեհուայի մեռամբ, գրեթէ բոլոր խաղաղէտք
հետեւողարար եւ որոշ իրաւամբ Արդիւնի գետե-
ղել են Քիււաշին կոթողի անմիջական շրջակայր,
ի մարզն աւանին Ռիվանդուզ (Ազաթանգեղոսի
եւ Բուզանդի ՆՈՇԻՐԱՆԿ): Համոզեալ եմ որ
սոյն տեղականացումն է մի թիւրիմացութիւն:
Խալլ մեծ արքայր իրենց արձանագրական կո-
թողք կամ ա՛յլ յիշատակարանք չէին կանգնե-
ր միմիայն նուաճեալ մարզումն, այլ կայսրութեան
զանազան կողմանք: Զոր օրինակ միւսնայն եր-
կու արքայր Ուաէացոց աշխարհի ու Ղափանի
պատերազմն նկարագրել են Կիւսնեց աւանի
արձանագրութեամբ (Հմմտ. Lehmarn-Haupt: C
p. 15 Inscriptionum Chaldaicarum (1928) No. 14
(1. xtb. 1)), իսկ Մանացոց երկրի նուաճումն
յԱրախատական՝ արձանագրել են յոկեալ քարին
վրայ ի Խառակոնիս (Տեանիլ, նոյն անդ, No 15):
Ի վիճակի եմ ասորեստանեան սեպագրոց միջո-
ցաւ ու հայկական տեղագրութեան շնորհիւ ման-
րամասնօրէն ապացուցել, որ Արդիւնի գաւէէր
ի մի համալուար գաւառն Հայոց՝ այժմ ընդ

իշխանութեամբ օտարին. եւ ուրեմն չեմ կարող
մտանել փառապանծ նախահայր Նահապետ Հայ-
կի սրբավայրն: Եթէ չունեցայ բռի տ կենդանու-
թեանս վերայցելելու սրբավայրն եւ կատարելու
պեղումք, պիտի գրեմ մանրամասն՝ թողու մի
ազգ. իշխանութեան՝ խուզարկելու զայն երբ զայ
աւելի բախտաւոր ժամանակ:

(*) E. F. Weidner: Vertrag Zwischen Shub-
biluliuma, konig von khatti; und Mattiuaza, ko-
nig von Mitanni. ի Pohtische Dokumente aus Klei-
nasien (1923), էջ 1-2:

Սոյն դաշնագրութեան առաջին տողն սկսի
այսպէս: «Մինչ Արիզն-Շուբրիլուէումա, մեծ
արքայն, հերոսն, արքայն Խառաի երկրին, սի-
րեցեալն դիցահայր Տեշուրին, եւ Արատամա,
արքայն Խուռի երկրին, կնքեցին մի դաշինք...»
եւ այլն (տեսնել Աստ. Խաչատրյան: ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՍԵՊ. ՇՐՋ. ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ, Միլլոնեան ֆօնտ
[1933], էջ 472):

(**) H. Hartmann: Zur ululu Inschrift des
Xerxes von Persepolis, ի Orientalistische Litera-
tur Zeitung. (1936), էջ 145-60, ուր հիմնադէս
վերաքննի բառն arta.—

վատարից գիտութեամբ՝ քրիստոնէութեան շրջանի կրօնական պաշտաման և ուխտադնուցութեան համազգային մեր սրբալայրք տնով տեղով մեզ եկել են իբրեւ տւանդ մեր նախաքրիստոնէական նախահարց: Ակնհերեւ պատճառաւ չեմ յիշեր մանրամասնութիւնք: Վաւերապարտէս ծանօթ հնագոյն մեհանք յեկեղեաց, ի Դարանաղիս և ի Դերջան, ապա յԱշաիշատ և ի Տարօնն, Էջմիածնի և Արատշատի մեհանից խումբն: Շնորհիւ խառտի սեպագրութեանց լիապէս լուսաւորեալ են առաջին Ամենագիցն, այսինքն Եկեղեաց և Դարանաղեաց խումբն: Խալդէ-Հայկազանց շրջանին տակաւ լուսաւորին Էջմիածինն-Արատշատի խումբն. բնական էր որ խալդարքայք ի Տոսպն զեռեղէին իրենց պետական Ամենագիցն, որպէս իրենց մայրաքաղաքի, երեք տարի առաջ սուսեմասիրեալ Պրոֆ. Ադոնցէ(*)։ Մի սրտեան պետական մարդ՝ Շարուկին ուղիղ գտաւ է, որ իրենց տէրութիւնն առ հիւսիս (կովկաս) ծաւալելու նպատակաւ, խալդ առաջին թագաւոր Խրսիա-Արսիւֆէ մեհանին վրայ շուայել էր իր խնամքն ու հարստութիւնն: Շարուկին յիշէ նաեւ մի ա՛յլ մեհան յԱւերանի՝ որպէս տէրութեան ոստան արքայական գերդաստանի բազմաթիւ իշխանաց և իշխանահաց, ճիշդ ինչպէս որ ընդ իշխանութեամբ Արշակունի պայազտաութեան՝ գաւառք Աղիովիս, Հաշահանք և Աւերանի յատկացեալ էին արքայազնից բնակութեան: Այժմ կայ մի նշանաւոր մեհաստան յԱւերանի՝ բոլորովին աւերակ ու լքեալ:

Ուրեմն ըստ Շարուկինի վկայութեան և ա՛յլ տեղեկութեանց, Խալդ-

Հայկազանց կրօնապետական օրէնադրութիւնն ներկայացնէ հետեւեալ պատկերն:

Իիցախօր Խալդու հաւագալիցն Լախաւեմար արոռն էր ի Մուցալի (Արդի-նի)՝ գերիվեր քան միւս բոլոր տեղական մեհանց և Էջմիածնի համազգային հոգեւորական գերագահութիւնն հանդէպ Պոլսոյ, Երուսղէմի Պատրիարքութեան և Սոսյ Տան կաթողիկոսական Աթոռին:

Իսկ պետական անօրինութեամբ կարգաւորեալ գիցական խմբաւորումք բաղկանային ըստ հետեւեալին:

Ա. Մայրաքաղաքն Տոսպայ Ամենագիցն, ուր կեդրոնացեալ էին կայսրութեան բաղկացուցիչ նահանգաց, գաւառաց և երբեմն քաղաքաց տեղական գիք՝ նշանակեալ յականէ յանուանէ:

Բ. Խրսիա-Արսիւֆէ մեհանն, հաւանաբար նոյնպէս մի Ամենագից. բայց որոշապէս չգիտենք դա, քանզի Շարուկին զայն անուանէ որպէս մեհան:

Գ. Աւերանու արքայական մեհանն, նոյնպէս յիշեալ Շարուկինէ: Յարդ եղել է անհնարին ստուգելու թէ խալդ արքայք ի՞նչ վերաբերում ցուցանէին առ իւրեանց նախահարք՝ Խոռեանց հնագոյն մեհանք ի Դարանաղիս, յԵկեղեաց, ի Խաղտիս և ի Տոսյ: Խալդ արքայական գիւանի գիւտն միայն պիտի լուսաւորէ հայ ազգն խորապէս շահագրգռող սոյն խնդիրք:

Մի բացառիկ իրականութիւն է, որ հակառակ բնատոնմիկ արձանագրութեանց բացակայութեան, հին դրացի երկիրք հայթայթեն ապացոյցք հոգեկան այն խորունկ ներշնչման և նիւթական մշակոյթի ներգործութեանց, զորս կրել են նրանք Խոռեանց և Խալդաց սկզբնաւոր և հարազատ քաղաքակրթութեանէն: Անհրաժեշտ է գրել մի խոշոր հատոր փաստք և ապացոյցք յառաջ բերել կարենալու համար: Աստ պիտի տկնարկեմ լեզուական խնդրին: Մինչև և խառտի գիւտնին գիւտն և ուսումնասիրութիւնն (1907-1943) տիրապետող հայեացքն էր ի լեզուաբանութեան, որ սուսեմական և նրանից զար-

(*) Nicolas Adontz: Histoire d'Arménie (1946) էջք 148-51, յորում թանկագին Ադոնց արագրել է Խալդ-Հայկազանց Ամենագիցի բովանդակութիւնն՝ ինչպէս արձանագրեալ ի Մհերի դուռն: Հ. Յ. Սանապեանի Histoire documentaire-ն ի վեր (1917) Ադոնցի գործն ամենէն արժեքաւոր գործն է խալդաց շրջանին վերաբերմամբ: Սոյն կարճ գրութիւնս պերճաւոր ապացոյց է, որ հայ ազգն ուղղակի սերել է ի Խոռեանց և ի Խալդաց, և ուրեմն չէր կարող եկած լինել արեւմուտքէն, ինչպէս հաւատում է Ադոնց:

գտացեալ ակկադ-բարեկական լեզուն ողորդել էր բովանդակ հին արեւելքն: Արդ խոռեան-խոռխոռեանաց լեզուի տարրական գիտութիւնն անգամ նեանել է մարտահրաւէրի ձեռնոցն բարեկականի երեսնի վեր: Իբրեւ նմոյշ բազմաց պիտի յիշեմ միմիայն մի բառ:

Սանդուղ մի օգտակար իր է և մշակութային բառ, այսինքն նա հունի գոյութիւն ի բնութեան, այլ մարդն յղացել է գաղափարն և կերակել է իրն: Հին ակկադ-բարեկական բառն վասն սանդուղի է Սիմիլիտու (Similtu), որ հընչական փոքրիկ զանազանութեամբ և տառից կառուարութեամբ միեւնոյն բառն է, ինչպէս մեր գասական սանդուղն (հմմտ. Ծննդոց, ԻԲ. 12): Արդ ակկադ-բարեկացիք ի Հայոց սովորել են բառն, թէ հին Հայք ի Բարեկացոց: Ի սկզբանէ հետէ բարեկական բառին իմաստն ստուգեալ է բազմաթիւ անգօք: Աստ պիտի վերցնեմ բառին գիտական վիճարանութիւնն միայն վերջին տասնամեակում: Բառն դուրս եկաւ նաեւ ի խառտի սեպագրութիւնն՝ ճիշդ նոյն իմաստով, և դա է որ յարուցել է քրննութիւնն:

Բ. Լանդսբերգը և Հ. Գիւտերբոկ հրատարակեցին մի յոյժ մասնագիտական ուսումնասիրութիւն՝ փորձելով ապացուցել, որ խառտի թագաւորք իրենց սեպագրական արուեստն ու հեղափոխն ներածել էին Բարեկոնէ (*), և

(*) B. Landsberger und H. G. Güterbock, *ի Archiv für Orientforschung*, հատոր XII (1937-38), էջք 55-57:

K. Bittel und H. G. Güterbock քննել էին միեւնոյն բառը եւ ինդիքը ի հատոր IX և X արեւելագիտութեան միեւնոյն մեծ հանդէսին՝ խմբագրեալ E. F. Weidnerէ: Սոյն հետախուզութիւնը ապացուցանեն որ Խոռեանց լեզուն պիտի հարկադրէ մի հիմնական վերաքննութիւն հնագոյն մշակոյթին ու բառից: Յընթաց 1926-1939 ամաց խոռեան ուսումը ստացան յարաճուն թափ, եւ մեծ արեւելագէտը համաձայն էին որ Խոռեանց լեզուն, արուեստն ու պատմութիւնն ամենէն շահագրգռող առարկայք էին մասնագիտաց: Բայց անիծեալ պատերազմն քայքայեց գերմանական մակաձական գիտութիւնն՝ տալով մի մահացու հարուած խոռեան ուսմանց, զոնէ մի տասնամեակ: Արդէն դրեալ է սումիր-ակկադականի առաջնութեան հարցն, եւ վերջական շահողն պիտի լինի անկասկած Հայոց տիտանական լեռնաշխարհն:

ուրեմն բառն սիմիլիտու սովորել էին նոյնպէս Բարեկոնէ: Միանգամայն նրանք ընդունին որ դուցէ և բարեկոնցիք սովորել էին բառն այլուտա, առանց յիշելու սեէ հաւանական աղբիւր: Համընթաց Գ. Սոմմըրի ու Պրոֆ. Էսհ. Յրիգըրիսին խոռեանց լեզուի ու քերականութեան խոռափառից գիտնականաց մէկն, Պրոֆ. Սպայզըր, անուղղակիօրէն պատասխանէ վերոյիշեալ մասնագիտաց ենթադրութեան թէ:

«Ըստ որում չկան ըմբռնելի հիմունք առաջադրելու, որ Գ. հազարամեակի կէսին Ն. Բ. (ուրեմն մօտ 4500 տարի առաջ) խառտի ցեղէն մարդիկ կային ի ստորին Միջագետ, ուրեմն խառտիք իրենց սեպագիր գրչութեան արուեստն սովորած պէտք է լինին մի միջանկեալ խմբէ: Տեսանք որ խոռեան անձնանունք պատահին ի մերձաւորութեան Ակկադ քաղաքին մօտ Գ. հազարամեակի կիսուն Ն. Բ.: Եւս առաւել, խառտի հեղափոխն ցուցանէ նշանակալից հանդիսութիւնք ընդ խոռեանց հեղափոխն, ոչ միայն Բազադ-Քէօյէ— որ բնական է—, այլ և Թէլ-Էլ-Ամառնայէ, և նուազ չափով, նաեւ Նուզիէ: Վերջապէս, այժմ շատ հաւանական է որ խառտիք ի խոռեանց փոխ առին ձայնաւոր և անձայն շեշտից միջեւ զանազանութիւն դնելու եղանակն: Սրանից հետեւի որ խառտի հեղափոխն է մի յարմարեցում խոռեանց գրչութեան արուեստին (*):

(*) E. A. Speiser: Introduction to Hurrian, *ի Annual of the American schools of oriental Research*, հատոր XX. (1940): էջ 13 — „Since these are no conceivable grounds for postulating any Hittites in Lower Mesopotamia back in the third millenium, the Hittites must have learnt their cuneiform script from some intermediate group. We have seen that Hurrian names occur in the neighbourhood of Akkad near the middle of the third millennium. Furthermore, the Hittite syllabary shows many significant correspondences with the Hurrian syllabary, not only from Boghazkē—which is natural—but from Amarna, and to a liner degree, from Nuzi as well. Finally, it is now very probable that the Hittites borrowed from the Hurrians the method of distinguishing in writing between voiced and voiceless stops. It follows that the Hittite syllabary is an adaptation of the Hurrian system of writing.

Հնադոյն քաղաքակիրթ ազգաց լեզուաբանական յարակցութեան տեսակէտէն արտասովորօրէն շահեկան է մի ա՛յլ երեւոյթ: Թէ՛ ի բարեւականն և թէ ի խտտիտականն կայ նաեւ դադարաբանիչն TUR. SHE (ՏՈՒՐ. Շէ), որ նոյնպէս նշանակէ սանդուղ, կամ սանդուղի մի տեսակն: Չկայ ուէ կասկած որ ՏՈՒՐ. Շէ է համապատասխան մեր ժողովրդական քաղաքային. ժողովուրդն այգպէս կոչէ մեծ կամ փոքր շարժական սանդուղք:

Բոլորովին անձանօթ թէ՛ Հայաստանի հետխօսութեան և թէ լեզուին, վե-

րոյիչեալ գիտնականք բնականաբար չեն յիշել սանդուղն կամ քաղաքային: Եւ այդ պատճառաւ էլ դեռ երկար պիտի դեղերին յանստոյդ հայեցողութիւնս: Հայոց կրօնական, լեզուական և մշակութային սկիզբք են բոլորովին ինքնատիպ և իւրայատուկ: Նրանց արմատք նստեալ են ի նախապատմական հին քարէ դարն, և ուրեմն առ վերջին յետստեցային մշուշն:

Սակայն հայ ժողովուրդն չունի դիտակցութիւն և կորով ասէր կանգնելու իր աստականօրէն մեծ ժառանգութեան:

ԱՐՇԱԿ ՍԱՖՐԱՍՏԵԱՆ

վաղիս պիտո՞ւմ քո ժրջոյ շարժումս
-տոյնդ վիշտի՞ մը շարժումս
-տոյնդ վիշտի՞ մը շարժումս
-տոյնդ վիշտի՞ մը շարժումս

Վերադարձիմ քո շարժումս
-տոյնդ վիշտի՞ մը շարժումս
-տոյնդ վիշտի՞ մը շարժումս
-տոյնդ վիշտի՞ մը շարժումս

Վերադարձիմ քո շարժումս
-տոյնդ վիշտի՞ մը շարժումս
-տոյնդ վիշտի՞ մը շարժումս
-տոյնդ վիշտի՞ մը շարժումս

Վերադարձիմ քո շարժումս
-տոյնդ վիշտի՞ մը շարժումս
-տոյնդ վիշտի՞ մը շարժումս
-տոյնդ վիշտի՞ մը շարժումս

Վերադարձիմ քո շարժումս
-տոյնդ վիշտի՞ մը շարժումս
-տոյնդ վիշտի՞ մը շարժումս
-տոյնդ վիշտի՞ մը շարժումս

Վերադարձիմ քո շարժումս

Վերադարձիմ քո շարժումս
-տոյնդ վիշտի՞ մը շարժումս
-տոյնդ վիշտի՞ մը շարժումս
-տոյնդ վիշտի՞ մը շարժումս

Վերադարձիմ քո շարժումս
-տոյնդ վիշտի՞ մը շարժումս
-տոյնդ վիշտի՞ մը շարժումս
-տոյնդ վիշտի՞ մը շարժումս

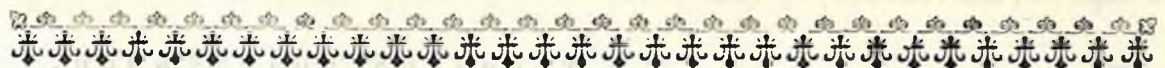
Վերադարձիմ քո շարժումս
-տոյնդ վիշտի՞ մը շարժումս
-տոյնդ վիշտի՞ մը շարժումս
-տոյնդ վիշտի՞ մը շարժումս

Վերադարձիմ քո շարժումս
-տոյնդ վիշտի՞ մը շարժումս
-տոյնդ վիշտի՞ մը շարժումս
-տոյնդ վիշտի՞ մը շարժումս

Վերադարձիմ քո շարժումս
-տոյնդ վիշտի՞ մը շարժումս
-տոյնդ վիշտի՞ մը շարժումս
-տոյնդ վիշտի՞ մը շարժումս

Վ

ՆՈՒՅՆԱԿԱՆՈՒՄ ԵՎ ՆՈՒՅՆԱԿԱՆՈՒՄ

թելադրէր մէկ ուղղութիւն, ուրիշ խոսմբ մը տարբեր ուղղութիւն: Եւ որովհետեւ այս կիսանկախ և հպարտ աւատական իշխանները յաճախ պարզ թելադրանքով չէին դռնանար, անոնք պիտի համարձակէին սանձարձակ և երբեմն արիւնտալի դորժունէսութեան միւրճուել և այդպիսով թագաւորի հեղինակութիւնը խաթարել, եթէ ոչ բոլորովին չէզոքացնել:

Ահա այս տեսակէտէ է որ յոյժ կարեւորութիւն կը ստանայ Արտաշիսեան հարստութեան անկման շրջանի անբնական կրեանամեակը, երբ հայ ժողովուրդի մէջ ի յայտ կու գան արեւմտեան և արեւելեան կուսակցութիւնները: Այս երկու յորջորջումները անշուշտ կամայական են, բայց առաւել կամ նուազ չափով կրնան ճիշդ բնորոշել երկու խոսմբերը: Եթէ աւելի բծախնդիր էք, պատմական ժամանակաշրջաններու համաձայն կրնաք տարբեր անուններ տալ: Զոր օրինակ, մինչեւ Գ. դար Յ. Ք., կրնաք անուանել հռովմէական և պարթեւական կուսակցութիւն: Գ. էն մինչև Է. դար, բիւզանդական և պարսկական: Յետոյ՝ բիւզանդական և արաբական:

Դիւրեմբունելի ըլլալու համար մենք պիտի կոչենք արեւելեան կուսակցութիւն և արեւմտեան կուսակցութիւն:

2.

Սուրհանդակը, որ Աղեքսանդրիայէն ճամբայ կ'ելլէր փոքրիկ սնտուկ մը չալակին և կ'երթար մարական Ատրպատականի թագաւորին, կրնանք համարել առաջին ակտը դրուագը Արտաշիսեան հարստութեան անկման ողբերգական առամին:

Այդ սնտուկին մէջ կը գտնուէր արիւնլուայ գլուխը Մեծն Տիգրանի զուկին և յաջորդին՝ Արտաւազդ արքային:

Մար Արտաւազդը հայ Արտաւազդին սխերիմ թշնամին եղած էր, և կլէռպատարան հայ գրագէտ արքայի գլուխը կտրել տալով Ատրպատականի թագաւորին կը ղրկէր այն յոյսով, որ այս վերջինն ալ իր կարգին զինուորական օգնական ուժեր կ'ուղարկէ կլէռպատարայի և Անտանիոսի, որոնք շոգեպինդ պատարասութեան մէջ էին Ոկտաւիանոսի

հետ շուտով տեղի ունենալիք վճռական պատերազմի համար:

Մեր գրութեան ընթացքին Ոկտաւիանոսին պիտի ակնարկենք Օգոստոս անունով, հոգ չէ թէ Հռովմի Մերակոյտը տարիներ վերջ իրեն կու տար այդ պատուանոցն:

Արտաւազդի երեք զաւակներէն միոյն դէպի արեւելք, միւս երկուքին արեւմուտք երթալը կրնանք նկատել խորհրդանշային երեւոյթ մը, որ իր մէջ կը խտացնէ պատկերը թագաւորական հարստութեան անկման շրջանին: Արքայազուններէն մին մինչ պարթեւ թագաւորի օգնութեան կը դիմէ, միւս երկուքը իրենց հօր սպաննումէն վերջ Օգոստոսի կողմէ կը տարուին Հռովմ: Կարծես այս երեւոյթը քեզի կ'ըսէ թէ յետ այսու Արտաշէսի և Տիգրանի երբեմնի փառապանծ թագը, Հռովմ և Պարթեւաստան տոտր կամ անոր պիտի պարգեւեն, նոյաժ թէ ո՛ր կողմի կուսակիցները այդ պահունք քաղաքական գերակշռութիւն ձեռք ձգած են Հայաստանի մէջ:

Երբ Անտոնիոս խաբեքայական կըրկնակի փորձերէ վերջ կը յաջողէր Արտաւազդը և իր ընտանիքը ձեռք ձգել և Աղեքսանդրիա տանիլ, թագաւորի երէց որդին Արտաշէս՝ բարեպատեհ դիպուածով մը կը մնար Հայաստան:

Հակահռովմէական արամադրութիւնները հայ աշխարհի մէջ հեղեղային համեմատութիւն կը ստանան: Հռովմայեցիները սրբապիղծ կողոպտիչներ կը նկատուին, քանզի հայ և պարսիկ ժողովուրդներու նախամեծար աստուածուհւոյն՝ Անտիաի հռչակաւոր մեհանը, Երիզայի մէջ, ո՛չ միայն կը կողոպտեն, այլ անոր սակեծոյլ արձանն ալ կտոր կտոր կ'ընեն, որպէս զի թանկագին մետաղը առաւելագոյն թուով զինուորներու բաժին հանեն:

Հայ հռովմէասէրներու խոսմբը կը կորսնցնէ ինչ ժողովրդականութիւն որ կը վայելէր: Ասենք անիկա խիստ զօրաւոր հանդիսացած էր, որովհետեւ նոյնինքն Մեծն Տիգրան անոնց պարտադրելու եղած էր, իսկ իր զաւակը՝ Արտաւազդն ալ բարեպատեհ մ'իւնչեւ Անտոնիոսէ գտնաձանուելը:

(*) Գորատիկոտ 42, 5, 4: Տիտն, 51, 18:
(*) Դյուրաթոթոտ, ԱՆՏՈՆԻՍՏ, 53, 6:

[illegible]

• 3 •

Էմմադուկիդոմ դվհիմաթը
 -դուդի վարահունսի դստիտոյոսզա մյ կոտոյո
 րս 'մոյդդստիտաւարդսոո դ մոյդնսիմաւհաւ
 'մոյդդիսիտաւարամն 'մոյդարսոտի՛նաի հաւնո
 վնաւաւով դվիւռն րսի դհրդոոդ րամոյդիւոյ
 -աւո դստիւհրիւսոսզ ոհոնհզւ,վ հըլ 'դվհզոյո
 մի մոյդդնւմարիւնսր իսվսո՞ մծսփ մդի
 վ հվմաոտ դստովմւմաւ՛ րիհն վրիսսն
 մըդվթըմսդաւ հվհաւհ մի վիդու ր
 մրարարսով դսաոաւաւ՛ րամոյդնսիմաւհաւ դ
 րամոյդդստիտաւարդսո վնդիւսիւսոսզ 'օ. ք. օ
 '18-88 'մդի վ հվմաոտ րսիմդ կոմ

ቅ ጋ ቀ ሄ ዓ ጋ ገ ስ ኃ, ገ ሳ ገ ስ ላ ሄ ገ ፀ ገ ጉ

թագաւորները, որպէս Հռովմի վասալ-
արքաներ, ապահովէր էին Հանրապետու-
թեան հեղինակութիւնը արեւելքի մէջ,
ապահոված անոր շահարկումները և վեր-
ջապէս զօրացուցիր արեւելեան անկա-
յուն սահմանագիծը:

5.

Հայաստանի պարագային սակայն
խնդիրը Հափաղանց կնճռոտ հանդամանք
կը ստանար: Ամբողջ արեւելեան սահմա-
նադիւլսի ապահովութիւնն ու պաշտ-
պանութիւնը մեծապէս կախում ունէր
Հայաստանէն:

Աշխարհադրական տեսակէտէ Հա-
յաստան պարթեական ազդեցութեան
զօտիին մէջ էր, քանզի Ատրպատական-
ի միջոցաւ հայկական բարձրաւանդա-
կը իրանեան աշխարհի հետ կապուած
էր: Դէպի Պարթեաստան տանող զի-
նուորական գլխաւոր ճանապարհները
Հայոց երկրէն կ'անցնէին, և պարթեա-
հռովմէական պատերազմի պարագային
այս իրողութեան կենսական կարեւորու-
թիւնը կարելի էր ստորագնահատել:

Այս պատճառաւ ալ պարթեա արքա-
նիքի համար քոլորովին անհանդուրժե-
լի էր Հայաստանի հռովմէական ազդե-
ցութեան ենթարկուիլը, քանզի այդպի-
սով պարթեա աշխարհին սպառնացող
ռազմադիտական պատենէ մը թշնամիին
ձեռք անցած կ'ըլլար և Հափաղանց կը
դժուարացնէր սահմանային ամրութիւն-
ներու պաշտպանութիւնը:

Իսկ Հռովմի համար նոյնքան վտան-
գաւոր պիտի ըլլար տեսնել պարթեա-
կան պետութեան Հայաստանի մէջ դե-
րակշիռ դիրքի մը տիրանալը: Հռովմի
մտահոգութիւնը աւելցնող ուրիշ պարտ-
գայ մըն ալ հայ ժողովուրդի մէջ իրա-
նականութեան ձգած խոր ազդեցութիւնն
էր վերջին հինգհարիւր տարիներու ըն-
թացքին, երբ կրօնական և ընկերական
մարզերու մէջ շատ ու շատ քան իրա-
նական գոյն ստացած էին: Իսկ Մեծն
Տիգրանի բռնէն ջանքը հայ ժողովուր-
դը հիլինիստական կառքին լծելու, դա-
տապարտուած էր մնալու կղզիացած հըս-
կայական փորձ մը, որու հետքերն իսկ
հետզհետէ պիտի չքանային հայ կեանքէ

որպէս աշխարհոյթ և օտարոտի նորա-
ձեւութիւն մը, որ իր կարճատեւ մամը
սիդապանձ կը չողացնէ թատերարեմի
վրայ և ապա կ'անհետի:

Ո՛հ, Հռովմի համար ձախաւեր քա-
ղաքականութիւն պիտի ըլլար Հայաս-
տանը ձգել Պարթեաներուն, որպէս զի
անոնց ձեռքին ծառայէ: որպէս քաջա-
յարմար յենարտն և ամբապինդ կռուան
մը, ուսկից կարելի էր յաջող յարձա-
կումներ կազմակերպել արեւմտեան կայ-
սրութեան հոգերուն:

Հետեւորար Օգոստոսի աչքին աւազ-
կարեւորութիւն ունէր, որ մի կամ ա՛յլ
կերպ Հայաստանի մէջ հռովմէական ազ-
դեցութիւնը հզօր մնայ, և հայ քաղա-
քական կեանքի մէջ հռովմէասէր կու-
սակցութիւն մը միշտ դոյութիւն ունե-
նայ հակակշռելու պարթեական ճնշումը:
Ի՞նչ լաւ պիտի ըլլար եթէ յիսուն տա-
րի առաջուան Տիգրանի հռովմէասէր
քաղաքականութիւնը կարելի ըլլար վե-
րականդանացնել Հայաստանի մէջ:

6.

Հայ նոր արքայ Արտաշէս Բ. ի մո-
լեւանդ հակահռովմէական քաղաքակա-
նութիւնը կարծես մարտահրաւէր մըն
էր Օգոստոսին:

Արտաշիսեան հարստութեան առա-
ջին թագաւորն էր այս երիտասարդը, որ
երգուեալ հակառակորդ մը կը հանդի-
սանար Հռովմայեցիներուն և թիկունքը
պարթեա Հրահատ թագաւորին տուած՝
կորովի դորձունէնութեամբ մը կը ջանար
հայ պետական կեանքէն արմատախիլ
ընել իր մեծանուն պապուն՝ Տիգրանի
օրերէն սկիզբ առած հռովմէասէր կազ-
մակերպութեան յետին մնացորդներն
իսկ:

Արտաշէսի համար մտահոգիչ պա-
րագայ մըն էր որ իր երկու եղբայրները,
Տիգրան և Արտաւազդ, Եգիպտոսէն
Հռովմ տարուած էին Օգոստոսի կողմէ,
և հոն կը պահուէին որպէս «հիւր»
ամէն ազատութիւն վաչկիւլով բացի
Հռովմէն մեկնիլը:

Արտաշէս գիտէր որ երկու արքա-
յազունները որքան տաւն որ Հռովմ մնա-
յին, Օգոստոսի ձեռքին զէնք մըն էին ո՛չ
միայն Հայաստանի հետ տեսակ մը կապ

հաստատելու, այլ նաև բախտաւոր մասունքներին ներքին գործերուն միջամուխ ըլլալու: Քաղաքական սադրանքներ կրնային լարուիլ հոն, ուր Բիւրժուականներէն մին կամ միւսը կրնար ներկայանալ որպէս թագապահանջ և իր կողմնակից նախարարներու և աւագանիի միջոցաւ խռովութիւններ ստեղծել:

Արտաշէս դեսպան զրկեց Հոռով և Օգոստոսէն պահանջեց որ իր երկու եղբայրները վերադարձուն Հայաստան: Հայ թագաւորին այս պահանջը ո՛րքան ալ բոլորով ըլլար հոռովական միջամտութեան մը պատրաստի պատրուակէն զրկելու Օգոստոսը, նոյնքան ալ կապ կրնար ունենալ հայ արքայական յաջորդականութեան յոյժ կարեւոր հարցին հետ:

Ընդ որում պատմական տուեալներու հիման վրայ իրաւունք ունինք ենթադրելու թէ Արտաշէս զաւակ չունէր, որով իր յաջորդին խնդիրը անմիջական լուծման կարօտ կ'ընէր: Արտաշէս կրնար վաղը մեռնիլ, կամ ապրիլ հինգ, տաս կամ աւելի տարիներ: Երկու պարագային ալ պէտք է դիմուէր կատարուէր Օգոստոսին որ անշուշտ իր պայմանները պիտի ունենար, որոնց ընդունուիլը նախապայման պիտի դրուէին թեկնածուն Հայաստան զրկելու:

Ամենայն հաւանականութեամբ Արտաշէս կը պահանջէր իր եղբայրներուն վերադարձը թագին յաջորդականութիւնը երաշխաւորելու համար, և ոչ թէ այն անապատին մաքով, որ ի՛ր իսկ թագը զլիսին պահէ անվտանգ՝ միւս թագադիրները մէջտեղէն վերցնելով, ինչպէս պիտի ընէր Հրահատ թագաւորի յաջորդը, երեսուն տարի վերջ, երբ Օգոստոսէն խնդրեց որ իր չորս եղբայրները Պարթեւաստան զրկէ այն մտքով որ զանոնք մէջտեղէն վերցնէ և ինք այլևս վախ չունենայ գահէն զրկուելու:

Օգոստոս մերժեց հայ արքայազունները վերադարձնել: Ան յիշեցուցած կրնար ըլլալ հայ թագաւորին թէ՛ որքան տան Խորայն չեղտուած հակահոռովական միտումներ ունենար, և Հրահատի զինակցէր, և դեռ երէկուան պէս այնքան Հոռովայեցիներ ջարդել տար,

ինք լուրջ կոսկած և մտաւախութիւն պիտի ունենար իր մասին:

Օգոստոս չգոհացաւ սոսկ երկու արքայազունները Հոռով պահելով, այլ տենդագին գործունէութեան ձեռնարկեց Հայաստանի նախարարներուն մէջ ունեւորու հոռովական դաշնակցութեան մը քաղաքականութիւն:

Այս մասնաւոր գործունէութիւնը միմիայն Օգոստոս չէ որ պիտի կ'իրարկէր, այլ նաև պարթեւ արքունիքը: Եւ երկու պետութիւններու կողմէն ալ դարեւմտ պիտի մշակուէր սոյն քաղաքականութիւնը ի վնաս հայ պետական կազմի պահպանումին:

7.

Արտաշէսեան հարստիւնեան անկման այս քաղաքական ամենեւնի յաջանալու երեւոյթը, որ ա՛յնքան խոր հետազոտութեան պիտի ունենար՝ ե՛հայ նախարարներու զօրացման պարագան:

Երբ այս կամ այն նախարարի, մասնաւորապէս արեւմտեան Հայաստանի նախարարներուն զօրավիգ ըլլար հոռովական կայսրութեան պետը և ջանար սիրաշահիլ զայն հոռով-հայկական գործակցութեան փաստաբանը դարձնելու համար, այդպիսի նախարար մը ինքզինքը պիտի զգար ա՛լ աւելի հզօր և աւելի համարձակ իր պաշտպանած տեսակէտին համար պայքարելու:

Ընդ որում կերպով պարթեւ թագաւորը նոյնքան յամառօրէն պիտի ջանար հայ նախարարներով, մասնաւորապէս անոնց մով որոնց կալուածները պարթեւ սահմանագծի երկայնքին կը գտնուէին, կաղմակերպելու պարթեւ - հայկական գործակցութեան համակիրները:

Հայ նախարարները սիրաշահելու համար թէ՛ Օգոստոս և թէ՛ Հրահատ պիտի չխնայէին ոսկի և խոստումներ: Երկու շատ ազդու միջոցներ՝ նախարարներու ինքնավստահութիւնը ամրապնդելու:

Յաջորդական դարերու ընթացքին հայ պետական կեանքի մէջ նախարարներու այնքան բախտորոշ դեր կատարելը սկիզբ կ'առնէ այս մեր պատմագրած ժամանակաշրջանէն:

Յատկանշական է որ Արտաշէսեան

հարստութեան առաջին հինգ թագաւորները, Արտաշէս, Արտաւազդ, Տիգրան, Մեծն Տիգրան և Արտաւազդ Բ., ինքնակամ վեհապետներ են, որոնք իրենց քաղաքականութիւնը կրնան պարտադրել նախարարական կազմին։ Իսկ սոյն հարստութեան վերջին երեք թագաւորներուն տիրակալութիւնը կախում ունի նախարարներու երկու հակընդդէմ կուսակցութեանց մէկուն կամ միւսին գերակշռութենէն։ Եւ դուն տխուր զարմանքով կը խորհրդածես թէ ո՞րքան հզօր հեղինակութեան կրնար տիրանալ արեւմտեան կուսակցութիւնը, որ կը համարձակէր իւր տեսակէտին հակառակող հայ թագաւորը, Մեծն Տիգրանի թուր, սպաննել տալ։

Աս ցոյց կու տայ Հռովմի կիրարկած յամառ և յաջող ջանքերը Հայաստանի աւագանիին մէջ։

Արտաշէս թագաւորի առաջին տարին հռովմէական ազդեցութիւնը դրեթէ չքացած էր Հայաստանէն։ Բայց տաս տարի չանցած արեւմտեան կուսակցութիւնը կը սկսի զգալի ընել իր ձայնը հայ պետական կեանքի մէջ։ Անոնք կը խօսին Մեծն Տիգրանի և Պամպէոսի միջեւ կայացած բարեկամական դաշինքի անունով։ Հռովմի բարեկամութեան մէջ կը տեսնեն Հայաստանի ապահովութիւնը։

Արտաշէս Բ. ի գործունէութեան մասին ահա՛ ինչ որ գիտենք օտար պատմիչներէ, և գիտցածնիս ալ շատ քիչ է։

Կրնանք վստահօրէն եզրակացնել թէ Արտաշէս հայ-պարթևական գործակցութեան անդիջող ջատագովը միաց, մանաւանդ իրենց զօրավիգ ունենալով հայ նախարարներու հզօր արեւելեան կուսակցութիւնը, որ կը վայելէր և կ'օգտագործէր ժողովուրդի հակահռովմէական տրամադրութիւնները, արգիւնք Անտանիոսի բարբարոս վերաբերումին դէպի դժբախտ Արտաւազդ արքան։

Թէեւ փոքրամասնութիւն, արեւմտեան կուսակցութիւնը բռնու քննադատական դիրք բռնեց թագաւորին դէմ։ Նոյնիսկ յանդիմութիւնը ունեցաւ իր կողմէ պատգամաւորութիւն մը գրկելու Օգոստոսին, ամբաստանելով Արտաշէս

թագաւորը, և Օգոստոսէն խնդրեց որ Արտաշէսի կրտսեր եղբայր՝ Տիգրանը Հայաստանի թագաւոր նշանակէ և զրքիէ Արտաշատ։

Այսպիսի յախուռն քայլի մը դադարաւ արդեօք Հռովմէն թելադրուած էր թէ ոչ իրենց իսկ անձնավստահութենէն, չենք գիտեր։ Թերեւ երկուքն ալ։

Հաւանօրէն Արտաշէս իմանալով եղածը, այնքան ալ չմտահոգուեցաւ, քանզի բազմամամբ արեւելեան կուսակցութեան ա՛յնքան տկար էր այս «ազմկարարներու» խումբը։ Միւսին առնելով ալ քաջածանօթ էր Օգոստոսի Պարթևաստանի հետ պառակտուած զգուշանալու քաղաքականութեան։

Սակայն երկու կայսրութիւններու յարաբերութեանց վատթարանալը այս փոքրամասնութեան յուսոյ գոները բացաւ։

8.

Տաս տարիէ ի վեր Հռովմի մէջ հրապարակասոսնէր, քաղաքական դործիչներ և նոյնիսկ բանաստեղծներ շարունակ հրապարակը կ'ազմէին քննադատելով Օգոստոսի թոյլատու քաղաքականութիւնը Պարթևաստանի հանդէպ։

Անոնք կը պահանջէին անմիջական վրէժխնդրական պատերազմ արեւելքի մեծ թշնամիին դէմ, որ վերջին 20-25 տարուան ընթացքին երկիցս ջախջախիչ և Հռովմի վարկին համար չափազանց նուաստացուցիչ պարտութեան մասներ էր երկու հակայական բանակներ, մին կրտսոսի և միւսը Անտանիոսի։ Ոչ մի նակ հռովմէական լիզէսնները ճգմուէր էին, այլ առաջին բանակին հրամանատարը՝ Կրասոս սպաննուած էր և սպաննուելէն վերջն ալ անարգանքի ենթարկուած, երբ զլուսը կտրելով հաւած սկիւթափած էին կոկորդէն վտր։

Այս երկու պատերազմներէն Պարթևներու ձեռքը անցեր էին ստուար թիւով պատերազմական զերիններ և հռովմէական զօրախումբերու դրօշակներ։

Խօսողներն ու գրողները ամենագուռն գոյներով կը նկարագրէին սոյն զերիններու կրած տառապանքներն ու

Ի ՆԱԳՀՅԱՄ ԱՐ

Մեծ պահապանի մէջ բռնկող միտքաբարձր

Վերադառնալով Երևան, Բաբայանը հանդիպեց իր ընտանիքին և ընկերներին, որոնք ընդունեցին իր հետ վերադառնալու որոշումը։

Իսկ զհայկոյ միժսոցս վատաշուժ ճնշի
 զհնչոյ ըրաստանն փռովստաղլոյն հիմոյն ադնն մս
 Կմոյցլմոյն մանաշատեանմ զհո թնչլճվն
 Լա Կզվն ճտեոյ մոյցլմոսաղլի վիտաղամ փո
 խտամի թնչսոյ Ի թնչլմի մնչիմի վտպի մս
 Կշտար Կաղ ըրաստնալորնի իտադտան
 Ընչտ Կշտաղլալիդա Լաոլ փոտտոտաղլ
 ռան զվն ճոյն մի Կոյցլմոսաղլի վնգիտ թիտա
 ճախաշտ ճոյցլալ ըրտադառն վոտտաղա մոյ
 վ ճվմտտ Եղվն ճտաթ ճը Լոհախաղմոյ
 Ի ճնճսոցս Կոյցլաղլմանն մոյցլմոսաղլմանն

ցոյց էր Հրահատին, և այս վերջինը աջալուսը կը հետեւէր Օգոստոսի քայլերուն:

Սամոս կղզիէն Օգոստոս հրահանգ ղրկեց Տիրերիոսին, որ Պալքաններէն հսկայ բանակ մը վերցնէ և իր հետ առած Տիգրան արքայազունը անցնի փոքր Ասիա Հայաստան արշաւելու համար^(*): Իսկ ինքը՝ Օգոստոս Սամոսէն կ'անցնէր փոքր ասիական ցամաքամասը, շարունակելով իր ճամբան դէպի Սիւրիա և եփրատեան սահմանագլուխը:

Տիրերիոս Օգոստոսի Լիւիա կնոջ զաւակն էր ուրիշ ամուսինէ մը, որ երեսունչորս տարի վերջ պիտի յաջորդէր Օգոստոսի որպէս երկրորդ կայսրը հռովմէական աշխարհի: Երբ Տիգրանը Հայաստան կը բերէր հազիւ քսանմէկ տարեկան երիտասարդ մըն էր:

Հայաստանի մէջ արեւմտեան կուսակցութիւնը հեւ ի հեւ կը հետեւէր Օգոստոսի շարժումներուն: Երբ իմացան որ Տիրերիոս մեծ զինուորական ուժով կը յառաջանայ դէպի Հայաստան, անոնք խանդավառուած տենդադին գործունէութեան լծուեցան: Տիրերիոս կու գար Արտաշէս թագաւորի կրտսեր եղբայրը Հայաստանի գահը բազմեցնելու և իթէ Հրահատ միջամտել փորձէր՝ պատերազմելու անոր դէմ:

Հրահատ յանկարծական զիջումով տեղի տուաւ:

Պարթեւ թագաւորի այս նահանջը կտրծեա արեւմտեան կուսակցութեան մարդոց կը հայթայթէր իրենց փափաքածը: Իւրաքանչիւր անցնող օր այնքան խթանեց իրենց ինքնավստահութիւնը, որ դեռ Տիրերիոս Հայաստանի սահմանը չանցած, անոնք լաւ կազմակերպուած յաջող դաւադրութեամբ մը սպաննեցին Արտաշէս թագաւորը:

Արեւելեան կուսակցութեան նախարարները, թէև տեւի թաղմաթիւ, սակայն անդործութեան դատապարտուեցան, քանզի Հրահատ Օգոստոսին զիջելով՝ վտանգաւոր պատերազմի մը պիտի չմտնէր:

Օգոստոս Սիւրիա կը գտնուէր 20-ի

Մայիսին, երբ Հրահատ զերիները և դրօշակները վերադարձուց:

Եթէ Օգոստոս զինուորական զղըրդալի յաղթանակ մը տարած ըլլար Պարթեւատանի վրայ հազիւ թէ այնքան խանդավառութիւն տեսնէր քան այն սանձարձակ ուրախութիւնը, որ դրօշակներու յանձնուածին պոռթկաց խաւաւան ժողովուրդի կուրծքէն: Այս դէպքը յաջա Հռովմի նկատուեցաւ ամենամեծ յաղթանակը: Յաղթութեան կամարներ կառուցուեցան, մասնաւոր յիշատակի դրամներ հրապարակ դրուեցան, և տարիներով բանաստեղծներ երգեցին փառքը այս յաղթանակին: Եթէ տարի վերջ դեռ Որատիոս մեծահամբաւ բանաստեղծը կրնար երգել,

Գոռոզ պատեհեհն Պարթեւասանի

Մեր դրօշները անա խլուած,

Վերսին կ'ընծայուին

Հռովմէական ասուածափօր:

Իսկ միևնոյն բանաստեղծը ժառանգական թշնամի մասին այլևս չէր մտահոգուէր,

Մինչ Կեսարը (Օգոստոս) կ'իւլիս,

Ո՞վ կը վախնայ Պարթեւեհն...

Նոյնինքն Օգոստոս, նման իր հայրենակիցներուն, քաղաքական առաջնակարգ դէպք մը նկատած ըլլալու էր դրօշակներու դարձը, որ Սեկիւրական Յիւսակարանին մէջ հպարտութեամբ կ'արձանագրէ զայն որպէս իր կեանքի կարեւոր գործերէն մին:

10.

Հայաստանի նոր թագաւորը Տիգրան Գ. տաս տարի Հռովմ ապրած էր, ուր բնականարար մեծ ջանք թափուած պէտք էր ըլլար զինք սիրաշահելու հռովմէական տեսակէտին:

Ան իր հայրերու գահը ձեռք կը ձգէր Տիրերիոսի լեգէոններու անմիջական հսկողութեան տակ, և որքան ասնն որ Հրահատ պատերազմական գործողութիւններէ խուսափէր, Հայաստանի մէջ արեւելեան կուսակցութեան նախարարները պիտի զգուշանային նոր արքային դէմ թշնամական դիրք բռնելէ, որով Տիգրան բարեկամական վերաբերում

(*) Ստրաբոն ժ. 1. 4: Տիոն 54, 9, 2: Սեւանիոս, ՏԻՐԵՐԻՈՍ 9. 1.

ցոյց պիտի տար Հռովմին, արեւմտեան կուսակցութեան գործօն օժանդակութեամբ:

Գրեթէ ամանչորս տարի դահի վրայ կը մնայ Տիգրան: Սա երկար ժամանակամիջոց մըն է երբ նկատի ունենանք երկու հզօր մրցակիցներու և անոնց հայ կողմնակիցներու շարունակական քաղաքական խաղերն ու սաղարանքները: Կ'երեւի թէ Տիգրան բողբոսամամ իր եղբոր՝ Արաուշէսի՝ աւելի ճկուն քաղաքագէտ մը եղած ըլլալու էր, և այդպիսով յաջողած պահպանել խախտու հաւաստութիւնը մը:

Այս Տիգրան Գ.ի անձի և գործերու մասին գրեթէ ոչ մէկ բան գիտենք: Ան բոլորովին անծանօթ է հայ Պատմահօր, իսկ օտար պատմիչներն ալ յիշատակութիւն չունին, քանզի իր թագաւորութեան տեւողութեան Հռովմ և Պարթևաստան պատերազմի մէջ չեն:

Որովհետեւ իր մահուանէն անմիջապէս վերջ Հայերը Հռովմի դէմ «կ'ընդվզին ու կ'ապստամբին» — Օգոստոսի բաւերով — կրնանք վստահօրէն ըսել, թէ թագաւորին վերջին տարիներու ընթացքին արեւելեան կուսակցութիւնը գերակշիռ դիրքի մը կը հասնի, թերեւ ալ թագաւորն իսկ անոնց կողմը կը հակի, և երբ 6-ին Ն. Ք., Տիգրան կը մեռնի, արեւելեան կուսակցութիւնը, որ ընդդէմ Հռովմի ինքզինքը ազգային կուսակցութիւն համարած ըլլալու էր, անմիջապէս Հայաստանի գահը կը բարձրացնէ մեռած արքայի երկու զաւակները, եղբայր և քոյր, որոնք ըստ ասեմնուան սովորութեան ամուսնացած ալ էին իրարու հետ, Տիգրան Գ. և Երատոյ (*):

Իրաւունք ունէր Օգոստոս այս քայլը ապստամբութիւն նկատելու, քանզի ան Հռովմի մէջ կը պահէր ուրիշ թեկնածու մը հայ դահին, Արտաւազդ, մեռնող Տիգրանի եղբայրը: Ինչպէս նաեւ կը խորհէր որ Տիգրանի ցոյցէն վերջ ալեւ առանց Օգոստոսի հաւանութիւնը առնելու ոչ մէկ թեկնածու կրնար հայ գահը բարձրանալ:

Օգոստոս մերժեց ճանչնալ Տիգրանը և հռովմէական բանակով Արտաւազդը զրկեց որպէս թագաւոր Հայաստանի (*):

Տիգրան և Երատոյ յարմար դատեցին դահին հրաժարիլ, անշուշտ իրենց կողմնակիցներու խորհրդով, և ապահով վայր մը ապաստանիլ, սպասելով դէպքերու ընթացքին:

Օգոստոս նաեւ պաշտօն կը յանձնէր Տիգրանի տոհմի, իբր տեսակ մը բարձր յանձնակատար հինգ տարուան ժամանակով հսկելու Հայաստանի, ուր հակահռովմէական զգացումներ սկսած էին կրկին ստատկանալ Տիգրան Գ.ի մահէն վերջ (**):

Հրահատ կա՛մ տարիքի բերումով և կամ Օգոստոսի հանդէպ ունեցած յարգանքին պատճառաւ զգոյշ էր Հայերու զինուորական օգնութիւն տալու, գիտնալով հանդերձ որ Հայաստանի արեւելեան կուսակցութիւնը դա՛րձեալ կը վայելէր հայ ժողովուրդի մեծամասնութեան վստահութիւնը:

Արեւելեան կուսակցութեան պատեհութիւնը եկաւ երբ Հրահատ քաղեց այն արիւնոտ ճամբայէն, որմէ ան իր հայրը և եղբայրները քշած էր:

Հրահատ հռովմէական դրօշները վերադարձնելէ յետոյ Օգոստոսէն իբր նուէր կը ստանար գեղանի խաղացի ազջիկ մը Միւզա անուամբ: Մանչ զաւակի մը ծնունդով Միւզա հորձի տատիճանէն բարձրացաւ թագուհիի դիրքին: Եւ երբ Միւզայի զաւակը, Հրահատակէս, պատանեկան տարիքը կ'անցնէր, Միւզային մէջ կ'արթնար իղձը իր որդին տեսնելու դահին վրայ: Կ'երեւի թէ խաւովնին մեծ ազգեցութիւն ունէր Հրահատի վրայ: Ան կը համոզէր թագաւորը ըսելով թէ լաւ կ'ըլլար եթէ իր չորս զաւակները Օգոստոսին զրկէր. այդ կերպով իրեն դէմ եղած ներքին դժգոհութիւնները մասամբ կը վերնային, որովհետեւ գաւառիւնները թագաւորական գահի թեկնածու պիտի չգտնէին, և նման կնոջական խորամանկ ցուցմունքներ:

(*) Տակիտոս, ՏԱՐԵՓՐՈՒԹԻՒՆՔ, Բ. 3.

(**) Տիոն, 55, 9, 4.

(*) Տիոն, 55, 10.

Հրահատ համադրուեցաւ և Սիւրիոյ հռովմայեցի կառավարիչը, Տիախոսը խորհրդակցութեան հրաւիրելով անո՛ր յանձնեց իր միւս թագուհիէն կամ թագուհիներէ ունեցած չորս զաւակները՝ իրենց ընտանիքներով Օգոստոսին զըրկուելու համար (*):

Անոնց հեռանալէն վերջ Միւզա և որդին Հրահատակէս սպասեցին յարմար առիթին: Ժամը հասաւ և անադարոյն բայց հզօր թագաւոր Հրահատը, որ իր հայրը և եղբայրները սպաննած էր տանին, այժմ ինքն ալ թաւառարուելով կը սպաննուէր:

Նոր թագաւորը Հրահատակէս, անշուշտ իր խորհրդատուներու գրգմամբ, աւելի կտրուի քաղաքականութիւն մը որդեգրեց Հայաստանի վերաբերմամբ: Անոր դործօն աջակցութեամբ Հայերը ապստամբեցան Արտաշատի գէմ: Այս վերջինը քսանհինգ տարի Հռովմ մնացած էր և կ'երևի բոլորովին օտարացած՝ դառնելով հայ ժողովրդի յամառ ապստամբութենէն, որու սաստիկութիւնը ոչ միայն պարտութեան կը մատնէր Արտաշատը, այլ նաեւ մեծ ջարդով Հայաստանէն կը վտարէր հռովմայեցի ուժերը, որոնք Արտաշատը կը պահպանէին(**):

Տիգրան և Երատայ կրկին բարձրացան դահլ:

Օգոստոսի համար եղածը անհանդուրժելի էր:

Հռովմ-պարթե մրցակցութիւնը յետ այսու պիտի մտնէր աւելի յամառ և կատաղի պայքարի մը, որ պիտի տեսէր աւելի քան յիսուն տարի: Այդ փոթորկոտ ժամանակաշրջանի ընթացքին երկու պետութիւններն ալ մոլեգին ջանք պիտի գործադրէին իրենց ուղած թեկնածուն բարձրացնելու Մեծն Տիգրանի երբեմնի փառապանծ դահլ, մինչև որ հայ ժողովուրդի համակրանքը պիտի դառնար Պարթևին և արշակունի իշխան մը դարձաւ հայկական դահլ, սկսելով հայ թագաւորութեան երկրորդ հարստութիւնը, որ պիտի տեսէր երեք

հարիւրվաթուանհինգ տարի, ամենէն երկար հարստութիւնը Հայոց պատմութեան:

Այսպիսով օտար թեկնածուներէն երկու մար, երկու պարթե, երկու վրացի, մէկ պոնտոցի և մէկ հրեայ հայ արքայական խոյրը պիտի կրէին:

Տիգրան Դ. Արտաշիսեան հարստութեան վերջին շառաւիղն էր և իրմով վերջ կը դանէր այս առաջին համահայկական հարստութիւնը:

Ան երկար չմնաց դահլ վրայ, հաղիւ տարի մը: Ամենայն հաւանականութեամբ հռովմական գրգուժով էր որ Հայաստանի սահմանակից բարբարոս ցեղ մը, կամ թերեւս ապստամբ հզօր նախարարութիւն մը, պատերազմ հաշակեց հայ թագաւորի դէմ: Եւ այս պատերազմին մէջ վերաւորուելով մեռաւ Տիգրան: Իսկ անոր մահէն վերջ երատոն ալ հրաժարեցաւ դահլէն:

Տխուր վախճան մըն էր արքայական այն ընտանիքին, որ Հայութեան տուաւ իւր ամենամեծ քաղաքական ժամը յանձին Մեծն Տիգրանի, երբ արաքսեան փառքիկ Հայաստանը միջերկրականեան կայսրութիւն եղաւ:

Արտաշիսեան վերջին թագաւորի օրով դեռ կ'ապրէին ծերունիներ, որոնք իրենց պատանեկութեան և երիտասարդութեան տարիներուն տեսած էին Մեծն Տիգրանը, թերեւս ալ զինուորագրուած անոր յաղթական բանակներուն մէջ: Ի՞նչ զգացած ըլլալու էին այս ալեհեր վեթեամեաները, երբ վերջին Տիգրանի մահը իմանալով կ'աւաղէին թէ ոչ ոք կը մնար այլևս մեծահաշակ հայ կայսեր զարմէն:

Այս վախճանին թուականը եթէ այդ դարերուն հետզհետէ կը մոռցուէր, մենք սակայն դիւրաւ կրնանք մեր միտքը պահել: Երբ Տիգրան Դ. կովկասեան ռազմադաշտի մը վրայ մահացաւ վէրքը ստացած հոգին կ'աւանդէր, այդ միւսնայն տարին հեռաւոր Պաղեստինի փառքիկ մէկ աւանին մէջ, Բեթլեհէմ, աղքատիկ հրէուհի մը ծնունդը կու տար մանկան մը: Երեխան աչքերը կը բանար մտաւրի մը մէջ և իր տնունէն էր Յիսուս:

ՀՐԱՆԴ Ք. ԱՐՄԷՆ

(*) ԱՆԿԻԻՐԱԿԱՆ ՅԵՇԱՏԱԿԱՐԱՆ. Զ. (32): Տակիտոս, ՏԱՐԵՎ. Բ. 1: Յուստինոս 42, 5, 1:

(**) Տակիտոս, ՏԱՐԵՎ. Բ. 4: Տիոն, 55, 10, 18: Վելլիոս Բատրիկիոս, Բ. 100:

ԼԵՒՈՆ Գ. ԹԱԳԱՒՈՐԻ ԺԱՄԱԳԻՐՔԸ

ՀԱՅ ԳԻՐՉՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՄԱՆՐԱՆԿԱՐՉՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

ԿԱՐԵՒՈՐ ՅԱՅՏՆՈՒԹԻՒՆ ՄԸ

Քանի մը օր առաջ նոր յայտնութեան մը առջեւ դանդաղեցանք, ինքնին կարեւոր՝ հայկական միջնադարեան դեր-չութեան, նկարչութեան ու գորգա-նկարչութեան երբեակ երեսներով, ինչ որ մեծ ուրախութիւն պատճառեց մեզի, վասն զի Օշին թագաւորի Զեռագիր ժա-մագրքի նուիրած մեր նկարագրէն շուրջ քսան տարի յետոյ, այսօր(*) պատահու-թիւնը կ'ունենայինք տեսնելու, նկա-րագրելու և լուսանկարել տալու Օշինէն աւելի քան քառասուն տարի ԵՒՆ եզսդ աւելայական երկրորդ թանկագին ժամա-գիրք մը, որու մասին ցարդ ո՛չ ձեռա-դրոց ցուցակներու մէջ և ոչ ալ ուէ ուսումնասիրութեամբ ուէ տկնարկու-թեան հանդիպած չենք:

Ներկայ տարւոյ Նոյեմբերի 14-ի կիրակիին, Ս. Պատարագը լրանալուն, մեզի ներկայացաւ Պրն. Jean Lévy անուն փարիզաբնակ երիտասարդ հրեայ մը, տեսակցութեան մը խնդրանքով: Փութեց հաղորդելու որ հայկական արքա-յական ձեռագիր մը ունէր՝ զոր կ'ուզէր ցոյց տալ, լսած ըլլալով որ կը զբա-ղէինք հայերէն ձեռագիրներով: Հազիւ մագաղաթեայ ընտիր քանի մը էջերը դարձուցած, նկատեցինք որ կիլիկեան արքայական մասեան մըն էր, ժամա-գիրք մեր Լեւոն Գ. Բագաւորին: Մեր շատ բնական հարցումին ի պատասխան՝ Պրն. Լեվի հաղորդեց որ ձեռագիրս գնած էր փարիզեան գրատունէ մը: Զեռագրիս սկիզբի կողքին ներքին երեսին վրայ

ուշադրութիւնս գրուեց գերմաներէն լեզուաւ մեքենագրուած էջ մը, մասն-րատաւ, առանց ստորագրութեան և թուականի, վասն զի գրութիւնը կիսատ էր: Հաւանաբար շարունակութիւնը յա-ջորդ էջին վրայ էր և չուզեցինք ուէ կերպով եզնել վերջէն փակցուած այդ մեքենագիրը, որ համառօտ մէկ նկարա-գրական էր ձեռագրիս: Ո՛վ կրնար տեսած ըլլալ այս կարեւոր ձեռագիրը, քննած և անոր նկարագիրը փակցուցած ձեռագրիս ներքին կողքի երեսին վրայ: Կարելի՞ էր արդեօք ընդունիլ որ ձեռա-գիրս մաս կազմած ըլլար Սաքսոնիոյ Հանրի իշխանին անձնական ճոխ հաւա-քածոյին, վասն զի հանդուցեալ իշխա-նը սիրահար էր հայերէն ձեռագիրնե-րու և 1911-ին չրջած էր Մերձաւոր Արեւելքի հայաշատ կեդրոնները և աչ-քէ անցուցած կարեւոր ձեռագիրներ ու շատերը գնած: Կարելի չէ՞ր նոյնպէս խորհիլ որ վերջին պատերազմի տարի-ներուն Գերմանիոյ մէջ պատահած տե-ղահանութիւններու հետեւանքով, ուրիշ շատ շատերու հետ փարիզ կամ այլուր փոխադրուած հայերէն ձեռագիր մըն էր, որուն գրեթէ բոլոր էջերուն վրայ գըր-նուած աչքառու զարդանկարները կըր-նային ձեռքէ ձեռք անցնելու առիթ ըլ-լալ, մինչեւ որ հասկցուէր թէ ան Հա-յոց մէկ արքային անձնական ժամա-գիրքն էր և հետեւաբար թանկագին: Խնդրեցինք Պրն. Լեվիէն որ հաճէր գէթ մէկ կամ կէս օրուան համար մեզի վստա-հիլ ձեռագիրը, որպէս զի կարենայինք զայն քննել և ցուցակագրել: Բարեւիրա հրեան, տեսնելէ յետոյ ձեռագրոց մեր

(*) Յօդուածը գրուած է Փարիզի մէջ 1948 Նոյեմբերի 25-ին:

մէկէ աւելի ֆուլգուրները, սիրով վստահեցաւ զայն թողուլ, պայմանաւ որ նոյն օրուան ժամը 7-ին իրեն վերադարձնէինք զայն, լռելեայն հասկնելով որ պիտի չուզէր վրայէն գիշեր մը անցընել: Հաւանեցանք և մեզի տրուած այգիքան մը ժամանակը բաւական եղաւ որ կարելի ուշադրութեամբ քննէինք ժամագիրքս ու նկարագրէինք և յետոյ վերադարձնէինք զայն:

Փ.Գ. դարու վերջին քառորդի սկիզբին դրուած ժամագիրքս, արդարեւ, կու գար աւելնալ այն բոլորին վրայ, որոնք այդ դարու հայ գրչութեան և մանրանկարչութեան բարձրագոյն զարգացման շրջանը կը բնորոշեն, յատկապէս կոստանդին կաթողիկոսի և Թորոս Քհնյ. Ռոսլինի շրջանին ակնարկութեամբ, վասն զի առանց չափազանցութեան կարելի է խոստովանիլ, որ առանց օրով կիլիկիան գրչագրական, մանրանկարչական և զարդագրական արուեստները արձանագրեցին իրական սակեգար մը:

Առաջին ակնարկով նկատեցինք որ ձեռագրիս վերջը դրուած յիշատակարանը կիսատ էր, երրորդ էջին յաջորդող թերթը կամ թերթերը կորսուած ըլլալով: Նկատելի էր նոյնպէս որ ձեռագրիս, ինչպէս որ սովորութիւն է, րնծայական չունէր, բայց այս պակասը կը փոխարինէր Լեւոն Գ. թագաւորի շատ յաջող և մեծադիր նկարը, իր բացառիկ յաջողութեամբը, իբր թանկագին նպատակ կիլիկիոյ Հայրապետանոցի և արքայական տան կողմէ ընդունուած զգեստի և զարդ ու զարդարանքի, ինչպէս նաեւ արքայական մատուռներու ներքին գիրքի և սարքաւորման վերաբերմամբ:

Կիսատ յիշատակարանէն կը տեղեկանանք որ ձեռագրիս գրիչն է Սեփիանոս Վանկացի ու ստացողը «որդի Հերուսի, որդի Կոստանդինի և մայրենի աղգաւ որդի Զապիլ թագուհոյ, որդոյ Լեւոնի թագաւորի Հայոց առաջնոյ յիօրինանց», որ է Լեւոն Գ. թագաւորի իշխանութեան օրով: Զեռագրիս երկու նկարները և բոլոր էջերը զարդարող զմայլելի ծաղկումները աներկբայօրէն

գործն են Հռոմկլայի գպրոցին մեծագոյն մանրանկարիչը եղող Թորոս Քհնյ. Ռոսլինի, այնքան նմանութիւնները տկարաւ են Ռոսլինի գործերուն և ձեռագրիս բոլոր վրձիններուն հետ: Կոստանդին Բարձրեցի կաթողիկոս թէև վախճանած և սակայն իր յիշատակը, իր թողած անմահ գործերը կը շարունակեն, իր մահէն յետոյ ալ, հալոնաւորել հայ գրչութիւնն ու հայ արուեստը ու Լեւոն Գ. թագաւոր և Կեռան թագուհի կը հանդիսանան նոյնքան հովանաւորները նոյն ազնիւ արուեստին: Փարիզի և Լոնտոնի թանգարաններուն մէջ մենք քանիցս տուիք ունեցանք, հոգ չէ թէ հարեւանցի կերպով, աչքէ անցընելու բիւզանդական միւնիսթին շրջանի յատուկ յստարէն ձեռագրիները: Բնագոյման որ չա՛տ աւելի արուեստ ու ներշնչում կայ հայկական ձեռագրիչներու գրին, զարդին, նկարին ու մանրանկարին մէջ, հակառակ անոր որ Բիւզանդիոն դեռ մինչեւ Փ.Գ. դարը ընդարձակ ու հարեւան կայսրութիւն էր, եւրոպական արուեստին ու մշակոյթին չա՛տ աւելի հազարդ և մշտական յարաբերութեան մէջ Սթէնքի, Հռոմի ու Վենետիկի հետ: Հայոց արքաներու համար դրուած աւատարան, ժամագիրք, ճաշոց և այլն, չա՛տ աւելի ճշխութեամբ դրուած ու ծաղկում են, քան մեր տեսած Բիւզանդիոնի կայսր ու կայսրուհիներու համար դրուած նոյն տեսակի մատենաները:

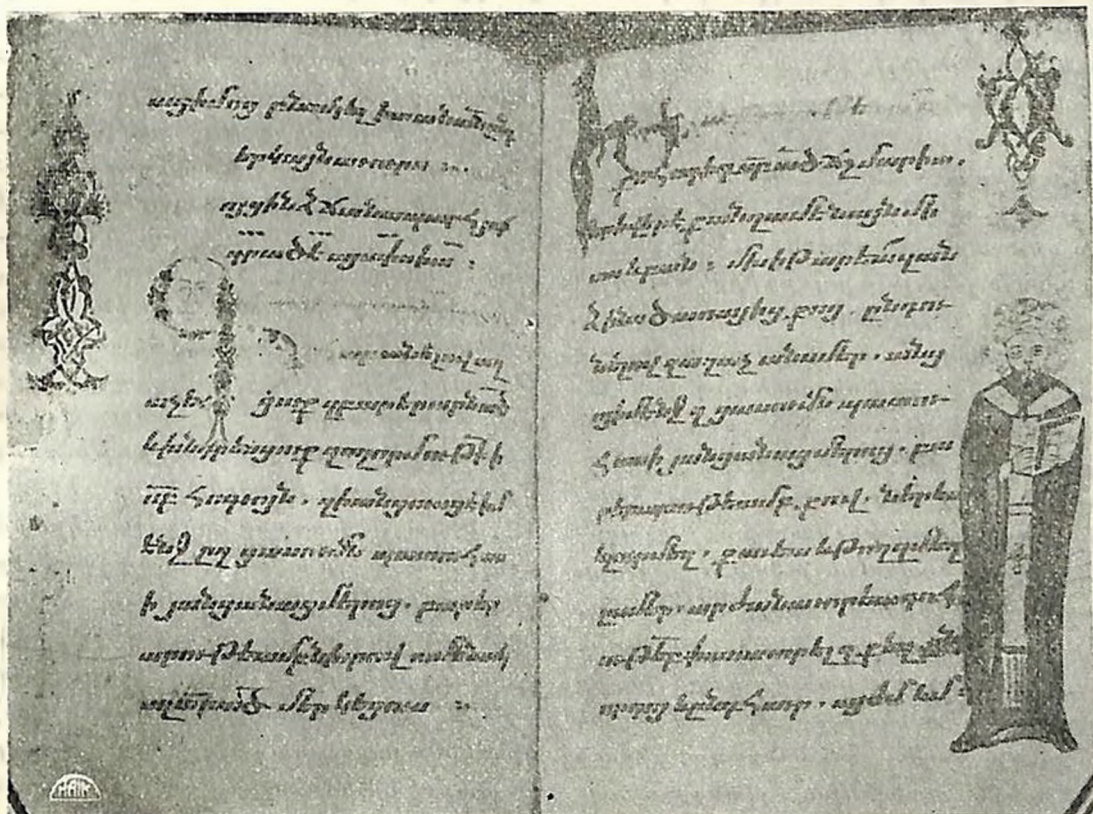
Թէև մեզի համար արուած ժամանակը անբնական էր, բայց մենք կրցինք այգիքանն իսկ օգտագործել՝ առլու համար ամբողջական նկարագիրը այս շատ հետաքրքրական մատենանին, իբր ցարդ հայ և օտար բանասիրութեան ծանօթ հայկական հնագոյն ժամագիրքը:

Հին թիւ՝ չունի. 1274(?):

Թուղթ՝ 190 (=380 էջք, մատիտով թագաւորած).— Մեծութիւն՝ 16×12×4 սանթիմետր.— Գրութիւն՝ միասիւն.— Տող՝ 13.— Նիւթ՝ թաւիչի նման նուրբ, մաքուր մազաղաթ.— Կազմ՝ շաղանակադոյն կաշեպատ փայտեայ. կողքերուն ներսի երեսները ծածկուած են բաց վարդագոյն և կանաչ գիծերով մետաքսէ

նուրբ կերպատով, իսկ արտաքին կա-
շկատա երեսները ունին զարդական տա-
ղաններ: — Գասարկ բուլք՝ հատ մը միայն
ի վերջ: — Հանգամանք՝ բառական լաւ
պահպանուած, հակառակ իր բարձր հնու-
թեանը, բնութենելով որ ներսի բաղմա-
թիւ թերթերուն ու ամբողջական թուղ-
թերուն յափշտակութիւնը նոր ժամա-
նակի բարբարոսութիւն է, հասկցուելէ
յետոյ որ ձեռագիրս արքայական ժա-
մագիրք մըն է, հին, նկարազարդ եւ
հետեւորար թանկագին ու հետաքրքրա-

սին բաղմաթիւ թուղթեր, ծանր հա-
րուած մը տալով անոր նիւթական ար-
ժէքին: Այսպէս՝ 12, 94 եւ 102 էջերէն
յետոյ մէկ-մէկ թուղթ կը պակսին. պա-
տահմանք թէ յատկապէս զսղցուած
զարդական ու մանրանկարչական ար-
ժէքներուն համար: 115րդ էջէն յետոյ
կը պակսին երկու թերթ, իսկ 108րդէն
յետոյ՝ բաղմաթիւ նմանապէս 83 եւ
103րդ էջերէն յետոյ կը պակսի 12 թերթ-
նոց ամբողջ պրակ մը ու 167րդէն յետոյ
նոյնիսկ երկու պրակ: Բարեբախտաբար

(Պատկ. 1)

կան: Գրուած ու ծագուած է, առանց
վերապահութեան, Հռոմկոյ գղտակի հայ-
րապետական դարպասին մէջ, ձեռամբ
Սահփանոս Վահկացիի, 1274ական թը-
ւականներուն ու ամենայն հաւանակա-
նութեամբ ծագուած Թորոս Ռոսլինի
մոգական վրձինով: 1269-ին կը յիշուի
արդէն Սահփանոս Վահկացի գրիչս:
Ձեռագրիս ներկայ կազմը սկզբնականը
չէ, որ անկասկած արժաթապատ էր իրր
արքայական մասեան: Ինչպէս ասանք
ձեռագրիս մէջէն դժբախտաբար կը պակ-

սուր այս պակասները բաւարար կեր-
պով կարելի է ընցնել պահուած առա-
ջին եւ վերջին բառերու շնորհիւ, որոնք
բարեգէպ կերպով կը մնան: Մնացած
նկարներն ու զարդական մասերը անկո-
նն եւ հրաշք մը պէտք է նկատել, որ
ժամագիրքիս սկիզբի երկու թանկագին
նկարները անհետացած կամ զսղցուած
չեն: — Ակգրեւսաւք՝ հարիւրէ մեկի, կը
կազմեն ձեռագրիս աչքառու մասերէն
մին, ամբողջն ալ ոսկեգրուած եւ որոնց
14ր թռչնագիր, ինչպէս առաջին խո-

կի յատակի վրայ, իսկապէս որ խիստ հետաքրքրական է, մէկէ աւելի տեսակէտներով ու կը ներկայացնէ ԼԵՆՈՆ Գ. ԲԱՊԱՆՈՐ, բոլորովին նման ցարդ մեր տեսած և թորոս Ռոսլինի կողմէ վրձնուած նկարներուն կամ տնոնց արտահանութեանց: Թագաւորը ծռնդ նստած է, գլուխը ա՛յն դիրքով՝ զոր կը տեսնենք իր ա՛յլ նկարներուն մէջ, ձեռքերը բաց կ'ազօթէ խորանի մը առջեւ՝ որ կը վերջանայ ciboriumով մը: Խորանը՝ որ սակի եզերազարդ կարմիր կտաւէ

մկրտութեան հաստատուն աւագանի մը կերպարանքը ունի, պիտի համարձակինք ըսելու որ թագաւորը իր այդ դիրքով շնորհակալութիւն կը յայտնէ Աստուծոյ, իր իշխանազուն որդիներէն մէկուն ծննդեան առթիւ, հաւանաբար երկխային մկրտութեան օրը: Դիտելի է որ Յիսուս Մանուկ ամբողջովին ընկողմանած է սկիհին մէջ, գլուխը միայն կ'երևայ վիզէն վեր և աջ ոտքն ալ սկիհէն դուրս երկարած է, զիրք մը՝ որ իսկոյն մտարեւել կու տայ ծնունդի մը

(Պատմ. 2)

վարադոյրով մը ծածկուած ըլլալ կը թուի, իր մէջ կը կրէ, փայտէ դալարուն պատուանդանի մը վրայ, կարմիր ճօխ կտաւով ծածկուած սեղանի մը մէկ մասը միայն, վրան սակի սկիհ մը՝ որուն մէջ կ'երևայ միայն Մանուկ Յիսուսի գլուխը, սակի նիւթուսով և աջ ոտքը սուրբ սկիհէն դուրս երկարած դիրքով, գէպի թագաւորը՝ որ երախտազէտ, շնորհապարտ դիրքով է աւելի՝ քան ազօթողի: Նկատելով որ երեւցածը պատարագամատոյց սեղանէ մը աւելի

կամ աւելի՝ մկրտութեան մը գաղափարը: Նկարս, միակը իր տեսակով հայկական և նոյնիսկ օտար կրօնական մանրանկարչութեան մէջ, իսկապէս ուշագրութեան և առանձին ուսումնասիրութեան արժանի երեւոյթ մը կը ներկայացնէ: Հո՛ս, թագաւորը հագած է ոսկեհիւս լայն պարեգօտ մը, որմէ դուրս երկարած են սպիտակ մետաքսէ ճօխ ներքնակի մը լայն թևերը և այս տարողին վրայ սկիհիւս և մարգարտայեւ գեղնորակ լայն շղարշ մը, որ եմի-

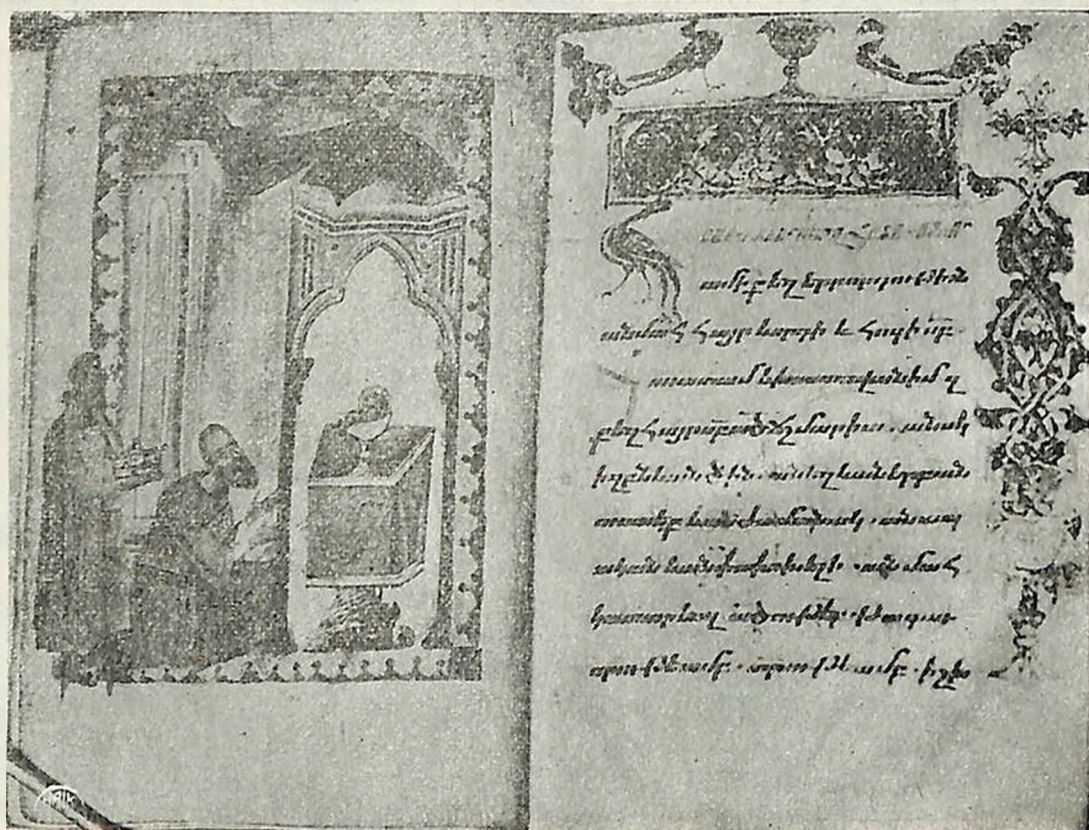
րանի տակի նուրբ, չքնաղ թռչնագիրը (Պատկ. 2), մնացեալներն ալ ըլլալով հնագոյն և ալլաղան մոտիւններու սքանչելի յօրինուածքներ: Ամբողջովին զարդագիր սկզբնատառեր ունին, և ամենէն գեղեցիկները՝ 72, 77, 97, 99, 100 և 111րդ էջերը. իսկ իբր ամբողջական կենդանագիր նկատելի են 2, 10, 19, 20, 24, 33, 74, 100, 108 116րդ էջերու սկզբնատառերը, որոնց մէջ կարելի է առաջնութիւնը տալ 19րդ էջի գեղեցկագոյն սկզբնատառին, որ նրբօրէն կը ներդաշնակուի առաջին խորանազարդ էջի բոլոր զարդական մոտիւններուն հետ: Կարելի է պահ մը կանգ չառնել անոնցմէ մէկ քանիններուն ունջը. այսպէս՝ 74րդ էջի վրայ երեք թռչուններ, էջ 100րդ՝ աղուէս մը կամ գայլ մը, որ վիշապի մը պոչէն ընծած է և դեռ ուրիշներ (Պատկ. 1): Դիւր ծայրէ ծայր նոյն զմայլելի բոլորգիրը, ապագրի հանգոյն. — Վերնագիրք՝ խորանազարդ միակ էջին վրայ երեք սող, զմայլելի երկաթագիր, համակ ոսկեափայլ. — Լուսանցազարդք՝ թիւով 155 հատ, բոլորն ալ իրարմէ յաջող, այլազան ու անհամեմատօրէն չքնաղ, որոնցմէ 23 հատը միայն կենդանիներ: Առոնց մէջ այնպիսի հրաշալի ծաղկումներ կան, որոնցներկը դեռ երէկ չորցած կարելի է համարել, ա՛յնքան թարմ, ա՛յնքան լուսաւոր: Մարդ կը տարուի պահ մը կարծելու որ արուեստագէտ նկարիչը իր բովանդակ տաղանքը այս լուսանցազարդերուն նուիրած է, ստեղծելու, յղանալու համար թռչուններու, նապաստակներու թաթեր կամ թեւեր: Դիտելի է նոյնպէս որ նկարիչը այս լուսանցային նկարչութեան մէջ դրած է նաև այնպիսի օրինակներ, որոնք իր չքնաղ արուեստին երեք յաջորդական phase-երը կը ներկայացնեն: Նախ զծագրութիւնը, ապա ծաղկումը և հոսկ յետոյ սակեգրութեան վերջին աշխատանքը: Առոնցմէ դուրս մնացած բոլոր լուսանցազարդերը կը ներկայացնեն այլազան բոյսերու սքանչելի հաւաքածոյ մը, նոյնքան այլազան մոտիւններով ու ծաղկումով, առանց տարակոյսի թորոս Ռոսլինի վրձինէն, մոտիւններ՝ խառն պարսկա-

կան և չինական, որոնք այնքան նմանութիւններ ունին երուսաղէմի և վենետիկի ծանօթ աւետարաններուն հետ: Կը տարուիմ խորհելու որ ժամագիրքիս այս դասական բոլոր ծաղկումները միայն Ռոսլինի գործերը չեն. իր աշակերտներն ալ կարեւոր բաժին մը ունեցած են հոն, ընդունելով հանդերձ որ, ինչպէս պիտի տեսնենք, ձեռագրիս երկու ա՛յնքան յաջող և այնքան իսկափայ երկու նկարները ու խորան և կիսախորանները անպայման Ռոսլինի հանձարեղ տաղանդի գործեր են. — Խորանք՝ հաւ մը միայն, սկիզբը, փոքրագիր, սակի դաշտի վրայ լազուարթ շատ սիրուն վարդեակներով, որ իր չաւրջի մեծ լուսանցազարդով, կախարդող թռչնագիր սկզբնատառով և սակեգեղ երեք սող վերնագրերով կը ներկայացնէ անբաղդատելի հանդիսարան մը ծաղիկներու և գիրերու. — Կիսախորանք՝ հինգ հաւ միայն, ո՛վ դիտէ որքան աւելին ինկած ու անհետացած իրենց ամբողջական թուղթերովը: 94րդ էջի կիսախորանը դրժախատար կտրուած ու հանուած է և սեղը զգուշութեամբ նուրբ թուղթով մը կարկտուած: Մնացեալները՝ էջ 2, 10, 19 և 178, խորանի հանգոյն և կրնամ ըսել շատ աւելի խնամուած ծաղկումներ են, միշտ ոսկի յատակի վրայ, ճոխօրէն ծաղկազարդ ու տերեւազարդ, մէջը թռչուններով. — Նկարք՝ երկու հաւ միայն: Առաջինը՝ ոսկի յատակի վրայ կը ներկայացնէ սուրբ մը՝ հաւանաբար Ս. Ներսէս Շնորհալին, կանգնած տաճարի մը ներսը, հայրապետական աթոռին և խորանին միջև, որուն առջև դուռը լայնօրէն կը բացուի և սուրբը, ազօթողի դիրքով, կը փութայ ներս մանկի: Շնորհալիի ձեռքերը բաց են և երկարած ու լուսապսակ գլուխը կը նայի խորանին վերի անկիւնէն նշմարուած և օրհնութիւն տալու վիճակի մէջ ձեռքի մը (Պատկ. 2): Հայրապետը գլխաբաց է, առանց վեղարի կամ թագի և հագած է յռնածեղ գունաւոր շապիկ, կարծ չուրջառ, ծիրանեգոյն փորուրար և խաչանիշ սպիտակ եմիփորոն: Ամբողջ նկարը առնուած է նեղ, սիրուն եղբարդագրի մէջ: Երկրորդ նկարը, նոյնպէս սու-

փորձնի ձեւով ծածկած է ուսերն ու կուրծքը և գէպի վար երկարած: Գանկին ետեւի մասը տաքացնողին ծածկած վիճակով գլխուն վրայ կը կրէ սպիտակ գլուխ մը, զոր իրենց թագին կամ գլխանոցին տակ ունէին արեւելեան թագաւորներ ու գրեթէ ամէն դասու եկեղեցականներ: Ճակատը բարձր է և գէմքը ծածկուած իր ա՛յլ նկարներուն վրայ տեսնուած սև երկար մօրուսով (Պատկ. 3):

Թագաւորին ետեւ կանգնած է միջահասակ անձնաւորութիւն մը, որ ձեռ-

մէջ(*) կայ Լեւոն Գ. Թագաւորի հօրեղբոր Պաւոն Վասակի և իր երկու որդիներուն(?)՝ Կոստանդին և Հեթում իշխաններուն(!) ստացած Աւետարանը, որուն սկիզբը կը տեսնուի Ճանճի բերդատէր այս Պարսն Վասակի և երկու որդիներուն(!) նկարը, երեքն ալ ծնրադ իր Աստուածամօր առջեւ, որ գրկած ունի Յիսուսը: Յանապահ զգեստաւորուած և ոտքի վրայ գիրքով գլուխը բաց եղիսկոպոս մը, ձախ ձեռքը գէպի Տիրամայրը երկարած, աջ ձեռքը հանգչեցուցած է վա-

(Պատկ. 3)

քերուն մէջ կը կրէ արքայական սակի և գոհարադարդ թագը, կիլիկեան թագաւորներու թագի նմանողութեամբ: Ունի թագաւորին կրած սպիտակ գլուխը՝ գլուխը աւելի մազոտ է և գէմքը ծածկուած լայն և կարճ մօրուսով: Իսկ գանկին առատ մազերը գէպի վար երկարած, գանդուր: Հագած է վարդազոյն պարեգօտ և կապոյտ երկար զիւրարկու: Ո՞վ է սակայն թագակիր այս անձը: Պրիւսեի A. Stoelet Հաւաքման

սակի աջ ուսին: Արդ, մեր ժամագիրքի նկարին և Աւետարանի նկարին մէջ եթէ ոչ զգեստաւորութի՛ գէթ գէմքերու մէջ բացարժէ հմանութիւն մը կայ: Երկուքին մէջ ալ նոյն Պաւոն Վասակն է, միայն թէ Աւետարանին մէջ Վասակ չի կրեր մեր ժամագիրքի իր նկարին մէջ տեսնուած սպիտակ գլուխը: Հագած

(*) Arménag Sakisian՝ «Pages d'Art Arménien, 1910, Փարիզ, էջ 16, 17 եւն.:

է նոյն ծիրանեղոյն պարեգօտը և կարմիր վերարկուն, որուն դուրսի կողմը եզերուած է գորշագոյն մուշտակով, ըստ Պրն. Stoeletի: Ասկէ զատ ժամագիրքին և Աւետարանին նկարներուն մէջ գրեթէ նոյն մատուռն է ո՛չ միայն երկուքին վերեւ տեսնուած և կիսովին ծալլուած կարմիր վարդաշրջով, այլ և իր բարձր պատուհաններով: Երկու ձեռագիրներուն ժամանակի տարբերութիւնը հազիւ տառ տարի կարելի է գնել, եթէ ոչ աւելի նուազ: Ինչպէս ինքը, Լեւոն Գ., նմանապէս իր հօրեղբայրը Պարոն Վասակ կոչած է բարեպաշտ զօրական մը, որ շրջանի եկեղեցիներուն ճոխ նուէրներ յիշատակ թողած և Սիսի մէջ կուռուցած է եկեղեցի մը: Կը համարձակինք կրկնելու որ երկու նկարներուն ծագողը աներկբայօրէն նոյնն է, Ռոսլին(*) և նոյնն են նաև, երկուքին մէջ ալ, Վասակի գէմքերը, ձեռքերը և գրեթէ զգեստաւորումը: Պարոն Վասակ մեռած ըլլալով 1284-ին, ժամանակով ալ կը յարմարի գրչութեան թուականին հետ, 1273 կամ 1274: Մնաց որ Թորոս Ռոսլին թագաժառանգ Լեւոնի սիրական ու վստահելի պալատական նկարիչն էր և շատ բնական էր, որ անոր պիտի վստահէր Ստեփանոս Վահկացիի գրել տուած իր անձնական ժամագիրքին նկարադարձութիւնն ալ. — Մանրակար՝ հատ մը միայն, 201րդ էջի աջ լուսանցքին վրայ, որ կը ներկայացնէ սոկեղեղ լուսապսակով աւագ կպիսկոպոս մը: Սա կապոյտ պարեգօտին վրայ կը կրէ ծիրանեղոյն շուրջառ և սոկի խաչանիչ սպիտակ եմփօրոն: Չափ ձեռքին մէջ բռնած ունի սոկեղծ կազմով Աւետարան մը, որուն վրայ երկարած է աջ ձեռքը: Կ'ենթադրեմ որ ձեռագիրս ունէր բազմաթիւ ա՛յլ մանրանկարներ, որոնք անհետացած են իրենց թուղթերով:

Գրիչ՝ Ստեփանոս Քհնյ. Վահկացի. — Սացող՝ Լեւոն Գ. թագաւոր Հայոց. — Տեղի՝ անյայտ [Սիս?]. — Ժամանակ՝ անծանօթ, հաւանօրէն 1274. — Ծաղկող՝ անծանօթ՝ յիշատակարանիս վերջին

թերթի կտրուտով, բայց աներկբայօրէն Թորոս Քհնյ. Ռոսլին: Ձեռագրիս այժմու տէրն է՝ Պրն. Jean Lévy, 165, Rue de la Pompe, Paris, 165:

Մատենա է՝ Ժամագիրք, մագաղաթեայ, միջակ գիրքով, ամբողջովին նկարադարձ ու արժեքաւոր, իբր արքայական ժամագիրք, որ կը ներկայանայ յայտնութիւն մը, իր ժամանակի նոյն դպրոցի գրչութեանց յարաբերութեամբ: Դժբախտաբար մեզի տրուած ժամանակը շատ կարճ ըլլալուն, գիւրութիւն հաշնեցանք իր բոլոր մասերը մի աւ մի բազմատեղու ձեռագիր և տպագիր մէկէ աւելի օրինակներու հետ, մանաւանդ որ ամբողջ մատենան ունէր մօտաւորապէս 1515 պակաս պրակներ, իր զանազան բաժիններուն մէջ: Նկատելի է որ ժամագիրքս՝ որուն երգեցողական մասերը ամբողջովին խաչագրուած են, ինչպէս Օշին թագաւորի (1319) նոյնպէս մագաղաթեայ ժամագիրքը, բաւական համառօտուած է: Ասիկա էի նշանակել սակայն՝ որ ան կանոնական ժամագիրքն էր՝ որ կիրարկելի էր իր ժամանակի բոլոր եկեղեցիներուն մէջ, այլ թէ թագաւորի առձեռն սղօթագիրքն ալ էր, վասն զի իրմէն շուրջ քառասուն տարի յետոյ Օշինի համար գրուած ժամագիրքը, Սալմասի, Շարակնցի և Տօնացոյցի բաժիններով, չա՛տ աւելի ընդարձակ է քան ներկայիս գործածական ժամագիրքը (տեսնել՝ մեր ՆԿԱՐԱԳԻՐ ՕՇԻՆ, ԹԱԳԱՒԱՐԻ ՁԵՌԱԳԻՐ ԺԱՄԱԳԻՐՔԻՆ (1319), Անթիլիաս, 1933): Կը յուսանք նոր պատահութեամբ մը ձեռագրիս ամբողջ բովանդակութիւնը մանրամասնօրէն քննել ու նշանակել բոլոր փոփոխակները, իբր յաւելում ներկայ հապճեպ ուսումնասիրութեան:

Ձեռագիրս կը բովանդակէ՝

1. — Էջ 1. — Տեառն Ներսէսի Հայոց կաթողիկոսի ասացեալ սղաքք բս ԻՒ. Ժամու աւուրն. տուն ԻՒ. — Հաւատով խոստովանիմ երկիրպագանեմ քեզ... , ամբողջ և համաձայն առձեռն օրինակներու:

2. — Էջ 21. — Նորին յալեհասուրբ Երոզդուրիւն պաւանդիւն. — Հաւատով հաւատամ ի քեզ երրորդութիւն անմահ

(*) Նշարիչը Վահկացին է և ոչ Թորոս:

4077

ցի հրամանաւ և ծախիւք քրիստոսապետի
բարեպաշտին և աստուածունակ արքա-
յին Հայոց Լեւոնի որդւոյ Հերմոյ՝ որդ-
ւոյ Կոստանդիա և մայրենի ազգաւ որ-
դի Զապէլ թագունոյ, որդւոյ Լեւոնի
բազաւորին Հայոց առաջնոյ յիւրինանց,
որ ի յարմատոց բարեաց զտաւ գերա-
զանց բարունակ ստեղծեալ անուշահոտ
և քաղցրաճաշակ պաղովք աստուածայ-
նոցն աւելցեալ կտակարանացն ըզձիւք,
և մեծատենչ ևս որ առ Տէր հրով սի-
րոյն փափաքմամբ միշտ վառեալ, որ
և յաղաքս անբաղդատելի սիրոյն առ
Աստուած և առ ամենայն ուղղափառ

քրիստոնեայս, բազում անգամ դանձն ի
մահ եղ, տւրինակ եղեալ... (գժրախ-
տարար կը պակսի Յիշատակարանիս շա-
րունակութիւնը, յաջորդ թուղթը կամ
թուղթերը ինկած ու կորսուած ըլլալուն):

Բ. — Այս Գլխաւոր Յիշատակարանիս
ստորին լուսանցքին վրայ կը կարդանք
հետեւեալ նոտր գիր և վերջին ժամա-
նակի երկտող յիշատակարանը՝

«Դրեալ է ժամագիրքս յամի Տեառն
1224 և ի թուին Հայոց ՉՃՀԳ-ին: Ձե-
ռամբ Ասեփա[ն]նոսի Վահկեցւոյ»:

ԱՐՏԱԻԱԶԴ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՎԱՀԱՍՑԻ

Ա.

Արտաւազդէ Արքեպիսկոպոսի նախընթաց յօդուածը կարեւոր նորութիւն է բնութեամբ հայ գրչութեան և մանրամասնազական արուեստների պատմութեան համար: Լեւոն թագաւորը իւր կեանք թողուհու հետ, գիտէինք որ մեծ հովանաւոր է հանդիսացել այդ արուեստների ծաղկման մէջ, գրել և նկարազարդել տալով այնպիսի հոյակապ գործեր, ինչպիսիք եմ.ի № 2660/105 և № 2563 աւետարաններն են, և Նոր Նախիջևանի Լուսաւորիչ եկեղեցու մի աւետարանը, այժմ Երեւան տարուած № 87: Երեքն էլ արառքոյ կարգի արժեքաւոր իրենց մանրանկարներով և ճո՛ղ գորգադրութեամբ, մանաւանդ արքայական զոյգի և ընտանիքի պատկերներով, իսկ երրորդը Լեւոնի պատանեկութեան: Բացի սոցանից կեանք թողուհին ինքը միայն գրել է առել մի աւետարան, առաջ սկսանկանութիւն Գանձակի Ս. Յովհաննէս եկեղեցւոյ(*): Գիտէինք նաեւ մի Սողմասարանի մասին, որ առաջ սկսանկանութիւն էր Պրն. Հարժեհանի, նշանաւոր Սարգիս Պիծակի սճի ծաղման և հասկացաւթեան համար:

Այժմ Արտաւազդէ Արքեպիսկոպոսի շնորհիւ հայ բանասիրութեան մասնէլի է դառնում և մի նոր գործ, որ Լեւոն թագաւորի Ժամագիրքն է, սկսանկանութիւն փարիզաբնակ Պրն. Լեւիի, յաւկապէս արժեքաւոր թագաւորի պատկերով՝ աղօթողի գիրքով: Գրիչն է Ստեփանոս Վահկացի, որ մէկն է Յովհաննէս Արքայեղբոր զպրոցի բաղմաթիւ գրիչ և նկարիչ աշակերտներից:

Արտաւազդէ Արքեպոսի կարծում է,

որ նկարիչը թորոս Ռոպինը պիտի լինի, որ Հռոմկլայի նկարիչ էր, գրած և նկարազարդած Երուսաղէմի վերեւ յիշած ձեռագիրները և ուրիշ գործեր կոտորողին Ա. Կաթուղիկոսի համար(*), ուրեմն և յայտնի որպէս արքայական ընտանիքի նկարիչ: Բայց ձեռագրի մէջ նկարչի մասին սրեւէ խօսք չկայ, այլ միայն գրչի, և այդպիսի զէպերում հիմք չկայ նկարիչը տարբեր անձն համարելու գրչից, որ ձեռագիրների մէջ շատ յաճախ նոյն անձն է լինում: Հէնց թորոսը եւ գրիչ էր եւ նկարիչ, թէեւ առաւելուպէս նկարիչ: Ստեփանոս Վահկացին էլ ոչ միայն ընտիր գրիչ էր, ինչպէս Արտաւազդէ Արքեպոսի ուղարկած լուսանկարներն են յոյց տալիս, այլ և ուրիշ աղբիւրներից գիտենք, ինչպէս կը պարզուի հետեւեալ անգրի մէջ, որ նա եւ նկարիչ էր եւ գրիչ: Յովհաննէս Արքայեղբոր զպրոցն իսկ նշանաւոր էր իւր մանրանկարիչներով, սրանցից մէկն է և Ստեփանոս Վահկացին: Յովհաննէս Արքայեղբոր զպրոցի կառարած գերի և գործի մասին յատուկ ուսումնասիրութիւն կը տպուի Հայագիտական Տարեգիրքի երրորդ հատորի մէջ, առ այժմ մեր խօսքը համառօտում ենք որքան Ստեփանոս Վահկացու անձի և թագաւորական խմբանկարի լուսաբանութեան հետ կապ ունի:

Բ.

Հնադոյն տեղեկութիւնն ունինք Ստեփանոս Վահկացու մասին 1265 թուից, երբ նա կոտորողին Աւղղիի գրչութեամբ Գործք Աւաքելոյ և Կաթուղիկեայ եօթ թղթերը նկարազարդել է «Գրիզոր մականունն Պիծակ»ի հետ Յով-

(*) Այժմ էջմ. №. 1804:

(*) Տես, մեր Նիւթեր եւ ՌԻՍՈՒՄՆԱՍԻ-ՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ. Պրակ Բ. Նիւ-Եորք, 1943:

հաննէս Արքայեղբոր ստացմամբ Տիրոջ գիւղի եկեղեցու համար: Ահա՛ յիշատակարանի այդ հատուածը. «Եւ եւ զձեռնառն աշակերտ իւր զՍտեփ[անոս] Վահկ[ացի] և զԳրիգոր մականուն Պիծակ՝ զեկարաւղք ս[ուր]բ տառիցս յիշման արժանի համարեսցիք և զգծաւղսրին զկոստանդին Աւղղի(*)»:

Եւ այն Վահկացին գրել է, հաւանօրէն և նկարել Չմէ=1268 մի կիսատ Աստուածաշունչ Յովհաննէս Արքայեղբոր ստացմամբ, որ բերուած է Գանձատարից(**): Եւ խոստովն պակասած էր իրանի Վարդապետի ձեռքով Յովհաննէս Աւետարանի պատկերը, որի առջ ծառի է չսքել Արքայեղբայր Կոնստանդինոս կոն զկոստանդնուք, որ ապել ենք մեր ԳԲՁՈՒԹԵԱՆ ԱՐՈՒԽԵԱՏԻ Գ. հատորի մէջ, § 104: Պատկերը գրուած է այժմ իւր տեղում:

Եւ այն Վահկացին և Կոստանդինոս Քահանան, որ Կոստանդին Աւղղի է, գրել են մի աւետարան 1274 թուին: Յիշատակարանի մէջ նշանք կոչւում են «համարուհոս»: Եւսեբիոսի և Կարպիանոսի խորանի տակ կոչ հետեւեալ յիշատակարանը. «Ձատառակալս ի բարեաց Ստեփանոս Վահկացի, որ զհամարարաւս գրեցի և զԳաւթի քահանայ զստացող սորա, յիշեցիք ի մեզաց թողութիւն»: Ստեփանոս Վահկացին սերտագծել է միայն խորանները, առանց գուռաւորիւ(***):

Եւ այն Կոստանդինոս է գրել և մի ոչ լիակատար Աստուածաշունչ, ընտիր մագաղթ, սքանչելի բարբար, «անարհեստ գրիչ Կոստ[անդին] ծառայ և աշակերտ ա[ւտ]ն իմում», այսինքն Յովհաննէս Արքայեղբոր ՉԼԳ=1284 թուին, երբ մեռաւ Վաստի Ճանճոյ տէր, «ի մարտի տմոյս ի ԺԳ. յաւուր երկշաբաթով ընդ երեկոս աւուրն ի մայրաքաղաքս Սիս, և թաղեցու ի ս[ուր]բ ուխտն Ակնի»:(†)

Ոսկերեւանի ճառք և Մեկնութիւնք, նուա նորա անունով մեզ հասած Լուսաւորչի ներքաղը մի տափի (կաղմ) մէջ Վերջինը գրուած է Ստեփանոս Վահկացու կաղմից լաւ բարբարով: Ստացողն է «Պարոն Աւչին սրգի Պարոն Թաւատարէի»: Թաւատարն չունի(*):

Յովհաննէս Արքայեղբայրը 1286 թուին ստացել է մի աւետարան և Հանդիս Յովհաննէս Աստուածարանի և նուիրել Տիրոջ գիւղին. «Ձոր իմ ի ծեր հասակի սկսա[յ] գրել զ[սուր]բ աւետարանս ի թվ. ՉԼԵ ի լաւ և յընտիր տւրինակէ. և՛ սորին մերձ զայլ սրբոցն բնիւրցման ճաշոյ, գրեալ ձեռամբ Ստեփանոս երիցու և պարզեւեցի զսո Տիրոջ գեաւղոս, և ի յիշատակ մեզ և մերոցն»(**): Ուրիշ տեղ Ստեփանոսը կոչւում է քահանայ: Ձեռագիրը նկարագրուած է չքեղ մանրանկարներով:

Գրիգոր և Ստեփանոս քահանաները ուղղել են մի աւետարան, գրուած 1293 թուին, գրուած Գոների վանքում, Յովհաննէս Արքայեղբոր մի սերիչ աշակերտի ձեռքով Վահրամ անունով(***):

Ըստ Այիշանի գրիչ ոմն յիշում է «զՍտեփանոս Վահկացի, որ հրամանաւ Սոթիկէսի վերակացու լինէր նորոգութեան Ս. Հոգի եկեղեցոյ Սոյ, իսկ յայլմէ գրէ՛ վկայի նա զոչ երկասիրող կամ գրող Արարածոց գրոց»(†): Փամանակով և ո՛յլ հանդամանքներով, որ տեղի սղութեամբ չենք կարող պատճառաւորել այստեղ, յարմար է նայնացնել սորան մեր Ստեփանոս Վահկացու հետ:

Այս տեղեկութիւնների հիման վերայ տեղ կարող ենք որ Արաւաղե Սրբազանի եղբակացութիւնը, թէ Պրն. Լեւիի ձեռագրի գրչութեան վայրը Համակն է և նկարիչը Թորոս Ռոսլին՝ սխալ է: Ստեփանոս Վահկացին զործում էր Գոներում, որ Ակների հետ ենթարկւում էր Յովհաննէս Արքայեղբոր: Գրիչների և նկարիչների հոյլ ունէր նա ձեռքի տակ և սրոնց զործերից շատերը

(*) Ձեռ. Էջմ. No. 227/196:

(**) Ձեռ. Էջմ. No. 1056/4243:

(***) Ձեռ. Երեսնի թանգ. Կո. 85:

(†) Ձեռ. Էջմ. 226/195: Տես մեր ԳԲՁ. ԱՐ. Գ. ԲԱՐՏԷՍ ՀԱՅ ՀՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ, § 103:

(*) Ձեռ. Էջմ. No. 4086:

(**) Ձեռ. Էջմ. No. 835 ն. ց.:

(***) Ձեռ. Եմ. No. 2612/57:

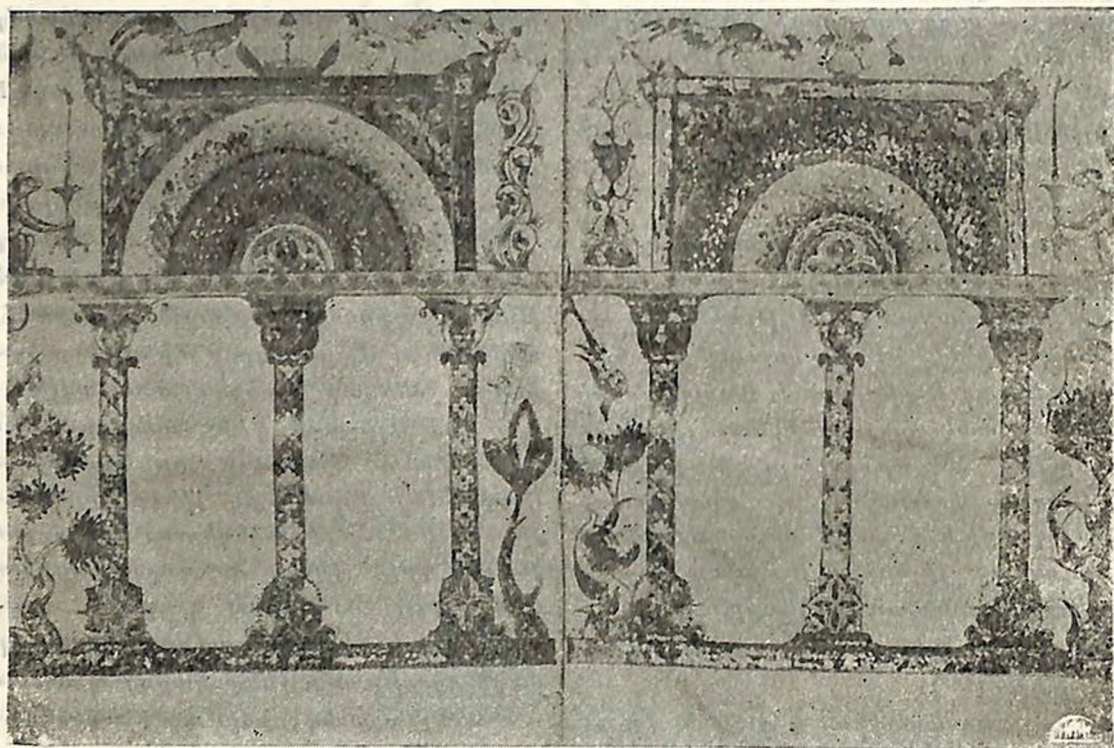
(†) ՍԻՍՈՒԱՆ. 516:

հասել են մեզ. զսցանից մէկն էր և Ստեփանոս վանկացին, որի գրիչ և նկարիչ լինելու ապացույցները տեսանք վերև:

Գ.

Երբ է գրուած Պրն. Լեվիի ձեռագիրը և ո՞վ է թաղաւորի յետևը կանգնած պալատականը: Յիշատակարանի տարին լուստնեցքում նտարագրով աւելացրած նկատուելիքներ թուականի մասին, յետին մամանակի գործ է և անհնար չէ հասել մամագիրքի յամի Տեառն 1224

տոյ՝ պիտի փորձենք ճշգիւ և խմբանկարի թաղապահ անձը, որ կանգնել է թաղաւորի յետևը, երկու ձեռքով արքայական թագը բռնած: Թաղագիր տխագոտով և կոտանդին անուշով երկու հոգի յայտնի են մեզ այդ մամանակնուրում. մէկը կոտանդին Լամբրոնացին՝ Հեթումի թաղագիրն է, որ քանիցս ապստամբեց Հեթում Ա.ի դէմ(*) և վերջապէս ապանուեցաւ 1250-ին: Իսկ երկրորդն է Հեթում Ա.ի գլխաւոր Ռիթայի ամուսինը, որ Ստեփանուրի քարի տէրն էր(**): Նորա հայրն էր Ճոֆրի, կոտ-

(Պատկ. 1), Կոտանդին թաղագիր, 368/2029, 2ր. հաւ:

և ի թուին Հայց 2829: Ձեռամբ Ստեփանոսի վանկացւոյ: Այդ թուականին Հեթումի որդի Լեւոն թաղաւոր չկար, որին Ստեփանոս վանկացին նկարէր կամ նորա համար աւետարան գրէր: Լեւոնը թաղաւորել է 1271-1287, ուրեմն և այդ մամանակների գործ, բայց հաւանորէն աւելի առաջին տարիների գործ, երբ նա գրել էր տուել կեռան թաղաւոր հետ իւր չքեղազարդ աւետարանը օծման առթիւ, քնտանեկան պատկերով(*):

Այս հանգամանքերը պարզեւելց յե-

տանդին Պայլի եղբոր[1] Սմբատի որդին (ՍԻՍՈՒԱՆ, եր. 209), իսկ մայրը Կիր Աննա, նուա կեռան կոչուած, որ կոտանդին Լամբրոնացու և Ստեփանի տղջիկն էր: Կիր Աննան ստացել է 1265 թուին Երուսաղէմի № 1956 աւետարանը, գրուած և նկարազարդուած Թորոս Ռսուլինի կողմից Հոսմկլայում, որի ստեղծին է «չքնադադելզ գրիչն Կիւրա-կոս»: Չօնի մէջ Աննայի հետ յիշուած է:

(*) ԳԱՆՁԱԿԵՅԻ, Վիննաիկ, 1865, 157: Ալիշան, ՍԻՍՈՒԱՆ, եր. 553-4:

(**) Սամուէլ Անեցու շար. եր. 211:

(*) Ձեռ. եմ.ի N. 2563:

«Դու գիտատեղեկ մեծ իշխանի
Արժանացեալ թագադրուողի
Հայրապատառքն իւր պանծալի
Բնուի ի լոյս անճառելի»:

Աւելի պայծառ տեղեկութիւն կայ
Յիշատակարանի մէջ. «Պարսն կոտտան-
դին... արժանապատուեալ թագադիր և
փեսայ Հիթմայ ս[ուր]բ արքային...
Տիկինն իւր Ռիթայ, զուսար ս[ուր]բ
արքային»(*): Կոտտանդին թագադրի
հարազատներն են Սմբատ և Աւչին(**):

Կոտտանդինի և Ստեփանի սրդին
Աւչին մարաջախտ, պապը Հիթմայ (Հե-
ղի) Չիգ = 1274 թուին ստացել չքեղ

զգուարթարայն և գեղանձնեայն կոտ-
տանդին» և «պատանին Հիթմայ և զհա-
մեստ դուստրն Թեֆանու», իսկ կինն է
Տիկին Ակայ: Աւչին մարաջախտի քոյ-
րերն են Կեռան (Կիր Աննան է) և Շա-
հանդախտ. Կեռանի սրդիքն են «թա-
գադիրն Հայոց Կոտտանդին» և Կարայր-
ները Աւչին և Սմբատ: Իսկ միւս քոյք՝
Շահանդախտի սրդին է Լեւան, սորա
հօր տնունը չէ յիշուած: Այս Աւչին
մարաջախտի փեսան էր «քաջասիրան
ճոֆրի ա[ւ]ր ա[ստուա]ծաշէն զղեկին
Սարվաշայ[քարի]», որ հայրն էր Կոտ-
տանդին թագադրի:

(Պատկ. 2), 1234 թ. Ա. Վահկացու գրած եւ ծաղկած աւետարանի Ձօնք:

նկարազարդուած մի աւետարան Ստեփան,
տառջ սեպհականութիւն Տրդատ Կալիս-
կոպոս Պալեանի կամ Կեռարիոյ վանքի
և այժմ Նիւ-Նորքում, շատ կարեւոր
յիշատակարանով Հիթմանց թագաւո-
րական տան և Լամբրոնացիների հա-
մար: Լեւան Գ.ի կինը Կեռան թագու-
հին այս Աւչին մարաջախտի Կարայր Հի-
թմայի աղջիկն է: Այս Աւչին մարա-
ջախտի սրդիքն են «իշխանն իշխանաց

Նայն Աւչինի «անդիկնան» (Կնքա-
հայր) էր «մեծ իշխանն Չաւականց»:

Այսպիսով այս և 1265 թուի Կիր
Աննայի յիշատակարանները միանգա-
մայն լրացնում են իրար պարզելով
Կոտտանդին թագադրի անձն ու ծա-
ղակը:

Եւ աւելին.

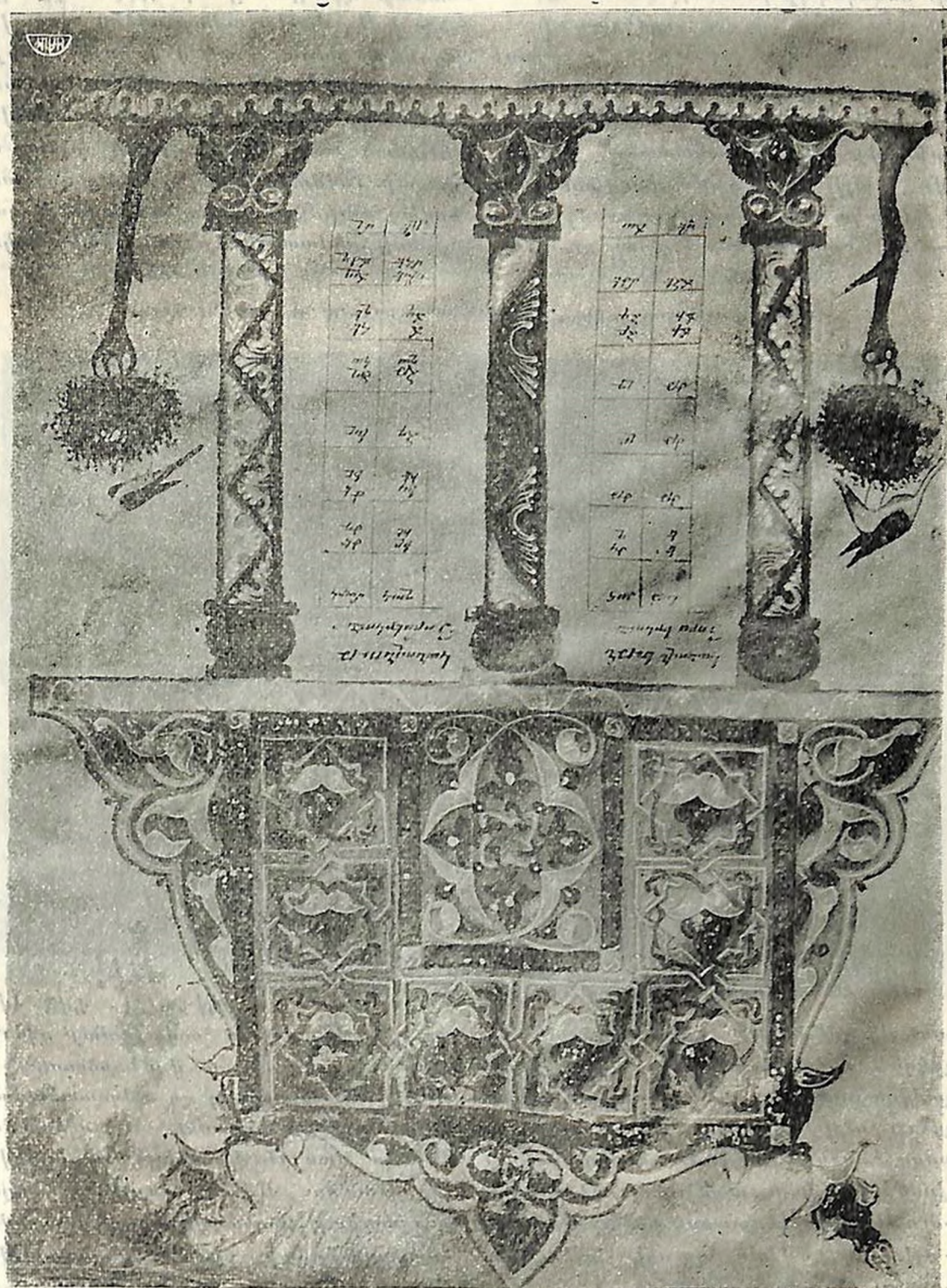
Բայց սոյն ձեռագրի մի երկրորդ յի-
շատակարան նոր լոյս է բերում Ստե-
փանոս Վահկացու անձի և գործի մա-
սին: Այդ յիշատակարանը, շատ գեղե-
ցիկ մանր բազմաթիւ, բայց ժամանա-

(*) Նրանց ամուսնութեան մասին տես Ալի-
շան, ՍԻՍՈՒԱՆ, եր. 209:

(**) Ձեռ. նմ.ի No. 1956:

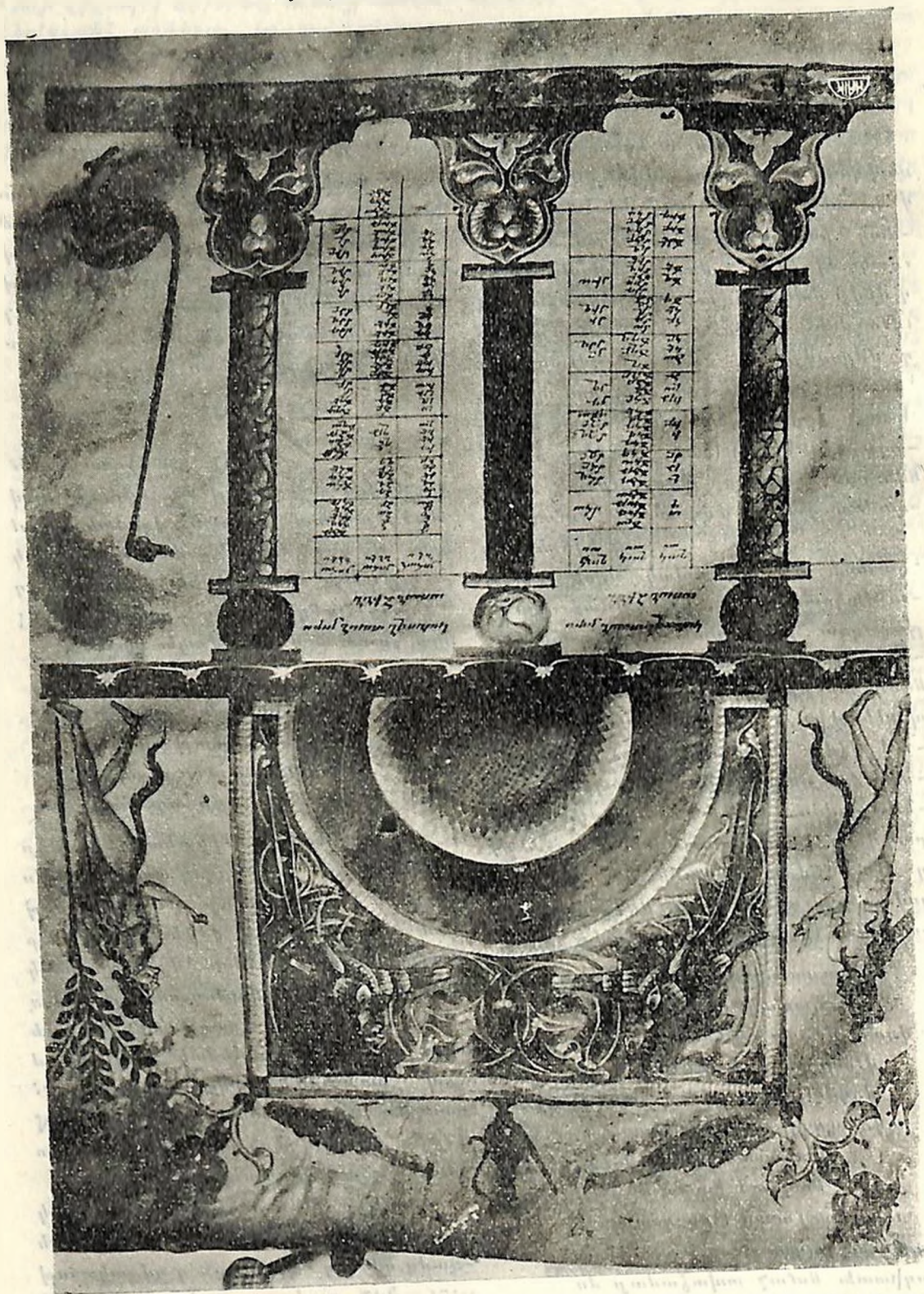
[illegible]

(Պատկ. 3), Տրդատ Եղիշեցու Առ. 1ր - 2ա:

[illegible]

[illegible]

Պատմության համալսարանի պրոֆեսոր Մ. Բեկյան

Յվթ. պլոտ. պոպոլ-նշմոտիչ, չ. պլեոտի
 -չտի, ստատիֆիկացիոն մոյթ մշկմանիչ, ռ. պշկմն
 վմեհասիչ մասնաշնչ. ուտ պշկմն
 : «Ժշմոմտ վոյտրմտ վիտտտշվի (գաւաճ
 -շնչ հտտ վր) . . . տտն մ. (x), իչտի
 • փոյտն ղ. պլիտգ(տտտտ)տ նվտտոյ

[illegible]

ՎԱՐԴԱՆ ԱՅԳԵԿՑԻ

ՏԵՂԱԳՐԱԿԱՆ ՆՕԹԵՐ

Մեր հին մատենագրութեան մէջ իւրայատուկ տեղ մը ունի Վարդան Այգեկցին իր աւականերովը և խրատական ուժեղ քարոզչներովը:

Այգեկցին ծնած է ԺԲ. դարու վերջին յիսնամեակին մէջ և վախճանած ԺԳ. դարու առաջին յիսնամեակին: Ան Տէքոյ դաւառի Մարաթաոյ գիւղէն էր — «Ողորմելի Վարդանս որ ի Մարաթաոյ», իր ուսումնի ու կրթութիւնը ստացած է Սոյ մօտ Արքակաղնի հաշակաւոր վանքին մէջ:

Այգեկցիին ծննդավայրը Մարաթա, «Ծովք»ի և Անաիոքի մէջտեղունքը փոքրիկ գիւղ մըն էր. ըլլա՛յ «Ծովք»ի շրջանը, ըլլա՛յ Անաիոքի շրջանը այգեթուականներուն և անկէ ալ շատ առաջ մենակեացներու օճախ դարձած էր ընդհանրապէս: «Ծովք»ի մօտիկ արդի «Օվաճըղը» ըստած գիւղին շրջակայքը լեցուն են ձեռակերտ քարայրներ, որոնց շատերուն պատին վրայ դեռ կը նշմարուին սուրբդրական մոտիւններէ ներշնչուած պատկերներ: Իսկ Անաիոքը արդէն ծանօթ է իբր ճգնաւորներու կեդրոն, ուր տասնեակ մը վանքերու ու ճգնարաններու աւերակները դեռ հիացմունքով կը դիտուին: Ասոնցմէ տմենէն լաւ պահուածն է Սիմէոն Սիւնակեացի մենարարնը իր հոյակապ շինուածքով:

Այսպիսի միջավայրի մը մէջ լոյս աշխարհ եկած մէկու մը համար, առաջին միտումը կ'ըլլայ անշուշտ հետեւիլ իր դարուն հոգեբանական մղումին, ինչ որ պատահեցաւ Վարդանին ալ, որ եղաւ ուշիմ ու հաւատացեալ կղեր մը, դրա-

սէր ու զարգացած միտք մը: Ան ինքզինքը նուիրեց ուսուցանելու ու քարոզելու: Շրջեցաւ ըստ մենակեացներու առանձնարանները, յորդորեց զանոնք որ ըլլան համերաշխ, վէճ ու մտխառն չունենան իրարու հետ: Իբր շրջուն քարոզիչ այցելեց նոյնպէս բազմամարդ քաղաքներ ու աւաններ: Եղաւ խրատաւոր ժամանակակից ծանօթ հայ ու խաչակիր իշխաններու: Անվախօրէն այգանեց անոնց վատ արարքները, թեւադրեց որ ըլլան բարեխիղճ իրենց թեւարկութեան տակ գտնուող աղքատ ժողովուրդին հանդէպ, ըլլան հոգածու չքաւորին ու որբւարիններուն, չճնչն ժողովուրդը ու չկողոպտեն անոնց արիւն քրտինքով շահած վաստակը: Նոյնպէս ան եղած է կծու քննադատող մը կիներու անվայել ընթացքին, որոնք կը ներկէին իրենց դէմքերն ու շրթունքները դրաւելու ու գայթակղեցնելու համար երիտասարդութիւնը:

Իր այս խարաղանդ և խստապահանջ քննադատութիւնները անշուշտ իր հակազդեցութիւնները պիտի ունենային և պիտի հալածուէր իշխաններէն ու իր կրօնակիցներէն, որոնք անհանդուրժելի գտնելով իր խրատներն ու քարոզութիւնները սկսան հետզհետէ հալածել զինք և ստիպել որ հեռանայ իր ծննդավայր Մարաթայէն: Ան նախ դնաց կորիւսոյ քաղաքը որ մօտ էր Մարաթաու աւանին, հոն ալ հանգիստ չգտնելով, անցաւ Մարաշ Պալատին իշխանին մօտ, ուր մնաց բաւական երկար տաւն, և վերջապէս Մարաշցիներն ալ զինքը նեղը դրած ըլլալով վերջնականապէս

քաղաքացու Մարաշի մօտ Այդեկ վանքը: Այս վանքին մէջն էր որ վարդան գրի առաւ իր այնքան հաշակաւոր առակները, և նոյնքան ջերմեռանդ ու խարազանող քարոզները, Պաղտին անուանով իշխանի մը խնդրանքին վրայ, 1212 թուականին:

Պաղտին իշխանին ինքնութիւնն ու իշխանութեան կեդրոնատեղին յայտնի է մեզի պատմութենէն. միայն գիտենք որ Մարաշի և Քեսուռի կը տիրէր իշխան մը Պաղտին անուն, որուն խոստովանահայրն էր յայտնի Բարսեղ վարդապետը — «Բարսեղ վարդապետ հայր դուով խոստովանութեան Պաղտինի կոմսի Մարաշոյ և Քեսուռոյ»: Նոյն Բարսեղ վարդապետ կը վախճանի 1162-ին և կը թաղուի Դրազարկի մէջ. իսկ Մարաշի Պաղտին իշխանն ալ կը մեռնի ճակատամարտի մը մէջ 1147-ին և թլպաշարի ձորէն Բ. կը տիրէ Մարաշի. յետոյ 1149-ին Գըլըճ Արսլան «կորզեալ էր Մարաշ ի փռանկաց»:

Ուրեմն ուրիշ Պաղտին անունով հայախօս իշխան մը պէտք էր ըլլար որ ապրէր 1212-ին, ըլլալով Ռուբինեանց իշխանութեան ենթակայ ճորտերէն մէկը, տիրացած Ճիհուռի արեւմտեան կողմերը Տօնկալայի վրայ — որ այդ դարուն «Սեաւ լերինք» անունով ծանօթ էր — ուր կը գտնուէին նոյնպէս միանձնաց կրօնաւորներու վանքեր ու սրբալուստրեր, որոնց մէջ ամենէն նշանաւորն էր անշուշտ Շուղրի վանքը:

Ահա այս Պաղտին իշխանին խնդրանքին վրայ Այդեկցին կը գրէ քսաներկու ճառեր:

Այդեկ վանքը հիմնուած էր 1166-ին և կը գտնուէր Տօնկալայի շրջանին մէջ: Այս ճառերուն մէջն էր, որ փոքրութիւն աւելի հասկնալի դառնալու բուն փափաքէն մզուած, Վարդան համեմած էր իր խօսքերն ու գրութիւնը առականերով: Տարիներ յետոյ այդ առակները գտնուելով ճառերէն և մասամբ ալ միացուելով Մխիթար Քօշի առակներուն հետ՝ հետագային կը կազմուի Առակագիրքը կամ Աղուեսադիրքը և կը տպագրուի, առաջին անգամ ըլլալով, 1668-ին և քանի մը տարիներու ըն-

թացքին կրկին տպագրութեանց կ'արժանանայ: Առ ի հետաքրքրութիւն, Վարդան Այդեկցիի առակներէն և խրատական կծու խօսքերէն կ'ընդօրինակեմ հոս մի քանիները, քաղելով հին գրչագիր «Ճառնորդ»է մը, որոնք կը կարծեմ թէ մտաշելի չեն եղած հանրութեան, նկատի ունենալով որ Վարդանի դարձերը դեռ լիակատար տպագրութեան մը արժանացած չեն, և թէ եղած իսկ ըլլան շատ հազուադիւս դարձած են:

★

Այլ ոմն սիսեռն և բակլան ցանկաց և գային սագերն ու բաղերն և ուտէին, և գնաց հաղագործն և լարեաց շուրջ զցանովն ակնատքն, և մի օր երթեալ ետ և ահա ակնատքն ընկաւեալ էին սագեր և բաղեր և արագիլ մի, և սկսաւ հարկանել զարագիլն և նա տսէ մարդկային բարբառով. «Իմաստուն հոգագործ, մի՛ սպանաներ զիս, զի ես քո բարեկամ եմ և զքոյ անդաստանն կու սրբեմ ի ժըժմանց, և դու աղէկ գիտես որ ես հնգալկեր չեմ, ոչ բակլայ կու տեմ և ոչ ալ սիսեռն, ողորմեալ ինձ»: Ու տսէ հաղագործն. «Որովհետեւ ընդ չարակամս իմ ըմբռնեցար, ընդ նոսին և մեռցիս: Երբ դու բարի հաւ ես ի հետ չար հաւերուն է՞ր ես», և սպան զնա:

Յուցանէ առակս թէ մարդ որ դող ու պոռնիկու հետ է՝ վատ է, երբ վատ ընկեր լինի մեռանի ի հետ վատին, որպէս մեռաւ արագիլն հետ սագերուն և բաղերուն:

★

Ստընդեայ մանուկ մի լայր և մայրն ահացուցէր զնայ և տսէր. Եթէ ոչ լուռ կացցես, բառնամ ես զքեզ և ընկենում գա[յ]լուն: Զբանս զայս լուռ գայլն և յուսայր սպառմանն: Եւ կաց մինչեւ ցերեկուն, զի աւցէ զմանուկն: Եւ աղայն ի քուն եղաւ յահէ գայլոյն և գայլն երթայր դատարկ, և տրտեմ մնացեալ ի յորսոյն այն օրն: Եւ իբրեւ եհաս ի անդին, և հարց զնա քածն իւր, և նա տսէր զպատճառն թէ կնոջ հաւատացեալ խաբեցայ:

Յուցանէ տառիս թէ բազում մարդիկը չար կանոնաց լսեն և նոցայ խօսիցն հաւատան, ի թափին խելաց ու ապրանաց ու սահայն դառնալն ի տունս իւրեանց:

Ազուէսն ու նապաստակն և ա՛յլ մանր անասունքն ելան գնացին թէ ի ծովն լցվինք և խելդուէինք, քանի զմեզ որսան մարդիկ և շուէնք: Եւ անսին ի ծովեզերն զսքա գորտք և կրեայք անկան ի ծովն սոքայ: Տեսին որ քան զիւրեանքն վախկոտ այլ կային և դարձան ի լեռան:

Պարտ է մարդոյ որքան զինքն ի վայրն նայի, և փառք տայ Աստուծոյ:

Գայլուն խրատ տային և աւետարան կարգային թէ ա՛յլ ոչխար և պախարէ մի խելդեր: Եւ ասէ գայլն, շտապէ ու շուտ կարգայ զաւետարանդ զի գեհն(*) անցաւ ընդ սարլն:

Յուցէ թէ այսպէս են որդիք մարդկան, որ ոչ լսեն խրատու աւետարանին, այլ միտք նոցայ ի չարութեան և յափշտակութեան են, որպէս զգայլն զայն:

Առակ մը — «Ճառ վասն որովայնամուլութեան»էն:

Եւ արդ տհա տեսնեմք զմեծատունան որ ի ձեռն մշակեաց գործեն և փշովք պատեն և պահեն զայգիս և զգրախոս և ի ժամ ճաշակման ողկուղիցն և պաղոցն ոչ զմշակսն յիշեն և ոչ զփուշան. այլ տանուակառն շնորհակալ լինին և նմայ յերկար կեանք և խաղաղական հայցեն Աստուծոյ:

Նոյնպէս և փառայղարդ մեծ իշխանքն ի ձեռն շանց և գիշակեր թըռչնոցն որսան զերկան և զթռչունսն: Իսկ ի ժամ ճաշակման պարտաւ և անուշահամ մսոյն ոչ զշուեն յիշեն և ոչ ալ թռչունսն այլ, իշխանին լինին շնորհակալ և յԱստուծոյ խնդրեն յերկար ժամանակը վարել նմայ զիշխանութիւն:

«Ճառ վասն շնութեան»էն:

Կին մի յաղգէն կայէնի պիղծ դիւտցն արուեստաւորեալ կաղմեաց դարդարանան դասերացն կայէնի, զհիւսակլն զլխոցն, և զբեղ երեսոյն և զսնգոյրս աչացն և զայլն տմենայն: Եւ յայնժամ պննազարգեաց և զիւանման խենեշացոյց զնոսա: Եւ դարձեալ յարեաւ այր մի ի նոյն աղգէն և դիւտցն օգնականութեամբն արուեստաւ կաղմեաց դամենայն երգարանս քաղցրածայնս, զոր աս[ե]ն աղիս և զփոշս, զքնարս և զծնծղայս և զթըմալուկըս և զքնարս որ ասի չանկ, և զայլ երգարանսն և զարդարել զգասերսն ուտել ու բնպիւ: Եւ սկսան ծափս տալ կայթել և ցնծալ, խալտալ ու խաղալ:

Զի կին որ հանէ ի բնական կերպէն զոր ստեղծ արարիչն զպատկերս իւր, և շինէ գեղօք զպատկերն և զաչսն, նայ ոչ տեսանէ զլոյս խաչին յաւուրն մեծ:

«Ճառ վասն կախարդութեան»էն:

Եւ զառաջինն ի Բաբելոն սկսաւ և երեւեցաւ կռապաշտութիւն, և կախարդութիւն. այսպէս քանզի յետ աշտարակին քակմանն, Բել շինեաց առաջին քաղաք զԲաբելոն յիւր և անուանն, և յետ մահուանն Բելոյ նստան ա՛յլ թագաւորք ի Բաբելոն: Եւ թագաւորի միոյ միամօր որդի վախճանեցաւ, և իշխանք նորա վասն սատակի սգոյ հօր[ի]ն զի անժառանգ մնաց, եւին նմա սուտակայ սպասք և ետուն ձեւացուցանել և նկարել ճշգրիտ զպատկեր մանկանն ի տախտակէ և ամին առ թագաւորն: Եւ տեսեալ զայն ծնողքն և մխիթարեցան և հրաման Եթ[ի]ն պահել պատուով ի տան դանձուց իւրացն: Եւ օր ըստ օրէ տեսանէին զայն և թեթեւ[ա]նայր սուգն իւրեանց:

Եւ յետ այնորիկ այլք արարին և սովորութիւն, տեհաց ի Բաբելոն և բազմացան ի նմա պատկերքն:

Անցաւ ժամանակ յովով ի վերայ և մուրացան մարդիկն զպատճառ պատկե-

(*) Ոչխարի հոտ:

բաշխուածութեան և ապա՝ սկսան խնկաւք և ճրագաւք ծառայել զպատկերսն:

Ինչպէս կը տեսնուի, Այգեկցիին իր ճառերը և նամանաւանդ առակները աւելի ժողովուրդին հասկնալի դարձնելու տեսչէն մղուած ուսման օրէն խմբագրած է, թէև տեղ տեղ անպակաս են խորհուածութիւններ, ունի նաև նորակացիի նամանաւանդ հաստատման իր ճառերուն մէջ. ահաւասիկ օրինակ մը անոնցմէ.

Զի Յիսուս Քրիստոս արարիչն ամենայնի յաւիտենական ասաց լինիլ զժոխքն: Այսինքն.

Ան հատ կսկիծ, ան սահման չարչարանք

Ան սրտելի վիշաք, ան բժշկելի ցաւք

Ան ողջանալի վէրք, ան հատ նեղութիւն

Ան արձակելի կապք, ան եղանակի դուր

Ան զերծանելի որոգայթք, ան ազտակի բանա

Ան բաւ տառապանք, ան գէտ ակաթութիւն

Ան միջոց արամութիւն, ան մխիթար սուգ

Ան փարատելի խաւար, ան հանգիստ կոծ:

Դառնանք մեր՝ բուն նիւթին, որ պիտի ըլլայ տեղագրութիւնը վարդան Այգեկցիի անուան կապուած երեք որոշ տեղերու, որոնք են — վարդանի ծննդավայրը Մարտիտ, քարոզած քաղաքը Կորիսու, և վերջապէս իր անուան կապակցութեամբ և բուն իսկ իր բնգնահատը գործունէութեան վայրը՝ Այգեկ վանքին ուր գտնուելը որոշել:

Մ. Արեղեան իր ՀԱՅՈՅ ՀԻՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ, Բ. Հատորին մէջ ընդարձակ և լիակատար ծանօթութիւններ կու տայ Այգեկցիի կեանքին և մշակած գրականութեան մասին: Առակներուն վերջուածքը, ճառերուն հոգեբանական և բնկերվարական բնոյթը ճարտարօրէն խնդրոյ նիւթ դարձնելով,

հեղինակօրէն կը բացատրէ անոր մեր գրականութեան բերած անգին նպաստը և դրի առած առակներուն ու ժողովրդականութիւնը: Իսկ Այգեկցիի ծննդավայրի մասին կը գոհանայ միմիայն մէջբերումներ բնկով բուն իսկ Այգեկցիի գրութիւններէն. — «Ողորմելի վարդանս որ ի Մարտիտոյ, Կիւրիսի երկրին Տէքոյ գաւառում, զի հաւածական եղաք ի բնիկ ժառանգութենէ մերմէ յերկրէն Կիւրիսոյ և ի գաւառէն Տէքոյ և եկաք յայգեկ», և այլն:

Արեղեան Զամինեան ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ, ՀԱՅՈՅ ՀԻՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ երկին մէջ կը յիշէ. «Այգեկցիին ծնած է Հալէպի մօտերքը Մարտիտ գիւղը. հաստատուեցաւ Սեաւ լերան վրայ Այգեկ 1212-ին և հաւանօրէն մեռած պիտի լինի 1240-ին»:

Իսկ Մխիթարեան Հայերը «Մարտիտ» կը կործեն լինիլ այժմու «Մարտիտ էլ նաման» կամ տարբեր հնչումով «Մարտրա»ն:

ՄԱՐԱԹԱ. — Այգեկցիին իր ճառերուն մէջ ծննդավայրին մասին խօսելով որոշապէս կ'ըսէ. — «Վարդանս որ ի Մարտիտոյ — յերկրէն Կիւրիսոյ ի գաւառէն Տէքոյ»: Ա՛րդ վարդան ծնած է Տըւք գաւառին պատկանող Կիւրիսոյ քաղաքին Մարտիտ գիւղին մէջ:

Տըւք գաւառը բաւականին ընդարձակ տարածութիւն մը կը գրաւէր. Այնթապի չեչտակի հիւսիսէն սկսելով իր մէջը կը բովանդակէ Ծովքը և Ծով գեղակը: Ծովքէն դէպի արեւմուտք կ'երկարի մինչև Մարաշի մօտերը, իսկ բուն Տըւք քաղաքէն դէպի արեւմուտք իր մէջը կ'առնէ Քիլիսը, Աֆրինը, Սամալու /Զենճիրլի/ Կորիսու և Կեովուր Կէօլիւ արեւելեան տփերը, Սարվանդիքարի գիմացը:

Տըւք գաւառը կռուախնձոր եղած էր Մարաշի, Թլպաշարի և Անտիոքի փռանկ կոմսերու մէջ շարունակաբար: Թլպաշարի շողիները ամենէն երկար տաններ արած են գաւառին, բայց շարունակ վէճ կ'ունենային Անտիոքի կոմսերուն հետ, որմէ կը տուժէին երկրին բնակչութիւնն ու վանքերու և անապատներու կրօնաւորները:

Տէրոյ գաւառը, ինչպէս նաեւ Մարաշը, Անտիոքը, Եդեսիան, և Թլպաշարը, նախքան իրաւունքներու մասնատումը կը պատկանէր Գող-Վասիլին և մասամբ ալ Փիլարտոս հայուն:

Այս երկու քաջաւոր հայ իշխաններուն հմայքէն հրապարակած, բազմաթիւ Հայեր Վերի Հայաստանէն դադիթեցին Տաւրոսեան անառիկ լեռնային սարահարթերուն վրայ, և Ամասիոսեան Սեաւ լեռանց հովիտներուն մէջ, որոնք քիչ յետոյ կորիզը պիտի կազմէին կիլիկեան Ռուբինեանց պետութեան: Միեւնոյն ատեն, «Եւս և բազում կրօնաւորք ելեալք ի սահմանացն Հայոց և ի լեռնէն Տորոսի դային յերկիրն Վասիլ» կրօնաւորները եկան Տէրոյ գաւառը և կազմակերպեցին մենակեացներու սրբավայրեր, վանքեր, անապատներ, ծերպերու մէջ ճգնաւորներու առանձնարաններ, որոնցմով լեցուն էր այդ գաւառին ամէն մէկ անկիւնը: Ծովքը, Օվսճըզը, Կորիսու, Մարաշ իր շրջակաները, Տօնկալա, Կապան, Սարվանդիքար, Տարպսաք, Կասթիմ, Հարունիէ և շրջականերուն մէջ զեռ կ'երևին կիսաքանդ և կամ աւերակոյտի վերածուած վանքեր, որոնք խօսուն վկաներ են այդ դարերէն աւանդ մնացած մեր պաշտելի սրբավայրերուն: Ահա Այգեկցիին Մարաթա գիւղը այս շրջաններուն մէջ կը գտնուի:

Մարաթա, որ այժմ փոքրիկ քրտական գիւղ մըն է հազիւ յիսուն ընտանիքէ բաղկացած, պահած է իր հին անունը՝ Մարաթա: Մարաթան, Աֆրին գիւղաքաղաքի հիւսիս-արեւմտեան կողմը և հազիւ վեց հազարամետր հեռաւորութեան վրայ կը գտնուի: Ներկայիս գիւղը աղքատիկ երևոյթ մը կը ներկայացնէ, ծառ ու ծառատառն չունի, ծանծաղ հովիտի մը մէջ տարածուած քանի մը թղկների ծառեր ու միակ ջրհորով մը բուսականացած է: Վերջերս սակայն այգեմշակութիւնը մեծ թափ առած է և հետզհետէ ալ զարգանալու մէջ է: Գիւղին մէջ և մօտերը փրատակ չէն-

քերու աւերակոյտեր անպակաս են: Նեղ տարածութեան մը վրայ կը տեսնուին յղուած քարեր, կոտրած հողէ մամաներ ու թրծուած կարմիր հողէ աղիւսներ: Գիւղէն քիչ հեռու ժայռերու մէջ փորուած ձեռակերտ քանի մը քարայրներ եւս կան, որոնք ծերպակեացներու մենաստաններ եղած են: Մարաթայէն հազիւ տասնհինգ հազարամետր հեռաւորութեան վրայ գէպի հարաւ կը գտնուի հռչակաւոր Սիմէոն Սիւնակեացի մենաստանը իր վիթխարի շինուածքովը: Անտիոքի հեռաւորութիւնն է Մարաթայէն, վաթսուն հազարամետր գէպի հարաւային արեւմուտը:

Մարաթա, ըլլա՛յ Անտիոքէն գէպի Տլուք և կամ Թլպաշար, ըլլա՛յ գէպի Ծովք և կամ Մարաշ ու Կորիսու, անցքի վրայ հիմնուած է և այս կէտէն է որ ճամբաները կը բաժնուին գէպի այդ շրջանները:

ԿՈՐԻՍՈՒ. — Այգեկցիին երկրորդ հանդրաւանը եղած է Կորիսու, «Զի հաւածական եղաք ի ընդ ժառանգութենէ մերմէ յերկրէն Կիւրիսոյ և ի գաւառէն Տէրոյ»:

Վերի նախադասութենէն կը հասկցուի սրոշապէս թէ Մարաթա կարեւոր կեդրոն մը եղած է, բայց Կորիսուն երկիր մըն է, ընդարձակ քաղաք մը, որուն գիւղերէն մէկն էր Մարաթա, Կորիսունէն գէպի հարաւ երեսունհինգ հազարամետր հեռաւորութեան վրայ:

Կորիսուի մասին ծանօթութիւններ չառ չունինք ո՛չ հռոմէական կայսրութեան ատեն և ոչ ալ բիւզանդական կայսրութեան ժամանակ. գրեթէ չի յիշատակուիր պատմութեան մէջ, բայց իր աշխարհադրական դիրքը կը ցուցնէ, որ դարերու ընթացքին եղած է կարեւոր կեդրոն մը հարաւէն ու հիւսիսէն արշաւող թշնամի բանակներուն դէմ, որոնք կ'ուզէին կա՛մ գէպի Անտիոք երթալ և կամ Անտիոքէն գէպի Տաւրոսեան շրջանը անցնիլ: Կորիսու նոյնպէս հսկողի ու պաշտպանողականի դիրքին մէջ կը գտնուի Ամասիոսեան կամ Սեաւ լե-

րանց անցքերու վրայ, ըլլալով Սար-
վանդիքար նշանաւոր բերդին գիմա-
ցը:

Կորիսուի շատ մօտն է Հիթիթնե-
րու յայտնի կեդրոններէն մին եղող
«Սագճա կէօզիւ»ին, իսկ դէպի հա-
րաւ-արեւմուտք կը գտնուի Զենճիր-
լիի հիթիթական նշանաւոր աւերակ-
ները:

Կորիսուի մասին մենք ունինք կի-
լիկեան պատմութենէն ուրիշ վկայու-
թիւն մը եւս: Հալէպի սուլթան Նու-
րետինը նուէր կու տայ Կորիսու եր-
կիրը Մլին խիզախ ու քաջ իշխանին,
սա որոշ պատճառաբանութեամբ,
«Բնութիւնը Հայոց երկիրը աննուա-
ճելի դարձուցած է, այնպէս որ երբ
Մլին ուղէ կարող է իր տեղէն ցատ-
կել և մտնել և աւարել մեր երկիրը:
Այս պատճառով ոչ մէկ զոհողութիւն
չխնայեցի որ զինքը իմ կողմն շահիմ,
և անոր բաժին հանեցի իմ գաւառնե-
րէս Կորիսուն որ զինքը դարձնեմ ին-
ծի դաշնակից և Փրանկաց թշնա-
մի»(*): Այս եւս ապացոյց մըն է որ
Կորիսուն ռազմական տեսակէտէ որոշ
տեղ ունեցած է անցեալին մէջ:

ԱՅԳԵԿԻՎԻ ՎԱՆԹ. — Վարդան աստու-
դական կեանք մը վարելէ յետոյ,
1206 թուականին, իր կեանքին վեր-
ջին հանգրուանին մէջ կը հաստա-
տուի Այգեկ և կը զբաղի աւելի գրա-
կան գործերով:

Որոշապէս յայտնի է Այգեկ վան-
քին ուր գտնուելը, միայն այսքանը
յայտնի և որոշ է որ ան հաստատուած
էր Սեւա լեռանց մէջ: Արեւելեան դի-
տել կու տայ թէ «Այգեկ անունը հենց
ցոյց է տալիս, որ այդպէս անուանու-
ած տեղ էր բռնում այն անապա-
տում ուր ապաստանել էր Վարդանը»:

Ըստ կիլիկեան պատմիչներու, Սեւա
լեռինք կը կոչուի այն հողամասը որ
կը տարածուէր Մարաշի և Սոսի մի-
ջեւ, ճիշտն գետի ընթացքը ունենա-
լով իբր սահման:

Այս հողաշերտը կիլիկիոյ ամենէն
պատմական մասն է. հոս կը գտնուին

հայու իսկ ձեռքով շինուած բերդեր
ու վանքեր, — Շուզրի վանքը, Շուզա-
կան, Ճանճի ու Կապանի բերդերը, —
նոյնպէս տառնեակ մը անապատներ և
փոքր բերդեր, որոնք այժմ կործա-
նուած, բայց աւերակները դեռ կը
փայլին քարակոյտերու ու հողակոյ-
տերու վերեւ թեւածող արեւու ու
լուսնի ճառագայթներուն տակ:

Սոսի և Մարաշի միջեւ գտնուող
այս անապատու լեռնային ու ջրարբի
գաւառը երեք մասերու կը բաժնուի:
Արեւելեան մասը կը կոչուի Տօնկա-
լա, հիւսիսի ու կեդրոնի մասը Կապան,
իսկ արեւմտեանը՝ որ կը տարածուի
մինչեւ Սոսի գաջար և Գարսի ու
Անաւարդայի մօտերը կը կոչուի Ան-
տերուն-Անառուն(*):

Հոծ թիւով հայկական գիւղեր
ցրուած էին ամէն կողմ, հին բերդե-
րու, վանքերու ստորոտը և քովն ի
վեր: Հայ գեղջիկական կեանքը կը
բեղմնաւորէր ու կ'ուսճանար մինչեւ
բռնադադլի օրերը, յիշեցնելով կի-
լիկեան թագաւորութեան շէնչող օրե-
րը:

Տօնկալա, Անտերուն ու Կապան
լիքն են անտառներով: Սօսիի, Եղե-
ւինի, մայրիի, ունկուսալի ծառեր
գիրկընդխառն երկինք կը բարձրա-
ցնէին իրենց գլուխները: Իսկ պաղա-
տու ամէն տեսակի ծառեր առատօրէն
կը գտնուին: Անուշահոտ վայրի մա-
նուշակը հոս մանգաղով կը հնձուի:
Մշմշի, սալորի, սերկեւիլի, նռնե-
նիի, ընկուզենիի պողատու ծառեր և
որթատունկեր հիանալի են:

Երբ վարդան Այգեկցին կը խօսի
մենակեացներու ծառամշակութեան
մասին և կը թուէ Այգեկի մէջ ծա-
ռերու տեսակները, այդ անկարելի կը
դարձնէ, որ մենք Սեւ լեռանց մէջ
Այգեկը փնտռենք ուրիշ տեղ մը բա-
ցի Տօնկալայի շրջանէն:

Այս շրջանին մէջ սալորը, մշմշը,
սերկեւիլը տարբեր գոյն, համ ու հոս

(*) «ուն» մասնիկը կը ցուցնէ յատկու-
թիւն-կարողութիւն: Իրականին մէջ Անառուն
խիտ անտառներով ծածկուած է:

(*) ՍԻՍՈՒԱՆ, եր. 56:

ուսնին որ ուրիշ տեղ մը կտրելի չէ գտնել: Սեռ լերան վրայ այգեմշակութիւնը միմիայն այս շրջանին յատուկ է, ատրեր տեղեր — Սեռ լերան վրայ — կլիմայի յանկարծական փոփոխութիւնները անկարելի կը դարձնեն այգեմշակութիւնը:

Կլիմայի այդ խառնաշփոթ թուականին, Տօնկալ տաճարէն ապահով տեղն էր վարդանին համար: Ծիծուհի օձապտոյտ վաղքը խոր ձորերու մէջ, ձանձի, կապան, Շողական բերդերու շրջանակի պաշտպանութիւնը ամէն երաշխիք կու տար ապահովութեան:

Վկայատէր և Բարսեղ կաթողիկոսները հոս ապաստանած էին հալածանքներէ զերծ մնալու համար: Շուգրի վանքը Տօնկալայի շրջանին մէջն է: Արդ, Այգեկ վանքը, արդի «Եկեղեցի-Գալէ-Մուծուղ տէրէսի» ըստած վայրն է: Հոս Քափուէին ֆրիքները բռնադաշտէն շատ առաջ իսկ ունէին երկու հսկայ վանքեր, անթիւ պաղատու պարտէզներով և ընդարձակ այգեպտաններով:

Անշուշտ հոս մեզի համար հետաքրքրական պիտի ըլլար ծանօթանալու թէ ինչպէս վարդան կարողացաւ վէճ ու մախանքը բառնալ Այգեկի մենակեացներուն մէջէն, երբ կրօնաւորները պառկանքով բաժանման մէջ իսկ իրարու հետ անձան կռիւներ կ'ունենային: Վարդան, սա պարզ ու հասկնալի ճառով խնդիրը կը պարզէ. —

«Ով որդեակք իմ, եղեւ այսպիսի խռովութիւն և վէճ և մախանք ի միջի մերում, և աստի առի զփորձն զոր գրեցի: Քանզի բազում ծառս գեղեցիկ մրգաբերս անգեալ էին առաջին միայնակեացքն որ բացին և սըրբեցին զանապատս. որ է սակաւ ինչ պակաս ի քառասուն տաճն: Եւ այս երկու ամ է զի անգեաց սատանա[յ]

մախանք ի միջի մերում և նախանձ ի վերա[յ] մրգաբեր ծառոց և վէճ և աղաղակ. և մեծ պատերազմն ունէր զմեզ և արամութիւն զայս երկու ամս և ելք ո'չ կտրէաք գտանել, զի բարձրի վէճն և մախանք ի միջոյ, և աւր քան զաւր յաղարէր չարն ի չնչոյ գիւտցն:

Եւ եկեալ եղբարքն յեկեղեցի ի մուսա կիւրակէին և խորհեցաք, թէ շահ ինչ ոչ կա[յ] մեզ ի մրգաբերացս. այդ խռովութիւն էր ի մեզ. և Քրիստոս հրամայէ թէ զաջ ակնն և զաջ ձեռն հատանել և զօգին ապրեցունել: Եւ զայս ասացեալ եղբարքն և զիմեալ իւրաքանչիւր ի տապար իւր և սուր ի վերա[յ] եղեալ կոտորեցաք զամենայն մրգաբերսն աւելի քան զհարիւր ծառս որ կային ի դրունս . թ. (= ինն) խցին՝ թղենիս և ընկուզիս, սերկեւելիս և սալորիս, մշմշիս և արքակաղնիս: Եւ ես մեղաւորս քաջաւերէի զեղբարսն, թէ մի՛ երկնչիք. զի այս վարձք է և ոչ գատապարտութիւն, պարծանք է անապատիս և ոչ նախատինք: Եւ զայս արարք և ի նոյն ժամս գրէի զգիրս զայս, և եղեւ խաղաղութիւն յոյժ ողորմութեամբն Աստուծոյ(*)»:

Այսպէս ուրեմն մեր հին մատենագրութեան մէջ իբր կլիկեցի զորդներ Ներսէս Շնորհալիէն ու Ներսէս Լամբրոսնացիէն յետոյ կ'ունենանք վարդան Այգեկցին իր հոյակապ առակներովն ու ճառերովը(**):

ՏՌԻԹ. Յ. ՏԷՐ ՂԱԶԱՐԵԱՆ

(*) Արեղեան ՀԱՅՈՑ ՀԻՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ, ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ, Բ., եր. 162—3:

(**) ԲԱԶԱՎԷՊ 1948 Մայիս-Յունիս միացեալ թիւին մէջ հրատարակուած բարեխօս վրայ տեղագրուած են Այգեկի, Կորիսուի ու Մարաթայի գիրքերը:

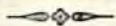

ԷԶԵՐ ՀԱՅ ՀԻՆ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵՆՆԵՆ

ԱԻԵՐՄՈՒՆՔ ԵՒ ՎԵՐԱՊՐՈՒՄՆԵՐ

(1375-1638)

1375-ին Կիլիկիոյ մէջ Հայոց թագաւորութիւնը վերջացաւ, իսկ 1387-ին սկսող արշաւանքները Լենկթիմուրի՝ վերջ տուին արեւելեան Հայաստանի մէջ գոյութիւն ունեցող Կիսանկախ հայ իշխանութիւններուն: Կիլիկիոյ թագաւորութեան անկումովն ու Լենկթիմուրի աւերիչ աշխարհակալութիւններով՝ Արցախ և Ուտի նահանգներէն մինչև Կիլիկիա ու Կամադքինէ տարածուած Հայութեան քաղաքակրթական կեանքին ալ մահացու հարուածներ տրուեցան: Փախուցան քաղաքացիական վերջին վարժարանները Կիլիկիոյ մէջ, և ամէն կողմ քարուքանդ եղան հարիւրաւոր չէն վանքեր, որ մինչև այդ իբրև լուսնոյ վառարաններ ծառայած էին ազգին խաւարը փարատելու: Մինչ յՊ. դարուն Հայ Եկեղեցին գիտութեամբ զօրաւոր վարդապետներով կը պայծառանար, յա՛նկարծ նոյն դարու դէպի վերջերը պայթող քաղաքական անդիմադրելի աղէտներ ստիպեցին հայ ժողովուրդի միւր ու գործունեայ տարրը պանդխտութեան ցուպը ձեռք առնելու և գաղթելու գէպի օտար երկիրներ: Ե. և Ժ. Գ. դարերը հայկական կեանքի մէջ ամենէն խաւարային դարեր եղած են՝ ինչպէս գրական և ա՛յլ շատ կողմերով, նոյնպէս և կրթական տեսակէտէն: Հրաշք մըն էր որ հայկական մաքի կայծը բոլորովին իսկ չմարեցաւ:

Կ'սղենք այս «անկման» կոչուած երկու խաւար դարերու միջոցին հայ վաստիարակութեան պլպլուն կեդրոններուն պատմութիւնն ուրուադձել՝ մեզի հասած ցիրուցան տեղեկութիւնները մեկ-

տեղելով և ըստ կարելւոյն դասաւորելով(*): Դաստիարակութիւնը մասն է ընդհանուր մշակոյթի և ամենէն հիմնադրական ու բեղմնաւորիչ մասը քաղաքակրթութեան: Հայոց ազգային մշակոյթն ալ չէր կրնար առանց հայեցի դաստիարակութեան գոյանալ, ուսմանալ և պահպանուիլ: Շատ սերտ է դաստիարակութեան և գրականութեան փոխադարձ ներքին աղերսը, որովհետեւ գրականութիւնը ո՛չ միայն դպրոցական կրթութիւն տեսած և գրիչ բռնել սորված հեղինակներ կը պահանջէ, այլ և իր զարգանալուն ու ծաւալելուն համար կ'ենթադրէ գիտակից ու գնահատող ընթերցողներու բազմութիւն մը: Իսկ ընթերցողներու այսպիսի բազմութիւն մը դաստիարակութիւնով միայն կարելի է պարարտել: Հայ գրականութեան բազմադարեան ընթացքին մէջ

(*) Այս գրութիւնը պատրաստելու առին մեր տեղեկութեան զլիաւոր ալիւլերիք եղած են հետեւեալները.— Զ. Դ. Խնձիճեանի ՀՆԱԽՈՍՈՒԹԻՒՆ, ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ, Գ. հատոր. Մաղարիտ Արքիպ. Օրմանեանի ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ, Բ. հատոր. Զ. Վարդան Հացունիի ԴԱՍՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆԸ ՀԻՆ ՀԱՅՈՑ ԲՈՎ. Գարեգին Արքիպ. (այժմ Կաթողիկոս) Յովսէփեանի ԹՈՎԱԿԱՄԵՐՈՒԹՅՈՒՆԵՐԸ, ԽԱՂԲԱԿԵԱՆՔ ԿԱՄ ՊՈՒՇԵԱՆՔ, Ա. և Բ. մասեր, ՄԽԹԱՐ ԱՅՈՒՎԱՆՑԻ, ՀԱՌՈՒՑ ԹԱՌԻ ԱՄԵՆԱՓՐԿԻՉԸ, ԵՆ. Բարգէն Կաթ. Կիւլենքեանի ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ, ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱՑ ԿԻՒԼԻՈՍ, ու այլեւայլ յօդուածներ ԱՐՄԱՏ, ԷԶ. ՄԽԹԻՆ, ՀԱՆԴԷՍ ԱՄՍՈՐԵԱՑ, ԿՈԶՆԱԿ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ և ուրիշ պարբերաթիւթիւն մէջ: Յատկապէս պարտական եմ Վեհ. Գարեգին Կաթողիկոսի հետախուսական խորագին ուսումնասիրութեանց:

անոր վրայ ներդրած ուղ, անոր ընթացքը կառավարող, արագացնող կամ կասեցնող ազդակները, ներքին կամ արտաքին, կրթական կամ քաղաքական, ոչ թէ ուղղակի ազդած են, այլ անուղղակի, նախ հայ դաստիարակութեան վրայ իրենց ներդրածութիւնը բանեցնելով: Գրականութիւնը ազգի վիճակին հայելին է կ'ըսենք: Միեւնոյնը շատ աւելի ճշմարիտ է ազգային դաստիարակութեան նկատմամբ: Եւ մենք կը խորհինք թէ հայ գրականութեան ուղեգործեստի պատմութիւններն ուղիղ հասկնալու համար իսկ կարեւոր նախապայման մըն է դարերու ընթացքին հայ դաստիարակութեան զանազան փուլերը գիտնալ:

Բայց մանաւանդ քաղաքակրթութեան տարրերը մէկ սերունդէն միւսին փոխանցելու մէջ է դպրոցական դաստիարակութեան կարեւորութիւնը: «Դաստիարակութեան ամենազլխաւոր վախճանն է հաւայնէին վերաւայրումը՝ մեակութային տեսակէն», կ'ըսէ Դոկա Պարթ: Որովհետեւ ֆիզիքական սերունդն՝ ասոր հոգի տաղձը միայն կը հայթայթէ, իսկ ազգային մշակոյթի նոր սերունդին փոխանցումը կ'ըլլայ դաստիարակութեան միջոցաւ: Համայնքի բարոյական և մտաւորական պահանջները, ազգային իսէալները կամ բաղձանքները և տահմային աւանդութիւններն են որ կ'որոշեն յաջորդ սերունդին ջամբուելու ծանօթութեանց ու կրթութեան որակն ու յատկութիւնը: Ամէն ժողովուրդ կը փափաքի որ յաջորդ սերունդը պահպանէ իրեն տառնձին կեանքը յատկանշող միեւնոյն էական գիծերը՝ հարկ եղած յառաջգիմութիւնն ալ ընելու պայմանով: Այս փափաքը կ'իրագործուի դպրոցով:

Մեր վերեւ նշած դարերուն Հայոց դպրոցները սահմանափակուած էին հայ վանքերուն մէջ. հին հայ դաստիարակութեան պատմութիւնն էսպէս հայ վանքերու և վանականներու պատմութիւնը կը նշանակէ:

Ինչպէս յիշեցինք, ժ.Գ. դարու դէպի վերջերը յանկարծաֆա էր հայ կեանքին պատահած աղէտը, և դար-

հուրելի՝ անոր հետեւանքները: Աւերմունք անհուն ու անսահման էին, և վերապրումներ՝ սակաւաթիւ: Դարուն գլխաւոր պատմիչը՝ Թովմա Մեծփեցի, որ ինքն ալ մեծ դաստիարակ մըն էր, լինելով մեծի համայնաքանդ արշաւանքները նկարագրելէ վերջ՝ սրտի յուզումով կը յարէ թէ տակաւին երկու դասաւորուի կային Սիւնեաց, մին ի սուրբ ուխտն Ապրակունեաց և միւսը Տաթևի մէջ:

Ա.

Դրիգոր Տաթևացի (1340-1410). — Յովհաննէս Որոտնեցուն մահուան վրայ Ապրակունեաց վարդապետանոցին, այսինքն՝ Սիւնեաց դպրոցին գլխաւորութիւնը յանձնուեցաւ իր երիցադոյն՝ աշակերտին՝ Դրիգորի, որ ծագմամբ Արճիշեցի, սակայն իր գլխաւոր գործունէութեան տեղէն Տաթևացի կոչուեցաւ: Դրիգոր, իրբեւ յաջորդը Որոտնեցուն՝ նստելով «յաթոռ վարդապետութեան» Ապրակունեաց, հոն կը ձմեռէր ի սկզբնաւ և ամառները Տաթև կ'անցընէր: Բայց որովհետեւ 1388-ին Մաղաթիս վարդապետ Դրիմեցուն մահուամբ Ապրակունեաց վանքին նպաստը դադարած էր, քիչ յետոյ (1390-ին) Դրիգոր վերջնականապէս Տաթև փոխադրուեցաւ: Այսպէս Սիւնեաց դպրոցը նորէն իր նախկին ու աւանդական տեղը՝ Տաթև վերադարձաւ, բայց անիկա այս ատեն ոչ միայն Սիւնեաց, այլ և բովանդակ Հայաստանեայց վարդապետանոցն էր:

Կարճ ժամանակի մէջ, Դրիգոր Տաթևացի մեծ համբաւ մը չինեց, Թովմա Մեծփեցիէն «վարժապետն ամենայն Հայոց» կոչուելու աստիճան, և չափազանցուած ձեւով մըն ալ իրբեւ «գեր ի վերոյ ամենայն իմաստասիրաց և վարդապետաց հնոց և նորոց»: Դրիգոր Տաթևացին ալ նախապէս Գլաձորոյ (կամ Գայլաձորոյ) «համալսարանին» մէջ ուսում էր և յետոյ Ապրակունեաց վանքին մէջ իր ուսումը շարունակած, ուր և մնացած է շատ արիւ Տաթևի ուսուցչականութիւնը ստանձնելէ հաք այդ դպրիկանքին հետ նոյնացած է իր անու-

«**פּאַרמאַנענטע פּאַרטיי פֿאַר דער אַרבעטער קלאַסע**»

[illegible][illegible][illegible][illegible]

Եւ զարեւոտաւ
 -առնով չգլորաւորեալ ըմպատառն՝ յայդարեւոտառն
 ԼՅ պիկիւտարաւի կիտաւ պիւժարօք ժառոյ Դճր
 ըր պարաւտառն Զոմա չթի չհաւիթի մի պիւն
 -պիւնգպիւն տրիւնթ զ յայնկ պիւնթիւն մի
 ըմպպիւնտառնտառնով մի յայտարարութիւն Զպիւնտառն
 -նրաւաւ պիւնթիւնով պիւնտառնտառնտառն յայնկառնով
 պարպիւնթիւնթիւնթիւն իտառնտառնտառն մի ըմպ

ցւոյն է: Այս տնտեսական նշանակութիւնն ուղղակի յաջորդութեանէ աւելի սա ըլլալ կը թուի, թէ Գրիգոր Տաթևացւոյն ձեռնաստեղծ աշակերտներն ամէն կողմ տարածեցին անոր մեթոտը կամ ազդեցութիւնը, որ նախ Բզնունեաց ծափակին բոլորովն կը թափան հաստատութիւններ յառաջ բերաւ և յետոյ ծառայեցաւ նաեւ արեւմտեան Հայաստան — Ամիթ, Ամրտու, Դերջան, Բարձր Հայք, ևն.: Ժէ. դարուն այս տնտեսական հասարակական Դարբնեցւոյն կողմէ դարձածութիւնը կը ցուցնէ, թէ Գրիգոր Տաթևացւոյ մեթոտին ազդեցութիւնը դեռ կը շարունակէր յիշեալ տեղերու վանքերուն մէջ. և այս իրողութիւնը մեզ կ'արդարացնէ մեր պատմութեան թիւը Գրիգոր Տաթևացիով սկսելու համար:

Առաջին Սիւնեցի եւ Տաթևու դպրոցը. — Տաթևու Սիւնեաց դպրոցին հետ կապուած է անունը նաեւ Գր. Տաթևացւոյ քեռորդին՝ Առաքել Սիւնեացւոյ, որ Սիւնեաց արքեպիսկոպոսն էր: «Ազատգիրք» և «Տեսիլ գոյնոց և երկնից» մեծ քերթութեան հեղինակը, բանաստեղծ մը ըլլալով հանդերձ, «իմաստասէր» էր՝ յայտնի իր քերականութեամբ և Սահմանաց գիրքի լուծմունքով. կ'երևի թէ ուսուցիչ ալ էր և դաստիարակութեան ուղղութիւնաւոր մանկավարժ մը: Մեծոփեցին Տաթևացիի աշակերտները նկարագրելու տաին՝ վարդապետները յիշելէն ետքը կ'աւելցնէ թէ վաթսուէն աւելի քանաւանգ ալ հոն ուսում կ'առնէին: Օրմանեան (ԱԶԳԱՊԱՏ. էջ 1998) իրաւամբ կը գիտէ որ «այդ բազմաթիւ քաջանուններն անշուշտ ամուսնացեալ կղերին կը պատկանին, և փաստ կ'ընթերցեն մեզի հետեւեցնելու թէ եկեղեցական բարձր ուսում մը կուսակրօն դասակարգին պահուած առանձնայատուկ իրաւունք մը էր, այլ թէ կուսակրօն և ամուսնաւոր դասակարգերուն հաւատարմութիւնը տրուէր եկեղեցական պաշտօնէութեան պահանջուած կը թուի: — Կարգ մը կողմնակի իրողութիւններէ մենք կը մականբերենք թէ Տաթևու դպրեւանքին այս լայնամիտ և լուսաւոր կարգադրութեան մէջ գլխաւոր դերը պէտք է ընծայել

Առաքել Սիւնեացւոյ. որովհետեւ, թէեւ Գրիգոր էր զատուած ուսուցչական, սակայն ուստի տալիս էր Առաքել Արքեպիսկոպոս, քանի որ վանքը միանգամայն Սիւնեաց տալիսորդաւան էր և բոլոր ծախքերը կը հագացուէին արքեպիսկոպոսին կամ մետրոպոլիտին կողմէ (ԱԶԳԱՊԱՏ. էջ 2020): Առաքել Սիւնեցի Գրիգոր Տաթևացւոյ «քեռորդին» ըստ է, սակայն ըստ Օրմանեանի՝ անոր քեռիկն որդիկ էր (ԱՆԻ, էջ 1982): Տաթևու դպրոցի ուսումնականութեան մէջ, ըստ նոյն հեղինակին, Գրիգորի յաջորդն էր Յովհաննէս Հեմեմեցի (ԱՆԻ, էջ 2032 և 2092-3):

Սիւնեաց դպրոցին դերն իբրեւ ուսման վաւարան մը շատ մեծ եղած է հայ կեանքին մէջ: Մանաւանդ անոր Տաթևի վանքը փոխադրուելէն ետքը՝ ազգային ինքնութեան պահպանման մէջ մեծ դործ տեսած են այս դպրոցի աշակերտները: ԺԳ. — ԺԳ. դարերուն մէջ ազգային զարգացման առաջնակարգ ազգակը և գլխաւոր ուսումնական եղող և «մայր իմաստութեան» կոչուած այս դպրեւանքը, 1400 թուականի շուրջ պատահած աղէտներուն և աւերմանց հակառակ, դեռ իր գոյութիւնը շարունակած կ'երևի գոնէ մինչեւ ԺԵ. դարու կէսէն անդին:

Սիւնեաց դպրոցին պատկանէր Աղբաւայ Կաթողիկոսութեան շրջանակին մէջ եւ այլուր. — «Աստուածատայ և Ապրահանեաց վանքերուն նուազիւ պատճառ եղաւ, որ Գրիգորի (Տաթևացւոյ) և Սարգիսի համալսակ կամ աշակերտակից վարդապետներ անոնցմէ բաժնուին, և իրենք ալ տաւ և անդ ցրուեալ, զոտ վանքերու մէջ հաստատուելով նոր աշակերտութիւններ կազմեն, և Որոտեցիին հիմնած գործը ընդարձակեն» (Օրմանեան, ԱԶԳԱՊԱՏ. էջ 1983): Այս տառն կը թմարի կաթողիկոսն էր Դաւիթ, Զաքարիայի եղբայրը, որու պաշտօնավարութիւնը նշանաւոր եղած կ'երևի օգտակար և արդիւնաւոր գործունէութեամբ, Շէյխ Ահմէտի հալանաւորութեան ներքեւ, զոր Լենկթիմուր արեւելեան ու կեդրոնական Հայաստանի մէջ իր

տառնամկայ կոտորածներն ու աւերումներն ընկէ յետոյ՝ իրեն տեղակալ թաղած էր վանայ լիճին շրջակայ գաւառներուն վրայ և որու բարերար թոյլառութեան շնորհիւ քրիստոնեայք քիչ մը շունչ առնել կարողացան: Չաղաթա կամ թաթար ցեղէ այս կռուակալը կառավարած է «մեհապաւն ամ զծովարուր», և յայտ բարերարոյ և քրիստոնէատէր լինելով, շէնցուց ու ծաղկեցուց երկիրը: 1396-էն կը սկսի Շէյխ Ահմէտի շինարար կառավարութիւնը և կը տեւէ մինչև Լենկթիմուրի մահը՝ 1407-ին: Այս միջոցին բաւական թուով վանքեր ծագեցան ևն Աղթամարի կաթողիկոսութեան սահմաններուն մէջ:— Մեծօփայ Ս. Աստուածածնի և Յիպնայ (Սիփանայ) Ս. Ստեփանոսի վանքերը, Հիզանի (Խիզանի) Ս. Խաչ վանքը՝ Յովհաննէս Հուսարաբան վարդապետին ձեռքով, և նոյնինքն Աղթամարայ Ս. Խաչ մայրավանքը՝ Ջաֆարիս փիլիսոփայ վարդապետին ջանքերով: Աղթամարայ կաթողիկոսական աթոռին վրայ Դաւիթի նախորդն եղած էր իր եղբայրը Ջաֆարիս, որ 1378-ին աթոռակալած և մեծ փոյթ սննդած էր իր թեմական վիճակի մշակութային զարգացման մէջ: Անոր օրով էր որ Սարգիս Սորբեցի վարդապետը, Եսայի Նեղիի աշակերտ և Որստնեցիի աշակերտակից, ծաղկեցուց վանայ լիճին հարաւային կողմը եղբորդ լերան վրայ գտնուող Ս. Դէորդ վանքը, որ Սարի կամ Փութկու Ս. Դէորդ ալ կ'ըսուի: Բաղմաթիւ միաբաններէ բաղկացեալ այս սխար ճոխ դպրանոց մը ունեցած է տակաւին ԺԵ. և ԺՉ. դարերուն մէջ, ինչպէս կը ցուցնեն զրջագրաց յիշատակարանները:— Նոյն տոտիճան զարգացում կու տային ապահովագէտ նաեւ Արտազի (Մակու) Ս. Թադէի մենատառնին մէջ Մեսրոպ վարդապետի մը ձեռամբ բացուած «Լսարանը» կամ «ուսումնարանը» և երզնկայի մօտ Սեպուհ լերան կալիփոսի վանքը, որ «Լսարան» կամ «համալսարան» կոչուաներով կը յիշատակուի: Այս դպրոցի հիմնադիրն էր հաւանօրէն Դեռլկ Երզնկացի վարդապետը՝ Աստապատի և Ապրակունեաց վանքերուն բաժնուած

աշակերտութենէն, որ իր ծննդավայրը երզնկա զնաց և այնտեղ աշակերտութիւն հաստատեց: Իսկ իր ընկերներէն Յակոբ վարդապետ Այրարատի կարրի դիւղի մօտ Սաղմոսաւանքը շէնցուց: այսպէս երկուքն ալ Որստնեցիին հիմնած կրթական գործը ընդարձակեցին:

Սիմեոն Այրիվանցի.— Ծագումով Տաթևացի էր, որով Սիւնեցի մականունն ալ կը կրէր և Դրիդոր Տաթևացիի աշակերտներէն էր: Ընտիր ընդօրինակող էր, և իր գրչէն ելած բաղմաթիւ գրչագիրներ հասած ևն մեղի: Տաթևէն բաժնուէն յետոյ՝ նախ հաստատուեցաւ Եղիվարդ աւանն Այրարատայ, ուր տեղւոյն իշխան Աղիզ պէկի և անոր Աւագ և Ջաքարիս որդիներու քաջակերութեամբ ու պաշտպանութեամբ՝ բարեկարգեց Ս. Յակոբ մենատառնը և տասը տարի (1404-1414) ունեցաւ հոն վարժապետական արդիւնաւոր գործունէութիւն մը՝ իր զուլսը ժողովելով «բաղում կրօնաւորս և աշակերտեալ մանկունս եկեղեցւոյ... յուսուցանել զհինն և զնոր մատենն Աստուածաշունչ գրոց, զնուրբ և դարտաքին փիլիսոփայութիւն»: Իր աշակերտներէն Դրիդոր գրիչի 1415-ին գրած կենսագրական յիշատակարանէն կը տարվինք, թէ վանքին մէջ ժիւօրէն կ'ուսուցուէր նաեւ գրչութեան արուեստը: Այստեղ իրեն աշակերտած ևն Մաթեոս նշանաւոր գրիչ և Յովհաննէս Երզնկացի անուն ընդօրինակող մը: Այնուհետեւ Սիմեոն կը փոխէ իր գործունէութեան տապարէզը Գառնիի Ս. Դեղարդ վանքը կամ Այրիվանց, և իր «Այրիվանեցի» մնայուն մականունն ինքնին փոստ է, որ այդ վանքի մէջ ալ շինարարական և վարժապետական գործունէութեամբ նշանաւոր հանգիստացած է: Իր կեանքի վերջին տարիներուն նա հաստատուած էր Կոտայքի Չաղաթանքին մէջ, ուր եկեղեցական և վանական բարեկարգութիւններ կը մտցնէ, շինարարութիւններ կը կատարէ, մօտաւոր Յովհաննայ վանքն ալ իր հագածութենէն զուրկ չի ձգեր: Վախճանած է 1428 թուականին: «Երջանիկ պիտ Սիմեոն Բարունի» և «մեծ վարժապետն Հայոց» կ'աւ

նուանեն զինք իր երախտագէտ սաները: (Գարեգին Արքեպս. Յովսեփեան, ԽԱՂԲԱ-
ԿԵԱՆՔ ԿԱՄ ՊՈՌՇԵԱՆՔ, Մասն երկրորդ, էջ 119-123): Սիմեոն Գաւնեցի, որ
Պրով իմաստասէրի գրուած քննարուէն
մէկ լուծմունքը պատրաստած է (Զարբ-
հանելուան, ՆՈՐ ՄԱՏՆԵԱԳՐՈՒԹԻՒՆ, էջ
232), հաւանօրէն նոյն անձն է Սիմէոն
Այրիվանեցւոյն հետ:

Երզնկայի դպրոցը. — ԺԳ.-ԺԵ. դա-
րերուն Երզնկայի վիճակին մէջ կը
ծաղկէր դպրոց մը, որ ճշմարիտ վա-
ռարան մըն էր ուսման և դպրութեան,
և արտագրած է հոյ՛ մը երզնկացիներ
(Կոստանդին, Յովհաննէսներ, Մովսէս,
Կիրակոս, և այլն), որոնք նշանաւոր
հանդիսացան իրբեւ դաստիարակ կամ
մատենագիր: Երզնկայի դպրոցը մէկ
իմաստով հանգոյց մըն էր Կիլիկիոյ և
Սիւնիոյ դպրոցներուն մէջ. երկու կող-
մերն ալ աղբեցութիւն և նպաստներ
ընդունած, բայց և իւրայատուկ լոյ-
սով մը ծառայած՝ արեւմտեան Հայաս-
տանը լուսաւորելու: Զանց ընելով խօ-
սիլ աւելի կանոնաւոր պարած ու քաջա-
ձանթ երզնկացիներու վրայով, ԺԳ.
դարու վերջերուն ունինք վերոյիշեալ
Երզնկացի Գեորգ վարդապետը, Յովհ.
Որոտանեցւոյն աշակերտներէն, որ իր
հայրենի քաղաքին ազատութեան հա-
մար ազալուոր երթալով Լենկթիմուրի
առջեւ, վախէն չրթունքը պատռեցան
և լալով հա դարձաւ: Անկէ քիչ առաջ՝
իր վարժապետը, մեծահոգակ Որոտանե-
ցին, Երզնկա եկեր էր և հոն ուրիշնե-
րէն գտա, յետոյ Գէորգի պէս և անկէ
աւելի անուանի եղած Գրիգոր Տաթեւա-
ցւոյն վարդապետական գաւազան տուեր
էր: (Ալիշան, ՅՈՒՇԻԿՔ Բ., էջ 412):
Գէորգ վարդապետ շարունակեց ղեկա-
վարել Երզնկայի դպրոցը 1400 թուա-
կանէն բաւական հաջող ալ — «1425-ին
կը յիշուի Գէորգ Երզնկացւոյն աշակերտ
հրեղէն լեղուն Յակոբ ճգնաւորն, վար-
դապետն Դրիմացին, աշակերտօքն իւ-
րովք՝ որոյ բնակած վարժարանն Արծ-
կէի մօտերը լինելու էր»: (Հացունի,
ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆԸ, էջ 206):

Սարգիս Սորբեցի և վարդան վար-
դապետներ — Սուխարի ուխտը և Սալ-

նապատ. — Մաղաքիա Դրիմեցի վարդա-
պետը երբ Նախիջևանի մօտ Աստա-
պատի վանքը կազմեց, անոր առաջ-
նորդ հրաւիրեց վերոյիշեալ Սարգիս
Սորբեցի վարդապետը, Եսայի Նչեցիի
աշակերտ և Որոտանեցիի աշակերտակիցը:
Սակայն յետոյ (1389-ին) Սարգիս վար-
դապետ Նեստղաց աղգի (այսինքն Լենկ-
թիմուրի արշաւանաց) վախէն փոխա-
դրուեցաւ Արճիշոյ Սուխարա (Սուխար)
գիւղի Ս. Աստուածածին վանքը, որ
նաեւ Խարաբասայ կը կոչուի, և հոն
նստաւ վարդապետութեան աթոռին
վրայ, ուր հաւաքուեցան «բազումք ի
գրոց աշակերտաց և ի կրօնաւորաց և
յուսումնասիրաց՝ աւելի քան զվաթսուն
կարգաւորս և ուսումնականս: Եւ ու-
սոյց զամենայն ծովեղերս վասպուրա-
կան գաւառիս՝ ուսմամբ և գիտութեամբ,
ժամօք և պատարագօք» կը գրէ Մե-
ծովեցի պատմիչը, և կը յարէ թէ մե-
նաստանս կ'երեւէր «իրբեւ զվերին Ե-
րուսաղէմ», քանզի քաղաքի մինչեւ որ
վարդապետը վախճանեցաւ 1402-ին:

Իր յաջորդն էր վարդան վարդա-
պետ՝ Հոգեաց վանքէն, որ ըստ նոյն
Մեծովեցւոյն՝ «գեր ի վերայ գոլով ի-
մաստութեամբ և խրատիւք և առաքի-
նութեամբ քան զամենայն վարդապետս
եկեղեցւոյ», չորս քաղաքի կ'ուսուցանէ և
կը լուսաւորէ Քաջբերունեաց բոլոր եր-
կիրը, (որով և վարդանս սովորաբար
Արնիւեցի կ'անուանուի) մինչեւ որ քա-
ղաքական վրդովումներ զինքը կը մղեն
աշակերտներովը Տոսպ գաւառի Սալնա-
պատ վանքը քաշուելու, ուր և շատ
չանցած (1406-ին) կը վախճանի:

Սալնապատի մէջ վարդանի յա-
ջորդն էր Գրիգոր Խալաբեցի կամ Մեքենց
(Որմանեան, ԱԶԳԱՊԱՏ., էջ 2001-2,
2058-9), որ սակայն այդ աղիտալի ժա-
մանակներուն, ուսման հետեւիլը դժուար
ըլլալուն, չկրցաւ մեծ աշակերտութիւն
կազմել, դասախօսութենէ հրաժարեցաւ
և Յիպնոյի մենաստանը քաշուելով,
այնուհետեւ ընդօրինակութիւններով
ղրադեցաւ և 1426 թուականին (75 տա-
րեկանին) նահատակուեցաւ աշխարհաց
ձեռքով: Գրիգոր Խալաբեցի կամ Մե-
քենց կարեւոր գրող մըն ալ էր, որ

բազմաթիւ դանձերէ ու առդերէ և քանի մը ներքաղաններէ զատ, իր ժամանակի վկայից նահատակութեան պատմութիւնն ալ դրի առած է: Ոմանք իրեն կ'ընծայեն ճարտասանական ուսմանց վերաբերեալ գրուածք մը, նաեւ Արիստոտելի Բնաբանութեան համառօտութիւն մը, որ մինչեւ մեզ հասած է:

Բ.

Թովմա Մեծովեցի եւ Մեծովայ Դպրեւանք.— Տուրուբերանի և վասպուրականի սահմանագլուխ Ազիովիա կամ Քաջբերունիք գաւառին մէջ ծնած է Թովմա (1376-ին), բայց որովհետեւ Մեծովայ վանքին մէջ անցուց կեանքին մեծագոյն մասը և հոն առաջնորդութիւն ալ ըրաւ, ընդհանրապէս Մեծովեցի կը կոչուի: Կը թուի թէ հին Խորխոռունեաց ցեղէն սերած էր Թովմա, որովհետեւ իր կենսագիրը՝ Կիրակոս Բանասէր վարդապետ զինքը «ի մեծ տոհմէ, ազնուական ազգէ» կ'ոհուանէ: Հօր անունն էր Ստեփանոս, և իր հարազատ եղբայրն էր Գորգի մելիք: — Թովմայի մանկութեան ամենահին յիշողութիւնը կապուած է Լենկթիմուրի առաջին արշաւանքի հետ՝ 1387 թուականին: Քաջբերունեաց գաւառի ժողովուրդը խոյս տալով անոր զօրքերէն, կը փախչի Տարօն: Մեծովայ վանքի Ստեփանոս վարդապետի և Ներսէս Եպիսկոպոսի քաջալերութեամբ այս փախուստը կը փոխարկուի, դէպի Ս. Կարապետ, մեծ ուխտագնացութեան մը, որուն մասնակից էր Թովմա մանուկն ալ: Ան իր աղայութենէն (թերեւս 9 տարեկանին) սնած և ուսած է Մեծովայ վանքին մէջ: Հին մեհառաւն մըն էր այս վանքը: Միսիքաւ Սասունցի գրողը 1307 թուականին վախճանած է հոն և մարմինն ալ ամփոփուած՝ նոյն վանքին մէջ: Յիշալը բաւական տաւն այդ անկ զբաղած էր գրչութեամբ և գրչագիրները նկարներով ծաղկազարդելու արուեստով: Բայց Մեծովայ ուխտին բուն ծաղկեցնողը և անոր եկեղեցին շինողն եղաւ Յովհաննէս Վարդապետը, որ նոյն վանքին մէջ նահապետ կրօնա-

ւորի ձեռքին տակ եկեղեցադիտական ուսմանց մէջ վարժուած և յատկապէս երաժշտական արուեստին մէջ յաջողութիւն ցոյց տուած, և ապա քիչ մըն ալ Որոտնեցիին ու Տաթևացիին աշակերտած էր: Վերջը, Յովհաննէս երբ վանքին վանահայրը եղաւ, ուխտին Ս. Աստուածածին տաճարն ալ վերաշինեց: Մեծովայ տաճարին փառաւոր շինուածքը նախանձի գրգռեց այլազգիները, որոնք մինչեւ իսկ զայն փակել փորձեցին: Բայց թաթար կուսակալը՝ Շէյխ Ահմէտ պաշայան կեցաւ Յովհաննէս վարդապետին: Թովմա սոյն վարդապետին քով 1385-էն մինչեւ 1394 մնալով, վարժուեցաւ երաժշտութեան և վանքին սորվեցուցած գրչական և ա'յլ արուեստներուն: Վերջին յիշուած տարին պատահեցաւ Լենկթիմուրի երկրորդ արշաւանքը, որուն երեսէն պատանի Թովման և իր ուսուցիչը՝ Յովհաննէս Մեծովեցին Քաջբերունեաց գաւառի ժողովուրդին հետ փախան կողովիտ գաւառի Դարա գիւղը: Թէեւ շուտով վերադարձան, սակայն հետեւեալ տարին՝ Յուսուփի (Դարա Եւսուսեփ) յարձակման ժամանակ՝ Յովհաննէս վարդապետ իր աշակերտներով մազապուրծ փախաւ ապաստանեցաւ Ռշտունեաց գաւառը և հոն յամեցաւ երկու տարի: Իսկ Թովմա այս առիթով անցած ըլլալու է Սուհարայի վանքը՝ Սարգիս Սարգիսեցու քով ուսանելու: Թովմա հոս 12 տարի ապրեցաւ և 12 ընկերներով աշակերտեցաւ Սարգիս և ապա Վարդան վարդապետներուն: Թովմա գալստանքով և երախտագիտութեամբ կը յիշէ իր Սուհարացի ուսուցիչներն, ուսանց տեղեկութիւններ տալու իր ուսած ուսարկաներու մասին: Այս թերին կը լրացնէ Կիրակոս Բանասէր՝ յայտնելով թէ նա այնտեղ ուսեր է «զոյրս եղանակս վարդապետական, որ է սահմանական, բաժանական, ապացուցական, վերլուծական», հետեւողութեամբ Արիստոտելի մեթոտին: Հոն գրչութիւն ալ կ'ընէին Թովմա և իր կենսագիրը Կիրակոս: Այս ժամանակները համեմատաբար խաղաղութեան տարիներ էին: Ըստ Թովմայի՝ «եկին ամենայն

ցրուեալքն և սկիզբն արարին շինու-
թեան: Եւ ծաղկեցաւ [դաւառն] ուսում-
նականօքն ի ձեռն խաղաղութեան ու-
ղորմութեամբն Աստուծոյ մեհաւան ամ»: 1406-ին, երբ խաղաղութիւնը վերստին
խանդարեցաւ, Վարդան Վարդապետ
ստիպուեցաւ անօրէններու հալածան-
քէն փախչիլ Տոսպ ևրկիրը, Սալնա-
պատ վանքը. բայց ինչպէս արդէն յի-
շեցինք, քիչ վերջը հոն վախճանեցաւ:
Այն տանն թովմա Բաջրեռնեաց գա-
ւառէն եկող միւսնայն 12 ընկերներով
Տաթև գնաց, որպէս զի «մայրն իմաս-
տութեան» համարուած այդ բարձր հաս-
տատութեան մէջ իրենց ուսումը լրա-
ցնեն Գրիգոր Տաթևացւոյն վարժապե-
տութեան ներքեւ:

Թովմայի 12 ընկերակիցները կ'երեւի
հետեւեալներն էին. Մարգարէ Վար-
դապետ, Ովսաննացի Յակոբ Վարդա-
պետ, Յովհաննէս Վարդապետ Փափշեն-
ցի, միւս Յովհաննէս Վարդապետ, Կա-
րապետ Վարդապետ, Մկրտիչ Նահպե-
տենց, Մկրտիչ Օրբելինց, Մկրտիչ Հոդ-
ձեցի, Ղազար Մահալանց, Ղազար
Աղթամարցի, Մելքիսեդեկ Բերկր[ի]ցի և
Սարգիս Սալնապատեցի: Տաթևացին
մեծ սիրով կ'ընդունին այս ուսումնա-
տենչ երիտասարդները, որ իր հայրե-
նակիցներն էին, իր հայրն ալ Բաջրե-
ռնեաց գաւառէն ըլլալով: Այստեղ
Թովմա իր ընկերներուն հետ կը մնայ
երկու տարի հաշակաւոր վարժապետին
մօտ. «Եւ սկսաւ (Տաթևացին) ուսուցա-
նել զգիրս արտաքին իմաստասիրացն.
և ապա զչորեքտասան թուղթան Պօղոսի
տառքելոյն», նաեւ Գրիգոր Աս-
տուածարանի «Առ որս» բառերով սկսող
ճառերը: Գարեգին Վրդ. (այժմ կաթո-
ղիկոս) Յովսէփեան կ'ըսէ. «Մենք միջոց
ունինք մասամբ գաղափար կազմելու
այս դասախօսութիւններ ժամին. որով-
հետեւ անոնք զրի առնուած և մեր
ձեռքին են հասել: Դրանց նիւթը իւրա-
ցրել էր Գրիգոր Տաթևացին՝ մասամբ
իւր ուսուցիչ Յսհան Որսանեցուց և մա-
սամբ իւր աշխատանքի պտուղն էր.
այսպէս են Պարփիւրի, Արիստոտէլի
Ստորոգութեանց, Պերիարմենիասի Լուծ-
մունքները. իւրն է միայն Առ որսի

մեկնութիւնը: (Թովմա Մեծօփեցոյ
ԿԵԱՆՔԸ, էջ Թ-Ժ): Դասախօսութեանց
տպուէրութիւնը մեծ էր թովմայի և
իր ընկերներուն վրայ. «Եւ ապշեցոյց
զամենեւին առաւել քան զիմաստունս
Հելլենացուց», կը գրէ թովմա Մեծօ-
փեցին իր պատմութեան մէջ:

Երկու տարի յետոյ (1408-ին) թով-
մա և ընկերները յարգորեցին մեծա-
նուն ուսուցչապետը, որ իրենց հետ
այցելէ Վանայ կողմերը, որպէս թէ
Մեծօփայ վանքի նորաւարտ Ս. Աս-
տուածածին տաճարի նաւակատիքը տօ-
նելու: Տաթևացին, որ արդէն նեղուիլ
կը սկսէր Լենկթիմուրի յաջորդներուն
ներքին կռիւներէն և ապահով ապաս-
տան կը փնտռէր, յօժարութեամբ ըն-
դունեցաւ առաջարկը: Գրիգոր ամաս-
նաւոր վերջերը մեկնելով Տաթևէ՝ կը
հասնի Մեծօփայ վանքը և հոն կ'իջե-
ւանի: Ուստի վանահայրը Յովհաննէս
Մեծօփեցին էր տակաւին, Թովմայի
մանկութեան դասաւարակը, որ իր
վարդապետական տառիճանը Տաթևա-
ցուց ձեռքէն առած էր՝ Որսանեցուց հրա-
մանին համաձայն: Ծերունի վանահայ-
րը վերաշինած էր նաեւ իր վանքը, որ
աւերուած էր բարբարոսներէն: Եկեղե-
ցոյ նաւակատեաց հանգչսին ներկայ
եղաւ Տաթևացին ալ իր ութսունէ տեւ-
լի աշակերտներով և 11 վարդապետ-
ներով, որոնք Վանայ ծովուն բոլոր
կողմերէն հոն հաւաքուած էին: Բոլո-
րին ստանջականը Յովհ. Մեծօփեցին
էր, որ ամէնքը կը կերակրէր հացով և
կը խնամէր հաղուստով: Խիսկ վարդա-
պետն Յովհաննէս անձառելի ուրախու-
թեամբ զուարճանայր և ի սպասուէ կայր
պիտոյիցն պակասութեան: Եւ ասէր առ
Քրիստոս. Տէ՛ր Յիսուս, ես զմայրն քո
պատուեցի (տաճարի շինութեամբ). Դու
զիս պատուեցիր վարդապետօք և հոգե-
ւոր հարր իմով և զրոց աշակերտօք,
գրագրօք և ճգնաւորօք և ճշմարիտ
ուսումնականօք: — Արդարեւ «գնահա-
տութեան արժանի» խօսքեր քանիցս
բարբարոսների տապաւնութեան են-
թարկուած վանահօր քերանում», ինչ-
պէս կը գրէ Յովսէփեան: «Ժ. Եւ Ժե.
դարերի Հայաստանի այս թշուառու-

թեան շրջանի, հայ վարդապետների մէջ խորին յարգանաց արժանի դէմքեր ունինք՝ ուսումնասիրութեան, անձնուրուութեան և սովորեցնութեան հոգւով լցուած։ Այս հոգին էր, որ Հայ եկեղեցու և ժողովրդի մէջ գրի ու գրականութեան կրակն անշէջ պահեց, որքան և թշուառութեան երեսից մոխրով ծածկուած։ Այսպիսի վարդապետներից մէկն էր Յովհաննէս Մեծոփեցին» (ԹՈՎ. ՄԵՏՈՓԵՑՈՒ ԿԵԱՆՔԻ, էջ ԺԱ.)։

Բայց աւելին կար։ Թովմա Մեծոփեցին և իր ընկերները կ'երևել թէ որոշած էին Տաթևացւոյն ներկայութեամբ ու գլխաւորութեամբ Սիւնեաց գպրոցին հաւասար երկրորդ գպրեւմանք մը հիմնել Բղնուսեաց ծովակին հիւսիսային կողմերը։ Ուստի հոն հաւաքուած վարդապետներու հետ ալ համախորհուրդ՝ նոր ծրագիրով ու կանոններով վերակազմեցին Մեծոփայ ուխտը։ Մեծոփեցիք իրենք ալ դիմում կ'ընեն մեծ վարդապետին՝ վանքին մէջ հաստատուելու։ «Գի ժողովեցան առ նա ամենեքեան քահանայք և տանուտէրք և լալով և աղաչելով արդիւցին [յերթաւոյ]», կը գրէ Սարգիս իր յիշատակարանին մէջ։ Ուստի Տաթևացին նաեւ կատիքը կատարելէ յետոյ՝ կը սկսի տեղւոյն եկեղեցականներուն դատախօսութիւններ ընել։ Մեծ ուսուցչապետը հոս իր շուրջն ունի 102 աշակերտ, որոնց «գերիս գիրս մեկնեաց գոսիւ» և ասոնք էին Յովհաննու Աւետարանը, Յորայ գիրքը և Գէորգ Ակեռացւոյ խմբագրութեամբ Արիստակիսի «Արուեստ Գրչութեան»ը։ Գործը յաջողութեան ճամբուն մէջ էր։— Մեր կարծիքով, Տաթևացին Մեծոփայ վանքը կեցած ըլլալու է գոնէ երկու տարի, քիչ մը աւելի կամ պակաս։

Սակայն այս նախկին ծրագիրը խաչաձեւող երկրորդ ծրագիր մը վրան եկաւ, որ ո'չ միայն ամբողջ գործը խանգարեց, այլ և Տաթևացւոյն չափ սուղի նստում։ Այս էր Աղթամարայ կաթողիկոսական աթոռի խնդիրներուն իր միջամտելը։ Աղթամարի Աթոռը, որու գահակալն էր այդ միջոցին Գաւիթ ինչպէս յիշեցինք, 300 տարիէ ի վեր

յամառօրէն կը շարունակէր իրրեւ հակաթու Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին, որ Սիս կը նստէր, հակառակ որ Աղթամարի աթոռակալները շարունակ կը գտնուէին 1120-ին, Սեաւ լեռան համագումարին արձակած, նզովքին տակ։ Տաթևացին Մեծոփայ վանքը բերող վարդապետներն իրեն թիւագրեցին Սսոյ և Աղթամարի աթոռներուն յարաբերութիւնները բարեոքել։ Տաթևացին ընդունեց անոնց առաջարկը։ Իր համամտութեամբ ու քաջալերութեամբ, վասպուրականի և ուրիշ կողմերու եկեղեցականներն ու վանականները կը հաւաքուին և ընդհանուր ժողովով կը լուծեն Աղթամարի կաթողիկոսութեան վրայ ծանրացող նզովքը։ Այսչափը թերեւ լաւ էր։ Բայց գէպքին շարունակութիւնը ցոյց տուաւ, որ առաջարկը բերողներուն բուն բաղձանքն էր ստեղծել կաթողիկոսական աթոռի միութիւն, այսինքն՝ Հայաստանի մէջ տեղ մը կեդրոնացնել հայրապետի իշխանութիւնը։ Ուստի շրջաբերական թուղթեր ալ կը գրեն այս ուղղութեամբ։ Սակայն Աղթամարի Գաւիթ կաթողիկոսն այն կատարածը կ'առնէ թէ գործին վախճանը գուցէ իր գահընկէցութիւնը պիտի ըլլայ, հետեւաբար մահմետական ամիրայի ուժին կոթնելով, սկսաւ խստութիւն բանեցնել ժողովականներուն վրայ։

Տաթևի մէջ Գրիգորի նախկին աշակերտները լսեցին որ իրենց սիրելի ուսուցչապետին կեանքը վտանգի տակ է։ Իրենցմէ խումբ մը Քաջբերունիք հասան զայն փախցնելու համար վանքէն։ Տաթևացին համամիտ էր փոխուստին, թէև կիսատ պիտի թողուր սկսած փայլուն գործը։ Տաթևէն նոր եկած աշակերտներ կարճ ատեն Մեծոփ մնալէ յետոյ՝ Գրիգորը գաղաւզողի առին գացին, Այրարատ տանելու՝ Սաղմոսավանքի Յակոբ վարդապետին մօտ, որ Տաթևացւոյն հարազատ աշակերտակիցը եղած էր։ Մեծոփեցիք երբ զգացին ուսուցչապետին բացակայութիւնը, մեծ բաղձութեամբ, լալով ու կսկծանք զայն հետապնդեցին ու հասան ետեւէն։ Բայց չյաջողեցան համոզել ու հազարձնել։ Սիւնեաց Առաքել Եպիսկո-

պոսն ալ Տաթևէն ընդառաջ եկած էր: Երեւանի մէջ Գրիգոր Տաթևացին վարդապետական դաւանանքէն կու տայ թովմա Մեծոփեցւոյն: Այնուհետեւ շարունակեց իր ճամբան դէպի Տաթև: Բայց ձմեռուան ցուրտին կատարած այս ուղեւորութեան պատճառով տկարացաւ և Տաթև հասնելէն ութ օր ետքը վախճանեցաւ Ս. Ստեփանոս Նախակային օրը (Դեկտ. 25, 1410): Այսպէս, կաթողիկոսական խնդիրին խառնուելը կերպով մը պատճառ եղաւ մեծանուն ուսուցչապետի վաղաժամ մահուան:

Քիչ ետքը՝ Զատիկի տօնին Հառուց թառի մէջ վախճանեցաւ Մեծոփայ ծերունի վանահայր Յովհաննէս Վարդապետն ալ, որ հոն ուխտի գացած էր. և այնտեղ թաղուեցաւ իր աշակերտներուն՝ թովմայի և անոր ընկեր վարդապետներուն ձեռքով:

Այսպէս թովմա, երեսուն տարեկանին, կը վերադառնար Մեծոփայ վանքը վարդապետութեան արաօնագիրն իր ձեռքին, զոր Գր. Տաթևացին մեծաշուք հանդէսով իրեն տուած էր: Քանզի Յովհ. Մեծոփեցւոյն մահէն յետոյ՝ թովմա հոռատառուեցաւ Մեծոփայ ուխտին վանահայրութեան մէջ: Շուտով դպրոցը հաշակաւոր եղաւ՝ այն ժամանակի աստուածաբանական դիտութեան չափովը, և Ունիթոսներու դպրոցին ու դիտմանց հակառակամարտ, կը ջանար Հայոց Ազգային Եկեղեցւոյն պաշտպանութեանը ջատագով ըլլալ: Իր կենսագիրը՝ Կիրակոս Վարդապետ ընդհանուր խօսքերով իր ուսուցչապետը «մեծ վարդապետ», «փառաւորեալ բարունի», «խորիմաց հռետոր», «Դաւիթ (Անյաղթ) փիլիսոփային համանման» և այլ տիտղոսներով բնորոշելէ յետոյ, քիչ մը ուսուցիկ ունի մէկ նկարագրութիւնը կու տայ անոր զարգացման, զոր կ'արժէ սակայն յառաջ բերել, որովհետեւ կը ցուցնէ թէ հանճարեղ հայ վարդապետի մը մտաւորական զարգացումը մինչեւ ո՛ւր կը հասնէր: Նա ուսեալ էր, կ'ըսէ, «զերկոտասան մասունք իմաստութեան. զընարանականն, զուսուհականն, զաստուածաբանականն և զբարոյականն, զանտեսականն և զքաղա-

քականն, զթուականն, զերաժշտականն, զերկրաչափականն և զաստղաբաշխականն: Եւ զամենայն իմաստա հռետորական հանճարոյ արտաքին փիլիսոփայութեան՝ եօթն գրոց, որ է Քերականն, Սահմանքն, Պորփիւրն, Ստորագութիւնքն Արիստոտէլին, Պերիարմենիասն, Աշխարհացն, Առաքինութեանցն. և զՀին և զՆոր կտակարանացն աստուածեղէն տառիցն՝ եօթանասուն և երկու գրոց. և յիսուն նուրբ գրոց՝ դժուարիմաց և խրթին բառիւք ծածկեալ՝ աստուածադարգ և ուղղափառ սուրբ վարդապետաց: Եւ զյիսուն և մի վիպասանական պատմագրաց ի բերան առեալ՝ պատմէր մարդկանն»:

Թովմա մինչեւ 65 տարեկան հովուեց Մեծոփայ ուխտը, «երեսուն եւ հինգ ամ դաս տուելով ամենայն անձանց գրոց աշակերտելոց», կը յարէ կենսագիրը. և թէ «հանապազ չարչարէր զինքն ի յուսուցանել զմանկունս եկեղեցւոյ». մասնաւորապէս սաղմոսները, աղօթքները, շարականները, ժամակարգութիւնն ու գրադրութիւնը սորվեցնելու: Ինքն անձամբ դրչադիրները մեծ խնամով կը յայտարարէր, այսինքն՝ տառասխաններէն կը սրբագրէր և կ'ընդօրինակէր ու ընդօրինակել կու տար: Այսպէս իր ձեռքին տակէն 24 ընտիր գրագիր ելած է:

Բայց պէտք էէ կարծել թէ Մեծփեցին բոլոր այս ժամանակի մէջ կրցաւ խաղաղութիւն վայելել: Մասնաւորապէս 1431 թուականէն սկսեալ մինչեւ 1440՝ յաճախ ստիպուած էր այլազգի իշխաններու պատերազմներուն երեսէն իր աշակերտներուն հետ փախստական պտըտիլ Խլաթ, Արծկէ, Արճէշ, Լիմ կղզին, Բաղէշի կողմերը, Տարօնոյ Առաքելոց վանքը, և այլն: Այսպէս, տառական իմաստով ճեմաբան (ոտքի վրայ ուսուցում) էր մեր վարդապետին դպրոցը: Վախճանած է 1446 Մայիսի 15-ին, Մասեաց կողին վրայի Արկուռի գիւղին մէջ, կ'երեւի քարոզութեան համար դուրս եկած ժամանակ, ինչպէս սովորութիւն ունէր երբեմն թովմայի եղբայր Գորգի մեղիք և աշակերտները մարմինը փախադրեցին Մեծոփայ

վանքը և թաղեցին նոյն վանքի նշանաւոր վարդապետներէն իւր հրաշագործ ճանչցուած Մխիթար Ստանեցեոյ դամբանին կից:

Թովմա Մեծոփեցին նաև նշանաւոր դրող էր: Իր կարեւոր գործն է «ՊԱՏ-ՄՈՒԹԻԻՆ ԼԵՆԿԹԻՄՈՒՐԱՅ ԵՒ ՅԱՋՈՐԴԱՅ ԻՒՐՈՅ» անուն պատմագրութիւնը, որ թէև համառօտ, այլ արժեքաւոր է պատմական տեսակէտով, քանզի կը ներկայացնէ 60 տարուան (1387-1446) ժամանակակից պատմութիւն, ուր ակահատեա հեղինակը ո՛չ միայն ճշգրիտ կերպով կու տայ Լենկթիմուրի և յաջորդներուն արարքները, այլ և թիւրքմէն ցեղերու արշաւանաց և պատերազմներուն նկարագրութիւնը: Դիրքը երեք յաւելումով կամ յիշատակարան ունի՝ հեղինակի գրչէն ելած. (ա) «Վասն միաբանութեան Հայոց և օծման կաթողիկոսի յամին ՊՂ» (1441). (բ) Յաղագս էջմիածնի օրհնութեան», (գ) «Վասն աքսորման Կիրակոս Կաթողիկոսի»: Մեծոփեցին ժե. դարու միակ ճշմարիտ պատմիչն է: Լեզուն գրաբար է, թէև քիչ մը աղճատ գրաբար: Նկարագրութիւնները սակայն չափազանց սրտաճմլիկ են: Թովմայի գրական աշխատութիւններուն մէջ յիշել պէտք է նաև իր «Արատք յաղագս պաշտամանց եկեղեցեաց Հայաստանեայց» գրութիւնը, որ արդէն անցած է տպագրեալ ժամագիրքի և Տօնացոյցի մէջ:

Գ.

Կրնանք բնել թէ Թովմա Մեծոփեցի այս անկման, տւելի ճիշդը՝ ճգնաժամային, երկունքի դարերու բուն, կեդրոնական դէմքն է: Գլխաւորապէս ինք եղաւ 1441-ին էջմիածնի կաթողիկոսութեան վերականգնիչը: Դրիդոր Տաթևացիի աշակերտ և անոր գաղափարներուն շարունակողը՝ Թովմա Վարդապետ եռանդուն գործիչ մը դարձաւ կաթողիկոսական աթոռի էջմիածին փոխադրութեան ծրագրին համար: Իրեն աջակից դառաւ ո՛չ միայն Արեւելեան բազմաթիւ Վարդապետներ, այլև Պրուսայի Յովակիմ Եպիսկոպոսը, որ ապա Կ. Պոլսոյ Հայոց առաջին պատրիարքը

եղաւ, ու մինչև իսկ կիլիկեան կաթողիկոսներ: Անոնք լաւ կը սկսէին կաթողիկոսական աթոռը փոխադրել էջմիածին, իր նախկին կեդրոնավայրը: Հայուն ցրուածութիւնը և քաղաքական վիճակի տնկայունութիւնն անհրաժեշտ պահանջ դարձուցած էին աթոռի այս վերադարձը: Ուստի Մեծոփեցին իրեն համախոհ կարգ մը եկեղեցականներու հետ նամակ գրեց Սիսի մէջ հասաղ Գրիգոր Թ. Մուսարեգեանց Կաթողիկոսին, որ էջմիածին փոխադրութիւն թալց Մուսարեգեանց չուղեց ընդունիլ հրաւերը: Ասոր վրայ Վաղարշապատի մէջ եկեղեցական մեծ ժողով մը դամարուեցաւ և ժողովականները ընդհանուր հաւանութեամբ նոր կաթողիկոս մը ընտրեցին, Կիրակոս Վիրապեցին, զոր և օծեցին իբրեւ «Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս»: Այս մեծ դէպքին նկարագրութիւնը արդէն ուրիշներ ըրած են հարկ եղած մանրամասնութիւններով, զորս հոս կրկնել մեր նպատակէն դուրս կը համարենք:

Միայն կ'ուզենք այդ դէպքին առնչակից մէկ իրողութեան վրայ ուշադրութիւն հրաւիրել, քանի որ առիկա մեր նիւթին էական մասն է: Մեծոփեցին իր Յիշատակարանին մէջ կը յայտարարէ թէ Կիրակոսի կաթողիկոս օծուելուն վրայ, ինք իր աշակերտներով և վարդապետներով, լման տարի մը դեղերեցաւ Ս. էջմիածնի դուռը և թէ յետոյ իր անձին դէմ ալ սկսած յարձակումներուն և սպառնալիքներուն հետեւանօք ստիպուեցաւ անկէ հեռանալ: (Դարեգին Վարդապետ Յովսէփեան, ԹՈՎՄԱ ՄԵՏՈՓԵՑՈՒ ԿԵԱՆՔԸ, էջ ԻԵ.): Հոս կը տեսնենք Թովմա Մեծոփեցեոյ իրատեսութիւնը: Ան կ'ուզէ իր դպրոցն ալ փոխադրել էջմիածին և զայն վերածել Հայրապետանոցի կեդրոնական վարդապետանոցի աստիճանին: Շատ ուղիղ և անհրաժեշտ քայլ մը: Դժբախտաբար հակառակորդ կուսակցութիւնը չուղեց թոյլատրել ասոր, և աւաղելի հետեւանքներով Արդ, կ'արժէ շեշտել այն կենսական յարաբերութիւնը, որ կայ հայ կաթողիկոսութեան և հայ դատաւարականութեան միջև: Երկունք իրարմէ զտեղ միշտ վտանգաւոր նկատուած

է: Ոսկեգործուն, Սահակ Պարթեւ և Մեսրոպ Մաշթոց հայրապետներու օրով, վաղարշապատի մայր-վարժարանն էր ամբողջ Հայաստանի լուսաւորութեան կեդրոնը: Զ. և Ի. դարերուն, Դուինի կաթողիկոսարանին կից վարդապետարանը, իր ծաղկեալ վիճակով, կարող էր արտադրելու կաթողիկոսական տիպոն արժանաւորապէս լինող եկեղեցականաց երկար շարք մը:

Հայուն պատմական կեանքին մէջ շարունակ դորձած են կեդրոնախոյս և կեդրոնաձիւղ ուժեր՝ բնական հակամարտութեամբ: Ե. դարու սկիզբէն ի վեր, գլխաւորապէս քաղաքական աննպաստ պարագաներու բերմամբ, կեդրոնախոյս ուժերն աւելի դորձան եղած են և ազդեցիկ տարած գլխակին հասցուցած: Կեդրոնաձիւղ ուժերու մէջ կարեւորագոյնը պէտք է համարել Հայց. եկեղեցին իր կաթողիկոսական կազմակերպութեամբ, որուն բնական և անդանդառելի օժանդակը կը համարենք հայ դաստիարակութիւնը:

Ինչո՞ւ էջմիածին հայ կաթողիկոսութեան բնական կեդրոնն է: Աւանդական և ա՛յլ նկատումներէ զատ, աշխարհագրական դիրքն ալ զայս կը պարտադրէ: Պատմութեան ընթացքը աշխարհագրական տուեալներով կը կառավարուի: Հայաստանի սահմաններուն մէջ, հո՞ծ ու միապաղաղ բնակչութիւն պահելով միութիւն յառաջ բերելու կարող միակ ընդարձակ հարթովայրը Երասխի միջին հովիտը կամ Այրարատեան դաշտագետինն է: Ասոր համար Հայաստանի գրեթէ բոլոր մայրաքաղաքները, հին և նոր, այս դաշտագետինն վրայ կամ անմիջականօրէն անոր կից դիրքի մը վրայ շինուած են, այլով բանիւ՝ Երասխի կամ անոր մէկ բազուկին վրայ: Եւ դարձեալ, Հայը իր անկախութիւնը կորսնցնելէ վերջ՝ դարեր անցնելով երբ վերստին իր անկախութիւնը ձեռք կը բերէ, ամէն անգամ ալ այս վերականգնումը Այրարատեան աշխարհին հետ կապակցութիւն ունեցած է:

Վանայ լիճին շրջակայքը «երկրորդ լուսագոյնն» է աշխարհագրական տեսա-

կէտէ, ինչպէս Ուրարտական (Խալդիական) պետութեան և Արժուհեաց թագաւորութեան պատմութիւնները մեզի կ'ուսուցանեն. բայց ամբողջ Հայաստանի ու Հայսեթեան տեսակէտէն՝ Վանայ լիճին շրջակայքն անգամ չի կրնար Այրարատեան դաշտագետին տեղը բռնել: Ուրեմն կը տեսնենք թէ ինչո՞ւ էջմիածինը հայ կաթողիկոսութեան բնական կեդրոնն է. որովհետեւ վաղարշապատ Այրարատեան դաշտի սրտին վրայ է: Տարօն (Աշտիշատ) ալ իբրեւ կաթողիկոսութեան կեդրոն չկրցաւ էջմիածնի հետ մրցիլ՝ ինչպէս Դ. դարու Հայ եկեղեցւոյ պատմութիւնը մեզի կը մատնանչէ:

Ըսինք թէ Վանայ լիճին շրջակայքը «երկրորդ լուսագոյնն» է, և հայ կաթողիկոսութեան պատմութիւնն իսկ զայս կ'ապացուցանէ: Երբ կաթողիկոսական տիպոն Դուին կամ Շիրակ պահել անկարելի եղաւ, Յովհաննէս Պատմարան կաթողիկոսի վերջին օրերէն սկսեալ գրեթէ կէս դար՝ Աղթամար, Սալնապատ կամ Վարագ էր Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութեան առաջնորդը, մինչեւ որ քաղաքական պարագաներ ներեցին կեդրոնին Արգինա և ապա Անի փոխադրութիւնը: Այնպէս կ'երևի թէ Թովմա և իր ընկերներն ի սկզբան մտադիր էին հեռաւոր Սիսի (Կիլիկիոյ) տեղ Աղթամարի արդէն գոյութիւն ունեցող Աթոռը Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութեան կեդրոն ընել, և այդ միտքով ալ կը ջանային նոյնպէս Վանայ լիճին շրջակայքը փոխադրել հայ դաստիարակութեան կեդրոնը: Տեսանք թէ ինչպէս ձախողեցաւ այդ ծրագիրը և Գրիգոր Տաթեւացի իր կեանքով տուժեց այդ սխալը: Մենք կը խորհինք թէ Նախախնամութիւնն էր որ վերջապէս առաջնորդեց ամենալաւ կարգադրութեան, թէ հուսկ ուրեմն իմացան Մեծօփեցին և իր ընկերները թէ կաթողիկոսութեան կեդրոնը էջմիածին փոխադրել էր խնդիրին միակ ուղիւ լուծումը:

Բայց մի քանի բաներ արդելք էին նպատակի կատարեալ իրագործման. (ա) կաթողիկոսութիւնը, որ առաջ երկճիւղ էր, փոխանակ միանալով՝ հիմա երբեակ բաժանում մը ունեցաւ: Ո՞վ էր յանցա-

ւորը, կամ ո՞ւր էր սխալը, այդ մեր ներկայ ուսումնասիրութեան սահմանէն դուրս է. (բ) արդէն գոյութիւն ունեցող Երուսաղէմի Պատրիարքութեան վրայ քիչ ետքը (1461-ին) աւելցաւ Կ. Պոլսոյ Պատրիարքութիւնը. (գ) Էջմիածնի մէջ կամ անմիջական մօտերը իսկոյն հայ գոսախարակութեան մեծ կեդրոն մը ստեղծել անկարելի եղաւ, գլխաւորապէս Արեւելեան Կղերականութեան մէջ յառաջ եկող երկպառակութեան երեսէն:

Երուսաղէմի և Կ. Պոլսոյ Պատրիարքութիւնները, մէկը նաւիրական, միւսը թերեւս անհրաժեշտ, բայց երկար տառն կեդրոնախոյս, անջատիչ ազդակներ եղած են: Յայտնի է Երուսաղէմի կարեւորութիւնն իբրեւ համաքրիստոնէական ուխտադնսցութեան կեդրոնը, և փաստ է թէ աշխարհի ամէն ծայրերը տարածուած Հայութեան բնկորներն այս ուխտադնսցութեան շնորհիւ իրարու հետ հաղորդակցութեան գալու, զիրար ճանչնալու առիթը կ'ունենային. բայց հարց է թէ Երուսաղէմ ըստ արժանւոյն ճանչցա՞ւ իր այդ պատահութիւնն ու պարտականութիւնը: — Կ. Պոլսոյ ձգողական զօրութիւնը, Հայաստանէ շարունակ հայ բնակչութիւն իրեն քաշելու կողմէն մանաւանդ, Էջմիածնի համար անդարմանելի կորուստ մըն էր. բայց շատ մը ուրիշ տեսակէտներով ալ — քաղաքական, ընկերական, ինչպէս և կրթական ու գրական — ահաւոր մրցորդ մըն էր Օսմ. Պետութեան մայրաքաղաքը, և չէր նպաստեր Այրարատեան Հայութեան զարգանալուն: Կ. Պոլիս էր որ նախ նորածին հայ ազադրութիւնն ալ իրեն քաշեց՝ փոխանակ Էջմիածին շրջելու:

Դժբախտաբար, հայ կաթողիկոսութեան կեդրոնն Էջմիածին վերադարձնելէ ետքն ալ, մինչեւ ժիւ. դարու մէջ տեղերն առկարելի եղաւ հայ գոսախարակութեան կեդրոնը հոն ընել, և ահաւոր էին ասոր վնասները: Ինչո՞ւ Հայութեան համատարած մարմինը, իր կեդրոնական մասովը լոյս չի տարածեր, և եզերքներէն լուսաւորութիւն ստանալու ստիպուած ըլլար: Որովհետեւ սեւ-

ճուղեան, մոնկոլ-թաթարական և թիւրքմէն իրերայաջորդ արշաւանքներուն պատճառաւ Մերձաւոր և Միջին Արեւելքը բարբարոսութեան խոր խաւարի մէջ ընկղմեցաւ, բնակչութեան քրիստոնէական յառաջդիմասէր ատրիւրը ճզմուեցան, և առեւտուրով կամ դադութեանութեամբ Եւրոպա կամ անոր մօտ տեղեր գացողներն էին միայն, որ կրնային քիչ թէ շատ ուսում տեսնելու յոյս և առիթ ունենալ: Հայաստանի մէջ կը պակսէր այդ կարելիութիւնը:

Հոս կը տեսնենք նաեւ հայ վաճառականութեան և հայ լուսաւորութեան սերտ և դործնական յարաբերութիւնը: Եթէ Հին Ջուղայ իր ծաղկած վիճակով տեղը մնար, ուշ կամ կանուխ կրնար հայ գոսախարակութեան կեդրոն մը հայթայթել: Ուրեմն, Շահ Աբասի 1603-5 տարիներու մեծ տեղահանութիւններն ուրիշ տեսակէտներէ ի՞նչ անդարմանելի կորուսաներ որ կը նշանակէին Հայութեան ընդհանուր կեանքին համար, միւսնայնը լիւրջի ճշմարիտ էր նաեւ հայ գոսախարակութեան տեսակէտէն:

Այսպէս, մեր պատմական տեսութեան չզթան, որ Գրիգոր Տաթևացիէն մինչեւ Մովսէս Տաթևացի կ'երկարի, մեծաւ մասամբ Հայաստանէ դուրս շարունակող հայ գոսախարակութեան մը պատմութիւնն է, որուն հետ Էջմիածին դժբախտաբար կենսական մասնակցութիւն մը չունի: Այս երկուքուկէսդարերու միջոցին ընդհանրապէս Սփիւռքի մէջ է հայ գոսախարակութեան, հետեւաբար նաեւ հայ գրականութեան անդաստանը. և տարալից ու աստանդական վիճակի մէջ, ամէն ուր որ քիչ թէ շատ հնարաւորութիւն կար ծլելու և զարգանալու:

Դ.

1473 թուականին սկսող սոմանեան (թրքական) տիրապետութիւնը Հայաստանի և հայաբնակ երկիրներու վրայ՝ ազիտալի հետեւանք ունեցած է հայ մատակարարական և կրթական կեանքին համար, վստահ չի այդ տիրապետութեան տակ բոլորովին անչափացած է դեռ քանի մը վստիքերու մէջ իբր պլպլացող կանթեղներ շարունակուած ուսումնական կեան-

քը, և գրեթէ ընդհանուր դատարկութիւն մը ստեղծուած: Հաղիւ թէ քանի մը վարդապետներ կը յիշուին քիչ մը դատարկութիւն տեսած, որոնք իրենց ձեռնասուններուն ուսում կը ջամբեն, մեծ դժուարութիւններով, յաճախ անդէ տեղ փոխադրուելով և մինչև իսկ յաւաստաութեան մասնաւորով: Ժն. դարու սկիզբը իրրեւ ուսմանց վառարան փայլող այդ բազմաթիւ վանքերուն անունները գարուն գէպի վերջերն այլևս չեն յիշուիր (Արշակ Ալպոյաճեան, ԿՈՉՆԱԿ, 1939, էջ 220): Այսու ամենայնիւ, յաջորդող ԺԶ. դարը, որ Պարսից ու Օսմանեանց միջև գրեթէ անընդհատ տեւող հարիւրամեայ պատերազմի շրջանն է, որու թափըն ալ գլխաւորապէս անտէր Հայաստանն էր, իր նորանոր և անսահման տեւումներով՝ հայկական մշակոյթին համար ամենասոսկալի անկման դարը կը լուսնայ:

Այսպիսեան Երկրի մնացորդ վանքերը. — «(Մար-Հասան Բ.ով ընդհատուած է Պառնասից տոնի հաստատուն յաջորդականութիւնը», կը գրէ Գարեգին Արքեպիսկոպոս Յովսեփեան. «ինչպէս անսանք, Տաթևացին իսկ, որ 1387 թուին ապաստան էր գտել Շահապոնք բերդում, չի յիշատակում բերդի պաշտպան իշխանի կամ իշխանների անունները: Մանգոլական պետութեան անկումից մինչև Լանկթամուր, գրեթէ ոչինչ չգիտենք հայ իշխանութիւնների, գրանց թուում և Պառնասիների մասին. իսկ այնուհետև կըսած տեղեկութիւնները կցկատար են կամ զուրկ կուլտուրապատմական նշանակութիւնից»: (ԽԱՂԻՅԱՆՆԻԿ ԿԱՍ ՊԻՈՇԵԱՆԻՔ, ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍ, էջ 231): Այսու ամենայնիւ, ինչպէս Պրոֆ. Ն. Ադոնց կը գրէ, Պառնասիներու օրով ստեղծուած հաստատութիւնները պահեցին իրենց բարոյական արդեցութիւնը մինչև հայրապետական տիպի փոխադրութիւնը Էջմիածին 1441 թուին (ԱՆԻ, էջ ԺԹ.): Պառնասից իշխանութեան սահմաններէն դուրս, Արայի լեռան հիւսիսային կողմը Թեղեկեաց վանքը ծագկած վիճակի մէջ է գեո ԺԴ. դարու վախճանին: Իսկ վայց Զորի Արկղունք աւանի մօտ,

Պառնասից հովանիին տակ, համեմատաբար անհետ մէջ Ալիսակաւուր Աստուածմնի վանքը, իր գրչագրական դարոցով, ուր կը փայլին Աւագեւ Վարդապետ՝ գրիչ և սափրիչ Եղբորդին՝ Գալիք գրիչ, նաև Աբրահամ Վարդապետ՝ ծագկոյնկարիչ. այս վերջինիս «քաջ բարունակաւ» և «հետոք» տիպոսները կրելէն յայտնի է, որ նա փիլիսոփայական և տոտուածաբանական ճիւղերու ալ ուսուցիչ էր: Այս դարոցէն մեզի հասած վերջին յիշատակարանը 1498 թուականէն է (ԱՆԻ, էջ 227-238):

Այնչափ ծագկոյն Կեղաւոյի վանքէն այս դարու մէջ, միակ յիշատակ մը ունինք, 1491 թուականին հոն գրուած ձեռագիր մը: Գեղարդի կամ Այրիվանքի գրչական դարոցը գեո յառաջագէտ վիճակի մէջ է մինչև 1458-9 թուականը և բազմաթիւ ընդօրինակիչներէ զատ՝ Յովհաննէս ծագկոյն և Սեփանոս նկարող ու կազմարար ճարտար վարդապետներով կը պարծի: Եպիսկոպոսանիտ ալ է. եպիսկոպոսներուն յաջորդութեան թուականներն ունինք մինչև 1493: Գեղարդայ վանքին այս գրչագրական նշանաւոր դարոցը, գէպի դարուն վերջերը, դա՛րձեալ կը ծագկի Գրիգոր Վարդապետ և Յովհաննէս Եպիսկոպոս գրիչներու առաջնորդութեան ներքև. վերջին ծանօթ յիշատակարանը 1502 թուականէն է: Այնուհետև մեծ ընդհատում մը կայ մինչև 1603: — Անոր մօտակայ Եղաւոյի վանքէն ունինք 1464 - 1469 թուականներով կարգ մը գրչագիրներ. ապա այս վանքը կը մարի բոլորովին: — Գառնիէն և Հաւուց Թառն գէպի տրեւելք և Գեղարդէն ոչ հեռու Աղբոց Ա. Սեփանոս վանքը պահ մը կը փայլի 1442-52 թուականներուն. բայց սափ ալ յիշատակութիւնը կը վերջանայ 1471 թուականով: — Ամբողջ դարու միջոցին Թանախ վանքէն ունինք 1455 թուակիր տապանագիր մը քահանայի և 1491-ին գրուած ճաշոց մը: — Աւելի հարու՝ Շահապոնեաց զոյգ վանքերը, Կուէի և Օծոպի, գեո կեանք կը ցուցնեն գրեթէ մինչև դարու վախճանը, բայց այնուհետև Կուքի վանքը 1496-էն սկսեալ ամբողջ դար մը և Օծոպի վանքը

քը 1501-էն սկսեալ 70 տարի դադար կը ցուցնեն^(*)։

Արդէն յիշեցինք Հաւուց Թառի վանքը, ուր կար նաեւ Ժե. դարու մէջ-տեղերը գրչագրական լաւ դպրոց մը, որուն տանն ասին կ'օժանդակէին Այրիվանքի կամ Գեղարդայ կարող վարպետներն ալ։ Իր «Ամենափրկիչ» յուշարձանովը հաշակաւոր այս վանքն ալ եպիսկոպոսանիստ էր, և դոնէ 1423-էն ի վեր անոր աթոռակալ եղած Տէր Զաքարիա աշխատու դեր ունեցած է հայրապետական աթոռի էջմիածին փոխադրութեան և ապա նորընտիր կիրակոս վիրապեցի կաթողիկոսի գահընկեցութեան գէպքերուն մէջ։ Այս վանքը, հաւանորէն մեծ ուխտատեղի մը ըլլալուն շնորհիւ, Այրարատեան նահանգի բացառարար ամբողջ Ժե. և ԺԶ. դարերու միջոցին կանգուն և չէն մնացող վանքերէն մէկն էր (Գարեգին Արքեպս. Յովսեփեան, ՀԱՆՈՒՅ ԹԱՌԻ ԱՄԵՆԱՓՐԿԻՉԸ, էջ 30-32)։

Այս մնացորդ վանքերու մէջ տրուած դաստիարակութեան մասին կարեւոր կը սեպենք սա գիտողութիւնն աւելցնել, թէ Ժե. դարու կէսէն անդին փիլիսոփայական դաստաւանդութիւնները գրեթէ բոլորովին կը դադրին անոնց մէջ, և առաւելապէս ժամագիտական, մեկնաբանական և երաժշտական ուսումները կը շարունակուին՝ գրչագրական անհրաժեշտ վարժութիւններով միասին։ «Մանրուսմունք» կամ «Խաղդիրք» ըստած երաժշտական նախակրթանաց տետրակներ կ'ընդօրինակուին, սակայն այլևս վարդապետները մոռցած են խաղերուն ձայնական նշանակութիւնները, և շարականները կ'ուսուցուն լոկ բերնուց վարժութեամբ և անոնց եղանակներուն մէջ հետզհետէ կը սպրդին պարական, արաբական և թիւրքմենական եղանակներու ձայնական ելեւէջներէն զօրաւոր ազդեցութիւններ։

Աղբաւաւայ եւ Խիզանի գրչութեան դպրոցները.— Ազէտներէն ու աւերումներէն վերապրող կարեւոր կեդրոն մը Աղբաւաւայն էր, և այդ իր կղզիացեալ

պաշտպանեալ դիրքին շնորհիւ։ Հոս Աղթամարի մասնական կաթողիկոսութեան հովանաւորութեան ներքեւ, ԺԶ. դարէն ի վեր յատկապէս կը ծաղկէր գրչութեան արուեստը՝ իրար յաջորդող կարգ մը կարող ընդօրինակիչ վարդապետներու ձեռքով, թէեւ առանձնապէս նշանաւոր հանգիստցած չէ մանրանկարչութեան մէջ, ինչպէս Կիլիկիոյ դպրոցները և արեւելեան Հայաստանի մէջ Գլաձորի դպրոցը։ Այսու ամենայնիւ, իբրեւ նկարիչ ալ համբաւ ունեցած են Յովսէփ Աղբաւաւայցի և ապա Գրիգոր վարդապետը՝ «մեծ հռետոր», «քաջ հռետոր», «բարունապետ», «մեծ վարժապետ» և ա'յլ տիտղոսներով պատոււած, ու տոոր այլապէս աւելի տաղանդաւոր ձեռնասուն աշակերտը՝ Գրիգոր Աղբաւաւայցի, մեծահռչակ տաղասաց կաթողիկոսը (պաշտօնավարած իր 1512-1546-ին)։ Այս վերջինին ձեռքով պատկերազարդուած սենինք դոնէ երկու Մաշտոցներ և Աղեքսանդրի վարք մը (կիսով չափ) շատ հետաքրքրական նկարներով։

Բայց «այդ կողմից շատ աւելի նշանաւոր է Խիզանի դպրոցը», կ'ըսէ Գարեգին Արքեպս. Յովսեփեանց, «որ հոգեւոր կապեր ունենալով Աղթամարի հետ, սկսում է զերազանցել մանրանկարչութեան մէջ՝ իւր մի շարք իրար ժամանակակից կամ իրար յաջորդող վարդապետների գործերով, առանձնապատուկ ոճ ստեղծելով, երբեմն էլ տեղական-կենցաղական գունաւորութեամբ։ Բուն Աղթամարում համեմատաբար քիչ են մանրանկարիչները, եղածներն էլ աւելի կենդանական ու զարդագրութեան արուեստի մէջ ուշադրութեան արժանի քան պատկերագրութեան։ ԺԶ. դարն արդէն հայ արուեստի և մանրանկարչութեան անկման շրջանն էր, երբ գործում էր իբրեւ մանրանկարիչ և մեր Գրիգորիսը. բայց նա իւր ժամանակի լաւագոյն ներկայացուցիչներից մէկն է, ոչ զուրկ արտայայտութեան, կեցումների, շարժման քնական պատկերաւորման կարողութիւնից...։ Այսպէս և մեր Գրիգորիս (Աղթամարցին) բանաստեղծ էր, բայց երկրորդաբար և նկարիչ, գուցէ և գրիչ (ընդօրինակիչ)՝ նորա

(*) Քաղուած՝ Գարեգին Արքեպս. Յովսեփեանի ԽԱՂԴՐԻՔԻՆԿԻՉԸ կամ ՊՈՌՇԵՆԿԻՆԸ ուսումնասիրութեան ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՍԸ։

Թողած յիշատակարանից դատելով. և նա միակը չէ մեր միջնադարեան բանաստեղծների մէջ այդ կողմից. Խոստուր Կեչառեցի, Մկրտիչ Նազաչ, Յովսէփ Սերապետցի և Զաքարիա Գնունեաց Եպիսկոպոս աւելի կամ պակաս չափով արդիւնաւորել են իրենց տաղանդը նաեւ նկարչութեան կամ գրչութեան մէջ» (ՀԱՆԻ. ԱՄՍ. 1930, էջ 56-57): Ամբողջ շահեկան յօդուածը, «Ընդհանուր Գրական Աղբյուրի Աղբյուրացու մասին» (ՀԱՆԻ, էջ 41-60), արժանի է լսելի սերտագոյնութեան: Այսպէս, Կերեւի թէ գրչութեան և ծաղկելու (նկարադարձելու) արուեստներն Արճէշի կողմերէն քայլ առ քայլ Աղթամարի, Խիզանի և Բաղէշի ձամբով Ամիգ (Տիարաքիթի) փոխանցուեցաւ:

Զաքարիա Եպիսկոպոս Գնունեաց.— Ծագումով պոստիանցեղէն էր, բայց իր ծննդեան և պատանեկան կեանքի վրայով չունինք սեւեռ տեղեկութիւն. թերեւ ծնած է Սիւնեաց երկրին մէջ՝ 1500 թուականէն ետքը. և պատանեկութեանը ուսում առած է Նսայի վարդապետի մը ձեռքին տակ՝ հաւանորէն Սրկղունեաց աւանի մօտ Սպիտակաւոր Առաքելութեան վանքի մէջ: Կերեւի թէ գերդաստանի մէկ մասը հալածանքի երկունքն դադրած և տեղաւորուած է Բերկրի գաւառի Ամիգ թերակղզիին մէջ՝ Խիժ գիւղը, որով Զաքարիա իր ուսումը կը շարունակէ Աղթամարայ վանքին մէջ՝ Գրիգորիս Կաթողիկոսի և Յովսէփ վարդապետի ձեռքին տակ, և կ'ըլլայ յայտնի գրիչ, մանրանկարիչ և տաղասաց: Աւելի ետքերը Գնունեաց Եպիսկոպոս ձեռնագրուած սակայն արդէն 1538-էն առաջ իր թոռը ձգած և պանդխտութեան ելած է: 1544-ին զինք կը գտնենք Կ. Պոլիս, ուր Սամաթիա թագի Սաւրումանաթըր վանքին մէջ կ'ընդօրինակէ և կը նկարադարձէ Աղեքսանդրի Պատմութիւնը մամանակի Առաքելութեան Պատրիարքին համար: Ապա Հռոմ կ'երթայ, ուր Աղեքսանդրի Պատմութեան երկրորդ ընդօրինակութիւն մը կը պատրաստէ՝ նոյնպէս նկարադարձ: Յետոյ Հայաստան կը վերադառնայ և 1549-ին Լիւմ աշտպատի մէջ

Աւետարան մը կ'ընդօրինակէ և կը պատկերադարձէ: Եւ վերջապէս 1576-ին ալ Շարական մը կ'ընդօրինակէ, դարձեալ նկարադարձելով: Զաքարիայի արուեստին վրայ յայտնապէս կը տեսնուի եւրոպական վերածնունդի նկարիչներուն ազդեցութիւնը, որով իր վերջին նկարներն առաջիններէն շատ աւելի գեղեցիկ, բնական և կենդանի են: Զաքարիա բանաստեղծ ալ էր. բայց չենք գիտեր թէ արդեօք ուսուցիչ ալ եղաւ և աշակերտներ հասցո՞ւց: Իր մահուան թուականն ալ անծանօթ է մեզի: (Գրեթէ Եր. Բարսեղ. Յովսէփեան, ԽԱՂ-ԲԱՅԱՆՔ, Ա., էջ 240-247):

Յովսէփ Սերապետցի (չուրջ 1510-1560).— Մեր շնորհալի տաղասացներէն համարուող այս մատուցականը գրչութեան և ծաղկելու արուեստներ ալ մշակած էր: Գրեթէ Եր. Բարսեղին Եպիսկոպոս Յովսէփեան՝ Յովսէփի թողած ձեռագիրէն դատելով՝ կ'ըսէ թէ իրեւ զեղադիր՝ Յովսէփ չունի առանձին արժէք: Բայց կը յարէ միանգամայն թէ՛ երկու բանի համար մենք երախտագէտ ըլլալու ենք Յովսէփի հանդէպ: Նախ, «այդ ձեռագրի մէջ կայ... մի շարք խրատներ՝ գրչի առնեսի վերաբերեալ նիւթեր — թանաք, գրիչ, և այլևայլ գոյներ — պատրաստելու և թուղթ նշայելու մասին, որ մինչեւ այժմ մեզ պատահած այսպիսի խրատներից ընդարձակն է» (ԽԱՂ-ԲԱՅԱՆՔ, 1918, էջ 258, 259): Երկրորդ, «Յովսէփի պատմական այս նկարչութիւնը նրանով է արժանի ուշադրութեան, որ սկիզբն է մի երեւոյթի մեր մանրանկարչութեան պատմութեան մէջ. ինչպէս բանաստեղծութիւնը կրօնական կապանքներից սկսում է ազատուիլ և աւխաւիկ բնուէրութիւն ստանալ, նոյնը նկատուում է և մանրանկարչութեան մէջ. սրբազան գրքերից զտա, վիպական (Աղեքսանդրի Պատմութիւն) և պատմական գրքերն էլ (Խորենացի, Ագաթանգեղոս և այլն) սկսում են նկարադարձել բովանդակութեան համեմատ: Գրիգոր Աղթամարցին, նրա աշակերտ Զաքարիա Եպիսկոպոս Գնունեաց և Յովսէփ, որպէս Աղեքսանդրի Պատմութեան նկարողներ, միա-

ժամանակ են դործում: Սրբազան գրքերի մէջ հաս երբեմն հնում երևան են գալիս պատմական կամ կենցաղական նկարներ, բայց հազուադիւս: Ժ. Գորոց առաջ ամբողջական գրքերի աշխարհիկ մանրանկարչութիւն Հայոց մէջ ինձ յայտնի է (Նոյն, ԱՆԻ, էջ 260-1):

Կաթալի հայկական դպրոցը.— Խրիմու թերակղզիին վրայ Հայեր շատ կանուխէն ընդարձակ դադուք մը ունեցած են: Հոս, Սիւ ծովուն հիւսիսային եզրքը, Կաթա (Քեֆէ) քաղաքը հայկական դպրոց մը ունէր, որ հայ գրչութեան կարեւոր կեդրոններէն մին հանդիսացած է: Անոր ծաղկման շրջանը եղած է Ժ. Գորոց, բայց Ժ. և յաջորդ դարերուն ալ այդ շարունակած է, որովհետեւ մինչեւ Ժ. Գորոց վախճանը Կաթալի կամ Ղարսեցի մականուններով բազմաթիւ գրչներու կը հանդիպինք՝ իրեւ տաղասաց, ժամանակագիր, ևն.: Արդէն Որոտնեցիին և Գր. Տաթևացիին գործակից Մաղաքիա, Յակոբ և ա՛յլ Ղրիմեցիներ ունեցած ենք, որոնք բուն Հայաստանի մէջ դաստիարակութեան գործին մեծ դարկ տուած են: Կաթայի դպրոցին մէջ գրչութեան արուեստը շատ խնամքով կ'աւանդուէր. տակէ ծագում առած գրչագիրները մասնաւորապէս աչքի կը զարնեն իրենց մաքուր և գեղեցիկ գրուելու արուեստով: Ընդօրինակներն անհամեմատ գրադէտ մարդիկ են և քիչ են տառասխալները: Կը հասկցուի թէ այդ դպրոցին մէջ «գրիչ» ըլլալ ուղղով ամէն անհատ պարտաւոր էր Արիտակիսի և Գր. Սկեւռացոյ «Արուեստ Գրչութեան» ուղեցոյց դասագիրքը լիովին իւրացնել: Անշուշտ քերականութեան և ուղղագրութեան դասերն ալ հոն շատ ուշագրութեամբ կ'աւանդուէին. այնպէս որ Խրիմու ընդհանուր խօսակցական լեզուն թաթարթքերէն ըլլալուն հակառակ, մեր այդ տեղացի գրչներու լեզուն մաքուր Հայերէն է: Բայց մեզի կը թուի թէ այդ դպրոցին մէջ եւրոպական լեզու ալ, մասնաւոր իտալերէնը, քիչ թէ շատ խնամքով կ'ուսուցուէր, քանի որ Կաթա մեծ շահաստան (emporium)՝ նաւահանդիս մըն էր և առանձնապէս ձե-

նովացիք ընդարձակ վաճառականութիւն ունէին Խրիմ, ուր գլխաւոր առեւտրական տարրն ալ Հայեր էին: (*)

Ե.

Ջարքնուի առաջին ցանկեր.— Սեփանոս Սարգսեցի, իր ծննդավայրէն այսպէս կոչուած, կանուխէն օտանեանց մայրաքաղաքը՝ Կ. Պոլիս փոխադրուած էր իր ծնողաց հետ: Հոն մեծցած ու կրթուած և բաւական հմտութիւն ստացած, տեհն մը լեհական հայ գաղթականութեան մէջ ալ պտըտած և նոյնիսկ լատին լեզուն ուսած, Կ. Պոլիսէ իջմիածին երթալով, Գրիգոր Կաթողիկոսէն աթոռակից ընտրուեցաւ 1541-ին: Այս կերպով պահ մը նոր տարր մը կը սկսի իջմիածնի մէջ գործել և կեդրոնական Աթոռին վրայ ներդրածել, ու նոր շարժում և օգտակար գործունէութիւն մը ծայր կու տայ այնտեղ, թէպէտեւ շուտով դադարելու սահմանուած: Օրմանեան Սրբազան զոհունակ զգացումով մը կը յիշէ Սալմաստեցիին միահեծան կաթողիկոսութեան շրջանն ալ, որ ազգային զարգացման արշալոյսը եղած է: Թէպէտեւ ըստ ինքեան շատ մեծ էր Սալմաստեցիին իրագործածը, կ'ըսէ, սակայն վերջէն մեծամեծ արգիւնքներ յառաջ բերաւ» (ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ, էջ 2237-8, 2260-1): Դէթ իջմիածնի բաւական մօտ կեդրոնի մէջ կրթական և գրական նոր գործունէութիւն մը կը տեսնուի: Կիւսուռաց մենաստանը, 70 տարի դադարէ մը յետոյ, 1561 թուականէն սկսեալ նոր արգիւնաւորութիւն կը ցուցնէ (Յովսէփեան, ԽԱՂԲԱԿԵԱՆՔ, Բ., էջ 45-7):

Ժամանակիս, արեւմտեան Հայաստանի մէջ իրենց ուսումնական ջանքով, եթէ ոչ երկասիրութեամբ, նշանաւոր անձերուն զլուխը պէտք է յիշենք Մաղաքիա Դեղանցի վարդապետը, 1525-50 թուականներուն ծաղկած, որ 1545ի տանները յաջողեցաւ սուլթանական արտօնութիւն ալ ստանալ Դերջանի ու Բարերդի և ընդհանուր Բարձր Հայքի

(*) Օգտուած եմ Պրոֆ. Դոկա, Աշոտ Արրահամանի յօդուածէն, ԷՋՄԻԱՄԻՆ, ամսագիր, 1944, թիւ Ա., էջ 39-51:

չրջաններու Հայերէն պահանջուած այդ զղուելի մանկամուկը դադարեցնելու: Դերջանցի ազգասէր վարդապետը ոչ միայն այս մեծ երախտիքով ու աշխարհաչէն ձեռնարկներով նշանաւոր եղած է, այլ և իր բանիբուն հմտութեամբ (Օրմանեան, ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ, էջ 2237-8):

Դերջանցիին գրացի, հաւանաբար և աշակերտ ու շարունակող եղած է Ղուկաս Խորճեմազի վարդապետը, իր ծննդավայր Կեղի (այժմ Քլի) գիւղաքաղաքին անուամբ յաւէտ Կեղեցի ալ կոչուած, որ իր վարած դպրոցով հասցեցած է օգտակար աշակերաններու բազմութիւն մը և իր ձեռնասուններէն ելած են մի քանի արժանաւոր կաթողիկոսներ եւս: Հռչակուած էր իրբեւ «գլուխ ամենայն վարդապետաց ժամանակին» (Եսայի ԱՆԻ, էջ 2261, 2292): Այս դպրոցը ծաղկած կ'երեւի 1560-1590 թուականներուն: — Ստեփանոս Սալմասեցի, Մաղաքիա Դերջանցի և Ղուկաս Կեղեցի, այս երեքը եղած են գրեթե իսկաւոր ռահլիրանները նոր յառաջդիմութեան, որոնք ահագին անկումէ մը ետքը առաջին շարժումը տունին դարձնումի դարերուն:

Ամբայ (Տիգրանակիւրսի) դպրոցը.— Ընդհանուր անկման մէջտեղ բացառութիւն կազմողներու կարգին ամենակարեւոր տեղը կը բռնէ Ամբայ կամ Տիարակքի (արդի Հայոց կողմէ սովորաբար «Տիգրանակերտ» ըսուած) քաղաքի դպրոցը, որ հիմնուած ըլլալ կը թուի Մկրտիչ Նալպաե բանաստեղծ (տաղտաղ) Եպիսկոպոսին ձեռքով: Սա ծնած բաղէչի հիւսիս-արեւելեան կողմի Պոռ գիւղը, իր ուսուցիչ տաւ ըլլալու է Խիզանի դպրոցին մէջ. 1430-ին Եպիսկոպոս ձեռնադրուած Ամբայի և 1470 ու 1480 թուականներուն միջեւ մեծած ըլլալով, 40-45 տարի շարունակ պաշտօնավարած է այդտեղ: Դարձունեայ և ճարտարախօս կրօնաւոր, միանգամայն ունէր գրելու տաղանդ և թողած է երկոտասնեակ մը գեղեցիկ տաղեր: Նաեւ վարպետ զձազբիչ (նաղաչ) էր, որմէ տաւ է իր մականունը. այսինքն գիտէր ձեռագիրներ դարձարել իրեն յատուկ սճով մը՝ ծաղկանկար պատկերներով: Մկրտիչ

Նաղաչ Եպիսկոպոսն ալ թովմա Մեծօփեցեայն հետ մասնակցած է 1441-ին վաղարշապատի ժողովին: (ՅԱԼԵՂԱԾԻՆ համար տես յօդուածիս վերջը՝ էջ 69):

Կ'ուղէինք աւելի մանրամասնութիւններ գիտնալ սոյն Ամբայ դպրոցին վրայով, ուր Ժ. Դարու մէջտեղերէն ետքը կը դասախօսէր Յովհաննէս Շիրակ վարդապետը, որուն աշակերտ եղած են Ղուկաս Կեղեցի, Սրապիոն Ուսնայեցի և Պետրոս Կարկառեցի վարդապետները: Բարգէն կաթ. Կիւլիսիան՝ Գրիգոր Դարանաղցեայ ժամանակագրութենէն քաղելով, բարացուցական մանրագէտ մը կը պատմէ սոյն երեքին վերաբերեալ: Ասոնց ուսուցիչ Յովհ. Շիրակի ժամանակակից ու նախածորդ Նիսիսկ Աւագ վարդապետ մը կար, Հիսկեակ մականունակալ, որ շատ աշակերտներ հանած ըլլալով, մեղադրանքի խօսքեր հասցուցեր է Շիրակին, թէ «Դուն այսչափ տարիներէ ի վեր վարդապետ ես և երեքէն աւելի աշակերտ չես հանած»: Շիրակ հետեւեալ կերպով պատասխաներ է Հետեւակին. «Նապատառներ և աղուէսներ ամէն տարի ձագ կը բերեն և ծնածներն ալ աղուէս և նապատառ են, անգոր և տկար. իսկ առիւծը երեք տարին անգամ մը կը ծնի մէկ կամ երկու կորիւն. և ծնածները առիւծ են, հզօր և բոլոր գաղաններու թագաւոր»: Շիրակ հարկաւ մեծաբանութիւն մըն էր որ կ'ընէր՝ ակնարկելով Ղուկասի, Պետրոսի ու Սրապիոնի. բայց, մանրագէտը պատմող Դարանաղցին այս խօսքին մէջ այդ երեքի տաղաւայ մեծութեան գուշակութիւն մը կը տեսնէ (ՊԱՏԱՐԱԹԻԻՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱՅ ԿԻՂԻԿԻՈՅ, էջ 252-3):

Կ'երեւի թէ Յովհաննէս Շիրակի մահէն վերջ՝ Ամբայիք իրենց սիրելի դաստան համար մնայուն յարմար դասախօս մը չկրցան գտնել տարիներով, որով՝ ըստ Դարանաղցեայն՝ անոնք երբեմն Կարկառի Ս. Տիմոթէոս վանքէն բռնի իրենց քաղաքը կը տանէին Պետրոս Կարկառեցի վարդապետը. բայց նա ժամանակ մը յետոյ կը վերադառնար իր վանքը (Եսայի, ԱՆԻ, էջ 251, 253):

Սրապիոն Ուսնայեցի.— Ամբայ դըպ-

րոցը **ԺԶ**. դարում վերջերսն և **ԺԷ**. դարում սկիզբը պահ մը արտակարգ փայլով փայլեցաւ Սրապիտն Ուսհայեցոյ ներքեւ: Սրապիտն բնիկ եղեսիացի մեծահարուստ ընտանիքի մը զաւակն էր, նշանաւոր իր բարեգործութիւններով: Յովհ. Շիրակի գլխաւոր աշակերտներէն եղաւ, և ապա 1586 Փետր. 20-ին վարդապետական դասադան ստանալով Դուկաս կեղեցիէն, իսկոյն առաջնորդ ընտրուեցաւ իր ծննդավայրին: Յետոյ Ամիգ քաղաքի Հայոց առաջնորդ հրաւիրուելով՝ եպիսկոպոսացաւ: Այստեղ «կարգեաց դասարան գրոց աշակերտաց և ուսուցանէր»: Դպրատան մէջ միօրէն կը մշակուէին դպրեմանքերու սովորական ուսմանց նիւթերուն հետ՝ յատկապէս նոր լեզուներու գիտութիւնը. նաեւ ձեռագիրներու ընդօրինակման և ծաղկազարդման արուեստը: Աւաքել Դուրիթեցի պատմիչի վկայութեամբ համեմատ (էջ 10)՝ Սրապիտն վարդապետի հասցեացած աշակերտները «արք երեւելիք և տնօւնիք» հանգիստացան: Սրապիտնի աշակերտներն են՝ Դրիգոր կեսարացի, Բարսեղ Ամգեցի, Յովհաննէս Ուսհայեցի, Արիստակէս Տարսնեցի, Յովսէփ Հղբեցի, Յովհաննէս Հղբեցի, Յովհաննէս Քաջբերունի և Մովսէս Տաթևացի: Այդ կարող աշակերտներէն՝ Դրիգոր կեսարացին ապա կ. Պոլսոյ պատրիարք եղաւ, Յովհաննէս Ուսհայեցին Հալէպի դպրոցը ծաղկեցուց և Մովսէս Տաթևացին Էջմիածնի նշանաւոր բարեկարգիչ կաթողիկոսը եղաւ: — Դուրիթ և Մելքիսեդեկ կաթողիկոսները՝ Սրապիտն Եպիսկոպոսի հարստութենէն օգտուելու համար, զայն 1603-ին հրաւիրեցին Էջմիածին՝ իրրեւ աթոռակից թաղմելու կաթողիկոսական զահը, որուն արժանի ալ էր ո՛չ միայն իր բարեպաշտութեամբ, այլ և բազմակողմանի հրամարտութեամբ վարչական կարողութեամբ: Սակայն 1604 Դեկտեմբերին Շահ Արասի ծանօթ հրամանին համեմատ տեղահանուեցաւ և Սպահան արազբուեցաւ, և այսպէս նա ընթացաւ խաչի ճանապարհ մը Այրարատեան դաշտի գծախառն ժողովուրդին հետ: Կորսնցուց բոլոր հարստութիւնը, պարտքի տակ ինկաւ:

Հակաթոռ Մելքիսեդեկ կաթողիկոսի զորպարտութեամբը քիչ մնաց որ Սրապիտն Շահին հրամանով կախաղան ալ հանուէր, որմէ Զուգայեցոց միջնորդութեամբն ու բարեխօսութեամբը դաւաճաւ տղատեցաւ (1605-ին), և աթոռէն հրաժարելով՝ Ամիգ վերադարձաւ: Հասնուէն իր սիրասուն սաները ժողովելով ստքերուն քով, նոր եռանդով մը ձեռնարկեց իր դասախարակչական պաշտօնին: Յաւալի է որ շատ չանցած (1606 Ապրիլի 26-ին) պատահեցաւ իր մահը, և աշակերտները ցրուեցան: Մովսէս Տաթևացի լացաւ իր թանկագին վարդապետին կորուստը, յաջորդ տարին Ուսհայի մէջ գրելով ողբ մը Սրապիտնի ի յիշատակ:

Ամգեցիք արդարեւ խիստ թախտնածանօք հրաւիրեցին Դրիգոր կեսարացին, որ զայն ու իր բազմերախտ ուսուցչին կիսատ թողած կրթական օգտաշատ գործը շարունակէ: Բայց կեսարացին նախամեծար համարելով կ. Պոլսոյ Պատրիարքութեան փշալից գահը, չուզեց վերադառնալ լուսաւորութեան ընդհատուի գործը ստանձնելու, և այսպէս վաղամամ շիջաւ Ամգայ խոստմնալից դպրոցը, որ սակայն իր կարճատեւ գործունէութեամբն ալ սահմանուած եղաւ գիտութեան ջահը փոխանցելու կարեւոր կեդրոններ և մնայուն արգիւնքներ արձանագրելու (Հմմտ. Հայր Ե. Ակինեան, ՀԱՆԳՒ. ԱՄՍ. 1933, էջ 164-5, 177, 310-3):

Նոր օծանդակ մը հայ դասխարակութեան. — Ուսհայեցի Սրապիտն կաթողիկոս ջանք ունեցած է քաղաքութեան միջոցաւ ալ հայ ազգը լուսաւորելու: Յովհաննէս Անկիւրացին, որ 1643-ին վենետիկի մէջ ապագրեց Ներսէս Շնորհաւուոյն ՅԻՍՈՒՍ ՈՐԴԻ տաղերգութիւնը, որ այդ դարերուն իրրեւ դպրոցական դասագիրք ալ կը գործածուէր, անոր յիշատակարանին մէջ կը յայտարարէ որ ապագրութեան արուեստին հետեւելու մասին իրեն դրդում և պաշտօն տուողը Սրապիտն կաթողիկոսն եղած է (Զարբանեկեան, ՆՈՐ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ, էջ 288): — Հայ ապագրութեան սկիզբնաւորութիւնը պատահած է ԺԶ. դարում սկիզբներուն (1512-15-ին): Այդ դա-

2.

րերուն մինչ մէկ կողմէն զրական տարադրութիւնք տղրալի ամլութեան դատապարտուած էին մեր մէջ, միւս կողմէ եւրոպայ տրգէն 1456-ին կուժեմպերկ գերմանացւոյն ձեռքով դրած էր այն հիանալի գործիքը՝ որ արեւմտեան յեղաշրջութեանց զլիսաւոր ազդակներէն ու քաղաքակիրթ երկիրներու անհրաժեշտ պէտքերէն մէկը պիտի ըլլար, այսինքն՝ տպագրական մամուլը: Հայ ժողովուրդը, որ Արեւմուտքի հետ առեւտրական սերտ յարաբերութիւններ հաստատած էր կանուխէն, տպական ազդերու մէջ առաջինն եղաւ եւրոպական այդ անմահ և անմահացուցիչ գիւտի բարիքներուն հաղորդ ըլլալու գովելի գործին մէջ: Այս մասին ժ. Գորուն երախտիք ցուցուցած են կիլիկեցի «մեղաւոր Յակոբ» ուն և ապա Աբգար ղալիքը: — Հայ մտաւորական վերածնունդին տարաշրջան էր այս և սկիզբն այն շարժման որ վերջապէս վերակենդանացուց մահուան դատապարտուած հայ լեզուն ու գրականութիւնը: Տպագրական մամուլ ունենալու մասին փափաքն ու ջանքը ապացոյց մըն էր որ հայ միաքը կենդանի և արթուն էր և միջոցներ կը փնտռէր ընդհանուր վերադարձնումի: Մամուլն ալ, որ ըստ ինքեան ղալիք մըն է, ինչպէս արուեստ մը, արդարեւ ի սկզբան մեր մէջ ներմուծուեցաւ օգտապաշտական նպատակով, այսինքն ուղղակի ժողովուրդի կրօնական կեանքին ծառայելու: Քիչ յետոյ միանգամայն զուտ ղալիքական գործածութեան յատուկ բաղմոպիտի գիրքեր ալ կը հրատարակուին: Եւ երրորդարար, բնական փափաք մը արթնցաւ նաեւ փութութեան ու ցեցերու որս ինկած թանկագին հին երկերու գրչագիրներն անկորուստ պահելու՝ տպագրութեան միջոցաւ: Այսպէս, տպագրութիւնն ազդային դատարարական տմենագլխաւոր մէկ ազդակը կ'ըլլայ: — Ինչպէս հաշուար, նոյնպէս դպրոցական այդ գիրքերու հրատարակութեան մէջ Զուգայեցի և Ագուլեցի վաճառականներն, որ այդ տուններն ընդարձակ գործառնութիւններ ունէին եւրոպայի մէջ, մեծ գոհուլութիւններ յանձն առած են:

Կիլիկեան ԴՊՐՈՅԸ. — 1. Ագարիա Զուգայեցի Կարողիկոս Կիլիկիոյ. — (1584-1601). — Հօր անունը Պօղոս. Ագարիա ծնած է 1534-ին Հին Զուգայ: Երկար տանն ուսուցիչ եղած է Սոսյ Աթուր ընծայարանին մէջ և բազմաթիւ կարող աշակերտներ հասցուցած, որոնք զինքը բարձրօրէն զնահատած են: Իր կարողութիւնը և արժանիքը բարացուցելու համար, ժամանակակից գրողներ զինքը կը կոչէին «քաջ բարունապետ», «տիեզերալոյս վարդապետ»: Ագարիայի ուսուցչական աշխատութեանց մէկ արգասիքն է Քերականութեան Մեկնութիւն մը: Եղած է նաեւ տաղասաց (Բարգէն կաթ. Կիլիկեական, ՊԱՏՄ. ԿԱԹՈՂ ԻԿՈՍՍԱՅ Կիլիկիոյ, էջ 149-161):

2. Յովհաննէս Գ. Անթիպի Կարողիկոս Կիլիկիոյ (1602-1621). — Հօրը անունը Յակոբ, մօրը՝ Թամամ. ծնած Անթիպ, 1550-ի տունները: Եղած է եղիադար Կաթողիկոսի «հռչակաւոր և պերճական» աշակերտ և աշակից յամենայնի: Դարանազգի՝ ինքզինք ժամանակակիցը կ'անուանէ «Մեծ Յովհաննէս վարդապետ Անթիպի» երաժիշտ և բարձրարարառ քաղաքի տիեզերացի: Իսկ ուրիշ յիշատակագիր մըն ալ «երաժիշտ քաջ քաղաքացի» տիտղոսը կու տայ իրեն: Անթիպին ալ հասցուցած է բազմաթիւ աշակերտութիւն մը, — Ներսէս Սեբաստացի, Յակոբ Ճգնիկ, ևն: Գրչագրութեան արուեստին ալ մեծ վարպետ էր Յովհաննէս (Նոյն, ԱՆԳ, էջ 201-2 և 215-227):

3. Պետրոս Կարկառեցի՝ աթուակից Կաթողիկոս Կիլիկիոյ (1601-1608). — Ծնած է Կարկառ, Կամադինէի կամ Եփրատացւոց երկրին մէջ՝ Հուսնումնասուրէն գէպի արեւելք, 1552-ին: Իր նախակրթական ուսումն առած է հաւանօրէն Ս. Տիմոթէոսի դպրեմանքին մէջ, իր ծննդավայրին մօտ, և յետոյ գացած՝ Ամիգ (Տիարպեիր) Յովհաննէս Շիրակ վարդապետին քով, ուր իրեն դասակից եղած են Ղուկաս Կեղեցի և Սրապիոն Ուսայեցի վարդապետներ, երկուքն ալ նշանաւոր գէմքեր՝ ինչպէս

մեր ազգային-եկեղեցական, նոյնպէս կրթական պատմութեան մէջ: Պետրոս, ըստ իր տապանագրին, 40 տարի ապրած է Կարկառի Ս. Տիմոթէոս վանքին մէջ, անշուշտ նախ իբրեւ ուսանող և ապա իբրեւ առաջնորդ և ուսուցիչ: Ըստ Դարանաղցի ժամանակագրին՝ Պետրոս վարդապետ շատ առաքինի էր, կարի հմուտ Ս. Դրոց և արտաքին ուսմանց, ժիր վարժապետ և բանիբունդաւորս: Շատ տառն կը նստէր Կարկառի վանքին մէջ, գեւրա չէր ելլեր: Երբեմն Ամգեցիներ բռնի կը տանէին զինքը քաղաք (բնականաբար՝ Տիարաքիւր) դատ տեսլու, բայց ժամանակ մը յետոյ կը վերադառնար իր վանքը: Անոր համբաւը տարածուեցաւ բոլոր Հայոց մէջ: Պետրոս Կարկառեցին կը տեսնէին իբրեւ մին այդ ժամանակի չորս գիտուն վարդապետներէն և նշանաւոր ուսուցիչ մը: Դժբախտաբար իրեն կենսագրութեան տառք՝ հայթայթող ընդարձակ տեղեկութիւններ չունինք: Կարկառեցին դատ տուած է Աստուածաշունչի Հին և Նոր Կտակարանաց բոլոր գիրքերուն վրայ: Աստուածաբանական խնդիրներու համար գործածէր է Կիւրղի Պարտաւանքը և Գր. Աստուածաբանի գործերը, բնական գիտութեանց համար՝ Բարսեղի Վեցօրէքը, չափական և թուական գիտութեանց համար՝ Սարկաւազ վարդապետը, քերականութեան և փիլիսոփայութեան համար՝ Դաւիթ Անյաղթի անունով շրջող թարգմանածոյ գործերը, քերթողութեան համար՝ Հովհաննիս, և այլն: Ուսուցած է նաեւ ժամագիտութիւն, երաժշտութիւն (այսինքն՝ շարական երգել), եկեղեցական և ընդհանուր պատմութիւն, և այլն: Իր օրական դաստիարակութիւնները գրի կ'առնէր ամփոփ կերպով և աշակերտները զանոնք ընդօրինակելով կը սորվէին: Հասցուցած է շատ մը կարող աշակերտներ, որոնք եկած են ոչ միայն մօտ տեղերէն՝ ինչպէս Կարկառ, Չնգուշ, Դարանգա, այլ նաեւ Թիւաւանի, Եւգոկիոյ, Տրապիզոնի և վանի պէս հեռաւոր քաղաքներէն: Իր շրջանաւարտները եղած են ուսուցիչ, վարդապետ, և այլն: Կ'աղէինք զե՛ն աւելի մանրա-

մասնութիւններ գիտնալ Ս. Տիմոթէոսի վանքին վրայով, որ իբրեւ զպրեմանք՝ վարդապետանոցը եղած կ'երեւի Միջագետքի ու Եփրատացւոց երկրին՝ մինչեւ Հալէպ, որովհետեւ Կարկառի զարոյցը Պետրոսէն ետքը Ագաթիա անուն երկրորդ կաթողիկոս մըն ալ տուած է Կիլիկիոյ Աթուին, ինչպէս նաեւ Յակոբ Արեւալիսկապոս անուն առաջնորդ մը Հալէպի (նոյն, ԱՆԴ, էջ 250-255):

Հալեպի դասաւանդը.— Ժ. Գարուն վերջերը, երբ Սիսոյ յալաղիկներու հաւրատահաբութեանց պատճառով անապահով նկատուած էր, Կիլիկիոյ կաթողիկոսները՝ Ագաթիա Զուղայեցի, Պետրոս Կարկառեցի, Յովհաննէս Անթեպցի, ևն., հարկ տեսան ժամանակաւորապէս հաստատուելու Հալէպ, որ մինչեւ Ժ. Գարուն կէսերը Սիւրիոյ մեծ և ծաղկեալ մայրաքաղաքը կը համարուէր, և հոն հաստատուած էր օմանեան լայնածաւալ պետութեան հարաւային դրան մեծ մաքսատունը: Բաղմաթիւ Հայութիւն մըն ալ հոս բնակութիւն ունէր: Կաթողիկոսական Աթուին առժամապէս Սիսէն Հալէպ փոխադրուելովը, ան նկատուեցաւ եկեղեցական-վարչական կեդրոն մը հայ կիսնքին համար: Գրական շարժումը, որ Տիարաքիւրի և Կարկառի մէջ սկիզբ առած էր, իր ազդեցութեան ենթարկեց նաեւ Հալէպը: Ժ. Գարուն առաջին տասնամեակին հոն կը գործէին Ագաթիա և Պետրոս կաթողիկոսներ, որոնք վախճանեցան ու թաղուեցան Հալէպ: Կարկառեցւոյն համար ըսուած է թէ տասնէն աւելի վարդապետներուն դաւադան տուաւ: Անոնցմէ մէկն էր Թիւաւանցի Կարապետ վարդապետը, որ Քօր մականունը կը կրէր, և Հալէպի զպրոպին վարիչն ըլլալով՝ անձանձիր կ'ուսուցանէր բոլոր աշակերտողներուն: Դպրատունը, որ Կարապետ վարդապետի վարչութեան տակ կազմակերպուեցաւ, բարձրաթիւ ընթացք առաւ երբ Սրապիոն Ուռհայեցւոյ ազգականն ու աշակերտը՝ Յովհաննիս Ուռհայեցի հրաւիրուեցաւ հոն: Յովսէփ վարդապետ, առաջնորդ Հալէպի, դասատան մէջ տնտեսածաբանութեան ուսուցիչն էր: Այս շրջանին Հա-

լէպի դպրատան մէջ կը տեսնուէին իշա-
չատուր Զէյթունցի (տպա արքեպիս-
կոպոս) իրրեւ երամիշա, Յակոբ Քահա-
նայ իրրեւ «քաջ քարտուղար», Վասիլ
Եպիսկոպոս իրրեւ վարպետը մանրա-
նկարչութեան արուեստին և Ղազար
Դպիր (տպա քահանայ) իրրեւ ուսուցիչ
գրչութեան արուեստին: Ղազար Դպի-
րէն գտաւ, երկու տարբեր Աստուածա-
տուրներ, Աւետիք, Թուսա Երէց, Ներ-
սէս Սերաստացի, Գեբէ մականունա-
նուն Հայրապետ, Գրիգոր Հռոմկլուցի և
Երկոպոս Քահանայ ժիրօրէն կը գրա-
ղէին գրչագիրներու ընդօրինակութեան
ու նկարազարդութեան գործով: Ամիգի
ու մինչեւ անգամ Տիգրիսի պէս հեռա-
ւոր տեղերէն կու գային ապսպրանք-
ները, և այդ շրջանին Հալէպ պատ-
րաստուած գրչագիրներ այսօր կը դար-
գարեն շատ մը եւրոպական և ազգա-
յին մատենադարաններու գորակները,
և անոնցմէ ոմանք հաղուագիւտ գան-
ձեր են: Բացի այս մնայուն գրիչներէն,
Հալէպի զոյգ եկեղեցիներու հովանոյն
տակ ու դպրատան կից գործեր են նաեւ
հոն պատապարուած վարդան ու Մկր-
տիչ Լեւոնցիները, որոնք իրրեւ Երու-
սաղէմի ուխտաւորներ Հալէպ հանդի-
պեր են և ժամանակ մը հոն պանդխտած՝
իրենց գրչին արգասիքով իրենց պարէնն
ու ճանապարհածախները հայթայթելու:
Կ'երեւի թէ վարպետ Եպոսն Վասիլ ա-
պա քաշուցաւ դպրատան մէջ ունեցած
իր պաշտօնէն և անոր տեղ հրաւիրուե-
ցաւ Ամպեցի Խալայի վարպետ իրրեւ
ուսուցիչ մանրանկարչութեան արուես-
տին, որ դաստան արտակարգ փայլ
մը աւելցուց: — Դժբախտաբար այս
աշխոյժ գործունէութիւնը կը խամրի
1635-էն ետքը, երբ Յովհաննէս Ուռ-
հայեցի կը հեռանայ Հալէպէն, և Գա-
րակէօզեան ընտանիքի գէմքերը՝ Պե-
րոս, Սանոս և Սքանդար չեղեպիները,
որոնք դարդն էին ու պարծանքը քա-
ղաքին և պաշտպաններն այդ դպրա-
տան, կամ կը վախճանին և կամ հրա-
ժեշտ կու տան հրապարակին(*):

(*) Ամփոփուած՝ Հայր Ն. Ակինեանի «Հայ
կեանքը Հալէպի մէջ 1605-1635» յօդուածէն

Երուսաղէմական դպրոցը. — Կ'ու-
ղէինք մանրամասնութիւններ ունենալ
նաեւ այս երկու դարերու միջոցին Երու-
սաղէմի Ս. Յակոբեանց Ուխտին կրթա-
կան գործունէութեան մասին. որովհե-
տեւ վստահ ենք որ հոն ալ դպրանոց
մը կար, մանաւանդ թէ 1550-1640 շըր-
ջանին սովորաբար Կիլիկիոյ կաթողի-
կոսները միեւնոյն ժամանակ Երուսա-
ղէմի Պատրիարքութեան գործերն ալ
կը վարէին: Մկրտիչ Եպոս. Աղաւնուհի՝
Սիւրմէեան Արքեպիսկոպոսի ՏԱԹԵՒ
տարեգիրքին մէջ (Ա. Տարի, 1925, էջ
288-295) «Սաղիմական Գրիչներ» խո-
րագիրով կու տայ Երուսաղէմի մէջ
գրչագիր ընդօրինակողներու ցանկ մը՝
1215 թուականէն մինչեւ 1850, և կը
յիշէ Ս. Յակոբայ վանքին կարգ մը
հին ուսուցիչներ՝ քաղելով ձեռագրաց
յիշատակարաններէն, ինչպէս Կարապետ
Փիլիսոփայ խորհրդացին՝ 1355 թուա-
կանին, Գրիգոր Վարդապետ Արճիւնցիին՝
1480-ին, որ երեք տարի Ղուկասու
Մեկնութենէն դաս տուած է, եւն. :
Յատկապէս ԺԼ. դարու միջոցին հոն կը
գանենք կրթական ու գրական ժիր
կեանք մը: Հետեւաբար կը խորհինք
թէ ԺԶ. դարուն ալ այդ դպրոցը ան-
գործ մնացած չէ: Այսպէս խորհելու
զիս մղող պարագայ մըն ալ սա է թէ
Սիւնեաց Մեծ-Անուպատին ապագայ
հիմնադիրները, Սարգիս և Կիրակոս,
Երուսաղէմի մէջ է որ իրարու հետ
միաբան կ'որոշեն կրօնական բարեկար-
գութեան համար աշխատիլ, «Երուսա-
ղէմի վանքերուն մէջ իմացածին ու
սորվածին Հայաստանի մէջ գործա-
դրելով» (Օրմանեան, ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ, էջ
2343-4): Ուրեմն օրինակ և ներշնչուծ
Երուսաղէմէն կու գայ:

Բարսեղ Դաւաւցի եւ Ամբսոյու դա-
ւաւսունը. — Բուն Հայաստանի մէջ առա-
ջին կատարելապէս արթնցող կրթական
կեդրոնն էր Ամբսոյու (Ս. Ամբրդույ)

ՀԱՆԴ. ԱՄՍ. 1933, էջ 305-333, մասնաւորապէս
էջ 312-6, § 8, «Հալէպի Դասատունը»: Յիշուլ
յօդուածին չիւթը հայթայթուած է ամենամեծ
մասամբ Հալէպի այն ասեմուան ժրգան ու
բանաւոր Աւաքճոբդ Սրտաւագ Արեւս. Սիւր-
մէեանի կողմէ:

վանքը Բաղէշի մօտ: Ամլարդուոյն դըպրեւանքը արդէն իսկ հին դաստաւուն մըն էր սրբազան և արտաքին ուսուսմանը՝ պատուաստուած Սիւնեաց կամ Տաթևեոս վարդապետի հոգակաւոր դպրոցէն: անոր հիմնադիրն էր Գրիգոր Տաթևացւոյն աշակերաներէն Դանիէլ վարդապետ, ձգնաւոր մականուանեալ: Բաւական արդիւնաւոր կեանք մը ունեցած էր այս վանքը. և իր ճոխ ձեռագրաց մասնադարանին անձանօթ չէին Դաւիթ Անյաղթի վերադրուած փիլիսոփայական նշանաւոր երկերն ալ: Բայց ինչպէս ըսինք, մէկ դարէ ի վեր հայ վանքերու մէջ դարձած էր ասոնց ուսումնասիրութիւնը և չկար զանոնք հասկցող ու հասկցնող վարդապետ: Բարսեղ Գաւառցի վարդապետը, որու դաւադանք Տաթևացիէն կը սերէր կու գար, ԺԶ. դարու վերջին քառորդին վանահայր կարգուեցաւ Ամրտուր և իսկոյն նորոգ կաղմակերպութիւն մը տուաւ իր միաբանութեան: Ան իր անձնական ջանքերով, աղօթքով ու ծոմապահութեամբ աստանելի և բաղձամեայ աշխատանքէ յետոյ, յաջողած էր վերլուծել ու հասկնալ այդ գրեթէ անհասկնալի լեզուով խմբագրուած գիրքերը: Վանքը վերաշինեց, դաստաւունը վայելչացուց և սկսաւ դասախօսել արտաքին գիտութիւնները — Բերականուցութիւն, Հռետորութիւն, Փիլիսոփայութիւն, Ուսողութիւն, եւն. Ծառ աշակերտներ հասցուց, արտաքին գիտութիւններու ճաշակը ճանչցնելով անոնց ալ: Վախճանեցաւ 1615 թուականին:

Բարսեղ Գաւառցիի հասցուցած բաղձաթիւ աշակերտներու խումբին մէջ, սակայն, մէկ հաւը միայն, Բեղլու (Պեխաւոր) մականուանեալն Ներսէս վարդապետ, կատարելապէս իւրացուցած էր իր ուսուցչին արտաքին գիտութեանց մասին սորվեցուցածները և ապա ինքնաշխատութեամբ յաւաքումներով, մինչեւ անգամ գերազանցեց իր վարժապետը: Սա Սիւնեաց Մեծ-Անապատը գնաց և երկու տարւոյ չափ հոն մնալով՝ Արիստոտէլէն, Պորփիւրէն, Պարապմանց գիրքէն և ուրիշ փիլիսոփայական մտեաններէն դաս տուաւ

բոլորին, և հոն ալ վերանորոգեց արտաքին ուսմանց ճաշակն ու գիտութիւնը: Այստեղ ալ Մելիսեփ վախճանցի միայն կարողացաւ բոլորովին հասել իր ուսուցչի դասերուն:

Ներսէս Բեղլու հաւը վերցնելով իր ընդունակ աշակերտը՝ Լիմ տարաւ: Վարդապետն ինքը վախճանեցաւ 1627-ին: Վախճանցին ժամանակ մը մնալով Լիմ, եւն. տուելի կատարելագործեց արտաքին ուսմանց վերաբերեալ իր գիտութիւնը, և ապա գնաց Այրարատ, ուր Մովսէս Տաթևացին զինք ուսուցիչ կարգեց Յովհաննավանքի մէջ իր կաղմակերպած վարդապետանոց ուսումնարանին: Յետոյ, երբ Փիլիպպոս Կաթողիկոսն անյարմար դատելով «Էջմիածնի» դպրոցը Յովհաննավանքի մէջ թողուլ՝ զայն Էջմիածին փոխադրեց, Մելիսեփն ալ միասին փոխադրեց իրեւ. ուսուցչապետ, և վախճանցին հոն ունեցաւ կարող աշակերտներ՝ որոնք խիստ հռչակաւոր անձինք եղան ապագային: Այսպէս եղաւ հայ դաստիարակութեան կեդրոնին Էջմիածին վերադարձը:

Հրաշք մըն էր իսկապէս որ կատարեցին Մովսէս Տաթևացի և իր երկու բարեկամները՝ Սարգիս Պարոնէս Եպիսկոպոս և Տաւադրեանցի Կիրակոս Երէց, 1608-ին (կամ 1611-ին) հիմնելով «Սիւնեաց Մեծ-Անապատ» ըստած դպրեւանքը, որ իրաւամբ մեր կրթական վերածնունդեան դարաշրջաւորը կը համարուի: Ապա Մովսէս Տաթևացին, Էջմիածնի տեղի մօտ տեղ մը, Յովհաննավանք, բացաւ վարդապետանոց ուսումնարան մը, և վերջապէս Էջմիածնի Հայրապետական Աթոռին վրայ Մովսէսի յաջորդը՝ Փիլիպպոս Աղբակեցի Կաթողիկոս (1633-1655) նոյնիսկ Էջմիածնի մէջ հիմնեց ուսումնարան՝ ուսեալ եկեղեցականներ պատրաստելու համար: Յիշաւի Փիլիպպոս Կաթողիկոսն էր որ ամէն կողմերով լրութեան հասցուց Գրիգոր Տաթևացւոյն երազած և թովմա Մեծփեցւոյն ու ընկերներուն ձեռնարկած վերահաստատութեան ու կեդրոնացման ծրագիրը. և այս իրագործման օժանդակեցին հարկաւ քաղաքական նպաս-

առաջը պարագաներն ալ(*):

Ուրեմն, ազգովին ու անհատաբար անհուն հրախառնութիւն կը պարտինք ժե. և ժ.Ձ. դարերու հայ դատաւարականութեան այն յամառ ու անխնայ մշակներուն, որ այդ խառն դարերու աշխարհաստան փոթորկներուն, աւերմանց ու կործանմանց ընդմէջէն, լուսաւորութեան ջանք ձեռքէ ձեռք և տեղէ տեղ փոխանցելով՝ անշէջ պահեցին ու վերջապէս մեր արդի ժամանակներուն հասցուցին:

Եղիմ. Ս. ՔԱՍՈՒՆԻ

Յաւելում.— Պրն. Արշակ Աւագյանի ՀԱՍԿ Պաշտօնութեան մէջ (1946 Նոյեմբեր) հրատարակած իր յօդուածին մէջ (էջ 317) համոզիչ խորհրդածութիւններ կը բերէ, թէ իսկապէս Մկրտիչ Նալաւեցի պիտիպատը «Ազգայնականներու մայրաքաղաքին կամ իր կառուցած Արդշիի բարձրահայեաց Ս. Աստուածածին վանքին մէջ իր շուրջը հաւաքած ըլլայ նաեւ աշակերտութիւն մը»: Նազիւր կենսագիրէն մէջբերուած «Տէր տիկերաւուր» (որ տիկերաւոյս պիտի

ըլլայ) և «Երկրորդ Լուսաւորիչ ամենայն Միջագետաց» ասացումներն արդէն այս մասին բաւարար փաստեր են: Միւս կողմէ սակայն որոշ կ'երեւի թէ ժ.Ձ. դարու սկիզբէն սկսեալ դանձ կէս դար ընդհատութիւն մը եղած է Ամգայ դպրոցին մէջ և նուիրապետութեան կեդրոնին հետ կրթական կեդրոնն ալ ժամանակ մը Ամիգէն Տարօն, Մշոյ Առաքելոյ կամ Ղազարու վանքը փոխադրուած. որով այն վանքը «այդ դարուն վերակազմուած էր իբր կրթական ուսումնական լայն և անկէ հասած վարդապետներ էին, որ կը լրացնէին Հայաստանի հարաւակողմը գտնուող Տիարպեքիւրի և շրջակայից պէտքերը»:— Հետաքրքրական են նաեւ (էջ 318) Ամգայ վերանորոգեալ ուսումնարանին և Յովհաննէս Երանկ վարդապետի մասին տրուած տեղեկութիւնները:

Ե. Ս. Ք.

ԾԱՆՈԹ.— Սոյն յօդուածի մէջ, երես 78, Միւրաւ Ստանեցիի մահուան թուական նշանակուած է 1507 Վոյան 1357-ի, ի՛ր իսկ կենսագիր աշակերտի վկայութեամբ, որ կը գրէ. «Ի քուակոնոքեան Հայոց 222, յամսեանն Հոռի ի Իէ, յաւուր ուրբաքի»: Դժբախտաբար ուշադրութեմէ վրիպած է սպագրութեան ժամանակ: Տես Գրեգիւս Վրդ. Յովսէփեանի ՄԽԻՓԱՐ ՍԱՍՆԵՑԻ, 1899, եր. 32: ԽՄԲ.

(*) Փիլիպպոս Կաթողիկոսի կրթական մեծագործութիւններուն համար նայիլ բնորոշակ յօդուած մը՝ ԱՐԱՐԱՏ, 1902, էջ 607-615:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԹԱՆԱՏԻ ՎԱՆԱՅ

(1284-1286)

ԳՐԻԶ ԵՒ ՄԱՆՐԱՆԿԱՐԻԶ

Նոր Զուգայի Ամենափրկիչ Վանքին
ձեռագրաց հաւաքածոյին թիւ 35ր ըն-
տիր և հետաքրքրական աւետարան մըն
է, երկսիւն, թղթեայ, խոշոր հին տրե-
ւելեան բարձրորակ, որուն յիշատակա-
րանները նախ հաս կը ներկայացնուի:

Էջ 259ր, Բ. սիւն՝ գլխաւոր յիշա-
տակարանը: «Փառք անելանելի... (261ա,
Ա. սիւն)... Արդ այսպիսի հրաւակեթս
սերունական հրամանացս փափաղող եղի
ես անպէս ի բնաւիցս եւ անաւթանս ի
յոթունց Վարդան վ[արդապետ]ի անուամբ
եւ ձեռով միայն եւ ոչ արդեամբք եւ
նումարութեամբ վ[ա]ս[ն] զի խաւար
այսոյ զկենցաղս պատրիս զիս հանապազ
սնեալ եւ վարժեալ ի ուխտին որ կոչի
Արասէս առ ոսս ա[ւսու]նալ ծագարդ բա-
բունոյ Հայրապետի նորոգիչ եկեղեցոյ եւ
սիրող սրբութեան եւ (էջ 261ա, Բ. սիւն)
յիս այնորիկ եկեալ բնակեցալ ի մենաս-
տանիս որ կոչի Գնդեվանս ընդ հովանեաւ
Սբ. Նախավկայիս եւ ա[ւսու]նալ ծամուխ
նուման որ յորջորջի Սբ. Սարգիս եւ գծա-
գրեալ ետու զսա ի բուայբերութեանս
Հայոց որ եր ԶԼԴ (1284) ի հայրապետե-
րեան Հայոց ս[ե]նաւ Յակոբայ եւ յար-
հիւսիսկոպոսութեան ալմոս Գահանգի
ս[ե]ր Սարգսի գիտնականի եւ արդիւնա-
կանի յիշխանութեան բարեպաշտ Պապա-
ֆին եւ ի ս[ե]րութեան ալմոս (էջ 261բ,
Ա. սիւն) մենաստանիս պարոն Գաւրի եւ
ամուսնոյն իւրոյ Թամսերին ձեռամբ
սրբասնեալ եւ պատուական Յովանեսի ի
ս[ու]րբ ուխտն որ կոչի Թանասի վանս
որ մեծաւ աշխատութեամբ գրեաց զսա
եւ նկարեաց ըստ իւրում կարողութեան:

«Արդ ըստացալ զսա ինձ եւ ձեռողաց
իւրոց եւ եղբարց իւրոց գանձ անկողոպտե-

լի յերկինս գաւառիցն եւ բարեխաւս յա-
նեսեկ առուրն մանաւանդ յիշատակ մաւրն
իւրոյ Մամայապետին զի (էջ 261բ, Բ.
սիւն) բանն հաւր ջնջեսցի զձեռագիր
յանցանաց նորա եւ աղաչեմ զամենեւ-
նան որք ընթերցոյ կամ աւրինակ առ-
նոյ յիշեցեք ի Քրիստոս զիս զեղկելիս
եւ զհայրն իմ Աստուծոյ եւ զմայրն իմ զոր
վերագոյն յիշեցաք եւ զհարազատ եղբարքն
իմ զՄխիթար եւ զնովանէս եւ զամուսնինս
եւ զգաւակսն իւրեանց եւ զնման եղբարքն
իմ որ փոխեցաւ ի Քրիստոս եւ զհաւր
եղբարքն իմ զՊետրոս եւ զԳեորգիոս իմ զԳրի-
գոր եւ զգեորգոս զսա զ(էջ 262ա, Ա.
սիւն) Յովանէս, եւս առաւել աղաչեմ յի-
շեցեք առաջի Քրիստոսի զպատուակսն
ի կարգ քանանայից զմաքառիս հոգեւոր
հայր իմ եւ խնամածու զԱռաքելոս որ ե
զարդ եկեղեցոյ եւ ի բարի արմատոց շա-
ռաւիղ բխեալ: Ընդ նմին յիշեցեք ի
Քրիստոս զհոգեւոր հայրս մեր զՍահակ
փակակալ ս[ու]րբ եկեղեցոյս եւ զՊետ-
րոս անդրանիկ որդի ս[ու]րբ վկայիցս, եւ
զՄխիթար ձեռունի քանանայ եւ զՀամա-
զասպն նորբնայ եւ զՍարգիս նկարող
Մխիթար սարկաւազ որ զբարեգու կո-
կեաց, եւս առաւել զհոգեւոր եղբարքն իմ
զՅովանէս քանանի որ յայսմ աւի փոխեցաւ
ի Քրիստոս եւ զառաջագոյն յիշեցեալ
պարոնայն եւ զնման եղբարքսն իւրեանց.
եւ ինքն ս[ե]րն բոլորից յիշողացդ եւ յի-
շեցելոցս առ հասարակ ողորմեսցի եւ
նմա փառք յաւիտեանս ամեն»:

Տարբեր գրչէ երկատու: «Յիշեսցի
աղաւթիւն մասամբ տուրք անուն կազ-
մող»:

Գրչէն «Բ. Հ. Գ. Կ. Վ. Մ. Ի. Զ.
Լ. Յ. Կ. Ս. Ն. Շ. Ո. Է.»

Թե դպիր եւ կարգայ քե չե լուեայ:

Էջ 262ր, Ա. սիւն: «Յիւեցեք ի Քրիստոս զպատուական եւ զսքայսնեալ քանանայքն զՍանակ եւ զԴաւիթ որ զաւրինակս շնորհեցին»:

Աստուք են ձեռագիրին յիշատակարանները:

բայրներ՝ Մխիթար և Ովանէս՝ որոնք տառնացած և զաւակներու ալ տէր էին: Ունէր նաեւ Ռհան կղբայր մը, որ ձեռագիրին գրչութեան ասան՝ 1284-ին՝ արդէն մեռած էր: Իր հօրեղբայրը կը կոչուէր Պարիկ և մօրեղբայրը՝ Գրիգոր: Կը յիշէ «հոգեւոր եղբայր» մը Յուսիկ րարունի, որ 1284-ին կը մեռնի:

Պատկ. 2 (Ն. 2. քիւ 33, ծրար 8, 8-րդ դ.)

ԳՐԶՈՒԹԵԱՆ ՄԵԿԵՆԱՍԸ. — Յիշատակարանին մէջ իսկ արուած ծանօթութեանց համաձայն ան կը կոչուի վարդան վարդապետ, որդի՝ Ասլանի և Մամաթաթունի: Ունէր երկու կղ-

ր՝ Ռ՝ւր ծնած է վարդան վարդապետ կամ ե՞րբ՝ չենք գիտեր: Իր նախնական կրթութիւնը ստացեր է Արատէսի ուխտը լաւ ուսումնաւարդ բարունոյ Հայրապետի նորոգիչ եկեղեցոյ:

Արատէս մին է վաղց Զորի համ-

բաւաւոր վանքերէն: վանքին շինութեան թուականը անյայտ կը մնայ. սակայն վանքին արձանագրութիւններէն մին կը վկայէ, որ «Ի քվին ԶԺԹ (1270), ի տեւրեւան փառաւոր իշխանին Սմբատայ եւ հարազատ իւրոյ Տարսայինին, եւ նուաւս արեղայ՝ Հայրապետ անուն, սպասաւոր բանի, կրկին շինեցի զվանս եւ նորոգեցի զեկեղեցիս, շինեցի զգաւիքս եւ զալ ինչ...» (ՍԻՍԱԿԱՆ, էջ 142: ԱԶԳԱ-ԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆԴԻՍ, 1916, էջ 13): Ուրեմն վանքին վերաշինութիւնը կը կատարուի 1270-ին: Վարդան Վարդապետ որոշ է որ 1270-էն վերջ Արատէս գացած է, հոն «առ ոսս աստուածազարդ բաբունոյ Հայրապետի» կրթուելու:

Յիշատակարանին «բաբունի» Հայրապետը, որոշ է որ նոյն է արձանագրութեան «արեղայ Հայրապետ անուն սպասաւոր բանի»ն հետ, որ թէ՛ յիշատակարանին եւ թէ՛ արձանագրութեան համաձայն, Արատէսի վանքին վերաշինողը եղած է:

Դժբախտաբար «բաբունի» Հայրապետին համար տակէ աւելի բան մը չեմ գիտեր: Ան մեռաւ 1290-ին, ինչպէս իր տապանաքերն ալ ցոյց կու տայ. «Զերջանիկ Բաբունապետն Հայրապետ նորոգող այսմ ուխտի յիշեցեմ թվին ԶԼԹ (1290): (ՍԻՍԱԿԱՆ, էջ 142: ԱԶԳ. ՀԱՆԴ., 1916, էջ 83):

Վարդան Վարդապետ, կ'երեւայ թէ վարդապետանալով Արատէսի վանքին մէջ, «առ ոսս» րարունի Հայրապետին, կ'անցնի Գնդեվանք: Կը յիշէ վանքին աշխարհական տէր «պարոն Դաւիթ»ը:

Գնդեվանքի համար Վարդան Վարդապետ գրել եւ նկարել կու տայ Նոր Զուգայի թիւ 35 Աւետարանը Յովհաննէս զրիչ նկարիչին, որ Թահաթի վանքէն էր:

Տեսնեք որ Վարդան Վարդապետ կը յիշէ նաեւ իր «զմաքամիս հոգեւոր հայր իմ եւ խնամածու զԱռաքեալս, որ է զարդ եկեղեցոյ եւ ի բարի արմատոց շառաւիղ բխեալ»: Դժբախտաբար այս Առաքեալ-ի մասին աւելի բան մը չեմ գիտեր, միայն Գնդեվանից մէկ արձանագրութիւնը կը յիշէ Առաքեալ եւ կամ Առաքեալ մը ստպէս. «Կամաւն Աստու-

ծոյ իս Դիգորէս նորոգեցի զսուրբ վկայս ի փրկութիւն հոգոյ իմոյ Առաքեալ եւ այլ միաբանս սահմանեցին ինձ Բ. (=Երկու) պատարագ Առաք. Եւաք (=Հինգաբարի). կատարիչ աւարինին յԱռաքեալ, խափանող դասին ի Տեառնի. քվին ԶԺԹ (1309) Դիգոր գրիչ յիշեալ»: (ԱԶԳ. ՀԱՆԴԻՍ, 1916, էջ 13-14): Նոյն այս յիշատակարանը կու տայ Հ. Արիշան իր ՍԻՍԱԿԱՆին մէջ, էջ 105, սակայն առանց թուականի եւ «Առաքեալ»ը կը կարդայ «Առաքեալ»:

Անտարակոյս այս արձանագրութեան Առաքեալն նոյնը ըլլալու է մեր Վարդան Վարդապետ ստացողին յիշատակարանի «Առաքեալ»-ին հետ, որուն համար ան կ'աւելցնէ «եւս առաւել աղայեմ յիշեցեմ առաջի Բրիտոսի զպատականս ի կարգ բահանայից»: Արդ յիշեցնեմ որ Վարդան Վարդապետի Աւետարանն ու յիշատակարանը գրուած են 1284-ին, երբ Առաքեալ կը յիշուի Վարդանի կողմէ իբր հոգեւոր հայր եւ խնամածու, եւ տակէ վերջ դեռ կը յիշուի 1309-ին, այսինքն Վարդանի հոգեւոր հայր ըլլալէ 25 տարի վերջ: Բնական է ասիկա կրնայ պատահիլ, սակայն լաւ պիտի ըլլար անգամ մըն ալ արձանագրութիւնը եւ իր թուականը ստուգել՝ այդ մասին ս'ընէ կոտկած չունենալու համար:

Ասկէ զտա Առաքեալ-ի մասին յիշատակութիւն կը պակսի ինձի: 1276-ին շինուած Սոթից աւանի եկեղեցւոյ յիշատակարանին մէջ կը յիշուի շինողը «Առաքեալ» ստպէս. «Ի քաղաւորութեան Արաղայ խանին, ի կաթողիկոսութեան Տեառն Ասեփանոսի, եւ ի պարոնութեան Հասանայ, ազնութեամբ ամուսնոյն Մամբանայ եւ անաւան Առաքեալ շինեցի զեկեղեցիս ամուսնոյն իմոյ եւ զաւակաց մերոց եւ ծնողաց մերոց» (ՍԻՍԱԿԱՆ, էջ 74): Դժբախտ թէ Սոթից աւանի եկեղեցւոյն այս արձանագրութեան Առաքեալը կարելի ըլլայ նոյնացնել Գնդեվանից Առաքեալ-ին հետ:

Ուրեմն Գնդեվանքի առաջնորդներու շարքին պէտք է ճշգրէ Առաքեալը, 1284-1309, դռնէ առայժմ:

Ծանօթութիւն չունիմ նաեւ Վար-

դան վարդապետի Յուսիկ բաբունի հոգեւոր եղբոր մասին, որ ինչպէս տեսանք 1284-ին կը մեռնի:

Այսքանով կ'աւարտի մեր գիտցածը վարդան վարդապետ մեկենասի մասին:

համաձայն գրչութիւնը կատարուած է «ի հայրապետութեան Հայոց տեառն Յակոբայ», որ Յակոբ Ա. կլայեցին է, կաթողիկոս 1268-1286:

Դարձեալ կը յիշուի «այսմ նահան-

Պատկ. 3 (Ն. Զ. քիւ 35, ծրար 8, ցիւր 9)

ԳՐԶՈՒԹԵԱՆ ԱՏԵՆԸ. — Յիշատակարանը կը վկայէ որ գրչութիւնը կատարուած է ՉԼԳ Հայոց թուին, այսինքն Քրիստոսի 1284-ին: Յիշատակարանին

կի» այսինքն Սիտականի կամ Սիւնեաց՝ «յարհիւսկիսկոպոսութեան ... տէր Սարգսի գիտնականի եւ արդիւնականի»: Այս ալ Տէր Սարգիս Սիւնեաց եպիսկոպոսն է որ նորաւանքի տթուին վրայ գահակալեց 1261-1285: Իսկ շրջանին համար կը

«Մեղսմտութիւն» դրամ վերստին զարգացող ժողովրդական
մեծ «Դ» արտադրութիւն» ճիշդ վերականգնողական (.)

-դուրդեցի, հըլ թժուարի վատագույթ ոչպողոս-
-խոք հըլ մզմիշ մշտամահառանկիւ իմ ոս
դհակառ «Աղբիւ վրացում» վնիւ . ա պգտիւ
ձարս վ» ոչպողոսխոք մշվմահը-շվմի

ւ մոյտոյ
 ճակդոյսոյ ըր դոպրժանահամեդ ք Համսոյ
 ռա տա՛ն դճառոն ռսց լգւեալն ռգ՝ զտա՛մ
 ղվտա՛ր վդա՛մա՛տադր՛լ վոսադիկդ տդեա՛ն
 ռմա՛ն դա՛նմա՛ն ւ ճճ՛ր ղվժճա՛ն վա՛տադաթ
 լեա՛ զտա՛մն քճ ժդա՛նդեդկ ոդա՛մա՛տադր՛լ
 մո լգմա՛նթդդ ք վլդմո՛կ ղեա՛հա՛մ

וְהָיָה כִּי יִשְׁמַע ה' אֶת הַקּוֹל
 וְהָיָה כִּי יִשְׁמַע ה' אֶת הַקּוֹל
 וְהָיָה כִּי יִשְׁמַע ה' אֶת הַקּוֹל

Եղիշէ մզկեղանով յ
 զվժարի կտրուող մզկեղանէն թվաւ
 7 կտայո մտնողտայ տաշ տայ զվ
 ռահահայ զարդարող վժարիդեւ 1 զպ
 ռաւող Բալմ վրժարի մա մզմարի յայ
 միկայո մզկեղանէն թվաւ 7 կտ
 ռո մտնող միկեղան զվժարանտարի յար
 զվարժի մի ճշր զվժարանտարանով

1 (44-1881) «Համայնական Ժողովուրդ»
 Ժողովուրդի և Ժողովրդական Կուսակցության
 Կենտրոնական Կոմիտեի Կողմից
 Կազմակերպվող Կոմիտեի Կողմից
 Կազմակերպվող Կոմիտեի Կողմից

[illegible][illegible][illegible][illegible]

«Առաջի վ յիւմ վեց չգ (մայրուի
-դեցեւ) Թոսե վեցգլաւ 'աւջ եմու'ի յիւրոյ
Չգ վոյստուլ» . Թարալըրաստ հիմեդեդե Թո
Թրամեմդի Թի գրամս 'Հրեհի ճոյհիմ
Թոլիսի Գլի վաւալ՝ Թոմ Թոմ ետդդիմ
Թո Գլեհի վիգրամբիմ հիմեդիլե Գ Գրամս
Թո Գլեմու՝ Թոմեդիլի վիմս Թոմ Թոմ
Թոյսե Թի ոչեհգեհ Թոյիլիլե

։ «**Ով երող**
 ձեռքը վճարձում ևս ովքեաց պայտաբուսոտ
 ու պալմոկիտովող ձեռքը րազցովաց կցմ
 ոցովիցեցի, վճի ևս ովքոսոտեցյս վ [վ]ոնգի
 տցմ Լոգիկ» **Սա չհեկի մի թագ ։ Թագի**
Իցեզի մի ճարտարտարուչ ճակի ոչ թագի
Խչարամյլ աղետեմաի գաեմաի

Ի ճշրդի և վիճակով և փոքր և մեծ
 և անհատական և ընդհանուր և անհատական
 և ընդհանուր և անհատական և ընդհանուր

1871 թ. հունիսի 1-ին
 Ստեփան Բաբայան

[illegible]

քի մէջ գրեց իր այս ձեռագիրը: Գարեգին Արքայան Յովսէփեան խօսելով ձեռագիրի մասին՝ կը գրէ. «որ գրւած է 1284 թիւն թանասի վանքում» (ԽՆՂԲԼԻՅԱՆԻ ԿԼՄ ՊԵՌՆՅԱՆԻ, Ա. ՄԱՍ, էջ 137): Թանտոի, Թանտանի կամ Թանտահատի վանք, այժմ ծանօթ իրր Ղարա-

և ընտիր հին արեւելեան կոչւած բարգիր է: Զեռագիրը լաւ վիճակի մէջ կը պահուի նոր Զուգայի Ամենափրկիչ վանքի ձեռագրաց հաւաքածոյին մէջ: Ժ. Գարսե թղթեայ հազուագիւտ աւետարաններէն մին է առ:

Ունի զազանագիր ասղ մը գրչէն,

Պատկ. 8 (Դ. Զ. Թ. Ի. 33, ծրար 8, հիւր 85)

վանք, նայնպէս մին է վաղցոյ Զորի քաջ ծանօթ և համբաւեալ վանքերէն: Անոր նկարագրութիւնը մասնաւորապէս կարելի է գտնել Գարեգին Արքայանի վերոյիշեալ գործին 119-124 էջերուն մէջ:

* *

Գրչութիւնը ինչպէս ըսինք խոշոր

որուն իմաստը չկրցայ լուծել ինծի ծանօթ զազանագրութիւններով:

* *

ԳՐԻՉՆ ՈՒ ՆԿԱՐԻՉԸ.— Ինչպէս յիշատակարանն ալ ցոյց կու տայ, կը կոչուի Յովհաննէս: Յիշատակարանը որ մեկնեալ վարդան վարդապետի բերնէն

կը խօսի, կը յիշէ զրիչը այսպէս. «Եւ գծագրել էիս զսա... ձեռամբ սրբանկարի եւ պատուական ֆոնանկսի ի սուրբ ուխտէն որ կոչի Թանասի վանս որ մեծաւ աւխտաւորեամբ գրեաց զսայ եւ նկարեաց ըստ իւրում կարողութեան»։ Եւ դարձեալ. «զգծող նաւիս զֆոնանկս»։ Իսկ Մատթէոս Աւետարանիչի նկարին տակ, ուր նկարուած է նոսեւ «Վարդան Վարդապետ»ի նկարը, դաւադանը ձեռին կանգնած, կը կարգանք ՅԱՂԿ[ՈՂ] ՅՈՎԱԿԻՄ (Պատկ. 2)։

Աւերի առաջ չի դրած* կարեւոր ճշգրտմ մը։ Տ. Աւետարանի պատրաստած է Նոր Զուգայի ձեռագրաց ցուցակը, — որ անտիպ կը մնայ Հ. Ն. Ակինեանի մօտ, և եղած է նոսեւ ծանոթութեան աղբիւրը Գարեգին Սրբազան Յովսեփեանի ԽԱՂԲԱԿՅԱՆԻ ԿԱՄ ՊՈՒՇՅԱՆԻ Գործի առաջին հատորին համար, — ուր Մատթէոսի մանրանկարին տակի յիշատակարանը կարգացուեր է «ծաղկող ֆոնանկս Վարդ.» (ԱՆԳ, էջ 137, ծանոթութիւն 1)։

Հոն սակայն այդպիսի յիշատակարան չկայ, այլ ինչպէս հոս իմ ներկայացուցած թիւ 2 նկարէն ալ կը տեսնուի, կայ Մատթէոսի մանրանկարին ուղղակի տակը խոշոր և մասամբ փակագիր ՅԱՂԿ[ՈՂ] և որոշ կերպով ալ ՅՈՎԱԿԻՄ։ Իսկ Մատթէոսի մանրանկարին առջեւ, և աւետարանիչէն քիչ վար, կանգնած վիճակի մէջ, մօրուսաւոր, դաւադանակիր վարդապետ մը, որուն վրայ կայ ՎՐԴ. որ համառօտագրութիւնն է ՎԱՐԴԱՆԻ, և վարդապետին գլխուն քով ՎՏ, որ պէտք է կարգաւ ՎԱՐԴԱՊԵՏ։ Ինչպէս տեսանք Վարդան Վարդապետս ոտսցող մեկնասան էր այս Աւետարանին, այս ալ ըստ երեւոյթի իր նկարը։

Սակայն նախ խօսինք զրիչ-մանրանկարիչի ինքնութեան մասին։

Իր գրչութիւնը ցոյց կու տայ որ վարժ գրիչ մըն էր, և անտարակոյս իրմէ ունենալու ենք ուրիշ գրչութիւններ ալ։ Արդարեւ շնորհիւ Գարեգին Սրբազան Յովսեփեանի կը տեսնենք որ անոր գրիչէն է Էջմիածնայ թիւ 408 Նարեկը, որ Մեծ Եղեռնէն առաջ մաս

կը կազմէր Լիմ անապատի հաւաքման, որմէ վերջ Էջմիածին կը բերուի և այնտեղի հաւաքման մաս կը կազմէ։ Յիշատակարանը մասամբ փճացած և նորոգուած է. նորոգութեան տանին ալ սխալ է և վրան սրբագրութիւններ կատարուած։ Հոս կը ներկայացնեմ յիշատակարանին մեզ հետաքրքրող մասը. «Ի գաւառիս Վայոց Ձոր ի վանս Թա[նասի] ձեռամբ ֆոնանկսի արտաւար եւ սղիս գրչի» (ԽԱՂԲԱԿՅԱՆԻ ԿԱՄ ՊՈՒՇՅԱՆԻ, Ա. ՄԱՍ, էջ 147)։ Թուականը՝ 1286։ Յիշատակարանէն կ'երևայ նոսեւ որ գրչութիւնը կատարուած է Պոսեան Ամիր Հասանի կնոջ Թաճերի մեկնաստեթիւնով։

Կ'երևայ որ Յովհաննէս գրիչ-նկարիչը ո'չ միայն գրիչ մըն էր, այլ և այն ժամանակի բարձրաստիճան իշխանական ղերգաստաններէն փնտռուած, որով համբաւեալ գրիչ մը։ Սակայն այսքանը միայն մեզի ծանօթ են իր երկասիրութիւններէն։ Ուրիշ բան չենք գիտեր Յովհաննէսի ծնողաց, ծննդեան թուականին, տեղւոյն, իր նախնական կրթութեան և նոյնիսկ մահուան մասին։

Աւետարանին պէս Նարեկն ալ «արեւելյան բոլորգրով» գրուած է (ԱՆԳ, էջ 147)։ Գծախատար Նարեկի նկարներու մասին ոչինչ կ'աւանդուի մեզի, ուստի ստիպուած եմ լոկ Նոր Զուգայի Ամենափրկչի թիւ 35-ի նկարներուն և ծաղկունքներուն վրայ դատաւարան ընել։

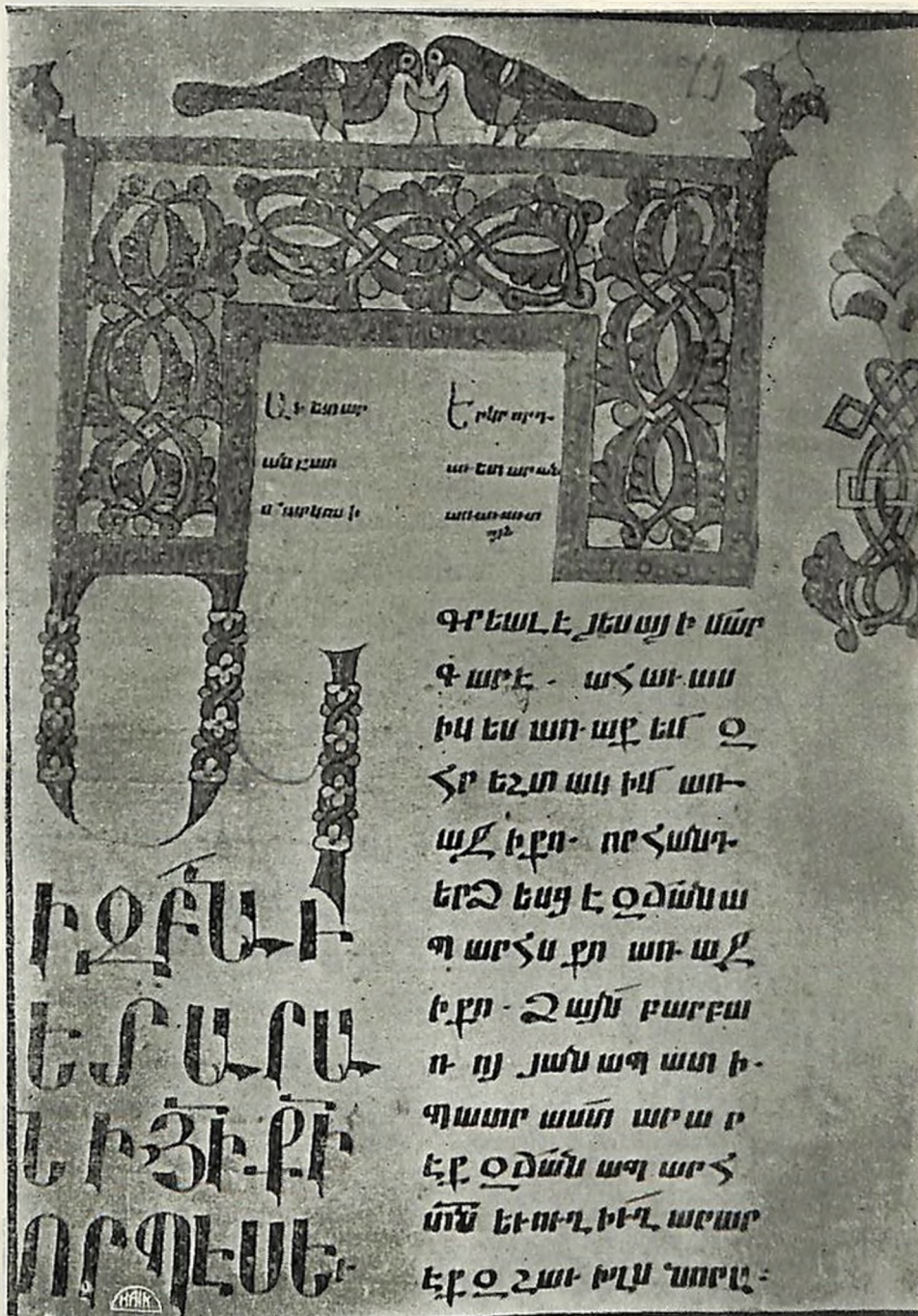
Յովհաննէսի նկարներէն ինք հոս հոս կը ներկայացնեմ իբր թիւ 1-9(*)։ Ասոնցմէ առաջինը կանոնաց խորան մըն է իսկ երրորդը՝ Մատթէոսի Աւետարանին սկզբնաւորութիւնը խորանազարդով և զարդագիրերով (Պատկ. 3)։

Թիւ 2, 4, 6 և 8 կը ներկայացնեն մանրանկարները չորս Աւետարանիչներուն։ Չորսն ալ նոյն արուեստով գրածուած նախնական պատկերագրութիւններ են, առանց զուրկ ըլլալու հետաքրքրութենէ։ Նմանաձեւ են աթոռ-

(*) Յօդուածագիրը բոլոր նկարները դրկած է մեզի, բայց մենք անոնցմէ ընտրովի առած ենք թիւ 2, 3, 5, 7, և 8, թիւերը չպահելով անփոփոխ։

ները: Նմանաձև են դրող Աւետարանիչները, միայն Յովհաննէս կանգնած է և Պրոխորոն նստած կը գրէ (Պատկ. 8), նման միւս Աւետարանիչներուն: Հետաքրքրական են Յովհաննէս Աւետարանիչի

Բառին իսկական իմաստով ձեռագրական մանրանկարիչ մը չէ Յովհաննէս, որուն տրուեալը և պատկերագրութիւնը ոչինչով կը մօտենայ Իգնատիոսի, Կիրակոս Թաւրիզեցիի կամ Թորոս

Պատկ. 8 (Ն. Ջ. քիւ 35, ծրար 8, նկար 21)

ստեփաննոսները իրենց կապի մանրամասնութեամբ: Նոյնը կը գտնենք նաեւ Վարդան Վարդապետի մանրանկարին մէջ Մատթէոսի մանրանկարին տառնթեր:

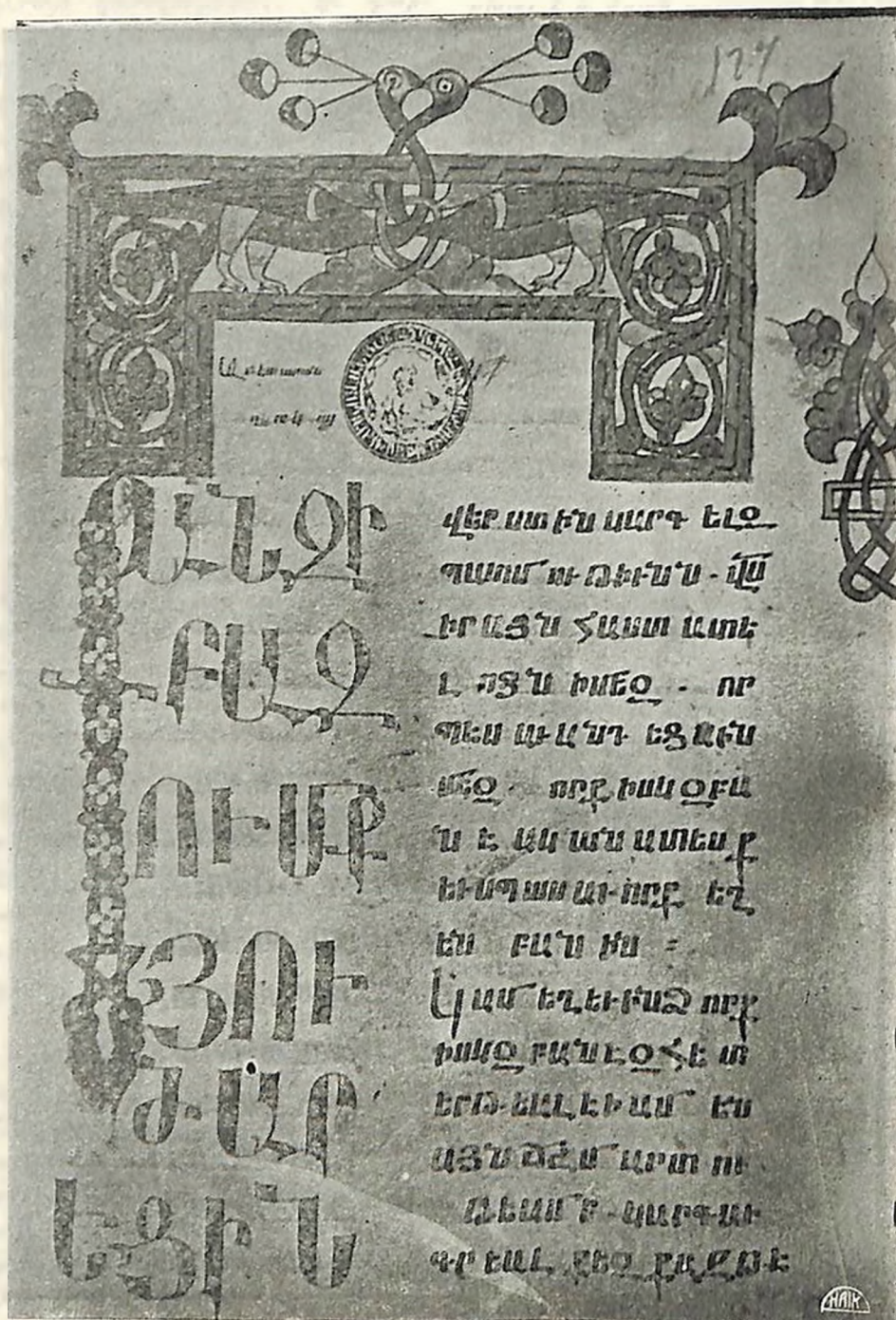
Տարօնեցիի մանրանկարչական բարձր տրուեալին:

Ստեփաննոսի, եթէ ոչ աւելի, կարեւոր է Յովհաննէսի այս «նախնական» պատկերագրութեանց մանրանկար-

ները: Որոշ է որ Յովհաննէս այդ ժամանակի քանդակագործական պատկերազարդեցիկ «մանրանկարիչ» մըն է: Ակներեւ նմանութիւն կայ իր «մանրանկարներուն» և Օրբելեանց կամ Պառ-

հաւանական է որ՝ տն կղած է նաեւ այդ վիճաքանդակ նկարներուն ոմանց հեղինակը:

Յովհաննէսի ծագիկը կարողութիւնը շատ աւելի բարձր է իր պատկերա-

Պատկ. 7 (Ն. Զ. քիւ 33, ծրար Թ, Գիւր 13)

շեանց եկեղեցիներուն, յիշատակարաններուն, եւ այլնի մէջ ներկայացուած քանդակապատկերներուն հետ: Բնական է կրնանք խորհիլ, որ Յովհաննէս տնանց հետեւած է, սակայն ա՛լ աւելի

զրութիւններէն: Անշուշտ սճը ինքնուրոյն չէ, այլ սովորական այդ ժամանակի համար: Օրինակ Մանչեսթրի Չքսպոզի Աւետարանին մէջ, կամ իմ հաւաքմանս 1315 Մելիթինէ զրուած Աւետարանին

մէջ, հիւսկէն բուստտերեւներու ոլորուն զարդերը, բնապաշտ թուշուներով (ազանի, սիրամարգ, պատկեր 5, 9 և 7) ինչպէս նաեւ թուշնամարմին և մարգագլուխ ձեւերը, բոլորն ալ գրեթէ նման կերպով գործածուած են դարաշրջանի ուրիշ ձեւադրաց ծաղկումին համար: Կ'ուզէի դիտել տալ, որ ձեւադրաց ծաղկումի այս ձեւ արուեստը յատուկ էր միայն հայ մանրանկարչութեան: Անկէ առատօրէն կը գտնենք և զարմանալի նմանութեամբ ժ.Գ.-ժ.Գ. դարերու մեր ճարտարապետական կոթողներուն վրայ իբր զարդարանք (տես Պառչեանց վիմափոր տաճարի զարդերը, ԽԱՂԱՅԱՅԱՆԻ ԿԱՄ ՊՈՌՇԱՆԻ, Ա. ՄԱՍ, էջ 120-131, պատկ. 43, 44, 42, 41 խաչերու պատուանդաններուն մէջ, պատկեր 34, 48 ևն.): Այս արուեստը հայ քանդակագործներ Սիմոնիներու համար ճոխ կերպով գործածած են անոնց մայրաքաղաքներուն մէջ (Գոնիա, Խլաթ):

Յովհաննէսի ոճով զարդատուերու կը հանդիպինք նոյնիսկ հեռուոր Կիլիկիայ մէջ գրուած Լեւոն Գ.ի Սողմոսին մէջ, 1283 թիւէն (ՀԱՆԻ. ԱՄՍ. 1922, էջ 143-4):

Ի վիճակի չեմ ըսելու թէ Յովհաննէսի ծաղկումներուն ոճը եկամտէւ է մեր մէջ թէ բնիկ: Առ այդ բաւական պրպտում կայ կոտորուելիք: Ստիպուած եմ առ այժմ խորհելու որ հայ և արար գեղարուեստի յարաբերութեան կարեւոր մէկ էջը կը կազմէ ասիկա: Բնական է՝ նոյն ցանկալի է մէջտեղ հանել բոլոր այն ձեւադիրները, որոնք կը գտնուին ներկայիս աշխարհի ամէն կողմը, որոնց ծաղկումին արուեստը նման է Նոր Զուղայի այս Աւետարանի ծաղկումին: Սպիտակ յատակի վրայ թեւ, յատակ, կապոյտ, կարմիր, դեղին և երբեմն ալ քիչ ինչ ռսկիով ներկուած են այս օգտասուն հիւսկիներածեւ գծածեւերը: Արմատապէս ասոր խումբին կը պատկանի օրինակ ինչպէս ըսի Զքաղդի Աւետարանը (ի Մանչեսթըր), որու մասին հոս պիտի խօսիմ, իր կարգին, զոտ գլուխով: Դարձեալ այս խումբին մաս կը կազմեն Ստեփանոս գրիչէն, 1315-ին, հին բոլորգիրով թուղթի վրայ

գրուած իմ Աւետարանիս ծաղկումները, գրուած Մելիտինէ: Դարձեալ այս խումբին կը պատկանին նաեւ 1307-ին գրուած իմ Միսիթար Սասնեցիի կամ Կերմանեցիի գրչութիւն եզոյ Աւետարանիս ծաղկումները, որոնց մասին, ինչպէս նաեւ ձեւադիրին, գրիչին, ստացողներուն և գրչութեան մասին երկարօրէն գրեցի(*) տալով նաեւ նկարներ:

Այսպէս Յովհաննէս Քաւաթի վաւաց մեղի կը ներկայանայ իբր ընտիր գրիչ մը արեւելեան հին և խոշոր բոլորգիրի: Իբր մանրանկարիչ հետաքրքրական է և նոյնիսկ կարեւոր ուսումնասիրելու համար մեր վիմաքանդակ պատկերադրութիւնը ժ.Գ.-ժ.Գ. դարերուն: Հազուադիւր են նման մանրանկարներով նկարու ընտիր ձեւադիրներ մեր մէջ: Սակայն ինչ որ ա՛լ աւելի կարեւոր է՝ սա՛ է Յովհաննէսի գործին մէջ: Ըսել կ'ուզեմ իր վարպետ վրձինով, ճաշակաւոր և ընտիր ծաղկումները՝ խորաններու, լուսանցազարդերու, զարդադիրերու, որոնք արժանի են մեր խորունկ ուշադրութեան: Ասոնք Յովհաննէսը կը գտնեն մեր լուսագոյն զարդանկարիչներու շարքին: Մասնաւոր արժէք ունին իր բնապաշտ թուշուները: Կան գծածեւեր որոնք այսպէս մինչեւ 1284 կը հասնին: Օրինակ մանրանկարներուն շրջանակները, որոնք դարեր վերջ՝ ժ.Զ.-ժ.Է. դարուն՝ Խիզանցի մանրանկարիչ վարպետներ դեռ կը գործածէին:

Յովհաննէսի ծաղկումները կը մարմնացնեն պարզութիւն մը: Անոնց ընդհանուր կազմը անսթեւեթ վեհութիւն մը ունի, սլացիկ ու նրբին: Իր արուեստը խոշոր նպատակ մըն է հայ զարդանկարչութեան պատմութեան համար:

Նոր Զուղայի այս թիւ 35 Աւետարանը մեծարժէք անկիւնաքար մըն է հայ զարդանկարչական վաւերադրութեան, որ քարեքաթառառ անարատ և ամբողջ հասած է մեղի:

Յ. ՔԻՒՐՏԵԱՆ

(*) ՀԱՍԿ, 1949, Օգոստ.-Սեպտ., թիւ 8:9, էջ 231-235:

ՕՐԲԵԼԵԱՆ ՁԵՌԱԳԻՐ ՄԸ 1300-ԷՆ

Այս անգամ հաս կը ներկայացնեմ Նոր Զուգայի Ամենափրկիչ վանքին մէկ ընտիր ձեռագիր Աւետարանը, թիւ 477:

Գլխաւոր յիշատակարանը, բոլորդիր և զրիչէն, կը սկսի էջ 300ր.: «Փառք... (301ա.) և ես մի ոմն ի սրուպ ծառայից Տ[եառ]ն Աւրայի Խովանէ Սիւնեաց եպ[իսկոպոս]ի ծնողաց բարեպաշտ ծնունդ՝ հաւր Լիպարտի և մաւր Նամայի(*). որ եւ ես ա[մենայն] ի prof հետսող եղի Տ[եառ]ն իմոյ կամաց, եւ աներկիւղ եւ հանդուքն մտաւ ձեռներեց եղի ի բարձրագոյն եւ գեւր քան ըզկար ի պաշիւ հոգեւոր վերասեսութեան Ա[ստուծոյ] ժողովրդեան: Կոչողին զօրութեան անհաւատ եղեալ. եւ անկարութեան իմոյ ապագէս, փառաց՝ սրնոտեաց մեծարանօք, եւ հեշտութեան ջանկութեամբ: Ձեզ շնորհացն որ (էջ 301ր.) յիստատեան չարեաւ ծախելով. յիմար կուտութեամբ բմբեալ. զստանդ Տ[եառ]ն քառուցեալ տարաւորութեամբ, նախանձոտ հոգւով, եւ չարամտեւ ընդ երկար համարելով զգալուս Տ[եառ]ն հարկանելով զծառայակիցս, ընդ արբեցողս ուտելով եւ ընթելով. ըս կրակաւորացն չարաց ջուր ընդ գինի խառնելով. բժիշկ մեղանշական զտեալ իմ. եւ ողջացողիչ չարեաց, որ եւ զտիչ չարեաց եղի:... (էջ...) ...ի մախրան կցորդութեան ունելով զ[եր]ջանիկ դասս միեղեն եղբայրութեան հոշակել ի տանս եւ հոյակապ ս[ուր]բ ուխտիս Տաթեւոյ... էջ... (էջ 302ա.) եւ ներումն շնորհել ինձ. ոչ խոտել զընծայս իմ՝ որպէս ի հրնումն զխին, որոց սպառնայր տեսանողօքն՝ արկանել զապաւառս ողջակիզացն, գերեսաւ մատուցողացն. եւ զպարարակաց զնումն ընդ շանց եւ խոզից ա-

րեանց հեղոյ ընդունել: Այլ եւ վ[ա]ս[ն] մեր հոգւոյ եւ մարմնոյ զատիարակաց, եւ յ[ատու]ածայինս վարժողաց. եւ ըստ մարմնոյ հարց մեր եւ հաւուց: Մեծին Սմայասայ Աւրայիեան. եւ հարազատաց նորին: Տարսայինն եւ որդոյ նորին Ելիկունին: Իվանէ. եւ որդւոյ նորին Լիպարտին: Պարկեւս եւ պարեպաշտ զուգակցաց նոցին փոխեցելոցն ի Ք[րիստո]ս մարց մեր Թամբային(*) (ՎՐԱՆ ԱԿԵԼՅՈՒԱՆ՝ և Նանային ԳՐԻՉԷՆ): և եւ մեծ քահանայակէսին. եւ երեւելի առաքելական առնն մեհապօլսին Սիւնեաց հօրեղբօրն մեր Տ[եառ]ն Սեփ[անոս]ի(**) տալ սոցա ժառանգութիւն ընդ ա[մենայն] ս[ուր]բս. եւ պարակցութիւն ուրախութիւն. ի ժողովս երջանկաց հայրապետացն եւ արդարոցն հանգուցելոց ի գիրկ հանգրստեան

(*) Այս Թամբան Ստեփանոս Օրբելեանի եղբոր եւ Տարսայիէի ողորձ Ելիկունի կինը չէ, որ զեղեցիկ խաչար մը ունի կանգնած զի վրկութիւն հոգոյ աթապակ Տարսայիէին եւ յարեւաշառիւթիւն որդոց իմոց Բուրթլին եւ Բուրային. թ[ո]ւին 258-ը վարդապետ Մովսիս ձեռքով: Մովսիս քանդակագործ էր, մանրանկարիչ եւ կր կարծենք նաեւ՝ ճարտարապետ (տե՛ս Գարեգին Կաթողիկոսի յօդուածը ՆԱՅԻՐԻԻ մէջ, 1947 Ապրիլ, Մովսիս Սարկաւազ, Պատկ. 2):

(**) Ստեփանոս Օրբելեան Յովհաննէս Օրբելեանի ճիշդ հօրեղբայրը չէ. Յովհաննէսի հայրը՝ Լիպարտիս եւ Ստեփանոս Օրբելեան իրարու եղբորորդիներ են: Յովհաննէսի պաւը՝ Իվանէն Ստեփանոսի հօրեղբայրն էր, երրորդ եղբայրը Ելիկունի, Սմբատ արքայի, Փախարաղուայի եւ Տարսայիէի հետ: Վերջինը Ստեփանոսի հայրն էր: Ընդգծուածները յաջորդեցին իրարու: Տարսայիէի որդին՝ Ելիկուն եղաւ անոր յաջորդը եւ կարգաւորեց իշխանապետութեան եւ կայունաներու բաժանման խնդիրը (ՕՐԱԷԼԵԱՆ, Ղուկասեան հրատարակութիւն, եր. 431—432), զոր բացարձակ է Գարեգին Կաթողիկոս, իր Տարսայիէ Օրբելեանի եւ Միքա Խարունի Սեբուկը աշխատութեան մէջ (ՀԱՍԿ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՏԱՐԵԳԻՐԻ, Ա. ՏԱՐԻ, 1948):

(*) Նորութիւն է յիշատակարանին տեղեկութիւնը, թէ Յովհաննէս Օրբելեանի մօր կամ Լիպարտիս կնոջ անունը Նանայ է:

ԽՄԲ.

ԽՄԲ.

չարութեամբ կամ գողութեամբ, ազանութեամբ եւ այլ զի՛նչ եւ իցէ հնարիւք. եւ քե օք յանդգնի, յորմէ պատուիւնցի, եւ ոչ զգուշանայցէ. այլ զհակառակն խորհիցի եւ անիցէ. անբաժ լինիցին այնոքիկ ի փրկութենէն Քրիստոսի մինչեւ զղջացին: Թվին ԶԽԹ (1300) եր»:

Նոտրադած գիրքով: «Եւ նուաստս Որպէլ Հովանէ իմով ձեռամբս գրեցի յիշատակարան»:

Բարբաղի: «Զծովացեալն իմաստիւս ա[ստու]ծաւունչ տառիւք հրնով եւ նորովք, եւ արտաքին իմաստիցն տեղեկութեամբ գիմն վարժապետ. զհոշակաւորն յամենայն ազգս հայկազնեաց զմեծ պէտն ետայի(*), զարժանին ա[մենայն] բարեաց յիշատակի, յիշեցիք բարի յիշատակաւ ի Տէր ով պատահող»:

Գրիչէն էջ 86ա. Մատթէոսի Աւետարանին վերջը: «Ասացաւդիս ա[մուր]ք աւետարանիս արհիական եպիսկոպոսի Տէառն Յովանիսի (ստեղծիք) արեւելեան պառաւտաւն ձեռնադրեալ: Ողորմեայ Քրիստոս ա[ստու]ծ ի քու ստակալի ասենին: Ամեն»:

Էջ 145ա. խորանին մէջ բարբաղի: «Տէր Որպէլ Խովանէ ստացող ա[մուր]ք աւետարանիս» (Պատկ. 18):

Իսկ էջ 2բ. յետագոյն ստացողի գրիչէ, բարբաղի: «Մտացողին, պարուսաց պարուն Զալալ բեկին եւ բնասնեացն իւրոց բնաւին, եւ հաւուն իւրոյ պայազատին, խաւջա Սափար բարեբաւտին. մօրն իւրոյ Սալքանփաւային. յուսով լցուի իւրեանց հոգին: Այլ եւ եղբարք իւր նազելի. նախ սրբասէր Մելիք աղին. որ ի հասակս երեք տարի. փոխի առ Տէրին իւր ցանկալին: Ապա երկուոր եղբայր սորին, խօջայ ֆռանցուլն գովելի, նաեւ երբորդ եղբայր սորին, խաւջայ Սալքանն բաղ-

ձալին, եւ Զալալ բեկն ստացող սորին: Կրտսերագոյն էան զնոսին, բայց հանձնարով լիւ անքերին. առաստափս յոյժ գովելի: Այլ եւ պապուն իւրեանց մեծին, իշխանաւոր աղա խաչկին. իւրեանց հանիկն հեղահոգին, խոնարհամիտ Մարիամին: Եւ հաւու եղբայր Զալալ բեկին. պարուն Նազար մեծ խաւջային, այլ եւ պարուն Սիման բեկին, որ վաշնանի տղայ հասակին: Այլ եւ որդիք Մելիք աղին պարուն Մուսէլլն բնոյ խաչկին. Սիման խաչումն Սօլքանփաւէն, մնան անփորձ հաղթից չարին: Նոյն եւ որդիք ֆռանցուլին. Բաբայն բնոյ Մելիքնաղին, Մուսէս Մուշումն բնոյ Մարիամին, յերկար ամօք ոչ սասանին: Այլ եւ որդիք Սալքանումին. Սափար վալարն բնոյ Լեւումին. լիով աւուրք ասէն անին: Մինչ որ գորդիս որդոց տեսցեն: Զոր եւ տացէ Տէր Զալալին բարի որդիք բնոյ զստերին. որդիս ազնիւ եւ դուստր նորին. որ Ագուհի վերածայնին: Իսկ Տէր ա[ստու]ծն ա[մենայն]ի պահէ զսոսաքիւնից չարին, եւ յէտ աստեացս ա[մենայն]ին արհայութեամբ որդիք լինին»:

* * *

Գրչուծիւնը գրուած է երկուսն, ընտիր մագաղաթի վրայ, լաւ բարբաղի (պատկ. 10) ծողիւնալ, կաշեկաղմ: «Իւր Կնոջ Շնացելոյ» աւելցուած Յովհաննու Աւետարանին վերջը: Անշուշտ ունեցած է աւետարանիչներուն մանրանկարները, որոնք դժբախտաբար այժմ կը պահպանուին:

* * *

Գրչուծեան մեկենասը ինչպէս յիշատակարանէն տեսանք Սիւնեաց Յովհաննէս (Խովանէ, Հովանէ) եպիսկոպոս Օրբելեանն է, որդի Լիպարոսի եւ Նաշի: Լիպարոս իր կարգին որդին է Իվանէ Օրբելեանի, ինչպէս որ Խովանէ ալ կը յիշէ իր յիշատակարանին մէջ, ըսելով. «... Մեծին Ամպասայ Աւալիլեան, եւ հարազատաց նորին, Տարսայնին եւ որդւոյ նորին Ելիկումին: Իվանէ, եւ որդոյ նորին Լիպարոսին»: Ուրեմն Խովանէ կը յիշէ Սմբատ, Տարսայնի եւ Իվան-

(*) Ստեփանոս Օրբելեան, Յովհաննէս Օրբելեան, ինչպէս նաեւ անոր յաջորդը Ստեփանոս Տարսայնի, եկեքն ալ Գլածորի աշակերտ են. առաջինը Ներսէս Մշեցիի (ՈՐԲԷԼԵԱՆՆ, Դուկ. Հրատ., եր. 478), իսկ վերջին երկուքը Ետայի Նշեցիի (ԽԱՂԻ. Բ., եր. 221-222): Ստեփանոս Օրբելեանը, տեսանք, Յովհաննէսի հօրեղբայրը չէ, այլ անոր հօր՝ Լիպարոսի հետ մի մէկ եղբորդիներ են:

նե՛ կրեք եղբայրները, որդիք ելիկումի որդի Լիպարիա Օրբելեանի:

Սակայն եղբայրներու այս ցանկը ամբողջական չէ: Գարեգին Արքազան Յովսեփեան կը հաւատայ թէ «Լիպարիա Օրբելեան, ելիկումի որդին. նորա որդիք էին ելիկում, Սմբատ, Իվանէ, Փախրադուլայն և Տարսայիճ» (ՀԱՍԿ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՏԱՐԵԳՐԻՐ, 1948, էջ 90): Կ'երևայ Փախրադուլայն և ելիկում մեռած ըլլալուն համար Իվանէի յիշատակարանին մէջ չեն յիշուիր:

Իվանէ կը յիշէ Տարսայիճի որդին ելիկում, իսկ Իվանէի որդի Լիպարիա, որ իր հայրն իսկ է: Լիպարիա ամուսնացած է Նանայի հետ: Իվանէ իր յիշատակարանին մէջ, քիչ մը աւելի վար, կը յիշէ. «Աստուածասէր մեծ իշխանուհոյն սուրբ կրանաւորին (Վրան գրիչէն աւելցուած ՄԱԻՐԱՅԵՆՈՒՆ ԻՄ) Թաներին»: Ուրեմն Թաներ մօրաքոյրն էր Իվանէի:

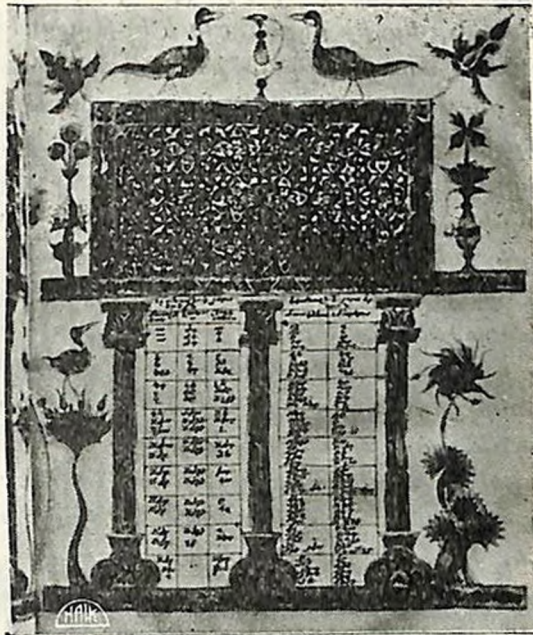
Մէ'կ Թաների կը հանդիպինք, որ մայրն է Խաչի Ա. Պաշկանցի: Գարեգին Արքազան կը հաշուէ որ՝ Խաչի մօտաւորապէս 1268-ին ծնած և 1317-ին մեռած է: Թաներ կը նշանակուի զուսր Ուքանայ որդի Վահրամայ (Շահաւանցի կոչուած): Ուքան թուր կ'ըլլայ Մագիարոսի որդի Վասակին (ՍԻՍԱԿԱՆ, 114, 122, 156, 159): Այս Թաները կ'ամուսնանայ Ամիր Հասան Պաշին հետ և կ'աւանդայ Խաչին: Ուրեմն եթէ այս Ուքանի զուսոր Թաները նոյնն է Իվանէի «սուրբ կրանաւորին մօրաքոյրին» Թաներին հետ, այն ատեն Նանայ և Թաներ քոյրերը՝ զուսորները կ'ըլլան Ուքանի:

Իվանէ կը վկայէ նաեւ որ «մեծ քահանայապետ, եւ երեւելի առաքելական առնն Մեսրապոյիսն Սիւնեաց» Տեառն Ստեփանոս իր «հօրեղբայրն» է, այսինքն Ստեփանոս եղբայրն է Լիպարիին:

Իվանէ դարձեալ կը յիշէ «պարկե՛ս եւ բարեպաշտ զուգակցաց նոցին փոխեցելոցն ի Քրիստոս մարց մեր Թաւրային (գրիչէն աւելցուած ՆԱՆԱՅԻՆ)»: Այս վկայութիւնը թէեւ շատ յտակ չէ, այսուհանդերձ զիսենք թէ Նանայ իր մայրը, և կինն է Լիպարիին. իսկ

Թամթայ անտարակոյս Տարսայիճի որդի ելիկումի կինն է, որ այլուր յաճախ յիշուած է: Դասելով այս յիշատակարանէն, սերեմն Թամթայ և Նանայ 1300-ին, երբ յիշատակարանը կը գրուէր, արդէն մեռած էին:

Իվանէ մեզի կու տայ շարք մը ուրիշ անուններ. «Եւ հարազատաց իմոց արեւելեայ կողմնակալաց: Էպոյ, եւ Բոյրեյիկն: Սմգասայ] եւ Բուղղային: Չեսարին, եւ այլ հարազատաց»: Ատենց՝ առջինը Խաչի Պաշկանց՝ Խաչի Ա. է, որդի Ամիր Հասանի և Թաների (վերջինս մօրաքոյր Իվանէի): Խաչի Ա. Պաշկան ամուսնացաւ Մամքանի հետ

Պաշկ. 13 (Ն. Ձ. քիւ 422, ծրար 15, նկար 12)

(ՍԻՍԱԿԱՆ, էջ 92, Ազգասոհմն Օրբելեանց): Սակայն ըստ Գարեգին Արքազան Յովսեփեանի «նորա անունը Մամաթանն էր» (ԽԱՂԱՅԱՅԱՆՔԻ ԿԱՄ ՊՈՆՇՅԱՆՔ, Ա. ՄԱՍ, էջ 187): Ամէն պարագայի տակ՝ Մամքան թէ Մամաթանն՝ ան աղջիկն էր Տարսայիճի որդի ելիկումի, և քոյրը Բոյրեյիկ և Բուղղայի:

Իվանէի յիշածներուն մէջ է նաեւ Չեսար ու Սմբատ, որոնք որդիքն էին Լիպարիա և Նանայի, կամ եղբայրները Իվանէի: Սմբատի մասին շատ ծանօթութիւն չունիմ: Հաւանաբար չփոթուած է Մեծն Սմբատի հետ որ «ար-

քայ» կը կոչուի և էր կղրայրը Տարսայիճի: Սակայն երկու յիշատակարան արձանագրութիւններ, որոնք հաս պիտի տամ, իրը ըլլալու են, դատելով թուականէն: «Կամաւն հզաւրին Ասուծոյ եւ Սմբատ որդի Լիպարսի յազգեն Աւարկեանց որ ի Մար գերի կացի, կամաւն Ասուծոյ ազատեցաւ... զամուսին իմ Ոկրոյ(?)» որ յիս Բ(=2) ամի փոխեցաւ... և յիս իմ եղբայրն բաժանեցաւ... ի քլ[ից] Հայոց ՉԿԶ (1317)» (ՍԽԱԿԱՆ, էջ 114-5): Հ. Ալիշան կը ծանօթագրէ ճշգրտեմամբ. «Այս Սմբատ թուոն է ի վանէի կղրայր Տարսայիճի»: Արձանագրութենէն կ'երևայ թէ Սմբատ զերի տարուած էր 1300-էն վերջ (քանի որ իսկանէ չյիշեր իր կղրայր զերի երթալը) և 1317-էն առաջ՝ երբ Սմբատ իր արձանագրութեամբ կը յիշէ իր գերեզմարձը: Սմբատ կը վկայէ որ «Մար գերի կացի», այսինքն եղբայրս: Հաւանաբար Թաթար-կղպտական մարտնչութիւնը տակն զերի ինկած էր և եղբայրս տարուած: Կու տայ իր կնոջ անունը «Ոկրոյ», որուն առջեւ Հ. Ալիշան հարցական նշան մը դրած է անուան ընթերցման խնդրական ըլլալուն համար: Սմբատի կինը կը մեռնի, ըստ երևոյթի Սմբատի զերեզմարձէն երկու տարի վերջ և 1317-էն առաջ: Այդ ատենները կը կատարուի նաեւ կալուածներու բաժանումը: Բաժանման վարիչ ըլլալու էր Չեսար իրո աշխարհական տէր և յաջորդ իշխող Օրբելեանց այդ ճիւղին: Իրենց կղրայրը իսկանէ եպիսկոպոս կրօնաւոր էր:

Այս Սմբատը զու ոչ էր 1339-ին ըստ իր երկրորդ արձանագրութեան. «Կամաւն Ասուծոյ եւ Սմբատ որդի Լիպարսի միաբանեցաւ աւագ անապատին Ս. Կարապետի եւ Սպիտակաւոր Ասուածածնի... և... յամեն խարնե ազատ. Թվին 22Կ(1339)» (ՍԽԱԿԱՆ, էջ 138)(*)։ Ասկէ վերջ իր մասին ծանօթութիւն կը պակսի:

Չեսար ամուսնացաւ Խորիշանի հետ: Ատոր մենք պիտի ծանօթանանք մեր յաջորդ ուսումնասիրութեան մէջ, նուիրուած Կիրակոս Թաւրիզեցի նկարողին:

Իսկանէ կը վկայէ նաեւ. «Եւ ամենաւերհեալ եւ գեղեցիկ աւրիորդին մօրն իմոյ Վախախին»(*): Ի՞նչ ըսել կ'ուզէ «աւրիորդին մօրն իմոյ» գրեթէ: Գուցէ ըսել կ'ուզուի որ Վախախ իսկանէի մօր մօտ նստիչ տէր: Ամէն պարագայի տակ Վախախ ամուսնացաւ Բայրթելի հետ, որ որդին էր Տարսայիճի որդի Ելիկումի, այսինքն թուր Տարսայիճի:

Կիրակոս Թաւրիզեցիի նուիրուած իմ վերոյիշեալ աշխատութեան մէջ ցոյց պիտի տամ, թէ Խորիշան աղջիկն էր Դաիւանց Վարդանի և կնոջ Մանանի: Խորիշանի քոյրն էր Վախախ: Այսպէս սերմն վախախ ալ ամուսնացած կ'ըլլայ Օրբելեանց մէկ ճիւղին հետ, ինչպէս Խորիշան ամուսնացած էր դարձեալ Օրբելեանց սերի մէկ ճիւղին հետ: Բայրթել և Վախախ ունեցան երկու որդիք Բեշթէն և Իսկանէ (ՍԽԱԿԱՆ, էջ 182, 202): Վախախի մասին զաւասանքով երկար կը խօսի իսկանէ իր մեկնումներու սերի մէկ Աւետարանին մէջ, որուն յիշատակարանը առաջին անգամ ներկայացուցի Բագմալեպի, 1947, էջ 216-7 էջերուն մէջ, Թորոս Տարօնեցիի նուիրուած աշխատութեան մէջ: Այս ձեռագիրը կը գրուի 1307-ին, «պիւղաւն զանոնց փախազող Լիւալ... տէր Օրպիլի՝ Յովանէ՝ վերսկսուել զաներեց երից արտոյ՝ Տաթարոյ եւ Ներսիսից՝ եւ Յաղաց Քարոյ՝ զլուս երկոստան զա-

(*) Նորութիւն է, որ իշխանուհի Թաներ՝ Պռոշի երկրորդ որդի՝ Ամիր-Հասանի կինը, Էսքի մայրը, Յովհաննէս Օրբելեանի մօրաքոյրն էր, որ ամուսնոյն մահէն յետոյ կրօնաւոր է դարձեր: Իսկ «Եւ ամենաւերհեալ եւ գեղեցիկ աւրիորդին մօրն իմոյ Վախախին» բառերու մէջ ընդգծուածները պէտք է ընդունիլ ներկայ ժամանակի եւ իրական հասկացողութեամբ: «Աւրիորդ» կը Նշանակէ արքայական կամ իշխանական ծագում ունեցող իգական սեռի անձնաւորութիւն: Եթէ այս Վախախը Նոյնացիներ Ելիկումի որդի՝ Բուրթելի կնոջ հետ, այն ասան վերոյիշեալ բացատրութիւնը պէտք է ընդունիլ որպէս տոհմական աւանդութեամբ գործածուած յարգանքի արտայայտութիւն մը միայն՝ հանդէպ մեծ իշխանուհիին: Հակառակ պարագային պէտք է կարծել որ Յովհաննէս Օրբելեանի հայրը՝ Լիպարիս, երկրորդ անգամ ամուսնացած է, ինչ որ քննուելիք խնդիր մըն է:

(*) Տե՛ս ԽԱԿԱՆԱԿԱՆՔ Բ., եր. 209:

ւագանաց»: Գրչութիւնը կը սկսի Մոմիկ «ի հրեշտակակերս մեհասանիս Նորավանից»(*):

Հոս ի միջի այլոց կը վկայուի որ «Արդ եղաւ գրաւ գրչութեանս ի ժամանակին եւ ի քուսբերութեան ԶԾԶ(1307) յորում Ղան Ղարաբանդայն գնաց ի վերայ Թալբին: Մ... Գիլան: եւ զխուրլուճան հարին՝ ընդ նմայ էին Բիւրբիկն... առն՝ ու խաղաղութեամբ դարձան: Բայց զաւրացն պակաս մնացին»:

Գորեգին Արքայան Յովսէփեան կը գրէ որ «Խալիլու շահի արշավանքը գէպի Խորասան պետք եւ կատարված լինի Ղազանի գահակալութեան սուղին

հակալութեան տաննները, այլ իրաւապէնտէի գահակալութեան չըջանին: Մոմիկ կ'ըսէ որ արշաւանքը կատարուած է 1307-ին, այսինքն նոյն տարին, որ ինքը կ'աւարտէր այդ Ահաւորանին գրչութիւնը, 1307-ին պաւուսն աւան»:

Որտէ է որ արշաւանքը կատարուած է 1307-ի գարնան: Այդ տարին էր որ Հայոց ծանօթ եւ բարեկամ Խալիլու շահը, բուն անուամբ Քուրթու Շահ, իրաւապէնտէի հրամանաւ Գիլան, Մազանդերան (Խորասան)՝ Թալբին գէմ արշաւեց: Իր բանակին մէջ էին իրենց զօրաբաններով նաեւ Թաթարաց հպատակ երկու հայ իշխաններ՝ Օրբեկեանց

Պատկ. 14 (Ն. Զ. քիւ 422, ծրար 15, նկար 13)

Պատկ. 15 (Ն. Զ. քիւ 422, ծրար 15, նկար 14)

կամ յերկրորդ տարին, այսինքն 1295-6 թվականներին» (ԽԱՂԱԿԱՆՔԻ ԿԱՄ ՊԻՈՇՅԱՆՔ, Ա. ՄԱՍ, էջ 185): Սակայն այս ենթադրութիւնը ճիշդ չէ, ինչպէս որ Մոմիկի վերոյիշեալ յիշատակարանն ալ ցոյց կու տայ: Ան կը յիշէ որ արշաւանքը կատարուած է «Ղան Ղարաբանդայն» ժամանակ, որ Մուհամմէտ իրաւապէնտէ իլ-խանն է, ծանօթ իբր Ուլուհայրոյ, այսինքն բախսաւոր, եւ եղբայրն էր Ղազան Խանի: Իրաւապէնտէ գահակալեց 1304-1316: Ուրեմն նոյն գէպը չէ պատահած Ղազան Խանի գա-

ղերդատանէն, Բիւրթեկ (որդի Ելիկաւմի եւ Թոս Տարսայիճի) եւ Չեսար (որդի Լիպարտի եւ Թոս Խվանէի, որ եղբայրն էր Տարսայիճի): Չեսարի անունը ամբողջ չէ յիշատակարանին մէջ: ԱՐՆ սրտէ կը կարդացուի: ՉէՍը կը պակաս թերթին փճացած մասին հետ: Բիւրթեկ եւ Չեսար տպահով կը վերադառնան արշաւանքէն, թէեւ իրենց զօրքերէն մաս մը կը կորսնցնեն:

Այս ձեռագիրին զարդարման կը սատարէ Սահփանոս Տարսայիճ Օրբեկեան, որ «հրամանաւ եւ արդեամբ մեծ պարոնին Բիւրթեկին յայտ առի զարդարեաց զաւեստաւան ոսկով եւ արծաթով»,

(*) Վրիպակով Յազայ Քարոյ ստուած:

այսինքն 1331-ին: Այդ տարին զեռ կը յիշուի «բարեհոգի դժոյափառ Վախախն», որ անտարակոյս ողջ էր:

Իսկանդէ 1300-ին գրել տուած իր Աւետարանին մէջ, ինչպէս տեսանք, կը յիշէ նաեւ. «զհռչակաւորն յամենայն ազգս հայկազնեաց զմեծ պեհն Եսայի զարժանին ամենայն բարեաց յիւստակի»: Այս յշուաւ Եսային նոյնիսկ Գլաձորի մեծահամբաւ Եսայի Նչեցի բարունակահան է: Իսկանդէ կ'աւելցնէ. «Ձծովացեալն իմաստիւ աստուածաւունչ տալիւ հնով եւ նորով, եւ արտաքին իմաստից տեղեկութեամբ զիմն վարժապետ»: Ըստ երեւոյթի իսկանդէ կ'աւել ըսել որ Եսայի Նչեցի եղած է նաեւ իր վարժապետ:

Գրիչն ու գրչութեան վայրը կը մնան անձանթ: Յիշատակարաններուն մէջ ո՛չ մէկ տեղ տկնարկութիւն՝ գրչութեան վայրին կամ գրիչի մասին: Միայն կը յիշուի որ Աւետարանը կը նստիւրուի Տաթևի վանքին՝ յանձնարարելով «զգուշութեամբ պահել զսուրբ աւետարանս եւ չհանել զսա ի սուրբ եկեղեցոյս Տաթևոյ, նախանձ չարութեամբ կամ գողութեամբ, ազանութեամբ եւ զի՛նչ եւ իցէ հնարիւք»:

Սակայն ո՛ր գրչութեան կրնայ ըլլալ Աւետարանս: Մամիկ գրիչ եւ նկարիչ կը վկայէ որ 1307-ին «եղաւ գրաւ գրչութեանս» Աւետարանին «ի հրեշտակակերս մեհասանիս նորալանից»: Մամիկ մեղի կ'իմացնէ որ 1307-ին Յովհաննէս Օրբելի Եպիսկոպոսին հրամանաւ «եւ Մամիկ գրիչ եւ Պաւղոս Վարդապետն երկուս աւետարան սկսեալ»: Անտարակոյս նորավանդականները գրչութեան մէջ խել: Մամիկ կ'աւարտէ իր Աւետարանին գրչութիւնը, թէեւ «յաչաց վասեալ՝ զհամաբարաւուն եւ զնապա (...)ցանկն եւ զոսկենկարսն ոչ կարացի ի գլուխ հանել»: Այսպէս առժամեայ կերպով տեսողութենէ զրկուած՝ Մամիկի ձեռագիրը կը մնայ անտարա, մինչեւ որ «Յոհաննէս գրիչ զբերին ելից. եւ թորոս զոսկենկարսն»: Հոս յիշուած թորոս որ նոյնիսկ Տաթևեցի նկարիչն է:

Իսկանդէ Օրբելիի տպարարած երկ-

րորդ Աւետարանը կը գրուի Պաւղոս Վարդապետէ, որ նոյնիսկ Կիլիկիոյ Ակնէր վանքէն էր եւ տար համար Ակնէրցի կամ Կիլիկեցի կոչուած է, եւ աշակերտ Եսայի Նչեցիի: Պաւղոս Վարդապետի գրած Աւետարանն ալ կը վերադարձի եւ կը հասնի մեզի. այժմ պահուած է Վենետիկի Մխիթարեանց հաւաքման մէջ: Գրչութեան վայրը կը յիշուի «յաւախարհ Սիւնեաց ի վանս (Ջնջուած) հովանեաւ սուրբ Ասեփանոսիս. որ է երկրորդ Արեւն եւ մայր ամենայն իմաստից»: Յաւալի է որ վանքին անունը Ջնջուած է չար ձեռքէ մը: Կը յիշուի «հովանեաւ սուրբ Ասեփանոսիս»: Սուրբ Ասեփանոսի անունն նստիւրուած էր Գլաձորի եկեղեցին եւ «Երկրորդ Արեւն եւ մայր ամենայն իմաստից» որոշ կերպով Գլաձորի կ'անորակէ, որով Պաւղոս Կիլիկեցի այս գրչութիւնը կատարած է Գլաձորի մէջ(*):

Պաւղոսի գրիչէն է նաեւ երեւանի թիւ 1090 Աւետարանը 1313-էն եւ Աւետարան մը 1314-էն, որ ժամանակին Գանձատարի վանքին մէջ կը գտնուէր: Այս երկու ձեռագիրներն ալ գրուած են Գլաձորի մէջ: Մենք Պաւղոսի կեանքին եւ գործին նպատակ մը հետ ընդհանրապէս չեն անդամ ներկայացնելով զայն: Մամիկի յիշատակութեան մէջ (1307-էն), ինչպէս եւ գա՛րձեալ առաջին անգամ բանասիրութեան ներկայացնելով (1307-էն) իր Գլաձորի մէջ գրած Աւետարանը, այժմ Վենետիկի Ս. Ղազարաւ մատենադարանին մէջ: Այս յիշատակարանները ամբողջութեամբ հրատարակած եւ Բազմավեպի մէջ, 1947, էջ 216-219:

Սակայն ո՛չ Մամիկի եւ ո՛չ ալ Պաւղոս Կիլիկեցիի գրչութիւնները կը նմանին նոր Զուգայի վանքին այս թիւ 477 Աւետարանին: Կարելի է ենթադրել որ գրչութիւնը կատարուած է Գլաձորի մէջ, քանի որ յիշատակութեան մը մէջ գրչութեան մեկնադրութեամբ իսկանդէ Աւարդելի կը յիշէ «զիմն վարժապետ» Եսայի, որ ինչպէս ըսի Նչեցիին է:

Մաքսւր եւ ընտիր գրիչ մըն է նոր

(*) ԲԱԶՄԱՎԵՊ, 1947-ի գրութեանն մէջ «Նորալանի կամ Գլաձոր» ըսած էի:

Ջուզալի այս թիւ 477 Աւետարանին անձանոթ գրիչը: Ձեռքը նայնացնել՝ ժամանակակից գրիչի մը հետ՝ դժուար պիտի չըլլայ, երբ կարելի ըլլայ համեմատել իր գրչութիւնը ուրիշ ժամանակակից վարպետ գրիչներու գործերուն հետ:

* * *

Մանօթութիւն կը պակսի յիշատակարաններուն մէջ նաեւ նկարիչի մասին: Ինչպէս ըսինք մանրանկարները որոշ է որ դադարած են ձեռագիրէն, բան մը որ աւելի կը դժուարացնէ ա-

ծաղկումներու հետ մեզի կը թողուն նաեւ ճաշակ մը նկարողին մանրանկարչական կարողութեան մասին: Վերջապէս կան մանրանկարներ հրէշտակներու, Յիսուսի, և այլն, որոնք ցոյց կու տան անձանոթ նկարիչին ընտիր վարպետ մը ըլլալը:

Չարգագիրերու, խորանագարդերու և այլնի ակնթախ նմանութիւն մը կայ այս ձեռագիրին և Մամիկի գրչութեամբ ծանօթ ձեռագիրին (1307-էն) միջև: Օրինակ երկուքին ալ Մատթէոսի Աւետարանի խորանին յարմարցուած են կլորակ սակեկները: Մամիկինը ունի երկու հատ, թիւ 477 ունի երեք հատ

Պատկ. 18 (Ն. 2. քիւ 422, ծրար 15, նկար 12)

Պատկ. 19 (Ն. 2. քիւ 428, ծրար 15, նկար 16)

նոր նկարողին ճանաչումը: Ես հաս կու տամ հինգ նկարներ (թիւ 11-15), որոնք ձեռագիրին սկիզբի կանոնաց և այլնի կը պատկանին, ինչպէս նաեւ չորս Աւետարաններու խորանները (թիւ 16-19):

Մանրանկարիչը և ծաղկանկարիչը յայտնապէս մեծ վարպետ մըն է: Եւ այդպէս միայն կրնար ըլլալ այդ ժամանակի ամենէն ազդեցիկ հայ տաճին համար դրուած ձեռագիրի մը գրչութիւնն ու ծաղկումը: Միայն նշանաւոր գրիչ և ծաղկող կը ստանային պատուէր, իրենց կարողութեան համար:

Խորանները և ճակատները ընտիր

(Պատկ. 16), թէև երկու ձեռագրաց մէջ ալ փորձ եղած է այդ նկարեալ սակեկները ջնջել: Թիւ 477-ին մէջ գրեթէ յաջողած են ջնջել, իսկ Մամիկի ձեռագիրին մէջ դեռ մասամբ ընթեւունքի է: Մատթէոսի խորանին մէջի դարգածեւը յար և նման է Մամիկի Մարկոսին խորանի մէջինին: Երկուքին ալ Մատթէոսի զարգագիրերը յար և նման են իրարու: Կարկառուն կերպով նման է Յովհաննու Աւետարանին մեծ Ի. մարգածեւ և կենդանածեւ զարգատառը (տառ Պատկ. 19): Սակայն ասանք չեն բաւեր երկուքին ալ նկարիչները նոյ-

նույնիսկ Զարգերը ձեռագրաց համար կ'օրինակուէին իրարմէ: Կարելի է որ թիւ 477-ի և Մամիկի նկարիչները զատանձեր ըլլան և իրարու զարդածուերէն օգտուած կամ նոյնիսկ երրորդ աղբիւր մը իրը հասարակաց գործածած ըլլան:

Մամիկի Աւետարանին նկարիչը և զամ է Թորոս Տարօնեցի: Թորոս Տարօնեցիի մանրանկարներուն աղեղնածու յօնքերը կը տարբերին թիւ 477-ի մանրանկարներուն յօնքերէն: Ասիկա զուցէ չբաւէ արդիւնու այս երկու ձեռագրաց նկարիչները իրարու հետ նոյնացնելու: Թորոս Տարօնեցի կրնայ և ինքն ըլլալ թիւ 477-ի մանրանկարիչ ծաղկողը: Դիտել տամ որ 1284-1307 չենք գիտեր թէ ո՞ւր էր Թորոս Տարօնեցի և ի՞նչ բրած է: 1307-ին իրեն կը հանդիպինք Գլաձոր, երբ կը ծաղկէ ու կը նկարէ Պաւլոս Կիլիկեցիի գրած Աւետարանը (այժմ Վենետիկի Մխիթարեանց հաւաքածոյին մէջ): Շատ հաւանաբար 1300-ին ան Գլաձոր էր, ուր անշուշտ նկարելու և ծաղկելու գործով կը պարապէր, և ուր կրնայ ծաղկած ըլլալ նաև թիւ 477 Աւետարանը:

Առայժմ այս մասին ա'յսքան:

Ինչպէս տեսանք, յիշատակարաններու շարքին կայ նաև յետադոյն ստացողի յիշատակարան մը, ուր ստացող կը կոչուի «պարոնաց պարոն Զալալ լեկ»: Ան կը յիշէ իր հայրը խօջայ Սափար, մայրը Սալթանիտայ, և իր քրոջը

Մելիք աղա, խօջայ Ֆառնուս, խօջայ Սալթան: Կը յիշէ պապը, այսինքն հօրը հայրը աղա Խաչիկ, և մամը՝ Մարիամ, իսկ հօրեղբայրը պարոն կամ խօջայ Նազար, Սինան բէկ: Կու տայ իր և իր քրոջը սրբանունները:

Այսպէս ուրեմն ձեռագիրը պատկանած է Հին և Նոր Զուգայեցի մեծահամբաւ աղա Խաչիկի և խօջայ Նազարի և Սափարի զերգատանին: Այս զերգատանի մասին արդէն երկուր խօսած եմ և հատարով մըն ալ պապարած «Զուգայեցի Խօջայ Նազար և իր Գերգատանը» անուէնով: Հոն օգտագործած եմ այս յիշատակարանն ալ, որ թէև անթուական, սակայն անտարակոյս ժե. դարու կէսերէն է:

Հոս կ'ուզեմ ճշդել որ իմ «Զուգայեցի Խօջայ Նազար և իր Գերգատանը» աշխատութեան մէջ տկամայ բրած եմ խոչոր սխալ մը՝ աղա Խաչիկի հայր նկատելով Մանուկ Նազար Զուգայեցին, մինչ այժմ Յայտաւարարի մը յիշատակարանէն: Գիտեմ, որ աղա Խաչիկի հայրը և ինքն է Մէլքում, մայրը՝ Շահի-խատ: Ունեցած է երկու եղբայր և քոյր մը. Վաթան, խօջայ Բարայ և Սալթան: Զանա իսկ աղա կամ խօջայ Խաչիկին ծանօթ երեք սրբանուն Սափարի, Սինանի և Նազարի անուանց վրայ պէտք է աւելցնել նաև «Իանին(?) և Բաղում»: Այս մասին եւս այլևէ, անտիպ մէկ աշխատութեան մէջ, երկուր խօսած ըլլալով՝ հոս աւելորդ կը սկսեմ աւելի ծանրանալ:

Յ. ԲԻԻՐՏԵԱՆ

ՄԱՆՐԱՆԿԱՐԻՉ ԿԻՐԱԿՈՍ ԹԱԻՐԻԶԵՑԻ

(1330)

Իրմէ ունինք ընտիր, մաղաղաթեայ, բոլորդիր աւետարան մը, ճոխ կերպով նկարուած, որ այժմ մաս կը կտգմէ Նոր Զուգայի Ամենափրկիչ Վահաքի հաւաքման, իբր թիւ 47:

Գրիչին և մանրանկարիչին յիշատակարանները իրարմէ անջատ են: Ես նոխ հոս կու տամ գրիչին յիշատակարանները, հարկ եղած ծանոթութիւններով:

Մատթէոսի Աւետարանին Վերջը, էջ 91ա. գրիչէն: «ԶՎեգիկ նգնաւոր սաացաւ ս[ուր]բ աւետարանիս, եւ զանպիս[ան] գծողս զկիրակոս վ[ա]րդ[ապետ]ս յիւսիս միով ս[ե]ր ողորմ[ե]ալիս եւ Ա[ս]տուծոյ յիւս աւեն: եւ որ զամենն ասե աւեն»:

Մարկոսի Վերջը, էջ 138ա. գրիչէն: «ԶՎեգեն նգնաւոր սաացաւ զաւետարես կսակիս: եւ զկիրակոս փցուն գրիչ յիւսիս ի Ք[րիստո]ս եւ Ք[րիստո]ս զանգ յիւս: աւեն»:

Գլխաւոր յիշատակարան գրիչէն, էջ 281ա. սխալ Ա.: «Արդ այսպիսի պատական եւ անգին մարգարիսի բաղձացեալ իբրեւ զիմաստուն վանառականն մեծագարմ իշխանս Վեգեն մականուն կոչեցեալ Վրթանէս, որ արարհամարհեաց զսոսի փափկութիւն — Բ. սխալ — կենցաղոյս խառնաճաղագիւս եղեալ կրանաւորեցաւ եւ շինեաց եկեղեցիք մեծապայծառ հանդերձ եղբարքն իւրով Պիլար իշխանան յանուն ս[ուր]բ Ա[ս]տուծոյ ծանին, եւ զշինեալ եկեղեցի Դեղձանալանաց սպեցին եւ զծամաստունն գեղեցկապէս յարինեցին եւ ժողովեալ բազում կրանաւորս եւ զցայց եւ զցերեկ արժասուարոր պաղատեալ հայցե յԱ[ս]տուծոյ զքողութիւն յանցանաց եւ զխաղաղութիւն որ աշխարհի»:

«Արդ ընդ այլ բա(էջ 281բ. Ա. սխալ)»

րեացն զոր արար եւ առնե: Բազում քննաւաւ եւ գրեւ եւ զաւետարես կսակս ի վայելումն անձին իւրոյ եւ եղբարք իւրոց Ազատային եւ Պիլարին յաղթող եւ քաջ իշխանացն բարեսիրաց»:

«Արդ գրեցաւ սա ի բուականութեան Հայկազեան տումարիս 220(1330) ի հայրապետութեան ս[ե]րան Յակոբայ. եւ ի բազաւորութեան Հայոց Լեւոնի եւ Վրաց Դեորգայ: եւ ի դանութեան Պոսայիդի: յանապատիս Զղաւնայ ընդ հովանեաւ ս[ուր]բ Ա[ս]տուծոյ ծանին եւ ա[ս]տուծոյ ծակիս ս[ուր]բ Նեանաց ձեռամբ ամենամեղ եւ անարժան ծառայի Ա[ս]տուծոյ կիրակոսի պիտականունն վարդապետի երգեցեալ ընդինի: արդ աղաչեմ զամենեւեան զպատահողսդ այս սովերի. զվերոյսացեալս Վեգեն նգնաւոր եւ գեղբայրն իւր զպարոն Պիլար յիւսիս ի Ք[րիստո]ս որ յոյժ փափաքեմբ գրեւ ետուն զաւետարանս եւ ծաղկել ոսկով եւ կազմեցին ընդեւս արժապատիւս եւ ակամբք եւ ընդելուզեալ մարգարիտ զարդարեցին. յիւսիս եւ ըստ դեռաբողբոջ մանուկն զՀասան զորդի Բիլարին եւ զԱզատային եւ զՎարդան որդի նորա, եւ զժոյր պարոնաց զԵորիւս եւ զգլուխ նորա զպարոն Զեսարն ամենայն զաւակաւ. եւ միւս ժոյրն զՎախալս ընդ ընտանեալ եւ զմայր պարոնաց զԻւս: եւ զԹաւրանի զուգակից Պիլարին, այլ եւս զճնաւղս Վեգենալ զպարոն Վարդան եւ զՄանան յիւս աղաչեմ զփոխեալսն առ Ք[րիստո]ս եւ զհանիկն զՎախալս (էջ 282բ.) զսոսցանաւղս պարոնաց եւ զյոյժ երախտաւոր զմայր Վարդանալ եւ զհանիկ սոցայ ամենայն բարեպաշտութեամբ զարդարեալ եր»:

«Աղաչեմ խոնորութեան զոյս եւ սխալանաց քողութիւն շնորհել. եւ

գսխալն ուղղել սիրով. զի մեք չեաք հմուտ կատարելաբար քերթողական արհեստի գրչութեան. այլ յոյժ սիրով բռնադատեալ եղի յաւստեան ձապեր առնալ Վեդենա[յ] եւ վերսին աղաչեմ յիւր զվերոյգրեալսն եւ զմեզ ծնողաւ եւ վարդապետաւ եւ եղ-

պաշտանեալ[յ] միայնակեացս զՅովհաննէս եւ զգաւակս նորա եւ զմիւս սպասաւորն զեղբայր Ադեղն եւ Շնորհի եղբայր նորա. եւ զՄովսէսն. որ բազում բարութիւն[ն] արարին մեզ նման աւստեան ձապեր պարունի իւրեանց. յիւր աղաչեմ եւ զա-

Պատկ. 1 (Ն. Ջ. քիւ 42, ծրար 9, նկար 4)

բարբ եւ նախնեաւ (42 283ա.) որպէս զի մեք յիւրաքս եւ յիւրողդ արժանի եղիցում ողորմութեան Քրիստոսի եւ արհայութեան նորա. եւ նմա փառս յաւիտեանս յաւիտեանից ամեն»:

«Յիւր աղաչեմ զյոյժ հաւատարիմ

եակերսն իմ զՄկրտիչ զսպասաւորն իմ եւ զհետող մագաղաթիս եւ զծնողս իւր Աւստեան զմեզ յիւր ամեն»:

«Յիւր աղաչեմ եւ զԳեորգ կրանաւոր որ ազնեաց յուղղելն եւ նշդեհակից մեզ էր եւ ցաւակից յամենայն: եւ Աւս-

փոփոխված լինելու համար
 «հեղինակ» նախընտրված
 էին Ան, հայ, և մյուս լեզուները
 միջոցառումներ 181/353 Աստուծոյ
 հանդիպումը 1317-ին իր
 ներքին պահպանման համար
 լինելու համար

ինքնուրույն լինելու համար
 ինքնուրույն լինելու համար
 ինքնուրույն լինելու համար
 ինքնուրույն լինելու համար

Պատկեր 2 (Ե. Ջ. Քլար 42, ծրար 8, հարկ 5)

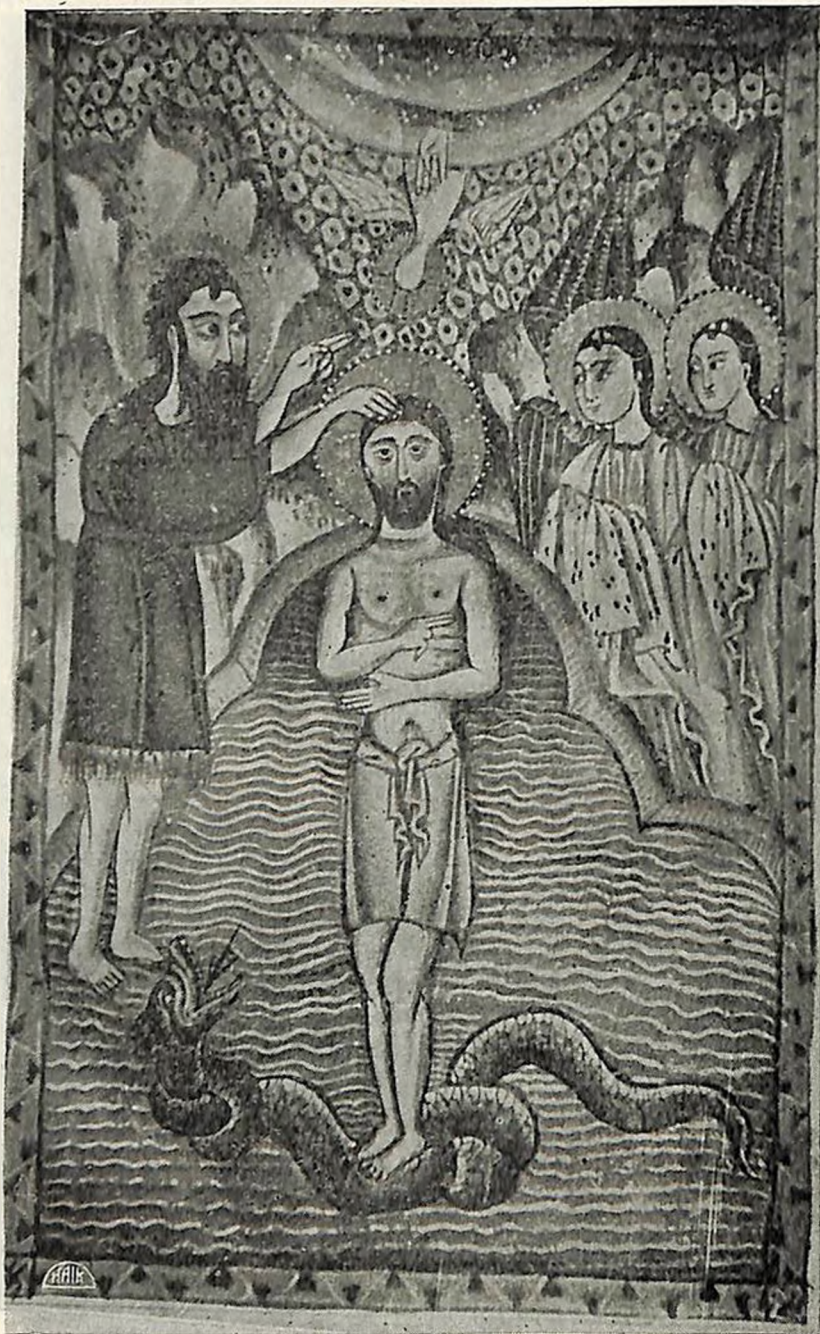
ինքնուրույն լինելու համար
 ինքնուրույն լինելու համար
 ինքնուրույն լինելու համար
 ինքնուրույն լինելու համար

ինքնուրույն լինելու համար
 ինքնուրույն լինելու համար
 ինքնուրույն լինելու համար
 ինքնուրույն լինելու համար

(էջ 312ա.)։ Սակայն ինչ որ աւելի նշանակալից է, սա՛ է թէ, ան կը յիշուի անդ իբր «զսուրբ րաբունապետն Կիրակոս» (էջ 679ա.)։

1318-ին կը գրուի երկրորդ աստուածաշունչ մը, այս անգամ Եսայի

Կիրակոս Երզնկացիի կը հանդիպինք 1324-ին, «լերինս Ս. Լուսաւորչին», Եկեղեցի գաւառի մէջ, այսինքն Սեպուհ լերան անապատները (Էջմիածնայ թիւ 2329)։ Տարի մը վերջ կը գրուի Էջմիածնայ թիւ 2100ը, որուն «վերջին»

Պատկ. 3 (Ն. Զ. քիւ 42, ծրար Թ, ճկար Թ)

Նշեցւոյ համար (նկարեալ Թորոս Տարօնեցիէ)։ Ասոր յիշատակարանին մէջ կը յիշուի երկու անգամ «Կիրակե» մը, որ կը կարծուի թէ Կիրակոս Երզնկացիին ըլլայ։ Ես կը տարակուսեմ այդ մասին։

ստացող կը յիշուի Կիրակոս։ Ինք կը ստանայ նաեւ Էջմիածնայ թիւ 169, ինչպէս նաեւ հաւանաբար, Վենետիկի թիւ 752 Ռսկեփորիկը։ 1328-ին անտարակոյս Երզնկայի երկայնի վանքն էր

գավը: Իրեն յաջորդեց Դաւիթ Է. (1346-1360):

Կը յիշուի նաեւ «ղանուբեան Պուսալիդի», որ Պարսկաստանի Իւ-կան Ապու Սայիդ կոչուածն է, որդին Խիւսապենտէի, տկար իշխող մը, որ գա-

կալած ընդարձակածաւալ երկիրն ալ անիշխանութեան քառսին մէջ կընտուցաւ:

Ինչպէս տեսանք, ժամանակագրական բարձր տուեալները կը համաձայնին գրչութեան 1330 թուականին հետ:

Պատկ. 5 (Ն. Զ. քիւ. 43, ծրար Թ, սկզբ 8)

հակառեց 1316-1335, երբ իր օրով և իրմէ վերջ թաթար Իւ-կաներու իշխանութիւնը հեռոյհեռէ ինկաւ և հուսկ ապա չքացաւ. թէեւ իր անկման հետ Հայաստան, ինչպէս նաեւ Իւ-կաներու տիրո-

* *

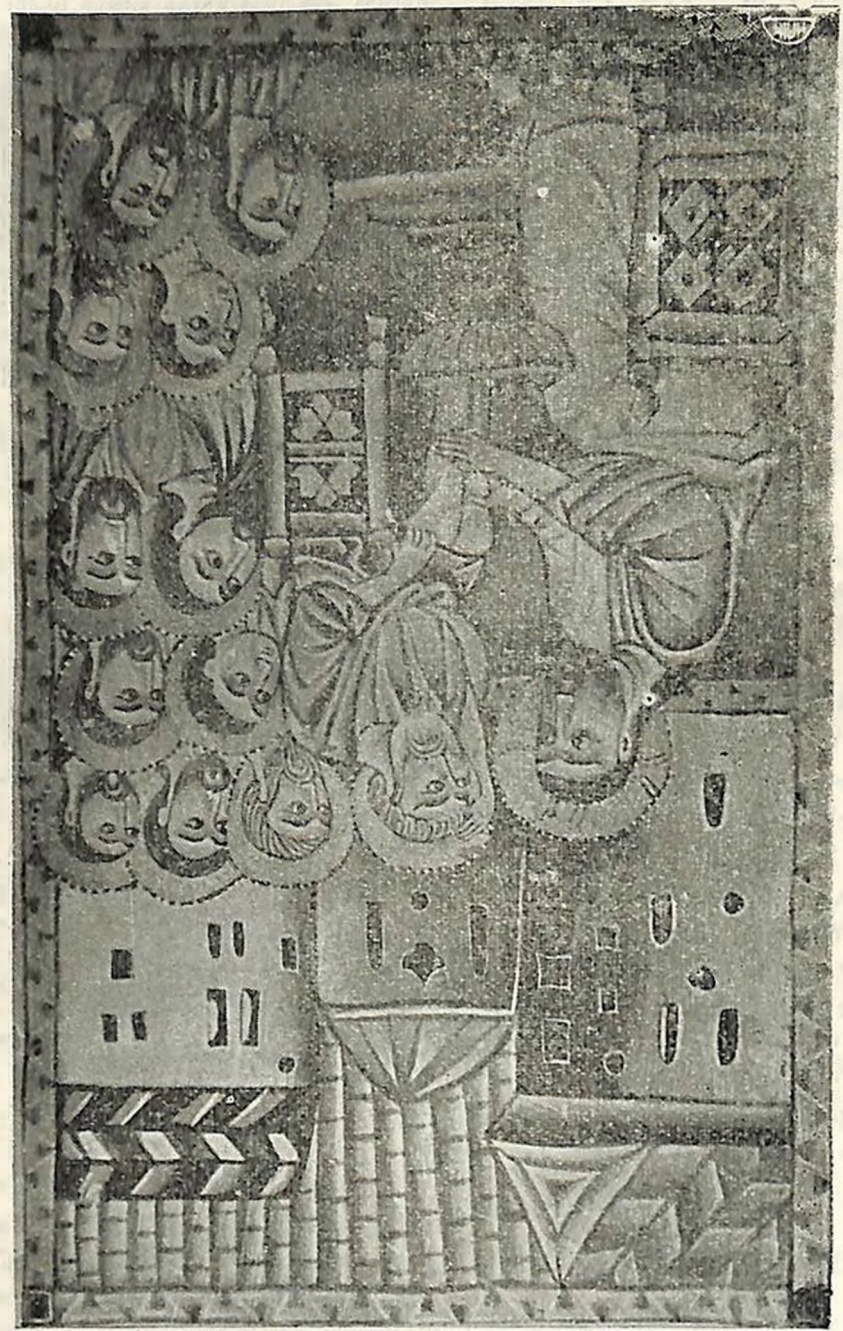
Այժմ խօսինք գրչութեան վայրի մասին:

Նախ կը յիշուի Վեկիդեցի Դեղծա-

«... 1878 թ. հունիսի 1-ին Երևանի քաղաքում ծնունդ է առնում Գևորգ Գևորգի զավակը՝ Գևորգ Գևորգի զավակը» (ԱԶԳ)։

Մանկությունը Գևորգը անց է կացնում հայրենի տանը՝ Երևանի քաղաքում։ 1891 թ. հունիսի 1-ին Երևանի քաղաքում ծնունդ է առնում Գևորգ Գևորգի զավակը՝ Գևորգ Գևորգի զավակը» (ԱԶԳ)։

Պատկերը 2 (Ն. Ջ. Բիր 32, Գառ 9, Կիս 10)

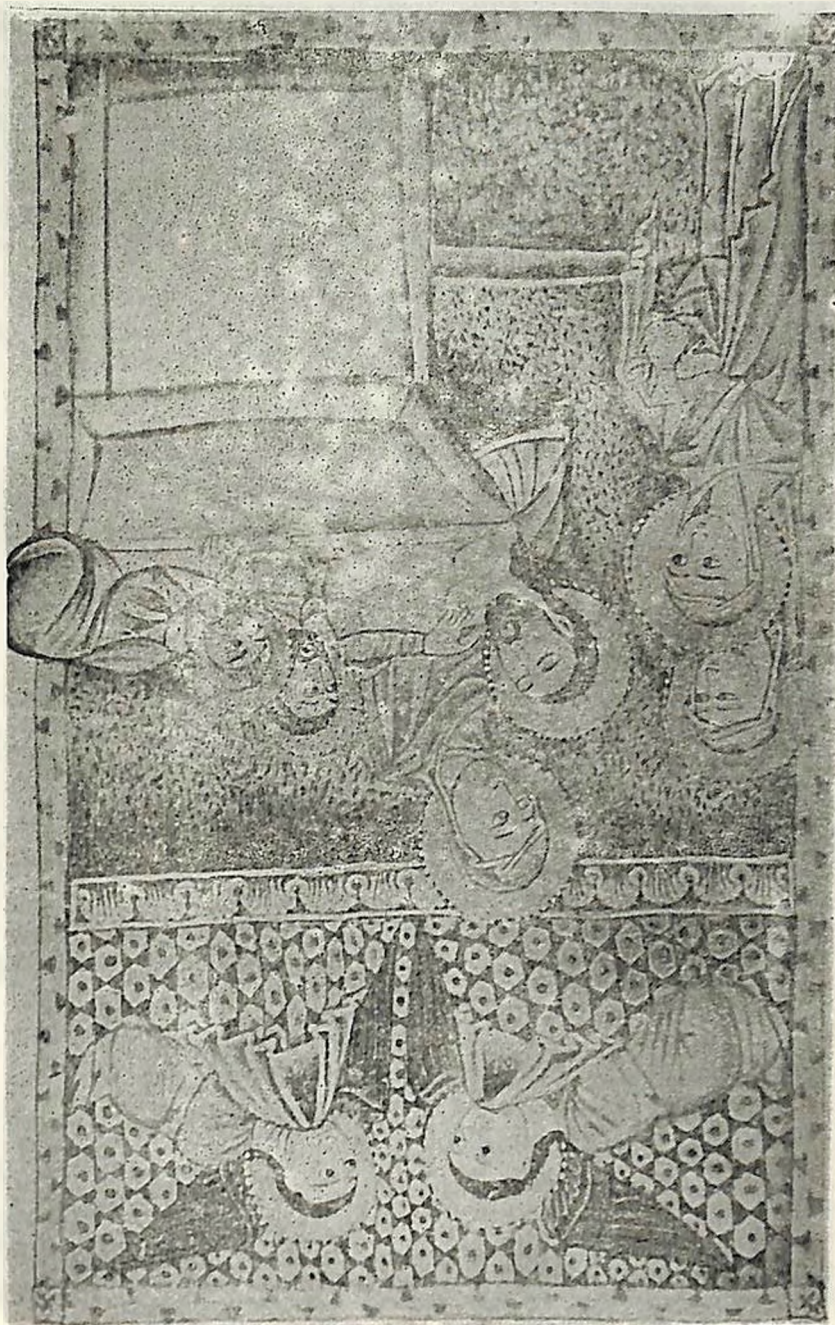
Լճիկաճառի թիվ 4509, Գևորգ Գևորգի զավակը (1217) թվականին Երևանի քաղաքում ծնունդ է առնում Գևորգ Գևորգի զավակը՝ Գևորգ Գևորգի զավակը» (ԱԶԳ)։

Մանկությունը Գևորգը անց է կացնում հայրենի տանը՝ Երևանի քաղաքում։ 1891 թ. հունիսի 1-ին Երևանի քաղաքում ծնունդ է առնում Գևորգ Գևորգի զավակը՝ Գևորգ Գևորգի զավակը» (ԱԶԳ)։

դիմապատկերներով ամ մս փաթեթ մը, քանի որ
 փոքրագույն տարածքով մտնող անոնք իրենց
 կողմէն չեն կարողանալու անցնել անոնց
 մտնող անոնք չեն կարողանալու անցնել անոնք
 «պարզապէս անհասկանալի» ընդհանրապէս

մտնող անոնք չեն կարողանալու անցնել անոնք
 չեն կարողանալու անցնել անոնք չեն կարողանալու
 անցնել անոնք չեն կարողանալու անցնել անոնք
 «[1]տղարմէն ուսման» խոսք

պատկ. 10 (Կ. Ք. 12, քաղ. 10, քաղ. 12)

Սեբեդի քանդակի մը փոքր տարածքով
 փոքր տարածքով փոքր տարածքով
 փոքր տարածքով փոքր տարածքով

Քաղ. 1217-1330,
 քաղ. 1217-1330,
 քաղ. 1217-1330,
 քաղ. 1217-1330,

«խառազանագլխոս եղևալ կրաւնաւորեցաւ եւ շինեաց եկեղեցիք մեծապայծառ»:

Վեղեն ճգնաւորին այս դարձուէնքը թեան կ'օժտողակէ «եղբայրն իւր պարոն Պիչար»: Ուրեմն Վեղեն ազնուական ընտանիքէ սերեալ մէկն էր:

Նոյն իսկ իր յիշատակարանը մեր նախնական պրպտմանց մէջ մեզ կ'առաջնորդէ յիշելով որ Վեղենի եղբայրն էին Պիչար իշխանը (Պիչարի կամ Բիչարի կինն էր Թաւթան), Ազատայ և անոնց երկու որդիքը Վարդան և «զեռաբողբոջ մանուկն» Հասան: Վեղենի և Պիչարի քոյրերը կը յիշուին խորիշահ (ամուսինը պարսն Չէսար) և Վախախ:

Վեղենի և Պիչարի ծնողքը, հայրը Վարդան, և մայրը՝ Մանան: Հուռի կը յիշուի Վեղենի և Պիչարի մեծ մայր և Վարդանի մայր Վախախ(*):

Պարոն Չէսար և իր խորիշահ կինը, քոյր Վեղենի, կը յիշուին Սելիմի կաւրաւանատան ծանօթ արձանադրութեան մէջ, 1332 թուականին, ուր Չէսար իր մասին կը գրէ. «ես Չեսար, որդի իւ-

խանաց իշխանին Սմբատի եւ մաւրն Անգլայի, քոռն իվանին եւ եղբայր իմ սուլեւազեղ իշխանացն Բիւրքեղին եւ Սմբատայ եւ ելիկումին, յազգե Աւրբեյիանց, եւ կենակից իմ խորիւանն, դուստր իշխանին Վարդանայ եւ Դուփենի, յազգե Սենիփարեմանց... որդեցս Սարգսի եւ Յովհաննիսի քաջի, Բրդին եւ Վարդանայ» (ՍԻՍԱԿԱՆ, էջ 164-5: ԶԱՆԱԼԵԱՆ Ա., էջ 164: ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵՐԵՐ ՄԵՆ՝ ՎԱՆՔԵՐ, Մետրոպ Մագիստրոս, էջ 114):

Ուրեմն Չէսար՝ Օրբելեան մըն էր, թող՝ Օրբելեան իվանէ մեծ իշխանին: Իր կինը խորիշահ ալ կու գար ազնուական ընտանիքէ «Դուբենե» կամ Դուփենանց «յազգե Սենիփարեմանց», որ հաւանաբար Արծրաշէնաց ըսել կ'ուզէ:

Ուրեմն Վեղեն և Պիչար՝ Դուփենանց գերդաստանի հարազատներ էին: Ինչպէս ըսինք որդիք Վարդանայ և Մանանի:

Վեղենի եղբայր Պիչար, որ կ'երեւի թէ այս կազմերուն տիրակալ պարոնն էր, անծանօթ կը մնայ ինծի:

(*) Այս յիշատակարանը, ինչպէս եւ նախընթացը, նորութիւն կը բերէ հայ իշխանական տոհմերու պատմութեան համար: «Մեծագաւառ իշխան Վիգեն», հետագայի Վրթանէս ճգնաւոր կրօնաւորը եւ եղբայրները Պիչար և Ազատայ իշխանները յիշուած են իրենց նախնեաց եւ հետագայ սերունդներով, յսկանէ յանուանէ. բայց այստեղ դժուար է որոշել տոհմի անունն ու ծագումը անմիջապէս: Յօդուածագիր Պրն. Քիւրտեան կը կարծէ, որ յիշեալ իշխանները Դուփեն տոհմէ են, հիմք ունենալով Չեսարի կնոջ Խորիշահի յիշատակութիւնը Սելիմի կարաւանատան արձանագրութեան մէջ:

Յիշատակարանի մէջ յիշուած է, թէ Չեսարի կինը Խորիշահ Վիգենի, Պիչարի եւ Ազատայի քոյրն է, ուրեմն եւ դուստր Վարդանայ, որ նախընթաց իշխաններու հայրն էր: Սելիմի արձանագրութեան մէջ (Ալիշան, ՍԻՍԱԿԱՆ, եր. 164) Չեսարի ամուսինն է «Խորիւան դուստր իշխանին Վարդանայ եւ Դուփենի, յազգե Սենիփարեմանց»: Ընդգծուած բառը ոչ թէ տոհմանունն է, ինչպէս հասկցած է Պրն. Քիւրտեան, այլ Վարդանի կնոջ եւ Խորիշահի մօր անունը: Շատ հաւանական է նոյնիսկ, որ Դուփենի սխալ ընթերցումն է Դուփի բառի: «Չմայր պարոնացս» կը յիշուի «Դաւ». այս եւս սխալ ընթերցումն է ծնագրի յիշատակարանին, ուղիղը պիտի ըլլար Դուփ կամ Դուփ: Ուշադրութեան առէք յիշատակարանի ամբողջ հատուածը եւ խնդիրը կը պարզուի: Յիշա-

տակարանի հեղինակը կը խնդրէ յիշել «ես զոյր պարոնացս զԽորիւան եւ զզոյիս նորա զպարոն Չեսարն ամենայն զաւակաւ. եւ զվիւս քոյրն զՎախախ քնոյ ընտանեալ եւ զմայր պարոնացս զԴաւ (զԴուփ) եւ զԹաւրանի զուգակից Պիչարին, ԱՅԼ ԵՒՍ ԶԾՆԱԿԱՆ ՎԻԳԵՆԱՅ ՉՊԱՐՈՆ, ՎԱՐԻԱՆ ԵՒ ԶՄԱՆԱՆ յիշել աղաչեմ, զփոխեալսն առ Քիւրտեան»: Մանանը Վիգենի՝ մայրն է միայն, եւ ոչ Պիչարի, Ազատայի, Խորիշահի եւ Վախախի: Այսպիսով պարզուած պէտք է համարել այս իշխանական տոհմի անունը, որ Սենիարարիմանց է եւ ոչ Դուփեանց, որմէ կը սերէր Խորիշահի եւ եղբայրներուն մայրը, Վարդանի երգարդ կինը: Չեսարի մասին եւս ըսելիք ունինք, բայց ա՛յլ առթիւ:

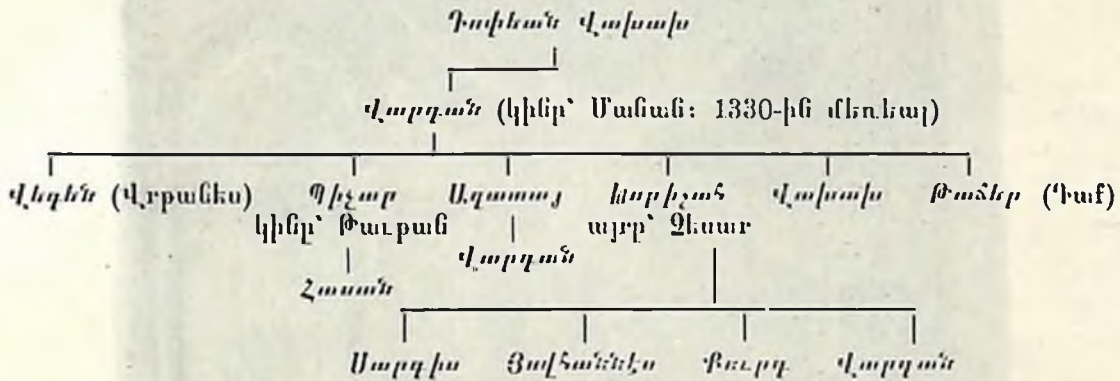
Համոզուած չենք, որ Յիշատակարանին եւ ծնագրի զրիչը Կիրակոս Երզնկացի՝ նոյնա-նուն Դիաժորի Կիրակոսն է, որ «աբաւնապետ» էր իր Աստուածաշունչի գրութեան ժամանակ, 1317 թուին: Նա 1324 թուին արդէն Երզնկայի մէջ է իր հոգորդի եւ նշանաւոր գրիչ Յովհաննէսի հետ: Այնտեղ է նաեւ 1334 թուին, 1346, 1355 թուականներուն: Տես ԽԱՂԱԿԵԱՆՔ Բ., եր. 222 եւ շարունակութիւն: Պէտք է համեմատել երկու Կիրակոսներու գրչութիւնը՝ վերջնական եզրակացութեան հասնելու համար: Կիրակոս քարունապետի գրչութիւնը ԽԱՂԱ. Բ., պատկեր 210:

ԽՄԲ.

նույն ժամանակահատվածում ոչ մեկուհի մեջ հանդիպեցայ վեգեն, վեգիկ կամ վրթանէս ճգնաւորին:

Պէտք է խոստովանիլ նաեւ որ Կիրակոս Երզնկացի յիշատակարանին գրութեան մէջ չառ սրտ չէ եղած վեգենի և իր ազգականաց յիշատակաւ:

Թեան մասին: Ասիկա անշուշտ կարելի է վերադրել սրտ չէ վերջնական անուանց ցանկին յիշատակագիրին արամադրեալ չ'ըլլալէն: Սակայն սրտ չէ չփոթուած թիւեր կարելի եղածին չափ պարզուած ըլլայ, ևս հոս կու տամ ճիշդագրական տախտակ մը:

Այսքան միայն ստացող վեգենի մասին, զոնէ առ այժմ, մինչև նոր նիւթեր լսյս բերուին անոր ինքնուի թիւերը ներկայացնելու համար:

Գրչագիրը:

Ինչպէս ըսինք զբաւած է ընտիր մագաղաթի վրայ, բոլորգիր: Ստացողը վեգեն ճգնաւոր իրեն զործակից կը յիշէ նաեւ իր եղբայրը Պարսն Պիչար, որոնք «յոյժ փափաքմամբ գրել ետուն գաւեսարանս եւ ճաղկել ոսկով եւ կալմեցին ոսկեւոյ արծաթապաւս եւ ակամբ եւ ընդելուզեալ մարգարտօք զարդարեցին»:

Սուրբ Թեոփան 1330-ին արդէն կոտորած էր, հաւանաբար սակեջուր արծաթապաւս կաղմով, սրուն վրայ թանկագին քարեր և մարգարիտներ ընդլուզուած էին: Դժբաղդաբար ներկայիս հասարակ կաշեկաղմ մը կը մնայ միայն, իսկ սակի կամ արծաթ կաղմը, զոհարներն ու մարգարիտը, ուրիշ նման առհամար կաղմերու հետ կողոպտուել են աւարտանէ հայ թէ օտար կողոպտիչներէ:

Ձեռագիրը այժմ լու և մաքուր կը պահուի Նոր Զուգայի Ամենափրկիչ վանքի հաւաքման մէջ: Յուսանք որ այդպէս ալ շարունակէ հսկողութեան տակ և ապահովութեան մէջ մնալ:

Թեաւ ձեռագիրին թանկարժէք կողքերը կողոպտուած են, սակայն դեռ չառ լու վիճակի մէջ կը պահէ այն բազմաթիւ մանրանկարները, ոչ ոնք վեգեն և Պիչար «ճաղկել ոսկով» տուին:

Այսքան բարեբախտութեամբ մեզի հասած է նաեւ անուշը ծաղկող մեծ վարպետին, որուն իրապէս ընտիր վրձինէն, մանրանկարներու այս եղական հաւաքածոն կաղմուել է:

Երկու տեղ կը յիշուի ծաղկողը:

Առաջին տեղամ Արեւիկի նկարին տակ (տես պատկեր 1), Սուրբ Կոյսին կանգնած պատանդանին մէջ բոլորգիր, երկաղ, «Ձեկարող սորայ զկիրակոս յիւեայ ի ս[ե]ր»: Երկրորդ էջ 21ր. կանոնաց խորաններէն միայն տակ. «Ձեկարիչ Սրբոյս աւեսարանիս զկիրակոս Թաւրիկեցի յիւեայ ի ս[ե]ր Յիսուս Քրիստոս սողաչեմ: Եւ Ա[ւսու]ծ զձեզ յիւեային»:

Այս է մարդիկ յիշատակութիւնը նկարող-ծաղկողի մասին:

Ո՞վ է այս կիրակոս Թաւրիկեցին:

Դժբաղդաբար այլուստ ալ իր կեանքի և արտադրութեանց մասին ոչ մէկ տեղեկութիւն, ոչ մէկ ծանօթութիւն ունինք: Երբ օր մը ունենանք լիակատար ծանօթութիւն մեր բոլոր գրչագրաց մասին, այն տունը գուցէ ստա-

նաեւ յաւելուածական տեղեկութիւններ այս մեծարուեստ մանրանկարիչի մասին:

Այս ձեռագիրով իրմէ ունինք 12 տնօրինական միջկտան նկարներ, —

Ինչ որ զիս մասնաւորաբար կը հետաքրքրէ իր մանրանկարներուն եզական չարքն է: Իր խորանազարդերն ու միւս ծաղկումները, բացի Մատթէոսի Աւետարանի սկիզբէն, գրեթէ սովորա-

Պատմ. 13 (Ն. 2. քիւ. 12, ծրար 9, նկար 16)

չորս աւետարանիչներու մանրանկարներ, չորս աւետարաններու սկիզբի խորաններ, լուսանցազարդեր և զարդադիրքեր, կանոններու խորաններուն շարքը, և այլն:

Կան նաեւ մեր ձեռագիրներուն աւելի գեղեցիկ ծաղկուած տեսակներուն մէջ:

Կիրակոս Թաւրիզեցի մեղի կու տայ ի՛ր իսկ խորագիրներով ԱԻԵՏԻՔԻ, ՏԷՐՈՒՆԱԿԱՆ ՆՆՈՒՆԴԻ, ՄԿՐՏՈՒԹԻՒՆԻ,

Ընծայումն ի տաճարի, Նազկաղարդի,
ԱՅԼԱԿԵՐՊՈՒԹԵԱՆ, Ոսնլուայի, ԽԱՉԵ-
ԼՈՒԹԵԱՆ, Գերեզմանի այցելութեան,
Թաղման, Համբարձման և Հոգևոյն Սրբոյ

Ղուկասի (թիւ 15), և Յովհաննու և Պաու-
լոսոսնի (թիւ 16):

Կիրակոս Թաւրիզեցի պատրաս-
տուած և կարող արուեստագետ է: Զար-

Պատկ. 15 (Ն. Ջ. քիւ 47, ծրար 3, ցկար 20)

Իջման մանրանկարները, թիւով 15
հատ, հոս ներկայացուած թիւ 1-12: Ա-
ստնցմէ զստ մանրանկարները Մատթէո-
սի (աստ թիւ 13), Մարկոսի (թիւ 14)

մանուկի կերպով կը տարրերի իր ժա-
մանակակից Թորոս Տարօնեցիէ, ուրիշ
կիրակոսէ մը, Աւագ Դպիրէ և Մխիթար
Անեցիէ: Վերջին երեքն ալ իրեն ժա-

մանուկակից կտրող արուեստագետներ
են, և նրց վրայ մանկու-մանկու
արուեստը սրտը և նշանակալից ազդե-
ցութիւնը թողւեցած է:

Կիրակոս Թաւրիզեցիի արուեստը
անտարակոյս կը կրէ իր ժամանակի

ցուածքները անտարակոյս պարսկական
ազդեցութեամբ կազմուած են: Պարս-
կական են աղակերպի ջրամանները թիւ
1 Էկարին (Ս. Կոյսին ձեռքը), և թիւ
10, 13 Էկարները, ինչպէս նաեւ վերջ-
նոյն կանթեղը: Պարսկական են թիւ

Պատկ. 17 (Ն. 2. քիւ 42, ծրար Գ, սկար 18)

պարսկական արուեստին ազդեցութիւնը
իւր մանրամասնութիւնը ճարտարապետա-
կան և գլխաւորապէս մասերուն մէջ:
Օրինակ թիւ 1, 4, 14, 15, 16 Էկարներ-
ուն մէջ ճարտարապետական կառու-

7ի (Ունիւռայի) նտարանները:

Սակայն յատկանշական են Կիրակոս
Թաւրիզեցիի գլխաւորները, նեղ ճա-
կատ, երկար և կամարեալ ունքեր,
սեւեռուն և թափանցող աչքեր, լայն

և կըսը գէմքեր՝ խոշոր ծնօտներով։ Կարելի է մայրաքաղաք Երևանի մը հանգիստի, թէևս կարծես անշուշտ կերպով Ս. Կոյսը քանիցս կը փորձէ մայրի թիւ 1, 2, 4 նկարներուն մէջ։ Խիստ են և շատ լուրջ բարձր գեմքերն ալ՝ իրենց սեւեւունքն արտայայտութիւններով։ Իրաւ է անոնց մէջ չենք հանգիստի, գրեթէ քաղքենի, նուրբ, գրաւիչ իզական գէմքերու, զորս այնքան շնորհալի կերպով կը պատկերացնէ իզնատիս մանրանկարիչ կամ Թորոս Տարօնեցի, այսուհանգերձ իրենց բարձր խոստովան և լրջութեան մէջ կիրակոս Թաւրիզեցիի գէմքերը, պարզ ու յստակ, սակաւագիծ քարտէսներու նման, իրենց իսկութեան մէջ, վճռականօրէն կը գրաւեն մեր ուշադրութիւնը, գրեթէ առանց թոյլ տալու որ մեր նայուածքը մանրանկարներուն վրայ գէմքերէ և աչքերէ զոտ բան տեսնեն։

Կիրակոս Թաւրիզեցի ժուժկալ և բնական է իր մանրանկարներուն հագուստի ծալքերուն մէջ։ Կրնանք ըսել, գրեթէ, բիւզանդական վիհութիւն մը կայ մարդկային ձևերուն և տարադիւրուն մէջ։ Բնական է գարուն ըմբռնման համաձայն մենք այս մանրանկարներուն մէջ չենք կրնար փնտռել համաչափութիւն, հեռանկար։ Սակայն ինչ որ կը գտնենք և կրնանք այդ ժամանակի արտադրութեանց հետ համեմատել, ատիկա բաւական է որ Կիրակոս Թաւրիզեցին զետեղենք ժ. Գ. դարու լաւագոյն հայ մանրանկարիչներու շարքին մէջ։

Յատկանշական կարեւոր կէտ մըն է որ Կիրակոս զարմանալի կերպով իր մանրանկարներուն յատակը միօրինակ, փոքր զարդարանքներով կը խճողէ։ Պարզ սեղ չենք գտնար իր մանրանկարներու յատակին մէջ։ Ըլլա՛յ երկինք, ըլլա՛յ շէնքի պատ, ամէն բան հոն ծածկուած է համաձև և կրկնուող գծաձևերով, սպառնայ մը հանգոյն։ Ասիկա կրնայ ենթադրել տալ, որ ան հաւանաբար սպառնայ գծող մըն էր. արհեստ մը, որ այնքան փայլած էր Հայաստանի և Հայոց մէջ, Թաւրիզէն մինչև Թոգատ։ Ա՛յլ առթիւ պիտի խօսիմ իր գործածած գծաձևերէն ոմանց մասին։

Բացառապէս յատկանշական է Մատթէոսի Աւետարանին սկիզբը (նկար թիւ 17), զոր ցաւալիօրէն ամբողջական չեմ լուսանկարած։ Այս խորանը ամբողջութեանը մէջ զարմանալիօրէն կը յիշեցնէ Թորոս Տարօնեցիի մանրանկարած աւետարանը, այժմ մաս Հարթֆորտի Ունիթն ձեմարանի հաւաքման, գրուած 1331-ին (սկսեալ 1307-ին Մոսկէ), Օրբելեանց համար։ Երկուքին մէջ ալ խորանը ատիճանաձև է։ Վրան կան երկու հրեշտակներ։ Խորանին մէջուղ բազմած է Ս. Կոյսը՝ Յիսուսը գիրկին, թէևս կիրակոսի օրինակին մէջ Յիսուսի գլուխը մասամբ աւրուած։ Երկուքն ալ՝ Մատթէոսի Աւետարանը ըլլալով՝ կը սկսին Գ. դարով. երկուքին մէջ ալ աջ ձեռքով գիրք մը երկարող հրեշտակ կայ։ Թաւրիզեցիի հրեշտակը նման է իր Աւետարանի մանրանկարի (թիւ 1) հրեշտակին։ Մատթէոսի սկիզբի այս խորանները (Թաւրիզեցիի և Տարօնեցիի) միայն ընդհանուր և գլխաւոր գիծերու նմանութիւն մը կը պահեն և մանրամասնութեանց մէջ կը տարբերին իրարմէ։

Թաւրիզեցիի ուրիշ հետաքրքրական կէտերն են իր պատուհաններէն ոմանց ձևերը, հռովմէական ոճով կոնքը, որ կ'երևայ Ոսնլուայի, ինչպէս նաեւ Աւետարանի մանրանկարներուն մէջ։

Հայկական պատկերադրութեան կազմութեան համար մեծարժէք են Թաւրիզեցիի մանրանկարներուն այս ճոխ հաւաքածոն։ Այս մասին չեմ ուզեր երկարել հոս, թող որ ապարդիւն բան մը պիտի ըլլայ անոնց վրայ այս առթիւ ծանրանալ։ Միայն գիտել տամ Յիսուսի մկրտութիւնը։ Ան Թաւրիզեցիի նկարին մէջ կանգնած է զալարուն և կրկնահանգայց վիշապի մը վրայ։ Այս վիշապին ծագումը սակայն անմեկնելի է։ Նախապէս բիւզանդա-կապողովկեան մկրտութեան սրմանկարներուն և մանրանկարներուն մէջ, Ժ. Գ. դարուն, զեռ ատիկա մարդաձև ողի մըն էր, Յորդանան գետը խորհրդանշող։ Ասոր մէկ ընտիր օրինակն է Ժ. Գ. դարու, թղթեայ, կողմայի գրչութեամբ, կարեւոր աւետարանը, որ այժմ իմ հաւաքմանս մաս կը կազմէ։ Յետոյ իզ-

Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱԽՈՐԻՉ ԵՒ ՂՊՏԻ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

(ԱՆՏԻՊ ՎԱԽԵՐԱԳԻՐ ՄԸ)

Ուրիշ քրիստոնեայ եկեղեցիներու կարգին՝ ուղղափառ (ортодокс) Ղպտիներու եկեղեցին ալ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը դասած է պաշտօնապէս ճանչցուած սուրբերուն կարգը և անոր սօնախմբութիւնը կը կոտորէ՝ ամէն տարի Քիւնք ամսու 15-ին (Դեկտ. 24-25)։ Ղպտի վկայարանութեանց մատենանը (synaxaire) մասնաւոր գլուխ մը նուիրած է արդէն Հայաստանեայց եկեղեցիի հիմնադիրին, գլուխ մը՝ որուն բովանդակութիւնը իրականութեան մէջ համառօտ ամփոփուեալ է «Վարք Սրբոց» մէջ տեղ գտած տեղեկութիւններուն, և հետեւաբար մասնաւոր շահեկանութիւն չի ներկայացնել մեզի համար։

Գահիրէի Ղպտի Թանգարանը, սակայն, ուրիշ ձեռագիրներու կարգին Լուսաւորիչի կեանքին և գործին նուիրուած արաբերէն անթուական ճառ մը կը պարունակէ, զոր Գամմա Ճիրճիս անուն զպտի քահանայ մը գիրի առած կամ ուրիշ ընդգրկելէ մը ընդօրինակած է և որ վերոյիշեալ Թանգարանին մէջ ի պահ կը մնայ 475 կարգաթիւի տակ։ Ըստ երևոյթի մ. Գ. Գարուն գիրի առնուած այս ընդարձակ ձեռագիրը, որ իսր վիրապի պատմութիւնը և հայ ժողովուրդի գործին դրուագները կը շօշափէ, դժբախտաբար խիստ թերի է լեզուական տեսակէտէ և քերականական կողմէ սխալներ կը ցուցադրէ, բայց մենք պիտի չուզենք ծանրանալ այս կէտին վրայ՝ մտածելով որ թերեւս իրաւունք չունինք արաբերէնի բարդ կանոններուն անթերի կիրարկումը տկարեցնելու հետեւոր շրջաններուն պատկանող զպտի քահանայէ մը։ Գալով ըստ վանդակութեան, որ էականն է, հանալ

տեղ տեղ անհաշտ գիծեր կը գտնուէք հայկական աղբիւրներու վկայութիւններուն հետ և նոյնիսկ կը հանդիպինք պատմական անճշդութիւններու, որոնց մէկ մասին ակնարկութիւնը ըրած ենք ներկայ յօդուածին ծանօթութիւններու բաժինին մէջ։

Հակառակ այս ակնբախ թերութիւններուն՝ մեզի կը թուի թէ խնդրոյ առարկայ ձեռագիրը հետաքրքրական կողմեր ունի մեր բանասէրներուն համար և այս համոզումով անոր հարազատ թարգմանութիւնը կու տանք ստորեւ։

«ՅԱՆՈՒՆ ՏԵԱՌՆ ԱՐԱՐԱՐՈՑ՝ ՊԱՐԳԵՒԻՅ ԲԱՐԵԱՑ ԵՒ ՇՆՈՐՀԱՑ» ՃԱՌ. (ՄԱՅՄԱՐ)

«Վկայութիւն առաքինի, սուրբ, անթերի և բարեպաշտ հօր՝ Գրիգոր (Անպա Աղբիւրիոս) խոստովանող պատրիարքին (իմա՝ կաթողիկոս) Հայոց, որ իր սրբազան պաշտարար լրացուց և վկայութեան պսակին արժանացաւ քիւնք ամսու 15-րդ օրը։ Անոր սուրբ օրհնութիւնները մեզի հետ ըլլան մինչեւ վերջին շունչ, ամէն»։

«Կը գրէ թէ» (*)

«Տրդատ անհաւատ թագաւորին օրով Գրիգոր անուն արքայ, բարեպաշտ և աստուածալախ մարդ մը կար, որ ողորմածութեան գործեր կը կատարէր,

(*) Արաբերէն «գալէ» այսինքն «կրտէ թէ» կամ «կը գրէ թէ» բացատրութիւնը ինքնին ապացոյց է որ գրութիւնը քաղուած կամ թարգմանուած է ուրիշ աղբիւրէ մը, որուն անունը դժբախտաբար չէ յիշուած ձեռագիրին մէջ։

ծածկը պահէր և դիշեր ցերեկ Աստուծոյ կ'աղօթէր: Երբոր Ս. Հռիփսիմէ (Արախիմա) և անոր հոյս ընկերուհիները այս անհաւատ թաղաւորին ձեռքով նահատակուեցան և թաղաւորը հրաման արձակեց որ անոնց մարմինները քաղաքին բլուրներուն վրայ նետուին՝ չունելուէն կեր դառնալու համար, Ս. Գրիգոր և զոր և զոր, որպէս զի գտնուէր պատանքէ և հագայ: Թաղաւորը թոյլ չտուաւ որ Գրիգոր այս գործը կատարէ, այլ հրամայեց որ ան Արտաշատ (Արտաշատ) քաղաքի չորացած մէկ վիհին մէջ բանտարկուի, ո՛չ կերակուր տրուի անոր և ոչ ալ ջուր: Հրամանը գործադրուեցաւ և Գրիգոր վիրաւոր նետուեցաւ, ուր ան մնաց 15 տարի(*): Աստուած, սակայն, չմոռցաւ զինքը, այլ այրի սուրբ կնիք մը յանձնարարեց որ ամէն օր հաց բերէ անոր»:

«Այս անհաւատ թաղաւորին վրայ իր զայրոյթը իջեցուց Աստուած, որով հրամանին վրայ դեռ մը արքայական գահէն խլեց և անապատ տարաւ զայն գաղաններու մէջ: Դեռ սաստիկ կը չարչարէր զինքը: Գիշեր մը, երբ թաղաւորին քայրը կը քնանար, երազին մէջ տեսաւ մեծապէս լուսադէմ և արքայական զգեստ կրող երկայնահասակ մարդ մը, որ ստիկ ուռ մը ունէր ձեռքը և որ խօսքը իրեն ուղղելով ըսաւ. — «Ո՛վ թաղաւոր, եթէ մարդ զրկելով Արտաշատի վիրապէն բերել չտաք Գրիգորը, ազատում պիտի չունենաք և ձեր եղբայրը երբեք պիտի չբժշկուի»: Առաւել թաղաւորին այս խօսքը հաղորդեց(**) նախարարներուն և արքայական երկրի վարիչներուն, որոնք հետեւեալ պատասխանը տուին. «Երազական դառնեցանք է այս խօսքը, որովհետեւ քու կողմէդ յիշուած անձը 15 տարի է ի վեր վիրաւոր նետուած է և մենք կը կարծենք որ անոր մարմինէն ոսկոր մը իսկ դույալ թիւն չունի այժմ»:

«Յաջորդ. գիշեր և ապա երրորդ անգամ ան ըստ սովորականին երազ տեսաւ և մարդը միւս կողմ յայտարար-

ութ թիւնը ըրաւ իրեն: Թաղաւորին խօսքը հաղորդեց անոնց(*) և ասոր վրայ բազմամարդ խումբ մը զրկուեցաւ անմիջապէս թեմ(**) Ս. Գրիգորը բերել տալու համար: Երբոր խումբը հաս հասաւ, դէպի վիրաւոր առաջնորդուեցաւ: Խումբի մարդիկ Գրիգորի ցոյց տալին պարանոցներ և անոցներ, ու պառաւով ըսին անոր. «Ո՛վ Աստուծոյ Աստուծոյ Գրիգոր, դուն, եթէ ողջ ես, քու Տիրաջ և Աստուծոյ սիրոյն համար վեր ելիր դէպի մեզ, որպէս զի փրկեա՛ մեզ մեր մեղքերէն»:

«Երբոր անոնց հաւատքը լսեց, Գրիգոր բռնեց պարանոցները և վեր ելաւ: Մարդիկ դիտեցին անոր մարմինը, որ մեծապէս սեւցած էր երկար տարիներու աղւակութենէն: Հաղուստ բերին, հաղուեցուցին զինքը և Արտաշատ քաղաքի հոգէն դուրս ելլելով՝ թաղաւորին քաղաքը(***) եկան: Քաղաքին ժողովուրդը մեծապէս ուրախացաւ և հետամուտ եղաւ անոր հանդիպելու(†):

«Դեռ դեռ քորչ կաւ տար թաղաւորը, հակառակ ասոր կամքին, մինչեւ որ բերաւ զայն հոն ուր կը գտնուէր Ս. Գրիգոր: Ան խտօրէն կը չարչարէր թաղաւորը, որ մերկ էր և հաղուստ չունէր վրան: Երկրին մեծամեծներն ու վարիչները կ'աղաչէին սուրբին, որ զայն բժշկէ: Ս. Գրիգոր խղճաց անոր և հետեւեալ աղօթքը ըրաւ. «Տէր Աստուած, արարիչ երկնից և երկրի, երեւելեաց և աներեւութից, փրկէ՛ զիս և Քեզ ճանչնալու հակումը տուր ասոնց սիրտերուն»: Այս խօսքէն յետոյ հարցուց թէ ո՞ւր կը գտնուին վկաներուն մարմինները: Այս մասին տեղեկութիւն տուաւ, զնոց և անոնց օրհնութիւնը հայցեց, արքայական ընտիր զգեստներ-

(*) Իմա՛ նախարարներուն և վարիչներուն:

(**) Արտաշատի մօտերը տեղի մը կամ տաճարի մը անունը կը թուի բլրալ թեմ կամ Դէմ: Այս տեղանունը, սակայն, չկրցայ գտնել Հիւսիս-արեւմտի «ՀԻՆ ՀԱՅՈՅ ՏԵՂԻՈՅ ԱՆՈՒՆԵՆԵՐԸ» անուն գործին, Արքիեպիսկոպոս «ԲՆԱՇԻԱՐԶԻԿ ԲԱՌԱՐԱՆԻՆ» և կամ Երազութի «ՄՈՌԱՍ ԷՒ ՊԻՒՆՏԱՆ»-ին մէջ:

(***) Իմա՛ վաղարշապատ:

(†) Բնիկ կ'ուզէ՛ այցելուել:

(*) Ըստ Ագաթանգեղոսի 13 տարի:

(**) Տուալցիքի կրկնեց:

բով պատանդից և մաքուր տեղ մը դրաւ զանոնք, սպասելով որ Աստուած կամենայ անոնց սրբադարձութիւնը»:

«Յաջորդ օրը երկրին մեծամեծները իրեն եկան և աղաչեցին որ թաղաւորը բժշկէ: Անոնք հետեւեալը կ'ըսէին. «Աստուծոյդ սիրոյն համար բժշկէ՛ մեզ մեր ախտերէն»: Ս. Գրիգոր պատասխանեց. «Այո՛, Ան է ճշմարիտ Աստուածը, Ան է մեծասունն ու շնորհաց պարգեւիչը, որ յաւիտենական է, որ անսահման է, ո՛ր անայլայլելի է, Միակ Միութիւն, որ իր սղարմութեամբ փրկեց մեզ և իր զթաթեամբ հասաւ մեզի, սրբահաւա Ան կը կրթէ իր սիրածը: Ան է, որ կանխաւ սրբեկրութեան հրաւիրեց ձեզ: Ան իր յաւիտենական Աւքայութիւնը պիտի շնորհէ ձեզի և իր տեւական շնորհներով պիտի սերտացնէ ձեր սիրտերը, եթէ քաղէք Անոր հրամաններուն համաձայն և պահէք Անոր պատուէրները»:

«Երանելին Գրիգոր ամբողջ այդ օրը Աստուծոյ խօսքը քարոզեց շարունակ և անհամար նշաններ ու հրաշքներ դարձեց: Պառաւորակներու վրայ հիւանդներ կը բերէին, զորս ան կը բժշկէր: Բազմաթիւ բոցոտներ մաքրաբազորեց, կոյրերու տեսողութիւնը լուստարեց և Աստուծոյ ուղին կատարելապէս սորվեցուց: Բոլոր վայրերէ խումբ խումբ մարդեր կու գային անոր խօսքը մօտիկ ընկնու համար: Ապա եկաւ թաղաւորը, որ խաղի ձեւ և խիստ գմեռահալ կերպարանք ունէր»:

«Ան հետեւեալը ըսաւ անոնց. «Միակ բրէք, որ պատմեմ ձեզի այն զարմանալի տեսիլքը, որ տեսայ: Օր մը, երբ կը մամտայի թէ ի՞նչ պիտի ըլլայ վիճակս, թէ Աստուած պատուոյ ի՞նչ աստիճան պիտի տայ իր սուրբերուն, երբ այս խորհրդածութեան մէջ էի, յանկարծ ահազ սրտման և խռովայայտ ալիքներու թնդիւնին նմանող ձայն մը եկաւ ինծի, և ահա երկնից հաստատութիւնը բացուեցաւ և լուսափայլ մարդ մը երևցաւ, որ խօսքը ինծի ուղղելով ըսաւ. «Ո՛վ Գրիգոր, ս'վ Գրիգոր»: «Հո՛ս եմ, Տէր իմ» պատասխանեցի»:

Նոյնցայ և կերպարանքը տեսայ, սարսափեցայ և իր առջեւ գեղին ինկայ երկըրպաղելու: Ան վերցուց զիս և ըսաւ. «Ես եմ, որպէս զի տեսնես Աստուծոյ զօրութիւնն ու փառքը»: Նոյնցայ ուշագիր և տեսայ բացուած վարագոյր մը, որուն կեդրոնէն հեղեղանման հոկայ ջուրեր կ'ելլէին, որոնք վիթխարի լեռներու և բարձր բլուրներու պէս կը բարձրանային և գէպի բազում վայրեր կը բաժնուէին: Ապա տեսայ, որ երկինքէն գէպի երկիր կ'իջնէին լոյս մը և անհաշուելիօրէն ստաւարաթիւ գիւղերուն՝ մեծապէս լուսալոյ գէմքերով, որոնց ամէն մէկը շատ երկայն գոյգ մը թեւեր ունէր և որոնց պերճանքը չեմ կարող բացատրել: Ասոնց մէջ երկայնահասակ մարդ մը կար, որ սակի ուռ ունէր ձեռքը և տէր էր մեծ փառքի: Ամէնքը ասոր կը հետեւէին: Անոնք բարձրագոյն ազգակ մը արձակեցին, այնպէս որ երկիրը ուժգին սասանեցաւ: Լուսափայլ խաչեր կրող սակեղէն խիստ սուստարաթիւ խորիխներ կային արքայաքիւն մէջ: Տեսայ նաեւ վայրը^(*) Ս. Հռիփսիմէի և անոր ընկերացոյ կոյսերուն, որոնք բարձր սիւներու ձեւը ունէին և որոնց գլուխները երկնից բարձունքին կը հասնէին: Ապա տեսայ երեք շատ բարձր սակեղէն խաչեր, որ անոնց (կոյսերուն) փառքը կը կազմէին և որոնց վրայ բարձրակարկառ և հոկայ գմբէթ մը աղուցուած էր՝ կամարակապ: Յետոյ տեսայ 37 նահատակուած կոյսեր՝ ձիւնափայլ զգեստներով: Ապա անոնց մէջ տեղը տեսայ սքանչելոտեսիլ և բարձր աթոռ մը, որ անոր (իմա՛ երկայնահասակ մարդուն) փառքն էր: Ինծի ընկերացոյ լուսեղէն մարդը հետեւեալը ըսաւ. «Ո՛վ Գրիգոր, ինչո՞ւ կը զարմանաս այն շնորհին համար, զոր Աստուած կը պարգեւէ իր ծառաներուն: Հետեւէ՛ և սորվէ, թէ ինչո՞ւ երկնից դուռը համեստօրէն բացուեցաւ. որովհետեւ Աստուծոյ ողորմութիւնը պիտի հեղա արարածներուն վրայ: Եւ այժմ պահէ՛ այն աւանդը, զոր տէրն մեր

(*) Ըսել կ'ուզէ՝ կոյսերուն նահատակութեան վայրը:

Քրիստոս տուաւ քեզի, և այս քաղաքին մէջ Աստուծոյ տաճար մը կանգնէ այն ձեւով որ տեսար: Հո՛գ տար Հռիփսիմէ վկայի եկեղեցիի շինութեան այնքան, որքան որ ականատես եղար Աստուծոյ մօտ անոր վայելած փառքին, որպէս զի երկրին ամբողջ ժողովուրդը իրարու կապուած ըլլայ Աստուծոյ սրբի և աէրն մեր Քրիստոսի մէջ»: Այս ըսելէ ետք ան անհետացաւ և ալ այնուհետեւ չտեսայ զինքը: Եւ ահա ձեզի կը հաղորդեմ անոր բոլոր խօսքերը»:

«Եւ այժմ, սիրելի եղբայրներ, վայել է, որ առ ան վերանան մեր միտքերը, որպէս զի թողութիւն արուիմեր մեզքերուն: Գործադրենք հիմա ինչ որ Ան ուզեց ձեզմէ. պատրաստուեցէք ուրեմն սուրբութեւ և վկաներու անուններով եկեղեցիներ շինելու: Այս խօսքէն յետոյ, Ս. Գրիգոր հրամայեց որ զործիքներ պատրաստուին շինութեան համար: Անոնց ամէն մէկը շինութեան կու գար եռանդով և մեծ ուրախութեամբ: Եւ այսպէս անոնք շինեցին մեծ եկեղեցի մը Հռիփսիմէ Ս. Կոյսին անունով, ինչպէս նաեւ ուրիշ վայրեր սուրբերու անուններով, լրացուցին այս չէնքերը կատարեալ շքեղանքով և փայլով, զարդարեցին ոսկիով և արծաթով, ու անոնց մէջ զետեղեցին սուրբերուն մարմինները մեծ շուքով»:

«Ս. Գրիգոր կը գիտէր թագաւորը, երբ իր զարհուրելի կերպարանքով ան խոշոր քարեր և հսկայ սիւներ կը կրէր ու կը բերէր սուրբերու եկեղեցի, և կը չարհարուէր իր մէջ բնակող դեւէն: Բաղմութիւնը կ'աղաչէր որ Ս. Գրիգոր բժշկէ թագաւորը: Սուրբը գթաց, անոր համար աղօթեց Աստուծոյ և ահա աղած ձուկի թեփին նման բան մը վար թափուեցաւ թագաւորի մարմինէն: Ան վրայէն թօթափեց խոզի մաղը և վերստացաւ մարդկային կերպարանքն ու բանական էակի սիրուն պատկերը: Եղանդները միայն մնացին, որպէս զի անոնց նայելով Խիսի, Աստուծոյ արարքը յիշէ, սուրբին հանդէպ իր գործած ամբարշտութեանց համար զղջում յայտնէ և ամէն ժամ թողութիւն հայցէ իր մեղքերուն համար: Թագաւորը բազմիցս

երկրպագեց Աստուծոյ, որ խաւարէն դէպի ճշմարիտ լոյսը, դէպի բոլոր իրեն դիմողներուն կեանք տուող լոյսը հանած էր զինքը, և այդ երկիրը աստուածածանաչութեամբ լուսաւորուեցաւ»:

«Այն ատեն թագաւորը հրամայեց որ երկրի ժողովուրդին բոլոր սահմաններուն մէջ մանկեակ կանչել տրուի, որպէս զի ամէն ոք պալատ ներկայանայ առանց բացառութեան: Այդպէս ալ եղաւ: Բաղմութիւնը ահով և երկիւղով նստաւ Ս. Գրիգորի բերնէն լսելու Տեառն մերոյ Քրիստոսի վարդապետութիւններն ու կենսատու պատուէրները: Ան Տիրոջ ճամբան սորվեցուց լրիւ. ժողովուրդը ճշմարտապէս և առանց կեղծիքի հաւատաց Քրիստոսի և հետեւեալ հարցումը ուղղեց սուրբին. «Ի՞նչը նենք որ թողութիւն գտնեն մեր մեղքերը»: Սուրբը պատասխանեց. «Քահանայ մը փնտռեցէք, որպէս զի մկրտութեան շնորհը տայ ձեզի, քանզի ես քահանայ չեմ»: Աղաչեցին, որ ինք հովիւ և առաջնորդ ըլլայ իրենց, բայց ան չընդունեց և ըսաւ. «Ես մեղաւոր մարդ մըն եմ, այս նուիրական պաշտօնին արժանի չեմ»:

«Նոյն գիշերը Աստուծոյ հրեշտակը երեւցաւ սրբակրօն թագաւորին, որ հաւատացեալ քրիստոնեայ եղած էր, և ըսաւ անոր. «Ինչո՞ւ անխոյժ կը դնուիս քու հոգւոյդ և հպատակներուդ հոգիներու փրկագործութեան մասին: Ելի՛ր հիմա փութով, նամակներ գրէ Հռոմի տիրոջ, յայտնէ ինչ որ պատահեցաւ ձեզի Տեառն մերոյ Քրիստոսի շնորհէն, և զրկէ Գրիգորը, որպէս զի պատրիարք ձեռնադրուի ձեր վրայ: Արդարեւ, դուք ուրիշ առաջնորդող չունիք և ան է միայն, որ միջնորդ պիտի ըլլայ ձեզի՝ փրկուելու և երկնից արքայութիւնը մտնելու համար»: Այս խօսքը ըսելէ ետք հրեշտակը անհետացաւ»:

«Թագաւորը նախարարներուն և երկրի վարիչներուն պարգեց եղելութիւնը: Ասոնք նստան ընդփայլ, նամակներ գրեցին Կեսարիոյ Արքեպիսկոպոս Լազարիոսի, սեղեկագրեցին պատահարը և բացատրեցին թէ ինչպէ՛ս Ս. Գրիգորի ձեռքով դարձի եկած էին իրենք զԱս-

«Հ զորանով հոտ ուժի
-դը «սոյն ժողով» մը քոտեղտ րգ «սոյն ժողով» յոտե
-ղտ րսիմզ ճշր ուղիմիտեղը մըստը ուղի (»

կով (»)(ուղիմիտ) ոչկտտովմը մշտնի
մի ուղի քոտեղտ րգ «սոյն ժողով» յոտե
-ղտ րսիմզ ճշր ուղիմիտեղը մըստը ուղի (»

«Հ զորանով հոտ ուժի
-դը «սոյն ժողով» մը քոտեղտ րգ «սոյն ժողով» յոտե
-ղտ րսիմզ ճշր ուղիմիտեղը մըստը ուղի (»

«Հ զորանով հոտ ուժի
-դը «սոյն ժողով» մը քոտեղտ րգ «սոյն ժողով» յոտե
-ղտ րսիմզ ճշր ուղիմիտեղը մըստը ուղի (»

«Հ զորանով հոտ ուժի
-դը «սոյն ժողով» մը քոտեղտ րգ «սոյն ժողով» յոտե
-ղտ րսիմզ ճշր ուղիմիտեղը մըստը ուղի (»

«Հ զորանով հոտ ուժի
-դը «սոյն ժողով» մը քոտեղտ րգ «սոյն ժողով» յոտե
-ղտ րսիմզ ճշր ուղիմիտեղը մըստը ուղի (»

«Հ զորանով հոտ ուժի
-դը «սոյն ժողով» մը քոտեղտ րգ «սոյն ժողով» յոտե
-ղտ րսիմզ ճշր ուղիմիտեղը մըստը ուղի (»

«Հ զորանով հոտ ուժի
-դը «սոյն ժողով» մը քոտեղտ րգ «սոյն ժողով» յոտե
-ղտ րսիմզ ճշր ուղիմիտեղը մըստը ուղի (»

«Հ զորանով հոտ ուժի
-դը «սոյն ժողով» մը քոտեղտ րգ «սոյն ժողով» յոտե
-ղտ րսիմզ ճշր ուղիմիտեղը մըստը ուղի (»

միւսը՝ Յովհաննէս (Նուհաննա)(*):

ԱՍ. Գրիգոր յաճախ չէր մաներ քաղաք, այլ անապատներու և ամայի վայրերու մէջ կը շրջադայէր և կ'ապաշխարէր: Թագաւորը իր քով հրաւիրեց զինքը և ըսաւ. «Ո՛վ հայր մեր Գրիգոր, ինչո՞ւ մեզմէ հեռու կը կենայ մեր հայրապետը»: Սուրբը հետեւեալ պատասխանը տուաւ. «Հոգիով ձեզի հետ եմ միշտ»: Թագաւորը ըսաւ. «Կ'ազաչեմ որ Արիստակէս որդիդ եպիսկոպոս ձեռնադրես մեզի, որպէս զի բարձրաւէն Աստուծոյ վախով և երկիւղով հովուէ մեզ»: Գրիգոր անսաց Թագաւորի խօսքին և Արիստակէսը նախ քահանայ և ապա եպիսկոպոս ձեռնադրեց Հայաստան աշխարհին վրայ: ԱՍ. Գրիգոր ապա ձգեց հեռացաւ դէպի լեռներ, քարայրներ և քաղաքներ՝ ապաշխարելու համար առ բարձրաւէն և փառաւորեալն Աստուծոյ»:

«Այդ օրերուն Թագաւոր եղաւ արդար և աստուածասէր Կոստանդին արքան, որ ՅԻՏներու ԱՍ. Ժողովը գումարեց: Տրդատ Թագաւոր ելաւ ընդ փոյթ, հետը առաւ ԱՍ. Գրիգոր պատրիարքը, ասոր երկու որդիները, քաղաքէն մեծ լազմութիւն մը, ինչպէս նաեւ զօրքեր և զինուորականներ, որոնք խմբովին գացին և ներկայացան Կոստանդին արքային, ողջունեցին զայն և պատմեցին անոր ամէն ինչ որ պատահած էր(**): Կոստանդին մեծապէս ուրախացաւ և փառք տուաւ Աստուծոյ: Այս սուրբը ուղիղ հաւատքին համար հաւաքուած հայրապետներէն մէկն էր(***)»:

«Բազում օրեր յետոյ անոնք վերադարձան իրենց քաղաքը և Տէրը — փառաւորեալ ըլլայ Անոր անունը — կամե-

ցաւ այս անցաւոր աշխարհէն փոխադրել ԱՍ. Գրիգորը: Այս վերջինը քիչ մը հիւանդացաւ, եկեղեցի մտաւ, քրիստոնեայ ժողովուրդը հաւաքեց, յանձնարարեց անոր որ հաստատ մնայ ուղղափառ հաւատքին վրայ և իր սորված պատուիրաններէն աջ ու ձախ չչնդի: Այս խօսքերէն յետոյ ան օրհնեց, մխիթարեց և ողջունեց զանոնք և յաւիտենական ուխտի՝ կենդանի Աստուծոյ Որդի Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի արեամբ յանձնեց զանոնք հովիւներու ամենամեծ և ճշմարիտ հովիւն հոգածութեան, երեսը դէպի արեւելք դարձուց, խաչակնքեց և ապա բերանը բանալով՝ հոգին աւանդեց Տիրոջ ձեռքը քրահք ամսու 15-ին»:

«Ան լրացուց իր նուիրական գործը և ստացաւ պսակ մը իր խոստովանութեան և Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի անունով բազում յոգնութիւն յանձնառած ըլլալուն համար, պսակ մը՝ պատրիարքութեան պաշտօնին, բանական հօտի հովուութեան և այս հօտը դէպի ճշմարտութեան ճանաչումը դարձի բերած ըլլալուն համար, և պսակ մըն ալ Տեառն մերոյ Մեսիայի աւետարանութեան համար, և գնաց դէպի յաւիտենական երանութիւն և երջանկացաւ բոլոր սուրբերուն հետ: Թագաւորն ու քաղաքին ամբողջ ժողովուրդը ցաւեցան անոր մահուան համար և զառնօրէն լացին, որովհետեւ ան առաքելի հայրապետ մը և ուղիղ հովիւ մը եղած էր: Անոնք ընդփոյթ պատանքեցին սուրբին մարմինը մաքուր և անբիծ պատանքներով, ընտիր խունկերով անուշահոտեցին, մեծաշուք պաշտամունքներ կատարեցին անոր վրայ և մեծ շուքով և մեծարանքով զետեղեցին եկեղեցիին մէջ»:

«Աստուած անթիւ նշաններ, հրաշքներ և բժշկութիւններ ցայց տուաւ անոր միջոցաւ: Տեղի ունեցան հիւանդներու բժշկութիւն, անբուժելի օխտերու դարմանում, կոյր աչքերու լուսաւորում և ընդհանուր առմամբ ան որ այցելեց սրբացած մարմինի վայրը, դարման ստացաւ իր այլազան ցաւերուն»:

«Եւ այժմ կ'աղաչենք Տէր Յիսուս

(*) Աւելորդ է ըսել, թէ սխալ է այս անունը. պիտի ըլլայ՝ Վրթանէս:

(**) Օրմանեան Սրբազան «ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ»-ի մէջ կը հերքէ քանի մը կասկածելի աղբիւրներէ թուած այն անդեկութիւնը թէ՛ Տրդատ թագաւոր եւ Լուսաւորիչ պահ մը ձուռն գացած են Կոստանդիանոս կայսեր այցելելու համար:

(***) Հոս անկարկութիւն կ'ըլլայ Լուսաւորիչին, րայց տրուած վկայութիւնը սխալ է, որովհետեւ Նիկիոյ Ժողովին Հայոց կողմէ մասնակցած էր Արիստակէս եւ ոչ Լուսաւորիչ:

Քրիստոսէ, որ մեր մարդկայիններուն փրկութեան համար մարմին առաւ անբիծ կոյս Մարիամէն, որպէս զի այս խոստովանող պատրիարքին բարեխօսութեամբը քաւէ մեր յանցանքները, թողութիւն տայ մեր մեղքերուն, անտես առնէ մեր սխալները, մահուան պայմանաժամէն առաջ բարիք գործելու յաջողակ անձերէն ընէ մեզ, սատանայի հարուածներէն, օխտի փորձանքներէն և մարմնական հիւանդութիւններէն պահէ, իր պատուէրներն ու հրամանները ընդունելու, խորհուրդով և հրապարակաւ իր հաճութեան և արգիլումներուն համաձայն գործելու արժանի ընէ մեզ»:

«Թող իր եկեղեցիին զուր լաց պահէ ձեզի դարերու և ժամանակներու ընթացքին, թող ան յաւատարմ ընէ ծառա աչքով նայող մեր թշնամիները և մեզ արժանի ընէ հաղորդուելու իր մաքրամաքուր մարմինով և նուիրական արիւնքով, որ փրկութիւն բերու Լկդամի սերունդին: Թող ան բարձրացնէ մեր ներքսը, հասցնէ մեր երկրին բերքերը, կրթէ մեր մանուկները, խնամէ մեր տարիները, զօրացնէ մեր ծերերը, ա-

ռողջութիւն պարգեւէ մեր տարեցնորուն, մաքրութիւն տայ մեր լեզուին և մեզի լսելի ընէ այն ցնծարեւ ձայնը, որ կը բարբառի. «Եկէք ինձի, ո՛վ հօրս օրհնելիները, ժառանգեցէք տիրութիւն կալմութիւնէն առաջ ձեզի համար պատրաստուած այն արքայութիւնը, զոր ո՛չ մէկ աչք տեսած, ո՛չ մէկ տկանջ լսած, ո՛չ մէկ արարած երեւակայած է»:

Թող լսելի ընէ այս ձայնը ամէնուրեք արքայի Աստուծո՛ր՝ սուրբ և անբիծ կոյս Մարիամի և ա՛յլ մարտիրոսներու, սուրբերու և Լկդամի սերունդէն իր առաքինի գործերով Տէր Աստուծոյ հաճելի գործած ամէն անձի բարեխօսութեամբ աշխատ և միշտ և յաւիտեան յաւիտենից, ամէն, ամէն: Վերջ»:

«Յիշէ՛, ո՛վ Տէր, մեղաւոր, նուառ, մեղքերու և յանցանքներու ծովին մէջ լողացող ծիրճիս ծառագ՝ անունով Գամմա, որ անկարող է իր անունը յիշելու մարդկանց մէջ»:

«Յիշէ՛ զինք, Տէր, երկնից արքայութեան մէջ»:

ԳԷՈՐԳ ՄՐԱՐԷԱՆ

ՄԱՏԵՆԱԳԻՐ ԻՊՆ ԽԱՆՏՈՒՆ՝

ՀԱՅԵՐՈՒ ՄԱՍԻՆ

Բիւզանդական կայսրութեան յատկացուած գլխուն մէջ արարական արշաւանքներու պատմութիւնը շարունակելով՝ Իպն իրաւունքն էր գրէ։—

Բիւզանդացիներուն նախնայ (Հատ. Ա. էջ 346).— «Հիմերթի 17 (Ք. 639) թուականին բիւզանդացի կայսրը քրիստոնեայ զօրախումբերով եկաւ Հրմս, ուր կը գտնուէր Ապու Ուպէյտա։ Այս վերջինը փախուստի մտանկ զանաւրք եւ հալածեց։ Երբոր Մահմետականներ լրացուցած էին Պաղեստինի, Թիպերիատի եւ ամբողջ ծովեզերքի նուաճումը, Հերակլ Անտիոք նահանջեց, Ղասսան, Լախմ եւ ճուղամ ցեղախումբերէն քրիստոնէացած Արաբներ գինուորացից, անոնց վրայ պետ կարգեց Մահան պատրիկը(*), զոր զրկեց Արաբներու գէմ ճակատելու։ Ան դրեց Դամասկոսի իր կուսակալին՝ Մանուէր Իպն Սարհունի, որ գրամական օժանդակութիւն ընէ Մահանի։ Սայթաքումի մը տութիւ, Հերակլ առնոք քէն պահած էր այս կուսակալին գէմ, ուստի իր իշխանութեան սկզբնական շրջանին երբ յաջողեցաւ ազատիլ Կ. Պոլսոյ պաշարումէն, Հերակլ բռնադրաւեց անոր հարստութիւնը։ Կուսակալը գրամի մասին չքմեղանք յայտնեց պատրիկին, իսկ Արաբներու հարցին մէջ գիւրութիւն տուաւ անոր։ Մահան Դամասկոսէն ճամբայ ելաւ անոնց գէմ ճակատելու եւ ընդհարում ունեցաւ ճապիլեթ էլ իլալլանի(**) մէջ։ Ապա բանակին համար գումար մը ճարելով՝ Մահանի ետեւէն գնաց կուսակալը։ Ասոր զօրախումբը եկաւ

գիշերանց, ջահեր վառեց, թմրակ զարկաւ եւ փող հնչեցուց։ Կարծելով որ արաբական բանակը ետեւէն եկած եւ զիրենք պաշարած է, Բիւզանդացիները փախան, իրարու ետեւէ ձորը ինկան եւ խումբ խումբ Դամասկոս եւ բիւզանդական ուրիշ երկիրներ զացին։ Մահան Սինա լեւր (Թուր Սինա) հասաւ եւ կրօնական եղաւ մինչեւ որ մեռաւ(*):

Մահմետականները Մանուէրի ընկերացող փախստականները հետապնդեցին մինչեւ Դամասկոս, վեց ամիս պաշարեցին քաղաքը եւ թմրակցան անոր դռներուն առջեւ։ Ապա կուսակալ Մանուէր Բիւզանդացիներու համար ապահովութիւն խնդրեց իրաւունքն, որ տուաւ եւ արեւելեան դռնէն քաղաք մտաւ։ Միւս գոյներու Բիւզանդացիները՝ բերնէ բերան լուր տանելով այս մասին՝ գոյները լքեցին ու փախան։ Միւս էլ միրները բռնի ուժով ներս մտան այս գոյներէն, երբ իլալիտի կողմէ արուած ապահովութիւնը կը յայտարարէր Մանուէր։ Մահմետականները պահ մը տարակարծութիւն ունեցան իրարու մէջ, բայց ետքէն համաձայնեցան Բիւզանդացիներու ապահովութեան շուրջ եւ Հերակլի ետեւէն հասան Անտիոքի մէջ։ Հերակլ անկէ ճամբայ ելաւ գէպի Կ. Պոլիս։ Ապա երբոր Ամրու էլ Ասի նուաճեց Աղեքսանդրիան, հան գանուող Բումիներն ալ նաև նստան եւ Հերակլի ետեւէն հասնելով անոր միացան Պոլսոյ մէջ»։

(*) Արդի պատմագետներն ոմանք Վահանի եւ իր զօրաբանակին պարսութիւնը եւ վերագրեն ներքին դաւադրութեան մը։ Ինծի կը թուի թէ Իպն Խալաունի վկայութիւնը կը հաստատէ այս վարկածը։

(*) Տե՛ս ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՍԿ ՏԱՐԵԳԻՐԲ, Ա. ՏԱՐԻ, ԿՐ. 185, ծանօթ. 18։

(**) Դամասկոսի մօտ գիւղ մը։

Պիլաս եւ Բուսի եւ Կիպրոսի արաւաւանները. — «Հիճրիթի 24 (Ք. 644) թուականին երբոր Օմար Պին էլ իրաւաւոր խալիֆայի օրով Սիւրիայ էմիր էր տալուին, Մուավիա արշաւեց Պիլաս էր Բուս, նուաճեց երկիրը և չափ մը քաղաքներ գրաւեց ու վերադարձաւ: Ապա 27 թուականին (Ք. 647) Մահմետականներու բանակը ծովէն արշաւանքի մղեց դէպի Կիպրոս, բերդեր գրաւեց և զլիսահարկ հաստատեց ժողովուրդին վրայ»:

Վելիս կը շինէ Դամասկոսի մզկիթը (Հատ. Ա. էջ 348). — «... Ապա թագաւորեց Յուսուֆնիանոս՝ Վելիա Պին Ապառէ Մելիթի օրով: Այս վերջինն էր որ չինեց Պենի Ումայեայի (Ommaïdes) մղկիթը Դամասկոսի մէջ: Կ'ըսուի թէ այս մզկիթին համար իւրաքանչիւրը 410 հազար ախնար պարտւեալով 400 անուակ ծախք ըրաւ(*): Դործաւորներու մաս կը կազմէին 12 հազար կծագործներ: Կ'ըսուի թէ այս մզկիթին մէջ 600 ոսկի շղթաներ կային՝ ջահեր կախելու համար, որոնք գիտողներու աչքը կը չլացնէին և Մահմետականները փորձութեան կ'ենթարկէին, ուստի Օմար Պին Ապառէ Ազիզ հեռացուց և Պէյթը էլ Մալ վերադարձուց զանոնք»:

«Երբոր մզկիթը ընդարձակել որոշեց, Վելիա հրամայեց փլցնել քրիստոնեաներու եկեղեցին, որ մզկիթին սահմանակից էր և զոր միացուց մզկիթին: Քրիստոնեաներ Մար Եսահանա (Ս. Յովհաննէս) կը կոչէին այս եկեղեցին: Կ'ըսուի թէ Ապառէ Մելիթ իրենցմէ ուղած է եկեղեցին, բայց մերժած են, և թէ Վելիա 40 հազար ախնար առաջարկած է ի փոխարինութիւն, բայց անոնք չեն ընդունած: Ուստի քանդած է զայն և բան մը չէ տուած: Անոնք այս մասին բողոքած են Օմար Պին Ապառէ Ազիզի և բերած են իրաւաւոր Պին էլ Վելիաի այն դրութիւնը, որով յանձն առած էր որ քրիստոնեաներուն եկեղեցիները չքանդուին և ոչ ալ բնակուին: Օմար թելադրած է որ առնեն Վելիաի կողմէ առաջարկուած 40 հազարը, բայց անոնք

մերժած են: Ասոր վրայ հրամայած է որ եկեղեցին եւ տրուի, բայց այս հրամանը ծանր եկած է ժողովուրդին: Օմարի գահին էր Ապառէ իսորիս էլ իրաւունք, որ հետեւեալը ըսած է քրիստոնեաներուն. — «Այս եկեղեցին կը ձգէք ի փոխարէն թումայի (Ս. Թովմաս) եկեղեցիին, որ բունի սյով գրաւուած է: ապա թէ ոչ կը քանդենք վերջին եկեղեցին»: Ասոր վրայ անոնք յօժարած են և Օմար ալ ապահովութեան գիր գրած է միացած եկեղեցիներուն համար»:

Հարուն եւ Բաբիս կ'արաւաւ Զերակիա (Հատ. Ա. էջ 349). — «... Հիճրիթի 187 (Ք. 803) թուականին էր Բաշիտ արշաւեց Զերակիա և անոր ենթակայ երկրամասերը նուաճեց: Բուսի կայսրը Նիկիֆոր (Նիկեփորոս) հաշտուցու հետ՝ զլիսահարկ տալու պայմանով: Բաշիտ Բագդա վերադարձաւ և միաց ձմեռը, երբ սաստիկ ցուրտ ըրաւ: Վստահ ըլլալով որ անոնք մեկնած են՝ Նիկեփորոս զաշինքը գրծեց: Բաշիտ եւ դարձաւ և զայն պաշարեց, մինչև որ ան ճանչցաւ իրեն պարտադրուած հաշտութիւնն ու զլիսահարկը: Բաշիտ ապա վերադարձաւ: Այնուհետեւ ամառնային արշաւախումբը մուտ գործեց Սաֆսաֆի(*) կիրճէն և Բուսի երկիրը բնկնց: Նիկեփորոս զինուոր հաւաքեց և ճակատեցաւ արշաւախումբին դէմ, բայց հաւոր պարտութիւն մը կրեց, որուն մէջ Բուսիներէն 40 հազար հոգի մեռան: Նիկեփորոս ազատեցաւ վիրաւորուած»:

«190 (Ք. 806) թուականին բացի կամաւորներէ 135 հազար հոգիէ բաղկացած ամառնային բանակով Բաշիտ մտաւ Պիլաս էր Բուս, զօրախումբեր զրկեց չրջակայքը, պաշարեց և գրաւեց Զերակիան, որու գերիներուն թիւը հասաւ 16 հազարի: Նիկեփորոս զրկեց զլիսահարկը, զոր Բաշիտ ընդունեց և պայման դրաւ որ Զերակիան չվերաչինուի: Նիկեփորոս մեռաւ իմինի խալիֆայութեան օրով...»:

(*) Ինծի կը թուի թէ այս գումարը չափազանցուած է:

(*) Բնագիրին մէջ Սաֆսաֆ գրուած է, սխալ ըլլայ Սաֆսաֆ, որ ըստ Եագութի՝ Միսիսի սահմանակից գաւառի մը անունն է:

Մեկնումն խալիֆան կը գրաւէ կիլիկիան քաղաքները.— «215 (Ք. 831) թուականին Մէլեմուն արշաւեց Պիլատ էր Բում, քանի մը բերդեր գրաւեց և Դամասկոս վերադարձաւ: Ապա տեղեկացաւ թէ բիւզանդացի կայսրը թարսուս և Միսիս արշաւած և մօտաւորապէս 1600 մարդ մեղցուցած է, Մէլեմուն ետ դարձաւ, պաշարեց Ինթուպոն (*), մինչև որ հաշտութեամբ գրաւեց զայն: Ապա զրկեց Մոսթատըմը, որ բիւզանդական բերդերէն 30ը գրաւեց: Բանտկով մը զրկեց նաեւ Եւհեա Պին էլ էքսիմը, որ Բումիններու երկիրը նստահեց: Մէլեմուն ապա Դամասկոս վերադարձաւ: Յետոյ Պիլատ էր Բում մտաւ, 100 օր պաշարեց Լուլուա (**), քաղաքը, և զօրք զրկեց հոն իր Աճիֆ անունը գերիին հետ: Բումի կայսրը ետ դարձաւ և պայքարեցաւ Աճիֆի դէմ: Մէլեմուն օգնական զօրք զրկեց: Բումի կայսրը հեռացաւ և Լուլուա գրաւուեցաւ հաշտութեամբ»:

«Ապա Մէլեմուն առաջ քալեց դէպի Պիլատ էր Բում, նստահեց Սալաղսը և բանակով մը Պարավան (***) զրկեց իր Ապպաս որդին, որ բիւզանդական հազար հազարակցուց: Շինեց Թուանա (†) քաղաքը մէկ մզն տրամագիծով և չորս դռներով օժտեց զայն: Յետոյ արշաւելով մտաւ Պիլատ էր Բում և այս արշաւանքին մէջ մեռաւ 218 (Ք. 833) թուականին...»:

Բիւզանդացիք կը վերագրաւեն կիլիկիան քաղաքները.— Բիւզանդացի կայսրերուն նստիւթեամբ գլխուն մէջ Իպն Խալտուն քաղաքաճներ կ'ընէ նաեւ Իպն էլ էթիթէ և կը զրէ (Հատ. Ա. էջ 352).— «Արմանուս (կայսր) երբոր մեռաւ, երկու անգամահաս որդիներ ձգեց: Իր օրով Տոմոսթոլ (Dunustule) էր Գոգաշ (Փո-

կաս), որ Մահմետականներու ձեռքէն ապահովութեամբ առաւ Մալաթիան Հիճրեթի 322 (Ք. 934) թուականին, երբ սահմանադրութի իշխանութիւնը Սէյֆեմետավլա Պին Համտանի կը պաշտպանէր: Փոկաս տիրացաւ Մարաշի, Անտրպարայի (Այն Ջարպա) ու անոնց բերդերուն, և քանիցս յարձակեցաւ Ճապիլէթ թարսուսի (Թարսուսի աւազան) վրայ: Սէյֆ էա Տավլա առաջ խաղաց Բումիններու երկրին մէջ, հասաւ Խարշանա և Սարխա, երկիր նստահեց և քանի մը բերդեր գրաւելէ ետք ետ դարձաւ»:

«Ապա Արմանուս տոմոսթոլ կարգեց Նիկիթորը (Նիկիփորաս): (Յայնքը տոմոսթոլ կը կոչէին կառավարիչը ջրանցքի արեւելեան կողմի երկրին, ուր Իպն Օամանի իշխանութիւնը գոյութիւն ունի այժմ): ... Նիկիփորաս 351 (Ք. 962) թուականին առաջ քալեց դէպի խալաֆական երկիրներ, եկաւ Հալէպ, փախուստի մատնեց Սէյֆեմետավլան, գրաւեց քաղաքը և պաշարեց բերդը, որ գիմագրեց: Կայսր քեուքըին մեռաւ այս պաշարման մէջ, ուստի Նիկիփորաս իր քով գանուող բոլոր զերիները ջարդեց: Ապա 356 (Ք. 967) թուականին կեսարիայ վիճակին մէջ քաղաք մը չինեց՝ հոնկէ յարձակում գործելու համար խալաֆական երկիրներու վրայ: Թարսուսի ժողովուրդը վախցաւ և ապահովութիւն խնդրեց: Առաջ քալելով ան քաղաքը գրաւեց ապահովութեամբ: Առաւ նաեւ Միսիսը բռնի ուժով: Ապա 359 (Ք. 970) թուականին բանակով զրկեց իր եղբայրը, որ գրաւեց Հալէպ քաղաքը: Սէյֆեմետավլայի որդի Ապուլ Մալի փախաւ անապատ...»:

Սելնուզներու արշաւանքը դէպի Հայաստան (Հատ. Ա. էջ 356).— «Բումի կայսր եղաւ Արմանուս, երբ նոյն շրջանին երեւան եկաւ Սեֆուզներու պետութիւնը և Տուզըիլ պէյ գրաւեց Պաղտատը: Ան դէպի Բում արշաւեց քանիցս Ազրպէյճանի կողմէն: Իր որդին (*) Միլիք Ալփուսուն առաջ քալեց, գրաւեց

(*) Այս տեղանունը չգտայ եագութի աշխարհագրական բառարանին մէջ, Թապարի նոյն տեղանունը կու տայ Ինթիզո ձեւին տակ:

(**) Եագութ կը գրէ թէ Լուլուա բերդաքաղաք մըն է Թարսուսի մօտ:

(***) Իմա՝ Բերիա, այսինքն Հալէպ:

(†) Բոս Եագութի վկայութեան՝ Մէլեմուն Խալիֆան ո՛չ թէ շինած, այլ պարիսպով պատել ծրագրած է այս քաղաքը, բայց այս ծրագիրն ալ չէ գործադրուած իր մահուն հետեւանքով:

(*) Պիտի ըլլայ իր եղբորորդին:

Քուրճերու երկրէն քաղաքներ, որոնց մաս կը կազմէր Անի քաղաքը և ջարդեց ժողովուրդը: Ապա Բուսի կայսրը քաղեց դէպի Մեմփիս, փախուստի մատնեց Մահմուտ Պին Սալիհ Պին Միրտապը, Խպն Հաստանը և արար զօրախումբերը: Ասոր վրայ դէպի հան քաղեց Ալփատլան 463 (Ք. 1071) թուականին»:

«Բուսի, արար, ուսու և քուրճի 200 հազար զինուորներով առաջ խաղաց Արմանուս և բանակեցաւ Հայաստանի կողմերը: Աղբալէյճանէն յառաջանալով՝ Ալփատլան փախուստի մատնեց և յաջողեցաւ դերի բռնել զայն: Ապա զուսմար մը վճարելու յանձնառութեան տակ ազատ արձակեց զինքը և հաշտութիւն կնքեց հետը»:

Առաջին հատորի աւարտական մասին մէջ Խպն իշխուան հակիրճ տեղեկութիւններ կը հաղորդէ իշխակիրներու գործունէութեան և Գոթացիներու պատմական անցեալին շուրջ, տեղեկութիւններ՝ որոնք հետաքրքրական բաժիններ կամ նորութիւններ չեն պարունակեր մեզի համար:

Բ. հատորին մէջ հեղինակը աւելի բնութարձակ տեղեկութիւններ կը հաղորդէ յայն և արար պատերազմներու և մահաւանդ Հայաստանի և շրջակայ երկիրներու վրայ կատարուած արաբական արշաւանքներու մասին: Ստորեւ կ'արտագրեմ այդ տեղեկութիւնները իրենց ժամանակագրական կարգով:

ՅԱՐՁԱԿՈՒՄԸ ՍԻՐԻՈՅ ԴԷՄ

Խալիս Պին Սալիս կը պարտուի Բիւզանդացիներէն (Հատ. Բ. էջ 303).— «Ուստադնացութենէ վերադառնալէ ետք Ապու Պաքրի (խալիֆային) առաջին գործերէն մէկը եղաւ Հիճ. 13 (Ք. 634) թուականին սկիզբը զօրքով Սիւրիա զրկել իշխա Պին Սալիս Պին էլ Ասին: Ոմանք կ'ըսեն թէ իշխա Պին Սալիսը Սիւրիա զրկեց նախորդ տարուան սկիզբը, երբոր իշխա Պին էլ Վելիան ալ զրկեց Իրաք... Ապա պաշտօ-

նանկ բրաւ զայն մեկնելէ առաջ... և հրամայեց որ միայ թէյմայի(*) մէջ և շրջակայքի Արաբները սրազան պատերազմի հրաւիրէ, մինչեւ որ իր հրամանը ստանայ: Իր քով հաւաքուեցաւ հըսկայ ըստմութիւն մը, որուն լուրը հասաւ Բուսիներուն: Ասոնք զինուորագրութիւն պարտադրեցին Սիւրիայ վաշկառան Արաբներէն Պեհրա, Սելիհ, Քելպ, Ղաստան, Լախմ և ճուզամ ցեղախումբերուն: Խալիս առաջ քաղեց, գրաւեց ասոնց վրանակայանները և առնաք ցիրուցան եղան»:

«Ապու Պաքր զրեց իշխաի որ առաջ բննայ: Խալիս առաջ քաղեց և իրեն դէմ ելաւ Բուսի պատրիկներէն Մահան: Խալիս փախուստի մատնեց զայն, անոր զինուորներէն շատերը պաշարեց և նամակով օգնութիւն խնդրեց Ապու Պաքրէ: Իր նամակը հաճելի եղաւ նորագիր զինուորներուն, որոնց մաս կը կազմէին Ջուլ Քելաւ՝ Հիմէար ցեղախումբով և Իքրամա Պին Ապու Ճեհլ՝ Թուհամա, էլ Նահր, Ուման և էլ Պահրէյն ցեղախումբերէն մարդերով: Ապու Պաքր իշխաին զրկեց այս նորագիրները»:

«...Երբոր օգնական սլով հասաւ և ինք տեղեկացաւ թէ էմիրները ճամբայ ելած են, իշխա Պին Սալիս աճապարեց Բուսիներու դէմ ճակատելու անոնցմէ առաջ: Մահան փախչիլ կեղծեց և Դամասկոս մտաւ: Իրեն հետ ունենալով Ջուլ Քելաւան, Իքրաման և Վելիսը՝ իշխա անխորհրդարար առաջ նետուեցաւ Սիւրիայ մէջ, մինչեւ որ կանգ առաւ Դամասկոսի մօտ Մերձ էս Սուֆֆարի առջև: Մահանի սլովերը շրջապատեցին զինքը և ճամբան փակեցին: Մահան յարձակեցաւ անոր վրայ, ճամբան հանդիպեցաւ անոր զուսակին Սալիսի, զոր սպաննեց: Լուրը խմանալով, իշխա փախաւ իրեն բնակրացող մարդերով և հասաւ Ջիլ Մարիա՝ Մեախէի մօտ: Իքրամա պաշտպանեց զիրենք կռնակէն և հեռացուց Բուսիները: Ան միայ Սիւրիայ մօտերը...»:

(*) Սիւրիայ ծայրագոյն սահմանին վրայ գիւղ մը:

պու. Ուպէյտայի պաշտօնակոչութիւնը: Այդ մասին լուր եկաւ, երբ Մահմետականները թշնամիին դէմ կը կռուէին Եարմուքի մէջ: Ուստի Ապու Ուպէյտա ծածուկ պահեց հրամանը...»:

Կառնակոսի անկումը.— «...Ապա անոնք առաջ քաշեցին դէպի Դամասկոս, զոր կը պաշտպանէր Նիսիսի Պին Նիսիսորոս: Խալիֆ, Ապու Ուպէյտա, Եազիս և Ամրու քաղաքը չորս կողմէ պաշարեցին 70 գիշեր և բոս ամանց 6 ամիս, այսինքն ամէն մէկը պաշարեց ճակատէ մը: Անոնք իրենց և Հերակլի մէջտեղ ձգեցին Հրմա քաղաքը, որմէ ասդին կը գտնուէր Զուլ Քէլատ: Մահմետականներու բանակով մը: Հերակլ օգնական յայ գրկեց, որու գիմացն էր Զուլ Քէլատ: Օգնականները շուարեցան և Դամասկոս մտնելու ձեռնարկեցին, իսկ Մահմետականները աչք դրին անոնց վրայ: Գիշեր մը Խալիֆ յանկարծակի ընկաւ գիմացի և ճակատէ մը պարիսպին վրան ելաւ: Վելիֆ սպաննուեցաւ: Խալիֆ բացաւ դուռը, կատաղի յարձակում ըրաւ քաղաքին վրայ և Ալլահու Էֆալէր աղաղակեց: Մահմետականները ամէն հանդիպողը սպաննեցին: Ճակատներու բնակիչները(*) ապաստան փնտռեցին իրենց գիմացի էմիրներուն մօտ, որոնք հաշտութիւն և մուսք յայտարարեցին և իրենց ճակատներէն հաշտութեամբ ներս մտան: Ասոնց նման Խալիֆի ճակատն ալ հաշտութեամբ առնուած նկատուեցաւ»:

«... Էլ Վազիֆի կը գրէ, թէ Եարմուքի ճակատամարտը 15 (Ք. 637) թուականին տեղի ունեցաւ, թէ Հերակլ նոյն թուականին Անտիոքէ Կ. Պոլիս փոխադրուեցաւ և թէ ճակատամարտներուն վերջինը եղաւ Եարմուք, ... սակայն Սէյֆի կը վկայէ, թէ 13 (Ք. 635) թուականին տեղի ունեցած է Եարմուքի ճակատամարտը, թէ Ապու Պաքրի մահուան մասին սուրհանդակ եկած է Բուսմիներու փախուստին օրը, թէ Եարմուքէ հաք էմիրները Դամասկոս գացած և զայն նուաճած են: Այնուհետեւ տեղի

ունեցաւ Ֆիհլի ճակատամարտը և ապա ուրիշ ճակատամարտներ՝ Հերակլի մեկնումէն առաջ: Աստուած աւելի գիտակ է»:

Մերն էր Բուսմի Գալատաֆաթ (Հատ. Բ. էջ 333).— «Երբոր Բուսմիները փախուստի մատնուեցան Ֆիհլի մէջ, Ապու Ուպէյտա և Խալիֆ առաջ քաշեցին դէպի Հրմա և ճամբու վրայ միացան Զուլ Քէլատայի Հերակլ անոնց դէմ զրկեց թուզար (Թէսզար?) պատրիկը: Ամէնքը կանգ առին Մերձ էր Բուսմի(*) մէջ: Թուզար կեցաւ Խալիֆի գիմացը, իսկ ուրիշ պատրիկ մը՝ Շէմս՝ Ապու Ուպէյտայի գիմացը: Անոնք երեկոյ ըրին պայքարեցաւ: Երբոր առաւ եղաւ թուզարը չգտան: Ան քաշեց դէպի Դամասկոս և իր ետեւէն դնաց Խալիֆ: Դամասկոսէն անոր գիմացը ելլելով՝ հետը կռուեցաւ Եազիս: Ետեւէն ալ եկաւ Խալիֆ, այնպէս որ թուզարի մարդերէն քիչեր միայն կրցան խուսափիլ անոնց ձեռքէն: Իսկ Բուսմիներուն ունեցածը աւար առին: Խալիֆի մեկնումէն յետոյ Շէմս կռուեցաւ Ապու Ուպէյտայի դէմ և Բուսմիները փախուստի մատնուեցան և ջարդուեցան: Ապու Ուպէյտա՝ իրեն հետ ունեւնալով Խալիֆը՝ հետապնդեց զանոնք մինչև Հրմա: Այս մասին լուր առնելով՝ Հերակլ հոն զրկեց Հրմաի պատրիկը, իսկ ինք Եզեսիա գնաց»:

Սիւրիական Բաղաֆներ հեզգհեհէ կը գրաւուին.— «Ապու Ուպէյտա պաշարեց Հրմաը, մինչև որ ժողովուրդը ապահովութիւն խնդրեց և ան հաշտուեցաւ հետերին: Երբոր պաշարուած էին, Հերակլ օգնութիւն կը խոստանար Հրմաի ժողովուրդին: Ան հրամայեց Միջագետքի ժողովուրդին որ անոնց օգնութեան հասնին: Ասոր վրայ ժողովուրդը ճամբայ ելաւ օգնելու: Սառա Պին Ապու Վազգաս իրաքէն զօրք զրկեց, որոնք Հիթը և Գարգիսան պաշարեցին: Ասոր վրայ Միջագետքի ժողովուրդը իր երկիրը վերադարձաւ: Օգնութեանէն յու-

(*) Իմա՝ քաղաքին գոնները պաշտպանող պահակները:

(*) Մերձ էր Բուսմ չէ յիշուած Եազութի աշխարհագրական բառարանին մէջ, բայց վերելարուած բացատրութենէն կը հասկնուի որ Հրմաի և Դամասկոսի մէջտեղ արօտավայր մըն է:

սահմանափակ՝ Հրմոսի ժողովուրդը հաշտուեցաւ Դամասկոսի ժողովուրդին հաշտութեան պայմաններով: Ապա Ուպէյյատ հոս բանակել տուաւ Սըմթ Պին էլ Ասուէտը՝ Քինտայի ցեղախումբերէն Պինի Մուսովիայի գինուորներով, Աշտատ Պին Մինասը՝ էս Սէքուն ցեղախումբի մարդերով, էլ Մուգոտտը՝ Պելի ցեղախումբէն մարդերով և ուրիշներ, որոնց վրայ պետ կարգեց Ուպոտտ Պին էս Սամիթը: Ապա Ուպէյյատ գնաց Համա, որուն ժողովուրդը հաշտուեցաւ գլխահարկ և իրենց արտերուն համար խաւան (հողատուրք) վճարելու պայմանաւ: Ապա առաջացաւ դէպի Շայգար, որուն ժողովուրդը հաշտուեցաւ նմանապէս, յետոյ դէպի Մարա՝ նոյնպէս... ապա դէպի Լաթաքիա, զոր նուաճեց թոնի ուժով, ապա դէպի Սեւմիէ՝ նոյնպէս»:

«Ապա Ուպէյյատ Ապա Գըննասրին զրկեց իսկա Պին էլ Վելիսը: Ասոր դէմ ելաւ Մինաս, որ Բուսիներուն մեծն էր Հերակլէ յետոյ: Իսկա փախուստի մատնեց զանոնք, ջարդեց, պայքարեցաւ Գըննասրինի դէմ, մինչև որ թոնի ուժով նուաճեց քաղաքը և քանդեց: Ան իր ճակատէն առաջ քալեց դէպի Հերակլէ: Դէպի հոն առաջացաւ նաեւ Իյատ Պին Ղանմ: Քուֆէյէ դէպի Գարգիսիա առաջացաւ Օմար Պին Մալիք, իսկ Մուսուէն առաջացաւ Ապտալահ Պին էլ Մուսթէմ: Հերակլ ծայրագոյն սահմանէն դէպի Կ. Պոլիս ետ քաշեց բանակը...»:

«Գըննասրինի գործը վերջացնելէ ետք Ապա Ուպէյյատ առաջ քալեց դէպի Հալէպ, երբ տեղեկացաւ թէ Գըննասրինի ժողովուրդը դաւած է: Անոնց դէմ զրկեց էս Սըմթ էլ Քինտին, որ զանոնք պաշարեց, քաղաքը նուաճեց և աւարի տուաւ: Ապա Ուպէյյատ հասաւ մինչև Հալէպի արարական արուարձանը [Հասր Հալէպ](*) , որ քաղաքին մօտ վայր

մըն էր, և ուր զանազան ցեղերէ Արարներ հաւաքուած էին: Ասոնք հաշտուեցան գլխահարկի պայմանով և յետոյ իսլամացան: Ապա եկաւ Հալէպ՝ իրեն առաջագահ սենեակով Իյատ Պին Ղանմ էլ Ֆիհրին: Ան պաշարեց քաղաքը, մինչև որ ժողովուրդը հաշտուեցաւ ապահովութեան պայմանով: Ապա Ուպէյյատ արածեց այս հաշտութիւնը: Ոմանք կ'ըսեն թէ հետեւեալին հաշտութիւն զոյգած է տուներն ու եկեղեցիները բաժնելու պայմանով: Կ'ըսուի նաեւ թէ ժողովուրդը Անտիոք փախադրուած է մինչև հաշտութիւն և ապա Հալէպ վերադարձած է»:

«Ապա Ուպէյյատ ապա Հալէպէն քալեց դէպի Անտիոք, ուր Գըննասրինի փախստական գինուորներէն և ուրիշներէ բաղկացած հսկայ զորութիւն մը զոյգութիւն սենէր: Ասոնք իրեն հանդիպեցան քաղաքին մօտ: Ապա Ուպէյյատ փախուստի մատնեց, քաղաքին մէջ արգելափակեց և պաշարեց զանոնք, մինչև որ հաշտուեցան քաղաքէն հեռանալու կամ գլխահարկ վճարելու պայմանով: Ապա Ուպէյյատ հեռացաւ, ըսյց անոնք զրմեցին պայմանը, ուստի առնոց դէմ զրկեց Իյատ Պին Ղանմը և Հալիպ Պին Մուսթէմ, որոնք քաղաքը նուաճեցին նոխորդ հաշտութեան պայմաններով: Մեծ հաշակ սենէր այս քաղաքը, ուստի Օմար (Խալիֆան) զրկեց Ապա Ուպէյյատի որ մնայուն պահակազօրք մը հաստատէ քաղաքին մէջ և նուէրը անպակաս ընէ»:

«Ապա Ուպէյյատ ապա տեղեկացաւ թէ Բուսիներու խումբ մը կը գտնուի Մարրէթ Մասրինի(*) և Հալէպի մէջտեղ: Ան առաջացաւ դէպի այս խումբը, փախուստի մատնեց, ապանեց առնոց պատրիկները, բաւոն յարձակուած գործեց և ջարդեց զանոնք, Հալէպի հաշտութեան պայմաններով նուաճեց Մարրէթ Մասրինը: Դէպի առաջ ընթանալով՝ անոր հեծւազօրքը հասաւ մինչև Սեւմիէ(**) և Թիրա, ու գրաւեց

(*) Հասրը Հալէպ կեդրոնական քաղաքէն ոչ շատ հեռու արուարձան մըն էր, ուր բնակութիւն հաստատած էին Թենութ եւ ա'յլ ցեղախումբերու: պատկանող Արաբներ: Յիշագրութիւն քաղիով ետգութ կը գրէ, թէ Էմին խալիֆայի օրով տեղի ունեցած ապստամբական շարժումներուն հետեւանքով, այս ժողովուրդը տեղահան եղած եւ գաղթած է զանազան երկիրներ: Անոնցմէ խումբ մը հաստատուած է Հայաստանի մէջ:

(*) Հալէպէն 5 փարսան հեռաւորութեան վրայ գիւղ մը:

(**) Հալէպի մօտ աւան մը:

Գրեմատորինի և Անտիաքի ամբողջ երկիրը: Ապա Հայկազ Նուաճեց երկրորդ անգամ և առաջադաճ ունենալով Իյատար՝ գնաց Գուգուսը(*) առնելու: Ժողովուրդը հաշտուեցուցեց Անտիաքի հաշտութեան պայմաններով: Հեծելազորքը առաջ քշելով՝ Նուաճեց թէլլ Նիդարն ու չրջակայքը: Ապա Սալման Պին Բադիա էլ Պահիրիի ձեռքով Նուաճեց Մեմրիճը: Յետոյ գեղի Տուրազ և Այնթապ գրկեց Իյատար, որ հաշտուեցուց ժողովուրդին հետ Մեմրիճի հաշտութեան յար և նման պայմաններով և պայման դրաւ անոնց վրայ որ օգնեն Մահմետականներուն: Իր նուաճած երկիրներէն ամէն մէկուն վրայ Ապու Ուսէյնսա կառավարիչ մը կարգեց և անոր յանձնեց խումբ մը զինուոր: Ան պահակազորքով լեցուց վտանգաւոր սահմանադաշտները և այս կողմէն՝ Մահմետականները ձեռք գրին Սիւրիայ վրայ մինչեւ Եփրատ...»:

«Ապու Ուսէյնսա՝ Մէյսէրէ Պին Մեմրուզ էլ Ապրիի հետ գրկեց բանակ մը, որ Թիֆլիսի(**) կիրճէն գեղի Պիլատ էր Բուժ անցնելով՝ հանդիպեցաւ Բիւզանդացիներու խումբի մը և անոնց հետ Ղասան, Թեւուխ և Իյատ ցեղախումբներուն պատկանող Արաբներու, որոնք Հերակլի հասնել կ'ուզէին: Վրանին յարձակելով՝ Մէյսէրէ ջարդեց զանոնք: Անտիաքի առջեւ իր ետեւէն հասաւ Մալիք էլ Աշթար էն Նախայի իրրեւ օգնական: Ամէնքը միասին ետ դարձան գեղի Ապու Ուսէյնսա...»:

«Իյատ Պին Ղանմ տղա առաջ քաշեց գեղի Եղեւիտ, զոր պաշտօնեց, մինչեւ որ ժողովուրդը հաշտուեցաւ: Յետոյ վերադարձաւ Խառան, որուն հետ հաշտուեցաւ նոյնպէս: Ապա Նուաճեց Սոմէյսաթը, Սարուճը և Բառ Քայֆան, որոնք հետը հաշտուեցան նոյնպէս Մեմրիճի պայմաններով: Յետոյ Նուաճեց Ամիդը, ապա Մայկափարիդինը (Մուֆարգին), ապա Քաֆր Թոսան, ապա Նասիպինը, ապա Մարտինը, ապա Մուսուլը,

որու երկու բերդերէն մէկը նուաճեց: Ապա առաջացաւ գեղի Երզնէն էր Բուժ (Կարին), զոր նուաճեց և կիրճը մատուցեց Բազէշ (Պիթլիս), ապա Խաթ, որ հաշտուեցաւ: Ան հասաւ Հայաստանի ծայրերը, ապա Բազա վերադարձաւ և գնաց Հրմս ու մեռաւ»:

Ոմար Կասսասանի կ'ներարկէ Խալիսը (Հատ. Բ. էջ 339).— «... Կ'ըսուի թէ Իյատի հետ Խալիս ալ ներկայ եղած է Միջագետքի նուաճումին և թէ Խալիս Ամիդի մէջ բազմեց մանկավ սղելից բմակի պարունակող բանով մը մարծուած է...: Երբոր Իյատ Սոմէյսաթը նուաճեց, Հայկազ Պին Մեմրիճէն գրկեց Մալաթիա, զոր ան նուաճեց բանի ուժով, հան զինուոր հաստատեց և անոր կառավարիչ եղաւ: Երբոր Իյատ Պին Ղանմ ձապիշէ յաւնական երկիր մտաւ, Օմար Մեմինէ վերադարձաւ Հիճրեթի 17 (Ք. 638) թուականին, երբ Հրմսի կառավարիչ էր Ապու Ուսէյնսա, Գըննարինինը՝ Խալիս Պին էլ Վելիա՝ նախորդին հրամանին առկ, Դամասկոսինը՝ Եադիս, Յորդանանինը՝ Մուալիս, Պաղեստինինը՝ Ալլամա Պին Միւճազըզ, իսկ ծովեզերքինը՝ Ապաալլան Պին Գոյս: Իյատ Պին Ղանմի հետ Խալիսի բաժին ինկած զաւարին լուրը տարածուեցաւ զինուորներուն մէջ և մարդիկ, որոնց մէջ կը գտնուէր էլ Աշատս Պին Գոյս, Խալիսի ներկայացան նուէր խնդրելու համար: Խալիս 10 հազար տինար նուէր տուաւ Աշատսի Այս լուրը հասաւ Օմարի (Խալիֆային), որ տեղեկացաւ նաեւ թէ ան Ամիդի մէջ ուղեւից բմակիով մարծուած էր: Ասոր վրայ Օմար գրեց Ապու Ուսէյնսայի, որ գայն (Խալիսը) ստքի կեցնէ ժողովին մէջ, հանէ անոր գլխանոցը, փաթկուցով մը կտայ գինքը և հարցնէ թէ ո՞ր տեղէն նուէր տուած է Աշատսի: «Եթէ իր գրածն է — կը գրէր Օմար — չուայլութիւն բրած է, ուստի պաշտօնունկ բրէ զինքը և իր նահանգը քաշկինդ միացուր»: Ապու Ուսէյնսա կ'անջեց գայն, զինուորները հաւաքեց, նստաւ դարաւանդի վրայ և սուրհանդակը հարցում ուղղեց Խալիսի, որ պատասխան

(*) Հայկազի ենթակայ հնադարեան քաղաք մը, որ այժմ աւերակ է:

(**) Ինձի կը թուի թէ «Թիֆլիսի կիրճ» բացարձակներ սխալ է: Պատմագիրը հաւանաբար կ'ակնարկէ Ամանոսի կիրճերէն մէկուն:

չտուաւ: Պեղաւորքի ելաւ, գործադրեց Օմարի հրամանը և հարցում ուղղեց: Ան պատասխանեց — «Իմ գրամէս է»: Ասոր վրայ ազատ արձակեց զայն և վերադարձուց անոր գլխանոցն ու փաթթոցը: Ապա կանչեց զայն Օմար և ըսաւ — «Ի՞նչ տեղէն է այս հարստութիւնը»: Ան պատասխանեց — «Աւարներէն և բաժիններէն»: Իսկ 60 հազարէն աւելին քեզի կը պատկանի»: Օմար հաւաքեց անոր գրամը, որ 20 տինտր աւելի եկաւ: Օմար Պէյթ էլ Մալ (զանձատուն) զրկեց այս գումարը և ապա հաշուեցաւ հետը:

Ազրպէյճանի նուաճումը (Հատ. Բ. էջ 354).— «Երբոր Նուայիմ էր Բայը նուաճեց, Օմար հրամայեց անոր որ Սամմաք Պին խորաշտ էլ Անտարին Ազրպէյճան զրկէ՝ իրր օգնութիւն Պուքայր Պին Ապաալլահի: Այս վերջինը երբոր գէպի Ազրպէյճան առաջ քալեց, Ճիպալի (Պարսկական Իրաք) մէջ հանդիպեցաւ Իսփենտիյար Պին Ֆարրուխ-զատի, որ Համասանի մօտ վաճիրուզի մէջ Նուայիմի գէմ մղուած ճակատամարտէն փախած էր: Իսփենտիյար Բիւսթիմի եզրայրն էր: Պուքայր յաղթեց և զերի բռնեց զայն: Ուստի Իսփենտիյար հետեւեալը ըսաւ Պուքայրի. «Ձգէ որ քեզի միանամ և երկիրը գրաւելու մասին քեզի օգտակար ըլլամ. ապա թէ ոչ ժողովուրդը երկիրը ձգելով լեռները կը փախչի և որոշ առեւն մը կ'ամբաշտայ: Ասոր վրայ Պուքայր միացուց զայն իրեն և երկիրը առնուեցաւ հաշտութեամբ, ի բաց առեալ ամբոցները»:

«Սահմանակից երկիրը նուաճելէ ետք՝ նոյնքան զօրքով Պուքայրի մօտ եկաւ Սամմաք. Ութպա Պին Ֆարրուս ալ նուաճեց յաջորդ սահմանակից երկիրը: Առաջ խաղալու արտօնութիւն խնդրելու համար Պուքայր նամակ գրեց Օմարի, որ արտօնութիւն տուաւ իրեն, զէպի Պապ (Իսրայէլ) առաջանալու և նուաճած երկիրներուն վրայ իրեն փոխանորդ մը կարգելու: Պուքայր փոխանորդ կարգեց Ութպա Պին Ֆարրուսը: Օմար ամբողջ Ազրպէյճանի իշխանութիւնը յանձնեց այս վերջնային»:

«Պուքայրի նուաճած երկիրներուն վրայ Ութպա կառավարիչ կարգեց Սամմաք Պին խորաշտն: Ութպայի ճամբան կարելու նպատակով Պեհրամ Պին Ֆարրուխպառ այդ ճամբուն վրայ տեղաւորուած էր իր բանակով: Ութպա ասոր վրայ գնաց և փոխտուտի մասնեց զայն: Այս լուրը հասաւ Իսփենտիյարի, որ Պուքայրի մօտ զերի էր և ասոր վրայ Պեհրամ հաշտուեցաւ Ութպայի հետ: Անոր հետեւեցաւ ամբողջ Ազրպէյճանի ժողովուրդը: Պուքայր և Ութպա այս մասին գրեցին Օմարի և աւարներու մէկ հինգերորդ բաժինները զրկեցին անոր: Օմար ասոր վրայ Ազրպէյճանի ժողովուրդին հաշտութեան պաշտօնիրը գիրի առաւ: Ութպա Պին Ֆարրուս ապա արշաւեց Շեհրազուր(*) և Սամաղան, և ընդհարումէ ետք նուաճեց այս երկիրները՝ զլիսահարկի և հալաուսքի պայմաններով: Ան Քուրդերուն մէկ մասը ջարդեց, և տեղեկագրեց Օմարի թէ իր նուաճումները մինչեւ Ազրպէյճան հասած են: Օմար Ազրպէյճանի կառավարիչ կարգեց զինքը, իսկ Հերսամա Պին Արֆաճան ալ կառավարիչ կարգեց Մուսալի վրայ»:

Նուաճում Պապի (Իսրայէլ) (Հատ. Բ. էջ 355).— «Երբոր Պուքայրի հրամայեց որ զէպի Պապ արշաւէ և առաջ քալէ, Պապի պատերազմը վարելու համար Օմար զրկեց Սաբադա Պին Ամրուն, որ ճամբայ ելաւ Պասրայէ: Ասոր առաջապահ զուգին վրայ Օմար հրամանատար կարգեց Ապալլարահման Պին Բապիան: Երկու թեւերէն մէկուն հրամանատարութիւնը տուաւ Հուզայֆա Պին Էսիս էլ Ղաֆարիի, իսկ միւսինը՝ վերոյիշեալ Պուքայր Պին Ապաալլահի. իսկ աւարաբաշխութեան պէս (Իմա՝ փոխ հրամանատար) կարգեց Սալման Պին Բապիս էլ Պահիլին: Սաբադայի տեղ ան Պասրա զրկեց Ապու Մուսա էլ Աշաաբին: Ապա Միջագետքէն Սաբադայի իրր օգնական զրկեց Հապիպ Պին Մես-

(*) Իրաքի եւ Համասանի մէջտեղ լեռնային երկիր մըն է Շեհրազուր, որ քնակուած է Քուրդերով:

լումէն և անոր պաշտօնն ալ տուաւ Զր-
յատ Պին Հանդաւայի»:

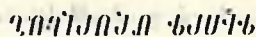
«Սուրադա Ագրպէյճանէն առաջ քա-
լեց, և Ապաւերրահման Պին Բապիա, եր-
բար իր առաջապահ գաւնդով Պապ հա-
սաւ, այդ պահուն երկրին թաղաւորն
էր Շէնրիյար, որ խորայեւացի ժողո-
վուրդը հարստահարող և Սիւրիան ա-
նոնցմէ զերծանող Շէնրիյարի տոհմէն
էր: Շէնրիյար թղթակցեցաւ Ապաւերրահ-
մանի հետ և անոր մօտ գալու ապահա-
վութիւն խնդրեց. ապա ներկայացաւ
և հաշտութիւն ու խաղաղութիւն խնդրեց՝
պայմանաւ որ իր գլխահարկն ըլլայ օդ-
նու և հնազանդիլ Մահմետականներուն:
«Մեզ մի՛ պարտադրէք գլխահարկ վճա-
րելու, ըսաւ ան, որովհետեւ մեզ պիտի
տկարացէ: Եթէ թշնամիներուն գէմ»:
Ապաւերրահման զրկեց զայն Սուրադա-
յի, որ ընդունեց անոր պայմանը՝ աւել-
ցնելով որ երկրին մէջ բնակող և թշնա-
միի գէմ չպատերազմող անձը պէտք է
անպայման գլխահարկ վճարէ: Շէնրի-
յար ընդունեց: Այս մասին գրուեցաւ
Օմարի, որ զայն վաւերացուց»:

Նուաճում Մոկանի եւ Հայաստանի
լեռներուն (Հատ. Բ. էջ 355).— «Երբոր
Դարբանդի գործը լրացուց, Սուրադա
էմիրներ զրկեց գէպի Դարբանդի սահ-
մանակից և Հայաստանը շրջապատող
լեռները: Ան Պաւքայր Պին Ապտալլան
զրկեց Մոկան, Հապիպ Պին Մեսլեմէն՝
Թիֆլիզ, Հուզայֆա Պին էլ Եաման՝ Ա-
լանայ լեռները և Սալման Պին Բապիան
ալ ուրիշ կողմ: Այս կղերութեան մա-
սին տեղեկագրեց Օմարի, որ յաջողու-
թիւն չտկնկալեց, որովհետեւ սահմա-
նակից երկիրը խիստ ընդարձակ էր: Ա-
պա Սուրադայի մահուան լուրը առնե-
լով՝ անոր յաջորդ կարգեց Ապաւերրահ-
ման Պին Բապիան: Դարբանդի կիրճին
հրամանատարութեան պաշտօնին մէջ
հաստատեց այս վերջինը և հրամայեց որ
Թուրքերուն երկիրը արշաւէ: Այս է-
միրներէն ո՛չ մէկը նուաճում կատարեց,
բացառութեամբ Պաւքայր Պին Ապտալ-
լանի, որ Մոկանը նուաճեց, և մարդ
զլուսի մէկ տինար գլխահարկ գնելով ետ
դարձաւ»:

Արեւաւնի գէպի Թուրքերու(*) երկիրը
(Հատ. Բ. էջ 356).— «Երբոր Թուրքե-
րու երկիրը արշաւելու հրաման տա-
ցաւ, Ապաւերրահման Պին Բապիա առաջ
քալեց մինչեւ որ եկաւ Դարբանդ: Իրեն
հետ առաջացաւ նաեւ Շէնրիյար: Ան
արշաւեց Պալանձար, սրուն ժողովուր-
դը Թուրքադղի ցեղ մըն է: Ժողովուր-
դը փախաւ և ամրացաւ: Ապաւերրահ-
մանի ձիաւորները հասան մինչեւ Պա-
լանձարէ 200 փարսախ ասդին և յող-
թութեամբ ու աւարներով ետ դարձան:
Ան կրկին և կրկին արշաւեց անոնց գէմ
մինչեւ Օսմանի (խալիֆայ) օրերը: Թուր-
քերը զիրար զրդուցին: Ասանք այն հա-
ւատքը ունէին թէ Մահմետականները
չեն սպաննուիր, որովհետեւ հրեշտակ-
ներ ունին իրենց հետ: Այս արշաւանք-
ներու ընթացքին անոնք յանկարծ մահ-
մետական մարդ մը գարկին և սպաննե-
ցին ու յանդգնութիւն ստացան: Ապ-
աւերրահման կռուեցաւ անոնց գէմ և
սպաննուեցաւ, և իր ընկերները փա-
խուստի մատնուեցան: Իր եղբայրը Սալ-
ման առաւ գրօշակը և Ապաւ Հերեֆա
էա Տուսի ընկերակցութեամբ ետ քա-
շուեցաւ զօրքով և ճիլանի վրայով ան-
ցաւ ծուրճան»:

Հաւսուքիւն Հայաստանի եւ Ագրպէյ-
նանի հետ (Հատ. Բ. էջ 266).— «Հիճրե-
թի 25 (Բ. 646) թուականին Օսման (խա-
լիֆան) Գուլթէյէ պաշտօնանկ ըրաւ Սաա-
աը, որովհետեւ այս վերջինը Ապտալլան
Պին Մասուտէ, այսինքն խալմական
գանձարանէն (Պէյր էլ Մալ) փոխառու-
թիւն մը ըրած էր և Իպն Մասուտ ալ
այս պարագին հատուցումը պահանջած
էր ստիպողաբար: Սաաաի գլխութիւն
չարուեցաւ և ասոր վրայ անոնք (Սաաա
և Իպն Մասուտ) զիրար նախառեցին,
ազեղ խօսքեր փոխանակեցին և զիրար
պարտաւելով լամնուեցան: Բուռն տու-
լութիւնը մտաւ անոնց մէջ: Այս ե-
ղերութիւնը իմանալով՝ Օսման պաշտ-
նանկ ըրաւ Սաաաը: Ապա Ագրպէյճա-
նէն ալ պաշտօնանկ ըրաւ Ութպա Պին

(*) Մականարիկ «խաղաղ» կոչուած ժողո-
վուրդին, որ Դարբանդի անդի կողմը կը բնա-
կէր ասեֆօք:

[illegible][illegible][illegible]

זינדן און אונזערע
 זינדן און אונזערע

ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ ՊԵՐՊԵՐԵԱՆ

ԵԿԵՂԵՑԻՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ

ՕՐԱԹՕՐԻՕ

ՈՒԹԱԶԱՅՆ ԽՄԲԵՐԳ

ԸՆԿԵՐԱԿՑՈՒԹԵԱՄԲ

ԵՐԳԵՀՈՆԻ ԿԱՄ ԴԱՇՆԱՄՈՒՐԻ

25

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆ՝

Ա.Ա.ՀԱՆ Թ.Է.ՔԷՆԱՆԻ

26

Ա.Գրիլսոն

1950

ՀԱՅԴԱՅԻՄ

ՄԻՈՋՆԱԳԱՄԱՆ

ՀԱՄԱԲԵՐՈՒՄ

ՀԱՅԴԱՅԻՄ

ՕՐԱՐԱՆ

ԲԵՐԻՆԻՍ

ԱՌ ՆՈՐԻՆ Ս. ՕՇՈՒԹԻՒՆ

Տ. Տ. ԳԱՐԵԳԻՆ Ա. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

ՈՐՈՒՆ ՀՈԳԻՆ ՀՄԱՅԻՋ ՆԵՐԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆԸ, 1935 ԹՈՒՆԿԱՆԻ

ԱՌՄԱՋԻՆ ՀԱՆԳԻՊՈՒՄԻՆ, ԶԻՍ ՀԱՄԱԿԵՅ ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՅԻ

ԽՈՐՀՈՐԴՈՎ, ՆԻ ԻՆՇԻ ՎԵՐԱՊԻԼ, ՏՈՒՄԱ

ՎԱՀԱՆ ԹԵՔԵՆԱՆԻ ԱՆՄԱՀ ՔԵՐԹՈՒՄԸ

«ԵԿԵՂԵՅԻՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ»

ԵԿԵՂԵՅԻՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ

(Oratorio)

ԲԱՆԱՍԵՂՇՈՒԹԻՒՆ՝ Վ. ԹԷԲԵԱՆԻ

ԵՐԱԺՇՏՈՒԹԻՒՆ՝ Հ. ՊԷՐՊԷՐԵԱՆԻ

Moderato $\text{♩} = 86$

Դաշնակ

The musical score is written for piano and consists of four systems. The first system is marked 'Moderato' with a tempo of 86 beats per minute. The score features various dynamics including *sf*, *p*, *mf*, *f*, and *ff*. The first system includes a trill in the final measure. The second system includes a trill in the final measure. The third system includes a trill in the final measure. The fourth system includes a trill in the final measure.

This page of musical notation is for a piano piece, featuring six systems of staves. The notation is written in a key with one sharp (F#) and a 2/4 time signature. The piece includes various musical elements such as triplets, slurs, and dynamic markings.

System 1: The first system begins with a *mf* (mezzo-forte) dynamic marking. The right hand plays a series of eighth notes, while the left hand features a triplet of eighth notes. The system concludes with a *p* (piano) dynamic marking.

System 2: The second system starts with a *ff* (fortissimo) dynamic marking. The right hand plays a series of eighth notes, and the left hand features a triplet of eighth notes. The system concludes with a *dim.* (diminuendo) dynamic marking.

System 3: The third system begins with a *f* (forte) dynamic marking. The right hand plays a series of eighth notes, and the left hand features a triplet of eighth notes. The system concludes with a *mf* (mezzo-forte) dynamic marking.

System 4: The fourth system starts with a *p* (piano) dynamic marking. The right hand plays a series of eighth notes, and the left hand features a triplet of eighth notes. The system concludes with a *f* (forte) dynamic marking.

System 5: The fifth system begins with a *f* (forte) dynamic marking. The right hand plays a series of eighth notes, and the left hand features a triplet of eighth notes. The system concludes with a *mf* (mezzo-forte) dynamic marking.

System 6: The sixth system starts with a *rall.* (rallentando) dynamic marking. The right hand plays a series of eighth notes, and the left hand features a triplet of eighth notes. The system concludes with a *f* (forte) dynamic marking.

A tempo

mf Եկեղեցի — ցի — ցի Հայկական — ցի Մընընդավայր — ցի է — հոգ —

A tempo

mf

ւոյս' — Ինչպէս քաւա — յր մ'ըն — դար — ձա — ւի, պարզութեամբ, — մութ ու —

mf Եկեղեցի — ցի — ցի Հայկական Մընընդավայր — ցի է հոգ — լոյս' —

mf

լոյս, Իրգալիթով --- ցնիւրընկա --- ւ, Իր լայն բեմո --- վ ու հե-

mf Եկեղեցի --- ցն Հայկա --- կա --- ցն Մընընդալայ --- րցն է հոգ-

ս' Ինչպէս քարայ --- ր մ'ընդարձա --- կ, պարզ ու խորունկ --- կ, մութ ու

ու --- ցն Կանգնած իր ու --- խո --- րա --- ցն --- վ' որ կարծես նա --- ւ մէ ծը-

ւոյս' Ինչպէս քարայ --- ր մ'ընդարձա --- կ, պարզ ու խորունկ --- կ, մութ ու

լոյս, Իրգալիթով --- վն հիւ --- րընկա --- ւ, Իր լայն բեմո --- վ ու հե-

mf Եկեղեցի --- ցն Հայկա --- կա --- ցն Մընընդալայ --- րցն է հոգւոյ ---

Solo

mf փուն...: եկեղեցի...ն Հայկակա...

այս, Իրգալիքս...վն հիւրընկալ, Իրլայնբեմո...վ ու հեռու...

p ռուն Կանգնածիր լուս խորան...ն...վ՛ որկարծես նա...ւ մէծը...

p ա՛ Ինչպէստես...յր մընդարձա...կ, պարզու խորու...նկ, մութ ու...

p ն Կանգնածիր լուս...ն խորան...ն...վ՛ որկարծես նա...ւ մէծը փու...

Solo

փուն...: *mf* եկեղեցի...ն Հայկակա...

այս...ւ, Իրգալիքս...վն հիւրընկալ, Իրլայնբեմո...վ ու հե...

Solo *p* որկարժեանաւ մ'է ծը-

Solo *mf* *p* եկեղէ-ցին Հայկական որկարժեանաւ մ'է ծը-

Solo *p* որկարժեանաւ մ'է ծը-

նո- - - - - ց Կանգնած իրութեան խո-րա-նո- - - - - վ' որկարժեանաւ մ'է ծը-

փութ- - - - - ց:

փութ- - - - - ց:

փութ- - - - - ց:

փութ- - - - - ց:

mf *p*

The first system of the musical score consists of four staves. The top three staves are empty, while the bottom staff contains a piano accompaniment. The accompaniment begins with a treble clef and a key signature of two sharps (F# and C#). It features a series of notes and rests, with a dynamic marking of 'p' (piano) at the beginning. The notation includes various musical symbols such as beams, slurs, and accidentals.

The second system of the musical score consists of four staves. The top staff contains a vocal line with lyrics in Armenian, marked 'Solo' and 'mf'. The lyrics are: 'եկեղի - - ցին Հայկակա - - ն ես աչքս զոց կը տես'. The bottom staff contains a piano accompaniment. The system includes various musical notations such as notes, rests, and dynamic markings like 'mf' and 'p'.

Solo

mf Ու կը շնորհակալանքս քեզ համար՝ իր օրհնատունը մանկա-
 ցեղանիքս քեզ համար՝ իր օրհնատունը մանկա-

The first system of the musical score consists of four staves. The top two staves are for the vocal parts, and the bottom two are for the piano accompaniment. The key signature has two sharps (F# and C#), and the time signature is 4/4. The vocal parts begin with a melodic line, while the piano accompaniment provides a harmonic foundation with chords and moving lines.

դէպքերում, փութալով-փութալով խուցկե-
 դէպքերում, փութալով-փութալով խուցկե-

Solo

mf Իրենց հետ միասին ցող փութալով-փութալով խուցկե-

The second system of the musical score continues the composition. It features the same four-staff layout. The vocal parts have a melodic line with some rests, and the piano accompaniment continues with harmonic support. The system concludes with a final melodic phrase in the vocal parts and a corresponding piano accompaniment.

rn վ

Solo

f եւ իր պա-տե--րը ցն --- ցող աղօթքներն-- վ ալե

rn --- վ ցն --- ցող աղօթքներն-- վ ալե

Tutti

mf եկեղե--ցի --- ն Հայ-կա -- կա --- ն եւ աշխ

խոռ --- վ...: եւ աշխ

խոռ --- վ...: եւ աշխ

mf *p*

Tutti

mf Ը կը շնո՛ւնս -- մ, կը լը --

գոց -- - կը շնո՛ւնս -- - մ *mf* կը լը --

գոց -- - կը շնո՛ւնս -- - մ *mf* Եկեղե -- ցի --

գոց -- - կը շնո՛ւնս -- - մ Եկեղե -- ցի --

mf

սե -- - մ' իր Յիսուս -- սո -- - վ մանկա -- դէ --

սե -- - մ' իր Յիսուս -- սո -- - վ մանկա -- դէ --

-- - ցի Հայ -- կա -- կա -- - ցի մանկա -- դէ -- - մ,

-- - ցի Հայ -- կա -- կա -- - ցի մանկա -- դէ -- - մ, *Tutti* *mf* Իր սեղա

mf

Վ, *p* փուլայ-փուլայ — խունկե—

Վ, *p* փուլայ-փուլայ — խունկե—

նե՛ն — մը — խա — ցող *p* փուլայ-փուլայ — խունկե—

ռո՛ւ Եւ իր պատե րը ցն ցող *f* աղօթքն

ռո՛ւ *mf* Եւ իր պատե րը ցն ցող *f* աղօթքն

Tutti *mf* Եւ իր պատե րը ցն ցող *f* աղօթքն

ռո՛ւ ւ ցն ցող *f* աղօթքն

mf *f*

Handwritten musical score for the song "The Rose Tree". The score is written on five staves. The first staff contains the melody, which begins with a treble clef, a key signature of one sharp (F#), and a 6/8 time signature. The melody is written in a simple, folk-like style. The second staff contains the lyrics, which are written in a cursive hand. The third staff contains the bass line, which begins with a bass clef and a key signature of one sharp (F#). The fourth and fifth staves contain the accompaniment, which is written in a treble clef and a key signature of one sharp (F#). The score is written on aged, yellowed paper.

[illegible]

First system of the musical score. It includes four staves: two vocal staves (treble and bass clef) and two piano staves (treble and bass clef). The key signature is one sharp (F#). The vocal staves have lyrics in Armenian. The piano accompaniment begins with a measure marked with a fermata.

Vocal lyrics: *Ե-կե-ղե ցի- - - - -ն Հայ-կա*

Piano accompaniment starts with a measure marked with a fermata.

Second system of the musical score. It continues the vocal and piano parts from the first system. The piano accompaniment features a more active melody in the right hand and a supporting bass line in the left hand.

Vocal lyrics: *կա- - - - -ն բար-ձր բերդ-ն է հա-ւաս-փ- - - - -ն Իմ պապե*

Piano accompaniment continues with a melodic line in the right hand and a supporting bass line in the left hand.

Vocal lyrics: *Ե-կե ղե-ցի- - - - -ն Հայ-կա կա- - - - -ն, բարձր բերդն է հա-ւաս*

Piano accompaniment continues with a melodic line in the right hand and a supporting bass line in the left hand.

Vocal lyrics: *ցի- - - - -ն Հայ կա կա- - - - -ն բար-ձր բերդն է հա-ւաս-փ- - - - -ն Իմ պապե*

Piano accompaniment continues with a melodic line in the right hand and a supporting bass line in the left hand.

Vocal lyrics: *Ե կե ղե ցի- - - - -ն Հայկա կա- - - - -ն բարձր*

րուս որ հո-ղե-ն զայն փարաւ փա-ր հանե-ցի-ն
 փ-ն իմ պապե-րու-ս որ հո-ղե-ն զայն փարաւ
 րուս որ հո-ղե-ն զայն փարաւ փա-ր հանե-ցի-ն
 քերդն է հաւատ-փ-ն իմ պապե-րու-ս որ հո-ղե-ն զայն փարաւ

8

p Ու երկինք-ն ի-ջու-ցի-ն զայն ցողաւ
 փա-ր հանե-ցի-ն զայն ցողաւ
p Ու երկինք-ն ի-ջու-ցի-ն զայն ցողաւ
 փա-ր հանե-ցի-ն զայն ցողաւ

8

poco a poco smorzando

go---ղ ամպառ ամ --- *pp* ու, /հան- *ppp*

go---ղ ամպառ ամպ, և քաղուեցա---ն անոր մէջ հանդարտ *ppp*

go---ղ ամպառ ամպ, *pp* հան- *ppp*

go---ղ ամպառ ամպ, և քաղուեցա---ն անոր մէջ հանդարտ

poco a poco smorzando

pp *ppp*

դար---տու --- քեամբ, հեզու քեամբ....:

քեամբ---, հեզու--- քեամբ հեզու քեամբ....:

դար---տու --- քեամբ, հեզու քեամբ....

քեամբ---, հեզու--- քեամբ հեզու քեամբ....:

sf *p*

A tempo

mf Եկեղեցի — ց — ց Հայկական — ց մեծ վարագոյր — մ'է բան —

A tempo

8 *mf* ուած, — Որո՞նք են — — — սրկի — հին մէջ կ'իջնէ ին — ք — Աս —

mf Եկեղեցի — — — ց Հայկական մեծ վարագոյր մ'է բան ու — —

mf

Եւ, Ռուսաշէն — — — — — զիտ — — հա — — կ — — կուգայիմ ազ — — զրա տմ —
mf Եկեղեցի — — — — — Զաւկա — — կա — — ն մեծարաւոր — — մէ բան —
 ծ, Ռուսիսի — — — — — սր — — կի — — նին մէջ կ'իջնէ ին — — իր Սաս — — — — —

Իող — — — — — Զաւորը ի — — — — — ան — — ցեա — — ի — — — — — հազ ու զինւով — — — — — կեցաւ —
 Եւ, Ռուսիսի — — — — — սրկինին մէջ կ'իջնէ ին — — իր Սաս — — — — —
 Եւ, Ռուսաշէն — — — — — զի — — խա — — հա — — — — — կ — — կուգայիմ ազ — — զրա տմ —
mf Եկեղեցի — — — — — Զաւկա — — կան մեծարաւոր — — մէ բան — — — — — Եւ — — — — —

Solo

mf Եկեղէն --- ցի --- Են Հայկական ---

ուսմ, Բրունտաշեն --- զի --- Խա --- Խակ Կապայիմազ, զրո, ամ --- Բո ---

p Բոլջ Հայկական --- անցեալ --- Ի --- Են հաց ուզինու --- Կենա ---

p Ը, Բրունտաշեն --- սրկինին --- մէջ --- Կիջնէ --- Ի --- Են Բոլջ ---

p

p

Են Հայկական --- անցեալ --- Են հաց ուզինու --- Կենա ---

Solo

mf Եկեղէն --- ցի --- Են Հայկական ---

ուս --- Ը, Բրունտաշեն --- զի --- Խա --- Խակ Կապայիմազ --- զրո ամ ---

First system of the musical score. The piano part consists of two staves. The right hand plays a complex, fast-moving melody with many sixteenth and thirty-second notes. The left hand plays a more rhythmic accompaniment with eighth and quarter notes. The voice part is a single line with a melodic line and lyrics in Armenian. The lyrics are:
 Ժողովուրդս մեր՝ հայկազնիկ
 Երկրի տիրակալն է՛ս
 Երկրի տիրակալն է՛ս
 Երկրի տիրակալն է՛ս

Second system of the musical score. The piano part continues with a complex, fast-moving melody. The voice part features a solo section with a melodic line and lyrics in Armenian. The lyrics are:
 Ժողովուրդս մեր՝ հայկազնիկ
 Երկրի տիրակալն է՛ս
 Երկրի տիրակալն է՛ս
 Երկրի տիրակալն է՛ս

First system of the musical score. It includes four vocal staves and a piano accompaniment. The vocal parts have lyrics in Armenian. The piano part features chords and arpeggiated figures.

Vocal 1: *mf* Ուրեմուանին... ր կըծաղկի

Vocal 2: *mf* Ուրեմուանին... ր կըծաղկի

Vocal 3: *p* Նարա կանի գեփն

Vocal 4: *p* Նարա կանի գեփն

Piano: *mf* and *p* dynamics.

Second system of the musical score. It includes four vocal staves and a piano accompaniment. The vocal parts have lyrics in Armenian. The piano part features chords and arpeggiated figures.

Vocal 1: *Tutti* *f* ծովուն դիմաց ալե...

Vocal 2: *Tutti* *mf* Եկեղեցի... ն Հայկազա

Vocal 3: *f* ծովուն դիմաց ալե...

Vocal 4: *mf* Եկեղեցի... ն Հայկազա

Piano: *mf* and *f* dynamics.

Musical score for the first system, featuring vocal and piano parts in D major. The vocal parts (Soprano and Alto) have lyrics in Armenian. The piano accompaniment includes a grand staff with a complex texture. Dynamics include *mf*, *p*, and *Tutti*.

Vocal parts (Soprano and Alto):
 Լու... ծ ցուրցիւրի՜ն հուրեւ...
 Ը՛ նաւահաղիսմ'է՛ խաղա...
 Լու... ծ ցուրցիւրի՜ն հուրեւ...

Piano parts (Grand staff):
 Dynamics: *mf*, *p*, *Tutti*.

Musical score for the second system, continuing the vocal and piano parts. The vocal parts have lyrics in Armenian. The piano accompaniment continues with a grand staff. Dynamics include *f*, *mf*, and *f*.

Vocal parts (Soprano and Alto):
 քո... ց, *f* Ու սօթակէ... դ ցերեկի...
 ...դ. *f* Ու սօթակէ... դ ցերեկի...
 քո... ց *mf* անսաւմբնէ բսուե...
 ...դ *mf* անսաւմբնէ բսուե...

Piano parts (Grand staff):
 Dynamics: *f*, *mf*, *f*.

Մեր Երեսնակները՝ կրծադկի՝
 Մեր Երեսնակները՝ կրծադկի՝
 Երեսնակները՝ կրծադկի՝
 Երեսնակները՝ կրծադկի՝

poco a poco rall.

ли *pp* слышишь его...

ли *pp* слышишь его...

слышишь *pp* его...

слышишь *pp* его...

pp
 poco a poco rall.

sf

This page of musical notation consists of five systems, each with a grand staff (treble and bass clefs). The music is written in a key with one sharp (F#) and a 3/4 time signature. The notation includes various dynamics and articulations:

- System 1:** The right hand has a series of eighth-note chords. The left hand has a series of eighth-note chords. Dynamics: *p* (piano) and *mf* (mezzo-forte).
- System 2:** The right hand has a series of eighth-note chords. The left hand has a series of eighth-note chords. Dynamics: *f* (forte) and *mf* (mezzo-forte).
- System 3:** The right hand has a series of eighth-note chords. The left hand has a series of eighth-note chords. Dynamics: *p* (piano) and *ff* (fortissimo).
- System 4:** The right hand has a series of eighth-note chords. The left hand has a series of eighth-note chords. Dynamics: *f* (forte) and *mf* (mezzo-forte).
- System 5:** The right hand has a series of eighth-note chords. The left hand has a series of eighth-note chords. Dynamics: *mf* (mezzo-forte) and *p* (piano).

The notation includes various articulations such as slurs, ties, and triplets. The page is numbered 178 in the top left corner and 2004 in the top right corner.

The image displays a page of musical notation, likely for a piano piece, consisting of five systems of staves. The notation is written in a key signature of one sharp (F#) and a 3/4 time signature. The first system shows a treble and bass staff with a forte (*f*) dynamic. The second system continues with a treble staff featuring a *dim.* (diminuendo) marking and a bass staff with a *mf* (mezzo-forte) dynamic and triplet markings. The third system includes a *p* (piano) dynamic in the treble and a *f* (forte) dynamic in the bass, with triplet markings. The fourth system shows a treble staff with a *f* dynamic and a bass staff with a *f* dynamic. The fifth system concludes with a *rall.* (rallentando) marking in the bass staff. The notation includes various musical symbols such as notes, rests, beams, and slurs, indicating a complex and expressive piece.

Մեծ Երգ
 Կոմիտաս

A tempo

mf Եկեղեցի — ցի — — ցի Հայկական — ցի՝ մեծ մի փարի — ցի սա — կ զե — ց

A tempo

mf ցի, — — Դեպի երկի — — — ցի բարձրա — ցի — — զ զաղսնի նախայ — — — մը ու — —

mf Եկեղեցի — — — ցի Հայկական մեծ մի փարի ցի սա — — կ զե — ցի, — —

Երբ... Եկեղեցի — և — Հայկա — կա — և հայնոգի — ին եւ մարմ —
mf Եկեղեցի — և — Հայկա — կա — և՛ մենքի բա — րի — և՛ տակ գե —
 — Դէպի երկի — ին բարձրացո — — ղ զազսն ի նամբայ — մը ու — —
 — և՛ — — — և՛ Զրահանդէ — — — րձ — և՛ փայ
 Երբ, Դէպի երկի — ին բարձրացո — — — ղ զազսն ի նամբայ — մը ու —
 Երբ... Եկեղեցի — և — Հայկա — կա — և հայնոգի — ի — և՛ եւ մարմ —
mf Եկեղեցի — և — Հայկա — կա — մենքի բարձր — և՛ տակ գե —
mf

Solo

լու... և, *mf* եկեղեցի... և Հայկական...
 և... եկեղեցի... և Հայկական հայրենի... և...
 և... և Զրահանդեր... և փայլ... և, է փայ...
 - Եկեղեցի... և բարձրաց... դ զազանիսմայ... մը ու...

Solo

... և *mf* եկեղեցի...
f և Զրահանդեր... և փայլ... և, Զրահանդեր... և փայլ...
Solo
 լու... և, *mf* եկեղեցի... և Հայկական...
 և... եկեղեցի... և Հայկական հայրենի... և...
f

[illegible]

più animato

դերձ ----- նէ փաղու ----- ն, մինչ իր խա

դերձ ----- նէ փաղու ----- ն, մինչ իր խա

դերձ ----- նէ փաղու ----- ն, մինչ իր խա

դերձ ----- նէ փաղու ----- ն, մինչ իր խա

Solo >>> եկեղեցի

Solo >>> եկեղեցի

Solo >>> եկեղեցի

Solo >>> եկեղեցի

Solo >>> եկեղեցի

Solo >>> եկեղեցի

8. *più animato*

The musical score is written for a song in Armenian. It consists of a vocal part and a piano accompaniment. The vocal part is written on four staves, each with a treble clef and a key signature of one sharp (F#). The lyrics are in Armenian and are written below the vocal staves. The piano accompaniment is written on four staves, with the right hand on the top two staves and the left hand on the bottom two staves. The piano part features a complex, rhythmic melody with many beamed notes and rests. The lyrics are as follows:

Ներն եմ դառոյ --- և երգանգակ
 Ներն եմ դառոյ --- և երգանգակ
 Ներն եմ դառոյ --- և երգանգակ
 Ներն եմ դառոյ --- և երգանգակ
 --- և Հայկակա --- և
 --- և Հայկակա --- և
 --- և Հայկակա --- և
 --- և Հայկակա --- և

մի՛... cs. յաղթու քիւ... ն...
 մի՛... cs յաղթու քիւ... ն...
 մի՛... cs յաղթու քիւ... ն...
 մի՛... cs յաղթու քիւ... ն...
 ն... Հայկակա... ն...
 ն... Հայկակա... ն...
 ն... Հայկակա... ն...
 ն... Հայկակա... ն...

The musical score is written for a song in Armenian. It features four vocal staves (Soprano, Alto, Tenor, Bass) and piano accompaniment. The key signature is one sharp (F#), and the time signature is 3/4. The lyrics are in Armenian, and the music includes various musical notations such as notes, rests, and dynamic markings.

(*) 111

դ հովաքեռով դիմ անդրից ճարտատեղմի՝ հզ
դժբօյ ըմպղձվառայօք խի՛ղ չվառ ժքրմա
վառս վր միխրս դճրտ հովեղսմա՝ հզ մղղձվ
առտառ ըմպղձվառայօք՝ խնմսկա մար
առտ՝ / խտակօ/ հովիտղբրա վր հ յարառակ
նամ ըղղվթրամհառայօք դառիտիտ՝

ՀԱՄԱԿԻՄԻ ԼՈՒՐԺՄԱՆ

«Վ. Էմանյեկ Ռոմկոյանը, զվարթությամբ
 «մուտքն առնելով, որ մի քիչ քիչ
 հասնում է զվարդանային հասակի մեղմ
 մեղմությանը, որ իր քրտնաբան
 համ հասնում է մուտքային» — և (համար
 մուտք «մեղմության» — համար
 իր քրտնաբան) իր քրտնաբան

[illegible]

ւսչ Լյմսի մմպղկապանչ պհս
 -տւչ ւնվմղծմյի վմսն հմսմղթռւչոտտ
 յտի պվմնկս վմսն հմսմղչչչվ յ պտտ
 մմպղկապանչ պսկտնղնղիչ մղյ յչ յռւչն
 -տհկմպղ մմպղկապանչ ճառմհաղհաչ
 հհա պղյմռվ մյոպղթռմհաղհաչ պսի
 -տիհաչ մճոհմպ տմչ ռստ վմն մղտպչ
 -հտղ յ մմպնմպ վժմհա յար 'մնտմտա
 -տի 'մմպղկապանչ մսնմ պտմպ նղնմպ

միտքով՝ Կոլյուտյուշնով ամսականիվ տնկեամու
տադնաբ տարյոց եղովմամէ եմսուկ Է տյ
Էտադմ եմսուտադնովնաթուկ Էմսուկիտադնու
դմսեաւեմսուքմ եղմսիտու ու միտյուքանմոյ
եղմուք եղտուտյոյտոյ Էմսուքեղտուտմ եղմուք
եղտուտ Էղմուք Էմսուքեղտուտմ տարյոց
տուք մի եղովմամէ տյ ճտաու եմսուտադնու
միսնովուկ ադն Էտմիթումոյ ռաւ ու միտուք
Էտր իտուքով Էմսուքովտաւճումոյ դուտնեդն
միկոյ մոյք ռաւդիմի ռաւտաու Էտյ (միտում
Էտյոք դուքեմսուք միտուքով) մոսիվնով
Էտի Էմսեաւեդոյ Է Է Էմսուք մաւտադնումոյ
Էտյ Էղտադնովուտաւ Էղիմսում Էղմէ եմ
Էտի ու եղմուտադնուկ Էղմէ Էղմաւսոյ Էոյոյ
Էեմսուք իտուքեղտուք դումովմէղմովմ Էեղմում
Էտու Էեղմովոյ միտուքուտաւ Էտովտաւճում
Էտմոյ դուտնեդնեկոյ մոյք իտեմոյն ուր

[illegible]

ԱՆՈՒՆ	կրճատ ձև	նշան	հերպլեգ.
փուշ	փօ	Մ	դօ (*)
հկարճ	հէ	Մ	րե
վերնախաղ	վե	Մ	մի
րենկարճ	րե	Ք	Փա
խոսքալային	խո	Մ	սոլ
ներքնախաղ	նե	Մ	լա
պարոյի	պա	Ր	սի

Աւելի բարձր ութնակի համար դարձ էին ածուում նոյն նշանները՝ փաքր յաւելուածով ներքեւից, այսպէս՝

۵ ۶ ۷ ۸ ۹ ۱۰ ۱۱ ۱۲, իսկ աւելի

ստորին ութնակի համար՝ դարձեալ նոյն նշանները՝ ստորին դիժ ներքեւից, այս-

պէս՝ ۱۳ ۱۴ ۱۵ ۱۶ ۱۷ ۱۸ ۱۹ ۲۰, Այդ-

պիսով ստացւում էր 4 ութնակ, որ միանգամայն բաւականանում էր մարդկային ձայնի երգեցողութեան համար:

Առանձին նշաններ չունէր դիւնդի և բնուլի համար, այլ մի կիսաձայն, երկարի ձևով /-/. որ երբեմն, նայելով տեղին, կարգացւում էր երբեմն կիսկեր

և երբեմն կիսլար. օրինակ՝ ۲۱ ۲۲ ۲۳

կարգացւում էր խօ նէ պա /նէ կիս-

վարով/, իսկ ۲۴ ۲۵ կարգացւում էր

նե պա փո /պա կիսկերով/:

Տեւողութեան նշաններն էին — սուղ /օ/ = չորս բաղխում, երեք կէտ՝ . . = երեք բաղխում. զոյգ կէտ . - . = երկու բաղխում. կէտ . = մի բաղխում. ստոր , = կէտ բաղխում. երկստոր , , = մի քառորդ բաղխում. ծռնիկ ^ո = 1/8 բաղխում. ծռնիկ ^{ոո} = 1/16 բաղխում:

(*) Եւրոպական 80 ձայնանիշի դիմաց դրուած է հայկ. Բէ ձայնանիշը, իկատելով որ արեւելեան եւ արեւմտեան ձայնանիշիլ իրարմէ մէկ ձայն ցած են:

Թաւ 1 = 3/4 բաղխում. կիսաթաւ $\wedge$ = 3/8 բաղխում:

Այս նշանները դրւում էին ձայնա- նիշների վրայ:

Մի կէտը կամ մի բաղխումը արտայայտւում էր ձեռքի կամ սուքի մի թեթեւ հարսւածով: Եթէ եղանակը ծանր էր լինում և մի բաղխումը պարուհա- կում էր 4 կամ աւելի ձայնանիշ՝ ապա չափում էին մատներով, 4 մատը հա- լասար մի բաղխումի: Ամէն մի բաղ- խումը դրւում էր առանձին, ինչպէս բառերը գիրքերի մէջ:

Եթէ մի բաղխումը բաղկացած էր լինում 4 հալասար տեւողութեամբ ձայ- նանիշից՝ ապա երկստորը դրւում էր միայն առաջին ձայնանիշի վրայ,

այսպէս՝ ۲۶ ۲۷ նշանակում էր թէ 4

ձայնանիշն էլ երկստորով պէտք է եր- դեն, իսկ երբ ձայնանիշները տարբեր տեւողութիւն ունենային բոլորի վրայ էլ դրւում էին համապատասխան նշան-

ները այսպէս՝ ۲۸ ۲۹ նշանակում էր ۱

կէս բաղխում. իսկ ۳۰ մի մի 1/4

բաղխում ۳۱ ۳۲ նշանակում էր՝

۳ 3/8 բաղխում. ۳۳ 1/8 բաղխում.

۳۴ մի մի 1/4 բաղխում:

Հայկական ձայնագրութեան մէջ ան- գործածական էր ձայնաւորը. ամէն մի երգող, նայելով երգի բարձրութեան ա- տիճանին, երգում էր աւելի բարձր ձայ- նով, այն հաշուով որ երգի ամենաբարձր տեղում իր ձայնը բաւականանայ: Այս միջոցով երաժիշտները մրցում էին ի- րար հետ. բարձր (սուր) ձայն ունեցողը դիտմամբ բարձր էր երգում շարակա- նը, որպէս զի յաջորդ տունը ընկերը չկարողանայ կանոնաւոր երգել:

Հայկական ձայնագրութեան մէջ թէեւ կարելի էր ձայնի տեղափոխութիւն, բայց չէր գործադրւում, որովհետեւ այս

դէպքում կը ստացուէր դրութեան նոր պատկեր՝ շատ կիսաձայներով, որ դժուարացնում էր ընթերցումը: Սրա փոխարէն՝ հարկաւոր եղած տեղում նշանակում էին. " բարձրաց *Ջ* զձայնաստիճանն փոխն սակաւ ինչ:

Ահա այս ձայնագրութեամբ սկսուեց մեր եկեղեցական երգերի կանոնաւորումը: Նիկ. Թաշճեանը Էջմիածին գալով կողմեց մի «Դասագիրք եկեղեցական ձայնագրութեան Հայոց», Վաղարշապատ 1874: Գէորգ Կաթողիկոսը պատուիրեց ձուլել տպարանի համար լաւոր ձայնանիշները և նշանները: Նոյնպէս պատուիրեց, որ ամէն մի թեմից լաւ ձայնաւոր դպիրներ կամ քահանաներ ժողովին Էջմիածնում ձայնագրութիւն տոխրելու. միաժամանակ ձեռնարկեց շարականները հայկական ձայնագրութեամբ տպագրելու:

Արդէն Նիկ. Թաշճեանը կաթողիկոսի երգածից ձայնագրել էր շարականները: Նրա զնալուց յետոյ, նրա աշակերտներից մէկը, Մակար Եկմալեան, այս ձայնագրութեամբ եղանակները երգեց կաթողիկոսի առաջ, որ ինչ-ինչ փոփոխութիւններ անելով՝ հրամայեց տպագրել: Տպագրութիւնը վերջացաւ նոյն 1874 թուին, «Շարական ձայնագրեալ» վերնագրով: Կաթողիկոսը պատուիրեց, որ ամէն մի Հայոց եկեղեցի մի օրինակ դնէ այս շարականից, իսկ Էջմիածնում ուսած Թաշճեանի աշակերտները հայրենիք վերադառնալով երգեն ըստ այս ձայնագրեալ շարականի: Նոյն տարին տպուեց նաև «Ձայնագրեալ երգեցողութիւն սրբոյ պատարագի», որ քիչ յետոյ վերատպուեց ժամագրքի երգերի հետ աւելի մանր և գեղեցիկ ձայնանիշներով:

Այս կերպով շնորհիւ Գէորգ Դ. Կաթողիկոսի հոգացողութեան մեր եկեղեցական երաժշտութեան անդրադոյն ազաւորումն և կորուստը ապահովուեցին հայկական ձայնագրութեան միջոցով: Սա մի կարեւոր գործ է, կաթողիկոսական տիպի Էջմիածին փոխադրուելու, խոշորագոյն կուլտուրական արդիւնքներից մէկը:

Էջմիածնի հետեւողութեամբ Երուսաղէմում էլ Հայոց Պատրիարքարանը ձուլել տուեց հայերէն ձայնագրութեան ձայնանիշներ և տշնակի «Սիմն» ամսագրում տպագրուեց մի ձայնագրեալ տաղ ի պատիւ Լսոյի պատրիարքի. ուրիշ գիրքեր էլ տշնակի տպուեցին թէ ոչ՝ չգիտեմ:

Հայկական ձայնագրութիւնը պարտադիր առարկայ դարձաւ Հայոց բոլոր թեմական դպրոցներում: Ներսիսեան դպրոցում նա աւանդուեց էր դեռ ինչոքսեանեան թուականներին. բայց այնուհետև դադարեց նրա ուսուցումը՝ տեղի տալով աւելի կատարեալ եւրոպական ձայնագրութեան: Սրան մանուկանդ առիթ տուեց եկմալեանի ներդաշնակած «Երգեցողութիւնը Սրբոյ Պատարագի» եւրոպական ձայնագրութեամբ (Լէյֆցիկ, 1896): Հայկական ձայնագրութեան խափանումը նշանակութիւն չունի. եկեղեցական երգերն ամբողջապէս ձայնագրութեամբ են. նրանց այլափոխման կամ կորուստի առաջն առնուած է. այս է գլխաւորը:

Բայց Էջմիածնի դերը ազգային երաժշտութեան պահպանման մէջ սրտնով չէ սահմանափակուած. նա ուրիշ կարեւոր դեր է կատարել մեր երաժշտութեան զարգացման գործում: Էջմիածնի ժառանգաւորաց Դպրոցի աշակերտ և միաբան և Նիկ. Թաշճեանի աշակերտ Մակար Եկմալեանը Պետերբուրգի կոնսերվատորիայում կատարեալ ուսում ստանալով միտք յղացաւ եւրոպական ձայնանիշներով ձայնագրելու մեր պատարագը 3 և 4 ձայնի ներդաշնակութեամբ, յար և նման Էջմիածնում տպուածին (բացի «Հայր-Մեր»ից, որ առնուած Հայրապետական մաղթանքից): Այս պատարագը մեծ ընդունելութիւն գտաւ. Թիֆլիսում կիրակի օրերը վանքի եկեղեցին լցւում էր խուռն բազմութեամբ պատարագը լսելու: Նոյն վանքի միաբաններից էր և ողբացեալ կոմիտաս Վարդապետը, որ ոչ միայն նոր՝ աւելի բարդ արուեստով ձայնագրեց ու ներդաշնակեց մեր պատարագը, այլ և հաւաքեց ու ներդաշնակեց սքանչելի կերպով բազմաթիւ ժողովրդական երգեր,

192

ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՅՈՑ ՄԷՋ

Ե-ԺԸ ԴԱՐԵՐՈՒՆ

Հայոց պատմութիւնը մեզի կը ցուցնէ թէ մեր ազգին քսան և հինգ դարերու վրայ երկարող կեանքը իր բազմավրդով ելեւէջներով նպատատւոր պայմաններ չէ ներկայացուցած իմաստասիրական գրականութեան զարգացման: Այս իրողութեան հակառակ ունեցած ենք թարգմանածոյ և վերլուծական բաւական թիւով գործեր, որոնք հինգերորդէն մինչեւ տասնութերորդ դար իմաստասիրական սնունդ մը մատակարարած են հայ միտքին: Ներկայ յօդուածին նպատակն է սեղմ շրջանակի մը մէջ պատկերացնել այդ գրականութիւնը:

Յայն իմաստասէրներէն մեր նախնիք առաւելապէս ճանչցած են հետեւեալները. Պղտատն, Արիստոտէլ, Փիլոն, Պորփիր, Յամբլիքոս, Պրոկղ, Ուլիմպէոսըրոս (= Էլիաս ?), Դաւիթ Ի Զայնէ և Յովհաննէս Դամասկացի: Ասոնց վրայ մերիներէն աւելցնելով Եղնիկն ու Դաւիթ Անյաղթը, ժամանակագրական կարգով պիտի ներկայացնենք իւրաքանչիւրին երկերը, անոնց հայերէն թարգմանութիւնները և հետագայ դարերուն գաղափարական նպատակներով հայ վարդապետներուն կողմէ տառնց վրայ դրուած լուծմունքները կամ մեկնութիւնները: Այս գործերէն մէկ մասը սպուած են ժամանակի ընթացքին, իսկ շատեր ալ տակաւին կը մնան ձեռագիր, այս կամ այն մասնադարանի հաւաքածոներուն մէջ և կը սպասեն զիրենք լոյսին բերող ձեռքերու:

Ա. ՊԱՍՏՈՆ.— Յայն փիլիսոփայ, ծնած Եգինայ, 428-ին Ք. Ա.: Նախ աշակերտած է Կրատիզի և ապա Սոկրատի և ուրիշ փիլիսոփաներու: Աթէնքի մէջ Ակադեմոս տնուն մէկու մը պարտէզին մէջ բացաւ իր դպրոցը, որ այդ պատճառով կոչուեցաւ Ակադեմիա: Իր գործերն են.

1.— Եւթերոն, Կրօնի և Բարոյականի Աղերսը:
2.— Կրիտոն, Օրէնքներուն հնազանդելու մասին:
3.— Սոկրատի Զատագովութիւն:
4.— Քարմիզէս, Զափառորութեան վրայ:
5.— Լաքէս, Արիութեան վրայ:
6.— Լիւսիս, Բարեկամութեան վրայ:
7.— Դորգիոս, Հռետորութեան վրայ:
8.— Իոն, Բանաստեղծութեան մասին:
9.— Կրատիզ, Լիզուի վրայ:
10.— Թէրաէս, Դիտութեան վրայ:
11.— Սոփեսոս, Էութեան վրայ:
12.— Պարմենիզէս, Գաղափարներու վրայ:
13.— Պրոտագորաս, Սոփեստներու վրայ:
14.— Փեգրոս, Գեղեցիկին վրայ:
15.— Խրախճանք, Սիրոյ վրայ:
16.— Փիլեբոս, Հաճոյքի վրայ:
17.— Փեդոն, Հոգիի Անմահութեան վրայ:
18.— Տիմէոս, Բնութեան վրայ:
19.— Հասարակապետութիւն:
20.— Մինովս և Յաղագս Օրինաց:

Ասոնցմէ յայն լեզուէ հայերէնի թարգմանութիւններ ըրաւ Գրիգոր Մագիստրոս, ԺԱ. դարուն, խրթին ռժով և բաւական սխալներով: Այդ գործերն են.

1.— Եւթերոն, Յաղագս Սրբոյ:
2.— Սոկրատոյ Պատասխանի կամ Զատագովութիւն:

Ասոնցմէ յայն լեզուէ հայերէնի թարգմանութիւններ ըրաւ Գրիգոր Մագիստրոս, ԺԱ. դարուն, խրթին ռժով և բաւական սխալներով: Այդ գործերն են.

1.— Եւթերոն, Յաղագս Սրբոյ:
2.— Սոկրատոյ Պատասխանի կամ Զատագովութիւն:

Ասոնցմէ յայն լեզուէ հայերէնի թարգմանութիւններ ըրաւ Գրիգոր Մագիստրոս, ԺԱ. դարուն, խրթին ռժով և բաւական սխալներով: Այդ գործերն են.

1.— Եւթերոն, Յաղագս Սրբոյ:
2.— Սոկրատոյ Պատասխանի կամ Զատագովութիւն:

3.— Փեղոն կամ Անմահութիւն Հոգւոյ:

4.— Տիմէոս, Սակս Բնութեան:

5.— Մինովս և Յաղագս Օրինաց:

Հ. Արսէն Սուքրեան, որ Պղատոնի Տրամատիստութիւններէն երեքը — Եւթեիրոն, Պաշտպանութիւն Սակրատայ և Տիմէոս — հրատարակած է ի վեհապետի, 1877 թուին, իր Յառաջարանին մէջ կը գրէ. «Ի նախնեաց անտի մերոց ոչ բազումս ճանաչեմք ցանկացողս ի մաստատիրութեան. և յետ հռչակելոյն Դաւթի Անյաղթի և Եղեկայ իմաստասիրացն՝ հարկաւորիմք իջանել ցրբի-գոր Մագիստրոսս Այլ և ի սոսա ի զուր իցէ թերեւս սեպհական ինչ կարծես նշմարել իմաստասիրութեան, զի սրպէս Անյաղթն, սոյնպէս և Մագիստրոսս առաւելագոյն զյոշնականսն ուսանել դեղերին. յորոց և յետինս այս, Մագիստրոսս ասեմ, ձեռն արկ թարգմանել զՊղատոնի գործս՝ իւրով ընտել մառախլապատ և հելլենախօս խրթնութեամբն» (էջ 10):

Դանի մը տարի վերջ, 1890-ին, նոյն տպարանէն հրատարակուեցաւ չորսորդ մըն ալ, այսինքն Յաղագս Օրինաց և Մինովս, ձեռքի տակ գտնուող միակ գրչագիրին վրայէն:

Բ. ԱՐԻՍՏՈՏԷԼ.— Յոյն փիլիսոփայ, ծնած 384-ին Ստագիրայի մէջ: Որդի բժիշկ ներկամքոսի: Աշակերտ Պղատոնի և ուսուցիչ Մեծն Աղեքսանդրի: Դպրոց մը բացաւ Աթէնքի մէջ և կ'ուսուցանէր ձեմելով, այդ պատճառով ինքը և իր աշակերտները կոչուեցան ձեմականք: «ձեմական կոչեցաւ Արիստոտէլ, վասնզի Պղատոնի տակաւին եւս կենդանի գտլով՝ ոչ իշխէր նստել և ուսուցանել, այլ ձեմէր: Այլք ասին՝ ո՛չ, այլ հակառակ էր Պղատոնի, զի նա նստաւ գտլով, ինքն յոտն կացցէ: Որ զայդ ասին՝ սուտ ասին. այլ և պատուէր զնա և պաշտէր. սրպէս և ուրեմն բազին կանգնեաց, և մտկադրեաց ա՛յսպէս. «Բազինս այս Պղատոնի, զոր կանգնեաց Արիստոտէլ, ասն՝ զոր չարք և ոչ գովելոյ զնա արժանի են» (ԴԱԹԻ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹԻՒՆ ՆԵՐԱԾՈՒԹԵԱՆ ՊՈՐՓԻՐԻ, էջ 281): Մեռաւ 63 տարեկան:

Իր զործերն են.

1.— Քերթողական:

2.— Հռետորական:

3.— Գործի (Organon) կամ Տրամատիստութիւն, որ կը բաժանուի,

ա.— Ստորագութիւնները,

բ.— Մեկնութիւնը,

գ.— Առաջին վերլուծականքը,

դ.— Երկրորդ վերլուծականքը,

ե.— Տեղիքը,

զ.— Սոփեսական փաստերը:

4.— Բարոյական առ ներկամքոս,

5.— Տնտեսագիտական,

6.— Քաղաքական,

7.— Ճառ Յաղագս երկնի,

8.— Ֆիզիքա,

9.— Ճառ Յաղագս Տիկոց,

10.— Պատմութիւն Անտոնոց,

11.— Ճառ Վասն Հոգւոյ,

12.— Զգացողութիւն,

13.— Յիշողութիւն,

14.— Քուն,

15.— Բնագանցութիւն,

16.— Սահմանադրութիւն Աթէնքի:

Ասոնցմէ Դաւիթ փիլիսոփայի ձեռքով յանարէնէ հայերէնի թարգմատնուած են հետեւեալները.

1.— Ասորոգութիւնք — ΚΑΛΗΓΟΡΙΑ — Տպ. Վեհապետի. ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՔ, 1833, էջ 359-408: Oxford, 1892, Քր. Կոնիրիր:

2.— Յաղագս Մեկնութեան = Պերիարմենիա = ΠΕΡΙ ΕΡΜΗΝΕΙΑΣ. — Խըրթին և նիւթական թարգմանութիւն: Այս և ուրիշ մէկ երկու թարգմանութեանց «բարբարիկ և անհասկնալի» հայերէնին համար Եղիշէ Պ. Դուբեան կը փորձուի բնել թէ «աւելի հայագէտ յոյն մը թարգմանութիւնն են անոնք, քան յունագէտ հայու մը» (ՄԱՏ. էջ 36): — Տպ. Վեհապետի, 1833, էջ 461-486: Oxford, 1892, Քր. Կոնիրիր:

3.— Պատմութիւն Յաղագս Աբխառի — ΠΕΡΙ ΚΟΣΜΟΥ — Թուղթ առ Աղէքսանդրոս թագաւոր: — Տպ. Վեհապետի, 1833, էջ 603-628:

4.— Յաղագս Առաքինութեանց — ΠΕΡΙ 'ΑΡΕΛΩΝ — առ Աղէքսանդրոս թագաւոր: — Տպ. Վեհապետի, 1833, էջ 629-635:

ԺԻ. զորսուն (1660) Ասեփանոս Լեհացի թարգմանած է լատիներէնէ հայերէնի Գիրք Բնագանցականի.— ՅՈՒՅԱԿ ԷԶՄԻԱՆՆԻ ՁԵՌԱԳՐԱՅ, Կար. Թ. 2038, 2039: Մ. Արք. Սմբատեանց, ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻ, Վարդարչապատ, 1895, էջ 401, ՅՈՒՅԱԿ ՁԵՌԱԳՐԱՅ ՍԵՒԱՆԱՅ, Թ. 43:

Արիստոտէլի վերոյիշեալ զործերու մասին մեկնութիւններ և լուծմունքներ ունին մեր վարդապետներէն հետեւեալները.

Ա.— Գաւիթ Ներգինացի.— Սա գրած է ըստ աւանդութեան.

1.— Մեկնութիւն Ասորոգութեանց Արիստոսէլի.— Տպ. Վենետիկ, 1833, էջ 409-458: Այս հրատարակութիւնը սակայն թերակատար է եղած, միակ օրինակին սկիզբէն պակասաւոր ըլլալուն պատճառաւ: Ըստ Կոնիքիւրի այս մեկնութիւնը Դաւիթին չի պատկանիր (ՔՆՆՈՒԹԻՒՆԻ ԴՐՈՅ ԴԱԻԹԻ ԱՆՅԱՂԹԻ, Թարգմ. Հ. Յ. Տաշեան, Վիեննա, 1893, էջ 37): Յ. Մանանդեանի համաձայն կրնայ վերագրուիլ Յամբղիքոսի (ՅՈՒՆԱԲԱՆ ԴՊՐՈՅԸ, Վիեննա, 1928, էջ 84): Յունարէն ընդգիրը սակայն, որմէ թարգմանուած է այս, զեռ գտնուած է: Այս Մեկնութեան լման օրինակներ կը գտնուին Էջմիածին (Թ. 1810, 1889, 1943) և Երուսաղէմ (Թ. 401):

2.— Մեկնութիւն Պերիարմենիաս Գրոց.— Տպ. Վենետիկ, 1833, էջ 478-553: Այս ալ թերի է. կը պակսի կարեւոր մաս մը, պակի Ե—ԺԹ: Ս. Էջմիածնի Թ. 1889 և 1943 ձեռագիրները լման են (ՅՈՒՆ. ԴՊՐՈՅԸ, էջ 262-271): Ըստ Կոնիքիւրի այս ալ Դաւիթին չի պատկանիր (ՆՈՅՆ, տնդ): Մանանդեանի տեսութեամբ կրնայ ընծայուիլ Յամբղիքոսի (ՅՈՒՆ. ԴՊՐՈՅԸ, էջ 84): Ասոր ալ յունարէն ընդգիրը չէ գտնուած:

3.— Մեկնութիւն ի վերլուծականն.— Տպ. Վենետիկ, 1833-ին, էջ 557-598, սա ծանօթագրութեամբ. «Ի չորից ընդարձակ դրոց Արիստոտէլի Յաղագս վերլուծականաց հաւաքաբանութեան՝ զառաջնայն ևւելթ ըստ մասին ի Դաւթէ Անյալթէ գտեալ մեր զմեկնութիւն՝ ընծայեմք ի լոյս» (էջ 557): Այս զործին ալ յունարէն ընդգիրը գտնուած է:

Բ.— Յովհաննէս Որոսնէցի (+ 1388). Ունի.

1.— Լուծմունք Ստորոգութեանց Արիստոտէլի.— Կար. Թ. 1791: Ձեռ. Եղմ. Թ. 1631:

2.— Լուծմունք Պերիարմենիաս Գրոց.— Կար. 1793, 1796, և այլն:

Գ.— Գրիգոր Տաթևացի (+1410).— Գրած է:

1.— Վերլուծութիւն Ստորոգութեանց Արիստոտէլի.— Կար. 1903, 1904:

2.— Լուծմունք Առաքինութեանց.— Կար. 93, 1800:

Դ.— Ասեփանոս Լեհացի (+1681).— Լուծմունք Բնագանցական Գրոց Արիստոտէլի.— Սմբատեանց, ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻ, էջ 401 Թ. 43:

Ե.— Մեսրոպ Վրդ. Գանձակեցի.— Վերլուծութիւն Ստորոգութեանց Արիստոտէլի.— Կար. 1905:

Զ.— Սիմեոն Երեւանեցի (+1780).— Յօրինած է

1.— Լուծմունք Ստորոգութեանց Արիստոտէլի.— Կար. 1806, 1807, 1906:

2.— Լուծմունք Պերիարմենիաս Գրոց.— Կար. 1806, 1807:

Է.— Պետրոս Վրդ. Նախիջևանցի.— Մեկնութիւն վերլուծութեանցըն Արիստոտէլի.— Կար. 1815:

Յայտնի է աստուածաբանութեան ուսանողներուն որ քրիստոնեայ աստուածաբաններ աւելի արժէք և նախապատուութիւն տուած են Արիստոտէլի իմաստասիրութեան քան Պլատոնեանին:

Գ.— Փիլոն (Ա. դար).— Աղեքսանդրացի հրեայ իմաստաւէր և մեկնիչ Հին Կտակարանի: Իր իմաստասիրական զործերէն հայերէնի թարգմանուած են Զ. դարուն, յոյն ընդգիրի վրայէն, հետեւեալները.

1.— Ճառ Յաղագս Յառաջախնամութեան առ Աղէքսանդրոս, բան առաջին.— Տպ. Վենետիկ, 1822-ին, լատին թարգմանութեամբ հանդերձ, որովհետեւ ա-

սոր և յաջորդ. երկու ճառերուն յոյն ընդգիրները մեզի էն հասած:

2.— Ճառ Յալագս Նախախնամութեան, բան երկրորդ.— Տպ. ըստ վերնոյն:

3.— Յալագս Բան Ունել և Անասուն կեցանեաց:— Տպ. ըստ վերնոյն:

4.— Կեանք վարուց Խնասնոց:— Տպ. վենետիկ, 1892-ին, ուրիշ ճառերու կարգին, «Կեանք Խմասանոց» վերնագիրով (էջ 33-104), Հեթում Բ. Թաղաւորին համար գրուած օրինակին վրայէն:

Փիլոնի վերոյիշեալ գործերուն վրայ լուծմունքներ գրած են մեր միջնագարեան վարդապետներէն հետեւեալները:

Ա.— Դաւիթ Բոբայրեցի (ԺԲ. դար).— Պատճառ փիլոնի Գրոց.— Կար. 1608:

Բ.— Միսիքար Դոն (+1213).— Պատճառ Նախախնամութեան Գրոց փիլոնի:

Գ.— Յովհաննէս Երզնկացի, Պոլզ (+1326).— Լուծմունք Գրոց փիլոնի (Հմտ. Զարբ. Թարգմ. էջ 744-5):

Դ.— Յովհաննէս Որոսնեցի.— Յայտնաբանութիւն Գրոց փիլոնի.— Կար. 1898:

Ե.— Պորֆիր.— Յոյն փիլիսոփայ Գ. դարու (233-304): Նախ աշակերտած է Որոգինէսի, յետոյ Ապոլոնիոսի և Լոնդինոսի Աթէնքի մէջ, աւելի վերջը Պլատին փիլիսոփային ի Հռոմ: Իր գործերն են.

1.— Պլատինի Կեանքը:

2.— Ներածութիւն Ստորագութեանց Արիստոտէլի:

3.— Պիլթագորի Կեանքը, և այլն: Ասոնցմէ Դաւիթ Անյաղթեան հելլենաբան թարգմանութեամբ մեզի հասած է Արիստոտէլի Ստորագութեանց Ներածութիւնը — ΕΙΣΑΓΩΓΗ.— Տպ. վենետիկ, 1833, էջ 227-250:

Պորփիրի այս գործին վրայ Լուծմունքներ յօրինած են հետեւեալ վարդապետներ.

Ա.— Դաւիթ փիլիսոփայ Ներգինացի.— վերլուծութիւն Ներածութեան Պորփիրի.— Տպ. վենետիկ, 1833, էջ 251-356: Ասիկա թարգմանութիւն մըն է սակայն, որուն յունարէն ընդգիրը—

վերագրուած ΑΠΟ ΦΩΝΗΣ ΔΑΒΙΔ փիլիսոփային — հրատարակած է Adolfus Busse, ի Պերլին, 1904-ին:

Բ.— Վահրամ Բաբուն Սելեւնցի (ԺԳ-ԺԷ. դար).— Լուծմունք Պորփիրի.— Կար. 1898:

Գ.— Գրիգոր Տաթեւացի.— Տեսութիւն կամ Մեկնութիւն Գրոցն Պորփիրի, կամ, վերլուծութիւն Ներածութեանց Պորփիրի.— Կար. 1840, 1844, 1902:

Դ.— Առաքել Սիւնցի (ԺԳ-ԺԵ. դար).— Տեսութիւն ի Գիրս Պորփիրի.— Սմբատեանց, ԳեղԱՐԲՈՒՆԻ, էջ 401, Թ. 43:

Ե.— Սիմեոն Երեւանցի.— Լուծմունք Ներածութեանց Պորփիրի.— Կար. 1777, 1805:

Զ.— ՅԱՄԲԼԻՔՈՍ (ΙΑΜΒΛΙΧΟΣ), յաճախ աղաւաղեալ ձեւով գրուած, Ամեկախոյս, Համեկախոս, Յոմեկախոս, Ոմեկախոս, և այլն: Ասորի իմաստանէր, Նար-պղատանեան, (շ. 283-շ. 333), աշակերտ Պորփիրի ի Հռոմ, ապա ուսուցիչ Աղեքսանդրիոյ զպրոցին մէջ: Իր բազմաթիւ գործերէն կը յիշուին.

1.— Կեանք Պիլթագորի:

2.— Խրախոյս Իմաստասիրութեան:

3.— Մեկնութիւն Ստորագութեանց Արիստոտէլի:

4.— Մեկնութիւն Պերիարմէնիոսի: Ասոնցմէ հայերէնի թարգմանուած են Դաւիթի ձեռամբ և սխալմամբ իր հեղինակութիւնը համարուած են.

1.— Մեկնութիւն Ստորագութեանց Արիստոտէլի (ՄԱՏ. էջ 409-458):

2.— Մեկնութիւն Պերիարմէնիոսի (ՄԱՏ. էջ 487-553):

Չ.— ԵԶԵԿԻ ՎՐԴ. ԿՈՂԲԱՅԻ (Ե. դար).— Եղծ Աղանդոցի Գ. Գիրքը, «Եղծ Կրօնից Յունաց Իմաստանոց»:

Ի.— ՊՐՈԿԴ ԴԻԱԴՈՅՈՍ [=փոխանորդ (Պլատոնի)].— Նար-պղատանեան փիլիսոփայ, ծնած Կ. Պոլիս 412-ին: Իր ուսումը ստացաւ Աղեքսանդրիա և Աթէնք: Հեթանոսներու մօտ մեծ յարգանք կը վայելէր. ուստի իրեն վստահուեցաւ Աթէնքի զպրոցին տնօրէնութիւնը: Մեռաւ 485-ին: Իր գլխաւոր գործերն են.

1. — Տարերք Աստուածաբանութեան (Eléments de Théologie):

2. — Աստուածաբանութիւն ըստ Պր-զատնի:

3. — Մեկնութիւն Տիմէոսի:

4. — Մեկնութիւն Պարմենիդեայ:

5. — Սահմանք կամ Հրահանգք Աստուածաբանականք (Institutiones Theologicae):

Այս վերջին գործը Շաղկապ Աստուածաբանական անունով թարգմանուած է վրացերէնէ հայերէնի Սիմեոն Պրիմաւանցիի կողմէ, յերկրոս Հայոց, Վրաց Պաշտօնականք կոչուած վանքին մէջ, 6756 յաւիտեանական թուականին, այսինքն քրիստոնէական 1248 թուին: Այս գործը մեր մօտ բուսական ընդհանրացած կ'երևի. քսանէ աւելի ձեռագիրներ կը գտնուին միայն էջմիածինի Մատենադարանին մէջ, և մօտ տասնեակ մը ի Ս. Յակոբ (Հմմտ. Տաշեան, ՄԱՏ. ՄԱՆՐ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՔ, Վիեննա, 1895, էջ 23: Հ. Ն. Ակիմեան, Սիմեոն Պրիմաւանցի եւ իր քարգմանութիւնները վրացերէնէ, ՀԱՆԴ. ԱՄՍ. 1947, էջ 129-159):

Սիմեոն Զուղայեցի, Կոստանդնուպոլիսի, Ժէ. դարու կէսին (1651) նոր լուսարանութիւններով կը թարգմանէ զայն: Զուղայեցիի հրատարակութիւնը ԺԸ. դարու սկիզբը վերստին կը թարգմանուի վրացերէնի:

Սիմեոն Երեւանցի, դար մը յետոյ (1750) կը յօրինէ Լուծմունք Պրոկզի Գրոց. — Կար. 1811, 1906:

Ը. — ՈւրիշՊիՈՂՈՐՈՍ (=Էլիաս?). — Զ. դար. — Նոր-պղատանական իմաստասէր. աշակերտ Հերմիասի որդի Ամսնիտի: Յուստինիանոս Ա. կայսեր ժամանակ (527-565) կը դատախօսէր Աղեքսանդրիոյ մէջ: Իր աշակերտներէն է ի Զայնէ Դաւիթ փիլիսոփան: Գրած է.

Մեկնութիւն Ստրոգուրեանց Արիստոսքի, թարգմանուած է հայերէնի, և տպուած Ս. Պետերբուրգ, 1911-ին, էջ 1-137, Հրատ. Յ. Մանանդեան: Այս թարգմանութեան յաւերթն ընդդիրը հրատարակած է Ա. Busse, Պերլին, 1900, Էլիաս մեկնիչին գործը համարելով զայն (ՅՈՒՆ. ԴՊՐՈՅԸ, էջ 20-21):

Ա. Բուսէի կողմէ Էլիաս մեկնիչին վերագրուած այս Մեկնութիւնը Յովհաննէս Որոտնեցիին ծանօթ է եղած իրրեւ ՈւրիշՊիՈՂՈՐՈՍ փիլիսոփայի աշխատութիւն (Հմմտ. ՅՈՒՆ. ԴՊՐ., էջ 36): Որոտնեցիէն երեք դար առաջ Գրիգոր Մագիստրոս կը գրէ թէ գտած է հայ լեզուով գիրքը ՈւրիշՊիՈՂՈՐՈՍի, զոր Դաւիթ կը յիշատակէ (Կ. Կոստանեանց ԳՐԻԳՈՐ ՄԱԳԻՍՏՐՈՍԻ ԹՂԹԵՐԸ, էջ 66): Ըստ Մանանդեանի՝ Ներածութեան այս Մեկնութիւնը Դաւիթին ալ յայտնի եղած է իրրեւ ՈւրիշՊիՈՂՈՐՈՍի երկ և ոչ Էլիասի (ՅՈՒՆ. ԴՊՐ. էջ 45): ՈւրիշՊիՈՂՈՐՈՍի անունով Ստրոգուրեանց ուրիշ Մեկնութիւն մը հրատարակած է Բուսէ, 1902-ին, Պերլին: Այս վերջինը մէկ ձեռագրի մէջ միայն պահպանուած (Cod. Mutensis, 69) և ըստ Մանանդեանի կրնայ ըլլալ նոյն փիլիսոփային մէկ տարբեր ժամանակ գրի առնուած դասախօսութիւնը (ՅՈՒՆ. ԴՊՐ. էջ 49):

Թ. — Ի ԶԱՅՆԷ ԴԱԻԹ — ΑΠΟ ΦΩΝΗΣ ΔΑΒΙΔ — (Զ. դար). — Աշակերտ Կրասեր ՈւրիշՊիՈՂՈՐՈՍի, Նոր-պղատանական փիլիսոփայ: Ըստ Յ. Մանանդեանի այս մեկնիչին իմաստասրական երկերն են հետեւեալները.

1. — Սահմանք Խաւսասիրութեան: Կայ յաւերթն և հայերէն:

2. — Վերլուծութիւն Ներածութեան Պրիմիալի: Կայ յաւերթն և հայերէն:

3. — Մեկնութիւն Վերլուծականաց Արիստոսքի: Կը գտնուի հայերէն:

4. — Մեկնութիւն Ստրոգուրեանց Արիստոսքի: Կը գտնուի յաւերթն:

5. — Մեկնութիւն Պերիարմենիասայ Արիստոսքի: Կը գտնուի յաւերթն:

6. — Մեկնութիւն Բնաբանութեան Արիստոսքի: Զէ գտնուած (Հմմտ. ԱՐԱՐԱՏ, 1904, էջ 167):

Ժ. — ԴԱԻԹ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅ ՆԵՐԳԻՆԱՅԻ (Է. դար). — Կը համարուի առաջին հայ իմաստասէրը որ իմաստասրական ինքնադիր երկեր թողած է: Այդ երկերուն մեծ մասը յիշեցինք վերը, Արիստոտէլի և Պարփիլի մասին խօսելու առթիւ, և տեսնէք որ ընդհանրապէս թարգմանութիւններ են ատոնք, զանազան յոյն իմաստասէրներէ: Ատոնցմէ դուրս կը մնայ

Սահմանք Խմաստախրուքեան, որ ըստ ոմանց գործն է Զ. դարուն Աղեքսանդրիոյ մէջ տպրող Ի Զայնէ Դաւիթ փիլիսոփային, և որ կրնայ եղած ըլլալ Յոյն կամ Հայ: Ե. Դուրեանի կարծիքով Սահմանաց Դիրքը հայերէնի թարգմանուած է Յովհաննէս Բ. Դուրեղեանի կաթողիկոսի (557-574) յանձնարարութեամբ, ենթագրելով թէ «Հակաց Դիրքին» վերջը դառնող յիշատակարանը ոչ թէ իմաստասիրական մանր ուսմունքի մը կը վերաբերի, այլ աւելի արժեքաւոր երկի մը (ՄԱՏ. էջ 35): Յ. Մանանդեան կը մերժէ թարգմանուած երկին Սահմանաց Դիրքը եղած ըլլալուն ենթադրութիւնը և «Հակաց Դիրք» բառերով կը հասկնայ Արիստոտէլի Ստորոգութիւնները. և իր լեզուական դիտողութեանց և խնդրոյ առարկայ յիշատակարանի վկայութեան վրայ հիմնուելով՝ Դուրեղեանի յանձնարարութեամբ սկսուած Ստորոգութեանց թարգմանութիւնը վերջացած կ'ենթադրէ 576 թուին: Մանանդեան կը յայտարարէ թէ «ոչ մի հիմք չունենք անվաւեր կամ կասկածելի համարելու յիշատակարանի պարզ վկայութիւնը» (ՅՈՒՆ. ԴՊՐ. էջ 141): Մեր կարծիքով սակայն այդ յիշատակարանը մէկէ աւելի կէտերու մէջ անվստահելի է. նոյն, հայկական թուականին դործածութիւնը Գաբրիէանի յաջորդ Եղիշարեցի կաթողիկոսին օրով 584-ին միայն սկսած կը համարուի. երկրորդ, ընդհանուր կերպով խառնակ շարադրութիւնը և մթութիւնը այդ յիշատակարանին դոր «զարմանալի» կը գտնէ դրիչն ալ: Հետեւաբար այդ յիշատակարանին վկայութիւնը ինքնին զուրկ կը մնայ կշիռէ:

Սահմանաց Դիրքը տպուած է Վենետիկ, 1833-ին, սա ընդարձակ խորագիրով. «Նորին Դաւթի Նումանի և Անյաղթ փիլիսոփայի ընդդէմ առարկութեանց չորից Պիտոն իմաստակի և Սահմանք և արամատութիւնք իմաստասիրութեան» (էջ 120-214): Սահմանաց Դիրքին յունարէն բնագիրը հրատարակած է Ա. Բուսէ, Պերլին, 1904:

Դաւիթ Անյաղթի վրայ լուծմունքը

ներ գրած են հետագայ հայ վարդապետները:

Ա.— Ներսէս Կրդ. Հայոց (+ 1173).— Մեկնութիւն Բառից Սահմանաց Դաւթի.— Կար. 1852:

Բ.— Առաքել Սիւնեցի.— Մեկնութիւն Սահմանաց Դրոց.— Տպուած է Սահմանաց Դիրքին հետ, Ի Մատրաս, 1797-ին:

Գ.— Յովհաննէս Դոյրսեցի (ԺԵ. դար).— Ունի Գաղաւթոյ Սահմանաց:

Դ.— Մովսէս.— գրած է.

1.— Մեկնութիւն Սահմանաց Դաւթի.— Կար. 1879:

2.— Հաւաքումն Սահմանաց Այբբեցիւ.— Կար. (1845), 1861:

Ե.— Սիմեոն Երեւանեցի.— Լուծմունք Դաւթի:

ԺԱ.— ՅՈՒՀԱՆՆԷՍ ԴԱՄԱՍԿԱՅԻ.— Ծնած է Դամասկոս 676-ին և մեռած 756-ին Սուրբ Սաքայի վանքը: Թէև աւելի ծանօթ է իբրեւ մին յոյն եկեղեցւոյ Ս. հայրերէն, բայց սեղ ունի նաև իբրեւ փիլիսոփայ՝ իր կարգ մը գրածներուն շնորհիւ, որոնք են.

1.— Տրամատութիւն կամ Տրամատանութիւն (Dialectique):

2.— Նախնական Հաստատութիւնք:

3.— Բնագիտութիւն:

4.— Յաղագս Ուղղափառ Հաւատոյ:

Այս գործերէն հայերէնի թարգմանուած են,

1.— Տրամատութիւնը, Յաղագս Խութեան և Գոյութեան և Պատահման, կամ, Յաղագս Գոյի Խութեան և Պատահման, խորագիրներով: Յունարէնէ հայ լեզուին թարգմանած է Բաղարաս Մամիկոնեան (Թարգմ. էջ 579.— Ձեռ. եղմ. Թ. 898):

2.— Յաղագս Ուղղափառ Հաւատոյ, թարգմանիչն է Վենետիկի գրչագիրներուն պարունակած խորագիրներուն համաձայն Սիմեոն, որ թարգմանած է Վրաց լեզուէն ի հայ բարբառ: Համանուն Պղնձահանեցիքն է սա զոր վերը յիշեցինք Պրոկիւր Սահմանք Աստուածաբանականք գիրքին իբրեւ թարգմանիչ:

Ն. Վ. ԾՈՒՎԱԿԱՆ

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ՔՈՆԵՑԻԻ ԸՆԴՀԱՆՐԱԿԱՆ ԹՈՒՂԹԸ

ԿԱԼԱՆՈՍԻ “CONCILIATIO”ԻՆ ՄԷՋ

M. A. VAN DEN OUDENRIJN O. P.,

ՊՐՈՖ. ՖՐԻՊՈՒՐԿԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻՆ ՄԷՋ

1650 Յորդլինական Տարին (Anno Iubilaei 1650) Թէագինեաներու միաբանութենէն, Արեւելքի հին քարոզիչ՝ Հայր Կղեմէս Կալանոս, Հռովմի մէջ հրատարակեց առաջին մասը բնագույն դասական դարձած գործի մը. Համաձայնութիւն Հայ Եկեղեցւոյ բնի Հռովմական Եկեղեցւոյ՝ վկայուած հայ վարդապետներէ եւ մագիստրոսներէ, երկու մասէ բաղկացած, պատմական եւ հակաճառական, բաժնուած Ա. մաս. (Conciliationis Ecclesiae Armenae cum Romana ex ipsis Armenorum Patrum et Doctorum testimoniis, in duas partes, historicalem et controversialem, divisae Pars prima): Վերնագիրը, ինչպէս գիրքին մնացեալ ամբողջութիւնը, հայերէն եւ լատիներէն է: Առաջին բաժնի մասին յայտնուած եկեղեցականներու հաւատաւորութիւնն մէջ կ'երեւան նշանաւոր փրանչիսկեան Luc Waddingի եւ հայագի Դոմինիկեան Գրիգոր Մործարկչի հաւատաւորութիւնը: Երկաներորդ գլուխը (էջ 508-531), խորագրուած «Բարոգի վարդապետներու՝ Հայերք կաթողիկոսականացի բերելուն մէջ [ունեցած] յաւաքիմութեան մասին» (De progressibus Fratrum Praedicatorum in reducendis ad catholicam fidem Armenis), Մերձաւոր Արեւելքի Դոմինիկեան միաբանութեանց հետ զբաղող պատմագիտութեան կողմէ շատ գնահատուեցաւ, մինչդեռ ուսումնական սրբազան գրիչները երկար ատեն որոշ համակրութիւն մը ցոյց տուին հայր Դոմինիկ կրավենայի աւել-

լի գումարուած պատմութեանը ներկութենէն մէկը բնորոշուած պարագային, անշուշտ նախընտրութիւնը Կալանոս կը վայելէ: Սա ըսել է սակայն թէ Դոմինիկեաններու եւ Հայաստանի Ունիթոս Եզրայրներու պատմութեան մասին ըրած իր նօթագրութիւնները՝ բոլորովին զերծ չեն սխալներէ:

Յատկապէս շատ յաճախ կը յիշուի նշանաւոր այն Ընդհանրական Թուղթը, որ կը կարծուի թէ Յովհաննէս Քոնցիի գրած ըլլայ Ունիթոս Եզրայրներու, իրենց ուսումնական հիմնութենէն քիչ յետոյ: Մենք հոս պիտի կցենք սոյն Ընդհանրականին թարգմանութիւնը՝ հետեւողութեամբ Կալանոսի հայերէն բնագիրին:

Թուղթ վարդապետին

Յովհաննէս Քոնցիւոյ առ

Եղբարց միացելոց Հայաստանի

Ես, Յովհան Քոնցիի, անարժան քահանայ եւ ծառայ մեր Փրկիչ Յիսուսի Քրիստոսի, ձեզի բոլորիդ որ այնքան փառաւորապէս միացաք հաւատքին եւ կրօնքին մեր Փրկիչ Յիսուս Քրիստոս Աստուծոյ արգարութեանը եւ Հռովմի Ս. Եկեղեցւոյ միութեանը մէջ, շնորհք, խաղաղութիւն ու յարատեւ աճում կրօնի մէջ:

Ձեր եղբայրութիւնը պարտի յիշել Տիրոջ խօսքը որ կ'ըսէ. Վա՛յ աշխարհին՝ գայթակղութեանց պատճառով, որ ըրովհետեւ անհրաժեշտ է որ գայթակղութիւնը գայ. ըսոյց, վա՛յ այն մարդուն՝ որուն ձեռքով գայթակղութիւնը

կու գայ: Արդ, ինչպէս կ'ըլլայ որ գայթակղութեան զաւուս պէտք կ'ըլլայ: Առաքեալը կը ցուցնէ զայն մեզի ըսելով. Որպէսզի ընտրեալները փորձուին: Որովհետեւ, ինչպէս որ կրակը անհրաժեշտ է ոսկին փորձելու, նոյնպէս ալ նեղութիւններն ու հալածանքները փորձելու համար Աստուծոյ ընտրեալները: Սակայն, ինչ որ օգտակար է ընտրեալներու քաւութեան և ընտրութեան համար, նոյնը ազէտ կը դառնայ թշուառներու համար որոնք կը սիրեն աշխարհը: Անոնց համար թէ՛ գայթակղութեան և թէ՛ կորստեան առիթ մըն է ան՝ ըստ նոյն բնաբերի: Վա՛յ աշխարհին — այսինքն անոնց, որոնք կը սիրեն աշխարհը — գայթակղութեանց պատճառով: Որովհետեւ գայթակղութիւնները կ'արգիլեն զանոնք ուղիղ ճամբայէն և մտնելու երկինքի փառքին:

Այս ձեւով Աստուծոյ եկեղեցին ստիպուեցաւ կրել երեք ահաւոր հալածանքներ. առաջինը Հրէից կողմէ, երկրորդը հեթանոսներու կողմէ, երրորդը հերետիկոսներու կողմէ: Երկուշորով ան կը սպասէ չորրորդ հալածանքի մըն ալ Հակաքրիստոսի կողմէ, որ պիտի գայ: Սակայն, մինչդեռ այս հալածանքներէն իւրաքանչիւրը գայթակղութեան և շատ մը հոգիներու կորուստեան պատճառ եղած է, երրորդն է որ ամենամեծ ազէտը պատճառած է, նիւթելով կորուստը շատ շատերու: Որովհետեւ անգամ մը որ հերետիկոսները, ինչպէս՝ Արիոս, Սաբելլիոս, Ապոլինար, Մակեդոն և Նեստոր բաղմապատկուեցան Դիոսկորոսով և Եւաիքէսով, իբր հրէշներ հրեշներէ ծնած, վարակեցին հայ ժողովուրդը իրենց թոյնով: Կատաղի դաղանի մը նման անոնք բզբռեցին զայն: Ճշմարիտը ըսելու համար, Ս. Սեղբեստրոս պապի, Կոստանդինոս մեծ կայսեր և քաջն Տրդատ թագաւորի ժամանակէն սկսած, Հայեր ընդունած էին լոյսը [515] և հաւատքի եկած Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչի քարոզութեամբ: Բայց վերջը, Ս. Լեւոն պապի ժամանակ, որ Քաղկեդոնի ժողովը զուգարկ տուաւ, անոնք բաժնուեցան Ս. Եկեղեցոյ միութենէն՝ ան-

դիտակցարար հետեւելու համար վերոյիշեալ հերետիկոսներուն, որոնք կը պաշտպանէին թէ Քրիստոսի մէջ մի'այն մէկ բնութիւն կայ՝ խառն և չփոթ: Ինչ որ զիրենք չ'արգիլէր նեղելու հիմա Եւաիքէսը, որովհետեւ անիկա ուրացաւ Քրիստոսի համալոյսակցութիւնը Ամենասուրբ Մօրը հետ: Եւ որովհետեւ, Ս. Գրիգորի մէկ խօսքին համաձայն, խոյն ապաշխարութեամբ չսրբուած մեղքը, ուրիշ մեղքեր կը բերէ, այնպէս ալ դիւրութեամբ մէկ սխալէն ուրիշ շատ մը սխալներու մէջ կ'իյնան մարդիկ: Ահա՛ ինչ որ պատահեցաւ հայ ազգին համար, որ այժմ դրեթէ անթիւ սխալներու մէջ մխրձուած է, որոնց զլխաւորները ահաւատիկ.

1) Անոնք կը հաւատան որ Քրիստոսի մէջ մի'այն մէկ բնութիւն կայ, ըստ Դիոսկորոսի հերետիկոսութեան:

2) Թէ Ս. Հոգին բնաւ չի բխիր Որդիէն, ըստ Յոյներու սխալին:

3) Թէ սուրբերու հոգիները երկինքի թաղաւորութեան մէջ չեն մաներ, ո՛չ ալ մեղաւորներունը դժոխք, վերջին դատաստանէն առաջ, այլ օդին մէջ կը սպասեն դատաստանին:

4) Թէ բնաւ հարկ չկայ քաւարանի, կամ դժոխքի բնաւ վայր չկայ:

5) Թէ Հռովմի Եկեղեցին առաջնութիւն չունի աշխարհի միւս բոլոր եկեղեցիներուն վրայ:

6) Անոնք կը նշովեն Ս. Լեւոն պապն ու Քաղկեդոնի ժողովը:

7) Անոնք չեն տօներ տէրունական տօները [516] — և մա'նաւանդ Տիրոջ Ծնունդը — ըստ հռովմէական եկեղեցոյ կանոններուն:

8) Եկեղեցոյ կանոններուն համաձայն պահք չեն բռներ:

9) Եկեղեցոյ Եօթը Խորհուրդները լման չունին, որովհետեւ մէկդի կը ձգեն Դրոշմը ինչպէս նաեւ վերջին Օծումը: Միւս խորհուրդներուն համար ալ չեն գիտեր թէ ինչ է էականը:

10) Սուրբ և անմահ պատարագ մատուցած ժամանակ՝ բաժակին բնաւ ջուր չեն խառներ:

11) Կը պնդեն որ ժողովուրդին հաղորդ պէտք չէ տալ, եթէ ոչ հացի և

գինիի երկու ձեւերուն տակ. ահա թէ ինչո՞ւ անոնք Քրիստոսի մարմինը կը բաշխեն, բաժակին սուրբ արեան մէջ թաթխելէ յետոյ զայն:

12) Պատարագ կը մատուցանեն փայտէ կամ նոյնիակ կաւէ սկիհներու մէջ:

13) Ո՛հէ՛ քահանայ, ո՛հէ՛ մեղքի մը համար, ապաշխարողները առանց վերապահումի կ'արձակէ, նոյնիակ եթէ հարկ ալ չըլլայ:

14) Անոնք ենթակայ են երկու պատրիարքներու, որոնցմէ ամէն մէկը կը ստորագրէ իր «պատրիարք ամենայն Հայոց»:

15) Ընտանեկան բռնի ճնշումի տակ, ժողովական օրէնքով քահանայ կամ եպիսկոպոս կը ձեռնադրուին:

16) Դրամի փոխարէն եկեղեցոյ խորհուրդներ կը գնեն ու կը ծախեն:

17) Նիւթականի ուժով՝ անոնք կ'արտօնեն ամուսնոյն՝ արձակելու իր կինը՝ առանց բանաւոր պատճառի, աւետարանի և եկեղեցոյ կանոններուն հակառակ:

18) Ո՛չ Դրոշմի և ոչ ալ Վերջին Օծումի համար յատուկ իւզ չեն պատրաստեր:

19) Ս. Հաղորդութիւն կու տան մանուկներու, որոնք բանականութեան տարիքին դեռ չեն հասած:

[517] Այս և տակաւին ուրիշ շատ սխալներով, Հայոց ազգը երկար ատենէ ի վեր ձգած էր ճշմարտութեան ճամբան. ան խաւարի մէջ կը խարխափէր առանց անդադարաւոր իր ագիտութեան: Բայց ապա մեր փրկիչը՝ Յիսուս Քրիստոս — ըստ իր խօսքերուն, ուղղուած Պետրոսի. «Եւ դու երբեմն դարձցիս և հաստատուցես զեղբարս քո» — հաճեցաւ ներշնչել Հռովմի սուրբ պատրիարքը քարոզիչներ զրկելու բոլոր հերձուածող ժողովուրդներու, զանոնք Քրիստոսի ճշմարիտ հաւատքին բերելու՝ որ վստահուած էր գերեթմառիկ Պետրոսի և իր յաջորդներուն: Արդ այս քարոզիչներէն մէկ քանին վերափառ Յովհաննէս ԻԲ. քահանայապետէն պապական թուղթերով զրկուեցան Տ. Կոստանդին Կեսարացի Կաթողիկոսին, Օչին՝ Հայոց թագաւորին: Ահա թէ ինչո՞ւ նոյն այս կաթողիկոսը հաւաքելով իրեն ենթակայ

բոլոր եպիսկոպոսներն ու եկեղեցականները յիշեալ Հայոց Օչին թագաւորին և անոր թագաւորութեան իշխաններուն հետ, ժողով մը գումարեց, որուն մէջ Հայեր, Հռովմի սուրբ եկեղեցիին հետ իրենց միութիւնը իրադարձելու համար հնազանդութիւն խոստացան Հռովմի վերափառ քահանայապետին: Այս ժողովին մասնակցող եպիսկոպոսներուն մէջ կ'երևի նաեւ Զաքարիա Արքեպս., մեծաւորը Ս. Թագէսոս Առաքեալի դամբանային (sepulchral) եկեղեցոյ, որ կը գտնուի Արաքս գետէն անդին, արեւելեան կողմը, Պարթևներու հողամասին մէջ, ոչ հեռու նշանաւոր Արարատ լեռնէն, որուն վրայ, ըստ Հայոց հին աւանդութեան, Նոյի տապանը եկաւ հանդիւրդել: [518] Ներկաներու մէջ կը գտնուէին նաեւ Յովհանն Ծործորեցի մեծ Վարդապետը և ուրիշ շատեր:

Արդ եւ, Յովհաննէս Քոնսեցի, ուսած ըլլալով Հայաստանի շատ նշանաւոր եւոսյի մեծ Վարդապետի դպրոցին մէջ, իր ձեռքէն գաւազանը ստանալէ յետոյ, լսեցի բոլոր այս բաները: Անդադար անոնց մասին խոկացի, որովհետեւ մեծ փափաքով մը բոցավառ՝ կ'սեղէի իմ ազգս իրական փրկութեան դարձած տեսնել: Այս պատճառներով սիրախոս խորէն հառաջանքներ կը հանէի: Սոյն նպատակը իրագործելու համար Հռովմի սուրբ եկեղեցիին միանալու փափաքը յղացայ՝ Լատիններու օգնութիւնը հայցելով: Որովհետեւ մէկ օրէն միւսը այս փափաքը մէջս կ'աճէր, յոյսը բնաւ զիս հանդիստ չէր թողուր: Ասոր համար, առանց աւելի յապաղելու, սկսայ փնտռել՝ գտնելու համար առաքելական քարոզիչներէն մէկը կամ միւսը:

Արդ, գիպուածաւ հասայ Մարադա քաղաքը, Դավրէժ մեծ քաղաքէն 36 տարեկէջ հեռու: Հոն հասնելով, գտայ Սուրբ Դամինիկոսի քարոզիչներու կարգէն Տէր Բարթողիմէոսը, խոհեմ և սրբութեամբ լեցուն մարդ մը: Անոր մօտ մնացի մէկուկէս տարի, յազեցնելով զիս ինչպէս պապական եղջիրու մը իմաստութեան այս աղբիւրէն: Այսպէս, պարսիկ թարգմանի մը միջոցաւ, նոյն ժամանակամիջոցի մէջ մենք լատինե-

բէնէ հայերէնի թարգմանեցինք Եօթը խորհուրդներու գիրքն ու ուրիշ շատ գիրքեր: Այս բոլորէն վերջ, աւելի խորունկ համոզում մը գոյացնելով, վճռեցի [519] վերջնականապէս յարիւ հռովմէական սուրբ եկեղեցիին:

Սակայն հոգիս տակաւին կը կսկծար, որովհետեւ կը գիտակցէի թէ ո՛չ միայն իմ անձիս փրկութեան պատասխանատու էի, այլ նաեւ բոլոր մերիններուն: Ասոր համար հետս բերի յիշեալ Տէր Բարթողիմէոսը և զայն առաջնորդեցի Քոնստանդնուք, ուր շատ մը վարդապետներ՝ որոնք նոյն զպրոցի մէջ ինծի դասընկեր էին՝ կը գտնուէին: Իրենց անունները հետեւեալներն են. Օծոպ գիւղէն Մարգարէ վարդապետ, Քոնստ գիւղէն Յակոբ վարդապետ, Եօթնաղբիւր գիւղէն Հայրապետ վարդապետ, Ծուան գիւղէն Յովհաննէս վարդապետ, Բասեն գիւղէն Սիմէօն վարդապետ, Տարսոն նահանգէն Ներսէս վարդապետ, Արտաղ գաւառէն Առաքել և Լալ վարդապետներ, Ապրահունեաց գիւղէն Գրիգոր վարդապետ, Կաղզուան նահանգէն Կոստանդին և Յովհաննէս վարդապետներ, Սալ նահանգէն Սիմէօն վարդապետ և շատ ուրիշներ, որոնց անունները կեանքի Գիրքին մէջ գրուած են:

Արդ բոլոր ասոնք — որոնցմէ շատեր վերջը եպիսկոպոսական աստիճանի բարձրացան — հնազանդութիւն խոստացան Հռովմի քահանայապետին, ո՛չ միայն իրենց անձին համար [520], այլ նաեւ իրենց վանքերուն և նահանգներուն համար: Որով, այս սինոդէն վերջ, մենք բոլորս սկսանք քարոզել ամբողջ Հայաստանի մէջ Հռոմի եկեղեցիին միանալու անհրաժեշտութեան մասին՝ հոգիներու փրկութեան համար: Արդիւնքը այն եղաւ որ մեր Ունիթսոսներու միաբանութիւնը օրըստօրէ տարածուեցաւ, մինչդեռ Տիրոջ օգնականութեամբ հաւատացեալներու թիւը կ'աճէր: Քանի՞ մենք վերահաստատուեցանք հաւատքի մէջ և լատիններէնէ գիրքեր թարգմանեցինք, ա՛յնքան աւելի մեր հոգիները լուսաւորուեցան և աւելի ցայտուն կերպով երեւցան մեր ազգին սխալները: Մտածելով ուրեմն որ առաջ քրիստո-

նէական հաւատքէն ոչինչ էր մնացած մեզի՝ ըս'ցի անունէն, մենք ապշած ու շփոթած էինք և ըսելիք ոչինչ ունէինք:

Միութեան իրադարձման յաջորդող երրորդ տարին, Աստուծոյ երանելի մարգը՝ աստուածաբան և բարի հովիւ Բարթողիմէոս, լի իմաստութեամբ և սրբութեամբ, շատ մը մեծ ու պարտադրող ճիգերէ յետոյ, վերացաւ առ Քրիստոս: Իր մահէն յետոյ, միութեան հաւատարիմներուն թիւը կ'էս աւելի շատցաւ, բայց նոյն չափով ալ բազմապատկուեցան հալածանքներու և ճնշումներու փորձութիւնները: Այն ատեն էր որ ես գացի և յանձն առի ճամբորդութիւնը գէպի արեւմուտքի Լատինները, գէպի հռովմէական մայրաքաղաքը: Հոն տեսայ և լսեցի այնքան և այնպիսի բաներ, որ հարիւր անգամ աւելի համոզուեցայ մեր հաւատքի ուղղափառութեան վրայ, որ ուսուցեալ էր Հռովմի սուրբ եկեղեցւոյ կողմէ: Համոզուեցայ որ մեր ազգը Քրիստոսի ուղիղ ճամբան ձգած է և մեր վանական եկեղեցականներն ալ՝ սուրբ հարց կանոններ: [521] Անոնց քով գոյութիւն չունէր ո՛չ կարգ և ոչ կանոն. չկար կանոնիկոս (chapitre), չկար աղքատութեան՝ ո՛չ ալ հնազանդութեան ուխտ: Այլ իւրաքանչիւրը կը զբաղէր վաճառականական և վաշխառական գործերով, և կը յանձնուէր հետաքրքրութեան և թափառաշրջիկութեան, ըստ իր քմահաճոյքին: Անոնք այնքան ազատ և սանձարձակ կեանք մը կ'ապրէին, որ նոյնիսկ չունէին նահանգային մեծաւորներ, ո՛չ վանականներ, ո՛չ խնամակալներ, ո՛չ ալ այցելուներ և ո՛չ ոք՝ որ եռանդ ցոյց տար իր ուխտին: Ամէն մարդ իր կեանքը ըստ իր քմահաճոյքին կը վարէր:

Տեսած ըլլալով որ Լատիններ բոլոր այս բաները կատարելապէս ունէին, մեծ փափաքը ունեցայ սրբազրկելու մեր եկեղեցականներուն թիւութիւնները: Տիւ և գիշեր կը մտածէի. ի՞նչպէս կրնայի վերահաստատել վանքերն ու անոնց կանոնները: Ահա թէ ինչո՛ւ, արեւելք վերագարձէս յետոյ, ընդհանրուս հետ փափաք յայանեցի ընդգրկելու կրօնական կեանքը ըստ Ս. Օգոստինոսի կա-

նախնիքն և Դամբինիկոսի կաղամակերպութեան, զոր որոշած էինք ընդունել իբր հայր, հիմ և սկիզբ մեր միաբանութեան: Եւ մեր ուխտադրութեան առիթով՝ ի ձեռն Տէր Յովհաննէսի, ազգու լատին, որ լիազօրութեամբ զրկուած էր Հռովմի պատգէն իբր Թիֆլիս քաղաքի եպիսկոպոս, ևս ընտրուեցայ նահանգային մեծաւոր մեր Ունիթոս միաբանութեան, սոյն եպիսկոպոսէն ստացած իշխանութեան համաձայն:

Եւ քանի որ Ս. Դամբինիկոսի կարգին Քարոզիչ Եղբայրները կղած էին առաջին պատճառ և սկիզբ մեր ճշմարիտ հաւատքի դարձին և մեր եկեղեցականներու բարեկարգութեան [522], այդ պատճառով ալ մեր ընկերութիւնը հիմնուեցաւ իրենցինն վրայ: Ահա թէ ինչո՞ւ մենք կ'ուզենք որ եղբայրները, որոնց մասին պիտի խօսիմ, մեր մօտ նկատուին մեր հայրերը, մեր պետերը և մեր ուսուցիչները, և յարգուին մեր միաբանութեան կողմէ՝ շատ մեծ պատիւով: Ուրիշ խօսքով, ոչինչ կրնայ ըլլալ մեր մէջ առանց անոնց որոշման և վճիռին: Նմանապէս ո՛չ մէկ կանոնիկոս կրնայ ընդունուիլ մեր մէջ՝ նուազագոյնը եթէ չյարի անոնց: Մենք ի մօտ պիտի ունենանք մանաւանդ որ անոնցմէ մէկ քանին մշտապէս կը բնակին մեր համայնքներու իւրաքանչիւրին մէջ, ուր անոնք մեծ յարգանքով պիտի նկատուին իբր հայրեր, առաջին գիծի վրայ: Եւ դեռ, հաւատքի վերաբերեալ բոլոր վիճելի հարցերուն մէջ, մենք պիտի շարժինք ըստ իրենց կամքին, այն աստիճան որ Առաքելական Աթոռին հետ յարաբերելու ուրիշ միջոց պիտի չըլլայ:

Տրուած ըլլալով որ մեր միաբանութիւնը հիմնուած էր գլխաւորաբար հռովմէական սուրբ եկեղեցիին հետ միանալու համար, այս նպատակով անիկա առաւ իր անունը՝ կոչուելով «Ունիթոսներու Միաբանութիւն»ը: Ահա թէ ինչո՞ւ մենք յարգանքով և սիրով ընդունեցինք մեր կանոն ու կաղամակերպութիւնները յիշալ հռովմէական եկեղեցիէն, մայրը բոլոր եկեղեցիներու, գլուխը, հիմը և սկիզբը բոլոր կարգ ու

կանոնի, որպէս զի ան միշտ ուղղէ զմեզ իր բարի կամեցողութեան համաձայն: Հետեւաբար, օրէնքի հրահանգներուն համաձայն, մենք պարտինք Տիրաջմով մէկ սիրտ և մէկ հոգի ունենալ, և ալ չն:

Կղեմէս Կալանոս, վերոյիշեալ «Conciliation» գործին մէջ, էջ 513 և 523, զմեզ կ'ապահովցնէ թէ այս նամակը իբր յառաջարան կը ծառայէր Հայաստանի Ունիթոս Եղբայրներու Միաբանութեան Սահմանադրութեանց (Constitutions) Գիրքին: Անիկա միշտ նկատուած է իբրեւ առաջնակարգ վաւերութեամբ մը այս հաստատութեան ծագման պատմութեան մասին: Մեր տեսակէտով, անիկա կը պարունակէ շատ հին մասեր, բայց կ'երևի թէ Յովհաննէս Քանեցիի մահէն հարիւր տարի յետոյ վերակազմուած է, ԺԵ. դարու երկրորդ կիսուն:

Ան ի՞րապէս կը պարունակէ միաբանութեան հիմնադրի ժամանակէն ետքի ժամանակներու տարրեր, կրնամ ըսել նոյնիսկ թէ՝ սկզբնական տարրեր ո՛չ հայերէն, այլ լատիներէն: Անիկա կը յայտնուի արդէն հասցէէն: Նամակը ուղղուած է «առ միաբանեալ եղբարսն» ԺԴ. դարու հին հայկական աղբիւրներու մէջ միաբանութեան անդամները բնաւ չեն կոչուիր «միաբանեալ եղբարք», անոնք անփոփոխ միշտ կը կոչուին «եղբարք միաբանողք»: «Միաբանեալ[ք] = uniti ձեւը լատիներէնէ փոխ առնուած է: Այս ձեւը շատ գործածուեցաւ Եւրոպայի մէջ: Ֆրանսերէնի, ինչպէս իտալերէնի մէջ սովորութիւն է ըսել «միաբանեալ եղբարք» փոխանակ «եղբարք միաբանողք»: Այս կոչումին ծագումը շատ պարզ է. անիկա յստակօրէն կ'երևի ա՛յն վաւերագրերուն մէջ, որոնք Քարոզիչ Եղբայրներու միաբանութեան հաւաքածոյի երկրորդ հատորին մէջ պահուած են: 1356-ին իննովկենոթոս Զ. պապը տակաւին կը խօսի «Fratres de Maiori Armenia, Unitores nuncupati»ի մասին: Բայց «Unitor» ձեւը, «Unitus»ի նման, յոգնակի սեռականի մէջ «Unitorum» [կ'ըլլայ] և այս ձեւն էր մանաւանդ որ կը գործածուէր ընթացիկ

գործածական բանաձևերու մէջ, ինչպէս «կարգ եղբարց միաբանողաց» (ordo fratrum unitorum), եւ այլն: Այս յոգնակի սեռականն է որ Լատիններուն ներչնէց «uniti» ուղղական մը, որ առաջին անգամ ըլլալով կը գտնուի 1374 թուակիր վաւերագիրի մը մէջ: Հայերէնի մէջ այս շփոթութիւնը ի յառաջագունէ դուրս ձգուած է եւ նամակին վերջաւորութեան կը գտնուի «կարգ միաբանողաց» պաշտօնական եւ վաւերական անունին բացատրութիւնը, այսինքն միութեանականներու միաբանութիւն:

Ոչ նուազ կասկածելի ուրիշ բառի նաբանութիւն մըն ալ անոր մէջ կը կայանայ, որ նամակը (Կալ. էջ 521) Յովհաննէս Քանեցիի ըսել կու տայ. «Մեր Ունիթոսներու միաբանութեան նախնադային մեծաւոր ընտրուեցայ (լատիներէնը կ'աւելցնէ. a sociis): Իրականութեան մէջ, Ունիթոսներու միաբանութիւնը բնաւ «նախնադայական» (provinciaux) է՝ ունեցած: Յովհաննէս Քանեցի եւ իր յաջորդները միշտ նկատուած են իբրեւ իրենց միաբանութեան գերագոյն կամ «ընդհանուր» պետերը, եւ իրաւացիօրէն: ԺԴ. եւ նոյնիսկ ԺԵ. դարու հայերէն վաւերագիրներու մէջ անոնք չարունակ «վերախնամող» ախաղոսը կը կրեն: Այս տիպոսը, որ իրենց յատուկ է, լատիներէն վաւերագիրներու մէջ կը փոխարինուի «gubernator»ով եւ միայն անգամ մըն ալ (1423-ին) «magister»ով: ԺԴ. եւ ԺԵ. դարու հայերէն վաւերագիրներու մէջ՝ Ընդհանրականի մէջ գործածուած «գաւառական առաջնորդ» անունին հետքը չգտանք: ԺԵ. դարու երկրորդ կիսուն է միայն, որ Եւրոպայի Դոմինիկեանները՝ Հայաստանի Ունիթոսներուն «կառավարիչները» կը սկսին նկատուի իբրեւ պարզ «գաւառապետ», նման իրենց միաբանութեան «priors provinciales»ներուն:

Նամակի ուրիշ մէկ հատուածին մէջ (Կալ. էջ 517) հեղինակը Արարատ լեռը կը յիշէ, «որուն վրայ, ըստ Հայոց հին (լատ. constantem) աւանդութեան, Նոյի տապանը եկած է հանգչելու»: Տարօրինակ կը թուի թէ Հայ մը, որ Հայոց կը գրէ, այս աւանդութիւնը անոնց տեղե-

կացելու տաղտուկը յանձն է առած: Կարծես Լատին մըն է որ կը խօսի: Եւ ասիկա այնպիսի ձեւով մը, որ կարծես Հայեր չեն ճանչնար «Արարատ լեռ»ը: Անոնք միայն «Այրարատ» կամ «Արարատ» կոչուած հողամասն է որ կը ճանչնան. լեռը՝ զոր Եւրոպացիք այս անունով կոչեցին, հայերէնով միշտ «Մասիս» անունով ծանօթ է:

Ըստ այն խօսքերուն, որոնք իրեն կը վերագրուին այս նամակին մէջ, Յովհաննէս Քանեցի «հաղմէական մայրաքաղաք» գացած պիտի ըլլար (Կալ. էջ 520): Կը հարցուի թէ ի՞նչ կը փնտրէր հոն այդ շրջանին՝ երբ պապական արքունիքը ոչ թէ Հռոմ, այլ Ավինյոն կը գտնուէր: Ամէն պարագայի տակ, Յովհաննէս ԻԲ. պապի հետ ունեցած իր տեսակցութիւնը, որու մասին մեզի կը խօսի Ապարաների Եղբայր Միթիթարի Ունիթոսը (1410), տեղի կրնայ ունեցած ըլլալ Ավինյոնի մէջ միայն:

Միշտ միեւնոյն նամակին մէջ (Կալ. էջ 518) Յովհ. Քանեցի իրեն կը վերագրէ «Եօթը Խորհուրդներու Գիրքին» հայերէն թարգմանութիւնը. այս թարգմանութիւնը Մարաղայի մէջ եղած պիտի ըլլայ, մէկուկէս տարուան բնակութեան միջոցին, ուր Յովհ. կեցաւ, Դոմինիկեան (Բուսթիէի) Բարթոլոմէոս Եպիսկոպոսին մօտ: Բայց այս գիրքին իրական թարգմանիչը Յովհ. Քանեցի չէ, այլ իր անուանակիցը՝ Յովհ. Երզնկացին, վերակոչուած նաեւ Ծործորեցի, ճիշդ ա՛յն՝ որուն ներկայութիւնը Ատառայի ժողովին՝ Ընդհանրականին մէջ յիշուած է (Կալ. էջ 518): Քանեցիի բնակութիւնը Մարաղայի մէջ միայն 1328-1330 տարիներու ընթացքին կըրնայ գրուիլ: Եօթը Խորհուրդներու Գիրքին հայերէն թարգմանութիւնը ընդօրինակուած էր Հոկտեմբեր 1325-ին, Ծործորի Ս. Աստուածամայր վանքին մէջ, եւ ընդօրինակողը մեզի կը վստահեցնէ թէ գիրքը երկու տարի առաջ, միեւնոյն մեծատանին մէջ թարգմանուած էր: Սխալ աւանդութիւնը, ըստ որում Յովհ. Քանեցիի եղած պիտի ըլլար այս գիրքին հայերէնի թարգմանիչը, Բարթոլոմէոս Եպիսկոպոսի մօտ

եղած ատեն, առաջին անգամ կ'երևի լատինական աղբիւրի մը մէջ Ժե. դարուն սկիզբը, «Գրքոյի քաղաքի ծանօթութեան մասին» (Libellus de notitia orbis) անուն գիրքին մէջ. «Ս. Թումասի խորհուրդներու մասին գրած Առաձներու չորրորդ գիրքի թարգմանութիւնը» (et transtulerunt pro tunc quartum librum Sententiarum sancti Thome propter sacramenta), և այլն: Եօթը խորհուրդներու հայերէն գիրքը, արդարեւ, ուրիշ բան մը չէ՝ եթէ ոչ կրճատուած և բաւական ազատ պատշաճեցումը Ս. Թովմաս Աղուինացիի Պետրոս Լոմպարացիի Վճիռներուն (Sentences) չորրորդ գիրքի մեկնութեան: 1929-ին այս գիրքէն մաս մը կրցինք ընդօրինակել Նիկոսիոյ (Կիպրոս) մէջ ա'յն ձեռագիրի վրայէն, որ մեր տրամադրութեան տակ գրուած էր Բարսեղ (?), Սարաճեան հայ Արքեպիսկոպոսին կողմէ, Սոսյ կաթողիկոս ընտրուած 1940-ին և վախճանած նոյն տարին:

Որքան ալ նուազ ուշադրութեամբ քննենք Ընդհանրականին բնագիրը և սակայն պիտի չպակսին ուրիշ մանրամասնութիւններ, որոնք առաւել կամ նուազ կասկածելի կը թուին: Նամակին մէջ, Քոնստիտիոնի «Գիւղաքաղաք» յորջորջուած է, մինչդեռ ԺԴ դարու յիշատակարաններուն մէջ անոր մասին պարզ «Գիւղի» մը պէս կը խօսուի (տեղւոյն դաւառարարաւով «գեղ» կամ «գէօղ»): Մերոնի գիտնականը՝ Եսայի Նչեցի, որ ժամանակակից աղբիւրներու մէջ միշտ «Եսայի» կը կոչուի, հոս «Եիսէյ» անունի տակ կը յայտնուի: Դժուար է ենթադրել թէ Հայ մը կրնայ գրած ըլլալ «հաճեցաւ Տէոսն մերոյ» բացատրութիւնը (Կալ. էջ 517), որ այն տպաւորութիւնը կը թողու թէ յառաջ կու գայ լատիներէն յօռի թարգմանութենէ մը. «հաճելի մեր Տիրոջ» (placuit Domino nostre): Սահմանադրութեանց սկիզբը, ինչպէս որ Ընդհանրականի վերջաւորութեան դրուած է, չի համաձայնիր ա'յն բնագիրին հետ, որ կը կարդացուէր Ունիթոսներու ժամագիրքին մէջ: Նամակին մէջ (Կալ. էջ 520) Բարթողիմէոս Եպիսկոպոսի «վարդապետ» (մագիստրոս)

[գոկտոր կամ ուսուցիչ աստուածաբանութեան] տիպոսը կը արուի: Բայց իր Բարողգիրքի յառաջարան-քարոզին մէջ, զոր կը յաւանք ի մօտոյ հրատարակել, Բարթողիմէոս՝ անձամբ և բացայայտօրէն զմեզ կ'ապահովցնէ թէ՝ ինք այդ տիպոսը չունէր:

Սխալներու ցանկը, ա'յնպէս ինչպէս այս նամակին մէջ ներկայացուցաւ (Կալ. էջ 515-516), մեզ կը թուի թէ փոխ առնուած է այնպիսի ցանկէ մը, որ Ապարաների Ունիթոս Եղբայր Մխիթարի «Ուղղափառաց Գիրքի» 45րդ գլխուն մէջ կը գտնուի (1410): «Կաթողիկոսներու» այս «գրքոյի» իր վերջնական խմբագրութեան բնուէ չէ հասած: Ս. Ղազարի Մխիթարեան հայերու գրադարանին մէջ այս գիրքէն երկու սեւագրութիւն կը գտնուի, զորս կրցայ տեսնել 1932-ին, շնորհիւ Գերյարգելի Հայր Յովհ. Աւգերեան Աբրահօր բարեհաճութեան: Ինչ որ աչքի կը զարնէ այն է որ երկու ցանկերն ալ մէկը միւսէն անկախ չեն կրնար ըլլալ: Տրուած կէտերու շարքը, որ ինքնին բոլորովին ենթադրութեամբ է, միեւնոյնը կրնայ և՛ զած ըլլալ երկու գրութեանց մէջ ալ: Անդիր համաձայնութիւններ չեն պակսիր: Միայն Մխիթարի աւելի լայնօրէն կը քննէ խնդիրը. Ընդհանրականի 19 կէտերուն տեղ՝ ան 49 հատ կու տայ: Կը հարցուի թէ՛ այս պատճառաւ չէ՞ որ Ընդհանրականը՝ ցանկէն անմիջապէս վերջ (Կալ. էջ 517) կը խօսի «այս և դեռ չատ ուրիշ սխալներ»ու մասին: Ընդհանրականի 1-19 թիւերը կէտ առ կէտ կը համապատասխանեն Եղբայր Մխիթարի 1-18 թիւերուն: Ընդհանրականին 12րդ կէտը Եղբայր Մխիթարի մօտ գատ թիւ մը չի կազմեր, բայց կը շօշափէ նոյն խնդիրը բնագիրի թիւ 11ին մէջ, անմիջապէս անոր անդրադառնալու համար թիւ 27ին մէջ՝ սա եղբերով. «ուրիշներ պատարագ կ'ընեն փայտէ, կաւէ կամ ապակիէ ամաններ զործածելով», և այլն: Վերջապէս, այս երկու ցանկերուն միջեւ մէկ տարբերութիւն մը միայն կայ, որ յիշատակութեան արժանի է: Ընդհանրականին թիւ 14ը Մխիթարի թիւ 13ին կը

համապատասխանէ: Ըստ Ընդհանրակա-
նին, Հայեր «երկու պատրիարքներու
կնթակայ են, որոնցմէ մէկը և միւսը
իրբեւ ամենայն Հայոց պատրիարք կը
ստորագրեն»: Անցողակի յիշենք թէ այս
բանաձեւը, որ Հայոց նուիրապետու-
թեան գերագոյն պետին «պատրիարք»
տիտղոսը կու տայ՝ հայերէն չէ: Լատի-
ներէն է: Հայ մը Հայերու գրած տառն
պիտի չըսեր երբեք. «ամենայն Հայոց
պատրիարք», այլ «ամենայն Հայոց կա-
թողիկոս», ինչպէս յիշուի կ'ըսէ եղ-
բայր Մխիթարիչ՝ համապատասխան հա-
տուածին մէջ: Այսուհանդերձ, ըստ վերջ-
նայն, Հայեր երկու չէ՝ այլ երեք «կա-
թողիկոսք» ունին: Եւ ասիկա կը համա-
պատասխանէ Յովհ. Քանկեցիի ժամանա-
կակից կաթողիկ Հայերու խօսելու ձեւին,
հայ Քրիստոսեան եղ. Դանիէլ Դաւ-
րիթեցիի «Պատասխան»ին (Responsio)
(1341) և 1342-ի հայ ժողովի վճիռնե-
րուն (actes): Կարելի՞ է պատճառ մը
գտնել, ըստ որում Ընդհանրականը եր-
կու նուիրապետական մեծաւորներու մա-
սին միայն խօսի՝ եղբայր Մխիթարիչի
երեքին տեղ: Կը կարծենք թէ այո՛, և
ասիկա միեւնոյն տառն կրնայ թելա-
գրել լուսարանութիւն մը Ընդհանրա-
կանի վերակազմութեան մօտաւոր թուա-
կանի մասին: ԺՆ. դարու կէսէն քիչ
վերջ, կարճ ժամանակամիջոց մը եղաւ,
երբ արեւելեան Հայաստանի մէջ երկու
կաթողիկոսներու մասին կարելի էր խօ-
սիլ: 1461-1464-ին էր այս, երբ Աղթա-
մարի Զաքարիա Գ. կաթողիկոսը միա-
ժամանակ էջմիածնայ Աթուր կը գրա-
ւէր:

*
* *

Հայր Կղեմէս Կալանոս մեզ կ'ապա-
հովցնէ թէ այս շրջաբերական նամակը
ընդօրինակած է Նախիջևան նահանգի
Դամինիկեաններու մօտ, ձեռագիրի մը
վրայէն, որ կը պարունակէր Ս. Օգոս-
տինոսի կանոնին հայերէն թարգմանու-
թիւնը և Քարողիչ եղբայրներու Սահ-
մանագրութիւնները: Կրնանք բոլոր-
վին իրեն վստահիլ: Բիւր Պետրք աս-
պետը կը հաստատէ թէ այս նամակին
ընդգիրը Հայաստանի մէջ կարգադրած է,

Հայր Կալանոսի հրատարակութեան ծա-
նոթանալէ առաջ, 1626-ին, Concilia-
lio-ի հրատարակութենէն 24 տարի ա-
ռաջ, հայ ոչ-միացեալ (non uniate) եպի-
սկոս մը, Եսայի անունով, արտասպա-
մը ըրած է անկէ՝ որ մեզի հասած է
Թիֆլիսի Ներսիսեան Դպրոցի հաւաքա-
ծային թիւ 12 ձեռագիրին մէջ:

Ընդհանրականի շատ հին հատուած
մը վաւերական է ընդգիրի մը միջոցաւ,
որ առաջին անգամ արեւելեան ժողովին
կը թուի ըլլալ, notitia orbisի Libel-
lusով, զոր մենք վերեւ յիշատակեցինք
և զոր գնելու է ԺՆ. դարու առաջին
տարիներուն: Ըստ Dr. A. Kernի հրա-
տարակած արտասպաւմներուն, ա՛յս է
ընդգիրը.

«Անկէ (Բարքողիսէոս Եպիսկոպոսէ)
սեղեկացած ըլլալով [Յովհ. Քանկեցի եւ
դէպի Մարաղա իրեն ընկերացող եղ-
բայները] կարողիկ հաւասքի մասին եւ
անոնցմէ, որոնք Պետրոսի Աթոռէն դր-
կուած էին՝ իր եղբայրներու մխիթա-
րութեան համար, ուր կ'ըսուի. Եւ դու
երբեմն դարձցիս եւ հաստատեցիս զեղ-
բայս քո, ինչպէս նախօրօք, եւ այլն»
(Informati ab ipso de fide catholica
et quod erant missi a sede Petri ad
confortandum fratres suos, ubi dici-
tur: et tu ali quando conversus con-
firma fratres tuos, ut in prologo, etc.):
Սա բառերը «ut in prologo» կը պատ-
շածին հին Ունիթուներու սահմանա-
գրութեանց նախարանին, այսինքն՝ մեր
Ընդհանրականին. տե՛ս Կալանոս, էջ
517. «Ապա, մեր Տէր Յիսուս Քրիս-
տոս, Պետրոսի ուղղուած իր խօսքե-
րով — Եւ դու երբեմն դարձցիս և հա-
տատուեցիս զեղբայրս քո — հաճեցաւ ներ-
շնչել Հռովմի սուրբ պատրիարքը քա-
րողիչներ զրկելու բոլոր հերձուածող ժո-
ղովուրդներու, զանոնք Քրիստոսի ճշ-
մարիտ հաւատքին բերելու համար, որ
վստահուած էր գերերջանիկ Պետրոսի և
իր յաջորդներուն»:

Նշաններ չեն պակսիր, որոնք ցոյց
տալ կը թուին թէ այս Ընդհանրակա-
նին մէջ հին մասեր կան: Հայերէնի մէջ
«Jean» անունի սովորական ձեւը «Յով-
հաննէս» է: Յովհ. Քանկեցին Ընդհանրա-

կանին մէջ «Յովհաննէս» չի կոչուիր, այլ «Յովհան», և ասիկա լրիւ կը համաձայնի Քառայի վանքին հինաւուրց յիշատակարաններու մէջ գտնուած իր անունի ձեւին, Դատաստանաց Գիրքին (1331), Fr. Jean de Swinefordի երեք ճանկերուն (1337), Քառայի Խորհրդատւորին (1337), «Logica Velus»ին (1344), «Livre Albert»ին (1344), Ս. Թովմաս Ազուհի-նացիի Somme Théologiqueի երրորդ Բաժինի առաջին հատորին (1344), միւսին զարծի երկրորդ հատորին հետ (1347, հոս. Եղբայր Յովհան), և այլն: Ընդհանրականին մէջ, Յովհ. Քառացի, ի՛ր նախաձեռնութեամբ և ո՛չ թէ Եսայի վարդապետի հրամանով և կամ խնդրանքով է՝ որ Գոմինիկեան քարոզիչներու հետ հաղորդակցութեան մէջ կը մտնէ և բախտի բերումով Մարաղա կը հասնի, ուր Բարթողիմէոս Եպիսկոպոսի կը հանդիպի: Այս թարգմանութիւնը ճիշդն ըլլալու բախտը ունի: Աւանդութիւնը, ըստ սրում Լատիններու հետ շփումը մեծ ուսուցիչ՝ Եսայիի կողմէ անձամբ զբոլումը ըլլայ, մեզի շինծու կը թուի: Եսայիի Տէր Մատթէոսի ուղղած նամակը, գրուած 1330-ին կամ քիչ մը յետոյ, և Քարողգիրքի յիշատակարանը (1331) այդ մասին ամենափոքր ակնարկութիւնն իսկ չեն ընկեր: Ընդհանրակալը, ԺՆ. զարու սկիզբը զայն կը գտնենք notitia orbisի Libellusին մէջ, և աւելի ընդլայնուած ձեւով մը Ունիթոն Եղբայր Միթարիչի կաթողիկոսութեան Գրքոյկին մէջ: Զայն կը գտնենք նաեւ Կալանոսի 30րդ գլխուն՝ պատմական նկարագրութեան մէջ, որ Ընդհանրական նամակէն առաջ գրուած է: Սոյն նամակը հայերէնէ լատիններէնի թարգմանած ատեն, Կալանոս ինքնաբերաբար զգաց թէ պատմութիւնը՝ այնպէս ինչպէս ինք տեսած էր քանի մը էջ առաջ (էջ 509-510), լաւ չէր համաձայնեալ նամակի ըսածին հետ: Լաւ կամ գէշ համաձայնութիւն մը վերահաստատուելու համար՝ անիկա ինքզինքին թոյլ տուած էր թարգմանելու (էջ 518) «Արդ պատահեցաւ ինձ երթալ ի քաղաքն Մարաղա» (accidit porro ut veniens de industria in civitatem Maraga), և այլն: Ետքի ա-

ւանդութիւնը, որ Յովհ. Քառացին գէպի Մարաղա ճամբու կը դնէ Եսայի ուսուցիչին հրամանով կամ խնդրանքով, կը յենու այն անվիճելի իրողութեան վրայ՝ թէ Ունիթոններու հիմնադիրը Գայլաձորի նշանաւոր գիտնականին աշակերտը եղած է: Ասոր թուականը կարելի է վերացնել մինչեւ Միաբանողներու և Յովհաննէս Որոտնեցիի դպրոցին միջեւ եղած պայքարը, երբ վերջինս ալ վարդապետական դաւադանը Եսայիէ առած ըլլալուն համար կը պարծենար և իր ուսուցման մէջ կը հետամէր Գայլաձորի դպրոցին իսկական աւանդութիւնը ներկայացնել:

Ընդհանրականի ուրիշ մէկ կարեւոր մասն ալ՝ որ վաւերականութեան հրաշալի մէկ ապացոյցն է անոր, 1330-ին Քառայի ժողովին մասնակցող հայ վարդապետներու ցանկն է (Կալ. էջ 519): Ընդդէմ թէ մանրամասնութեանց մէջ չառ սխալներ կան: Այս սխալները մասամբ կրնան ուղղուիլ Ներսեսեան վարժարանի թիւ 12 ձեռագիրին մէջ պահուած արտատպումին օգնութեամբ: Նախ նկատի առնենք որ համագումարին պատմականութիւնը ըստովին հաստատուած է այդ ժամանակի չառ մը հայերէն վաւերագրերու միջոցաւ. [այսինքն] Ներսէս Տարօնացիի Աստուածաշունչի յիշատակարանին (1330), ինչպէս նաեւ Քարողգիրքի (1331), արձակ մեծ յիշատակարանին (1331 և հետագայ տարիներ) և չափաւոր [տաղաչափեալ] յիշատակարանին (1337) միջոցաւ: Առաջին վարդապետը՝ Մարգարէ, մեզի յայտնուած է ո՛չ միայն Տարօնացիի Աստուածաշունչի յիշատակարանով, այլ և 1338 թուակիր ուրիշ յիշատակարանով մը: Կալանոսի Յանկին երկրորդ վարդապետը «Քառա գիւղէն Յակոբ» անունը կը կրէ: Յայտնի է թէ այս սրահումը այս ձեւի տակ հաղորդողը, պէտք է մտածած ըլլայ երեւելի «Թարգմանիչ», «Թարգման» կոչուած՝ Յակոբոս Քառացիի մասին: Բայց ասոր մասին չէ որ կը խօսուի: Կը թուի թէ «Թարգման» վարդապետական աստիճան ստացաւ միայն 1331-ին, Քարողիչ Եղբայրներու միաբանութեան մտած տա-

րին իսկ: իսկ Քոնստյի փոխարէն, Ներսիսեանն ձեռագիրները Յակոբի իր-րեւ ծննդավայր կու տան Գառնին (Մաղաղի նահանգին մէջ): Հինդե-րսրդ վարդապետը, Բասենի Սիմէօն (Կալանոս՝ ի Բասեն գեղջէ), այլուք քաջ ծանօթ է: 1333-ին (կամ 1338?) անիկա Սեբաստիոյ (Սվադ) արքեպիսկոպոսի աստիճանին բարձրացաւ: Ան «Dominus Simeon Sebastiensis»-ն է, որ 1342-ի Սոսյ ժողովին ներկայ հայ արքեպիսկոպոսներու մէջ վերջին տեղը կը գրաւէ: Վախճանեցաւ 1369-ին: Վեցերորդ վարդապետը, Ներսէս, ծանօթ է իր աստուածաշունչին միջոցաւ: Կալանոսի բնագիրին ցոյց տուածին համաձայն՝ անիկա ծագումով կիլիկեցի չէր (ի Տարսոն դաւառէ), այլ՝ Տարօնի շրջանէն՝ արեւելեան Հայաստանի վառայ լիճին արեւմտեան կողմը: Կալանոսի ցանկը եօթներորդ կարգին երկու վարդապետներ կը յիշէ՝ Արտազ գաւառէն: Նախ և առաջ ասիկա հիմնովին ճիշդ է, որովհետեւ Արտազ (Սուրբ Թադէոս) այն տան թեմն էր Զաքարիա Մործորեցի Արքեպիսկոպոսի, որ հռովմէական միութեան մեծ պաշտպանն էր արեւելեան Հայաստանի մէջ: Երկուքէն մէկը՝ շատ բնդհանրացած «Առաքեալ» անունը կը կրէ: Միւսը հայերէն բնագիրին մէջ «Լալ» կը կոչուի՝ իսկ Կալանոսի լատիններէն բնագիրին մէջ՝ «Էալ», որ յառաջ կու գայ լատիներէ կրճատուած անունի մը սխալ ընթերցումէն: Ներսիսեանն ձեռագիրի համաձայն՝ այս վարդապետին ճշգրիտ անունը «Խարայէլ» էր: Այս անունով վանական մը, որ Արտազի Ս. Թադէոսի միաբանութեան կը պատկանէր, 1321 Նոյեմբերի 22-ին Յովհաննէս ԻԲ. ի նամակը ստացողներու մէջ կ'երեւի: Վերջացնելու համար կարելի է ընդունիլ վերջին նկատողութիւն մըն ալ թէ՛ այս վարդապետներէն շատեր՝ վերջը հպիս-

կոպոսական աստիճանին բարձրացան, Սեբաստիոյ արքեպիսկոպոսը ըլլալով միակը, զոր մենք այլուստ կը ճանչնանք:

Շատ հաւանական է նաեւ, այն ինչ որ Ընդհանրականի մէջ ըսուած է (Կալ. էջ 519-520) այն մեծ անդրադարձումի մասին, զոր Քոնստյի համադուծարը սկիզբէն իսկ պէտք է յառաջ բերած ըլլայ: Առանց խօսելու Ունիթու եղբայր Միթարիչի ըրած պատմութեան մասին, որուն թարգմանութիւնը կը յուսանք ի մօտոյ հրատարակել, բոլորովին ժամանակակից փաստ մը ունինք այդ մասին Նսայի վարդապետին Տէր Մատթէոսի զրկած նամակին մէջ: Վերջապէս վերառնենք բացարձակապէս վաւերական այն երեւոյթը, որով Ընդհանրականը կատարելապէս Քարոզիչ եղբայրներու և արեւելեան Հայաստանի Ունիթոսներուն միջեւ եղած յարաբերութեանց մասին կը խօսի (Կալ. էջ 522). այս բոլորը առատ հաստատութիւն կը գտնեն 1331-1347 շրջանին Քոնստյի դպրոցէն ելած գրութեանց յիշատակարաններուն մէջ:

Եւ այսպէս, վերջապէս՝ հակառակ մեր կազմած վերապահումներուն, Ունիթոսներու Միաբանութեան հիմնադիր՝ Յովհաննէս Քոնսեցիի նշանաւոր Ընդհանրական նամակը, թէ՛ իսկ սրբագրուած ԺԵ. դարուն, պատմական որոշ արժէք մը կը ներկայացնէ իր դպրոցի ծագման պատմութեան մասին(*):

Թարգմանեց՝

ԳՆԷԼ Մ. ՎԱՐԴԱՊԵՏ

(*) Համեմատելի է եւ լրացուցիչ տեղեկութիւններ կարելի է ստանալ Գարեգին Արքեպ. Յովսէփեանի ԽԱՂՐԱԿԵԱՆՔ ԵՒ ՊՈՌՇԵԱՆՔ Բ. երկէն (Եր. 256-267):

ԽՄԲ.

ՄԵԾԱԳՈՐԾ ՍԻՄԷՈՆ ԵՐԵՒԱՆՑԻՆ

Սիմէոն Երեւանցին ծնունդ է Երեւանում, ուստի և կոչւում է «Երեւանցի»։ Նա ազնիւ տանից է եղել և ունեւոր ընտանիքից։ Նրա հօր անունը կարապետ է եղել, մօրը՝ Գոյիանէ, որոնք, բացի Սիմէոնից, ունեցել են ա՛յլ ևս երեք որդի՝ Մելիքսեդեկ, Յարութիւն և Ղազար։ Նրա ծննդեան թիւը մեզ ստուգապէս յայտնի է, բայց կարելի է կարծել, որ նա հաւանորէն ծնունդ էր 1710—14-ին, որովհետեւ Մշեցի Աբրահամ կաթողիկոսի օրերով նա «յարբուհն հասակի» հասած աղայ է եղել և էջմիածնի յայտնի միաբան Աստապատցի Արքեպիսկոպոս Աբրահամը նրա «ընկերակիցն» և դասընկերն է եղել։ Առաջինը կաթողիկոս է եղել 1710—5 թուերին, երկրորդը ծնունդ է եղել 1712 թուին։

Նա իր ուսումն ասացել է էջմիածնի Ժառանգաւորաց դպրոցում, որ այն ժամանակները կոչուել է «Ուսման Ակադեմիա», որի ուսման ընթացքն աւարտելուց յետոյ, կարգուել է նա՛յն դպրոցում ուսուցիչ և կոչուել է «Սերտող Երեւանցի Սիմէոն» կամ «Տիրացու Սիմէոն»։ Ժամանակակից միաբանները նրա մասին պատմում են եղել, թէ նա իր ուսման առաջին ժամանակները ըթամիա է եղել, անդադրում սերտում է եղել, բայց չի կարողանում միտքը պահել և դասերի համարը տալ, այնպէս որ ամէնքն յուսահատուել են և կամեցել են հանել նրան դպրոցից և վանքում մի ուրիշ բանի դնել։ Ինքն Սիմէոնը շատ տանջուել, չարչարուել է և ամէն օր Ս. Իջման սեղանի առաջ չուքել, աղօթել և խնդրել է ամէնօրհնեալ կուսին միջնորդ հանդիսանալ Միածնի առաջ, կա՛մ «զոգի աղայիս ազիտի առնուլ, կա՛մ զոգի իմաստութեան տալ»։ Ասում են, որ մի հրաշալի տեսիլքով վերափոխման

տօնի օրը կոյսը երեւելով նրան, ոսկի բաժակով մի սպիտակ հիւթ է տալիս նրան և ասում. «Ա՛ռ, որդեակ, զայդ բաժակ և ա՛րբ և մի՛ յուսահատիր, զի յուսով անմահութեան լցար»։ Եւ նա կիսամեռ ընկնում է գետնին։ Լուսարարը գետնից վեր է կացնում նրան, և այնուհետեւ նա առաջին աշակերան է դառնում ուսման և վարդապետութեան մէջ։ Այսպէս են պատմել դարուս սկզբին Սիմէոնի մանկութեան ընկերները։

Նա այնքան առաջադէմ է ընում Աստուածաշնչի գիտութեան մէջ, որ զարմացնում է թէ՛ մերձաւորներին, թէ՛ հեռաւորներին, որոնք լսել են նրա համբաւը։ Պսլսի Բաղեչցի Յովհաննէս Պատրիարքը հեռուից լսած լինելով նրա սրամտութեան և գիտութեան մասին, նրա հեղ ու խոնարհ ընտելութեան մասին, ցանկացել է նրան տանել իր մօտ, ուստի և խնդրել է կարնոյ Առաջնորդ «Ահագին» կոչուած Սահակ վարդապետին, որ, մօտիկութեան պատճառով, յաճախ գնում—գալիս էր վանք, որ նա համոզէ նրան, նրա սիրաւ հալացնէ էջմիածնից և ուղարկէ նրան իր մօտ Պսլիս և Սահակը փորձ է անում, բայց չի յաջողում։ Ժամանակի կաթողիկոս յիշեալ Մշեցին, երբ իմացել է այդ, շատ զայրացել է և վերաւորուած սրտով յանդիմանել է Սահակին, ասելով. «Շա՞տ համարեցիք մի աղայ Ս. Աթուռի համար, որ նրան էլ ուղղւած էք հեռացնել այստեղից»։

Ուսուցիչ Սիմէոնը, որ ժամանակի հոգեւորականների մէջ փայլել է իր բացառիկ քանքարով, որ վարժ է եղել թէ՛ հոգեւոր գիտութիւնների և թէ՛ հայ գրոց լեզուի գիտութեան և շարագրութեան, երաժշտութեան, տրամաբանութեան և բնութագրութեան, ունեցել է շատ նշանաւոր աշակերտներ — Իսահակ

և Մինաս, աստուածաբանութեան մի զոյգ ամուլներ, Յովսէփ Արղուսթեան, Ռուսաստանի յայտնի նուիրակ և առաջնորդը, Փիլիպպոս, Հնդկաստանի նուիրակ և Ղազնկիանոս գրադիր եպիսկոպոսները, Յովհաննէս Վարդապետ, Գանիէլ և Գաւիթ կաթողիկոսները, Գալուստ եպիսկոպոս Զուգալեցին, Մարտիրոս Վարդապետ Կեսարացին, Թադէոս և Գրիգոր Օշականցի սարկաւազները, և այլն:

Տիրացու Սիմէոնի ուսուցչութիւնը տեւում է մինչև Ղաղար Զաճկեցու կաթողիկոսութիւնը (1738)։ Զաճկեցու, որ Զուգալեցի Յարութիւն Վարդապետին ուղարկում է նուիրակութեան պաշտօնով Բայազետ, տալով նրան սպասուսը և զործակից տիրացու Սիմէոնին։ Այգաւոյ նա առաջին անգամ ցոյց է տալիս նուիրակութեան պաշտօն կատարելու շնորհ և նամանաւանդ քարոզելու ընդունակութիւն, որովհետև ինքը Զուգալեցի վարդապետը, թերի ուսման տէր լինելով, ամէն բան յանձնում է եղել անել նրան, որի համար և բերել էր նրան իր հետ «Երբեւ բերան»։ Նուիրակութեան երեք տարին լրացնելուց յետոյ, Յարութիւն Վարդապետը վերադառնում է էջմիածին, որակ և, իբրեւ վարձատրութիւն, ձեռնադրում է Սիմէոնին սարկաւազ:

Այգաւոյ, էջմիածնում, Զուգալեցին վերստին պատուէր է ստանում կաթողիկոսից նոյն նուիրակութեան պաշտօնով Հնդկաստան գնալ, տանելով իր հետ ոչ Սիմէոնին, այլ մի ուրիշին։ Բայց վարդապետը հրաժարւում է գնալ, և թէ չտան Սիմէոնին, կաթողիկոսը զայրանում է և ասում նրան. «Հետք մի աւելի բարեւու և զեղեցիկ մարդ տար. էն քէօսան ի՞նչ է, որ Հնդկաստան տանես»։ Կաթողիկոսը իմացած չի լինում, որ վարդապետն ինքը բերան չունենալով, բերան է տանում, ինչպէս արել էր Բայազետ գնալիս, և կաթողիկոսը ստիպւած է լինում թոյլ տալ:

Երբ նրանք հասնում են Մազրաս, ժողովուրդն ուրախացած, խնդրում է իրենց մխիթարելու համար, մի ձեռնադրութեան հանդէս կատարելու վարդա-

պետը խոստանում է նրանց խնդիրքը կատարել և իրաւագրի տօնին իր սարկաւազին արեւոյ ձեռնադրել: Ժողովուրդը ցնծութեան մէջ է լինում, որ իրենց կեանքում, գննէ, մի այգալիսի մեծ հագեւոր հանդէս պիտի տեսած լինի: Բայց այս բոլորը զուր և վարկաբարդի է լինում, որովհետև վարդապետն իր սպասուսներին հետ Հնդկաստան մուտք գործելուց ութ օր անցնելուց յետոյ, Ուրբաթ օրն, անակնկալ մահանում է, ժողովրդի կարծիքով, թուեաւորւած լինելով տեղական քահանաների ձեռքով. քահանաների, որոնք մտածելով, որ վարդապետը ձեռնադրութեան հանդէսից մեծ նուէր պիտի ստացած լինի, իսկ ինքեանք զրկւած պիտի մնան և կամոյց:

Սիմէոն սարկաւազը շուարած է մնում, թէ ի՞նչ պիտի անի, բայց ժողովուրդն այդ քանի օրերի ընթացքում լսած լինելով նրա հագեւունք քարոզչութիւնը, քաղցր և մեղմ վարկցողութիւնը, խնդրում է, որ նա ինքը մինակ չաւանակի վարդապետի կիսատ թողած նուիրակութեան զործը, բայց նա պատասխանում է, թէ հայրապետից իրաւունք ստացած չէ: Նրանք խոստանում են նրա համար կաթողիկոսից կոնգակ բերել տալ, և նա տեղի տալով նրանց թախանձանքին, շարունակում է զործը: Եւ երկու տարուց յետոյ, երբ արդէն աւարտելու վրայ է եղել զործը, ստացուել է թոյլատուութիւնը մի գահութեան թղթի հետ միասին:

Ժողովուրդն այնքան սիրել է Սիմէոնին, այնքան դո՛ւ է եղել, որ առատ նուէրներով լիացրել է նրան, յաճախ կնքահայրութեան հրաւիրելով և առատ նուէրներ տալով: Նոր սանամայրերից մէկը, օրինակ Մարթա խաթունը, ընծայել է նրան 12 շաբ մարգարիտ սիւսեռից մեծ հատիկներ, իւրաքանչիւր վից թիւ միասին և տուեալէն ազամանդ, զմբուխ տկներով խաչածեւ հիւսուած, որ ձեւացնում է եղել մի զոյգ թեւնոց, որպէս զի պատարագի ժամանակ հաղնի բազկաւորներին վրայ: Բայց ամենից աւելի սիրել է նրան տեղի իշխաններից մէկը, Գրիգոր աղա

Միքայելեան կողմնակցանց Ձաքիկեցիներ, որ բազմաթիւ ընծաներով չչափաւորուած, պարտաւարկեցել է նրան, ասելով. «Պարտական լիցիս, եթէ ի կաթողիկոսութեան գերկուս գայնալիս յիշատակս ոչ հաստատուցես իմ ծախուք, որոց նման ոչ իցէ եղևալ անդ, և յարտաւարար ի դարձ արկցես»։ Սարկաւազքը պատասխանում է նրան, թէ այդ նրա կողմից մի ծաղրանք է համարում, քանի որ ինքը դեռ մի համեստ վերջին սպասաւորն՝ և աւելածու Ս. Էջմիածնի, անարժան եպիսկոպոսութեան և կաթողիկոսութեան։ Իշխանը մարդարէտաբար պատասխանում է, թէ ինքը տեսնում է նրա մէջ կաթողիկոսութեան արժանի նշաններ, սւտի, երբ Տիրոջ ընտրութեամբ, իր խօսքը կատարելի, թո՛ղ չզլանայ նրա խնդիրն ու կոտկը։ Յայտնի է, որ հետագայում նրա առածը իրագործուել է նոյնիսկ նրա կենդանութեամբ։

Երևք ու կէս տարի մնալուց և իր նուիրակութեան պաշտօնը յաջողութեամբ աւարտելուց յետոյ, նա Զուգայի վրայով վերադառնում է։ Բայց դեռ չհասած Էջմիածին, ճանապարհին պատուէր է ստանում կաթողիկոսից թաւրիգում բոլոր նուէրները, թէ՛ Էջմիածնիներ և թէ իր սուգահականը, յանձնել իր եղբորը՝ Տէր Յովսէփին, որ նա ճիշտիւ կատարում է և դատարկաձեւն հասնում է վանք և մատուցանում կաթողիկոսին իր կատարածի և ստացածի ճիշտ դրաւոր հաշիւը։ Այդտեղ Էջմիածնում նրա յետեւից հասնում է կաթողիկոսի ձեռքը մի բազմակնիք ստորագրութիւններով շնորհակալութեան թուղթ, «գովաւարահաւան, խիտ, ստամբակ» Զուգայեցիներից իրենց խնդիրքն կատարածի մասին — Սիմէոն Սարկաւազքին նուիրակ կարգած լինելու վերաբերմամբ։ Նրանք նոյնպէս խնդրում են անյապաղ արեւոյ ձեռնադրել նրան և վարդապետական կոչումն ստալով, վերադարձնել Հեղկաստան՝ նուիրակութեան պաշտօնով։ Ահա այդ խնդիրքի հետեւանքով և բոլոր նուէրները իր եղբորը յանձնելու համար, Ղազար Զահկեցին սիրով և յարգանքով ընդունում

է նրան և ինքն իր ձեռքով ձեռնադրում արեւոյ և վարդապետական կոչումն ստալիս 1747 թուին, բայց այլևս Հեղկաստան չի ուղարկում։

Զահկեցին նոյն թուին էլ իր խոստարարութեան հետեւանքով և չվայելելով երեւանի մելիքների և միաբանութեան համակրանքը, խոյս է տալիս կարին, որտեղից սակայն չուտով վերադառնում է, բայց աքսորւում է Սեւան։ Առաջարկւում է միաբանութեան նոր կաթողիկոս ընտրել, և ընտրւում է Պետրոս Քիւթուրը 1748 թուին։ Այդ ժամանակ Ղազար Զահկեցին իր բարեկամների օգնութեան շնորհիւ և Պարոնից Իբրահիմ շահի հաճութեամբ Սեւանից ազատուելով, վերադառնում է Էջմիածին, և Սիմէոն վարդապետ երեւանցու համար վտանգաւոր է դառնում։ Նա վախճանալով Զահկեցու վրէժխնդրութիւնից, որովհետեւ նոր կաթողիկոսի ընտրութեան բոլոր թղթերը նա՛ էր գրել, իր ուսուցիչ Յակոբ Շամախեցու և միաբանութեան խորհրդով Պետրոս կաթողիկոսից հրաման առնելով, երեսուղէմ ուխտ է դնում։ Զահկեցին դալիս է Էջմիածին, որսնում է Սիմէոնին և շարունակ կրկնում է. «Քէօտ Սիմէոն, եթէ քեզ բռնեմ, երկու մատդ կը կարեմ, որովհետեւ դա՛ւ ևս բոլոր թղթերը գրել։ Իսկ քեզ կը խնայեմ, որովհետեւ քո գիտութիւնն անհամեմատ է»։ Նրան բռնելու համար նա սուրհանդակ է ուղարկում կարնոյ բեկչի մօտ, ընծաներ խոստանալով, որ նա Սիմէոնին բռնէ, Էջմիածին ուղարկէ։ Բայց այդ ժամանակ Սիմէոնն արդէն հասել էր Կ. Պոլիս և մեծ ընդունելութեան արժանացել բոլորից, մանաւանդ Ակնեցի եպոսոսի կողմից։ Զահկեցին երբ այդ մասին լսում է, դիմում է իր բարեկամների օգնութեան՝ Պոլիս, բայց եպոսոս իշխանի վախից ո՛չ ոք չի կարողանում դիպչել նրան։ Ինքը Սիմէոնն է գրում կաթողիկոսին, թէ իր հեռանալու պատճառն այն է, որ ինքն տկանատես է եղել միաբանութեան նրա երեսից քաջածգրկանքներին, չհշտելով և այն, որ նա չի քաջուել գրկել և իրեն օրական տալուստից։

Ի՞նչ էր անում Սիմէոն վարդապետը Պոլսում: Նա այդտեղ պարապ, ձեռքերը ծալած նստած էի եղել, այլ Պալատու թաղում հասակաւոր աշակերտներ հաւաքած, Հրեշտակապետաց եկեղեցու քարախցում դասաւանդում է եղել «Պարփիւրի հինգ ձայնը, սովորեցնելով նրա ընտրանք Դաւթի վերլուծութեան հետ միասին հարուստ և ընդարձակ սփռում»: Այդ եղել է 1752 թուին, երբ Եազուր աղան իր ընտանիքով ուխտ զնալիս է եղել Երուսաղէմ և նրան էլ հետն է տարել: Վարդապետի համբաւը դրանից առաջ է հասած եղել աշխուղ, և Յակոբ Նալեան Պատրիարքը վաղուց է ցանկացած եղել նրան տեսնել: Երուսաղէմի Ս. Յակոբ վանքը լիքն է եղել ուխտաւորներով: Միաբանների մէջ շատ են եղել շնորհալի վարդապետներ, որոնք բոլորն էլ շնորհալի քարոզիչներ են եղել: Սիմէոն վարդապետն վառուել է քարոզ խօսելու ցանկութեամբ: Նա խնդրել է Եազուր աղային տանել այդ մասին պատրիարքին: Նա զարմացած, պատասխանել է, մի՞թէ նա կարող էր այդքան շնորհալի հոգեւորականների առաջ քարոզ խօսել. նա պատասխանել է. «Այդ պատկառելի արհիներն իրենց տկն ու մարդարիտներն են ի վաճառ հանում, թող մի օր էլ ես իմ ցորենը և գինին վաճառեմ»: Եազուրի միջնորդութեամբ թոյլտուութիւնն ստացւում է, և, երբ Սիմէոնը բերանը բաց է անում խօսելու, զեռ մի երկու խօսք հասած, պատրիարքը սքանչացած, ընդհատում է նրան հարցմունքով. «Չլինի՞ թէ Բէօսոս Սիմէոնը դու ես, իմ ցանկացածը և սիրելին»: Եւ հաւատարմանալուց յետոյ, վաթաթուելով նրան, տալիս է նրան իր փիլոսոփայական և դաւադանքը և տնում. «Դու առաւել՝ արժանի ես դրանց, քան շատ եպիսկոպոսներ»:

Պատմում են, որ մի օր մի խումբ ուխտաւորներ մերձակայ ուխտատեղին ուխտ զնալիս, խնդրել են պատրիարքին տալ իրենց մի քարոզիչ վարդապետ, և նա առաջարկել է Սիմէոնին, որ իր արտաքին տեսքով «զոյ՛» էր. իսկ ուխտաւորները խնդրել են Մովսէսին,

որ մի յաղթանդամ մեծ մօրուքով մաշտ մարդ է եղել, բայց ուսման կողմից թերի և պակասաւոր, կարծելով, որ արտաքինին համապատասխան կը լինի և ներքինը: Պատրիարքը պատասխանել է.

Քարոզ կ'ուզէք Բէօսէս,

Մօրուք կ'ուզէք Մովսէս:

Նոյն 1752 թուին Սիմէոն վարդապետը Եազուր աղայի և Նալեան Յակոբ Պատրիարքի հետ միասին Երուսաղէմից վերադարձել է Կ. Պոլիս և Սիմէոնը մնացել այդտեղ նուիրակութեան պաշտօնով Մինաս Ակնեցու /1751-53/, «Ղաւրաղաշ» կոչուած Ալեքսանդր Բիւզանդացու /1754-63/ կաթողիկոսների օրերով: Թէ՛ երբ է նա եպիսկոպոս ձեռնադրուել, դժուար է ստուգութեամբ որոշել: Մենք միայն հաստատ կարող ենք տեսնել, որ նա 1752 թուին վարդապետ է եղել, իսկ 1759 թուին արդէն ձեռնադրուած է եղել եպիսկոպոս, որովհետեւ եթէ 1759 թուին նա եպիսկոպոս չլինէր, չէր կարող իր գասընկեր Զմիւռնիոյ առաջնորդ Աստապատցի Աբրահամ վարդապետի հետ արած լինել ա'յն, ինչ որ արած է եղել: Դրանք երկուսն են եղել, որ 1759 թուին կաթողիկոսութեան ընտրութեան նոր ժողով են գումարել Կ. Պոլսում, զահընկէց արել Սահակ Ահագնին և յաջոյցներ իրենց սեռուցիչ Յակոբ Ե. Շամախեցու ընտրութիւնը: Սիմէոնի և Աբրահամ Աստապատցու այդ Ժամանակ վարդապետ կոչուելու հանգամանքը չպէտք է մեզ մոլորեցնի, որովհետեւ մեղանում սովորութիւն է եղել եպիսկոպոսներին էլ երբեմն վարդապետ կոչել: Իսկ ինչ վերաբերւում է Սահակ «Ահագն»ի զահընկէցութեան հանգամանքին, այդ բոլոր ամենայնի արդարացի տկա է եղել մեր եկեղեցական օրէնքների տեսակետից, որովհետեւ, դա ընտրուած լինելով կաթողիկոս, մի տարի մնացել է Պոլսում, իսկ երեք տարին կարճոյ Մուսուրեկան գիւղի Ս. Լուսաւորիչ և Հնձուց գիւղի կարմիր վանքերում, չի կամեցել վերադառնալ Մայր Աթոռ և օծուել:

Սիմէոն Երեւանցին իր նուիրակութեան պաշտօնը Կ. Պոլսում կատարել է

իրեն յատուկ ժրութեամբ և հոգացողութեամբ: Նա անձանձիր քարոզել է թէ՛ Պոլսում և թէ՛ շրջակայ տեղերում և մի որոշ ժամանակ էլ Ջովհաննիսյի առաջնորդութեանը փոխանորդի պաշտօն վարել և այգտեղ էլ, ինչպէս միւս տեղերում, իր հմայիչ քարոզներով գրաւել է ժողովրդի սիրտն ու հոգին: Թէ ի՞նչպէս է նա հասկացել և կատարել իր նուիրակութեան պաշտօնը, բերում են օրինակներ. սովորաբար նուիրակները քարոզելու, եկեղեցիներին մեռնոն բաշխելու հետ միասին պահանջել են նուիրակական վճարը յօգուտ էջմիածնին, իբր պարտականացուցիչ տուրք, պարաք, որ անհրաժեշտօրէն պիտի հատուցուէր, և ո՛չ իբրեւ նուէր, ինչպէս որ «նուիրակական թեմ» և «նուիրակ» բառերից պէտք է եզրակացնել, հասկանալ, որի հետեւանքը երբեմն լինում էր զգոհութիւն և ոչ սիրելի ընդունելութիւն նուիրակների: Սիմէոնը իր նուիրակական պարտականութիւնները բարեխղճութեամբ կատարելուց և աւարակուց յետոյ, ոչ ինչ չէր պահանջում, այլ ժողովուրդն ինքը, վաղնջական սովորութեամբ, հաւաքում էր նուէրները և իր քահանաների հետ ներկայացնում էր նրան սիրով և շնորհակալութեամբ: Նուէրների շատ թէ քիչ լինելը կախաւ էր նուիրակների յատկութիւնից, խոհեմութիւնից, տակաից, որով ի բնէ օժտուած էր Սիմէոն Երեւանցին աւելիքով:

Կ. Պոլսի Թովդարու իր սեպհական եկեղեցին չունեցող թաղում, օրինակ, իր նուիրակական պարտականութիւնները կատարելուց յետոյ, նուէր չի պահանջել և ինքը ժողովուրդն է նուէրները հաւաքել և մի կիւրակի օր իր քահանաների հետ ներկայացրել նրան և խնդրել ընդունել: Նա բարձրաձայն ծիծաղելով, ասել է. «Ես ձեզանից ե՞րբ ողորմութիւն խնդրեցի, միթէ բաւական չէ՞ ձեզ համար այն նուիրակները, որ դուք քաշում էք եկեղեցի չունենալուց. ձեզ ո՞վ ասաց, որ դուք այգպիսի նուիրակներ յանձն առնէք. և մերժում, չի ընդունում, մինչև որ ստիպմամբ ընդունել են տալիս, ասելով, թէ

մենք մեր վաղեմի սովորութիւնը չենք ուզում մոռնալ և Ս. Աթուռի սէրը մեր սրտերից հանել:

Նուիրակները յայտնաբերում են եղել և այն աթուռ օգաին կտակաւանդած նուէրները, որոնք կարող էին եղած լինել անցկալում մինչև իրենց զալը: Սիմէոն Երեւանցին այգպիսի դէպքերում ուրիշ տեսակ էր վարում. նա հետամուտ էր լինում խմանալ, թէ կտակաւանդողները ժառանգներ թողնու են, թէ ոչ. և եթէ թողել են, ի՞նչ վիճակի մէջ են նրանք: Եթէ պարզուել է նրանց կարօտութեան մէջ լինելը, գումարներ է հանել նրանց համար կտակաւանդած նուէրներից և մի՛այն մնացեալը թողել էջմիածնին:

Իրեն վիճակուած նուիրակական թեմերում միաթարութեան կարօտ ժողովրդին այգպիսի ցաւակից հազով միաթարելուց յետոյ, Սիմէոն եպիսկոպոսը վերագաւառում է էջմիածնին և մի՛այն Երասխի մօտ լսում է, որ իր ուսուցիչ Յակոբ Շամախեցին հէնց նոր վախճանել է և նոր կաթողիկոսի ընտրութեան ժողովներ են տեղի ունենում: Արդէն տեղի էր ունեցել չորս ժողով, բայց ընտրական ձայները բաժանուած լինելով, ոչ ոք թեկնածուներից ձայների աւաւելութիւն չէր ստացել: Սիմէոնի տնուներ թեկնածուների մէջ չի եղել: Հինգերորդ ժողովն է եղել, որին հասել և մասնակցել է նա: Ստուգապէս յայտնի չէ, թէ արդեօք նախօրօք կայացած համաձայնութեան հետեւանքով է եղել, թէ ոչ, որ այգ հինգերորդ ժողովում Բասենցի Յարութիւն վարդապետը մի կողմ թողնելով միւս բոլոր թեկնածուների անունները, մի՛այն Սիմէոնի անունն է մէջ բերել և ուղղակի տեղից վեր կենալով, համբուրել է նրա աջը և բացականչել. «Կեցցէ՛ հոգեւոր տէր մեր Սիմէոն Կաթողիկոս», որից յետոյ ամէնքը միաձայն հաւանութեամբ ընտրել են նրան և 1763 թուի Ապրիլի 20-ին օծել կաթողիկոս ամենայն Հայոց:

Սիմէոնը ըստ ընդունուած սովորութեան, գնում է ընծաներով Երեւան՝ խանին այցելութեան և ձեռնարկում «մահակադիր» կոչուած ընտրողական

թղթերի պատրաստութեան և մահա-
րատար Յարութիւն վարդապետի ձեռ-
քով ուղարկում կարնոյ վրայով Կ. Պո-
լիս և Տաճկահայոց համաձայնութեանը
սպասում, որովհետեւ նրանք չէին մաս-
նակեղ ընտրութեան: Բայց հէնց այդ
ժամանակ նոր հայրապետը լուր է ստա-
նում, որ Պարսից Չանդ Քեարիմ խանը
պատրաստում է յարձակուելու Երեւա-
նի Հիւսէյն խանի վրայ և դրա հետ
միասին և խանի հրամանը հանելու եր-
կրի ընտանիքներին և քչելու Բայազետ,
Կարս և Ալաշկերտ և իրեն էլ լուրս
միաբանների հետ միասին Էջմիածնի
լուրս գոյքն առած երթալու բերդը,
որպէս զի, երբ թշնամին գոյ, պաշար
չգտնի: Կաթողիկոսն այդ վտանգից ա-
զատուելու համար, իսկոյն դիմում է
Վրաց արքայ Հերակլին, որի հարկա-
տուն էր խանը, որ նա պատուիրէ խա-
նին հանդիսութեանը Էջմիածնին, որ
և նա կատարում է, և խանն անհետե-
ւանք է թողնում իր պահանջը: Ինքը
կաթողիկոսը յամենայն դէպս բարեք է
համարում մի քանի գլխաւոր եպիսկո-
պոսների հետ մի առժամանակ հեռանալ
Ս. Յովհաննու Մկրտչի վանքը և սպա-
սել ուղարկած մահաերազրի ելքին:
Բայց անտեղեկ լուր է ստանում մահ-
աերատար Յարութիւն վարդապետից
Թոխաթից, թէ ինքը ի սպառ կողապ-
տուած լինելով կարնոյ մօտ անտառից
դուրս եկած աւազակներից, դնացել է
Թոխաթ և այդտեղ սպասում է կաթո-
ղիկոսի պատուէրին: Կաթողիկոսը չուա-
րած է մնում, թէ ի՞նչ անի, պէտք է
եղել նոր մահաերազիր պատրաստել,
բայց իր ձեռքին ոչ մի թուղթ չէր
մնացել: Բարեկախտաբար հէնց այդ ժա-
մանակ նամակ է ստանում խանից, թէ
վտանգն անցել է և նա կարող է հան-
դիսութեան վերադառնալ Աթոռ: Նրանք
անմիջապէս ճանապարհ են ընկնում և
հասնում Բայազետ և այդտեղ հանգըս-
տանալուց և Մահմուդ փաշայի սիրա-
լիր հիւրասիրութիւնը վայելելուց յե-
տոյ, հասնում են վանք, որտեղ առաջին
գործը լինում է նոր մահաերազրի պատ-
րաստութիւնը, թէեւ այդտեղ հին թղթ-
թերի սեւագրերը պահպանուած չի և-

զիւ, բայց մի տեսակ պատրաստել են և
ուղարկել:

Այն հանգամանքը սակայն, որ թղթ-
թերի սեւագրութիւններ կաթողիկոսի
գիւնդում պահպանուած չեն եղել, ա-
ռիթ և պատճառ է հանդիսացել եւան-
դուն կաթողիկոսի համար իր պաշտօնա-
ւարութիւնը և գործունէութիւնը հէնց
իր գիւնդի կարգի բերելու կարեւոր
գործից սկսել: Նա կարգաւորել է, որ
հէնց այդ օրից երկու մասեան պատ-
րաստուի, որոնցից մէկի մէջ արձանա-
գրել ամէն օր ստացուած և արձակուած
գրութիւնների և կոնդակների թվան-
դակութիւնը, կարեւոր խնդիրներին
կցելով նրանց վերաբերեալ անհրաժեշտ
տեղեկութիւնները և բացատրութիւնը,
իսկ միւսում, որ պիտի կոչուէր «բա-
լարադրահամար անտր» մեծունն ու-
ղարկուած կոնդակների և գրութիւննե-
րի պատճէնները: Եւ այդ գործը կա-
տարելու համար կարգում է մի առան-
ձին պաշտօնեայ: Կ. Պոլսում արդէն
լսած են լինում Շամախեցու մահաւան
և նրա տեղը Սիմէոն Երեւանցու ըն-
տրութեան մասին և ժողովրդի մեծա-
մասնութիւնը զոհ է եղել այդպիսի յա-
ջող ընտրութիւնից, միա բերելով նրա
իր նուիրակութեան պաշտօնն այնքան
յաջող և գովանի սրտացաւութեամբ
կատարած լինելու հանգամանքը: Եւ
պէս որ երբ հասնում է մահաերազիրը,
իսկոյն էլ ժողով է գումարւում և ըն-
դունում ընտրութիւնը, և պատրիար-
քը վարադայ Ս. Խաչի տօնին ինքը
պատարագիւ է լինում և յիշում նրա
անունը, որից յետոյ շնորհաւորանքի
թուղթ է ուղարկւում նրան:

Ահա ա՛յս է իր էական դերով մե-
ծագործ Սիմէոն Երեւանցու կենսագրու-
թիւնը մինչեւ կաթողիկոս ընտրուելը,
որից պարզ երևում է, թէ նա ո՞վ և
ի՞նչ է եղել: Այժմ մենք պիտի խօսենք
նրա բուն կաթողիկոսական գործունէու-
թեան մասին. գործունէութիւն, որ
պէտք է արդարացնէ նրա «Մեծագործ»
լինելը: Բայց առաջ տեսնենք, թէ մեր
երկիրը ի՞նչ կացութեան մէջ է եղել
18-րդ դարու երկրորդ կէսին, երբ
Երեւանցին գործել է կամ, լաւ է ասել,

երբ նա նահատակուել է մեր եկեղեցու, երկրի և ազգի համար:

Երկարամեայ պատերազմները, որոնք տեղի են ունեցել Օսմանցիների և Պարսից մէջ Հայաստանը նուաճելու համար, վերջապէս, դադարել են 1746 թուին: Պատերազմի հետեւանքն այն է եղել, որ Հայաստանը բաժանուել է երկու խոշոր մասի՝ հիւսիս-արեւելեան և հարաւ-արեւմտեան, որոնցից առաջինը մնացել է Պարսից տիրապետութեան տակ, երկրորդը Օսմանցոց, մի փոքր մասն էլ ընկել է Վրաց իշխանութեան ներքոյ և կոչուել է «Սամսեթ»:

Հասկանալի պիտի լինի, որ այդ երկարատեւ պատերազմների ընթացքում երկիրը կռիւների տապալելով դարձած լինելով, ոտքի տակ է մնացած եղել, արորուել, քար ու քանդ է եղել, աւերուել, կողոպտման ենթարկուել, իսկ ընդհանրապէս ժողովուրդը հալածական կամ բարձր լեռների վրայ է ապաստարան գտել, կամ գերեզմարուել և կամ փախուստական եղել, դուրս եկել, ցրուել դրացի կամ հեռաւոր երկիրներ: Առեւտուրը դադարել է, երկրադործութիւնը թուլացել, մի խօսքով չքաւորել ու աղքատացել անտեսապէս և կուլտուրայէս: Երկրիս մի խոշոր դժբախտութիւնն էլ այն է եղել, որ պատերազմների դադարելուց յետոյ էլ հանգստութիւն չի գտել տիրապետողների իրենց երկիրների մէջ մուծած բռնակալական ռեժիմի և ապահով կեանքի ու խաղաղ աշխատանքի համար իրաւակարգ կառավարութիւն չստեղծած լինելու պատճառով: Օսմանեան պետութիւնը բաժանուած էր վարչականապէս վիլայեթների կամ փաշայութիւնների, որոնցից ամէն մէկը կառավարուում էր մի մի փաշայի ձեռքով: Շատ տեղ իշխում էին ուղղակի քիւրա բէկեր կամ աղաներ, որոնք զբաղւում էին թէ՛ փաշաներից և թէ՛ պետութիւնից, այլ միայն, բացառակի դէպքերում գիւմում էին նրանց և հարկ պահանջում: Կային և այնպիսի բէկեր, որոնք բոլորովին անկախ էին և վարում էին իրենց իշխանութիւնը ժառանգաբար որդէց որդի: Այդպիսի փաշաներ կային Կարնայ, Բա-

յաղեալի, Կարսի, Ախլցխայի, Տիգրանակերտի և Վանի վիլայեթներում, Մեծ Հայաստանում և Արարատիքում, Կեսարիայի, Նիկոէյի և Մալադիէի վիլայեթներում, փոքր Հայքում:

Պարսից մասը, այն է Պարսկահայք, Փայտակարան, Սիւնիք, Վասպուրականի արեւելեան մասը, Արցախի և Այրարատի մեծագոյն մասերը կառավարում էին խաների ձեռքով, որոնց մէջ գլխաւորներն էին Երեւանի, Նախիջևանի, Գանձակի, Շիրուանի և Խոյի խաները: Արանցից յետոյ երկիրը կառավարում էին խաների ստորադրեալ գապիւնները, քալանթարները, որոնք կարգում էին անմիջապէս շահից: Առաջին կարգի քալանթարները լինում էին բոլոր նահանգի համար, իսկ երկրորդ կարգիները միայն նահանգի մի գաւառի կամ քաղաքի համար: Երկու կարգերն էլ հայաշատ տեղերում լինում էին Հայեր:

Քալանթարների ձեռքի տակ էին մեկլիքները, որոնց պաշտօնը, ըստ էութեան, հաւասար էր երկրորդ կարգի քալանթարների պաշտօնին: Մեկիքը քաղաքի դատաւորն էր ու հարկահաւաքը: արքունիքից շնորհուած էր նրան իրաւունք ձեռնու, բանտարկելու, առգանելու, չարչարելու և ամէն ինչ, բացի արեան պատմից: Այս մեկլիքներն էլ հայաշատ տեղերում նոյնպէս Հայերից էին լինում: Մեկիքի պաշտօնը և Օսմանեանց բաժնում կար մի քանի նահանգներում, ինչպէս օրինակ Մուշի, Մոկաց, Շատախի և այլ կողմերում, դարձեալ Հայերից: Մեկլիքները բնակում էին քաղաքներում, իսկ գիւղերում նրանց փոխանակում էին ծերերը, որոնք կոչւում էին Ռեհիզ կամ Ռեաներ: Գործը էին իսկապէս կառավարիչները, իսկ չուղղուողներին և անհնազանդներին ուղղարկում էին քաղաք մեկիքի կամ բէկերի մօտ, եթէ կային այդպիսիները:

Հայաստանի Վրաց մասը, որ ինչպէս ասացինք, կոչւում էր Սամսեթ, Մեծ Հայաստանի հիւսիսային կողմն էր, այն է Ուտիք, Գուդարք և Արցախի մեծ մասը: զա կառավարութեան մի

որոշ հաստատուն սխառմ չունէր: Այդ մասն երկար ժամանակ, եթէ չասենք միշտ, Վրաց Հերակլ արքայի Երեւանի խանի հետ ունեցած թշնամական յարաբերութեան հետեւանքով, համարեա, միշտ պատերազմական վիճակի մէջ է գտնուել: Խանը հարկատու է եղել Վրաց և չի կատարել իր յանձն առած պայմանները, ուստի և Հերակլ արքան քանիցս կա՛մ մենակ, կամ Լակղինների հետ միասին արշաւել է Երեւանի վրայ և աւերածութեան ենթարկել Արարատեան դաշտը:

Ահա այսպէս է եղել Հայաստանի երկու խոշոր մասերին տիրապետող օսմանեան սուլթանների և Պարսից շահերի իրենց երկրամասերում հաստատած կառավարութեան եղանակը, որի մէջ իսկապէս ոչ մի կանոնաւոր սխառմ չի եղել, այլ միայն կոպիտ ուժի, բռնեցքի, բռնի իշխանութիւն: Պետական կրօնքը մահմեդականութիւնն է եղել, օրէնքը Շարիաթը, անհաւասար մահմեդականի և քրիստոնեայի վերաբերմամբ, դատարանը հոգեւորական, իրաւակարգի իսպառ բացակայութիւն: Արդ, այսպիսի խառնակ, անիրաւակարգ կառավարութիւնների հետեւանքը ի՞նչ պիտի լինէր խաղաղ աշխատանքով պարտպող բոլոր ժողովրդի համար և յատկապէս անտէր-անտիրական հայ ժողովրդի համար — անիրաւութիւն, յափշտակութիւն — զուրումն, ամէն տեսակ սրբութեան պղծումն, սասանմունք, ահ ու դող, մի խօսքով դժոխք և արհաւիրք: Բայց մենք սխալուում ենք, որ ասում ենք «անտուն-անտիրական» հայ ժողովուրդը, ընդհակառակը, շատ տէր է ունեցել, բայց դրանցից և ոչ մէկը իր հպատակ հայ ժողովրդին հոգացող և պաշտպանող չի եղել. նրանք բացի դռնիւղաց, շարունակ իրենց մասնաւոր շահերի համար գրթուել են իրենց մէջ, ինչպէս չնորը ռսկրների համար, ոտքի տակ տալով և ոտքի տակ տալու պատճառ լինելով իրենց ժողովրդի:

Ամէն մի չնչին ընդհարման դէպքում ցնցւում էր էջմիածինը իրեն շրջապատող հայ գիւղերով, որովհետեւ

հէնց որ երկու խանի կամ բէկերի շահերը շօշափւում էին, կռուի ասպարէզ էր դառնում Արարատեան դաշտը, որտեղ էջմիածինը իր հարուստ հացի պաշարով և ա՛յլ յարմարութիւններով կենտրոն էր ընտրւում երկու կռուող բանակի համար: Եւ այդպիսի դէպքերում միարանութիւնը իր հայրապետով ստիպւում էին լինում թողնել վանքը և ապաստան որոնել շրջակայ վանքերից մէկում: Այդպիսի կռիւներ յաճախ տեղի էին ունենում Գանձակի, Շահվերդի խանի, Արարատականի իշխող Բեարիմ խանի, Շիրուանի Հիւսէյին խանի, Ճարեցի Լակղինների, Երեւանի Հիւսէյին Ալի խանի, Շամշադինի Ալլահվերդի սուլթանի և Վրաց Հերակլ արքայից մէջ:

Հայոց վանքերը, որոնք քիչ թէ շատ գեռ պահպանել էին իրենց մէջ հայ գիրն ու գրականութիւնը — ձեռագիրների հաւաքածու, ձեռագրերի արտագրւելու պարագմունքը, վանական դպրոցներ, որոնք հնագոյն ժամանակներից իրենց թաքստարաններում պահպանում եկեղեցական թանկագին զգեստներ և ականազարդ ռսկեղէն և արծաթեղէն եկեղեցական ա՛յլ սպասներ, իրեղէններ, ջերմեռանդ ուխտաւորների նուէրներ, դարձել էին քուրդ բէկերի և աղաների ամուսնոցներ: Նրանք տարւում էին վանքերի հաշուին — տուրք էին հաւաքում վանքից, վանահայրերից, ուխտաւորներից, իսկ եթէ պատահում էր դիմադրութիւն, սպանում էին վանահօրը և հրկիզում վանքը: Պատմւում է Նոր-Ջուղայի և դրա Ամենափրկիչ վանքի և Իսպահանի Ալի Մուրադխանի մասին — խանի դրամը պակասել է, և նա հոգացողութեան մէջ է ընկած լինում, թէ ո՞րտեղից դրամ գանի, որ զօրքին ռոճիկ բաժանի: Չորախօս մարդիկ չարախօսում են Նոր-Ջուղայ հայ գիւղաքաղաքի հայ ժողովրդի և նոյն տեղի Ամենափրկիչ վանքի առաջնորդի մասին, թէ այնտեղ շատ դանձ կայ: Խանը հրամայում է մարդահարկ տանել և միայն առաջնորդից պահանջել հինգ հարիւր թուման սպիտակ փող: Խանի այս հրամանը կա-

տարեկու համար 1778 թ. Ապրիլի 7-ին երեկոյան արեւմտին գնում են վանք երեք խան իրենց մարդկանցով: Նրանք գաղանարար յարձակում են առաջնորդ Մկրտիչ վարդապետի և նրա յաջորդ Յակոբ վարդապետի վրայ և պահանջում են հարկը վճարել: Ամէնքը փախչում են և մնում են միայն երկու վարդապետները, որոնց կապում են և գետին ձգում, և իրենք շրջում են խցերը, եկեղեցին և ամէն կողմ և գնոջ բոլոր իրեղէնները հաւաքում վերադառնում են կապումսների մօտ և պահանջում պահած թանկագին իրերի տեղը ցոյց տալ և ստանալով բացասական պատասխան, կապում են նրանց մի հաստ գերանից և ծեծում կէս գիշերից մինչեւ առաւօտ շարունակ, մինչեւ որ մահամերձ վիճակի են հասցնում: Վարդապետները տեսնելով որ մահը մօտ է, ցոյց են տալիս գեանափոր աւանդատան ճանապարհը, որտեղ պահուած են լինում գարաւոր ժամանակներից հաւաքուած ջերմեւանդ ուխտաւորների արծաթ և ոսկի նուէրները: Բռնաւորները մտնում են և գրանելով հարիւր յիսուն լիար արծաթ և լիար ու կէս ոսկի, բոլորը հաւաքում տանում, յանձնում են խանին: Դա կեղծաւորելով, թէ ինչպէս են այդպիսի խիստ միջոցներ գործ դրել, հաւել է տալիս և գրամ կարում, հրամայելով ասել վանքին, թէ երբ ինքը թաղաւորական գահը կը բարձրանայ, առաժի գինը կը հատուցանէ: Այս օրինակը ցոյց է տալիս, որ շահական կառավարութեան ամենամեծ պաշտօնականներն անգամ, ինչպիսին եղել է այդ Իսպահանի խանը, բնական տեղը չեն քաշուել իրենց վայրենի դաւադրական հակամեծութեան իրենց խեղճ հայ հպատակների վրայ գործադրելուց:

Այսպէս Երեւանի խանն էլ ամէն մի հայ ուխտաւորից մի մի ոսկի հարկ է առնում եղել, որի առաջն առնելու համար Սիմէոն կաթողիկոսը մի առանձին պատգամաւորութիւն է ուղարկել և պահանջել վերացնել այդ:

Այս բոլորը դեռ բաւական չի եղել. հայ ժողովուրդը դարձանալի համբուրութեամբ տարել է և մի տեսակ կա-

րողացել է յարմարուել, ընտելանալ: Գոյութիւն է ունեցել և մի ուրիշ չարիք, որին համբերել, տանել հայ ժողովուրդը ոչ մի կերպով չի կարողացել — այդ Երեւանի խաների իրենց կանանոցի համար «աղջիկ քաշել» տանելու սովորութիւնն է եղել, որով պղծութիւն է հայ ժողովրդի նահապետական օջախի սրբութիւնը: Որոշ ժամանակներ խանի հրամանով խնդրակներ են ուղարկուել հայ բնակչութեան տեղերը զեղեցիկ աղջիկներ բռնի քաշել — տանելու համար: Նիշուած խնդրակները տարածուել են գիւղերը և կատարել խանի հրամանը. սուգն ու չիւանը ընկել է գիւղի մէջ, որտեղից աղջիկներ են քաշել. զարհուրելի տեսարաններ են տեղի ունեցել, որոնցից մինը նկարագրել է իր «Վէճք»ի մէջ իր սիրուն գրչով մեր արժանայշատակ իշխանաւոր Արտեմանը:

Իսկ խաներից մէկը սովորութիւն է արած եղել մարդ ուղարկել, տանել տալ իր մօտ ինչ հայ աղջիկ մեծ պատի երկուշաբթի անպատկ է մնացած եղել, մի սովորութիւն, որի առաջն առնելու համար, Սիմէոն կաթողիկոսը պատուիրել է, որ բոլոր անպատկ մնացած աղջիկներին մեծ պատի երկուշաբթի առաւօտը պսակեն: Եւ խնդրակները գալով ու չգտնելով այդպիսիներին, ամօթապարտ յետ են դարձել, դնացել:

Այսպիսի դժոխք կացութեան մէջ Հայութիւնը միայն մի տեղ, մի կենտրոն է ունեցել, ուր գիւմել է պաշտպանութիւն գտնելու և մի իթարուելու — իր ազգային եկեղեցին — էջմիածինը իր վեհապետով, որ հրից, սրից և ջրից անցնելով, պահպանել է իր ինքնուրոյն անկախ գոյութիւնը, որի հայրապետի իր ազգի ներկայացուցիչ և ազգապետ լինելու իրաւունքները ի վաղուց հետէ սրբազործուած լինելով, նրա ձայնն լսելի է եղել թէ՛ քրիստոնեայ, թէ՛ հեթանոս և թէ՛ մահմեդական պետութիւնների առաջ, նամանաւանդ թէ՛ տիրաւորական պետութիւնների առաջ, ինչպիսին Իսրայէլ եղել են Տաճկաստանը և Պարսկաստանը:

Ի հարկէ, այդ դէպքում պատ-

րիարք — կաթողիկոսի կարողութիւնը, խիզախութիւնը և զօրեղութիւնը աւելի խոշոր դեր են խաղացել քան թոյլերի և անկարողների: Ահա հէնց այդ տեսակէտից Սիմէոն Երեւանցին բարձր ի դուրս է հանդիսացել կաթողիկոսական աթոռի կիլիկիայ Սիւրբ Էջմիածին փոխադրուելու հինգհարիւրամեակի ընթացքում գահակալող բոլոր կաթողիկոսների մէջ. նրա գործունէութիւնն այնպիսին է եղել, որ փայլեցրել է նրա անունը, արժանի դարձրել «Մեծագործ» ի փառաւոր կոչման:

Այժմ տեսնենք, թէ ի՞նչ է արել նա:

1. Մեր եկեղեցական պատմութիւնն ասում է. հայ ազգը զանազան տէրութիւնների մէջ ցրուած լինելով, պայմանական յարաբերութեան մէջ է եղել Էջմիածնի Մայր-Աթոռի հետ: Այս պատճառով հայրապետները միայն Պարսկաստանի Հայերի վրայ լիակատար իրաւունք և անմիջական յարաբերութիւն են ունեցել, իսկ արտասահմանեան վիճակները երկու կարգի էին բաժանուած — նուիրակական և տէրունի: Նուիրակական վիճակները երեք տարին մի անգամ նուիրակ, միւսին և հայրապետական օրհնութեան կոնդակ ընդունելով, միայն նուիրակական հասոյթ էին տալիս, իսկ տէրունի վիճակները կենթարկում էին ուղղակի Էջմիածնին, որ կարգում էր առաջնորդներ և ստանում էր առաջնորդական և նուիրակական հասոյթները: Շատ անգամ այս կարգը խանգարուած է եղել և Սիմէոն կաթողիկոսը կանոնաւորելով, վերահաստատել է նախկին կարգը:

Հին կարգն այսպէս է եղել. — Էջմիածնի տէրունի և նուիրակական վիճակներն այսպէս են դասաւորուած եղել — Տէրունի Տաճկաստանում — Զմիւռնիա իր թեմերով, Հնդկաստան և Բաղդատ ու Բասրա քաղաքները: Նուիրակական Տաճկաստանում — Կ. Պոլիս, Թրակիա (Թեքիրդաղ), Ղրիմ և Բեսսարաբիա, Ռումելիա (Մալդաւիա և Վալահիա), Անատոլիայի հիւսիսային մասը, Կարին, Բայազետ, և այլն:

Սիմէոն կաթողիկոսը նուիրակական

պաշտօնով շատ անգամ շրջած լինելով, լաւ ծանօթ է եղել այդպիսի վիճակների եկեղեցիների կացութեան և հայ ժողովրդի կեանքի հանդամանքներին, ուստի և իր օժուելուց յետոյ, դեռ մի քանի օր անցած հանգամ ընտրելով իր աշակերտներից մի 10-12 հոգի, որոնց մէջ նա դրել էր իր շահը, ուղարկել է նուիրակութեան պաշտօնով թէ՛ բուն Հայաստանի և թէ՛ դրսի վիճակները օրհնութեան կոնդակներով, միւսումով և համապատասխան բերանացի հրահանքներով: Երկու նպատակ է ունեցել նա. նախ, տեսնելու և իմանալու եկեղեցիների վիճակը և նկատուած պակասութիւնները շիակելու և, երկրորդ, ջերմ քարոզներով մխիթարելու ժողովրդին, կապելու նրանց սրտերը Մայր-Աթոռի հետ, հասկացնելու նրանց Էջմիածինը նորոգելու կարեւորութիւնը և նուէրները հաւաքելու, ոչ իրեն ասեք և հասոյթ, այլ իրեն սիրող սրբիկների նուէր իրենց ծնողներին: Եւ նա հասել է իր նպատակներին. նրա շնչով ու հոգով դատարարուած աշակերտները գործելով համապատասխան իրենց ներանից ստացած հրահանգներին, արդարացրել են նրա յոյսերը: Ժողովուրդը, որ արդէն լսած է եղել նորընտիր կաթողիկոսի անունը և հաշակը և համոզուած ու հաւատացած, որ նրան արուած ամէն մի զրուշ ու փարոյ կը ծախսուի իր անդին և կարիքին, իրենց տուած նուէրներով լիացրել է նուիրակներին և շատ ժամանակ չի անցել, դրամը առատ աղբիւրի նման հեղձնալ սկսել է հասել Էջմիածին և հնարաւորութիւն տուել եռանդուն կաթողիկոսին ձեռնարկելու իր մեծամեծ չինութիւնների գործին, չխնայելով և իր ունեցածն էլ ծախսելու ստացածի հետ միասին:

2. Մինչեւ 1763 թուականը վանքը վաղարշապատ գիւղին կից է եղել և նրա անդն այնքան անձուկ է եղել, որ շինութիւններից շատերը դուրս են մընացած եղել և յաճախ կենթարկուել են յափշտակութեան. օգն էլ փոքր տարածութեան վրայ խճողուած լինելու պատճառով, ամառներն այնքան հեղձամղ-

ձուկ է եղել, որ կաթողիկոսը միաբանութեան մի մասի հետ ամառուայ ամիսներին ստիպուած է եղել Երեւան գնալ և այնտեղ անցնել այդ ամիսները, տանելով իրենց հետ վանքի թանկագին իրերը և շարժական գույքը: Այս պատճառներով անհրաժեշտօրէն կարիք է եղել քանդել հին պարիսպները, գիւղը հեռացնել, տարածութիւնը լայնացնել և նոր բարձր հաստակուռ պարիսպներով շրջապատել: Նա գիւղը քանդել է, հեռացրել է 100 դադ հեռու վանքից դէպի հիւսիս, շինելով յատուկ գիւղի համար Ս. Աստուածածին եկեղեցին Հայոց ՌՄԺԳ թուին: շինել է նոր պարիսպներ բարձր բրդերով և երեք մեծ կամարակապ դռներով՝ կալի դռուն, շուկայի դռուն, Մարի դռուն և մի փոքրըր դռուն ՌՄԺԵ թուին: Տաճարը և խցերը խոնավ են եղել: Կաթողիկոսը թէ՛ այդ խոնավութիւնը ոչնչացնելու և թէ՛ փլիկացոս Կաթողիկոսի շինած «Քանդան» կոչուած աղբիւրի ջուրը աւելացնելու գիտաւորութեամբ նոր ջուր է հանել և միացրել Քանդանի՝ հետ /1768 թ./: Նա հին սեղանատունը քանդել է և տեղը աւելի վայելուչը շինել: Նա ժառանգաւորաց դպրոցի կամ «Ուսման Ակադեմիայի» հին շինութիւնը քանդել է և աւելի ընդարձակ ու վայելուչը շինել ու բարեկարգել: Նա վահարանին կից շինել է երկյարկանի մի գեղեցիկ դարբաս, իրեւ տամուռային բնակարան Կաթողիկոսի համար և այլ ևս տաս սենեակ վահարանի պէտքերի համար, որոնց մէջ արեւմտեան սենեակներում տեղաւորել է տպարանը, նա նոր ի նորոյ շինել է տաճարի և երկու խորանների տանիքը սրբատաշ քարից, և բարձրացնելով Գրիգոր Լուսաւորչի և Ս. Յակովբայ սեղանների առաստաղն՝ վերնատուն է շինել իրեւ պահարան: Նա նորոգել է տաճարի չորս հաստահիմն սիւները, որոնց վրայ կանգնած է մեծ կաթողիկէն 12 լուսամուսներով և փոքր սիւներով և վանդակապատով, Երեւանի Բլրցի Յաղուրի որդի Մելիք Մինասի ծախքով, Հայոց թուականի ՌՄԺԳ. Նա շինել է մի մեծ տաճար, որ մինչև օրս էլ կայ և կոչուած է Օշականայ տաճար,

որովհետեւ դրա մէջ պահուել է Օշական գիւղից բերուած բերքը, նա պարսպից դուրս դէպի հարաւ շինել է թղթաշինութեան գործարանը, նա «զոխ» կոչուած այգում շինել է մի գեղեցիկ հնձան իրեն կից շինութիւններով: Նա վահարանի նորակառոյց սենեակների հիմը քաշել է մի պարիսպ Տրդատայ դռնից մինչև վանքի նորակառոյց պարիսպը, որի արեւմտեան բուրգի վրայ շինել է տառանոց և դիտարան դէպի դաշար: Նա արտաքին պարսպի հարաւարեւմտեան անկիւնում շինել է բաղնիք միաբանութեան և գիւղացիների համար: Նա շինել է գոմեր, մարագ և ձիթահանք: Նա նորոգել է Նահապետ Կաթողիկոսի Օշականի ձորում Քասաղ գետի վրայ շինած քարէ կամուրջը, նորոգել է Երեւանի երկու եկեղեցու տանիքները իւր և իւր եղբօր Մելիքսեղեկի ծախքով, և, վերջապէս, նա նորոգել է տաճարի չորս սիւներից արեւմտեան սիւնը մինչև վերին կամարը՝ վանում բնակուած Զուղայեցի Տէր Յովհաննէսի որդի Տիրացու Ստեփանոսի ծախքով, Հայոց թուի ՌՄԺԳ:

3. Սիմէոն Կաթողիկոսը յետ է առել, վերադարձրել է Էջմիածնին հնումը նրանից խլուած վանքապատկան գիւղերն ու արօտատեղիները—Օշական գիւղը 20 տարի առաջ Մուղանլու թուրքերը գրաւած լինելով, հողերն ամայացրել էին, «մուլք» չէին տալիս և դեռ մնասում էլ էին վանքին: Նա մեծ ձիթ թափելով, կարողացել է յետ առնել, իրենց էլ դուրս անել և հայ գիւղացիներին հաւաքել և բնակեցնել իրենց նախկին տեղերում 1768 թ.:

Աշտարակ, Եղվարդ, Աղաւնատուն և Զաղափանք գիւղերը, որոնք 347 տարի առաջ վանքապատկան են եղել, բայց հնացած լինելու պատճառով, ոչ ոք չի իմացել նրանց Էջմիածնին պատկանած լինելը, յետ է առել թուրքերից և վերադարձրել վանքին:

Մուղնի և Ֆռանկանոց գիւղերը, որոնք Յակոբ Կաթողիկոսի օրերով են խլուած եղել, նայնպէս յետ է առել, բայց յետոյ Մեծամօր և Քասաղ գետերի մէջտեղն եղած Ֆռանկանոց գիւղը,

որի կէսը նա գնել էր Հիւսէյին Ալի խանից, տանելով նրա ագահութիւնը, վերադարձրել է նրան և դրա փոխարէն գնել է նրանից Քիւլթիփէ զիւզը՝ Էջմիածնի հարաւային կողմը, Քիւլթիփէ բլուրի մօտ:

Թուրք ցեղերից մի քանիսը Էջմիածնի մերձակայ արօտատեղիները գրաւելով, բնակութիւն էին հաստատել հողերի վրայ: Կաթողիկոսը, զսբս է արել նրանց և վերստին տիրապետել արօտատեղիներին և օրինական կալուածագրերով հաստատել թէ՛ այդ և թէ՛ վերոյիշեալ զիւզերի Էջմիածնապատկան լինելու հանդամանքը:

4. Կաթողիկոսը միայն մի սրբադործուած եկեղեցական կենտրոն է՝ ճանաչել — Ս. Էջմիածինը, որի գլուխ պատրիարք-կաթողիկոսը Լուսաւորչի յաջորդը և հանուր եկեղեցու պետը լինելով եւս և, պատմական հանդամանքների շնորհիւ, ազգապետը, բնականապէս վայելել է հանուր ազգի սէրն ու պաշտամունքը: Այս այսպէս լինելով, նա կարծել է, որ պատրիարքները և միւս՝ Կիլիկիոյ, Աղթամարի և Աղուանից կաթողիկոսները բոլորամասն կախեալ պիտի լինեն Ս. Էջմիածնից և դրա կառավարչապետ կաթողիկոսներից: Այս բոլորի հետեւանքով նա իրեն հետատես և խեղացի մարդ, կամեցել է փոխանորդութիւն հաստատած լինել Պալսոմ իբրեւ Թիւրքիայի կենտրոնում, որով և եկեղեցու միասնութիւնը վերականգնուած կը լինէր, գուցէ, և հարկաւոր խիստ հակադրութիւնը հոգեւորականութեան և եկեղեցիների վրայ: Եւ առաջին փոխանորդ կարգել է իր գասրնկեր Աստապատցի Արքայամ Եպիսկոպոսին, որ այդ ժամանակները (1764-5) Զմիւռնիոյ առաջնորդ և Պալսի նուիրակ է եղել: Պալսի ժամանակի պատրիարքները Յակոբ Նալեանը և դրան յաջորդած Գրիգոր Բամաճեւանը ի նկատի առնելով այն, որ դրանով կարող է նուազած լինել իրենց իշխանութիւնը, չեն ցանկացել: Կազմուել է ամիրաների ժողով Բամաճեւանի նախագահութեամբ և մերժուել է հետատես կաթողիկոսի կարգադրութիւնը և նրա կարգած առաջին

փոխանորդը սուլթանական հրամանով արտաքսուել Պալսից. հրաման, որ ի հարկէ, ամիրաներն և պատրիարքն են ձեռք բերած եղել: Նոյնը չի յաջողել և հետագայ կաթողիկոսներին, մինչև անգամ և Ներսէս Ե.ին, թէև նրան օգնել է և ռուս ցարական կառավարութիւնը իր Պալսի գետապանի զօրեղ ազդեցութեամբ:

5. Երկրի մեր պատկերացրած խռովայն վիճակն յարմար միջոց է ներկայացրել հայ եպիսկոպոսներից մի քանիսին իրենց անձնական շահերից ելնելով, ինքնադուլս ապօրինաբար կաթողիկոս օծուելու «Աղուանից» կոչուած կաթողիկոսական Գանձասարի գահը բռնելու համար, որ երկարատեւ խռովութեան պատճառ է եղել, խռովութիւն, որ սկիզբն առած լինելով 1674 թուին հասել է մինչև Սիմէոն Երեւանցու ժամանակը: Դրանք, այդ ապօրինի օծուածները եղել են — Սիմէոն, Եսայի, Ներսէս, Իսրայէլ և Յովհաննէսը: Ժամանակի կաթողիկոսները — Յակոբ Ջուղայցի, Նահապետ, Աղեքսանդր Ջուղայցի և Ջահկեցի դործ են դրել իրենց ձեռքին եղած միջոցները — Էջմիածին են բերել տուել և մեղայական գիր տուել կամ բանադրել: Բայց այդ չի օգնել, ինչպէս, օրինակ, Աղեքսանդր Ջուղայցին, Աղուանից երկու կաթողիկոսներին՝ Եսայու և Ներսէսին բերել տալով իր մօտ, տաճարում ժողով է կազմել, ուր բանադրուել է Ներսէսը, իսկ Եսային վերահաստատուել է կաթողիկոսութեան իշխանութեան մէջ, սակայն Եսայու մահից յետոյ, բանագրուած Ներսէսը վերստին սկսել է վարել կաթողիկոսական իրաւունքներ:

Այսպէս դործը հասել է Սիմէոն Երեւանցուն, և աւելի խիստ բնաւորութիւն ստացած. ժողովուրդը բաժանուած է եղել երկու կուսակցութեան — Գանձակի, որտեղ նստած է եղել Իսրայէլը, որ Ներսէսի ազդականներից է եղել, մի զեւահասակ արեղայ, որ Ներսէսի կենդանութեան օրերով զեւ ինքնադուլս օծուած էր եղել Գանձասարի կաթողիկոս, և Գանձասարի, որտեղ նստած է եղել ապօրինի օծուած նոյն Գանձասար

րի կաթողիկոս Յովհաննէսը. առաջինին կողմակից են եղել Ադամ, Յովսէփ և միւս Գանձակի մեկիքները և Գանձակի խան Շահվերդին, երկրորդին՝ Խամսայի մեկիքները և Շուշվա խանը, փանահ խանի որդի Իրրահիմը:

Սիմէոն Երեւանցին չի կարող թոյլ տալ, որ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի իրաւունքներն այդպէս սուքի տակ տրուած լինէին և հնուց պահպանուած կարգը խախտուած լինէր, պահանջում էր, որ Աղուանից կաթողիկոսներն օծուած լինէին Էջմիածնի կաթողիկոսի հաւանութեամբ և ձեռքով և հնուց պահպանուած այդ կարգը խախտուած չլինէր:

Երկուսի խան հովանաւորողներն էլ խնդրել էին Սիմէոնին ձեռնադրել իրենց հովանաւորակներին և մերժելու դէպքում սպառնացել վրէժխնդիր լինել, Իրրահիմ խանը մինչեւ իսկ գրել է Երեւանի Հիւսէին Ալի խանին, որ նա զօրով ձեռնադրել տայ իր հովանաւորեալ Յովհաննէսին: Կաթողիկոսը չի վախեալով խաների սպառնալիքից և պատասխանելով նրանց, թէ խաները իրաւունք չունեն խառնուելու հոգեւոր գործերին, գրել, հարցրել է ժողովրդի կամքը և ցանկութիւնը: Ժողովրդի ներկայացուցիչ մեկիքները զգուած լինելով խռովութիւններից և հասկացած լինելով խաների իրենց մէջ գիտութիւն ձգելու միտքը, ձեռնադրութեան խնդիրը թողել են կաթողիկոսի կամքին:

Թեկնածուները կանչուել են Ս. Էջմիածին: Յովհաննէսը եկել է, իսկ Իսրայէլը ոչ թէ միայն չի եկել, այլ և բաւական թուղթ է ուղարկել կաթողիկոսին: Սիմէոնը Ս. Էջմիածնի տաճարում ժողով գումարելով, բանադրել և լուծեալ է հրատարակել Իսրայէլին, իսկ Յովհաննէսին 1765 թուին վերահաստատել և ուղարկել Գանձասար: Բայց դրանով գործը չի վերջացել. Իսրայէլ չի ք կաթողիկոսը ճարպիկ մարդ է եղել և միջոցների մէջ խորութիւն չի արել. նա գրել, աղերսել է Վրաց արքայ Հերակլին. բողոքել Շահ-վերդի խանին, գրել է առեւ Գանձակի երկու պատուաւոր Ադամ և Յովսէփ

մեկիքներին, խնդրել է և գրել առեւ Գանձակի խանի եղբոր Զաւաթ խանին և, վերջապէս, գրել է առեւ Ս. Եղիշէի վանքի առաջնորդ Մեկիքսեթ Արքեպիսկոպոսին, և Հաւեկայ վանքի առաջնորդ Ազարիա Եպիսկոպոսին, Կենձայու /Գանձակի/ առաջնորդ Զաքարիա Արքեպիսկոպոսին, Փառխոսի առաջնորդ Յովհաննէս Արքեպիսկոպոսին, Ս. Թարգմանչաց վանքի առաջնորդին և Խորանաշատայ Իսրայէլ Արքեպիսկոպոսին:

Սիմէոնը պատասխանելով Վրաց արքային, ուղարկել է և գործին վերադարձնել լալար թղթերը: Արքան երեք անգամ ժողով է գումարել, քննել գործը և մերժողական պատասխան է գրել Իսրայէլին և արդարացրել Սիմէոնին. նա Թիֆլիսի առաջնորդ Զաքարիա Վարդապետին ուղարկել է Գանձակ, որ այդտեղ կարգացնէ խանին Սիմէոնի այն թուղթը, որ նա գրած է եղել Իսրայէլին, և նա անպատուարար յետ է դարձրած եղել: Խանն այնքան զայրացել է, որ կոչելով Իսրայէլին իւր մօտ, թքել է նրա երեսին: Զաւաթ խանի խնդիրքին ի պատասխան, երբ Իսրայէլն ամէն կողմից թնջուած ստիպուած է եղել այդ Զաւաթի հետ գալ Էջմիածին, զայրացել է նրա վրայ և առել. «Տաճիկն զինչ և ասիցէ, ես չեմ լսելոց և չեմ առնելոց. թող ի մէջ զժուարանայ և խռով երթայ աստի... Զի ես կամիմ, առանց Տաճիկի խառնելոյ, ըստ իրաւանց մերոց օրինացս զայս հոգալ»:

Կրկնում ենք, որ Սիմէոն Երեւանցին խոհեմ, խելօք և հեռատես մարդ էր:

Նա ինչպէս երեւում է, մեծ ուշադրութեամբ կարդացել է եպիսկոպոսներին գրած «Լիրք» թուղթը, որի մէջ բերուած է եղել մի Աղուանից պատմութեան կեղծուած օրինակից հանուած հետեւեալ հատուածը. «Այդ, և գրեալ ես, թէ մեր կաթողիկոսքն Իսրայէլ և Ներսէս կաթողիկոսն բանադրեալ են. զինչ առաւել իշխանութիւն ունէին, զի զնոսաւ բանադրէին: Եւ եւս ծանիր՝ զի Աթուռն Աղուանից երիցադոյն է, քան զՀայոցդ զի մինչեւ ի սուրբն Փրիգոր

Հոռատորիչ է. կաթողիկոսք են նուստույ յաթառն Աղսւանից փոխանորդ եղիչէ Առաքելոյն, զոր տեսցես ի ԻԳ. գլուխ Աղսւանից պատմութեան: Ասել է թէ նրանք մուրրուած են եղել, և մուրրեցնողն եղել է Իսրայէլ չիք կաթողիկոսը: Գործը տեսել է երեք տարի և պառակտումը ժողովրդի մէջ գնալով տեսլի ու տեսլի զարգացել է: Որպէս զի պառակտման առաջն առնուած լինի, Սիմէոնը որոշել է ընդունել երկու հակաթոռների կաթողիկոսութիւնը այն պայմանով, որ Յովհաննէսը նստի Գանձասարում, իսկ Իսրայէլը Գանձակում. առաջինն հովուելու համար տուել է, բացի Գանձասարից և Խաչենից, Շամախին, Դերբենդը և Բագուսն իւր թեմերով, երկրորդին Գանձակը և Նուխին իւր շրջակայքով:

Յ. Հայաստանի և հայ ժողովրդի տնտեսապէս և բարոյապէս անթիւ և անհամար զրկանքները մեծ ցաւ են պատճառել մեծ հայրենասէր կաթողիկոսին. նա ելք է որոնել դուրս գալու այդպիսի դժուար կացութիւնից: Նա փորձել է մօտ բարեկամութիւն հաստատել Վրաց արքայ Հերակլի հետ և յաջողել է, բայց շուտով իրական փորձերն եկել են նրան համոզելու, որ այդ ելքը մի շատ երբեմն և անհաստատ բան է եղել, քանի որ, նախ Հերակլը չի ունեցել այն ուժը, որ հարկաւոր էր Հայերին զօրավիգն լինելու համար, երկրորդ, որ նա էլ իւր երեւանի խանի հետ ունեցած ընդհարումների փամփայտ նոյն եղանակն դարձաբերել, որ դարձադրում էին խաները իրար մէջ գժտութիւններ ունեցած դէպքերում, այսինքն Ս. Էջմիածինը կռուան էին դարձնում իրենց համար և քարուքանդ անում Արարատեան դաշտը իւր հայ բնակչութեամբ:

Նա իւր ուշադրութիւնը դարձրել է դէպի հիւսիս, նա տեսել է, որ Ռուսները քայլ առ քայլ մօտենում են Կովկասին և Անդրկովկասի սահմաններին, և Հայերն շուտ թէ անապան առիթ պիտի ունենան հանդիպելու նրանց: Ռուսները, Վրացիները չէին. նրանք բոլոր միջոցներն ունէին զօրավիգն լինելու

Հայերին: Հեռառեւ կաթողիկոսը կարծել է, որ հասել է ժամանակը ընդառաջելու նրանց, յարաբերութեան մէջ մըտնելու նրանց հետ. նախորդ կաթողիկոսը արդէն գրած է, բայց անյայտ պատճառներով պատասխան չի ստացուել:

Մի կարեւոր գործ էլ եղել է, որ ստիպել է կաթողիկոսին այդ ժամանակ ձեռք մեկնելու Ռուսաստանին, այդ էջմիածնապատկան Ռուսաստանի տէրուների թեմի Աղսւանից կաթողիկոսների իրաւասութեան տակ մտած լինելու խնդիրն է եղել:

Մեր եկեղեցական պատմութիւնն այդ մասին տաւ է, որ 1749 թուին Ռուսաստանի Հայերը զղուած լինելով Ղազար Զահեկցու կարգած Բարսեղ եպիսկոպոսի գլխուայ բնաւորութիւնից, թողնում են իրենց թեմակալին և մօնում մի ոմն Ստեփանոս եպիսկոպոսի իրաւասութեան ներքոյ, որ Աղսւանից եպիսկոպոսներից է եղել: Այդ օրերից կայսերական հրամանով արգելւում է ուրիշ եպիսկոպոսների մուտքը Հաշտարխան, որ Ռուսաստանի թեմի առաջնորդանիստ և նուիրականիստ քաղաքն է եղել: Իրենց ցանկացած նպատակներին նպաստող այդ հանգամանքից օգտուած են Աղսւանից վերոյիշեալ Ներսէս և Իսրայէլ ապօրինաբար օծուած կաթողիկոսները, մանաւանդ, որ յիշեալ Ստեփանոս եպիսկոպոսը եւ իսրայէլի վիճակից է եղել եւ իւր ձեռնադրածը: Իսրայէլը սկսել է հետզհետէ իր իշխանութիւնը տարածել ամէն կողմը թեմի մէջ, որտեղ հայ բնակչութիւն է եղել և եկեղեցի. նա եպիսկոպոսներ և նուիրակներ է ուղարկել, գանձատակներ հաստատել և իր անունը յիշել տուել եկեղեցիներում և, վերջապէս, բանն այնտեղն է հասցրել, որ Ս. Էջմիածնից յատուկ ուղարկուած նուիրակ Քանաքեռցի Յովհաննէս Վարդապետը վերաւորանքի է ենթարկուել և Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի ուղարկած օրհնութեան կոնդակներն անգամ չեն ընդունուել. նոյնիսկ պատասխանի չի արժանացել: Ահա 17 տարի զոյսութիւն ունեցող այդպիսի վտանգաւոր կացութեան առաջն առնելու համար է եղել, որ հոգացող կաթողիկոսը շտա-

պել է եպիսկոպոսների ժողով դուժարել և խմբագրել այն խնդրագիրը, որ պէտք է ուղարկուէր Ռուսիոյ ժամանակի կայսերուհի Եկատերինէ Բ. թագուհուն և դրա սրգի Պաւել Պետրովիչին: Ժողովը կայացել է, թուղթը խմբագրուել հոգեւոր սիրով և ի նշան այդ սիրոյն, դրան կցուել են հետեւեալ հոգեւոր քննականները — Ս. Կարապետի, Ս. Հովհիսիմի կոյսի, Ս. Գէորգ զօրավարի նըշխարները և նոյեան տապանի մի մասնիկը, իւրաքանչիւրը դրանցից առանձին արժաթեայ քառակուսի արկղի մէջ, յատուկ նշանագրերով և կաթողիկոսի կնիքով կնքուած, և այդ բոլորը 1766 թուին ուղարկուել է Դաւիթ Վարդապետի ձեռքով, որ էր «այդ զեղեցկադէմ, լայնադիր և կարմրափայլ երեսօք թաւոտ ծիանախետ աճեալ մօրուօք և զարմանակար պատկերաւ, յարմարագէտ և բարեբարոյ բարեք»: Այդ բոլորի հետ միասին նա օրհնութեան կոնդակներ է ուղարկել մոսկուսքնակ և պետերբուրգաքնակ մի քանի յայտնի, կայսերական դրան յարդ վայելող հայ մարդկանց — Զուգայեցի Յարութիւն Բահանային, առաջին անգամ Ռուսաստան շերամապահութեան գործը մուծող Մովսէս Աստապատցուն և Եղիազար, Ղուկաս, Ներսէս և Յովհաննէս աղաներին: Դրանց նա օրհնել, յարգուել է նպատատամատոյց և օժանդակ լինելու Դաւթին գլուխ բերելու խնդրած կարեւոր գործը:

Վերադարձել է Դաւիթ Վարդապետը, բերելով իւր հետ Եկատերինէ Բ. ի հրովարտակը, դրուած 1768 թուի Յուլիի 30-ին մագաղաթի վրայ ոսկէ տառերով և նրա հայերէն թարգմանութիւնը առանձին մագաղաթի վրայ, երկու օրինակն էլ միասին կապած և կայսերական կնքով կնքած, դրա հետ էլ, ի նշան կայսերական բարեհաճութեան, քննական հայրապետին — մի թով ոսկեհուն գիպակ նորագործ և գեղեցիկ և երկու թով ոսկեգործ հաշիւ: Գրուած է հրովարտակը Սիմէոն Կաթողիկոսի և բոլոր Հայոց ազգի անունով: Դրանով իրաւունք էր տրուել կաթողիկոսին — Ռուսաստանի բոլոր Հայերին ընդունել իւր իրաւասութեան ներքոյ,

վիճակաւոր առաջնորդներ կարգել նըրանց համար, ոչ մի եպիսկոպոս կամ վարդապետ, առանց Ս. Էջմիածնի կաթողիկոսի հրամանի, իրաւունք չունենայ մանել Ռուսիայի սահմանները:

Սիմէոն Կաթողիկոսը, ի նշան իւր գոհութեան և շնորհակալութեան այդ առթիւ, գրել է մի մագլթանք կայսերական տան համար, որ այդ օրից սովորութիւն է դարձել կարգալ բոլոր Հայոց եկեղեցիներում կայսերական տոներին և վերջացել է միայն ցարական կառավարութեան բարձուելու հետ միասին:

Ինչ վերաբերւում է քրիստոնէական սիրով Հայաստանը Պարսկաստանի դժման լծից ազատագրման կարեւոր խնդրին — նա դրա համար առաջին անգամ կարգում է Մինաս Եպիսկոպոսին՝ յետոյ փոխում ու իր սիրելի աշակերտ Շիռլ բէկի սրգի իշխան արքեպիսկոպոս Յովսէփ Արղութեանին, որ իր իշխանական ծագումով, և զիւանադիտական բոլոր հանգամանքներով աւելի յարմար էր: Նա արգարացնում է իր մեծ ուսուցչի մեծ յոյսերը: Նա եթէ չի կարողանում ազատագրել, կարողանում է դրա համար պատրաստել հողը, Ս. Էջմիածնի միւս մեծ գահակալ Ներսէս Ե. Աշտարակեցուն թողնելով կառարկել:

7. Սիմէոն Կաթողիկոսն այնպիսի եռանդուն պայքար է մղում կաթողիկ քարոզիչների դէմ, որ անցնում է Ունիթոսների դէմ քաջ տխրեան հանդիսացած Տաթևացիներից և Որոտնեցիներից: Պէտք է ի նկատի առնել այն գծուարութիւնները, որոնք ծագած են եղել մեր հոգեւորականութեան առաջ: Նրանք, այդ քարոզիչներն, եւ խորամանկ էին, եւ խարդախ, եւ հետաքետ եւ յատուկ վարժուած այդ գործի համար: Նրանք եւ դիտութեամբ գերազանց էին եւ «ճիշտ խտական վարեցողութեամբ»: Բացի այդ բոլորից, նրանք մտնում էին մեր ժողովրդի մէջ երկու գլխաւոր գէնքով — գրպանները լի դրամով և իրենց գետպանների պաշտպանութեամբ: հզօր գէնքեր, սրունցից մենք զրկուած էինք խաղաւ: Շատերից բերենք մի օրինակ: Փիլիպպոս Կաթողիկո-

սի օրերով (1633-1655) Պսիսի պատրիարք Կիրակոս Արևելեցին և նրա փոխանորդ Յովհաննէս Ուռհայեցին աշխարհի սերտ յարաբերութիւն էին սկսել կաթողիկոսների կամ, ինչպէս այն ժամանակներն ասել են, (Աղթարմաների, լոթրանների) հետ, որ մի միախոնար կամ պատեր—կղեմէս Գալանթոսն իրեն ըմբռնելով և Ղալաթիայում բնակութիւն հաստատելով, ոչ թէ միայն մուսուլմանները, այլ և հայ հոգեւորականի սքեմ հաղնելով, պատրիարքարանում սկսել էր ուսուցանել հայ մանուկներին:

Ս. Էջմիածնի նուիրակ Դաւիթ վարդապետը պատրիարք դառնալով, դատի է ներթափել այդ կղեմէսին և դա հազիւ կարողացել է ազատուել և Եւրոպա փախչել Ֆրանսիացոյ զեապանի պաշտպանութեամբ:

Բարեբախտաբար սուլթանական կառավարութիւնն առաջ է գնացել Սիմէոնին պատերներին հալածելու դործում, պատերներին, որոնք բոյն դրած լինելով այստեղ ու այնտեղ քարոզութիւն էին անում: Սուլթանական կառավարութեան ձեռնտու էր եղել Հայերի դաւանափոխ լինելը, որպէս զի կաթողիկէ և լուսորական պետութիւններն իրենց դաւանակիցներին պաշտպանելու առիթով չխառնուէին պետութեան ներքին գործերին:

Ամենազարհուրելին այն է եղել, որ այդտեղ միայն դաւանութեան խնդիր էր չի եղել, այլ և ազգային. Հայը փոխելով իւր դաւանութիւնը կարծել է, որ ազգն էլ փոխած է եղել: Իրեն կոչել է Ֆրանսի և կարել է իւր բոլոր յարաբերութիւնները Հայութեան հետ: Բառասնական թուականներին իսպահանում մի Հայ կաթողիկոսութիւն է ընդունում. նորադարձն այն աստիճան մոլեռանդ է դառնում, որ ստիբիլ է հրաւիրում իւր թեւից արեւն առնելու և ասում է. «Այստեղից Հայի արիւնը թո՛ղ»:

Յաւալին սակայն այն է, որ այս անգամ յաջողել է պապականութեան զինուորներին, իրենց կողմը ձգել մեր հոգեւորականներից մի քանի թուլամորթ անհատներ, որոնք սակայն ան-

պատիժ չեն մնացել: Սիմէոն կաթողիկոսի սրտուս աչքերն ուղղուած են եղել ամէն կողմ և այդպիսիները ծածուկ չեն մնացել:

Գլակի վանքի առաջնորդ Յաննի վարդապետն աղթարմայութիւն է առել և այդ ազանդին հետեւողներին չի հետապնդել, այնպէս որ այդ թեմի ժողովուրդի մի խոշոր մասը դաւանափոխ է եղել. դաւանափոխ եղածներից մի քանիսին նա քահանայ է ձեռնադրել. գիւղերում պատահած ժամանակ ինքն եկեղեցում կանգնած, տկանաւան է լինում, թէ ինչպէս մի դատում «Սուրբ Աստուած»ը «խաչեցար»ով են երգում, միևսում առանց «խաչեցար»ի և ինքն անտարբեր է մնում, իսկ այս հանդամանքը նկատողներին էլ սպառնում է մահով: Բռնաւոր Ալադին բէկի որդի Մաղսուդ բէկի համար բերդ է շինում և բոլոր ծախքը ինքը հոգում, և այլն բազմաթիւ զեղծութեան և յանցանքները, որ երկար կը լինի այստեղ մէկ մէկ մէջ բերել:

Աղթարմաներն իրենց յանդուգն և աներես գործողութիւններով այն աստիճան էին զգուցեցրել Տիգրանապոլիսի վաշային, որ նա մի օր էլ զօրքով յարձակուել է նրանց եկեղեցու վրայ, նրանցից շատերին կապել տուել և չարաչար ծեծի և տանջանքի ենթարկել, մի քանիսին էլ սպանել, միւսներին տուգանքի ենթարկել. բոլոր աղթարմայ քարոզիչ պատերներին աքտորել քաղաքից և հրաման հանել, որ ոչ ոք նրանցից չհամարձակուի աղթարմայութիւն անել: Սրա հետեւանքով շատերը դիմել են առաջնորդին և մեղադրի եկել և սկսել են վերստին պաշտել իրենց նախկին եկեղեցին:

Ամենից աւելի աղմկուած էր Ախալցխան, որ այդ ժամանակները կարնոյ կարմիր վանքի թեմ է եղել. այդտեղ վաղ ժամանակներից բոյն էին դրել պատերներից եօթ հոգի — Ալիդէ, Հերանիմոս, Վիչենցիոս, Ֆրեդերիկոս Ֆրանվուգոստոյ: Դրանց հետ միացել էր կարմիր վանքի միաբան կաթողիկոսը թոխաթցի Գէորգ անուանով, որ Սիմէոն կաթողիկոսի երկրորդ տարին առաջ-

նորդի հրամանով եկել էր Ախալցխա պապի հաւաքելու և նոր միայն մինչև աշդ հաւաքուած մաղձը սկսել էր թափել թէ՛ դուրսը և թէ՛ եկեղեցու բեմից հայ ազգի և եկեղեցու դէմ: Սիմէոն Կաթողիկոսը բանադրել է՝ դրան և դա լսած լինելով, որ ընդհանուր հրամանագիր պիտի ստացուէր հանելու և աքսորելու բոլոր պատերներին և խառն պատմու լու բոլոր աղթարմաներին, փախել, գնացել է Պոլիս Կաթողիկոսների մօտ և այնտեղ վախճանել:

Շատ չանցած ստացուել է և աշդ ընդհանուր հրամանագիրը, որ Սիմէոն Կաթողիկոսի խնդրքով ստացել էին Պոլսեցիք և ուղարկել նրան: Հրամանագիրն ուղարկուել է Ախալցխա Նոման փաշային, որ հրամանի զօրութեամբ վերոյիշեալ պատերներին աքսորել է իրենց երկրները, պատմել աղթարմա դարձած Հայերին տանջանքներով և տուգանքներով, եկեղեցիները յանձնել Հայերին, որով և վերջնականապէս դադարել են Ախալցխայի աղմուկները: Աշդ հրամանագիրն ընդհանուր լինելով, մեծ ազդեցութիւն ունէր բոլոր օսմանեան պետութեան մէջ. պատերները ամէն տեղից աքսորուել են, եկեղեցիները յանձնուել են Հայերին և աղթարմա դարձած Հայերը կա՛մ տեղերում սաստուել են, կա՛մ Կաթողիկոսի պատուէրով կապուելով, ուղարկուել են Ս. Էջմիածին, որտեղ Կաթողիկոսը պահելով դրանց որոշ ժամանակ, խրատել է, հասկացրել է նրանց դործած յանցանքի ծանրութիւնը և արձակել: Սիմէոն Կաթողիկոսի պէս մարդը, ի հարկէ, չէր կարող չհասկացած լինել, որ բռնութեան միջոցներ բանեցնելը օգտաւէտ չեն — պէտք էր կրթել, լուսաւորել ժողովուրդը... նա առաջին անգամ հայ հոգի վրայ տպարան է բաց արել:

8. Սիմէոն Կաթողիկոսը չի մոռացած եղել Գրիգոր աղա Միքայէլեանի կոջանեանց Զաքիկեցու հոգևոր կտակը, նամաւանդ, որ ինքը Գրիգոր աղան էլ չնորհաւորելով նրա Կաթողիկոսութիւնը, յիշեցրել էր նրան աշդ մասին: Նա չէր մոռացել, և այն օրից, երբ նա Կաթողիկոս էր ընտրուել, միշտ յիշել

էր, թէ ինչ մի բան անի նրա յիշատակին, որ չի եղել, բայց որ անհրաժեշտ է եղել անել վատարախտ հայ ազգի համար, և եկել կանգնել էր Ս. Աթոռում տպարան հաստատելու գործի վրայ, որովհետեւ անթափանցելի խաւարը, որի մէջ գտնուում էր ժամանակի հայ ժողովուրդը և դրանից բխած բոլոր չարիքները դալիս էին յիշեցնելու հէնց աշդ խաւար աղիտութիւնը վերացնելու, հայ ազգի միտքը լուսաւորելու գործիքը գիրքն է իր զօրեղ ազդեցութեամբ: Աշդ միտքը կարող էր յղացրած լինել նրա մէջ և Միսիթարեանց Կաթողիկամիս գրքերի տարածելու գործունէութիւնը, որի դէմ մաքառելու միակ ճանապարհն էր տպարան ունենալը Մայր Աթոռում և Էջմիածինը ուղղամիտ գրքեր տարածելու կենարոն դարձնելու հանգամանքը:

Նա լսած լինելով, որ Զմիւռնիայում և Ամստերդամում կան երկու հայ տպագրիչներ՝ Առաքելը Ամստերդամում և Մարկոսը Զմիւռնիայում, գրել է Զմիւռնիոյ նուիրակ և առաջնորդ Ղուկաս Վարդապետին, որ նա նրանց հետ բանադնացութեան մէջ մանի և համոզէ, որ նրանք փոխադրուեն Ս. Էջմիածին իրենց տպագրական գործիքներով և հարկաւոր բոլոր դրամը ճանապարհածախսի համար ինքը տար:

Նա գրում է և հարկադրաբար պատուիրում ի՛նչ Զովհաննէս Վարդապետին, որին ուղարկած է եղել Ամստերդամ գեռ Ղազար Զահկեցին, հաւանօրէն այնտեղ մի տպարան հաստատելու էջմիածնի համար, «զի զԱռաքելի գիրն կա՛մ անդ տպարան հաստատել տալ և կա՛մ առնուել և ի Ս. Աթոռն յղել, իսկ եթէ Առաքելն չտայցէ և թէ անդ տպարան իցեն հաստատուլոց և թէ ոչ, նոյն փարագրողին զձեռն մի գիր վասն Ս. Աթոռոյս փորկեցուցեալ յղեցէ»: Նոյնը նա գրել է և իրեն Առաքելին առանձին թղթով, առաջարկելով ստանալ Ղուկաս Վարդապետից հարկաւոր ծախքերը և վասն Մարկոսին եւս և վերջացնում է իւր գրութիւնը հետեւեալ խօսքերով. «Չանալ և մի՛ ի կողմն հաստանել զբանն», այսինքն պէտք է տշխատել կտաարել,

պուն Յակոբջանին, հօրեղբոր զստերցն Բեկլատային, Գիւլնարաթին, այլ և ամենայն հին և նոր ննջեցելոցն նորին, այսու պայմանով զի ի տարին Բ անգամ ի տօնի Լուսաւորչին և Հրեշտակապետացն ի Սուրբ Աթոռովս պատուրադ մտաչիցի հանդիսաւորութեամբ», յիշելով զնոստ, որոց յիշատակն օրհնութեամբ եղիցի ամէն թ. եւ մի:

Նա կարող էր տառերը ստացած լինել Ամստերդամից, միւս հարկաւոր բուր պարագաներն ամէն տեղից, բայց հայ ապագրիչ և սարքի գցող, ինչպիսին եղել են Առաքելն Ամստերդամում և Մարկոսն Զմիւռնիսյում... Բայց դուցէ, ո՞վ զիտէ:

9. Տպարանը շինելուց, վերջացնելուց և բան ձգելուց յետոյ, նա մտածմունքի մէջ է ընկնում, թէ դրա համար անհրաժեշտ հարկաւոր թղթի մեծ պաշարն ո՞րտեղից պիտի գանի: Նրա առաջ ընտել է երկու ճանապարհ, կա՛մ Եւրոպայից բերել տալ Տաճկաստանի վրայով, կա՛մ թղթաշինութեան գործարան կառուցել: Սովորաբար Պարսկաստանի համար հարկաւոր թուղթը բերւում էր առաջին ճանապարհով. թուղթը հասնում էր Տաճկաստանի սահմանները և այդտեղից փայել — սուրհանդակների միջոցով հասնում էր երկրի զանազան կողմերը, դանդաղ, մեծ դժուարութեամբ՝ ճանապարհների վտանգաւորութեան և անյարմարութեան պատճառով:

Կաթողիկոսն ընտրում է երկրորդը: Նա գիմում է Գրիգոր աղային, որ 1772-ից սկսած Կ. Պոլսում էր գտնւում և մեկնելով գործի հանգամանքները, խնդրում էր գտնել և ուղարկել թղթաշինութեան արհեստին հմուտ երկու մարդ, պայման կապելով, որ դրանք գան Ս. Աթոռը գործարանը կառուցելու, և թուղթ շինելու արհեստը Հայերին սովորեցնելու:

Անցնում է երեք տարի ժամանակ. բայց ո՛չ պատասխան է ստացւում, ոչ էլ մարդիկ են գալիս: Ճարը կտրած, նա գրում է Արապատեղան՝ Բեարիմ խանին, և նա ուղարկում է գործին ծանօթ երկու Պարսիկ, որոնք և 1775 թուի Յունիսի 28-ին գալով, սկսում են

շինել գործարանը: Այդ ժամանակ գալիս հասնում են և Գրիգոր աղայի ուղարկած մարդիկը, որոնք հրաւիրուած լինելով Պարիզից, պայմանաւորուել էին Գրիգոր աղայի հետ: Դրանցից աւագի անունը Մուսիոյ Բեյսոն է եղել, կըրտսերինը Մուսիոյ Դեսիոս և երրորդը մի հայ կաթուղիկ, Ստեփան անունով, իբրեւ թարգման:

Կաթողիկոսը, թէեւ գրանք ուշացած են եղել, բայց դրանց էլ գործի է դրել, 1765 մարտ, այնպէս որ միաժամանակ շինուել են երկու շէնք՝ մեծ և փոքր: Մեծը հաւանօրէն շինում են եղել Ֆրանսիացիք, իսկ փոքրը Պարսիկները: Տեղը ընտրուած է եղել տաճարի հարաւային կողմը բաւականին հեռու, այնտեղ, որտեղ առաջ պարտէզ էր «խաղաւարտ» (ջմջմայ) սեխենիք սերմնելու համար:

Հէնց սկզբից այդ մուսիոնները սկսում են դժուարութիւններ յարուցանել. պարզ երեւում է եղել, որ գրանք եկել են ոչ թէ գործ անելու, այլ խաբէութեամբ և ա՛յլ միջոցներով դրամ շորթելու և փախչել-զնալու, իսկ աղթարմա Ստեփանը մի արբեցող կատարեալ սրիկայ է եղել: Երկու տարի շարունակ նրանք այսպէս ձգձգում են գործը: Նրանք ստիպում են Բամբակաձորի անտառներից մեծ ու հաստ գերաններ կտրել բերել տալ գործիքների համար և գրանց սղոցելու համար հեռաւոր տեղերից վարպետներ բերել տալ: Պարսիկներն այդ միջոցում վաղուց արդէն վերջացրել էին իրենց գործը, շէնքը, թուղթ հանել, սովորեցնել աշակերտներին, ստացել պայմանաւորեալ գրամը (110 թուման) և թողել գնացել:

Երբ լրանում է երկու տարին, կաթողիկոսը հրաւիրում է Ֆրանսիացիներին և հարցնում, թէ ո՛ւր է գործարանը. նրանք սկսում են այս ու այն ստեղծողները մէջ բերել, կաթողիկոսը բարկանում է և հրամայում է փախաբերել, սպառնալով պատժել նրանց փախախտով և սառցատուներ ձգելով: Նրանք սարսափած խոստովանում են իրենց յանցանքը և խնդրում ա՛յլ եւս մի վեց ամիս ժամանակ մեծ շէնքը վերջացնե-

«Ժայ Լադմե հապետեմա՛ն տեսնովկժ-
նայն հպժ աս ժանդին ման ‘վկադվմո
յոյն տամ ‘դմաժադադմա վկատաճվ
հնմին կով ‘նդայոյր ջոյոյր պինովկ ժվին
~յոս կադմադն պինոյ ժանդադադայր վյոս
յոմտ ‘մչ կվմմաին չոյ ռակտո պչրատ
~ամեհտան ռոյոյ . . . իմարդովս պոտի յով
հնային վնմվյ յնտ ադ ման ‘կոկտ ուր
պնմադադոյն խմն կվնդնդ կաեդաժամ
~սոյ կոտոյտ ԼԴտ Ժայ Լադմոյնդայ կվմ
~սոմտ ադ ռոյ իմարդովս պոտի չոյոյոյ
վ ժանդին . . . յ ժանդտո խմն կաեդաժ
~ամաոյ ման ‘վչ Լադմովմո կվմմո վյ
կնմմին կվմմմին պնեաճտադ . . . ավն
~վլ ոյմոմտ ռոյ հոչոյտ ռոյ տվյոյր պոտ
~ամեհտո չոյոյնս վ կով . . . իմովս
պնեադայր ռոյոյ ‘նեադադադմ մարդին
~սոյ պոյրադադադադադադադադադ ման
‘նեմվաճ պվմմոյնոյ պոյնմո կադադ
~սո . . . չոյոյր իմարդովս ժանդ Լոկոյ
~մաոյն ոչոմադայր վոտով . . . յոյր աս մչ
Լադմն յ ‘սոյ աս մչ Լադմոյ մն ‘պոյն
~աեմոյն պոմադադադադադադադադադ կոմ
~վադ մոյր աս ավնոյ պոյր վ Լադմոմ մչ
Բոմվկոյն չոյոյնոյն իմմ վ ոչն յ վկոս
նոյն յ մովմոյ կչոյ մանոյ ժոյոյ պնեա
պոյրվադադ վոյոյոյ պոյնովմ վկովս
ոչոյնոյն յ ԼԴ . . . մվչ Լադմն կոյոյր
~ադադադադ կվկոյն կոմադ յ պնադոյն
~մոյն պչոյնով մեհոմ մն ‘սմ ընոյն
նոյր աս ոսոյ յոյնոյն ԶԼԼԼ Լադմոյն
‘նովկադոյն դոմն պլ-ԶԼԼԼ պվնեա ման
~վմն վոմովնովնոյ Լոյոյն ճչոյ ժոյոյն
ռոյն վյ յոյնոյն ժոյն իմարտ
‘մոյոյն պոյրվադ վկոյն ուր

«Ետոյնոյն
~տն վնին մոմտ ասովկ պլչոյնոյն
~ամոյն ‘ժոյնոյն վեհոմոյն պնոյն
Լադմն կոմմադ մարտոյն վ վոյնոյն
պոյն Լադմոյն վն չոյոյն ‘սովնոյն մոյ
~ադոյն վ պոյն պոյն յ մվն պնեադադադ
~սո կոմոն վ Լադմոյնոյն մոմոյն ժվ
~ման Լադմոյնոյն յ Լադմոյնոյն
Բոմմոյն խոյն վն ‘պոյնոյն
~նով պոյնոյն կով պվկոյնոյն յ մոյն
~սոյ դոյն պոյնոյն խոյնոյն պոյն
~մոյնոյն Լադմոյն ճոյն պոյնոյն
վոյն վ կոյնոյն Լադմոյն վ կոյնոյն
~նով պոյնոյն պոյնոյն վ կոյնոյն
~սոյն պոյնոյնոյն ոսոյնոյն վ մոյն

վոյնոյն վնին ԼԴ ‘Լադմոյնոյն
~վկ պոյնոյն պոյնոյն վկոյն
պոյնոյն Լադմոյնոյն վկոյն
պոյնոյն Լադմոյնոյն վկոյն
պոյնոյն Լադմոյնոյն վկոյն
պոյնոյն Լադմոյնոյն վկոյն
պոյնոյն Լադմոյնոյն վկոյն
պոյնոյն Լադմոյնոյն վկոյն

«Լադմոյնոյն յ յոյնոյն
~նոյն պոյնոյն Լադմոյնոյն

«Լադմոյն 000.81
չ Լադմոյն ‘նովնոյն վնոյն ‘վոյն
~ման յ վոյնոյն Լադմոյն Լադմոյն
~վկ մվ չ Լադմոյն յ (վոյն 9-9) Լադմոյն
~նոյն վչ ժոյնոյն մոյնոյն մոյն
պոյնոյն վոյնոյն յ վոյնոյն
~սոյ կոմադ վոյնոյնոյն յ վոյն
~կոյնոյն Լադմոյն Լադմոյն Լադմոյն
~մոյն վոյն ‘նովնոյն վոյն
~մոյն վոյն ‘նովնոյն վոյն
~մոյն վոյն ‘նովնոյն վոյն

«Լ» «Ե» պոյնոյն
~նոյնոյն պոյնոյն մոյն յ պոյնոյն
~մոյն մոյնոյն յ «պոյնոյն» մոյն
~նոյն Լադմոյն յոյն ‘նովնոյն
~նոյն վոյնոյն ոսոյն վոյն
«Լ» «Ե» յոյնոյն վոյն ‘նովնոյն
~նոյն «պոյնոյն» մոյն յոյն
մոյն ‘նովնոյն մոյնոյն վոյն
մոյն ‘նովնոյն մոյնոյն վոյն

«Ետոյնոյն
~նոյն վոյնոյն մոյն ‘նովնոյն
~նոյն Լադմոյն յ վոյնոյն
~նոյն կոյնոյն ոսոյն յոյն
~նոյն կոյնոյն ոսոյն յոյն
~նոյն կոյնոյն ոսոյն յոյն
~նոյն կոյնոյն ոսոյն յոյն
~նոյն կոյնոյն ոսոյն յոյն
~նոյն կոյնոյն ոսոյն յոյն

«Ետոյնոյն
~նոյն մոյն Լադմոյն
~նոյն մոյն Լադմոյն
~նոյն մոյն Լադմոյն
~նոյն մոյն Լադմոյն
~նոյն մոյն Լադմոյն
~նոյն մոյն Լադմոյն
~նոյն մոյն Լադմոյն
~նոյն մոյն Լադմոյն

«Ետոյնոյն
~նոյն մոյն Լադմոյն
~նոյն մոյն Լադմոյն
~նոյն մոյն Լադմոյն
~նոյն մոյն Լադմոյն
~նոյն մոյն Լադմոյն
~նոյն մոյն Լադմոյն
~նոյն մոյն Լադմոյն
~նոյն մոյն Լադմոյն

զոր գնեցող կմք այժմ, ի գլուխ նորահերած մեծագոյն գրանն տպարանին»:

10. Մեր եկեղեցու «Տօնացոյցը» սկսուած լինելով Գրիգոր Լուսաւորչից, հասած է եղել Սիմէոն Երեւանցուն մի խոշոր պահասութիւնով, որ կարօտ է եղել ուղղման: Նրա մէջ տօների կատարման ժամանակների անկանոն յաջորդականութիւն կար, որով եկեղեցական տօները յետ ու առաջ էին շարժւում, որի հետեւանքով որոշ չէր իմացւում, թէ ո՞ր օրն ի՞նչ տօն պէտք է կատարել:

— Այդ բոլորի հետեւանքն այն էր լինում, որ սմանք նոյն օրը մի տօն էին կատարում, այլք մի ուրիշ տօն, և միութիւնն եկեղեցիների մէջ խանգարւում էր:

Երեւանցին իւր «անհամեմատ» գիտութեամբ վերացնում է այդ խոշոր անյարմարութիւնը և իւր կողմից, իրեն եկեղեցու հանուր հայրապետ, երկու կարեւոր նորութիւն է մուծում Տօնացոյցի մէջ: Հայ սուրբերի տօնակատարութիւնը, որ նախկին Տօնացոյցով կատարւում էին լուր և պատ օրերը անշուք և անպատարափ, փոխադրւում է շաբաթ օրերը, որ կատարւած լինէին պատարագով և հանդիսաւորութեամբ, նորինորոյ մուծում է Գրիգոր և Մովսէս Տաթևացիների և Յովհաննէս Որոտնեցու տօնակատարութիւնը իրեն և Ունիտորների գէմ մաքառող քաջ ախոյեանների:

Ահա այս փոփոխութիւններով նա տպագրւում ու բաժանւում է եկեղեցիներին «Տօնացոյցը», պատուիրելով վերացնել, անհետ անել եկեղեցիներից Միաթարեանց տպագրածը: Նա գրել է Զամբուր, որ Տօնացոյցից յետոյ, նրա երկրորդ նշանաւոր գրութեան է: Դա պարունակում է իւր մէջ ազգի և եկեղեցու համառօտ պատմութիւնը, կաթողիկոսի մեծարանքը օծումից մինչև մահը և եկեղեցապատկան կալուածները և դրանց վերաբերեալ կալուածադրերը: Առաջին անգամ տպագրւել է Գէորգ Դ-ի հրամանով Էջմիածնում 1873 թուին:

Քարոզիչ, որ երկու հատորից է

բաղկացած: Առաջին հատորը ճառեր են և ներբողներ, երկրորդը տարեկան քարոզներ: Անոխայ:

Զբօսարան, Տաղարան, բանաստեղծութիւններ հոգեւոր բովանդակութեամբ: Լաւագոյնն երգերի մէջ «Արի Աստուած հարցն մերոց» երգն է, որ երգւում է եկեղեցիներում «Տէր ողորմեա»-յի հետ պատարագին: Նորարաց տպարանի առաջին տպագրութիւնը:

Պարտալճար, որ տպագրւած է Էջմիածնի նորարաց տպարանում և միւսները:

Սիմէոն Երեւանցու և Գրիգոր Զաքիկենցիի մէջ Հնդկաստանում կապւած բարեկամութիւնն տպարանի և թղթի գործարանի շինութիւնից յետոյ, աւելի ևս ջերմ, աւելի բովանդակալից է դառնում: Մենք ներքող չենք գրում, այլ իրական պատմութիւն, բայց կուզէինք այս նուազ ներբողադիր դառնալ, որ ի վիճակի լինէի արժանաւորապէս ներքողել այդ երկու հայ մարդկանց սէրը: Կարծես թէ այդ հայ կեանքի երկու ծնունդը, մեծ հայրենասէրները, պատահելով միմեանց, մրցելիս են եղել մէկը միւսից գերազանց հանդիսանալու մաքուր հայրենասիրական ասպարիզում: Ոչ մի ակնկալիք, ոչ մի անձնական շահ այդտեղ չի եղել, այլ մէկը գոհարել է իր կեանքը, միւսը իւր ունեցածը, յօգուտ հանուր ազգի, հանուր հայրենիքի, և նրանք հասկացել են միմեանց, որից, այդ հասկացողութիւնից էլ բխել է նրանց իրար հանդէպ տաժած ջերմ սէրը:

Աւելորդ չեմ համարում այստեղ նրանց գրագրութիւնից մի քանի քաղւածքներ մէջ բերել. —

Նոր շինած թղթի վրայ կաթողիւսը տպագրել է իր «Պարտալճար»ը գիրքը, որից ուղարկելով նրան ընծայ մի օրինակ, յայտնել է, թէ գործարանի վրայ ծախսուել է 7.800 թուման: Գրիգորը, ի պատասխան, ուղարկել է գրամը և ի նշան շնորհակալութեան, ուղարկել է նրան ընծայ չորս հարիւր զոյգ ընտիր յախճապակեայ ըմպանակ, բոնց վրայ հայերէն ոսկի տառերով գրւած է եղել. «Ի վայելումն տեսն

Սիմէոն սրբազան կաթողիկոսի ամենայն հայոց ի ՌՄԻՋ թուին»:

Կաթողիկոսը մի առանձին գրութեամբ պատմել է նրան ֆրանսիացի վարպետների խառն լալութիւնների մասին, և աւելացրել է, որ թէև վարպետները ոչինչ չէին սովորեցրել աշակերտներին, բայց նրանք աչքաբաց լինելով, ինքեանք են սովորել, և այժմ նրանցից լաւ են թուղթ շինում և, իբրև ապացոյց ուղարկում է չորս թերթ թուղթ, երկուսն առաջին անգամ հանածից փոքր տեսակից, երկուսն էլ յետոյ հանածից մեծ տեսակից. գրում է նոյնպէս, որ թուղթը շինուած է էջմիածնի անուամբ և ջրանկար նշանով և իր Գրիգորի ծախքով և խոստանում է գործարանի ճակատին էլ նրա յիշատակը գրել:

Գրիգորը հինգ հատ մուրհակազիր թարգմանելով անգլիերէնից, ուղարկում է, որ լեզուն սրբազան և տպեն ու իրեն ուղարկեն, իբրև նմոյշ: Կաթողիկոսն ամէն մէկից չորս չորս հատ տպել տալով, ուղարկում է ի տես և յայտնում է, որ նրա յիշատակին թէ՛ «Տօնացոյցները» և թէ՛ «Ջրսարան» գիրքը բաժանել է եկեղեցիներին ձրիաբար:

Վերոյիշեալ նուէրն ուղարկելուց երկու օր յետոյ, 1778 թուին, վախճանել է այդ լաւ մարդը—Գրիգոր Միքայէլեան իսլաւոման Զաքիկեցին: Նուէրը շատ դանդաղ է դնացել, այնպէս որ երբ հասել է Բաղդատ, կաթողիկոսն էլ վախճանել է. թանգարժէք ըմպանակների հակերն էլ այդտեղ Բաղդատում ձիերից վաճար ընկնելով, փշրուել են և անկոտրել մնացել են միայն չորս ըմպանակ, որոնք և հասել են էջմիածին—երկու հայրենասէրների ակօսքը կեանքի ակօսքը փշրանքներ:

12. Սիմէոն Երեւանցին, բացի իր զուտ կաթողիկոսական բաղմադիմի գործերից, ժամանակ է գտել և գրական գործով զբաղուելու, և ընդարձակ գրադրութիւն ունենալու աշխարհիս չորս կողմը ցրուած հարկաւոր հայ մարդկանց հետ եւս և ներքին վանական գործերով զբաղուելու. վանքը մի

մեծ հաստատութիւն է եղել. նա ունեցել է մի ընդարձակ կառավարչական ցանց, որ պահանջել է վերին, լուրջ հսկողութիւն, որ միանգամ ընդմիշտ սահմանուած կարգերից շեղումներ չլինէին—հոգեւոր, դպրոցական և տնտեսական կարգերից: Նա իր այդ հսկողութիւնը կատարել է խոհուն տակտով, և նրա օրերով մի որեւէ ներքին խռովութիւն տեղի չի ունեցել. «գարեւուն» «փալախա» և ա՛յլ պատիժներ դոյութիւն են ունեցել, բայց դրանք, այդ պատիժները կա՛մ չեն գործադրուել, կամ եթէ գործադրուել էլ են, շատ սակաւ և արտաքոյ կարգի դէպքերում, միայն ծեծն իսպառ վերացուած է եղել և այդ բոլորի տեղը բռնել է խրատը, և դժգոհութեան, անբաւականութեան տեղիք էլ չի եղել: Նրա վերաբերմունքն ամէնքի հետ և ամէնքի հանդէպ հայրական է եղել, իսկ ծեր և վատաւուոր եպիսկոպոսների վերաբերմամբ յարգանքալից և այդ կատարուել է այնպէս, որ նրա կաթողիկոսական մեծարանքը չի տուժել, միաբանութիւնը սիրել է ներան և քաշուել նրանից: Կարեւոր դէպքերում նա եպիսկոպոսական ժողովներ է ունեցել և նրանց խորհրդակցութեամբ խմբադրուել են կարեւոր թղթերը: Վերջին ժամանակները նա իրեն շատ մօտեցրած է եղել Կարնեցի Ղուկաս Եպիսկոպոսին, որ 12 տարի շարունակ Զմիւռնիոյ թեմի առաջնորդն ու նուիրակն է եղել և վերադարձել վանք. նա նրան այնպիսի կարեւոր ոյժ է համարել, որ մահից առաջ կտակել է նրան կաթողիկոս ընտրել, որ էջմիածինն այն վտանգաւոր ժամանակներն անաէր չի մնար: Նա արգեօք այդ դէպքում սրխալուած չի՞ եղել. այդ խնդիրը մեր եկեղեցական պատմութեան մէջ տակաւին չի պարզուած:

Օչականի ամբարանոցը միշտ լիքն է եղել գիւղերից ստացուած բերքերով—ցորեն, սիսեռ, լոբի, ոսպ, հաճար, բակլա և այլն. հօտերից ստացուել է կաթնեղէն—մածուն, թան, իւղ, միս և այլն, և այդ բոլորը առատութեամբ, և միաբանութիւնը, դպրոցը և վանքի միջի մարդիկն ընդհանրապէս մոտա-

կած տեղն օգնել է իրեն: Դա «կոչուած» հիւր է եղել, սիրելի և պատուաւոր հիւր: Աւելորդ է նաեւ համարում այստեղ նկարագրել, թէ ի՞նչպիսի վաշելչում-թեամբ է իմացել մեր հայրենասէր կաթողիկոսն ընդունել նրան և այդ անգամ էլ հաշտեցնել նրան խանի հետ:

Երեւանի Հիւսէյին Ալի խանն իր աներ Սուէյման քրդի հետ միասին փեասներ էին տուել Ղազարխեցոյ (Ղազար-Բորչալու) և Վրաց կողմի բնակիչներին: Դրանց պատժելու համար Հերակլն Ղազարխեցոյ Իսկանդար խանի հետ միասին գալիս բռնակ է դնում էջմիածնի հանդէպ Սամաղար գիւղում և այգտեղից լուր է աւելիս վանք՝ կաթողիկոսին, թէ կամենում է վանքի սրբութիւնները համբուրել: Կաթողիկոսն իր եպիսկոպոսների հետ դնում է բռնակը և հրաւիրում նրան վանք: Վանքի միաբանութիւնը, վեհի կարգաւորութեամբ, եկեղեցական մեծ հանդէսով ընդառաջ են դնում մինչև գիւղի եզրը, ուր հասնելով թաղաւորը կաթողիկոսի հետ, իջնում են ձիերից, և թագաւորն անցնում է «փիանդաղի» վրայ, իսկ կաթողիկոսը շտապում է առճար, առնում փիլոնը և խաչը և դիմաւորում արքային մինչև ներքին պարսպի դուռը: Այդտեղ նա աւելի է արքային համբուրելու խաչը և ամէնքը միասին շարականի մեղմ երգեցողութեամբ մըտնում են եկեղեցի, որտեղ արքան համբուրում է սրբութիւնները և կանգնում յատկապէս նրա համար պատրաստուած տեղը կաթողիկոսի տեղի մօտ, իսկ արքայորդի Գէորգի-պարոնը՝ Տեղակալի տեղը:

Սկսում է պատարագը. «Սուրբ Աստուած»ի ժամանակ վեհը ուղարկում է բուրվառակիր սարկաւաղին հրաւիրելու արքային համբուրել «Աւետարանը»:

Վերջանում է պատարագը, և նոյն հանդիսաւորութեամբ դուրս են գալիս և գնում հասնում վեհարանի դուռը, որտեղ արքան և նրա բոլոր մեծամեծները հրաւիրւում են ծաղկադահլիճը ճաշելու: Վրաց «Յիսնակաց պահքը» լինելու պատճառով, արքայի համար պատրաստուած է լինում պատուց կե-

րակուրներ, իսկ միւսների համար՝ եւ պատուց եւ ուտիտուց: Հրաւիրուած են լինում և Ղազարխեցոյ գլխաւորները, բանակից-Իսկանդար խանը և միւսները: Այդ օրը 200 հիւր է լինում էջմիածնում: Ճաշի ժամանակ վեհի պատուէրով, երկու վարդապետ արծաթէ բաժակներով արքայի կենացն են առաջարկում, և երգիչներն երգում են երգեր և շարականներ, որին ի պատասխան, արքան պատուիրում է իր մեծամեծներից երկուսին առաջարկել կաթողիկոսի կենացը և երգում են Վրաց տաղասացները: Ճաշից յետոյ, մատուցւում են արքային արծաթէ անօթներով վարդեջուր և անուշ ծխանելիք:

Հէնց այդտեղ ճաշի վրայ է լինում արքան, երբ գալիս է Երեւանի խանի գեսպանն աղերսական նամակով և ընծաներով, որով խնդրում էր զիջանել բարկութիւնից և հաշտուել:

Արքան հրամայում է ասել գեսպանին, որ դնայ բռնակ և այնտեղ ներկայանայ իրեն: Եւ ասում է կաթողիկոսին, թէ «չի ուզում փեասել Երեւանին, Երեւանն ընծայում է էջմիածնին»:

Ճաշից յետոյ, կաթողիկոսն ընծայում է արքային և նրա որդուն մի մի աղնիւ ցեղի ձի, միւս գլխաւորներին էլ համապատասխան ընծաներ. և տաճարի զանգակները հնչեցնում են, և ամէնքը վերստին մտնում են եկեղեցի, որի բնմի վրայ բաղմեցրած է լինում Ս. Լուսաւորչի Աջը և Ս. Դեղարդը, համբուրում են այդ սրբութիւնները և ցրւում, իսկ ինքը կաթողիկոսը՝ ձի նստելով, տանում է արքային ցոյց տալիս և շրջեցնում Ս. Կուսանոց վանքերը և ճանապարհ ձգում մինչև բռնակը:

Այդտեղ բռնակում սպասելիս է լինում գեսպանը, որին ընդունում է արքան և խստութեամբ մէկ մէկ մէջ բերելով խանի արածները, թեւադրում է իր հաշտուելու պայմանները: Կաթողիկոսը հրաւիրւում է խանի մօտ և խանը աղաչում, խնդրում է միջնորդ լինել հաշտութեան, առաջարկուած պայմանների կէսի կատարելու մուրհակը անմիապէս յանձնելու: Այդտեղ Երեւանում կա-

Թողիկոսն ականատես է լինում Երեւան-
ցոց քաշած նեղութիւններին: Խոնր Հա-
յերից զինուորաց գաւազ կազմակերպած
լինելով, այնպէս է դատաւորած եղել
զօրքը, որ եթէ հաշտութիւնը զլուխ
չգար և կռիւ լինէր, Հայերն առաջին
հերթին կատարուած լինէին, իսկ ին-
քեանք ժամանակ դատած լինէին փախ-
չել: պահուել բերդերում:

Կաթողիկոսը պատահել է արքային
Օշականում և համարեայ թէ զօրով հաշ-
տութիւնը կայացրել. արքան չի ըն-
դունել մուրհակը, այլ մեծահոգութեամբ
ներել է, պատուիրելով ասել խանին,
թէ եթէ միւս տարի գալու լինի, իր ի-
մացածի պէս կը վարուի, կաթողիկոսն
էլ թող այլեւս միջնորդ չհանդիսանայ:

Լաւ է արել արքան և իրաւունք է
ունեցել. պէտք էր չարաչար պատժել
այնպիսի նեղդ, սուտակասպաս զին
մարդուն, ինչպիսին եղել է այդ Հիւ-
սէյին Ալի խանը... Բայց Սիմէոն Երեւ-
անցին կարճ էր չմիջնորդել...

14. Սիմէոն Երեւանցու մեծագոր-
ծութիւնը, ինչպէս տեսանք, զօրեղ
կերպով արտայայտուել է և քաղաքա-
կան դարձերում. նա շատ ու շատ ան-
գամ հաշտութեան միջնորդ է հանդի-
սացել խաների իրար մէջ ունեցած զրժ-
տութիւնների ժամանակ, և միշտ էլ նրա
ձայնը լսելի է եղել, միշտ էլ յար-
գուել է նրա միջնորդութիւնը: Նրա
այդպիսի միջնորդութիւնները կատա-
րուել են յապկապէս յօգուտ հայ ժողո-
վըրդի, որովհետեւ այդ գժտութիւն-
ների ժամանակ տուժել են Հայերը,
կռուող խաների հպատակ հայ գիւղացի-
ները, նրանց ցանքսերն են սաքի տակ
մնացել և բերքը արքայուհի ու փառացու,
նամանաւանդ երբ այդ գժտութիւնները
տեղի են ունեցել Երեւանի խանի հետ և
կռուի ասպարէզ դարձել է հայ գիւղե-
րով հարուստ Արարատեան գաւառը:

Առանձնապէս և զլխաւորապէս մեծ
դեր է կատարել կաթողիկոսը Վրաց ար-
քայ Հերակլի Երեւանի Ալի խանի հետ
ունեցած կռիւների ժամանակ, երբ Ա-
լի խանն անկարող լինելով գիմադրել
Հերակլին, միջնորդ է բռնել կաթողի-
կոսին, և որովհետեւ կաթողիկոսի այդ-

պիտի միջնորդութիւնը տեղի է ունեցել
ոչ մի անգամ, այլ շատ անգամ, և Ա-
լի խանն էլ օգտուելով այդ հանգաման-
քից ամէն անգամն էլ դրժել է իրեն
յանձն առած պայմանները կատարելու,
Հերակլն էլ ստիպուած է եղել կրկնել
իւր յարձակումները և միւս անգամ
չընդունել այլեւս կաթողիկոսի միջնոր-
դութիւնը:

1778 թուին կաթողիկոսն արդէն
բոլորովին հիւժուած է եղել. նրա մա-
տերը մոշուած են եղել մշտական գրե-
լուց, նրա վախ մարմինը հալումաչ
եղած մշտապէս աշխատելուց, սիրտը
թուլացած գրգռումներից, և բժիշկնե-
րը խորհուրդ են տուել նրան գնալ Ա-
րագածի ստորոտում գտնուած հովասուն
տեղերում հանգստանալու և կաղզու-
րուելու: Հաղիւ մի ամիս է անցած եղել
դրա վրայ, որ հասել են խանի դես-
պանները և հրաւիրել նրան Երեւան,
որովհետեւ Հերակլը վերստին եկած է
եղել և բանակ դրած Համդախիանի
մօտ: Խոնր տարեկան 3000 թուման
հարկ պիտի հատուցանէր, բայց դրժել
էր, չէր հատուցել: Կաթողիկոսը չի դը-
նացել, որովհետեւ անկողնից չի կար-
գացել վեր կենալ, և իր փոխարէն ու-
ղարկել է իր Տեղակալ Մկրտիչ և Աթո-
ւակալ Գալստոս Կախկապաններին, խա-
նի բերանից խոստանալով երկու տա-
րուայ հարկը միանգամից վճարել: Ա-
սում են, որ կաթողիկոսն իր տպարա-
նից մի տպագրական մամուլ է ընծայել
արքային, որով և առաջին տպարանն
է բացուել Վրաստանում: Հերակլն այդ
անգամ էլ ընդունել է միջնորդութիւ-
նը, կրկին նախադուշացնելով, որ միւս
անգամ այլեւս չի ընդունիլ ոչ մի միջ-
նորդութիւն: Խոնր դարձեալ խաբել է,
և Հերակլը 1789 թուին կրկնել է իր
արշաւանքը 12.000 զօրքով, իր Լեւոն
որդու հետ: Կաթողիկոսը, որ այդ ժա-
մանակ հիւանդութեան պատճառով Օ-
շական էր գնացել, մոռանում է իր հի-
ւանդութիւնը և վերադառնում է Աթո-
ւը, որտեղ սպասելիս են եղել խանի
գեսպանները: Երեւանում խոնր խըն-
դում է կաթողիկոսին մի վերջին ան-
գամ էլ միջնորդ հանդիսանալու Հերա-

կլի առաջ: Կաթողիկոսը ընդառաջում է Հերակլին Աշտարակում միաբանութեան հետ զգեստաւորուած խաչը ձեռքին, բայց արդէն արքայի համբերութեան բաժակը լցուած է լինում, և կաթողիկոսի բոլոր համոզումներն իզուր են անցնում:

Արքան նուաճում է Երեւանի բերդը: Պատերազմը տեւում է երկու ամիս. ամենահարուստ հայ գիւղերը գաղթում են Տաճկաստան, Բայազիտ, իսկ միւսներն անցնում են Հերակլի կողմը: Կաթողիկոսը թէւեւ այլեւս երկու անգամ հիւանդ հիւանդ Փարաքար Հերակլի բանակն է գնում ու խնդրում, բայց դարձեալ նրա խոհում համոզումներն մընում են անհետեւանք: Վրայ է հասնում ցուրտ ձմեռը: Խմերեթի Սաղմոն թագաւորն ապստամբում է, և այս բոլորի հետեւանքով Հերակլը ստիպուած է լինում յետ կենալ հետագայ սրածուծ թիւններից: Նրա վերջին սխրագործութիւնն այն է լինում, որ «նա մարդիկ է ուղարկում փախտական Հայերի մօտ և առաջարկում նրանց վերադառնալ իրենց տեղերը, յայտնելով, որ կաթողիկոսն երաշխաւոր է նրանց ապահովութեան համար: Հայերն էլ լսելով կաթողիկոսի անունը, վերադառնում են, բայց Հերակլը բոլոր գիւղերը ու 30 եկեղեցի տւերում, կողոպտում ու կրակի է մատնում. ազատւում են միայն մի քանի գիւղեր, որոնց հետ և Վաղարշապատը: Նա Հայերից շատերին գերի է տանում Թիֆլիս, իսկ նրա խառնիճազանց զօրքն տւերում, կողոպտում են բոլոր շրջակայ հայ վանքերն և եկեղեցիները:

Կաթողիկոսը Վաղարշապատի բնակիչներին տեղաւորում է վանքի պարիսպների մէջ և խնդրում Հերակլին, որ նա խնայի նրանց և մի խոշոր գումար փրկանք է առլիս նրան դրա համար:

Կարելի է երեւակայել հիւանդ կաթողիկոսի վիճակը. նրա սիրտը մրմնջում է, երբ տեսնում է իր չորս կողմի ամառութիւնը. վերջին ժամանակներն երկիրը մի փոքր հանդստացել էր և այստեղ այնտեղ բարենորոգման նշաններ էին նկատւում, և քրիստոնեայ արքան

մի հարուածով այդ բոլորն սչնչացնում է... Ի՞նչ յայտ, ի՞նչ փրկութիւն կար, և նա օր ու գիշեր աղօթում էր, որ Աստուած վերջ տայ իր կեանքին... Ինն ամսուայ հիւանդութիւնը չէր սպասում նրա աղօթքին. նա նրան արդէն վերջին թելն էր ձգել... Եւ 1780 թուի 26-ին Վարդապետի կիւրակի օրը կարուել է նրա նուազ կեանքի այդ նըւազ թելը: Կրկնում ենք, ժամանակի այդ մեծ հայրենասէրը չի ապրել, այլ նահատակուել է իւր երկրի, ազգի և եկեղեցու համար: Նա թաղուել է Ս. Գայանէ վանքի գաւթում, ձախ կողմը Գաւթի Ս. Միքայի Արարամ կաթողիկոսների զերեզմանների մօտ(*):

Ահա այսպէս է եղել Սիմէոն Երեւանցու կեանքն ու գործունէութիւնը ամենահամառօտ և էական գծերով: Տասնեօթ տարի (1763-1780) նա կաթողիկոսութիւն է արել և այդ բոլորը միապաղաղ գործունէութիւն է եղել, նուիրուած հայ ազգի, եկեղեցու և երկրին. նրա հողու ու սրտի մէջ Հայ եկեղեցին ու հայ ազգ ու երկիրը մի անջակելի հասկացողութիւն է եղել: Յայտնի է, որ մեր ժողովուրդը հայ բառը քրիստոնեայ բառի հետ միասին է գործածել— «Հայ քրիստոնեայ» և նրա այդպիսի հասկացողութեամբ՝ ո՛վ որ իւր դաւանութիւնը փոխել է, դադարել է Հայ լիւնելուց: Եւ այդ առաջ է եկած եղել այն հանգամանքից, որ Հայ եկեղեցին իւր ինքնուրոյն դաւանութեամբ պատկանել է միայն հայ ազգին և ոտից ցլոււխ չաղախուած է եղել ազգային սգով:

ԵՐՈՒԱՆԴ ԾԱՀԱՋԻԶ

(*) Սիմէոն Երեւանցի Կաթողիկոսին չպէտք է շփոթել Սիմէոն Երեւանցի Վարդապետի հետ: Դա Ձմիւռնիայի առաջնորդական վոխանորդ է եղել. դրա յորդորանքով Ձմիւռնիացիք Աստուածատուր Կաթողիկոսի օրերով իրենց ծախքով մի հմուտ արհեստաւորի քանդակել են տուել Սուրբ Էջմիածնի տաճարի Ս. Աստուածածնի աւագ սեղանի ոսկեգոծ խաչկալը, ինչպէս վկայում է այդ խաչկալի արձանագրութիւնը:

Կենսագրութեան փաստացի մասերը մենք քաղել ենք Սիմէոն Կաթողիկոսի ընդարձակ «Յիշատակարանից (1763-1767)», որ կենսագրութեան հետ միասին կազմել են Գիւտ Քահանայ Աղանեանի «Դիւանների» Գ. գիրքը:

ՀԵՐՔՈՒՄ Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՒՈՐԻՉԻ

ՀՈՈՄ ԵՐԹԱԼՈՒ ԱՌԱՍՊԵԼԻՆ

Մեր հայ կաթողիկէ եղբայրները հաստատելու համար իրենց «ի վերջագունէ» հնարած կամ յերկարած սա քրմածին վարկածը՝ թէ «Հայ կաթողիկէութիւնը, իրրեւ թէ, սկսած ըլլայ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչէն», չինած են նաեւ սա առասպելը՝ թէ «Գր. Լուսաւորիչը Հռովմ գացած ըլլայ Տրդատի հետ, Հռովմի տթուին գերագահութիւնը բնդունած, Սեղբատրոս Հայրապետէն Հայաստանեայց եկեղեցւոյ կաթողիկոսական իշխանութիւնը ստացած և յաւանական ուխտ կամ դաշինք կնքած ըլլայ անոր հետ, և ա՛յլ նման վիպասանութիւններ:

Ներկայ յօդուածովս պիտի քննենք մանրամասնօրէն և պիտի հերքենք փաստացի ո՛ւ պատմական ե՛ւ մատենագրական առեւալներով, այս անհիմն և մտացածին առասպելը, որուն իրրեւ խարխալ ծառայած է, հաւանականաբար, Միջին դարու մէջ յերկարուած և երբեւան եկած ծանօթ կեղծ Դաւանց Թուղբը, որ հերքուած է արդէն բացարձակապէս և միանգամ ընդմիշտ, ո՛չ միայն հայ, այլ եւ նոյնիսկ հայ կաթողիկ ողջամիտ հեղինակներու կողմէ. և այսօր իրական կամ վաւերական ո՛րեւէ արժէք չներկայացներ ան, բնաւ(*):

(*) Մեր մէջ, առաջին անգամ, կարաւես Վրդ. Շահնազարեան քննած եւ հերքած է «Դաւանց Թուղթը», իր ԴԱՇԱՆՑ ԹՈՒԴԹԻՆ ՔՆՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒ ՀԵՐՔՈՒՄԸ գիրքին մէջ (Տպ. Պարիս, 1862):— Թէպէտեւ չ'արժեր իսկ զբաղիլ այդ կեղծ Թուղթով, քայց իբր նմոյշ՝ կ'ամփոփենք հոս անոր այն հասուածքը, ուր Հռովմայ Սեղբատրոս Հայրապետը, իրրեւ ինքնագլուխ եւ պառապապ, Գր. Լուսաւորիչի կու տայ, իրրեւ թէ «հետեւեալ տիտղոսներն եւ իրաւասութիւնները. «Պատրիարք Հայոց մեծաց, զի ինքն եւ ամենայն աթոռաժառանգը սորա ինքնագլուխ եղիցին, յիւրեանց ե-

Նախապիտիւիք

1 — Բաւն հերքումի խնդրոյն քննութեան չի մտած, հարկ կը տեսներք դիտել տալ թէ մեր հին մատենագրութեան հնագոյն (ե-թ. դար) ձեռագիրները կորսուած են դժբախտաբար: Մեզ հասածները, մեծ մասով, վերջին դարերու ընդօրինակութիւններ են, և ընդհանրապէս՝ չա՛տ փոփոխուած, աղաւաղուած, յաւելումի, յապումի և խեղաթիւրումի ենթարկուած, և իրենց նախնական իսկական բնագիրներէն չատ հեռացած՝ թէ՛ բովանդակութեամբ և թէ՛ լեզուական տեսակէտներով: — Ասոր մէջ դեր ունեցած են մասամբ՝ աղէտ և անբարոյէտ գրիչներ, և առաւելապէս՝ վերջին խմբագիրներ՝ իրենց կամայական սրբադրութիւններով, ծանօթագրութիւններով և մեկնաբանութիւններով. արդիւնք՝ իրենց անձնական (քաղաքական կամ կրօնական) մտայնութեան, նախասիրութեան և ա՛յլ նկատողութեանց: Եւ ասոնք, բնագիրներուն մէջ առնուած են յետոյ՝ ընդմիջարկութեամբ (Interpolation):

Այնպէս որ՝ գրեթէ անկարելի է այսօր, Ձեռագիրներէն ոմանց առաջին և իսկական բնագիրին բովանդակութիւնը ճշդել և վերականգնել իրենց ներկայ խանգարեալ և բարդազանց վիճակին մէջ. ինչպէս ե՛ւ որոշել և գտնել ա-

պիսկոպոսացն առնելով ձեռնադրութիւն... պապ ե՛ւ պատրիարք ե՛ւ հայրապետ հրամանահան ի տիեզերական ժողովս, ըստ ամենայնի համահաւասար Հռովմի, Երուսաղէմի, Անտիոքի եւ Աղեթսանդրիոյ աթոռներուն» (ԴԱՇԱՆՑ ԹՈՒԴԹ, էջ 24):

Իսկ ցաւալին ա՛յն է որ հայ կաթողիկոս մը (Մաթթէոս Պոյսեցի, 1858-65) վործուեր է գրել գրքոյկ մը. — ԴԱՇԱՆՑ ԹՂԹՈՅՆ ՍՏՈՒԳՈՒԹԵԱՆՆԵ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆ (Տպ. Մոսկուա, 1863?):

նոնց բռն հեղինակները՝ և ստուգել տանց ապրած և գրած թուականը: Անցեալ դարէն ի վեր, հայ և օտար գրա-քննադատներ և բանասէրներ լծուած են այս կարեւոր և դժուարին գործին, որ կը պահանջէ, անշուշտ, մասնագիտական կարողութիւն, խզամիտ, անկողմնակալ և աննախապաշարեալ միտք և համբերատար, անձանձիր ու յարատեւող սրբի:

2— Ուրիշ ցաւոտ պարագայ մը.— էջմիածին, Երուսաղէմ և Պոլիս հայ հին մատենագիր— ձեռագիրներու կանոնաւոր, շարունակական կամ ամբողջական մատենագրութիւնները, որոնք կը թակալէր իրենց իրենց վատիկանի սանտիւրին եւ վանականներու քմահաճ և լատինամէտ նախասիրութեանց: Հետեւորաւ՝ շատ վերապահութեամբ պէտք է մօտենալ անոնց...

3— Պատմական ստույգ և բացարձակ իրականութիւն մըն է թէ՛ Հայերս քաղաքական գործ ունեցած ենք իսաւրական Հռովմի և իր կայսրութեան հետ՝ միմիայն նախաքիստոնեական քաղաքական մեջ: Երբեմն Պարթևներու կամ Պարսից հետ միասին, իրրեւ դրացի և ցեղակից ու զինակից՝ պատերազմներ մըն դած ենք Հռովմի դէմ, և երբեմն առանձինն— զոր օրինակ Երուանդեան Մեծն Տիգրանի օրով և պոնտոսի Միհրդատի զինակցութեամբ. յաղթանակած, յաղթուած, հաշտուած և դաշնակցած ենք անոր հետ: Եւ հաշտութեան դաշինքներու մէջ, Հռովմ միշտ պահանջած է որ՝ հայ արշակունի թագաւորներ իրենց թագը ստանան Հռովմի կայսրութենէն, որպէս զի սաքի կռուան մը ունենայ Հայաստանի մէջ, և Հայերս չմիանանք և չգործենք իրենց դէմ՝ պարսկական արշաւանքներու տակին:

Եւ այս պայմանին համաձայն է որ, քրիստոնէական Ա. դարուն (64-ին) Տիրիդ (Տրդատ) Ա. հայ թագաւորը— ըստ օտար պատմիչներու գրածին — Հռովմ դացած և թագ ստացած է Ներսէ կայսրէն: Ու այս Տիրիդ Ա. միւս Մեծն Տրդատ Գ. ին (Գ. դար) հետ շփոթելով

է որ յերկրուած է միջնադարեան ծանօթ կեղծ Դաւանց Թուրքի և Գր. Լուսաւորիչի Հռովմ երթալուն առասպելը:

Իսկ քրիստոնէական շրջանին բնաւ գործ չենք ունեցած հին Հռովմի հետ, ո՛չ քաղաքական և ո՛չ կրօնական, մինչեւ ժ.Ք. դար, կաշակիրներուն կիլիկիոյ գիծով Սիւրիա և Պաղեստին արշաւելու թուականը: Եւ անկէ վերջ է որ — մանաւանդ տեսնելով որ՝ Յոյները կը փորձեն Հայ Եկեղեցին միացնել Օրթոտոքս Եկեղեցիին, Հռովմայ պապերն ալ փութացին կրօնական արշաւանք մը ընել դէպի Մերձաւոր Արեւելք. հաւատոյ ծաւալիչներ (փրանչիսկան, դոմինիկան և յետոյ մեղուիթ և տ'յւ քարոզիչներ) գրկելով, որոնք Ունիթոր (unitéur) անունով ծանօթ են պատմութեան մէջ — Եւ, 5-600 տարիներու անյաղ և անպարար արշաւանքներով և չարահար միջոցներով, վերջապէս յաջողեցան — յոյն, ասորի, մարոնիթ, քաղդէացի և զպաի կաթողիկոսներու շարքին — հաստատած մըն ալ մեղմէ կորզել, և պիտականուն «կիլիկիոյ Հայ կաթողիկոսութիւն» մը կանգնել Լիւսնանի մէջ 1742-ին: Եւ դար մը վերջ՝ «Հայ կաթողիկ Պատրիարքութիւն» մը ստեղծել Կ. Պոլսոյ մէջ (1831): Բացի միւս մեծ չարիքէն՝ որով խաթարուեցաւ մեծապէս՝ Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցին և հայկական «մեծաքանչ» լեզուն, սա սին ու միամիտ ակնկալութեամբ թէ՛ «Հռովմ կրնայ՝ օգնել մեղձ կիլիկեան թագաւորութիւնը փրկելու մեր երազին մէջ...

Ու ցաւալի է որ Հայ Եկեղեցւոյ նըւիրապետութիւնը չէ՛ խորհած մինչեւ հիմայ՝ մաքրել այդ խաթարումներէն՝ Հայ Եկեղեցին և անոր սրբազան մատանները (Տօնացոյց, Պատարագամատոյց, Ժամագիրք, Շարակնոց և Ճաշոց) հնադոյն պարզ և իսկական բնագիրներուն համաձայն:

4— Քրիստոնէական Գ. դարէն տագին, երբ կոտորուեան Մեծն Տրդատ Գ. քրիստոնէութիւնը կ'ընդունի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչի քարոզութեամբ, և իրրեւ պետական կրօնք կը հռչակէ զայն Հայաստան աշխարհի մէջ, և երբ,

տասնեակ մը տարիներ վերջ, նոյնը կ'ընէ Հռովմայ կայսրը՝ Մեծն Կոստանդինոս, իր կայսերական աթոռը հաստատելով Բիւզանդիոն, որ՝ ի պատիւ կայսեր՝ կոչուած է յետոյ Կոստանդնուպոլիս, Հայերուս քաղաքական և կրօնական յարաբերութիւնները ա՛յլեւս եղած են միմիայն Նոր Հռովմի Բիւզանդեան կամ արեւելեան կայսրութեան հետ: Եւ մեր պատմիչները և մատենագիրները սկսած են Բիւզանդիոնը կոչել պարզապէս Հռովմ, կայսերական երկիրը՝ Յունաց կամ Հռոմոց աշխարհ, և ժողովուրդները՝ Հռոմէ: Իսկ կիլիկեան հայ մատենագիրներ վերջը, Խաչակիրներու շրջանին՝ ծանօթանալով նաեւ Եւրոպայի և ասոր ժողովուրդներուն, ամբողջ եւրոպան (իբնէ մասերով և ժողովուրդներով) կոչած են միշտ Փռանգլ: — Պատմական այս ստույգ և անուարկելի իրողութիւնն իսկ բաւական պիտի ըլլար իբրեւ վճռական և անժըխտելի փաստ ծառայելու՝ հերքելու համար Տրդատի և Գր. Լուսաւորիչի Հռովմ (հին և խաղաղական) երթալու մտայածին առասպելը:

Հետեւաբար հայ կաթողիկոսները, երբ կը ճգնին, ի զուր և վայրապար, Հին Հռովմ հասկնալ հայ պատմիչներու և մատենագիրներու մէջ տեսնուած ամէն Հռովմ, և քածին առասպելներ կը յերկրեն, չարաչար կը սխալին, կը մոլորին գիտակցաբար, բառախաղ և սովեստութիւն կ'ընեն և ծիծաղելի կը դառնան պա՛րզապէս:

* *

Տրդատի՝ Մեծն Կոստանդինոս կայսեր մօտ երթալը և քաղաքական դաշինք կնքելը կը պատկերէ ժամանակակից պատմիչներէն:

1— Զեմք Գլակ, իր Տարօնոյ պատմութեան մէջ:

2— Ագաթանգեղոս, իր Հայոց Պատմութեան կցուած յաւելումական Գ. մասին մէջ:

Անցողակի և իրր պատմական գէպք կը յիշատակեն՝

1— Փաւստոս Բիւզանդացի, իր Հայոց Պատմութեան մէջ:

2— Ղազար Փարպեցի, իր Հայոց Պատմութեան մէջ:

Իսկ կ'ակնարկեն միայն՝

3— Նղիւէ, իր Վարդանանց Պատերազմի Պատմութեան մէջ:

4— Մովսէս Խորենացի, իր Հայոց Պատմութեան մէջ:

Տեսնենք, ուրեմն, թէ ի՞նչ կ'ըսեն մեր այս վեց պատմիչները՝ Տրդատի Մեծն Կոստանդինոսի մօտ երթալուն և խաղաղութեան «աւստ» կամ «դաշինք» կնքելու մասին:

1— Ի՞նչ կ'ընէ Զեմք Գլակ ԱՍՈՐԻ (Բ. Տպ. Վենետիկ, 1889)

Զ. Գլակ, իր Տարօնոյ պատմութեան վերջին մասին (Պատճէն Երկրորդ, վասն պատերազմին՝ որ յԱրձանն եղեւ) սկիզբը, կը գրէ. — «Ի ժամանակն յայնոսիկ՝ լուր եհաս ի դուռն արքայի՝ (Տրդատայ) թէ Կոստանդինոս կայսրն հաւատաց ի Բրիտանոս Աստուած, և դադարեցոյց զհալածումն եկեղեցեաց, քաջութեամբ կալեալ զթագաւորութիւնն: Ապա խորհուրդ ի մէջ առեալ (արքային Տրդատայ) գնալ ի դուռն կայսեր՝ վասն ղնելոյ դաշինս խաղաղութեան ի միջի իւրեանց, եկին հասին ի դաւառն Ապահանեաց ի քաղաքադէն Մանծկերտ» — Մանազկերտ, Թերեւս — (Զ. Գլակ, էջ 40):

Զ. Գլակի այս առեղծուածային տարաբանութեան համաձայն, գրեթէ չի հասկցալի թէ Տրդատ ո՞ւր գնաց և որո՞ւ ընկերակցութեամբ. քանի որ «եկին հասին» յոգնակի բայեր կը գործածուին, (որոնցմէ օգտուելով՝ շինուած է, հաւանաբար Գր. Լուսաւորիչի Տըրդատի հետ Հռովմ երթալու առասպելը...): — Բայց եթէ Գլակի այս յիշատակութեան բերենք՝ միացնենք (Արձանի պատերազմին քանի մը դրուագները պատմելէ վերջ) դրած հետեւեալ սողերը... «Եւ ինքեանք յառաջեալ գնացին, բազում առուրց օթեառօք. զանց առնէին, մինչեւ հասին ի Հռովմ քաղաք. և անդ կացեալ սահաւ առուրս, դարձան մեծաշուք պատուով» (էջ 43), ինչպէս նաեւ 49-րդ էջին վերեւ արուած ծանօթութիւնը՝ թէ «... Այս ամենայն գործեցաւ ի գալ նոցա ի Հռովմայ. բայց

նգրել ի ձեռն նմանաբար իշխանին Ազնեւաց, — հազիւ կամ զօրութեամբ կը հասկցուի թէ՛ Տրդատ Կոստանդիանոս կայսեր այցելութեան դացեր է՝ Հռովմ քաղաքը, որ է Բիւզանդիան, ուր փոխադրուած էր կայսերական աթոռը:

Բայց նկատելով որ Զ. Գլակ, իր պատմութեան մէջ չի մտնար ամենէն անհշտն և աւելորդ մանրամասնութիւններն իսկ յիշատակել — զոր օրինակ՝ 1— Արծառն քրմապետին և իր քուրմերու զերեմաններուն վրայ գրուած ճոխ և ճառամ արծառադրութիւնը, և ասոր՝ «ասորի և հելլենացի գրով և յայն և իմացէլացի նշանաւ» ըլլալը (էջ 31). 2— Սիւնեաց իշխանին կողմէ Գրիգորի անհոգ կամ ապահով տեղ մը՝ իր ընկերներով՝ փախցուելը, որպէս զի ամօթ չկրեն թագաւորէն (էջ 26). 3— Գլակի աղաչելն զՍ. Գրիգոր՝ «գնալ ի վանան իմ, զոր ինքն հիմնարկեաց յանուն Սրբոյ Կարապետին, զոր թագաւորն իսկ յանձն կալեալ զալ ի տեսութիւն տեղացն, զոր հիմնարկեաց» (էջ 40) և այլն — և նկատելով որ՝ այստեղ կը լռէ, և չյիշեր իսկ Գր. Լուսաւորիչը և Տրդատի գացած քաղաքին անունը, — իրաւամբ կարելի է կասկածիլ և ենթադրել թէ՛ Գլակի պատմութեան այս հատուածը վերջին խմբագիրի մը կողմէ անյարիր և ցանուցիր զեանդուած ըլլայ — Նոյնպէս՝ չենք գիտեր թէ Գլակ Ագաթանգեղոսէ համառօտեր է այս գրուածը, թէ՛ վերջինը առաջինին պարզ ու ցանուցիր և առեղծուածային առդերը ընդարձակեր և ճոխացուցեր է՝ նոյն իսկ Հռովմը «քաղաք Խաւաղաց» կոչելով, և «մեծ հայրապետն՝ Սեղրեւորտան» ալ աւելցնելով: — Այնքան նման են երկուքին ոճն և բառերը: — Հաւանականագոյնն է վերջին ենթադրութիւնը:

Բայց Գլակի մէջ որոշ և յստակ է թէ՛ Հռովմը նոր Հռովմն է. թէ՛ «խաղաղութեան ուխտն կամ դաշինքը՝ քաղաքակա՛ն է, և թէ՛ Գր. Լուսաւորիչ Տրդատի հետ Հռովմ գացած չէ՛:

2— Ի՞նչ ԿՐԸՍԷ ԱԳԱԹԱՆԳԵԼՈՍ (Պատմ. Հայոց, Տպ. Վենետիկ, 1835)

Նա՛խ պէտք է գիտնալ թէ՛ Ագա-

թանգեղոս, իր ներկայ կազմին մէջ, պատմական մեծ արժէք մը չի ներկայացներ: — Աւելի՛ ճոխաւոր և ճառամարան վկայարանութիւն, քարոզագիրք և վարդապետարան մըն է ան քան աւանտան, հետաքրքիր և սուսգարան պատմիչի գործ:

Յետոյ, հակառակ իր Յառաջաբանին մէջ ըրած խոստումին՝ թէ «իրրեւ քարտուղար Տրդատի և իրրեւ տկանտես պատմիչ՝ ոճով (կարգով և մանրամասն) պիտի գրէ Տրդատոյ մեծագործութիւնները...», բո՛ւն պատմութեան մէջ, բո՛ւ մը իսկ գրած չէ անոր Հռովմ երթալն և դաշինք կնքելու մասին: — Միայն՝ իր Յառաջաբանին մէջ, իր գրիլիքներու շարքին, կը յիշատակէ թէ՛ «... և կամ՝ ո՛րպէս դարձաւ (գնաց բնակ կ'սկսէ — Քննասէր) Տրդատ անդրէն յաշխարհն Յանուց, յամս տատուածատէր Կոստանդեայ՝ թագաւոր կացելոյ Յունաց և Հռոմոց, և կամ՝ ո՛րպէս ուխտ եղեալ ընդ նմա դատուած պաշտութիւնն, դարձեալ լինէր անտի մեծաւ պարգեւօք և բազում փառօք» (*) (Յառաջաբան, էջ 19):

Դիտելի է՝ թէ այս լսկ յիշատակութեան մէջ ե՛ւս բացորոշ կերպով կ'ըսուի թէ՛ Կոստանդիանոս թագաւոր է Յունաց եւ Հռոմոց աշխարհին, որուն մայրաքաղաքն էր Նոր-Հռովմ-Բիւզանդիան, և ո՛չ Խաւիսոյ Հռովմը, թէ՛ Տրդատ Յունաց աւխարհի Հռովմը գացած է ուխտ կամ դաշինք կնքելու համար, և թէ՛ մանաւանդ Գր. Լուսաւորիչ չյիշար. որ է ըսել՝ թէ Տրդատի հետ Հռովմ գացած չէ՛:

Միայն Ագաթանգեղոսի Յաւելուածական Գ. մասին («Դարձ փրկութեան Հայաստան աշխարհին») անանուն հեղինակը կամ խմբագիրը, օգտուելով թերեւս Ագաթանգեղոսի Յառաջաբանին վերոյիշեալ յիշատակութիւնէն, և իրեն յատուկ վիպական և ճոխամարան ոճով

(*) Դիտելի կէտ մըն է որ Ագաթանգեղոս (նոս եւ իր ամբողջ գիրքին մէջ) հին Ձեռագիրներու յատուկ աւսօ գիրը միշտ միայն օ-ով կը գրէ: — Այս ալ փաստ մը չէ՝ արդեօր որ Ագաթանգեղոսի գիրքին վերջին խմբագրութիւնը յետին դարերու գործ եղած ըլլայ:

ճոխացնելով, ո՛չ միայն Գրիգոր Լուսաւորիչը («Մեծ Արքեպիսկոպոսն» և «խոստովանողն Քրիստոսի»), այլ ե՛ւ իր որդին՝ Ռեստակէսը և Ալբիանոս Եպիսկոպոսը, քանի մը տասնեակ բղէշներով և մեծամեծ իշխաններով և 70,000 ընտիր զօրքերով (Նոյն, Անդ, էջ 646), կը տանի Հռովմ («ախեղերական քաղաքն Հռովմայեցւոց»):

Դիտելի է սակայն որ՝ 1— Տրդատի և Կոստանդիանոսի միջեւ միայն կընքուած դաշինքը կը յիշէ. 2— Գր. Լուսաւորիչ և Սեղբեաստոս — որ «Հայրապետն՝ Մեծ Արքեպիսկոպոս» կը կոչուի — բաւ մը իսկ չեն փոխանակեր իրարու հետ: Իսկ համաձայնութեան և դաշինքի խօսքն անգամ չ'ըներ: Եւ Սեղբեաստոսը կը յիշուի միայն իրրեւ Կոստանդիանոսի արքունի շքախումբին մէջ գանուղներէն մէկը՝ Տրդատի դիմաւորութեան և պաշտօնական ընդունելութեան հանդիսաւոր օրը (Նոյն, Անդ, էջ 648):

Հետեւաբար, մէկդի թողլով Ագաթանգեղոսի վիպասանութիւնը, շատ պարզ և որոշ կերպով կը հասկցուի թէ՛ Տրդատ միայնա՛կ դացած է «Յունաց և Հռոմոց աշխարհին» Հռովմը (315-ին) ի տեսութիւն և ի խնդակցութիւն նորագործ քրիստոնեայ Կոստանդիանոսի, և այս առթիւ քաղաքական դաշինք ալ կ'ընքած՝ սիրոյ և խաղաղութեան հիման վրայ:

3— Ի՞նչ Կ'ԸՍԼ ԲԻԻԶԱՆԴԻ ՓԱԽՍՏՈՍ (Պատմ. Հայոց, Գ. Տպ. Վեհափիկ, 1914)

Բ. Փաւստոս չի պատմեր ուղղակի, բայց կը յիշատակէ Տրդատի և Կոստանդիանոսի դաշինքը. — ա՛յսպէս. — Երբ, Արշակ Բ-ի (351-67) և Պարսից Ներսէճ արքային միջեւ եղած պատերազմի աւտին, Հայեր կը դիմեն Յունաց Վաղէս կայսեր օգնութեան, կը գրէ. «... Զոր իրրեւ լուաւ կայսրն զիրան զայսոսիկ, մեծաւ փութով և բազում պատրաստութեամբ ի խնդիր ելանէր իրին հասելոյ, և օգնական և թիկունք լինէր աշխարհին Հայոց: Մանաւանդ զի գուխսն յիշեալ զղաւանցն կոելոց զերգմանցն հաստատութեան (որ) միջնորդութեամբ ի

մեջ կայսերն Կոստանդիանոսի եւ ի մեջ քաղաւորին Տրդատայ եղեալ եր» (էջ 78):

Ուրեմն, Փաւստոս Բիւզանդացի կը յիշէ (Զ. Գլուխէ, Ագաթանգեղոսէ՝ և կամ աղգային աւանդութենէ՝ առնելով) թէ՛ Տրդատ Հռովմ (-Բիւզանդիոն) գացած և Կոստանդիանոսի հետ դաշինք մը կ'ընքած է. բայց ո՛չ Գր. Լուսաւորիչի ընկերակցութեամբ:

4— Ի՞ՆՉ Կ'ԸՍԼ ՂԱԶԱՐ ՓԱՐՊՅՅԻ (Տպ. Թիֆլիս, 1907)

Ղազար Փարպեցի ալ կ'ականարկէ միայն՝ Տրդատի և Կոստանդիանոսի միջեւ դաշինքի մը գոյութեան կամ աւանդութեան, երբ Վարդանանց Պատերազմի նախօրեակին՝ Հայեր կը դիմեն Յոյներու օգնութեան, և կը գրէ. «Եւ վաղվաղակի նամականի արարեալ առ կայսրն եւ առ ամենայն աւագանի դրանն Յունաց, և առ ա՛յլ իշխանս և կողմնակալս, առ բղէշն Աղձնեաց և առ իշխանն Անդեղ տան, ի Ծովս, ի Հաշախ և յեկեղեաց, և ա՛յլ իշխանաց իւրաքանչիւր տեղեաց, և առ մեծ սպարապետն (Յունաց) Անտիոքայ» (էջ 134):

Փարպեցին չունի Յունաց կայսեր գրուած «նամականի»-ին պատճէնը, զոր մէջ կը ընդէ ներքէ՛ օգտուելով Սերէսէ և ճոխացնելով դայն. — Իսկ Յունաց՝ Հայերուն օգնութեան չհասնիլը լռելեայն կը հասկցնէ միայն Վարդանանց կ'է նամակատար իշխաններուն վերադարձէն ո՛ւ նահատակութիւններէն վերջը, ա՛յսպէս. —

«Քանզի բազմութիւն փախտէիցն Հայոց, նախարարք և տեղաւոր, ստանիկք և ռամիկք, դիմեալ ի յերկրին Տայոց, ժողովէին առ Հմայեակ՝ եղբայր Սրբոյ Զօրավարին Վարդանայ, որ էր յամեալ յաշխարհին Յունաց՝ խնդրել զօրս ի քաղաւորէն, ըստ յառաջագոյն գրելոցն ի կարգի» (էջ 157-8): — Որմէ կը հասկցուի թէ՛ Հայեր դաշնակից էին Հռոմոց, Տրդատի և Կոստանդիանոսի օրէն սկսեալ:

5— Ի՞ՆՉ ԿԸ ԳՐԷ ԵՂԻՇԷ (Պատմ. Վարդանանց, ըստ Անձեւացեացն օրինակի, Բ. տպ. Կ. Պոլիս, 1873)

Եղիշէ ալ կ'ականարկէ, Հայոց կողմ

մէջ Յունաց Թէոփոս Բ. կայսեր գրութեամբ նամակին մէջ գրելով. — «... Որպէս մեր իսկ ունիմք զանազան յիշատակաբանսն զառաքինի նախնեացն ձերոց, ... և յայնչտի մեծ իշխանութեան՝ դատաւարութեամբ և սիրելի զՀայոց աշխարհն անուանէին» (էջ 151): ... «Իբրեւ յանգիմա՝ և զին մեծի թագաւորին, և ընթերցան զգիրս պաշտօնաց Հայոց աշխարհին, և՛ զյիշատակաբանս նախնեացն, բազում մատենք ի մէջ և կեալ՝ ընթերցան, որ զնոյն ուխտ հաստատութեան ի ներքս գտանէին» (էջ 152):

Եղիշէի այս տողերէն հասկնալի է որ ուխտի կամ դաշինքի յիշատակութիւն մը կայ, բայց միշտ Տրդատի և Կոստանդիանոսի միջեւ նոր Հռովմի մէջ կնքուած քաղաքական ուխտի վրայ է խօսքը, և երբեք յիշատակութիւն չկայ Գր. Լուսաւորիչի Տրդատի հետ Հին Հռովմ երթալուն և Սեղեւոստոսի հետ «Իշխանաց Թուղթ» մը կնքելու մասին:

Սակայն, մեր հայ կաթողիկոսները, կ'ուզեն՝ ի նպատակ իրենց քմածին վարկածին՝ շահագործել Եղիշէի նամակին պատճէնին քանի մը տողերը, ուր «Տրդատիս, Հռովմ, եպիսկոպոս և հաւաս» բառերը կան. — «... Վասն որոյ և՛ նախնին մեր Տրդատիս, յիշելով զառաջին սէրն ձեր, որ ի ազատութեան՝ փախուցեալ... ապրեալ՝ սնու յերկրի Յունաց...» (*) Սոյնպէս և՛ զհաւատան՝ որ ի Քրիստոս՝ ընկալեալ ի սուրբ եպիսկոպոսէն Հռովմայ, լուսաւորեաց զխաւարային կողմանս Հիւսիսայն — Հայոստանին՝ ըսել կ'ուզէ — (էջ 151):

Մարդ «հայ կաթողիկէ ըլլալու է», և կամ՝ կաթողիկէ միտք և արամարտնութիւն ունենալու է որ՝ Եղիշէի այս տողերէն կարենայ հետեցնել և հաւատալ, առանց մոլորելու, թէ՛ «Տրդատ դացած ըլլայ հին և իտալական Հռովմ քաղաքը. և ասոր սուրբ եպիսկոպոսէն ստանալով քրիստոնէական հաւատքը, և կած՝ լուսաւորած ըլլայ Հիւսիսական խաւարա-

յին կողմերը — Հայոստան աշխարհը(1):

Մինչդեռ բացարձէս որ՝ Տրդատ, երբ տարուած է «ի կողմանս Յունաց» բառ Սեղեւոստոսի և «յերկրից Յունաց» (բառ նոյն ինքն եղիշէի), այսինքն ի Հռովմ (Բիւզանդիան) 240-ին, հեթանոս էր, և երբ վերադարձաւ ի Հայս 287-ին, նա՛յնպէս հեթանոս վիճակի մէջ, տարիներով հալածեր է քրիստոնէութիւնը, նահատակել տուած Հռիփսիմեանները, չարչարել՝ Ս. Գր. Լուսաւորիչը, և վերջապէս յաղթուելով՝ Աւետարանի լոյսին դարձած է նոյն Ս. Գր. Լուսաւորիչի ձեռքով, Գ. դարու սկիզբը:

Ուրիշ յօդուածի մը մէջ (տե՛ս ՀԱՍԿ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏԱՐԻԳԻՐԲ, Ա. ՏԱՐԻ, 948, էջ 89-104) յիշած ենք թէ՛ Եղիշէի այս նամակը — ըստ Միքայէլ փաշա Փօրթուգալեանի — կատկածելի և անվաւեր բնագրերէն (interpolation) մըն է (ՊԱՏՄ. ԵՂԻՇԷԻ ԵՒ ՔԵՆԱԴԱՏՈՒԹԻԻՆ, ապ. Վենետիկ, 1903). Իսկ ըստ Հ. Ն. Ակինեանի խիտ և սպառող տեսութեան՝ Եղիշէի սչ միայն այս նամակը, այլ՝ է. Յեղանակը ամբողջ «յոյսնայեան անհարազատ և սկզբնաղբիւր եղիշէին» (ԵՂԻՇԷՒ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԵՒ ԻՐ ՊԱՏՄ. ՀԱՅՈՅ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ, ապ. Վիեննա, 1932, Մասն Ա., էջ 143):

Ակամայ սա հարցումը ընելու հարկին մէջ կը գտնուինք. — Ա՛րդեօք մեր հայ կաթողիկ եկրայրները չե՞ն հետևիր երբեք հայ գրական և բանասիրական շարժումին, և կամ՝ ընտ՛ւ չե՞ն հետաքրքրուիր անով...:

6— ԽՈՉ ԿԸ ԳՐԷ ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ
(Պատմ. Հայոց, ապ. Տփլիս, 1881)

Մ. Խորենացի անցադակի կը յիշէ միայն Տրդատի Կոստանդիանոսի մօտ երթալը, առանց դաշինք կնքելու պաշտան յիշատակելու. «Արևելեաց ցեղին ձեռնալն Մամ-գուհէն տառակումին» տալիքով, ա՛յնպէս. «... Ընդ հանգչելն Շապհոյ՝ արքային Պարսից՝ ի պատերազմացն, և ի գնալն Տրդատայ ի Հռովմ առ Սուրբ Կոստանդիանոս, պարապ առեալ ի խորհրդաց Շապհոյ, նիւթէ չարիս ի վերայ մերոյ աշխարհիս...» (էջ 248):

(*) Բաղդատէ՝ Ագաթանգեղոսի բառերուն հետ. — «Մանկիկ մի փոքրիկ, անուն Տրդատ, առեալ դայեկայն՝ փոխադրեալ ի դուռն կայսեր, ի կողմանս Յունաց» (ՊԱՏՄ. ՀԱՅՈՅ, էջ 27-8):

Ուրեմն, ըստ կոստանդնուսի ալ՝ Տրդատ մինակ գացած է Կոստանդնուսի մօտ՝ յաւանական Հռոմ, և Գրիգոր Լուսաւորիչ գացած է ա՛յ իսկ Նոր Հռոմ:

* * *

ԶՈՒԴԱԿՇԻՓ

ՎԵՑ ՊԱՏՄԻՋՆԵՐՈՒ ԳՐԱԾՆԵՐՈՒՆ

Որպէսզի յարգելի բնթերցողները մէկ տկնարկով կարենան տեսնել ու բազմաթիւ Տրդատի Հռոմ (Բիւզանդիոն) երթալու և Մեծն Կոստանդնուսի հետ քաղաքական և խաղաղութեան դաշինք կնքած ըլլալու մասին՝ վեց պատմիչներուն գրածները, — յաջորդ էջին վրայ կը գտնուի ասոնց ամփոփ մէկ զուգակշիւը, երեք սիւնակներու մէջ:

Մեր զուգակշիւին մէջ պահած ենք աւանդական ժամանակագրութեան կարգը, նա՛խ առաջին երկու սիւնակներուն մէջ գտնելով Չենոր Գլակի Ասորին և Ագաթանգեղոսը, որոնք իրենք ժամանակակից և տկնառես պատմիչներ՝ կը նկարագրեն Տրդատի Հռոմ երթալը: Իսկ երրորդ սիւնակին մէջ կարգաւ կը գտնուին Փաւստոս Բիւզանդացին, Ղազար Փարպեցին, Եղիշէ պատմիչն և Մովսէս Խորենացին, որոնք անցողակի կը յիշատակեն միայն իրենց պատմութիւններուն մէջ՝ Տրդատի միայն Հռոմ երթալը. և կամ տկնարկութիւն կ'ընեն և կը հաստատեն Տրդատի և Կոստանդնուսի միջեւ կնքուած քաղաքական դաշինքի պատմական դէպքը:

Ժամանակագրական այս կարգը նախընտրած ենք, և առաջնութիւնը տուած՝ Չենոր Գլակի, որովհետեւ կը կարծենք թէ Չենոր Գլակ — իրենք օտարազգի չէզոք պատմիչ և իրենք քարոտեղար Գր. Լուսաւորիչի կրնայ նկատուիլ նա՛եւ առաջին հեղինակը՝ Տրդատի Հռոմ երթալու և Կոստանդնուսի հետ քաղաքական դաշինք կնքելու գրուողին:

Ագաթանգեղոսի, որ Տրդատի քարոտեղարն է կ'ըսուի, պատմութեան Գ. Յաւելուածին հեղինակը ընդլայնած և ճոխացուցած է Զ. Գլակի գրածը, Գրի-

գոր Լուսաւորիչի (Ռեստակէսի և Աղբիւնոսի հետ) Հռոմ երթն ևս աւելցնելով, և Բիւզանդական «Հռոմ»ը փոխելով «Խաղաղացոյ աշխարհին և Դաղմատացոյ երկրին թագաւորական քաղաքին» (Հին Հռոմ):

Հաւանականաբար Զ. Գլակէ առնելով յիշատակած են նա՛եւ Փաւստոս Բիւզանդացի և միւս պատմիչները՝ Տրդատի Հռոմ (Բիւզանդիոն) երթը, և տկնարկած՝ քաղաքական դաշինքին — Բիւզանդացին շատ սրտ ըստերով կը յիշէ դաշինքը. — «Մա՛նաւանդ զի զուխն յիշեալ զպաշտօնի կոնյոց զերդմանցն հաստատութիւն... ի մէջ կայսերն Կոստանդնուսի և ի մէջ թագաւորին Տրդատայ կղեւ էր» բառերով: Եղիշէ «Ուսմանաց յիշատակարանի եւ ուխտաւորեան» բառերով կ'տկնարկէ Տրդատի և Կոստանդնուսի կնքած քաղաքական դաշինքին: — Ղազար Փարպեցի ընա՛ւ չի գրեր Տրդատի Հռոմ երթալն և դաշինք կնքելը, և կը յիշէ միայն Յունաց արքունիքին դրած նամականին: — Բայց Հայերու Յոյներէն օգնութիւն ուղեւէն իսկ կը հասկցուի թէ Հայերն և Յոյները դաշնակից էին Տրդատ-Կոստանդնուսի օրէն ի վեր, վերջիններուն միջեւ կնքուած քաղաքական և փոխադարձ օգնութեան դաշինքին ուժով անշուշտ — իսկ Մովսէս Խորենացի անցողակի՝ կը յիշէ միայն Տրդատի Կոստանդնուսի քով երթալը. — «Եւ ի գնալն Տրդատայ ի Հռոմ առ Սուրեն Կոստանդնուս»:

Մեր զուգակշիւին մէջ, աւելի զգալի ընելու համար թէ՛ Ագաթանգեղոսի Գ. Մասին վերջին խմբագիրը ո՛րչափ բռնադրօսիկ և ճոխմարտն ստղերով ընդարձակած է Չենոր Գլակի ամփոփ և կարճ տողերը, — հարկ տեսած ենք Գլակի գրածները մասերու բաժնելու սրտէս զի մէկ գիծի վրայ դնել և շօշափելի ըլլան թէ՛ Ագաթանգեղոս բառ առ բառ հետեւած է Գլակի, և աշխատած՝ ընդարձակել զայն, և սխալ, հակապատմական բաներ ևս յերկրած, աւելցուցած է՝ Գր. Լուսաւորիչը ա՛նպայման Հին Հռոմ տանելու համար...:

Ահա՛ւստիկ մեր զուգակշիւը. —

ԶՈՒԳԱԿՇԻՌ ՏՐԴԱՏԻ ՀՌՈՎԼՄ (ԲԻԻԶԱՆԴԻՈՆ) ԵՐԹԱԼԸ

Ա. ԱԿԱՆԱՏԵՍ ՊԱՏՄԻՉՆԵՐԸ

1.— ԶԵՆՈՐ ԳԼԱԿ ԱՍՈՐԻ

(Պատմ. Տարօնոյ, Բ. տպ. վեհեակի, 1889 (*))

«Ի ժամանակս յայնոսիկ լուր եմաս(**) ի դուռն արքային (Տրդատայ) քե՛ Կոստանդիանոս կայսրն հաւասաց ի Քրիստոս Աստուած, և զաղարկեցոյց զհաւածուլն եկեղեցեաց, քաջութեամբ կալեալ զբազաւորութիւնն:

«Ապա խորհուրդ ի մեջ առեալ (արքային հայոց Տրդատայ) զնալ ի զուռն կայսեր վասն դնելոյ դաշինս խաղաղութեան ի միջի իւրեանց, եկին հասին ի զաւան Սպահանեաց ի քաղաքադիւզն Մանծկերս» (էջ 40):

.

«Եւ ինքեանք յառաջեալ զնոցին, բազում առուրց օթեմանք զանց առնէին, մինչեւ հասին ի Հռովմ Լալաք.

(*) Կը ցաւինք որ մեր ձեռքին տակ չունինք 1708-ին Կ. Պոլիս տպուած ԶԵՆՈՐ ԳԼԱԿը, որ աւելի ընտիր եւ վստահելի է քան վեհեակեանք, որ խաթարուած է ընդմիջարկութիւններով (interpolation):

(**) Ընդգծումները՝ զուգակիսովս վեց պատմիչներուն մէջ եւս, մեր կողմէ են:

2.— ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ

(Պատմ. Հայոց, տպ. վեհեակի, 1835)

— Հաւելուածական Գ. մասն.—
«Դարձ փրկութեան Հայաստան աշխարհի» (էջ 642-52):

«Ընդ ժամանակս բնդ այնոսիկ բազաւորեաց Կոստանդիանոս, որդի Կոստանդեայ՝ արքայի յերկրին Սպանիացեաց և Խաղիացեաց. և հաւասաց նա յԱստուած եւ արարիչ երկնի եւ երկրի» (էջ 642)...

.

«Ի յայնմ ժամանակի լու եղեւ այս յերկիրն Հայոց Մեծաց՝ ի զուռն թաղաւորութեանն Արշակունւոյ, առ Տրդատ արքայ Հայոց Մեծաց, որ իբրեւ լուա զայս, բազում փառաւորութիւն տմեհատեալն մատուցանէր».

«Ապա իբրեւ լուա զայս ամենայն, մեծ արքայն Հայոց, խաբուրդ առնոյր զտան ճանապարհացն այնոցիկ, հանդերձեալ կազմէր, առնոյր ընդ իւր զմեծ Արքեպիսկոպոսն Գրիգոր և զնորուն որդին զԽրատակէս և զԵղիսկոպոսն Ագրիանոս, և ի զինուորական կողմանէն՝ զՀարեան զահերէցսն իւր տաճարին, որ Բեկաշխքն կոչին

Զմեծ իշխանն Անգեղ տան և զթաղադիր Ասպեան և զԱպարապեան մեծ...

. և ա՛յլ բազում մեծամեծօք և 70.000 ընտիր զօրուն հանդերձ՝ խաղայր, զնայր յԱյրարատ զաւանդ ի վաղարչապատ քաղաքէ, անցանել ի սահմանս Յունաց. զանց առնէր զբազում օրեվանօք մեծաւ ուրախութեամբ

. ընդ ցամաք և ընդ ծով փութացեալ անապարէին, մինչ երթային հասանին յաշխարհն Խաղաւոց և յերկիրն Դադմատացեաց, ի բազաւորական Բալաքն Հռովմայեցեաց

«Զոր իբրեւ լուա տառաւածակարդ թաղաւորն պատուակալ աթառոյն Կոստանդիանու և Հայրապետն մեծ Արքեպիսկոպոսն աշխարհամուտ դրանն, որում անուն կոչէր Սեղբեստոս, որք մեծաւ սիրով պատիւ արարեալ ընդ առաջ եւ լանէին.

ԳՐՈՂ ՊԱՏՄԻՉՆԵՐՈՒ

Ա. ԱԿՆԱՐԿՈՂ ՊԱՏՄԻՉՆԵՐԸ

1.— ՓԱԽՍՈՍ ԲԻԻԶԱՆԴԱՅԻ

(Պատմ. Հայոց, Գ. տպ. Վենետիկ, 1914)

Մնթ.— Արշակ Բ. Կոսակի (351-67) և Պարսից Ներսէ՛հ արքային միջեւ հզած պատերազմը պատմելու առե՛ն, երբ Հայեր Յունաց Վաղէս կայսեր օգնութեան կը դիմեն, կը յիշատակէ Տրդատ-Կոստանդիանոսեան դաշինքը.

«...Զոր իրրիւ լուաւ կայսրն զայնոսիկ, մեծաւ փութով և բազում պատրաստութեամբ ի խնդիր ելանէր իրին հասելոյ. և օգնական և թիկունք լինէր աշխարհին Հայոց: Մանաւանդ զի զուսքն յիւեալ զպաւանցն կռելոց զերդմանցն հաստատեան, [որ] միջնորդութեամբ ի մեջ կայսերն Կոստանդիանոսի եւ ի մեջ քաղաւորին Տրդատայ եղեալ եր» (էջ 78):

2.— ՂԱԶԱՐ ՓԱՐՊԵՅԻ

(Պատմ. Հայոց, տպ. Թիֆլիս, 1907)

Աշտիշատի ժողովին (451) մէջ՝

«Եւ վաղժադակի նամականի արարեալ առ կայսր և առ ամենայն աւագանի դրանն Յունաց և առ ա՛յլ իշխանս և կողմնակալս, առ բլելխն Աղձնեաց և առ իշխանն Անդեղ տան, ի Ծոփս և ի Հաշտիս և յԵկեղեաց, և ա՛յլ իշխանաց իւրաքանչիւր տեղեաց, և առ մեծ սպարապետն (Յունաց) Անտիոքայ...» (էջ 134):

«Բանդի բազմութիւն փախտէիցն Հայոց, նախարարք և սեպուհք, ստանիկք և ռամիկք, դիմեալ ի յերկրին Տայոց՝ ժողովէին առ Հմայեակ հզրայր սրբոյ զօրավարին Վարդանայ, որ էր յամեալ յաւսարհին Յունաց, խնդրել զօրս ի թագաւորէն, ըստ յառաջագոյն գրելոցն ի կարգի» (էջ 157-8):

3.— ԵՂԻՇԷ ՊԱՏՄԻՉ

(Պատմ. Վարդանանց, ըստ Անճեւացեացն օրինակի, Բ. տպ. Կ. Պոլիս, 1873)

Աշտիշատի ժողովին կողմէ Յունաց Թէոդոս Բ. կայսեր ուղղեալ նամականիի պատճենին մէջ՝

«...Որպէս մեք իսկ ունիմք զանսուս յիշատակարանսն զառաքինի նախնեացն ձերոց.

ԳՐՈՂ ՊԱՏՄԻՉՆԵՐՈՒ

Բ. Ա. Կ. Ն. Ա. Բ. Կ. ՈՂ. ՊԱՏՄԻՉՆԵՐՈՒ

«Եւ յայնչտի մեծ իշխանութեան՝
դաստակերա մեծ և սիրելի զՀայոց աշ-
խարհս անուանէին» (էջ 151):

«Իբրեւ յանդիման եղեն մեծի թա-
ղաւորին, և ընթերցան զգիր պաղա-
տանաց Հայոց աշխարհին և զլիւսա-
կարանս նախնեացն, բազում մատենա-
քի մէջ եկեալ՝ ընթերցան, որ զնոյն
ուխտ հաստատեալսն ի ներս զսանկն»
(էջ 152):

4.— ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ

(Պատմ. Հայոց, տպ. Տփլիս, 1881)

«Սլղունեաց ցեղին՝ Ճենաղն Մամ-
ղունէն ստատկումին» առթիւ, անցողա-
կի կը յիշէ Տրդատի Կոստանդիանոսի
մօտ երթալը, առաջնոց յիշատակելու
գաւթինք կնքելու պարագան. — ա՛յսպէս՝

«Բնդ հանդէսն Շապհոյ արքային
Պարսից ի պատերազմացն, և ի վնայն
Տրդատայ ի Հռովմ առ Սուրբն Կոստանդիա-
նոս, պարագա առեալ խորհրդոց Շապհոյ,
նիւթէ չարիս ի վերայ մերոյ աշխար-
հիս...» (էջ 248):

Ինչպէս կը տեսնուի և կը հաս-
կըցուի այս զուգակշիռէն, բացի Ադա-
թանդեղոսէ՝ լուրին ալ կ'ըսեն կամ
կ'ակնարկեն թէ՝ Տրդատ, քրիստոնէու-
թիւնը ընդունելէն վերջը, Հռովմ (Նոր
Հռովմ կամ Բիզանդիոն) դացած է
միայնա՛կ, և մի՛միայն քաղաքական դա-
շինք կնքած է Կոստանդիանոսի հետ.
և Գր. Լուսաւորիչի և Սեղբատրոսի(*)
խօսքն իսկ չեն ընկեր:

Նոյնիսկ Ադաթանդեղոսի Գ. Յաւե-
լուածին հեղինակը, Հռովմի մէջ, Գրի-
գոր Լուսաւորիչի և Սեղբատրոսի միջեւ
խօսակցութեան և դաշնագրութեան խօս-
քը չ'ընկեր, և մի՛միայն կայսերական
արքունիքին մէջ, Տրդատի և Լուսա-
ւորիչի պաշտօնական ընդունելութեան
պահուն, կը յիշէ զայն (Սեղբատրոսը)
արքունիքի չքախումբին մէջ...:

Մեր հայ կաթողիկէ եղբայրնե-
րը, Զ. Գլադի (էջ 43) «...և ինքեանք
յառաջեալ գնացին... ի Հռովմ քաղաք»
խօսքին տէր բայի տալ ուզած են, թե-
րեւս, Տրդատը և Գր. Լուսաւորիչը:
— Բայց անուշի և անորամաբանական
է այդ ենթադրութիւնը: Որովհետեւ,
նախ՝ այդ և նախընթաց տողերուն մէջ
«գնացողները» մի՛այն Տրդատ և Լու-
սաւորիչ չեն, այլ՝ նաեւ իրենց հետ
եղող հայ զօրքերը և Վրաց օգնութեան
դացող և Հիւսիսականներէն երեք իշ-
խաններով և 400 ընտիր այր վերինե-
րով վերադարձող հայ քաջ զօրականը
(էջ 43, վերի 4-6 տողերը):

Երկրորդ՝ այդ երեք տողերը — որ
Արծառնի պատերազմին նկարագրութեան
մէջ կը մտնէ յա՛նկարծ՝ անկապ ու ան-
յարիր կերպով — կրնայ վերջամուտ

(*) Մեծն Կոստանդիանոսի ժամանակ (312-
ին) Հռովմի քահանայապետն Սեդրիսարոսը չէր,
այլ՝ Եւսեբիոս, ինչպէս կը յիշատակուի 1204-ին
գրուած քարիզեան ձեռագիր Ազաթանգեղոսի մը
մէջ:— Նոյնիսկ Հ. Յ. Տաշեան, իր «Ազաթան-
գեղոսի Ուսումնասիրութեան» մէջ, կ'ըսէ թէ՝
«Այս խնդիրը (Գր. Լուսաւորիչի Հռովմ երթալու
եւ Սեդրիսարոսի հետ դաշինք կնքելու) բնու-
թեան կարօտ է տակաւին».— Նոյնպէս Հ. Յ. Աւ-
գիսեան նոյն խնդրոյ յատուկ իր «Ուսումնասի-
րութեան» մը մէջ, այս մասին որոշ եւ վճռա-
կան կարծիք մը չէ կրցած յայտնել (տե՛ս ԲԱԶ-
ՄԱՎԷՊ, 1914 Յունիսի թիւը):

ընդմիջարկութիւն մը (interpolation) ըլլալ, ըստ որում առաջնայ զընդմիջարկեալ տողերուն ալ՝ Արձանի պատերազմին պատմութիւնը բան մը չի կորսնցնիր իր բնական և ամբողջական հանդամանքէն:

Երրորդ՝ կրնայ ենթադրուիլ նաեւ թէ՛ Զ. Գլակի յաջորդ տողերուն մէջ յիշուած «մեծ աւանն Հոռեանս»-ի և Հռովմի(*) նմանութենէն օգտուելով, միջնադարեան դրիչ մը (Ագաթանգեղոսի Յաւելուածական Գ. մասին անծանօթ հեղինակին պէս), Տրդատը և Լուսաւորիչը Հին Հռովմ զրկելու համար, այդ երեք տողերը ընդմիջարկած ըլլայ Զ. Գլակի բնագիրին մէջ:

Չորրորդ՝ բնական և պատճառաբանեալ չ'երեւիր Զ. Գլակի մէջ՝ յա՛նկարծ Տրդատի և Լուսաւորիչի Հռովմ երթալը. նա՛մանաւանդ Արձանի պատերազմին այդ տաք միջոցին — Հաւանականաբար՝ Տրդատ Նոր Հռովմ գացած է աւելի կանուխ, Արձանի պատերազմէն առաջ՝ Վերջապէս, ծանօթ ըլլալով հանդերձ մեղ Զ. Գլակի՝ դէպքերը շփոթ, խառնակ և ետ ու առաջ պատմելու անկարգ ոճը, ապահովաբար կրնանք ըսել թէ՛ իր այդ երեք տողերէն — որ տեղափոխուած կամ ընդմիջարկեալ ձեւով՝ յա՛նկարծ մտած է Արձանի պատերազմին նկարագրութեան մէջ — կարելի չէ, երբե՛ք, հետեւցնել թէ՛ Տրդատ և Գր. Լուսաւորիչ միասին գացած ըլլան իտալական «Հռովմ քաղաք» և թէ՛ Զ. Գլակի առաջին տողերէն իսկ (էջ 40) բացորոշ և վճռական կերպով կը հասկցուի թէ՛ Տրդատ միայնա՛կ գացած է Կոստանդիանոսի մօտ Նոր

Հռովմ — Բիւզանդիոն՝ «խաղաղութեան դաշինք դնելու» համար անոր հետ:

Եզրակացութիւնը շատ պարզ և որոշ է, բացարձակ ու վճռական — խնդիրը մանրամասնօրէն քննելով և վեց պատմիչներու բնագիրները վերլուծելով, կը տեսնուի և կը հաստատուի թէ՛

1. — Տրդատ միայնա՛կ գացած է Հռովմ, որ Նոր-Հռովմ, Բիւզանդիոնն է, և քաղաքական «խաղաղութեան դաշինք» կնքած է Կոստանդիանոսի հետ:

2. — Այս կը պատմէ Զնոր Գլակ, իր Տարօնայ պատմութեան մէջ՝ թէպէտ և անկարգ և ընդհատ կերպով — Նոյնը կը յիշատակեն և կը հաստատեն Փաւլոսոս Բիւզանդացի, Ղազար Փարպեցի, Եղիշէ և Մովսէս Խորենացի, իրենց պատմութեանց մէջ:

3. — Ագաթանգեղոս, իր բա՛ն պատմութեան մէջ՝ բան մը չի գրեր այս մասին: Թէպէտեւ իր Յաւազարեանի մէջ կ'առաջադրէ որ պիտի գրէ թէ «... և կամ՝ ո՛րպէս դարձաւ Տրդատ անդրէն յաւառին Յունաց, յամա տասուածաւոր Կոստանդեայ՝ թաղաւոր կացելոյ Յունաց եւ Հռոմոնց, և կամ ո՛րպէս ուխտ եղեալ ընդ նմա զաստուածպաշտութիւնն, դարձեալ լինէր անոր մեծաւ պարգեւօք և բազում փառօք» (Յաւաջարան. էջ 19):

4. — Ագաթանգեղոսի Գ. Յաւելուածական մասին անծանօթ հեղինակը միայն, իր «Դարձ Հայաստան աշխարհի»-ին մէջ, վիպասանական ճոռմարտութեամբ կը գրէ թէ «Տրդատ և Գրիգոր (Ռըստակէս եւ՛ Ալփիանոս Լոյիսիւպոսներով) միասին գացած ըլլան Հռովմ («ափեղերական քաղաքն Հռովմայեցւոց») — ինչ որ հերքեցինք մի առ մի և վճռաբար, ներկայ յօդուածիս մէջ:

Եւ արդէն Ագաթանգեղոսի այս Գ. և միւս Բ. Յաւելուածական մասերը չեն գիմանար քննադատութեան, և վերջին դարու անանուէն հեղինակներու գործ կը նկատուին:

ՔՆՆԱՍԷՐ

(*) Դիտելի կէտ մըն է որ՝ Զ. Գլակի պատմութեան գիրքին մէջ քսանի մօտ Հռովմ, Հռոմուսացիներ կը յիշուին, որոնք բուն բնագիրին մէջ էին, թերե՛ւս Հռոմ, Հռոմաւան, իրեւ յունաբնակ գիւղ, աւաններ, ինչպէս կ'ըսուի այսօր հռոմ գիւղ, հայ գիւղ (ռոմ քէօյ, էրմէն քէօյ):

ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՌԻՆ ԴԵՐԸ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԵՒ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿԵԱՆՔԻՆ ՄԵՋ ՎԵՐՋԻՆ ԴԱՐԵՐՈՒ ԸՆԹԱՑՔԻՆ

Երբ հայ ժողովուրդը, տեսնելով իր հինաւուրց հայրենիքը մէկ կողմէ սեւ-ճուղեան թաւրքերու և միւս կողմէ բիւզանդեան կայսրութեան վերջին շրջանի հայատեաց Յոյներուն կողմէ զրաւունք ու կեղեքում, Կիլիկիոյ մէջ նոր Հայաստան մը ստեղծեց և քանի մը դարու համար իր քաղաքական ու մշակութային անկախութիւնը հոն վերահաստատեց, արամաւորական ու բնական էր որ այդ ժամանակաշրջանի մեր հայրերը Սիս փոխադրէին, Հայոց թագաւորի գահուն աւրինքը, Հայաստանեայց Մայրապոյն Պատրիարքի և Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի Աթոռը: Սակայն երբ, երկու-երեք դար հայ ժողովուրդի քաղաքական ու մտաւորական կեդրոնը հանդիսանալէ, մեր ցեղի պատմութեան ամենէն փառաւոր շրջաններէն մին կողմնէ յետոյ, այդ Կիլիկեան հայ թագաւորութիւնը փլոււ Մէմլուքներու յարձակմանց և իր դաշնակից եւրոպական քրիստոնեայ տէրութեանց անհող և անխելք վերաբերմունքին հետեանքով, նոյնքան բնական ու արամաւորական էր որ այդ աթոռ փոխադրուէր Էջմիածին, հին Հայաստանի սիրտին մէջ, ուր Հայ Ազգային Եկեղեցւոյն վերջնական կողմակիւրդէր, Գրիգոր Լուսաւորիչ, զայն ձեւակերպած ու զետեղած էր: Այդ փոխադրումը, աւելի ճիշդ՝ վերադարձը, տեղի ունեցաւ հինգ դար առաջ:

Կիլիկեան Կաթողիկոսութեան Աթոռը՝ Մայր Աթոռի Էջմիածին վերադարձէն ալ յետոյ՝ պահպանուեցաւ տեղացի հայ հաւատացեալներուն կողմէ, բայց այլևս ան Ամենայն Հայոց Հայ-

րապետութեան Աթոռ չէր, այլ տեղական, զուտ Կիլիկեան Կաթողիկոսութիւն մը, զոր մեր ժողովուրդը պահպանեց Լիւթանանի մէկ անկիւնը, Պէյրութի մօտիկ՝ Անթիլիասի մէջ, նոյնիսկ ֆրանսական զօրքերու Կիլիկիոյն հետեանքուն հետեանքով այդ երկրի հայ ազգայնակցութեան ամբողջութեամբ Լիւթանան ու Սիւրիա գաղթելէն յետոյ: Ատեն մը այդ երկու աթոռներուն իրաւասութեանց սահմանները և իրարու հետ ունեցած յարաբերութեանց բանաձեւերը անորոշ մնացին. բայց հանդուցեալ Սահակ Կաթողիկոս արդէն դրաւ որոտայտութիւններով պաշտօնապէս ճանչցաւ Էջմիածնի Աթոռին գերազանցութիւնը. իսկ Հայ Ազգային Եկեղեցական վերջին ժողովը երբ տեղի ունեցաւ Էջմիածին, Կիլիկիոյ այժմեան Կաթողիկոս Գարեգին Ա., ինքն իսկ նախագահեց Գէորգ Չօրեքճեան Արքեպիսկոպոսը Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս ընտրող այդ ժողովին ինչպէս և Գէորգ Զ. Հայրապետին օծման հանգիստաւոր արարողութեան:

Այդ նոյն Կիլիկեան Աթոռին այժմեան մեծանուն գահակալը քանի մը ամիս առաջ նամակով մը կը հրաւիրէր զիս աշխատակցելու յօգուածներու հաւաքածուի մը, որ գիրքի ձեւով լոյս պիտի տեսնէ 1947-ի գարնան(*), Էջմիածնի մէջ, նիւթ ունենալով Հայրապետական Մայր Աթոռին Էջմիածին վերադարձէն ի վեր կտատարած գերը հայ ժողովուրդի ազգային ու մշակութային կեանքին մէջ:

(*) Յօդուածը գրուած է 1946-ին: ԽՄԲ.

Ասիկա շատ ընդարձակ ու կարեւոր նիւթ մըն է,— ինչպէս որ ա՛լ աւելի կարեւոր ու ընդարձակ նիւթ մըն է Հայ Ազգային Եկեղեցւոյն զերը՝ հիմնաւէն մինչեւ մեր օրերը՝ հայ ժողովուրդի քաղաքական ու մտաւարական կեանքին մէջ,— նիւթ որուն վրայ շատ բան դրուած է արդէն մեր մէջ, բայց որու մասին դեռ շատ բան կայ բնական:

Ինծի ուղղուած հրաւերին պատասխանելու համար, ես պիտի առնեմ էջմիածնի Աթուին այս վերջին ժամանակներու պատմութիւնէն երեք մեծ դէմք, Ներսէս Աշտարակեցի Կաթողիկոսը, Գէորգ Դ. Հայրապետը և Կոմիտաս Վարդապետը, ու մասնաւորապէս պիտի ծանրանամ այս վերջնոյն վրայ, որովհետեւ անոր կեանքին ու գործին շատ մօտէն ծանօթ եղած եմ:

*
*
*

Ներսէս Աշտարակեցի Կաթողիկոսը ռազմիրաներէն մին և զլիաւոր զեկավարը եղած է Կաթողիկոս Հայոց այն շարժման, որով անոնք իրենց բոլոր կըրցածն ըրին դիւրացնելու համար ռուսական զօրութեան Կովկասի մէջ տիրապետումը, հայ ժողովուրդի և Հայաստանի մէկ կարեւոր մասին Թուրքաց ու Պարսից լուծէն ազատումը:

Աշտարակեցին կը յուսար որ ռուս կառավարութիւնը, Կովկասեան Հայաստանին տիրելէ յետոյ, հայկական թագաւորութիւնը հոն պիտի վերահաստատէր: Այդ յոյսը չիրականացաւ, բայց ես երբեք համամիտ չեմ եղած մեր այն գործներուն որ ռուսական զօրութեան Կովկասի մէջ տիրապետումը աղիտաբեր կը նկատէին հայ ազգի էական շահերուն, որ կը կարծէին թէ ռուս ճարտական բեմիմը հայ ազգայնականութեան լիակատար ռուսացումը միայն պիտի ունենար իբր հետեւանք: Ես իմ հրապարակագրական գործունէութեանս առաջին քաղէն համաձայն եղած եմ մեր մեծ Արամեանին, որ իր սքանչելի ՎԵՐԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ մէջ ռուսական զօրութեան Կովկասի մէջ տիրապետումը հայ ժողովուրդին համար օրհնութիւն մը կը նկատէ: Թուրքին և Պարսիկին լուծին

տակ, Հայը ստորեկի ողորմելի և զոսելի կացութիւն մը ունէր, ուր զուրկ էր իր ընտանեկան երգիքի պատուոյն, իր կեանքին և իր ինչքին տառնալովն: Եւ ուր չէր վայելեր զատարաններու առջեւ մահմեական քաղաքացիներու հետ հաւասարութեան իրաւունքը: Ատկից դատ, նոր ժամանակներու Պարսիկը, որ հին գարեբու իրանեան մեծ քաղաքակրթութիւնը շարունակել կորնալէ հեռու էր, և սեւէ ազգային ինքնատիպ և արժեքաւոր քաղաքակրթութիւն ստեղծելու անկարող Թուրքը, հայ ժողովուրդին իր ազգային մշակոյթը նոր ժամանակներու ողորմ համեմատ վերժողկեցնելու ցանկութեան ու ճիւղերուն չէին կրնար օգնել: Եւ թէ Թուրքիոյ Հայութիւնը կրցաւ արտագրել մեծատաղանդ արուեստագէտներ, գրագէտներ և գիտնականներ ալ, որոնք հայ ազգային մշակոյթին մէկ փառաւոր նոր շրջանը ստեղծեցին կամ զարգացցին, այդ շարժման զեկավարները խաղաղեան, անգլիական ու մանաւանդ ֆրանսական մշակոյթներէն օգտուելով է որ այդ երեւոյթը կրցան յառաջ բերել: Թրքական և պարսկական լուծին տակ, Ժ.Զ., Ժ.Է., Ժ.Ը. դարերուն, Հայը մատուցական անկման մէջ էր, լեզուն խառնակ ու աղճատ, արտագրութիւնները մեծապէս անհաւասար, մշակութային շարժումը ոչ կասած, բայց աղքատ: Հայոց մէկ մասը, ռուս ազգին քաղաքական զեկավարութեան տակ դրուելով, օգտուեցաւ ռուս մշակոյթէն, որ, թէեւ շատ աւելի երիտասարդ քան հայ հիմնաւորը մշակոյթը, բայց վեհանձն ու մարդկային ոգիով մը առգործած էր և Փուշքինի, Կոկուլի, Թուրքոյի, Տաթթալիսի, Թուրքիսի, Չիլիսի, Լեւոնիսի պէս հսկաներ ունէր արտագրած, որոնց ազդեցութիւնը, եւրոպական ուրիշ մեծ ազդերու գրական հրաշակերաններու ազդեցութեան միանալով, բարերար եղաւ արեւելեան Հայոց նոր գրականութեան կազմակերպման և զարգացման: Չարական բեմիմը անշուշտ բռնապետական էր և որոշ չափով ունէր կայսրութեան սչ-ռուս ցեղերուն համար տապալի մաս-

նական ուսուցման վտանգ մը. կա-
ռավարութիւնը սահման մը կը դնէր
ոչ-ուսուց ժողովուրդներուն սահմային
մշակոյթին զարգացման և կը խրախու-
սէր այդ ոչ-ուսուց ցեղերուն աստիճանա-
կան ուսուսացումը: Սակայն կողկաստան
Հայոց ամբողջութեան ուսուսացումը ևս
երբեք կարելի և հաւանական չէի նկա-
տած, նոյն իսկ եթէ ձարական բեմիմը
տապալած չլլար. ասեկեայթ ուսու-
ցում մըն էր միայն որ կը տեսնուէր
Թիֆլիսի և Բագուի Հայոց հարուստ
գասակարգի մէկ հատուածին մէջ, ու
լեզուական, ձեւական ուսուսացում մըն
էր ան՝ այդպիսի Հայոց մեծ մասին
մէջ. հայ հագիէ բախրավին հրաժարիլը,
Ռուսի պէս զգացող ու գործող գաւա-
ղը՝ փոքրամասնութեան մը մէջ միայն
ի յայտ եկող երեւոյթ էր. մեծ մասը,
նոյն իսկ այդ գասակարգին մէջ, թէև
կը նախընտրէին ուսուսըէն խօսիլ, ի-
րենց խորքին մէջ Հայ կը մնային, ի-
րենց ժողովուրդին ծառայութիւն մա-
տուցանելու ցանկութիւնը վառ կը պա-
հէին իրենց մէջ: Ստուար մեծամաս-
նութիւնը, — գիւղացիներ, գործաւոր-
ներ, արհեստաւորներ, մտաւորական-
ներ, — խորապէս Հայ էին, և իրր
մարդ ու իրր Հայ միմիայն օգուտ կը
ստանային ուսուսական տիրապետութե-
նէն: Իսկ երր ասպալեցու ուսուսական
բեմիմը և ուսու համայնավար կուսակ-
ցութիւնը հիմնեց խորհրդային Բնկեր-
վարական Հանրապետութեանց Միւս-
թիւնը, ուսուսացման — նոյն իսկ մաս-
նակի ուսուսացման — վտանգը բախրավին
անհետացու: Նոր բեմիմը որ այժմ կը
տիրէ ամբողջ նախկին ուսուսական կայս-
րութեան մէջ, ոչ միայն չի ձգտիր ոչ-
ուսու ցեղերը ուսուսցնելու, այլ կը մղէ,
կը քաջալերէ գաննք որ իրր ինքնա-
վար ուղղային հանրապետութիւններ
ուսուսական ինքնավար տէրութեան հետ
գործակցին՝ իրր Միւսթեան անդամ հա-
մահաւասար իրաւունքներով, կ'օգնէ
նոյն իսկ սրպէս զի խորհրդային Միւս-
թեան անդամ եղող իւրաքանչիւր երկիր
իր լեզուն և իր ուղղային մշակոյթին
բոլոր ճիւղերը լիովին զարգացնէ: Խոր-
հրդային Միւսթեան զեկաւարներուն

այդ լաճնամիտ ուղղութիւնը արդիւնք է ոչ
միայն համայնավարական ազատասէր
ու մարդկային իտէային, այլ և թուր-
թոյներու և Տասթայեփեկերու ժող-
ովուրդին վեհանձն հագիին:

Ներսէս Աշտարակեցի կաթողիկոսը
ճիշդ տեսած էր ուրեմն և ընդգրկած
էր ուղղութիւն մը, որ հայ ուղղին ապա-
գային համար բարեբար էր: Հայ բե-
րանները ուրեմն անոր անունը օրհնու-
թեամբ պիտի յիշատակին ընդմիշտ:
Պէտք է աւելցնեմ նաև որ այդ մեծ
հայրապետը ուրիշ բարի և բեղուն գործ
մըն ալ կատարած է. հիմնած է Թիֆլի-
սի Ներսիսեան Գարանոցը, ուրկից ելած
են բազմաթիւ հայ մեծարժէք մտաւո-
րական կամ քաղաքական գործիչներ:

Գէորգ Դ. կաթողիկոսը ուսուսէր
չէր ինչպէս Աշտարակեցին: Պոսեցի,
Պոսսոյ Հայոց նախկին պատրիարք, ան
Ամենայն Հայոց Հայրապետի մը համար
անխմաստուն կը գտնէր թշնամական դիրք
բռնելը թուրք կառավարութեան դէմ,
որուն ձեռքին տակ երկու միլիոնէն ա-
ւելի Հայեր կը գտնուէին. և երր 1877-ի
ուսուս-թուրք պատերազմին տան՝ թուր-
քիոյ վրայ յարձակելու համար ճամբայ
եկած ուսու զօրադուներ (որ էջմիածնի
մօտէն անցնելով Թրքահայաստան պիտի
մօնէր) հայազգի հրամանատարը եկու
խնդրել որ երթար օրհնել այդ ուսու
զօրադուները, մերժեց, բնելով որ ուսու
բանակը ունի զօրապետներ ու զինուոր-
ներ, որոնք իրր Հայոց կողմէ ուսու զօր-
քին տրուած օգնութիւն բաւական են
և հարկ չկայ որ Ամենայն Հայոց կա-
թողիկոսն ալ բացէ ի բաց յայտնէ իր
սրտակցութիւնը ուսու բանակի զեկա-
վարներուն և ասով վտանգէ թուրքիոյ
մէջ ապրող իր երկու միլիոն գաւակնե-
րը: Այդ ծայրայեղ զգուշութիւնը, պա-
տերազմի մը ընթացքին, ուր յայտնա-
պէս թուրքը պիտի յաղթուէր, կրնայ
վիճելի ըլլալ. բայց Գէորգ Դ. ամէն
գովեստի արժանի է իր շինարար մե-
ծագործ հայրապետի արարքներով: Ի-
րեն է որ կը պարտինք հիմնարկութիւնը
էջմիածնի Գէորգեան ձեմարանին, որ

Հայոց կրթական մեծագոյն հաստատութիւնը եղաւ, մեր հինաւորեց հայրենիքին ամենէն խորապէս հայկական մէկ շրջանակին մէջ, երբեմնի Հայ Արշակունեաց մայրաքաղաք փառապանք վաղարշապատին կից, Գրիգոր Լուսաւորիչի կառուցած առաջին Հայ Մայր Եկեղեցւոյ հովանիին տակ կանգնուած հայ մեծ կրթարան մը և հայ մշակոյթի վառարան մը: Այդ ձեւարարներ մեր ազգին սուած է ամբողջ շարք մը ոչ միայն եկեղեցական մեծ անձնաւորութեանց, այլ և աշխարհական բազմաթիւ մտաւորականներու և գործիչներու: Կը բաւէ յիշատակել հոս այդ հայէն երկու հոգի միայն, Գարեգին Յովսէփեան վարդապետը, այժմ «Կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ», և Նիկողայոս Աղանց, որուն վաղաժամ մահը աղէտ մը եղաւ մեր ժողովուրդին և մեր մշակոյթին համար: Այդ երկու հոյակապ բանասէրներուն բազմաձև ու բազմարժէք գործին տարողութիւնը ի վեր հանելու և մեկնաբանելու համար մէկ-մէկ ստուար հատար պէտք պիտի ըլլայ շարադրել, և այդ հատորները օր մը անշուշտ պիտի երևան: Ինչ որ անհրաժեշտ է ներկայ բոլորին, այն է որ այդ ձեւարարին նախկին սաներէն դրողէտ մը կամ բանասէր մը այդ կրթական մեծ հաստատութեան պատմութիւնը գրէ, տալով կենսագրութիւնը հայ մշակոյթի այդ վառարանին գլխաւոր ուսուցիչներուն և անկից ելած մտաւորական, քաղաքական և զեղարուեստական ուժերուն:

Գէորգ Դ. Կաթողիկոսի մեծ գործերէն մին եղաւ նաեւ Շարակնացին հրատարակութիւնը: Ան Պոլիսէն Էջմիածին հրաւիրեց իր ժամանակի հայ մեծ երաժշտագէտներէն մին, պոլսեցի դպրապետ Նիկողոս Թաշճեանը և անոր կազմել տուաւ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ շարականներու և տաղերու լիակատար հաւաքածու մը՝ իրենց եղանակներով, որոնք նշանակուած էին հայկական ձայնագրութեամբ: Այդ եղանակները Պոլսոյ եկեղեցիներուն մէջ երգուածներն էին, միաձայն, տառնց դաշնակութի, և որոնք բիւզանդական ու թրքական երաժշտութեան ազդեցութիւնը կրած

մասեր ունէին: Զուտ հայ երաժշտական ոճին գիւտը, զոր կատարեց Կոմիտաս վարդապետ, զեռ տեղի չէր ունեցած իր այդ պակասութեամբ հանդերձ, Թաշճեանի կազմած հաւաքածուն, չքեղ տպագրութեամբ, և որ տարածուեցաւ ամէն կողմ ու մեր եկեղեցիներուն մեծ մասին մէջ գործածուեցաւ, կարեւոր ծառայութիւն մըն էր մեր եկեղեցւոյն ու մեր Մշակոյթին մասուցումը:

*
*

Կոմիտաս վարդապետը Էջմիածին Միարանութեան հայ ազգին տուած հոգեկան, մտաւորական մեծագոյն ուժերէն մին, զեղարուեստական ամենէն շքեղ գէմքը հանդիսացաւ:

Ան ծնած էր Փէօթահիտ, թրքական փոքր Ասիոյ այդ պզտիկ քաղաքը, որուն մէջ հաստատուած հայ դպրութիւն, թրքախօս, տեղւոյն մեծարժէք ու մեծահամբաւ յախճապահներուն իրր տաղանդաւոր յօրինիչ նշանաւոր է եղած: Եթէ մնացած ըլլար իր ծննդավայրին մէջ, կամ եթէ անկից ուղղակի Պոլիս եկած, հոն դարգացած և հաստատուած ըլլար, նորէն պիտի դառնար անշուշտ փայլուն երգիչ մը և ուշագրաւ երգահան մը, քանի որ բնութիւնը իրեն և բաժնի խորունկ խառնուածք մը և պառլիքն երգիչի սրտառու ձայն մը շնորհած էր, բայց պիտի չդառնար մոռցուած, կորսուած հայ երաժշտական ոճին գաիչը, պիտի չկատարէր այն յեղափոխութիւնը զոր յառաջ բերաւ հայ երաժշտութեան ոլորտին և նոյնիսկ հայ ժողովուրդի բարքերուն ու սովորութեանց մէջ: Դեռատի հասակի մէջ զըրկուելով Էջմիածին, Հայաստանի ամենէն խորապէս հայկական շրջանին կեդրոնը, կազմուելով Գէորգեան ձեւարարի պէս զերազանցօրէն հայկական ոգիով տողորուած կրթարանի մը մէջ, ան արդէն իսկ այնտեղ հիմնական պատրաստութիւնը կարողացաւ տալ իր միաքին և հոգւոյն՝ կատարելու համար այն մեծ գործը որուն կոչուած էր: Մնալով միշտ Էջմիածին, ան տաակ պիտի չըլլար դառնալու հայ սահմային երաժշտութեան սահմանիչ ու վերակենդանացու-

ցիւր: Պէտք էր որ եւրոպական մեծ քաղաք մը երթալով երաժշտական գիտութեան օրէնքներուն ու համաշխարհային երաժշտութեան պատմութեան մանրամասնութեանց գիտակ դառնար, որպէս զի տիրաւոր կատարէր առաքելութիւնը զոր ինք իրեն համար զծած էր: Բարերար Մանթաշեանի կատարած լաւագոյն գործերէն մէկը եղած է պատանի Սողամանեանը (որ արդէն կամիտաս ստրկաւագ դարձած էր) իր ծախքով իրր իր բազմաթիւ սաներէն մին զրկելը Գերմանիա, ուր ժողովրդական բանաստեղծութիւնն ու երաժշտութիւնը մասնաւոր խնամքով կ'ստեղծմասիրէին:

Դեռ իրր ուսանող Պերլին չգացած, կոմիտաս արդէն սկսած էր էջմիածնի մօտակայ գիւղերն այցելելով ձայնագրել գիւղացւոց երգած երգերէն տմենէն յատկանշականները, ինչպէս և ծերունի հայ եկեղեցականներու երգած շարականներ կամ տաղեր որոնք որոշ ինքնատուրութիւն մը ունենալ կը թուէին իրեն: Չորս տարի մնալով Պերլին, ան տմբարեց տմուր հմտութիւն մը երաժշտական գիտութեան, և երբ դարձաւ էջմիածին, շարունակեց՝ աւելի գիտակից ու ծրագրեալ մեթոտով մը՝ ինչ որ իր ուսուց ընադդէն մղուած և Մայր Աթոռի Միաբանութեան ու Գէորգեան Ճեմարանին մէջ տիրող հայկական ջերմ ոգիին ազդեցութեան տակ սկսած էր արդէն: Հայկական պատարագին եղանակները բազմաձայն երաժշտութեամբ դաշնաւորեց ու եկմալեանի բազմաձայն պատարագին հետ փոխ ընդ փոխ Մայր Տաճարին մէջ երգել տուաւ դպրաց խումբին զոր վերակազմեց և իր նոր մեթոտովը մարդեց:

1906 թուին, կոմիտաս վարդապետ եկաւ Փարիզ և տարի մը մնաց հոս: Ես եմ եղած իր այստեղ գալուն ու մնալուն պատճառ, և տալիս հպարտութեամբ պիտի յիշեմ միշտ, որովհետեւ Փարիզի մէջ իր անցուցած այդ մէկ տարին կոմիտաս վարդապետի երաժշտական անձնաւորութեան վճռական կազմակերպման, իր արտադրութեան ու գործունէութեան մեթոտներու լաւագոյն ձեւով վերջնական սահմանադրման մեծա-

պէս նպաստեց: Ես զինքը անձամբ ճանչցեր էի 1901-ին, երբ Պերլինի մէջ իր ուսանողական շրջանը լրացնելէ և էջմիածին դառնալէ տարի մը յետոյ, ամառուան արձակուրդը Պերլին անցընելու եկած ըլլալով, Փարիզ ալ հանդիպեցաւ, 10-15 օր մնաց հոս և այցելեց ինծի: Լապոսիւյն փողոցի վեցերորդ յարկի բնակարանիս մէջ: Այդ երիտասարդը այն ատեն դեռ չատ քիչ ծանօթ էր. իր անունը լսած էի միայն արեւելեան երաժշտութեան այն նուագահանդէսին առթիւ, զոր Պերլինի քոնսերվատօրէն շրջանաւարտ ելլելէ ու էջմիածին դառնալէ առաջ սարքած էր այդ քաղաքին մէջ և որուն գերման թերթերէ տմանք համակրական տղեր նուիրած էին: Ան հրապուրեց զիս իր խօսքով ու իր երգով, ինծի յայտնութիւնն ըրաւ հայ երաժշտական ինքնուրոյն ոճին (թէ՛ ժողովրդական և թէ՛ եկեղեցական երգեցողութեան մէջ), պարզեց ինծի իր ծրագիրը զոր արդէն իսկ սերտագծած էր. և այդ ծրագրիէն ու զայն կազմող արուեստագէտ-գիտունին հազուադիւս անձնաւորութենէն մօտուած, իմ ԱնԱՀԻՏ հանդէսիս մէջ հրատարակեցի յօդուած մը, ուր կը նախագուշակէի այդ հաւընտիր Հայուն կատարելիք մեծ գործը: «Մագուսով թըրքահայ և հիմնովին ծանօթ թրքական երաժշտութեան, կոմիտաս վարդապետ, կը գրէի, իր ուսումն ստացած է Գէորգեան Ճեմարանին մէջ և հոն մօտէն ճանչցած է արեւելեան Հայութեան եկեղեցական ու ժողովրդական երգեցողութիւնը, և յետոյ գացած է Պերլին արմատապէս ուսումնասիրելու եւրոպական երաժշտութիւնը: Խորապէս կապուած իր ցեղին ու հոգին, իր սիրտը Պերլնընին կամ Շոփինին թովչութենէն չէ գերուած մինչև իր ցեղին անշուք բայց թաքուն գեղեցիկութիւններով յուսթի արուեստն արհամարհելու իմաստակութեանը հասնելու աստիճան, ընդհակառակն, Արեւմուտքի գիտութիւնովն ամբացած իր միտքը իրեն նպատակէն ըրած է իր ամբարած հմտութիւնը կիրարկել իր ցեղին արուեստը վերականգնացնելու: Կոմիտաս վարդա-

պետ Պերլինի համալսարանին մէջ երա-
ժըշտական դասախօսութեան մը առա-
ջարկը մերժած է իր երկիրը վերադառ-
նալու, ինքզինքն իր սահմային արուես-
տին վերանորոգմանը նուիրելու համար։
Զինուած արեւմտեան գիտութեան հե-
տախօսըմի, վերլուծումի և համա-
դրութեան ապահով մեթոտներով, ան
դացած է մանկ ժողովուրդին մէջ ու
փնտռել հիմքը «հայ» երաժշտութեան
ամենէն խոնարհ գիւղականներու եկեղեցի-
ները մտած է՝ մտիկ բնելու անուս քա-
հաններու երգեցողութիւնը, որ ամենէն
անկողմ ձեւով կը պահպանէր հին հայ
արուեստը, ունեւորած է հայ աշուղնե-
րու, հարսներու կամ մահերգակ հայ
գեղջիկներու, հովիւներու կամ վի-
ճակի խաղեր կանչող աղջիկներու մե-
ղեղինները և մեր հողէն ժայթքած այդ
բնատիպ ձայներուն մէջ ջանացած է
զանք ինչ որ խորքը կը կազմէ «հայ»
երաժշտութեան, ճշմարտ է զայն փնտռել
հայ եկեղեցական երաժշտութեան այն
մասին մէջ որ օտար երաժշտութիւն-
ներուն հետ սեւէ սոսնձութիւն չունի, ու
զոտած է կապը զոր կ'որոնէր իր այդ
հետազոտութեանց շնորհիւ, այսօր գի-
տակցաբար կրնանք հաստատել թէ կայ
«հայ» երաժշտութիւն մը, անկախ՝ հայ
ցեղին վրայ ազդեցութիւն դարձող մեծ
ազդերուն երաժշտութեանէն, երաժշտու-
թիւն մը որ ծնունդն է միմիայն մե'ր
ցեղին հոգեւոյն և որ, թերեւս կազմա-
ւորուած՝ հիթանոստական ամենահին շրջ-
ջանին, անցած ու դարգացած է մեր եկե-
ղեցական երգեցողութիւններուն մէջ ու
տեւած է ժողովրդական խաղերուն ա-
ւանդական շնորհին մէջ։ Հայ արուեստի
այդ խորքը գտնելու ջանքերէն յետոյ,
կոմիտաս վարդապետ թեւակոխած է
երկրորդ փուլը, ամբողջ պատարագը
շարադրած է քառածայն, եւրոպական
արուեստի համաձայն, մեղեդիներուն
հայկական կնիքը անթիւար պահելով։
... փափաքելի է որ հայ ժողովուրդը
գիտնայ գնահատել այսպիսի արուեստա-
գէտ մը և առայ իրեն բոլոր միջոցները
որ հարկաւոր են, որպէս զի ան տմ-
բողջապէս ի գլուխ հանէ այն հսկայ
գործը, որ զինքը քսաներորդ դա-

րու Շնորհալին պիտի կացուցանէ։

1906-ի ամառը, կոմիտասի մէկ նա-
մակէն իմանալով որ ան նորէն Պերլին
եկած էր քանի մը շաբաթ մնալու, զը-
րեցի իրեն խնդրելու համար որ փարիզ
գոյ և առեն մը մնայ ու այստեղէն,
նոր ժամանակներու այս Աթէնքէն, ամ-
բողջ աշխարհին ճանչցնէ հայ երաժշտու-
թեան գեղեցկութիւնները։ Սիրով բն-
գուենցաւ հրաւերս և խոստացաւ զալ-
փարիզի Հայոց եկեղեցւոյն այն ժամա-
նակեան Հոգաբարձութեան, ինչպէս և
Ֆրանսոյի Հայոց Հոգեւոր Հովիւ վառմ-
շապուհ Քիպարեան Աւագերէցին (որ
գեւեւ եպիսկոպոս չէր օծուած և Արջու-
կենց սահմաններ չէր կցած իր անու-
նին) գիմեցի և խնդրեցի որ մեր եկե-
ղեցւոյն հաւելը կառուցուած երկցատան
մէջ սեւեակ մը յատկացնէին այս թան-
կազին հիւրին։ Խնդրանքս չբնականու-
ցաւ, և երբ կոմիտաս փարիզ հասաւ,
չուզելով որ ան պահուի մը բնակէր,—
ինչ որ արդէն բնելու անկարող պիտի
ըլլար իր վախ քսակով,— առաջարկե-
ցի իրեն որ Լապոլսէն փողոցի երեք
սենեակով իմ համետ բնակարանին մէջ
իմ եւրոպական հիւրս ըլլար։ Սիրա-
յօժար բնգուենցաւ առաջարկս, և այդ
առթիւ մօտէն ճանչցայ այդ գերազնիւ
մարդուն զորովազեղ նկարագիրը ու
նաեւ այդ ամբողջ ջիւղ խառնուածքին
տարօրինակութիւնները։ Ամէն կերպ
պնդեցի որ ինքը իմ անկողնիս մէջ
հանգչի և ես իմ սալնիս բազմացին
վրայ մահիճ մը ստորէի ինծի համար։
Բացառական պէս մերժեց, յայտարարելով
թէ Լիւմիածին ալ իր խաղին մէջ ան
իր անկողինը երբեք չէր գործածեր,
այլ հին տաններու ճղնաւորներուն պէս
գետինը կը պառկէր և այն մէկ ամ-
սուան ընթացքին զոր 1908-ի վերջերը
Լիւմիածին մէջ անցուցի իբր կաթնոյ-
կոտական ընտրութեան Մշտ և Շապին-
Քարահիտարի պատգամաւոր և կոմի-
տաս վարդապետին հիւրընկալութիւնը
վրայէլեցի, աչքովս տեսայ որ արգարեւ
ան միշտ գետինը չոր փայտին վրայ
պառկած կը քնանար և ոչ թէ իր ան-
կողնոյն մէջ։

Ամէն կիրակի, կոմիտաս կ'երգէր

Փարիզի մեր եկեղեցիին մէջ, և իր ան-
զուգականօրէն յուզիչ և խորագէտ հա-
յադոյն երգեցողութեան շնորհիւ եկեղե-
ցին միշտ լեցուն կ'ըլլար խառն բազ-
մութեամբ: Քիչ ատենէն ան սիրելի
դարձաւ ամբողջ հայ գաղութին: Նստեր
զխառութիւն բրին մեր եկեղեցւոյ Հո-
գարարձութեան թէ ինչո՞ւ երիցատան
մէջ սենեակ մը չեն գներ վարդապե-
տին տրամագրութեան տակ և կը ստի-
պեն զայն բարեկամի մը անձնական
հիւրընկալութիւնն ընդունելու: Հոգա-
րարձութիւնը անկողին մը գնեց և երի-
ցատան մէկ սենեակը յատկացուց վար-
դապետին որ հոն ընտելեցաւ մինչև
Փարիզէն իր մեկնիլը:

Փարիզի մէջ, վարդապետը, որ
կովկասահայ Բաբայեան ընտանիքին հեա-
բարեկամական սերտ կապեր հաստա-
տեց, երգչուհի Օր. Մարգարիտին և
զաշնակահարուհի Օր. Շուշիկին միջո-
ցով (որ յետոյ դարձաւ ամուսինը յայտ-
նի երաժշտական քննադատ և Փարիզի
Մեծ Օփերայի ընդհանուր քարտուղար
Լուի Լալուայի), ծանօթացաւ ֆրան-
սական նոր երաժշտութեան, անձամբ
ալ ճանչցաւ անոր վարպետներէն մէկ
քանին, Տըպլուսի, Ռավէլ, Վենտան
տիշնաի և քանի մը ուրիշներ, սիրեց
անոնց նուրբ, պարզ, սրտաբուխ ա-
րուեստը և տղտուեցաւ անկից իր գաշ-
նաւորութիւններուն համար, որոնք մինչև
այն ատեն գերման երաժշտութեան և
մասնաւորապէս վալներեան բարդ ու
բուռն լազմաձայնութեան տղտուե-
թեան տակ՝ չափազանց կեճուտ, խճո-
ղում էին և մեր եկեղեցական մեղե-
դիներուն վսեմ պարզութիւնը և մա-
նաւանդ մեր ժողովրդական երգերուն
վճիռ ու ժուժկալ շնորհը որոշ չափով
կը խաթարէին: Կոմիտաս իր քեֆնիք
Փարիզի մէջ է որ իր ծայրագոյն կա-
տարելութեանը հասցուց: Իր գաշնաւո-
րութիւնը ոչ միայն այլևս իրենց հնա-
րովի օտարամուտ զանգուածով չէին
այլափոխեր աւանդական եղանակին նը-
կարագիւրը, այլ կը բղխէին նոյնինքն
այդ աւանդական եղանակէն, եղանակին
չուրջ իրր անոր արձագանդը կը հնչէին
և անոր նեցուկ մը կը դառնային փոխա-

նակ իրենց լազմադաւար ոլորքներուն
մէջ զայն պարփակելու և խեղդելու:

1907-ի Դեկտեմբերի 1-ին, Փարիզի
«Հայկական Միութիւն»ը, որուն վար-
չութեան ատենադպիրն էի, իմ առա-
ջարկով՝ կազմակերպեց իսկական հայ
երաժշտութեան առաջին մեծ փառա-
տօնը որ տեղի ունեցած ըլլար այդ
մայրաքաղաքին մէջ: Հոն, ֆրանսացի
ճարտար երգիչներու խումբ մը, ինչ-
պէս և Շոն-Մուրատեան և Մուզանեան
քիմուները, Օր. Մարգարիտ Բաբայեան
և ինքն իսկ վարդապետը երգեցին հայ
եկեղեցական ու ժողովրդական երգեցո-
ղութեան հաղորդիկ կառներ՝ վարդա-
պետին ձեռքով ձայնագրուած ու գաշ-
նակուած. Օր. Շուշիկ նուագեց հայկա-
կան պարի եղանակներու շարքը զոր
կոմիտաս ժողովուրդէն առնելով շարա-
դրած էր գաշնակի համար: Այդ իրի-
կունը, ևս ինքս ֆրանսերէն բանախօ-
սութեամբ մը բացատրեցի հայ երա-
ժշտութեան և ժողովրդական բանաու-
տեղծութեան յատկանիշները և կոմիտա-
սի կատարած դործը: Այդ փառատօնը,
որուն եկած էին ֆրանսացի լազմաթիւ
երաժիշտներ, երգիչներ, երաժշտական
քննադատներ և մամուլի ներկայացու-
ցիչներ, խոր տպաւորութիւն գործեց
առանց վրայ: Մեռէիւն Միլզիքալ երա-
ժշտական ամսագիրին մէջ, Լուի Լա-
լուս անոր յատկացուց մեծապէս ներ-
բողալից յօդուած մը, որուն գլխաւոր
հասուածներն էին հետեւեալները.

«... Այս նուագահանդէսը յայտ-
նութիւն մը և զմայանք մը եղաւ:
Մենէ ոչ մէկը, կարծեմ, — բացի այդ
մասին ծանօթութիւն ունեցող սովորա-
թիւ անձերէ, — կրնար միաբէն անցընել
զեղեցկութիւններն այդ արուեստին որ
իսկապէս ո'չ եւրոպական է ո'չ արեւե-
լեան, այլ ունի նկարագիր մը՝ աշխար-
հիս մէջ մէկ հատիկ՝ շնորհալի քաղ-
ցրութեան, խորաթափանց յուզման և
տգնիւ գորովի: Եղանակներ փափուկ և
սակայն որոշ թաւալումներով, ճկուն ու
կենդանի կշռութիւններ, երաժշտութիւն
մը որ ամբողջապէս սիրտէ կը բղխի
և կը հոսի ինչպէս ջուր մը գով, թա-
փանցիկ ու պայծառ...»

«... Սիրոյ երգեր են, մեկամաղ-
ձիկ ու հրայրքոտ՝ ինչպէս աշխարհիս
բոլոր երկիրներուն նոյնառնակ երգե-
րը, բայց զեղեցկութեան հանդէպ խան-
գաղաւթոյն յուզման մասնայատուկ ե-
րանդով մը: Աշխատանքի երգեր, եր-
կայն կոչ-աղաղակներ՝ հարուստ ձայնո-
ւորութեամբ, մէկ լեռնէ միւսը արձա-
գանդելու սահմանուած և աշխատանքի
մղելու «ջան» եղբ, եղբայրը, բարեկա-
մը, գրեթէ սրտակիցը հայ երկրագոր-
ծին: Ու գարձեալ՝ ոչ ոք, ուր լքումին
կամ պանդխտութեան ամբողջ արտա-
թիւնը կ'արտաշնչուի աղատօրէն, — ո-
րովհետեւ ո՛չ մեղադրանք կը խառնուի
անոր, ո՛չ ընդդէմ: Եկեղեցական եր-
գերը, նոյնպէս բոլորովին ժողովրդա-
կան, ոչ ինչ ունին այն քիչ մը վախճա-
յարգանքէն որ մեր գրիգորեան երգե-
ցողութիւնը կապուած կը պահէ՝ նոյնիսկ
իր յոյսի ու վստահութեան պահերուն
մէջ. ատոնք զեղումներն են հոգիի մը
որ ինքզինքն ամբողջովին կը բանայ իր
Աստուծոյն և անոր կը յանձնէ, սիրոյ
խոյանքի մը մէջ, իր բոլոր մտածում-
ներն և իր կեանքն ամբողջ. անոնց մէջ
թրթռալը կը զգացուի հրափռու ու միա-
տիքական հաւատքի մը որ առանց ճիգի
կը հասնի յափշտակութեան կատարնե-
րուն, որոնց՝ մեր Արեւմտաքին մէջ՝
սակաւածիւ ընտրեալներ միայն կրցած
են բարձրանալ...»

«... Կոմիտաս վարդապետ, որ
քաջութիւնն ունեցաւ գալ երգչախում-
բը զեկավարելու և ինքն իսկ մեղեդի-
ներ երգելու, Տիրաւայրին մէջ բար-
ձրացաւ յուզմունքի այնպիսի ներսնու-
թեան մը որ գրեթէ արցունք բերելու
ատիճանին կը հասնէր և որուն համար
հասարակութիւնը օվասիոն մը ըրաւ
իրեն...»

«... Կոմիտաս վարդապետ, որուն
կը պատկանի այդ եղանակները հաւա-
քած և անոնց զեղեցկութիւններն առա-
ջին անգամ զգացած ըլլալու պատիւը,
ինքզինքը յայտնեց հնարամիտ ու փափ-
կաճաշակ երգահան մը, որովհետեւ ա-
նոնցմէ շատերուն կցած էր գաշնակի
կամ խմբերգի ընկերացում մը, ուր կը
տեսնուի ամենաճիշդ ու ամենանշու-
րը

զգացում մը ազգային քոնալիթիկն և
գոյնին...»

Այդ փառատօնին նիւթական հա-
տոյթը գրուեցաւ վարդապետին տրա-
մագրութեան աակ՝ որպէս զի հրատա-
րակէ հայ ժողովրդական երգերու իր ա-
ռաջին հաւաքածուն, որ քանի մը ա-
միս յետոյ լոյս տեսաւ ՀԱՅ ՔԵՆԱՐ
(LA LYRE ARMÉNIENNE) տիպոսով
և որուն մէջ կը գտնուէին հայ ժողո-
վրդական երգին ամենէն ընտրու զո-
հարներէն տասներկուքը, զմայլելի
կերպով գաշնակուած: Այդ հաւաքա-
ծուն զրկեցինք շատ մը ֆրանսացի
երաժիշտներու և երաժշտական թեր-
թերու, ինչպէս և հայ մամուլին:
Այդ փառատօնն ու այդ հրատարակու-
թիւնն է որ կոմիտաս վարդապետը ու
նաեւ հայ տոհմային ինքնայատուկ ե-
րաժշտութիւնը ճանչցուցին ամբողջ հայ
ազգին, ինչպէս և ֆրանսացի երաժըշ-
տագէտներուն: Այդ շրջանին, Կոմիտաս
ֆրանսքօ-հայ հաւաքոյթներու մէջ, մէկ-
երկու գոսախօսութիւն ալ կարգաց
ֆրանսերէն լեզուով՝ հայ երաժշտութեան
մասին (բարեկամներ կատարած էին իր
այդ առիթներով շարադրած ընթերցի-
թարգմանութիւնը). այդ գոսախօսու-
թեանց մէջ ան իրր նմոյշ կ'երգէր հայ
եկեղեցական ու ժողովրդական երգեցո-
ղութեան զեղեցիկ կտորներ:

Եւ սակայն փարիզի հայ զաւուսթը
չգիտցաւ, չսեղեց իր ծոցին մէջ պահել
այսպիսի հաղուսագիւտ սյժ մը: Այն մէկ
տարուան ընթացքին զոր Կոմիտաս ֆա-
րիզի մէջ անցուց, ան սուէ՛ ամսական
չստացաւ մեր եկեղեցւոյն Հոգաբարձու-
թենէն. մեծ խնայողութեամբ կ'ապրէր,
ուրիշ եկամուտ չունէր բայց եթէ իր
պատարագւոր եղած օրերուն պնակին
հասոյթի կամ երբեմն թաղումի ու հարս-
նիքի առթիւ ստացուած նուէրները և
մէկ քանի բարեկամի խորհրդապահօրէն
իրեն տուած օգնութիւնը (զոր՝ իր հը-
պարտ ընտանրութեամբ՝ շատ գոնարաւ
կ'ընդունէր): Գացի տեսնել Հոգաբար-
ձութեան այն տանուտան տանտապետը,
Աթանիկ Էղնայեան, ինչպէս և Հոգա-
բարձութեան բոլոր միւս անդամները.
Էղնայեան մեծահարուստ մարդ էր, և

լաւ Հայ մըն էր. ժլատ չէր, կը սիրէր օգնել աղքատներու գործերու: Շահ-Մուրադեանի ուսանողութեան շրջանին, երբ ան փարիզի քննակրթութեան ընդունուեցաւ, էգնոյցեան առաջինը եղաւ իմ խնդրանքովն անոր ամսական սրտչ օգնութիւն մը շնորհելու, և իր օրինակին հետեւեցան՝ աւելի մեծ գումարներով՝ Աղեքսանդր Մանթաշեան և Ներսէս խան Ներսէսեան: Ինքն էր դարձեալ որ երբ Մանթաշեան խոստացաւ փարիզի մէջ հայ եկեղեցիի մը շինութեան համար հարկ եղած հողին գնման ծախքն ստանձնել, յայտնեց թէ կը փափաքէր ինքն ալ 100,000 ֆրանքով իր մասնակցութիւնը բերել եկեղեցւոյն կառուցման ծախքերուն, որուն վրայ Մանթաշեան սրտչեց ո՛չ միայն հողին գնման, այլ եկեղեցւոյն կառուցման համար պէտք եղած բոլոր ծախքերն ինքն իսկ ըստանձնել. բայց, Մանթաշեանի այդ որոշումն իմանալէն ետքն ալ, էգնոյցեան չուղեց եւ առնել իր նուիրած 100,000 ֆրանքը, այլ յայտարարեց թէ մտադիր էր այդ գումարը գրամատուն մը դնել, որպէս զի եկեղեցւոյն պահպանման ծախքերուն յատկացուի. և եկեղեցւոյն կառուցումն ու օծումը կատարուելէն քանի մը տարի յետոյ, այնպէս ալ ըրաւ իրօք: Բայց երբ առաջարկեցի էգնոյցեանին որ Հոգարարձութիւնը ամսական մը կապէր կամ խառն վարդապետին, որպէս զի ան կարենար մնալ փարիզ, կապմէր դպրաց դաս մը, որ այն տուն կանոնաւոր ձեւով մը գոյութիւն չունէր և որ այդպիսի վարպետի մը ղեկավարութեան տակ այս մեծ ստանին Հայ եկեղեցւոյն երգեստութիւնը պիտի հասցնէր իր ծայրագոյն կատարելութեան, «Չենք կրնար, ըսաւ, այդպիսի ծախք մը յանձն առնել. մենք այսօր կանք, վաղը չկանք. մեր գաղութը փոքրամիշտ է, մեծ մասը համեստ գիրք ունեցող մարդիկ են. պէտք է որ խնայողութիւն ընենք և գրամատան մը մէջ փարիզի Հայ եկեղեցւոյն ունեցած ֆօնտը ստուարացնենք, որպէս զի այդ եկեղեցին իր պահպանման միջոցներն ընդ միշտ պահպովուած ունենայ: Պատասխանեցի որ, կամ խառն տրուելիք ամսականը

(այն տուն՝ 200 ֆրանքը պիտի բաւէր) ըսաւ մը պիտի չըլլար Հոգարարձութեան վրայ, կամ խառն իր հմայիչ երգեստութեամբ արգէն իսկ ամէն կիրակի բաղմութիւն մը կը քաշէր կը բերէր եկեղեցին, որմէ ղեկավարուած դպրաց դաս մը աւելի եւս պիտի ստուարացնէր և եկեղեցին եկող Հայերուն թիւը և իրեն տրուելիք ամսականէն աւելին պիտի վասակցնէր Հոգարարձութեան: Չկրցայ համոզել էգնոյցեանը: Հոգարարձութեան միւս անդամներն ալ նմանօրինակ առարկութիւններ բերին, բացի հանգուցեալ Միհրան Յովակիմեանէն որ խորապէս կը գնահատէր կամ խառնը և որուն տան մէջ շարաթիւն անգամ մը կամ խառն ու եւ հաճելի իրիկուն մը կ'անցընէինք, ո՛չ եւ ո՛չ ալ Յովակիմեան կրցանք Հոգարարձութեան տանտապետին և միւս անդամներուն միտական տրամադրութիւնները բարեփոխել. ու վառաշապուհ Քիպարեան Աւագերէցն ալ դժբաղդաբար չօգնեց մեզի: Կամ խառն ստիպուեցաւ փարիզէն մեկնիլ և դառնալ էջմիածին, ուր արգէն՝ այդ բոլորն պէտք ալ ունէին կարող դպրապետի մը: Քանի մը տարի յետոյ, կամ խառն ինծի կը գրէր թէ Մեսրոպ Արքեպիսկոպոս Թիֆլիսի առաջնորդ անուանուած ըլլալով զինքը հրաւիրած էր այդ քաղաքի գլխաւոր հայ եկեղեցւոյն դպրապետի պաշտօնն ստանձնելու, թէ նոյն տուն Պոլիսէն ալ նմանօրինակ հրաւեր մը ստացած էր, և ինծի կը հարցնէր թէ այդ երկու հրաւերներէն ո՞րն ընդունիլ խորհուրդ կու տայի իրեն: Ամենէն տրամաբանականը այն էր որ Հայոց մեծագոյն դպրապետն ու երաժշտագէտը մնար Հայոց կրօնական երթական մեծագոյն կեդրոնին, Մայր Աթոռի Միաբանութեան մէջ և այնտեղ իրր Մայր Տաճարի դպրապետ շարունակէր իր հայ եղանակներու հաւաքիչի, երաժշտագէտի, երգահանի և դպրապետի գործունէութիւնը: Բայց կամ խառն ինքզինքը հանգիստ չէր գտար հոն: Միաբանութիւնը բաժնուած էր երկու հատուածներու որ իրար կ'ատէին, իրարու բարեւ իսկ չէին տար: Մէկ հատուածին պետն էր պատուական հայ և

բայց խոստացու հետևեալ օրը ուղած ձեռագիրներս հոն բերել. կամ խոստ զարմացաւ իմանալով որ ան սոք պիտի կոխէր իր բնակարանը ուր կրկնք չէր մտած, թէյ ու կարկանդակներ պատրաստեց զայն հիւրասիրելու համար: Երբ դուռը զարնուեցաւ, ես ինքս գացի բանալու. Մեսրոպ ձեռագիրներն ինծի յանձնեց և կը պատրաստուէր մեկնելու առանց գոնէ բողբէ մը կամ խոտսի խուցէն ներս մտնելու: Կամ խոստս որ համակ ջիղ էր, խնդալով վրան նետուեցաւ «ծօ՛ չմանե՞ս ներս» բսելով, ու անոր ձեռքէն ամուր բռնելով այդ հոկայ մարդը հոյի մը պէս զարծրնելով բերաւ ներս ավանի մը վրայ նստեցաւ: Մեսրոպ ինքն ալ խնդաւքը չկրցաւ բռնել, մնաց հոն 10-15 վայրկեան և մեղի հետ բաժակ մը թէյ խմելէ յետոյ մեկնեցաւ:

Ֆրեւտերիկ Մաքլէր ֆրանսացի հայագէտը, Էջմիածին իր ուղեւորութենէն փարիզ դարձին, ինծի կը պատմէր թէ երբ Էջմիածին քանի մը շարաթ մնալէն յետոյ իր մեկնումի օրը հասած էր, իրեն «երթաք բարով» բսելու համար միաբանները երկու խումբի բաժնուած էին, Մեսրոպի խումբը և Կարապետի խումբը, վանքի բակին մէջ, մէկ խումբը տաճարին աջ կողմը և միւսը ձախ կողմը, իրարմէ հեռու, իր ձեռքը սեղմելու և ողջերթ մաղթելու եկած:

1932-ի Ազգային-եկեղեցական ժաշտովին, սրուն ևս ալ մասնակցեցայ իբր ֆրանսացի Հայոց պատգամաւոր, Մեսրոպ իր բոլոր կրցածն բրաւ ձախուցընելու համար իսրէն Արքեպիսկոպոսի ընտրութիւնը, և իր ընտրուելուն սուէ յոյս չունենալով՝ կ'ուզէր յաջողցնել ընտրութիւնը իր խումբէն մէկուն, Մատթէոս Եպիսկոպոսի, որ միջակութիւն մըն էր և չէր կրնար բազմաութեան դրուիլ իսրէն Արքեպիսկոպոսի հետ: Ես յանուն Սիւրբի Հայութեան ժողովին մէջ կոչ ուղղեցի Մեսրոպին և բոլոր միաբաններուն միաձայնութեամբ ընտրել իսրէն Արքեպիսկոպոսը իբր Ամենայն Հայոց Հայրապետ. Մեսրոպ յամուեցաւ պնդել Մատթէոս Եպիսկոպոսի թեկնածութեան վրայ. քսան ձայն միայն ունեցաւ Մատթէոս. իսրէն ընտրուեցաւ

վաթսանմէկ ձայնով: Ծանր ձախողում մըն էր տալիս Մեսրոպի համար, որուն ազդեցութիւնը այդ ձախողումէն յետոյ վանքին մէջ աշլուս աւարացաւ:

Այդ պառակտումի միջոցաւ մէջ, ուր որոշ փամանակաշրջանի մը ընթացքին՝ զերիշխողը Մեսրոպն էր եղած, կամ խոստ չառ բան բրած էր իր գործին տարրերը հաւաքելու, մշակելու, ուսումնասիրելու համար, բայց ոչ մէկ երաժշտական գործ կրցած էր հրատարակել: Այն բոլոր տարիներու ընթացքին զոր ան Էջմիածնի մէջ անցուցած էր, իր անունը երեւցած էր միմիայն ԱՐԱՐԱՏ պաշտօնաթերթին մէջ լոյս տեսած քանի մը յօդուածներու ներքեւ ու հայ ժողովրդական երգերու խօսքերը (առանց եղանակներուն) պարունակող երկու նիհար տետրակներուն վերեւ զոր պատրաստած էր Մանուկ Աբեղեանի աշխատակցութեամբ: Կը զգայի ուրեմն որ ան կ'ուզէր ո'չ Էջմիածին մնալ, ուր իր ամբողջ կրցածն ու ուղածը կատարելու նպատակաւ պայմաններ չէր գտներ, ո'չ ալ պիտի ախորժէր երթալ Թիֆլիս ու գործել զեկալարութեանը տակ մարդու մը զոր չէր սիրեր: Արդէն կամ խոստ լաւ յիշատակ մը չէր պահած նոյն իսկ Թիֆլիսի հայ դպրութենէ՝ երբ 1909-ի սկիզբը ինծի հետ հոն եկաւ Էջմիածինէն և փորձեց հայ երաժշտութեան նըւադահանդէս մը սարքել այնտեղ. դրամ չունէր սրահ մը վարձելու, երգչախումբ մը կազմելու, համերգ մը կազմակերպելու համար. դիմեցի քանի մը ազդեցիկ գործիչներու և յայտնի ունեւորներու, «Հիմա ատենը չէ, աւելի հրատապ կարիքներ կան» բակալ մերժեցին իրենց օգնութիւնը: Կամ խոստս ստիպուեցաւ շատանալ հայ երաժշտութեան մասին արտասանելով բանախօսութիւն մը, որուն քիչ ունկնդիրներ եկան ներկայ դանուիլ: Ռուսահայոց մեծ մասին մէջ կամ խոստս զեռ իր խակական արժէքին համեմատ գնահատուած չէր, շատեր զինքը եկամտանէն շատ վար արուեստագէտ մը կը նկատէին: Լաւագոյնը իրեն համար, ըստ իս, երթալն էր Պալիս, ուր վստահ էի թէ ամբողջ Հայութիւնը իրեն խանդավառ ընդունելութիւն մը

պիտի ընէր և ուր առիթ պիտի ունենար նաև Պոլսոյ մէջ հաստատուած ևւրոպական և արեւելեան միջազգային կարեւոր հասարակութեան հայ երաժշտութիւնը ձանչցելու և սիրցնելու: Ռուսական Հայաստանի գիւղացիներէն (ինչպէս և համիտեան ջարդերուն ասին կողմից ապաստանած թրքահայ զեղջուկներէն հաւաքած էր արդէն ինչ որ կարելի էր հաւաքել իրր ֆուլքլորական գանձեր: Եթէ պէտք տեսնէր, կրնար թրքական Հայաստան պոսյա մը ընել կամ Պոլիս գտնուող Հայաստանցիներու գիմել նորանոր հաւաքումներ կատարելու համար: Էսկանը, ստիպողականը՝ իր արդէն իսկ հաւաքածները, որ մեծազգ, բազմազան ու կարեւոր էին, արժեքներն էր, իր ձայնադրած ու դաշնակած երգերն ու մեղեդիները հրատարակելն էր, իր ուսումնասիրութիւնները լրացնելն ու ի լոյս ընծայելն էր:

Ուրեմն առանց վարանելու իրեն գրեցի թէ նախընտրելի կը գտնէի իր Պոլիս երթալը: Կարելի՞ էր դուշակել որ քանի մը տարի յետոյ համաշխարհային տհաւոր պատերազմ մը պիտի պայթէր և Թալատին ու իր ընկերները օսմանեան կոյսրութեան հայ ազգաբնակչութիւնը բնաջինջ ընել պիտի սրտէին ու կոմիտասն ալ ուրիշ հայ մեծատաղանդ մտաւորականներու հետ պիտի աքսորէին: Ես տպահով էի որ Պոլսոյ մէջ ան ջերմօրէն պիտի գնահատուէր և իր կարողութիւնները պիտի կարենար լիովին ցոյց տալ: Այդպէս ալ եղաւ: Պոլսոյ Հայութիւնը խանդավառ ընդունելութիւն ըրաւ իրեն: Ան հոն իր կեանքին ամենէն երջանիկ շրջանն ապրեցաւ: Հայ երիտասարդութեան ծաղիկը իր շուրջ հաւաքուեցաւ, իր աւելնալն ու դարձաւ գինքը պաշարեց: Եւրեք հարիւր հոգինոց երգչախումբեր կազմեց, շարք մը համերգներով հայ երգը ձանչեցաւ, սիրցուց Պոլսոյ և ամբողջ Մերձասոր Արեւելքի Հայութեան ու միջազգային հասարակութեան (Պոլսոյ մէջ հաստատուած օտար կարեւոր գաղութներուն) և նոյնիսկ Թուրքերուն: Ան գնաց նաև Իզմիր, Փահիրէ, Ալեքսանդրիա, և այլ քաղաքներուն մէջ

ալ հայ երգը յաղթականօրէն հնչեցուց: Այդ շրջանին է որ ան Լայպցիգի մէջ հրատարակեց իր հաւաքած ու դաշնակած հայ ժողովրդական երգերու երկու ժողովածուները: 1914-ի գարնան, եկաւ Փարիզ, մասնակցելու համար երաժշտութեան միջազգային մեծ համագումարի մը, որուն նիստերէն մէկուն մէջ կարգաց հայ երաժշտութեան մասին իր շարադրած մէկ բանախօսութիւնը, զոր բարեկամ մը ֆրանսերէնի թարգմանած էր: Նոյն օրերուն, Աւագ Հինդչարթիի գիշերը, Փարիզի Հայոց եկեղեցւոյ «Լացի արարողութիւնը» իր շնորհիւ հայ եկեղեցական երաժշտութեան մեծ համերգի մը ձևին ստացաւ: զանազան ազգերու պատկանող երաժշտագետներ, որ կը մասնակցէին համագումարին, ներկայ եղան այդ արարողութեան: Կոմիտաս, Շահ-Մուրատեան, Օր. Մարգարիտ Բաբայան և երգչախումբ մը կոմիտասի գաշնակած եղանակները երգելով զմայլեցուցին բոլոր ներկաները: Փարիզի հայ գաղութը անդամ մը ևւս հանդիսատես եղաւ հայ երգին այդ հրաշալի մարդուն շնորհիւ պանծացումին ու նորէն չըրաւ ինչ որ պէտք էր այդ մեծ ուժը իր ծոցին մէջ պահելու համար: Կոմիտաս վերադարձաւ Պոլիս, մէկ-երկու շաբաթուան համար կանգ առնելով Սոֆիա, ուր հայ գաղութը և Պուլկարները խանդավառօրէն ծափահարեցին հայ երգի նուագահանդէսը զոր հոն սարքեց:

Քանի մը ամիս յետոյ, պատերազմը կը պայթէր: և 1915-ի Ապրիլին, Թալատի սճրագործ կառավարութիւնը Թուրքիոյ Հայութիւնը ջնջելու իր որոշման իրր առաջին գործադրութիւն Անատոլիոյ ներսերը կ'աքսորէր այդ Հայութեան սիրան և ուղեղը կազմող մտաւորականները, որոնց մեծ մասը տարագրութեանց այդ տհաւոր դողդոթացի ճամբուն վրայ վայրագօրէն կը խողխողէին կամ հիւանդութեանց, աւտիստիկան զոհ կ'իյնային: Կոմիտաս, որ տարագրուողներուն մէջ գտնուած էր, եղաւ մին այն սակաւութիւ հայ մտաւորականներէն որոնք օտար ազգեցիկ միջամտութիւններու շնորհիւ կրցան

Պոլիս դառնալու կոմիտասի համար բարեխոսած էին Միացեալ Նահանգաց Պոլսոյ գեապան Պ. Մարկընթաու և նոյնիսկ սուլթանական ընտանիքին պատկանող Մեհիտ էֆէնտի: Բայց այն յազդումները զոր ան կրած էր աքսորի ճամբուն վերայ իր տեսած զարհուրանքներուն ազդեցութեան տակ, զգրգած էին իր ջըղային գրութիւնը որ արդէն անընտելան, զերգրայտն խառնուածքի մը վրայ կեցած էր: Պոլիս վերադարձողը այլևս նախկին կոմիտասը չէր. հիւանդ մըն էր: Բիշ յետոյ ստիպուեցան զայն հիւանդանոց մը գնել: Յետոյ զայն զրկեցին փարիզ, ուր կազմեցինք կոմիտասեան ինտամատար Յանձնաժողով մը, որուն անդամ էին Պրն. Պրն. Ա. Հարենց, Գեղամ Կոստանեան, Օր. Մ. Բարսեղեան, Արա Պարթեւեան, Գուրգէն Ալեմյան, Պրոֆ. Կ. Աղաջանեան, այս ասուրը զրոյցը, Հայկ Սեմերճեան, որ իր աշակերտներէն մին եղած էր Պոլիս, և զեռուրիչներ. խնդրեցինք Վառձապուհ Բիպարեան Սրբազանէն նախագահել այդ յանձնաժողովին:

Յանձնաժողովը գիմումներ քաւ, համերգներ սարքեց հայթայթելու համար կոմիտասի հիւանդանոցին ծախքերը: Նախ զինքը գրինք Վիլ-էվուառի ջլախտարութարանին մէջ, ուր հիւանդ մը պահելու համար մեծ գումար պէտք էր վճարել: Երկու-երեք սենեակ ունէր իր արամադրութեան տակ, որոնց մէկուն մէջ դաշնակ մըն ալ գնել տուած էինք. բայց ձեռքը երբեք չէր գպցնէր դաշնակին, ոչ ալ կ'երգէր: Նախկին կոմիտասին ստակերն էր լսկ այլևս. ուրիշ մարդ մը երեւան եկած էր իր մէջ: Ֆրանսացի մեծապայն մասնագէտները բերինք, ամէնքն ալ՝ զայն քննելէ յետոյ՝ բուժելու անկարելիութիւնը յայտնեցին: Նոյնը ըսաւ մեզի, զայն երթալ տեսնելէ և ուսումնասիրելէ յետոյ, հոգեկան հիւանդութեանց մեծ մասնագէտ Պրոֆ. Կ. Աղաջանեանը: Բռնուած էր այն ծանր հիւանդութենէն զոր ֆրանսացիք *délire chronique* կ'անուանեն և Գերմանացիք՝ *pharasinngau*: Սէնի նահանգին յիմարանոցներուն (*asile*) ընդհանուր անօրէնը, որ ֆրանսական քաղաքացի դար-

ձած Ռուս մըն էր, մեզի յայտարարեց թէ աւելորդ ծախք էր որ յանձն կ'առնէինք Վիլ-էվուառի սուղ դարմանատան մէջ պահելով զայն, և խորհուրդ տուաւ զայն փոխադրել Վիլ Ժիւրֆի դարմանատունը, ուր նոյնքան խնամքով պիտի պաշարուէր և ծախքերը նուազ ըստար պիտի ըլլային: Այդպէս ալ ըրինք: Տարիներ մնաց հոն, մինչև որ ֆիզիքական որոշ հիւանդութիւն մը իր մարմինը քայքայեց և իր մահը անխուսափելի դարձուց:

Յանձնաժողովին կողմէ ևս գրեցի երեւան ինքնադային Հայաստանի կառավարութեան, յայտնելով Ֆրանսայի հայ գաղութին ջերմ փափաքը հայ երգի մեծ վարպետ կոմիտասի մարմինը երեւան փոխադրուած և հայ հողին մէջ թաղուած տեսնելու: Խորհ. Հայաստանի կառավարութիւնը սիրով ընդունեցաւ մեր խնդրանքը: Յանձնաժողովը ստանձնեց կոմիտասի մարմնոյն մինչև Պաթում փոխադրութեան ծախքը: Կառավարութիւնը իր ծախքով Պաթումէն երեւան փոխադրեց մարմինը և ազգային հանգիստաւոր յազարկուորութեամբ զայն հայրենի հողին մէջ հանգչեցուց:

Յանձնաժողովը իր հաւաքած գուժարներով ոչ միայն վարդապետին հիւանդանոցային ծախքերը հոգաց աւելի քան տասներկու տարի, այլ և Պոլիսէն բերել տուաւ անոր գիրքերն ու ձեռագիրները. գիրքերը (որոնց մէջ երաժշտական կարեւոր հրատարակութիւններ կային) զրկեց երեւան՝ Պետական Մատենադարանին յանձնուելու համար, ձեռագիրները պահեց՝ անոնց մէջէն անտիպները հրատարակելու համար, և հրատարակեց վեց հաւաքածու հայ ժողովրդական մեներգներու և խմբերգներու, ժողովածու մը հայկական պարի եղանակներու և Հայ Եկեղեցւոյ պատարազը, ըսլորն ալ կոմիտասի ձեռքով ձայնագրուած և գաշտակուած: Յանձնաժողովը հրատարակեց նաև երկրորդ տպագրութիւնը ՀԱՅ ՔՆԱՐ հաւաքածուին և Լայիցիկ լոյս տեսած երկու ժողովածուներուն, որոնք սպառած էին:

* *

Կոմիտասի կատարած զործը բազմազանօրէն մեծարժէք է:

Աննաման երգիչ էր ան հայ ժողովրդական ու եկեղեցական մեղեդիներու: Կոմիտասին նուրբ ու անուշ խաղերով երգելու իր արեւելեան ու մասնաւորապէս հայկական ձևեր, որով կը գիւթէր ու յաճախ կը լացնէր իր ունկնդիրները, իրեն միայն յատուկ էր. զայն չեմ գտած ուրիշ տեւէ ժամանակակից հայ երգիչի կամ երգչուհիի մօտ:

Իրմէ առաջ, մենք ունեցեր ենք տաղանդաւոր երգահաններ, որոնց մեծագոյններն եղած են Տիգրան Չուխաճեան Թրքահայոց մէջ և Սպենդիարեան Ռուսահայոց մէջ. բայց ո՛չ Չուխաճեան, ո՛չ ալ Սպենդիարեան գաղափար ունէին զուտ հայ երաժշտութեան մը գոյութեան վրայ և իրենց նպատակակէտն ալ տաիկա փնտռելն ու գտնելը չէր, այլ ո՛ւրէ ազդելէ մոթիֆներ կիրարկելով կամ ինքնատուղծ եղանակներ զարգացնելով եւրոպական ճաշակով բազմաձայնական երաժշտութեան անձնագրոյ մ գեղեցիկ զործեր արտադրել: Իր Արեւիկ Բ.ին մէջ, որ առաջին օփերան եղաւ Հայէ մը հեղինակուած և որ երկար տարիներ աչգ. մեծ երգահանին թուղթերու ծրարին մէջ փակուած անձանօթ մնալէ յետոյ վերջապէս քանի մը ամիս առաջ Երևանի մեր Պետական Օփերայի բեմին վրայ իր առաջին ներկայացումը ունեցաւ, Չուխաճեան ի յայտ եկած է, մեծ օփերայի եւրոպական վարպետներու իբր ինքնատիպ հետեւող և արտադրած է զործ մը, որուն նիւթը հայկական է (Թովմաս Թերզեան բանաստեղծն է որ գրած է լիւրեքթոն), բայց երաժշտութիւնը, ինքնատուղծ մոթիֆներով, եւրոպական է: Սպենդիարեան աչակերտ մըն էր ռուս երաժշտութեան վարպետներուն, և իորհ. Հայաստանի կազմութենէն յետոյ Երևան գալ հաստատուելէն և Ալմաս օփերան հայ մոթիֆներու կիրարկմամբ շարադրելէն առաջ, իր թի Թաթարներուն տեղական եղանակներն օգտագործելով արեւելագոյն գեղեցիկ համանուագներ

արտադրած էր կամ Երեմ Արմաւենիներ բազմաձայնական մեծ ստեղծագործութեան պէս որոշ չափով արեւելագոյն, բայց ոչ մասնաւորապէս հայագրոյմ հրաշակերտ մը հրապարակ հանած էր: Կոմիտասէն առաջ, Կարա-Մուրզա մեր ժողովուրդին մէջ տարածուած երգերէն մաս մը հաւաքելու, հրատարակելու, իր կազմած երգչախումբերուն երգել տալու հետամուտ եղած էր, իսկ Եկմալեան գաշնուորած էր հայկական պատարագը. բայց ո՛չ մին ո՛չ միւսը իսկական հայ երաժշտութեան վրայ որոշ գաղափար ունէին. Կարա-Մուրզա հաւաքած է երգեր որոնց մեծ մասին և գանակը ռուսական, գերմանական կոմիտայական է և կամ որոնք, թէև իրապէս հայկական, բայց աւելի կամ նուազ չափով օտար ազդեցութեանց ենթարկուած ու մասամբ ազաւորուած են: Միայն Գրիգոր Սիւնի արեւելահայ երգահանն է որ Կոմիտասի հետ գրեթէ նոյն տանն, անոր ազդեցութիւնը որոշ չափով կրելով կամ ոչ՝ տաիկա չեմ գիտեր, բայց միեւնոյն ձգտումով աիրապետուած, բազմաթիւ հայ ժողովրդական երգեր հաւաքած ու յաջողապէս գաշնակած է և արտադրած է շատ մը ինքնատուղծ երաժշտական էջեր, որոնք յաճախ հայկական գոյն ունին և ի յայտ կը բերեն մեծարժէք երգահանի տաղանդ մը: Բայց Սիւնի չէ ունեցած այն բազմաձև, մէկէ աւելի տեսակէտով նորարար և ամբողջ Հայութեան վրայ ճառագայթող զործունէութիւնը զոր Կոմիտաս ունեցաւ: Եկմալեան, թէև մեծատաղանդ երգահան, ռուս երաժշտութեան թեքնիքով ու ճաշակով տողորուած էր, և երաժշտական հայագոյն սճի մը գոյութեանը չէր իսկ հաւատար, քանի որ իր գաշնակած հայկական պատարագի յառաջաբանին մէջ ըսած է թէ Հայոց եկեղեցական եղանակները արաբական երաժշտութեան հետեւողութիւն են: Եկմալեան, կը գրէ ի տարիներ առաջ, Կոմիտասի զործին նուիրուած բնագործակ յօդուածի մը մէջ (ԱնկէՅիՏ, 1931), մեզի տուած է հայ բազմաձայն երաժշտութեան առաջին լուրջ ստեղծագործութիւնը, այն է իր գաշնակած

հայկական պատարագը՝ եկեղեցական քանի մը տաղերու և շարականներու իր զաշնակման հետ: Կոմիտաս վարդապետ որ խոր յարգանքով կը գնահատէր եկեմալեանի հմուտ թիւնն ու տաղանքը, կը նկատէր սակայն թէ ան իր մոթիֆներն առած է անխոր թէ՛ իջմիածնայ հին եղանակներէն, որոնց չափերուն մէջ կայ հայկական զոյն և թէ՛ թաշճեանի ձայնագրած թրքօ-բիւզանդական ազգեցութեամբ եղանակներէն, և, աչտակերտ ուստ երաժշտական գպրոցին, զաշնակած է ուստ արուեստի ոգիով ու ոճով: Եկեմալեանի պատարագը շատ զեղեցիկ գործ մըն է, զոր հայ ժողովուրդը միշտ պիտի գնահատէ, սիրէ ու երգէ, բայց որ թէ՛ իր մեղեդի և թէ՛ մանուշակի իրր զաշնակում գուտ հայկական չէ միշտ, մասամբ ինքնահնար է և մեծ մասամբ ուսուցողութիւն:

Կոմիտաս իրեն կեանքի նպատակ դրաւ փնտռել ու գտնել, սահմանադիւ ու բանաձեւել հայ երաժշտութեան ինքնայատուկ ոճն ու գոյնը: Մեր ժողովուրդը հարիւրներով անանուն ֆուլքլորական երգեր կ'երգէ, որոնց բոլորն ալ հայկական անխառն դրոշմ չունին. կան որ օտար ազգեցութեան կենթարկուած են կամ բոլորովին փոխ առնուած են օտարէն: Կոմիտաս գիացաւ ընտրել ատենց մէջէն անոնք որ Հայուն յատուկ երաժշտական ոճն ունին և զանոնք ձայնագրեց ու զաշնակեց: Ինք խոստովանած է ինծի թէ այդ հաւաքողի, ձայնագրողի գերն ալ կատարած է քննական, վերլուծական որոշ աշխատանքի մը ընկերակցութեամբ, ինչ ինչ բարեփոխումներ մտցնելով՝ օտար ազգեցութիւններէ կամ թոյլ, տափակ, աղեղ յաւելումներէ մաքրելու համար եղանակներ որոնց հիմքը հայկական գտած էր: Կոմիտաս ինծի ըսած է թէ թուրքիոյ գահաժառանգ իշխան Մեհմետ Էֆէնտին, որ զինք խորապէս կը գնահատէր, իրմէ խնդրած է որ թուրք ժողովրդական երգերուն վրայ եւս կատարէ նմանօրինակ աշխատանք մը. քաղաքավարութեան համար «կ'ընեմ» պատասխանած է, բայց չէ կատարած այդ աշխատանքը: «Հայ երգին համար ըրածս

ինչո՞ւ թուրք երգին համար ալ ընեմ, կ'ըսէր. թող թուրքերը իրենք իրենց ծոցէն հանեն երաժշտագէտ մը որ այդ աշխատանքը կատարէ»: Ու մտածել որ խալիպէ Խալիպ թուրք գրագիտուհին արտասահման իր արտասանած բանախօսութեանց մէջ Կոմիտասը ներկայացուց ու գովաբանեց իրր թուրք երաժիշտ...:

Գալով մեր եկեղեցական երգեցողութեան, զոր ինք կը համարէր շատ աւելի կենթարկուած օտար (բիւզանդական, թրքական, պարսկական, արաբական) ազգեցութեանց քան մեր ժողովրդական երգերը, այդ միասնական մեղեդիները գտելու համար, անոնց դարձնելու համար իրենց սկզբնական հայ գոյնը, երկու միջոցի կը գիմէր. կը փնտռէր հայաստանցի ծերունի եկեղեցականներ, որոնք շարականներն ու տաղերը կ'երգէին աւանդական հին եղանակներով որ Պոլսոյ կամ Թիֆլիսի եկեղեցիներուն մէջ երգուածներէն տարբեր էին և ըստ իրեն աւելի հայկական զոյն ունէին. ատկից գտաւ, մեր ժողովրդական երգերուն մէջ ախրող հայ ոճի, ճաշակի, գոյնի, գնացքի ախրական գիծերը գտնորոշած ըլլալով, այդ ոճին կը ջանար մօտեցնել մեր եկեղեցական երգերը, ինչ որ ըրած էր արդէն՝ ըստ իրեն՝ Ժ. Գարուն աշնքան մեծ երաժիշտ որ քան մեծ բանաստեղծ Ներսէս Շնորհալի:

Հայ ժողովրդական երգերը, զոր Կոմիտաս գիւղացուց բերնէն հաւաքելով ձայնագրած է, հասած են մեղի իր գաղանկան թուղթերուն մէջ որ Պոլիսէն զրկուեցան Փարիզի Կոմիտասեան Յանձնաժողովին: Ասոնց մէկ մասը միայն զաշնակած է ինք. միւսները կը մնան իրր թանկագին հում նիւթ: Կոմիտասեան Յանձնաժողովը այդ բոլորը պիտի հրատարակէ անշուշտ: Դժբախտութիւնն այն է որ մեր եկեղեցական երաժշտութեան միայն իր զաշնակած պատարագն է որ իր ձեռագիրներուն մէջ գտանք և իր լաւագոյն աշակերտին, վարդան Սարգսեանի, յիշողութեամբ լրացումներով՝ հրատարակեցինք: Այդ կրօնական վսեմ երաժշտութեան ունինք նաեւ այն քանի մը կոտորները զոր Կոմիտաս ձայնագրած ու զաշնակած էր Փարիզի

1907-ի համերգին համար. տառնք պիտի հրատարակենք ի մօտոյ առանձին տեարակի մը մէջ: Ինչքան հրաշալի տաղեր, մեղեդիներ, սակայն, որոնց իրմէ հոյակապօրէն երգուիլը լսած ենք, — Տիրաւայրն հանդիպ ողբոյն կայր ցաւագինը (Հայոց Stabat Mater), Նարեկացիի Սայլն այն իջանէր ի լեռնէն ի Մասեացը, Հաւիկ մի պայծառ. տեսի աննրմանը, Մեծ Պահքի շրջանին ցաւադին չեւտով Տէր ողորմեա մը, Նարեկացիի Այլն ծով ի ծովը, կորսուած են այսօր, վասն զի իր ձեռքով ձայնադրուած չունինք զանոնք: Պէտք է որ իր աշակերտները ջանան յիշողութեամբ վերահաստատել այդ երաժշտական բնագիրները կամ իրենց իսկ վնասուածքներով ձգտին կըրկնել ձիգը զոր կատարեց կոմիտաս:

Հայ եղանակներու հաւաքիչ մը և գաշնակող մը չէր միայն կոմիտաս. իսկական երգահան մըն էր: Ժողովրդական երգերէ կամ եկեղեցական մեղեդիներէ ոմանց իր գաշնակումը, — ինչպէս օրինակի համար իր Կալի երգը կամ իր պատարագին Սուրբ սուրբը, — մեծ երգահանի էջեր են, հայագոյն բազմաձայն երգեցողութեան հրաշակերտներ: Ունի նաեւ բոլորովին ինքնատեղծ երաժշտական կտորներ, ինչպէս Մանուկ Աբեղեանի Սիւիանայ քաջեր քերթուածին վերայ իր շարադրած եղանակը: Ան ծրագրած էր յօրինել օփեռա մը Յովհաննէս Թումանեանի Անուշին վրայ, և արդէն այդ վիպերգին քանի մը հաստատմանը ունի վրայ եղանակներ շինած էր: 1909-ի գարնան, երբ Թիֆլիս կը գտնուէր, իմ ներկայութեան քանի մը անգամ խնդրեց Թումանեանէն որ լիպրեքթոյ մը հանէ իր քերթուածէն, բայց Թումանեան կ'ըսէր խնդալով՝ «Ես քերթուածը գրեր եմ, լիպրեքթոն թող ուրիշը շարադրէ»: Կոմիտաս չունեցաւ այդ լիպրեքթոն գրողը, և իր ծրագրած այդ Անուշին (որուն օփեռան յետոյ Տիգրանեան երգահանն է որ պիտի շարադրէր) ուրիշ բան մեղի չէ հասած բայց եթէ Թումանեանի քերթուածին քանի մը կտորներուն վրայ իր շարադրած եղանակները՝ առանց գաշնակման: Պիտի հրատարա-

կենք տառնք իրր անուարաւ տշխատանք: Կոմիտաս մտադիր էր գրել նաեւ սեփականներ նուագախումբի համար. չկրցաւ իր այդ ծրագիրն իրագործել, վասն զի իր կրօնաւորի և խմբավետի պարտականութիւնները իր ժամանակին և ուժերուն մէկ մեծ մասը կը դրաւէին և որովհետեւ անոգորմ հիւանդութիւն մը տառնչորս տարի զինքը անգործութեան դատապարտեց: Եթէ Փարիզ մընացած ըլլար իրր զպրպակաւ, ոչ միայն ներթափուած պիտի չըլլար այդ հաւաք հիւանդութեան, այլ ապահովապէս, այս մեծ միջավայրէն ալ մղուած և օժանդակուած, չքեղ ստեղծագործութեանց մէջ իր երգահանի կարողութեանց ամբողջ չափը պիտի տար: Ինչ որ մեղի կը մնայ սակայն իրմէ, իր ինքնատեղծ քանի մը բազմաձայնական երկերը, և հայ ժողովրդական ու եկեղեցական երգերու իր գաշնակումները, կը բաւեն ոչ միայն իրր հայ երաժշտական ոճի գաիչն ու վերահաստատիչը զինքն ընդ միշտ փառաբանելու համար, այլ և զինքը հռչակելու համար իրր Հայոց լուսագոյն երգահաններէն մին:

Կոմիտաս եղած է անգղեզական կազմակերպիչ մը և վարիչ մը զպրպայ դասու կամ երգչախումբի: Իր հրաշալի երգիչի և ներհուն երաժշտագէտի, ինչպէս և խանդավառ, զեղապաշտ և ի ծնէ արուեստագէտ մարդու հմայքով, ան ուր որ գտնուած է՝ իրեն քաշած, իր շուրջ հաւաքած է հայ երիտասարդութեան ընտրանին և կազմած է երգչախումբեր, որոնց նմանը մենք չենք ունեցած իրմէ առաջ: Ես զմայլանքով լսեցի երգեցողութիւնը Գէորգեան շեմարանի աշակերտներով իր կազմած երգչախումբին, որ երգեց այն նուագահանդէսին զոր կոմիտաս կազմակերպեց Էջմիածնի մէջ՝ 1980-ի վերջերը՝ Իզմիր-լեան Սրբազանի կաթողիկոս ընտրուելէն յետոյ: Փարիզ՝ կարեկիւթիւն չառն իրեն իր ուղածին պէս գպրպայ դաս մը կազմելու: Պոլսոյ մէջ է որ ան յաջողեցաւ, այդ քաղաքի հայ մեծ գաղութին իրենց ցոյց տուած բուռն սիրոյն ու յարգանքին շնորհիւ, կազմել իր ամենէն

ստուար, հզօր ու կատարեալ երգչա-
խումբերը: Երեք հարիւր երիտասարդ-
ներէ և երիտասարդուհիներէ բաղկացած
աննախընթաց երգչախումբեր կազմեց,
որոնք իր մօզական ղեկավարութեան
տակ երգելով Քում-Քափուէի Մայր-Եկե-
ղեցիին կամ համերգի մեծ սրահներու
մէջ հայ կրօնական մեղեդիներ կամ ժո-
ղովրդական երգեր՝ իրմէ ձայնագը-
րուած ու ներդաշնակուած, պաշտելի
դարձուցին հայ երգը զայն ստեղծող,
բայց տանէ մը ի վեր զայն խառնակ
վիճակի մը մէջ պահած կամ զայն բո-
լորովին լքած ու մոռցած հայ ժողո-
վուրդին և անոր վրայ հրաւիրեցին օ-
տար ժողովուրդներու սքանչացումը:

Մեծագոյն երեսներէն մին կոմի-
տայի ճոխ ու բարդ անձնաւորութեան,
երաժշտագէտն էր որ կար իր մէջ: Իր
հմտութիւնը պարօրիկ, արար, թուրք,
ուսու, վրացի երաժշտական ոճերուն և
իր երկար փնտռողները հայ գիւղե-
րու մէջ և հայ ալեւոր եկեղեցականնե-
րու մօտ, իրեն օգնեցին որ եկեղեցա-
կան ու ժողովրդական հայ երաժշտու-
թեան ինքնուրոյն բնորոշ ոճը գտնէ ու
սահմանէ: Եւ ըստ իր այդ գիւտին է
որ ան հայ ժողովրդական անթիւ երգե-
րէն, ինչպէս և հայ եկեղեցական մեղե-
դիներէն զատեց ու ձայնագրեց անոնք
որ այդ ոճը պահպանած էին, իսկ ա՛յն
երգերէն՝ ուր հայ և օտարամուտ տար-
րերու խառնուրդ մը կը գտնէր, անհա-
րազատ տարրը հանեց հեռացուց և ա-
նոնց դարձուց իրենց զուտ հայկական
գոյնը: և այդ հարազատ գոյնը պահ-
պանեց նաեւ ու զարգացուց ժողովուր-
դին բերնէն հաւաքած ու ձայնագրած
երգերուն գաշնակմանը մէջ, ինչպէս և
իր ինքնահար երաժշտական ստեղծա-
գործութեանց մէջ:

Կոմիտաս կ'ուսումնասիրէր նաեւ մեր
հին ձեռագիրներէն սմանց մէջ գտնուող
չարականներ ու տաղեր հայկական խա-
ղերով լայնօրէն ու մանրամասնօրէն
ձայնագրուած և որոնց բանալին դեռ
սչ ոք կրցած է գտնել: Իր փնտռածը
ո՞ր աստիճան յաջողած էր գտնել, չենք

գիտեր: Իր թուղթերուն մէջ՝ այդ մա-
սին դեռ չենք գտած աշխատութիւն մը
որ այդ կարեւոր հանելուկին լուծումը
տայ մեզի:

Կոմիտաս կատարած է նաեւ երկար
ուսումնասիրութիւններ հայ ժողովրդ-
ական երգերու մասնաշաղկապութեանց
վրայ: Իր փարիզ գտնուած միջոցին,
հայ ազգի և մշակոյթի բարեկամ երա-
ժըշտագէտ Զրանտայի մը, Փիէռ Օպուի,
որուն ներկայացուցած էի Կոմիտաս
Վարդապետը, անկից խնդրեց ձայնա-
գրել հարիւր հայ ժողովրդական երգեր
(առանց գաշնակման, այնպէս ինչպէս
ժողովուրդը կ'երգէ) և այդ շարքին
սկիզբը գնել ընդարձակ ուսումնասի-
րութիւն մը հայ ժողովրդական երա-
ժըշտութեան վրայ: Խոստացաւ իր ծախ-
քով հրատարակել այդ գործին ֆրան-
սերէն թարգմանութիւնը զոր ինձմէ
խնդրեց կատարել: Կոմիտաս այդ ուսում-
նասիրութեան կէսը գրեց, և ես ար-
դէն ֆրանսերէնի թարգմանած էի այդ
կէսը, ինչպէս և հարիւր ժողովրդական
երգերը (որ իր և Մ. Արեղեանի էջ-
միածին հրատարակած երկու Յիսակ-
ներն էին): Բայց Կոմիտաս չաւարակեց
այդ աշխատութիւնը, որովհետեւ այն
նիւթական պայմանները զոր Օպուի
կ'առաջարկէր, — ապագրական ծախ-
քերը այդ գիրքի վաճառումին չնորհիւ
հանելէ յետոյ՝ հասոյթին կէսը հեղինա-
կին յատկացնել, — իրեն անընդունելի
թուեցան: Ճիշդ է՛ր կասկածը Կոմիտա-
սի, որ կը կարծէր թէ Օպուի կ'ուզէր
զինք շահագործել: Օպուի է՛ր ներկա-
յանար իբր մեկեմաս, այլ իբր հրատա-
րակիչ, և սեւէ հրատարակիչ, ապագրու-
թեան ծախքերն իր վրայ տանելէ յետոյ,
այդքանն ալ պիտի չտար հեղինակին:
Չկրցայ գժբազբարար համոզել Կոմի-
տասը, ան յամառեցաւ այդ կարեւոր
աշխատութիւնը չաւարտել: Իր հիւանդ
փարիզ զրկուելէն յետոյ, երբ Կոմի-
տասեան Յանձնաժողովը Պոլիսէն բերել
տուաւ Կոմիտասի ձեռագիրները, անոնց
մէջ գտայ հայ ժողովրդական երաժը-
շտութեան նուիրուած այն քանի մը
գլուխները, որ արդէն ինձի ծանօթ
էին: Փարիզէն հեռանալէն յետոյ, ո՛չ

Էջմիածին, ո՛չ ալ Պոլիս՝ ան իր բազմազգ ազգայնական մեջ՝ տող մը աւելցուցած էր Փարիզի մէջ կիսաւարած դած իր այդ աւազակներու թիւը:

Պոլիսէն մեզի դիմաց ապա ձեռագիրներուն մէջ, դժբաղդաբար չգտանք նաեւ վարպետին ձեռքով ձայնագրուածները Տիրաւայրին, Սայրաւային, Հաւիկին, Մեծ Պահարի Տէր ողորմեալին և ա՛յլ այսպիսի տաղերու, որոնք հայ ազգային երաժշտութեան սքանչելի քննարէն են:

Կոմիտասէն կը մնան նաեւ հայ երաժշտութեան նուիրուած իր երկու բանաստեղծ իւնները՝ բարեկամի մը ձեռքով ֆրանսերէնի թարգմանուած: Ինք այդ ֆրանսերէն թարգմանութիւնները կարգացած էր երաժշտութեան միջազգային համագումարներու մէջ:

Ես ԱՆԱՀԻՏԻ մէջ հրատարակեցի և յետոյ գրքոյի մը մէջ՝ որ ազգայնական կոմիտասեան Յանձնաժողովի ծախքով՝ ամփոփեցի հայ ժողովրդական երաժշտութեան վրայ Կոմիտասի անաւարտ ուսումնասիրութիւնը և իր երկու բանաստեղծութեանց ֆրանսերէն թարգմանութեան հայերէնի վերածումը:

Իր այն ձեռագիրներուն մէջ որ դեռ անտիպ են, աւարտած ուսումնասիրութեան մը չհանդիպեցանք, բայց գտանք հոն բաւական թիւով նոթեր, հատուածական ուսումնասիրութիւններ, ինչպէս և բազմաթիւ հայ ֆուլքլորական երգեր, զոր ժողովուրդին բերնէն քաղած ու նոյնութեամբ, կամ՝ մերթ՝ զտեղով, ձայնադրած է, բայց զոր ատեն չէ ունեցած գաշնակելու: Կոմիտասեան Յանձ-

նաժողովը պիտի հրատարակէ այդ բոլոր նոթերը և այդ ժողովրդական երգերը:

Երաժշտագէտը որ կար Կոմիտասի մէջ, իր ամբողջ կրցածը (որ անհուն էր և թանկագին) չէ տրուած, ոչ միայն որովհետեւ արտիստի գործունէութիւնը չէր հաշուարկուած, անոր մեջ չէր հաշուարկուած ու տանջուած տարի տարեկան իրերէ աւելորդ մը, իրերէ ուրուական մը իսկական Կոմիտասին, այլ և որովհետեւ նոյն իսկ երբ այդ ազգայնագիրքը չէր հարուածած, երբ դեռ իր ուսերուն լիովին տէր էր, անոր մէջ եկեղեցական ու զարդաւոր, — ինչպէս արդէն ըսի, — կամ երգչախումբերու կողմակերպին ու վարիչը ահագին ուժ և ժամանակ կը խլէին իրմէ և իր երաժշտագիտական բարդ ու դժուարին հետազոտութիւններուն կը մնասէին:

Ինչ որ կը մնայ սակայն մեզի Կոմիտասի վարպետութենէ, հայ ազգային մշակոյթի տեսակէտով ահագին նշանակութիւն ու արժէք ունեցող գործ մըն է, որ պիտի մեծապէս օգնէ վաղը ուրիշ հայ երաժշտագէտներու, որպէս զի լրացնեն ինչ որ Էջմիածնի բազմերախտ Միաբանութեան այդ հոյակապ անդամը, հայ մշակոյթի այդ մեծ առաքելը, մասամբ իր ծայրայեղ անձնութեան և պարտաճանաչութեան պատճառով ու մանաւանդ իր կեանքի վերջին շրջանին իր մտաւոր գործունէութիւնն անդամալուծող հիւանդութեան հետեւանքով՝ կիսատ թողուց:

ԱՐՇԱԿ ԶՈՊԱՆԵԱՆ

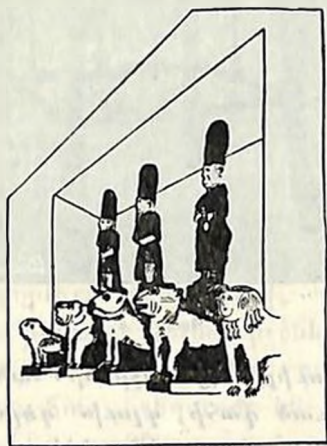
ԱՌԻԻԾԸ ՀԱՅ ԴՐԱՄՆԵՐՈՒ ՎՐԱՅ

Ա.

ԱՌԻԻԾԱԲԱՐՁ ԳԱՂԸ⁽¹⁾

Առիւծաբարձ⁽²⁾ սիւներու, արձաններու և դահերու զաղափարին ու արուեստին թէ՛ ձեւակերպումը և թէ՛ մըշակումը չափ հին ժամանակներէ կու գան:

Արձանադորձութեան մէջ հնագիտական աշխարհին ծանօթ առիւծաբարձ արձանի նախատիպարներէն (prototype) մին են Թէլ-Հալաֆի (Tell-Halaf) տաճար-պալատին (palais-temple) գլխաւոր մուտքի մեծղի արձանները:

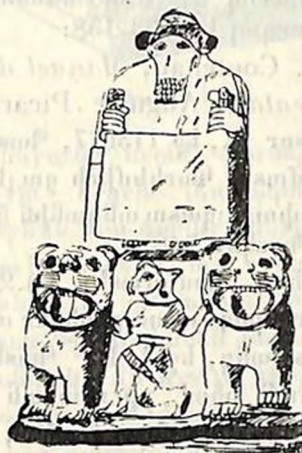
Պատկ. 1

Արձանները, թուով երեք հատ, զետեղւած են քառակուսի երեք պատուանդաններու վրայ, սքանչ երկուքը (երկու ծայրինները) երկու առիւծներու, իսկ կենդրոնական արձանը՝ ցուլի մը վրայ բարձրացած են (Պատկեր 1):

(1) Այս եւ յաջորդ գրութիւնը յաւելումներն են մեր «Մեծն Հեռնի արձաքեայ կրկնառիւծ դրամները» անսխալ աշխատութեան, որ նուիրուած է Պէյրութաբնակ Տիար Արմենակ Բոլաշեանի Լեւոն Մեծագործի կրկնառիւծ արձաք դրամներու

Սուրբաբարձ այս և ուրիշ արձաններ ու հարթաքանդակներ իրենց ոճով ու իրենց արուեստի այլ և այլ մանրամասնութիւններով նախատիպարները հանդիսացան յառաիկան արուեստի զանազան ճիւղերուն⁽³⁾:

Առիւծաբարձ զահի երկրորդ ձեւակերպումը կարկեմիշի հիթիթեանն է, որ կը ներկայացնէ ոչ թէ մէկ, այլ՝ երկու

Պատկ. 2

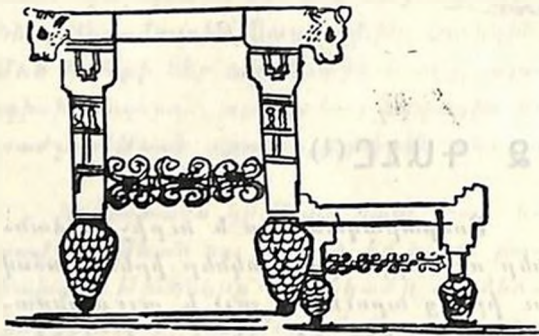
առիւծներէ կազմուած պատուանդան մը, (առիւծները, սիինքսները, ցուլերը և այլք կանգուն կամ նստած վիճակով), իսկ պատուանդանին վրայ ոչ թէ կանգնած, այլ՝ գահի մը վրայ բազմած անձնաւորութիւն մը⁽⁴⁾ (Պատկեր 2):

մեծ հաւաքածոյի ուսումնասիրութեան:

(2) Առիւծը իբրեւ պատուանդան ունեցող կամ առիւծի պատուանդանի վրայ բարձրացած:

(3) Baron Max Von Oppenheim, Tell-Halaf, Une civilisation retrouvée en

Աւելի ուշ՝ Հիթիթներ ունեցան ուժաւոր և ասորական արուեստով սիրուն գահեր, որոնց լաւագոյն օրինակը կը տեսնուի «Պարրեգուս արքան նսած» (Le roi Barrekoub assis) անունով հարթաքանդակին վրայ, որ կը գտնուի Պեր-

Պատկ. 3

լինի Թանգարանը և բերւած է Ձեռն-ձիւրիէն (5) (Պատկեր 3):

Mésopotamie, Payot, Paris, 1939, էջ 276 – 278, Տախտակ I: Մանրամասնութեանց համար կարդալ էջ 103-158:

(4) G. Contenau, *Manuel d'Archéologie Orientale*, Auguste Picard, Paris, 1931, Հատոր Գ., էջ 1136/7, Պատկեր 747, գոր համեմատել Կարկեմիւի ցուլերի կազմուած քափուր պատուանդանին հետ, անդ, էջ 1137, Պատկեր 748:

Գարձեալ համեմատել Ա) Ձեննիրլիի սփինքսներէ կազմուած քափուր պատուանդանին հետ, անդ, էջ 1144, Պատկեր 756: Բ) Հիթիթեան ոճով սիւրիական պալատի մը քափուր պատուանդանին հետ, որ կազմուած է երկու ամենի, երախաբաց եւ քով քովի նսած առիւծներէ: Edward Chiéra, *Les Tablettes Babylonniennes*, Payot, Paris 1939, Տախտակ XXXII: Գ) Ձեննիրլիի պեղումներէն յայտնաբերուած եւ Թէլ-Հալաֆի արձաններուն կանգնած վիճակովը ու Կարկեմիւեան արձանին (Պատկեր 2) պատուանդանին ձեւովը, որ այժմ կը գտնուի Կ. Պոլսոյ Թանգարանը: Այս արձանի մասին կարելի է քննել քէ ձեւով սուբարական, իսկ խորով հիթիթեան է: Maxime Petit, *Histoire Générale des Peuples*, Lib. Larousse, Paris, 1925, էջ 33, Պատկեր (Dieu Hittite sur un piédestal):

(5) G. Contenau, *Man. d'Arc. Orient.*, Հտ. Գ., էջ 1150/51, Պատկեր 759:

Եգիպտական արքայական գահերն ալ թէեւ իրենց ընդհանուր գիծերուն մէջ կը նմանին Պարրեգուսի Հիթիթեան գահին, սակայն խիստ առաջացած ոճաւորուած մը կը յայտնաբերեն: Արգէն՝ «Եգիպտացիներ զարդական քանդակագործութիւն, նկարում, կահերու զարդարում կամ գործածական պարզ առարկաներ ունաւորելու արուեստին մէջ վարպետ զարծած էին: Երկրին բուսականութիւնն ու կենդանական աշխարհն (flore, faune) փոխ առնուած շարքերով, Եգիպտական արուեստը ուշագրաւ նախադրութիւն մը կը ցուցնէ անոնց ունաւորելու կերպին մէջ»(6): Թուր-Անթ-Ամոն փարաւոնի զերեզմա-

Պատկ. 4

նին գտնուելը լոյս աչխարհ հանեց նաեւ ոճաւորուած գահի գլուխ գործոյ մը: «Ճաւակի այս հրաշալիքը գիծերու ժուժկայութեան հետ կը միացնէ զարդաւորումի ծայրայեղ նոխարիւն մը: Ոսկեայ դրուագներն ու փորագրութիւնները ամրացած են լազուարբարերով (lapis-lazuli), փերուզակով, գունաւոր ապակիներով ու նեւապակիով: Դահին առջեւի ոսկերը իրենց վերնամասին մէջ հիանալի արուեստով մը ազդեցուած են ձուլածոյ ոսկիէ շինուած առիւծաղլուխներով: Ոսկերուն վարի մասերը կը համապատասխանեն առիւծի մը առջեւի քաթերուն, իսկ ետեւի երկու

(6) H. Martin, *La Grammaire des Styles, L'Art Egyptien*, Flammarion, Paris, 1929, էջ 9 եւ 10:

ոսկեր՝ ետեւի քաքերուն: Այս չորս ոսկերը գետեղուած են փոքր զլաններու վրայ»(7) (Պատկեր 4):

Գտնուած է նաեւ աթոռակ մը, կաշմուած՝ անհամեմատօրէն երկար մարմիններ ունեցող երկու առիւծներէ և պիտի հանդիսանայ նախատիպարը հետագայ առիւծարար և զահերուն(8) (Պատկեր 5):

Գահերու չորրորդ ձևակերպումն են հիթիթ-եգիպտական արուեստի ազդեցութեամբ կամ թերեւս առանց ուռէ ազդեցութեան փիւնիկական կրօնական ու թաղաւորական մեծ ու փոքր զահերը: Կրօնական զահայքները հետեւեալ ձևով

Պատկ. 5

մեղի կը ներկայացնէ յայտնի փիւնիկա-դէա G. Contenau. — «Աստուծութեանց զահերը, յեցակ ունեցող արուներու ձևով, քարէ փոքրիկ յիշատակարաններ են: Երկու կողմերը առիւծներով, սփինգսներով կամ քեւաւոր կորնառիւծներով (griffons): Երբեմն զահը կը մնայ դասարկ եւ երբեմն ալ հոն գետեղուած են փոքր քարակոթողներ, որոնք աստուծութեան առջեւ երկրպագողին պատկերը կը ներկայացնեն: Լուվրի Թանգարանին մէջ այս սեփական երկու հաս կան, իսկ Պէյրուքի Թանգարանին մէջ՝ մէկ հաս: Այս յուշարձանը, որուն խաւիսը 36 սանր. երկարութիւն ունի 43 սանր. լայնութեան վրայ, այժմ

(7) Անդ, էջ 38, Պատկեր 27 (երկրորդ):

(8) H. Martin, La Gram. des Styles, L'Art Egyptien, էջ 39, Պատկեր 29 (Tabouret, Musée du Louvre):

Անդ, էջ 38. «Cette façon d'étirer les corps d'animaux servant de support est particulière à l'art égyptien»:

45 սանր. բարձրութիւն ունի: Ասիկա երկու էգ կորնառիւծներով կողմնաւորուած արոռ մըն է (siège): Այժմ այդ կորնառիւծներու զլուխները կը պակսին: Նոյն քանդարանին մէջ 23 սանր. բարձրութեամբ հարքաւանդակ մը կը ներկայացնէ կոմդնակի ձևով (profil) Աստուծոյ նստած յեցակով ու երկկողմանի առիւծներով զահի մը վրայ: Այս զահերը ցայց կու տան հիւսիսային Սիւրիոյ ազդեցութիւնը եւ կարելի է զանոնք մօտեցնել աստուծային

Պատկ. 6

այն զահերուն, որոնք փորագրուած են Հիթիթներու երկրի լեռնակասարներուն վրայ: Երբեմն այս զահերը ներկայացուած են քափուր, երբեմն ալ գրաւուած աստուծութեան մը արձանով, ինչպէս այդ կը տեսնուի Գրգըլ-Տադէն յայտնաբերուած հարքաւանդակի մը վրայ»(*) (9):

Ռընանէն առնելով կը ներկայացնէ միջ զահերէն մին(10) (Պատկեր 6):

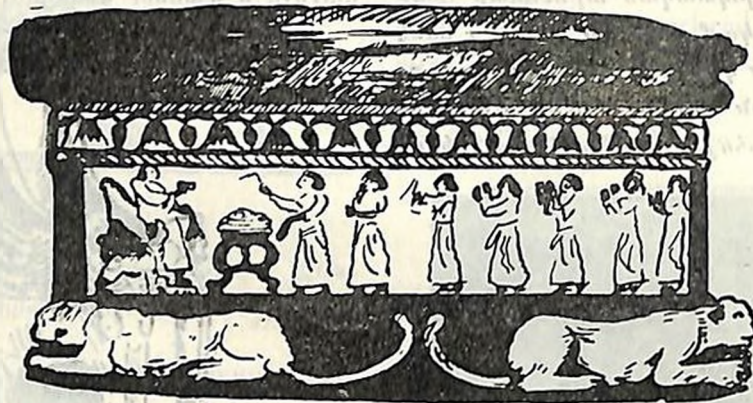
(*) G. Contenau, La Civilisation Phénicienne, Edition de 1928, complétée par un chapitre annexe (1939), Payot, Paris, էջ 178-9 (Note 1. Proceedings of the Society of Biblical Archaeology, Mars, 1909, Pl. VII.):

(9) Համեմատելի կարկեղանական մեծ աստուծ Բաաղ-Ամմոնի, (Baal-Ammon), երկկողմանի խոյերով կազմուած զահին հետ: Անդ, էջ 198-9, Պատկեր 55:

Նոյնպէս համեմատել Քրիստոսի միջ զտնուած սիւնի մը պատկանողին հետ, որ այժմ կը պահուի Կ. Պոլսոյ Թանգարանը: R. Dussaud, Un monument du

Փիւնիկեան արուեստին մէջ գահերը միայն առիւծաբարձ չեն ունենում, այլ՝ իրենց ընդհանուր գիծերով կենդանաբարձ (առիւծ, ափինքս, թեւաւոր կործառիւծ եւ այլն)։ Ոչ-կրօնական գահայրներն եւս միւսնայն ձեւերուն կը հետեւին, ինչպէս օրինակ՝ Պէյրութի Թանգարանին Անիւրաւ թողաւորին զեզեցիկ քարադամբանը (sarcophage), որ մեղի կը ներկայանայ վերը յիշատակուած

չորս անկիւններ ձեւացնող չորս առիւծներու վրայ, որոնց գլուխներն ու առջևի թաթերը դամբանին չորս անկիւններէն զուրս ցցուած կը մնան՝ կազմելով դամբանին զետեանաւասար չորս ստրերը։ Այսպիսով՝ չորս առիւծները կազմած կ'ըլլան դամբարանին պատանդանը։ Աւելցնենք որ դամբան եւ պատանդան կը կազմեն միակտուր քարէ ամբողջութիւն մը (Պատկեր 7)։

Պատկ. 7

նկարադիրով։ Ահիրամ բաղմած է բափինքսաբարձ գահի վրայ, մէկ ձեռքով բռնած բոժակ, միւսով՝ լուսափայտ լոտոս (lotus)։ Դամբանը իր կարգին կը հանդէս գետնի վրայ ծնրադիր պառկած եւ

Դամբանին վերի զարդագօտին (frise), իր չորս կողմերուն վրայ, զարդարուած է լուսափայտ եւ լուսափայտ կոկոններով։

Յայտնի է որ եգիպտացւոյ մօտ լուսափայտ կը խորհրդանշէ ուրախութիւն ու բարեկեցութիւն։ Տիար Մ. Իսկենտերեան, Լիբանանի ռատիօյալանէն (1950 Յուն.) հայկական ժամանակացու «Լիբանանի Հնութիւններ» նիւթին չափը եւ դամբանին մասին ի միջի այլոց բնութագրուածը. — «Բարդաւաբան չորս առիւծները ճիւղիւղ, իսկ զարդարանքները՝ եգիպտական արուեստներու ազդեցութիւնը կը կրեն» (11)։

Յունական գահը կը ներկայանայ եգիպտական արքայական աթոռներու սճով եւ սակայն աւելի ժուլիալ ձեւեր

culte syrien et d'époque perse: Տե՛ս Revue de l'Histoire des Religions, 1913): Պատանդանին երկու կողմերը կը ներկայացնեն ծուկի եկած երկու քեւաւոր ցուլեր, որոնց գլուխները փնացած են։ Ետեւի կողմին երեսը կը ներկայացնէ Ասսարէին բաղմած մօրուաւոր ու քեւաւոր կորնառիւծներէ կազմուած գահի մը վրայ։ Ասսարէին առջեւ աղաչող դիրքով կեցած է երկրպագուն։ Քանդակի վարի մասին վրայ, այիսի խօսքի իր կարգին։ G. Contenau, *Manuel d'Archéologie Orientale*, Հասն Գ., Paris, Ed. Auguste Picard, 1931, էջ 1477, Պատկեր 898 եւ 899։

(10) E. Renan, *Mission de Phénicie* (Imprimerie Impériale), 1864, I vol, 1 Album gr. fol: Տե՛ս G. Contenau, *La Civ. Phén.* էջ 112, Պատկեր 33: (Trône de divinité, reconstitution d'après Renan, Pl. LIII);

(11) Ըստ G. Contenau-ի, Բարդաւաբանին բնականն է Ն. Ք. Ժ. դար, աւելի հին՝ Բան Զեննիւրիի Barrékoub արքային գահը։ Տե՛ս G. Contenau, *La Civ. Phén.*, էջ 321-22 եւ 231, Պատկեր 27: Դամբարանին լուսանկարը տես Ուղուրլեանի «Liban», Unesco, Beyrouth, 1948, Rois et conq., էջ 35-36:

րով (12): Բացառաբար սակայն, յաւնական դիցարանական պատկերազրուածեան մէջ Սիպիլ (Cybèle) չառաւարածութիւն դահը կը ներկայանայ արեւելեան նկարազիրով: «Չասուածունին առարակածել րազով պատկուած, որ Ասիոյ մայր-չասուածութեանց նշանակն է, նստած կը գրտնենք երկու կողմերը երկու առիւծներ ու ննցող զանի մը վրայ» (13):

Պատկ. 8

(12) H. Martin, *La Grammaire des Styles, L'Art Grec et L'Art Romain*, Paris, 1927, Lib. d'Art R. Ducher, էջ 57, Տախսակ XI, Sièges Grecs, Athènes, Théâtre de Dionysos): Ն. Ք., Գ. դար:

Համեմատել եգիպտական արքայական արձաններու հետ. տե՛ս H. Martin, *La Gram. des Styles, L'Art Egyptien*, Flammarion, Paris, 1945, էջ 38-41, Պատկեր 27 (երկրորդը), 29, 30, 31:

(13) Félix Guirand, *Mythologie Générale*, Lib. Larousse, Paris, 1935, էջ 148: «Ինքաբանօրէն Սիպիլ քաւայրներու չասուածունին է: Ան կը ներկայացնէ իր վայրի ու նախնական վիճակով աշխարհը եւ կը պաշտուէր լեռնակաւարներու վրայ»: «Սիպիլի ամուսինն էր փոխգիացի Գորդիան, ան որ յղացաւ Գորդեան Հանգոյցը»:

Հռոմէականը փիւնիկեան նկարազիրով է, այսինքն դահին երկու կողմերը կը կազմուին երկու թևաւոր կամ ոչ թևաւոր առիւծներէ, որոնք կանդնած կամ կիսովին նստած վիճակի մէջ են եւ որոնց բացուած թևերն ու երկունքը զլուխները նկարագրի դեր ալ կը կատարեն (14):

Հինդերորդ. ձեւակերպութիւն է բիւզանդականը՝ տիփոփիոններու (diptyques) վրայ տեսնուած սճաւորութեամբ (Պատկեր 8):

Գահին առջևի տեսանկիւն երկու առիւծներուն սաքերը կը ներկայանան բնական եւ կորացած ձևերով, իսկ կողմերու առիւծի գլուխներն ալ փոխանակ յեցարանի, կը կազմեն յեցարանի պատուանդանը՝ նստարանին հաւասարութեամբ: «Diptyque»-ին վրայ թևերու յեցարանները անուանական են միայն, որովհետեւ զարդարուած եւ ուրեմն խըճաղուած են արձանիկներով (15):

Փիւնիկեան հին քարադամբաններու (sarcophages) վրայ տեսնուածին նման, առիւծները իրենց կլափին ունին կանթեր (16):

Մանիսու Տիբերիոսի դահը, որ դարձեալ կորացած սաքերով է, բաւարովին տարբեր ձև մը ունի: Առիւծներու գլուխները իջած են գահայքին տակ՝ սա-

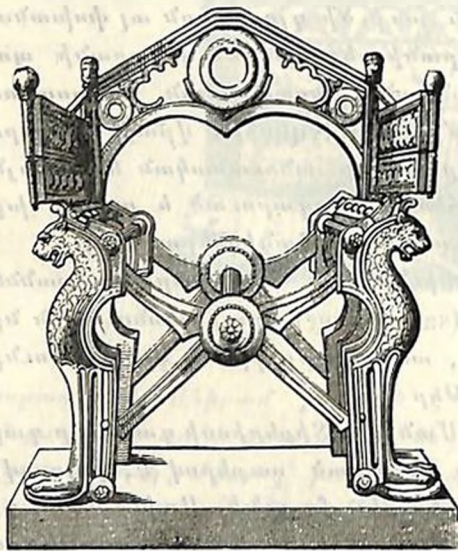
(14) H. Martin, *La Gr. des Sty., L'Art Grec et L'Art Romain*, էջ 57, Պատկեր, Տախսակ XI. (Siège Romain), Paris, Louvre:

Հռոմայեցիներ ունին նաեւ յունական ոճով ու հռոմեական արուեստով Սիպիլի արձան մը՝ զանին երկու կողմերը երկու առիւծներով: Կը պատկանի Նափոլիի Ազգային Թանգարանին: F. Guirand, *Myth. Générale*, էջ 147:

(15) Ch. Diehl, *Manuel d'Art Byzantin*, Հս. Ա., էջ 289, Պատկեր 143: *Diptyque du consul Anastase* (Paris, Cabinet des médailles): Համեմատելի Cluny Թանգարանին փղոսկրեայ «diptyque»-ին հետ: Maxime Petit, *Hist. Gén. des Peuples (Diptyque consulaire du Ve et VIe siècle)*, էջ 135:

(16) Տե՛ս G. Contenau, *La Civ. Phén.*, էջ 267, Պատկեր 102:

քերու պատուանդանին հաւասարութեամբ, իսկ առ իւծներու կորացած սաքերն ալ աւելի վար իջնելով կազմած են դահին երկրորդ անգամ կրկնուած սաքերը, բայց արդէն անկախ դահի բուն սաքերէն: Հաւանաբար այս ձեւը փոխկրկնայ «diptyque»ներու քանդակագործին արուեստի մէկ մասցածին չափանքի արդիւնքը եղած է (17): Բնականաբար մեր այս ու այն մէջքերուն հետքով չեն վերջանար դահերու գտնուած ձեւերը: հաս մենք ի մտի ունինք մի'այն առիւծանիստ կամ առիւծաբարձ դահերը:

Պատկ. 9

Բիւզանդական սճին կը յաջորդէ Ռոմանականը (Roman)՝ Է. դարուն: Տակոպերի (Dagobert) շարժուն աթոռը (Լուվրի Թանգարան)(18), կը ձերբազատուի սճաւորուած առիւծաբարձ դահերու գոտական ձեւէն՝ ձեւական յախտուն անկիւնադարձով մը, որ ա'լ աւելի շնորհալի կը դարձնէ զայն:

Այսուհի՝ առիւծի գլուխները, որ նկատուի զեր ալ կը կատարեն, փոխանակ հանդիպահայեաց (vus en face) քլլալու, ինչպէս տեսանք մեր վերի թուր մէջքերուն հետքը ընթացքին, կը չեղին

(17) Ch. Diehl, *Manuel de l'Art Byzantin*, Պատկեր 44:

(18) H. Martin, *L'Art Roman*, Flammarion, Paris, 1946, Տախտակ XXII (Faudesteuil de Dagobert):

այդ ընդհանուր ձեւէն ու կը ներկայանան կողմնատես (profil) սճով (Պատկեր 9):

Կարուլինկան (carolingienne) հարբստութեան Թ. դարու առաջին քառորդի նշանաւոր գէմքերէն Lothaire կայսեր մէկ մանրանկար կենդանագիրը, մեզի կը ներկայանայ Dagobertի աթոռին նմանութեամբ դահի մը վրայ բազմած (19):

Այս ձեւը հետագայ դարերուն պիտի արմատանայ ու զարգանալով կատարելութեան պիտի հասնի 18-րդին Դարուն (20):

Աւատական Գրանտան իւրա-

Պատկ. 10

ցուց այս ձեւափոխութիւնը, որուն շարունակական ձեւով կը հանդիպինք ֆրանսական արքայական կնիքներուն վրայ գտնուած մանր փոփոխութիւններով, ինչպէս Լուդովիկոս 2-ի (1108-1137) արքայական կնիքին վրայ, ուր արքան կողմնատես (profil) ու առիւծաբարձ դահի վրայ է բազմած (Պատկեր 10):

(19) «L'Empereur Lothaire trônant, coiffé d'une couronne enrichie de pierres. Il tient, de la main droite, un bâton surmonté d'une boule, insigne du pouvoir suprême; de la main gauche, une épée. (London, British Museum, Additional Manuscripts, 37, 768, f° 4)». Maxime Petit, *His. des Peuples*, էջ 178:

(20) Համբուրգ՝ Bamberg-ի (Bibliothèque de Munich) գրչագիր Աւետարանի Հակոնցի Որոն Գ.ի (Otton III) գահին հետ, Ժ. դարու 4-րդ: Maxime Petit, *His. des Peuples*, էջ 210:

հայեր նաև Մեծն Լեւոնի ժամանակահիշգիծի փոխադրանք-Օդոստոս կայսեր կնիքին վրայ (21):

Փոխադրանք Սուրբաթի Հոբարտոսի հետ կողմակերպեց Երրորդ Խաչակրութիւնը ու երկար պաշարումէ մը վերջ գրաւեց Աթիա ընդառաջաբը: Մեծն Լեւոնի ժամանակահիշգիծ այս արքաները բարեկամական յարաբերութեան մէջ էին իշխան Լեւոնին՝ Կիլիկիոյ ապագայ հայ թագաւորին հետ:

ՎԵՆՈՆ Ֆրանսայի գաւառիցն էր: Իր օգնութեան տարողութիւնը նշելու համար քեզ մեր ունեցած վաւերագրերը շատ տարած կը մնան, սակայն եւ այնպէս ապացուցուած է որ Գ. Խաչակրութեան ատեն (երբ Լեւոն դեռ Պարոն էր), Փոխադրանք-Օդոստոս Ֆրանսայի թագաւորին եւ իր նորսր եղբոր Անգլիոյ թագաւոր Հոբարտոս Անիւսիսին կողմէ Աթիայի պաշարման ատեն, հայրաքաղաքէ հայ գունդերու կարելու վաւերագր: Ուրիշ աղբիւրներու համաձայն [Լեւոն] անձամբ գացած է այս յիշատակելի պաշարման, որ տեւեց երկու տարի»: (22)

Այս անցքերը կը պատահէին Լեւոնի թագ ստանալէն մի քանի տարի առաջ միայն ու ընտանեացի Լեւոնի նման կարող զիւսնադէմի մը համար այս պարագան (ինչպէս նաև Շիկամօրոսի պարագան), առիթ մը պիտի դառնար ի նպաստ հայկական թագաւորութեան հիմնումին աշխատանք կատարելու եւ համակրութիւններ ստեղծելու: Արդէն նախապէս ալ Լեւոն եւ Հոբարտոս ծանօթներ էին իրարու: Հոբարտոս 1191 թուին, յաղթելով Կիլիկիոյ ինքնակալ կայսեր՝ Կոնստանտին զրաւեց Կիլիկիոյ կղզին, զոր նախ ծախեց Տաճարական ասպետներուն (les Templiers) ու յետոյ՝ Սալահաթինին չարաչար պարտուած ու գահազուրկ

նախկին երուսաղէմի թագաւոր Գուլտան Լուսինեանին (Guy de Lusignan), որ հիմնադրը եղաւ Կիլիկիոյ Լուսինեան արքայական հարստութեան (1192-1489) եւ որմէ կը սերին Կիլիկիոյ մեր Կի Ե. Լեւոն Ե. (վերջին) թագաւորները:

«Երբ Հոբարտոս Անիւսիս Կիլիկիոյ գրաւումը ամբողջացուց, մտածեց իր ամուսնական հանգստեանը ստեղծել Կիլիկիոյ մէջ, քանի որ Երուսաղէմի գրաւումը կ'ուշանար ու իր գեղանի նշանածին՝ Պերիկարիայի բաղձանաց համաձայն ամուսնացաւ Կիլիկիոյ Անիւսիս Բագրատի մեջ, 1191-ի Մայիս ամսուան 12-ին, Կիլիկիոյ, եւ Պերիկարիա, նոյն օր, Անգլիոյ թագուհի հուսակուեցաւ Էվրաուք (Evaux) լաւին Եպիսկոպոսին կողմէ: Պատմական ու բացառիկ այս հանդէսին ներկայ գրանուեցան բազմաթիւ իշխաններ, եւրոպացի ասպետներ եւ ընտելալ ասպետներ: Ներկաներուն մէջ մասնաւոր դիրք ու պատիւ կը վայելէին Հայոց «Մեծագործ» Լեւոն Բ. արքան(23) ու Երուսաղէմի գահագուրկ թագաւոր՝ Գուլտան Լուսինեանը: Մեր Լեւոն Բ. ին յիշակուեցաւ այս կարելու արքայական ամուսնութեան կրեմնայր քաղաքէ պատիւ պատիւը, ու այսպէս, Հայոց պատմութեան փառաւոր դրուագ մըն ալ աւելցաւ՝ միջազգային բարեպատեհ դեպքի մը իրականութեամբ զուգորդուած (24):»

Շատ ընտանեացի որ պատերազմական, քաղաքական, անտեսական եւ ընկերային շփումներու ընթացքին Լեւոն պիտի ծանօթանար Եւրոպացեաց նիստ ու կացին, սովորութեանց, օրէնքներուն, նաև այդ օրէնքներու եւ այլ եւ այլ արքայական հրովարտականքներու վերայ կամ տակ գրուած կնիքներու տիպարին, ձևին կամ պատկերագրութեան: Ուստի երբ Լեւոն Բ. իշխանը քրիստոնեայ աշխարհէն ստացաւ իր արքայական թագը, ուղեց որ իր արքայական կնիքն ու զրա ներքին ալ նման

(21) Լուսինեան պատկերներէն՝ u Maxime Petit, *His. Gén. des Peuples*, էջ 193, (Archives Nationales):

(22) *En Route*, Revue française bimensuelle, M. Cuinot, 1943, №... Beyrouth (Lettre à mon ami Hagop Arménien).

(23) Ուղեկ՝ իշխանը:

(24) Ն. Մալուսեան, *Հոբարտոս Անիւսիս եւ Լեւոն Մեծագործ*, ՀԱՍԿ, Ամսպետր, Անթիլիաս, 1950, Յունուար, էջ 16:

ըլլային իր ժամանակի քրիստոնեայ մեծահուն վեհապետներու գործածած կնիքներու դրոշմին (25): Ասիկէ ետք առիւծաբարձ գահը (Պատկեր 11) (26) գտական դարձաւ մեր ազգային դրամներուն վրայ և շարունակուեցաւ մինչև Նզրեան Կոստանդին Դ. թագաւորը:

Հայ ժողովուրդին և կարելի է ըսել նաև Հայոց դարուսը պատմութեան համար բարեպատէ՛հ ու ազգային-քաղաքական մեծ գէպք մըն էր Լեւոն Բ. իշխանի գահ բարձրանալը: Քրիստոսի

Պատկ. 11

առաջին դարէն մինչև ժ.Ա. դար (Տիգրան Դ. էն և Երատոյէն մինչև Ռուբէն Ա. իշխանը), այսինքն մինչև Ռուբինեան իշխանութեան հաստատումը՝ մօտ առաւ Երկար դարեր անցեր էին առանց որ Հայը կարենար տէր դառնալ ամբողջական ազատութեան ու անկախութեան: Մեր այս չըջանի հաղորամեայ պատմութեան մէջ ահաւոր անդունդ մը կը գոյանայ բնիկ հայկական դրամներու բացակայութեամբ. առ այժմ կանուխ ու գծուար է գծրախոտ այս իրականութիւն:

(25) Մեր անհիպ հասոյին մեջ արտայայտւած ենք Մեծն Լեւոնի նշանաւոր ոսկեայ կնիքներու մասին, որոնք մեծ նմանութիւն ունին Փիլիպպոս-Փոպոսոս կայսեր գործածած կնիքի առաջին կողմին հետ:

(26) Կր ներկայացնէ Մեծն Լեւոնի դրամներուն պատկերագրութիւնը: Տե՛ս նաև ՀԱՍԿ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՏԱՐԵԳԻՐՔԻ այս Բ. Հասոյի մեջ, էջ 16-ի պատկերը:

Նը վերլուծել ու լուսապէս բացատրել: Նոյնիսկ Անիի ամենէն բարդաւած ու փայլուն շրջանէն շունինք դրամներ: Մեր ժողովուրդը վարժուած էր ամենուրեք տեսնել ամէնազգի ու ամէն տեսակի այլազան դրամներ, բայց երբե՛ք՝ սեպհական դրամ:

Աւելցնենք այս բոլորին վրայ նաև քաղաքական այն հանգամանքը, որ Կիլիկիայ հայ ժողովուրդը արմատախիլ եղած էր իր բնիկ հողէն ու միայն հոծ գողթականութիւն մը հաստատած էր միջերկրականեան այս ափերուն վրայ, ամէն բան նոր ու հիմէն վերսկսելու գահն ճակատագրականութեամբ: Ընկերային, անուսական ու քաղաքական այսպիսի պայմաններու տակ է որ Մեծն Լեւոն հրապարակ կը հանէր Հայոց նոր թագաւորութեան հայաստ. նոր դրամները, որոնք պիտի յաւերժացնէին իր առնու թէ՛ սրպէս Կիլիկիայ առաջին Մեծագործ ու Առիւծախոտ արքայ և թէ՛ սրպէս առաջին հայատառ թագաւորական դրամ հասագործ արքայ: Իր դրամներուն համար տեսնենք թէ ի՞նչպէս առիւծաբարձ գահը ընտրեց, որ սակայն ընդօրինակութիւն մը չեղաւ երբեք, որովհետև անոր նախատիպարը դրամ մը չէր: Երկրորդ թէ՛ Գրանտական այգ. կնիքները իրենց ընդհանուր գիծերով նման էին մեր դրամներու մի միայն առաջին կողմի կերպարին, սակայն մանրամասնութեանց մէջ բոլորովին տարբեր էին անոնցմէ՝ իրենց խաչանիստ աշխարհագրութեամբ, բիւզանդական ձևի գինդերով, ձեռքերու գիրքով, խորագիրներու տարբեր դասաւորումով և ա՛յլ կէտերով, որոնց մասին մանրամասն խօսած ենք մեր անտիպ աշխատութեան մէջ և կրկնութիւններէ խուսափելու համար զանց կ'ընենք մէջբերումներ ընելու Իսկ երկրորդ կողմի կերպարը բոլորովին ինքնատիպ ու դրամագիտութեան համար կարելի է ըսել բոլորովին նորութիւն մըն էր (innovation), որուն մասին երկարօրէն պիտի խօսինք քիչ յետոյ: Այս դրամները իրենց ծաւալով ու արծաթի զուտութեամբ ժամանակակից մեծ պետութեանց դրամներուն հետ կրնային համեմատուիլ (բիւզանդական, զաղդիս-

կան, արարական և սեփական): Սակայն երբ զանազ. բաղադրությունները խառնվելով թաղաքականությանը ու իշխանությանը մասնակցությանը գրամմա-րուն հետ, մեր գրամմերն են որ կ'արժեքավորեն ու առաջին կարգի վրայ կու գան:

Յրանկ թաղաքներու և իշխանա-պետերու հատարած գրամմերը իրենց գրամմու մեծագին (Plan) խառնուրդով, խիստ փոքր ծառայով ու թեթև ծանրությունները երբեք ապառքիչ չեն եղած իրենց ամբողջությունը մէջ: Հի-տադային միայն (Հեթում Ա. ի շրջա-նին) խառնվելով իշխանութիւններէն ու մանք ունեցան զուտ արծաթեան ու մեծ գահականներ. ամանք՝ փրանտական գրամմերու ձևով (Թրիփուլի կոմսու-թեան գրամմերը), իսկ ուրիշներ՝ կի-լիկիայ հայկական գրամմերու գրոշմով (Կիպրոսի Լուսինեանները): Մեծն Լեւոն ուղեց ուրեմն հայ ժողովուրդին տալ այնպիսի շարք մը ապառքիչ գրամմե-րու, որ ակնյայտի կերպով տարբեր ըլ-լային շրջապատի ծանոթ գրամմերու կերպերէն, իրենց նոր գրոշմով, նոր պատկերադրութեամբ և նոր ու ընդի տառերով(27):

Առիւծը, որ գրամմերուն վրայ իր պատուաւոր տեղը գրաւեց, ինչպէս նախապէս ալ ծածանեցաւ թաղաքա-կան գրոշներու վրայ, անծանօթ չէր նախառուրինեան շրջանի Հայոց: Վկայ՝ «Անիի պարսպի վազող, գեղարուեսա-կան եւ կենդանի արայայտութեամբ ա-ռիւծը առանց խաչի (Պատկեր 65), եւ մեկ կը կարծենք, քե Սելջուկեան արուես-տի մի գործ է այն, որ համեմատել կարե-լի է եւ Գիարբեֆիի պարսպի աւսարակե-րից մեկի արձանագրութեան (1089/90 p.) երկու կողմից վազող առիւծների հետ»:

«Ակադեմիկ Մառի պեղումներով Ա-նիի Միջնաբերդի դրան մօտ գտնուած է

(27) Մեծն Լեւոն ունի նաեւ ոսկեայ եւ արծաթեայ շաւ սիրուն դրամներ, որոնք իրենց երկրորդ կողմերուն վրայ ունին տարբեր դրոմ եւ որոնք ծանօթ են երկ-գրամման անունով:

մի կար, առիւծի քանդակով. աջ քարը վեր բարձրացած, պոչի ծայրը արմաւենի-կով ոնաւորած եւ դեպի մեջքը դարձած. դեմքը քեֆել է դեպի նայողը: Ամենայն հաւանականութեամբ հանդիպակաց կող-մը պիտի լինէր երկրորդ առիւծը, իբրեւ դրան պահապաններ: Սրա նման երեւոյթ տեսնում ենք Գիարբեֆիի տարբեր դրան մօտ, խորքի աջ եւ ձախ կողմերից, ըստ արձանագրութեան Հիջրէֆի 297 կամ փրկ-չական 909/10 թուին: Տեղի եւ դասաւո-րութեան կողմից Գիարբեֆիին շաւ նման են մեր Աղբաւարի վանքի գոյգ առիւծները 916 թուից, արեւելեան պատի խորքի եր-կու կողմից»:

«Այսպիսի նմանութիւնները չպէ՛ք է մեզ հիմք ծառայեն անմիջական փո-խադրեցութեան հետեւանք համարել ա-մեն ինչ, որ փոքր է շաւ նմանութիւն է բերում միմեանց, այլ գեղարուեստական մի ընդհանուր հոսանքի զանազան շրջան-ներում, որոնց փոխադրեցութիւնները նը-դուրեամբ դժուար է որոշել» (28):

Պէտք է աւելցնել նոյն հետայն որ աշխարհի վրայ բոլորովին անկախ մշա-կոյթ և արուեստ չկայ, այլ կան նոր պայմաններով հինը ձեւաւորելու, տա-րադարելու ու ստանդարտելու աշխատան-քը՝ ժողովուրդներու իւրայայտուկ ստեղ-ծագործական պայմաններով ու ճաշա-կով: Մարտիանի վառ ջանք է Արուեստը, զոր ժողովուրդներ ու քաղաքակըր-թութիւններ իրարու կը փոխանցեն:

Շարունակելով մեր խօսքը, պիտի ըսենք որ առիւծներու գաղափարը Հա-յոց մէջ ուրեմն նոր չէր և կու գար հին գործերէն: Այսպէս ուրեմն՝ առիւծա-րարձ գահ ունեցող գրամմերը առաջին անգամ Հայոց կողմէ շրջադրութեան գրուեցան և Լեւոն Մեծագործէն հա-միայն գրամմերու վրայ զայն ընդ-րինակեցին Գաղիացիք, Սիկիլիացիք, Կիպրոցիք և ուրիշներ, զանազան մանր փոփոխութիւններով: Կիլիկեան հայ թա-ղաքներուն չիջումէն վերջ (1375),

(28) Գարեգին Արք. Յովսէփեան, *Մատթայական Կամ Պոռչեան Հայոց Պատ-մութեան Միջ, Մասն Ա.*, Վաղարշապատ, 1928, էջ 162-163:

Կիպրոսի Լուսինեան արքաներն ու թագուհիները սրպէս Կիլիկիոյ իրաւատէր՝ իրենց գրամներուն վրայ (չառ անդամ առիւծաբարձ գահերով) արձանագրել կուտային «... Թագաւոր Երուսաղեմի, Կիպրոսի եւ Հայաստանի» մակագրութիւնը:

Արդ, մարդկային քաղաքակրթութեան արշաւոյն սկսեալ, ուրեմն մամալի ընթացքին աստուածային ու մարդկային գերազանց զօրութիւններն ու սյմերը ներկայացնող այս մեծ ու փոքր գահայքները կրած են արուեստի հոլովոյթին (processus) կնիքը իրենց ձե-

ւերուն վրայ, մինչեւ որ հասած են մեղի: Վերջացնելէ առաջ աւելցնէր նաեւ որ նախաուերինեան՝ այսինքն արտաւանդանի շրջանի բոլոր հայ-յուստաստ գրամներու վրայ չենք հանդիպած առիւծաբարձ գահի կամ պարզապէս գահերու: Շատ փափաքելի պիտի ըլլար եթէ հայկական ամէն աւաստի գահերու շուրջ գիտական պրպտումներ կատարուէին:

Կիլիկեան շրջանի համար նիւթը կարելի է ընդլայնել. արդէն չեն պակսիր շօշափելի տուեալներ, ինչպէս թագաւորական կնիք, գրամ, ձեռագիր եւ մանրանկարներ:

Բ.

ԿՐԿՆԱՌԻԻԾ ԽԱԶԸ (1)

Չանդան ձեւերով կամ Քրիստոսի անունը մենագիր (monogramme) կազմող խաչերու, սրբազան անթներու կամ բոյսերու երկու կողմերուն վրայ (երբեմն զարդանկարչական հանդամանքով միայն), այլազան գիրքերով դէմ-յանդիման կանգնած քոչնագիւններ, վայրի կամ ընտանի կենդանիներ, եւ կամ ուձուոր բուսական կերպարներ (motifs), ընդհանուր քրիստոնէական արուեստի մէջ թէւեւ իրենց ձեւերով նոր են, սակայն խորքով, այսինքն՝ իրենց գաղափարով շատ հին: Հին ասորի խաչը փոխարինող կենդանութեան կամ սրբազան ծառին երկու կողմերուն վրայ դէմ-յանդիման կը կանգնէին չասուածներ (2),

ոգիներ (3), խառնածին (4) ու այլաբանական (5), վայրի (6) կամ բնական (7) կենդանիներ եւն: Մարդկային քաղաքակրթութեան չափ հին են այս կերպարները:

Հնախոյններուն ծանօթ նմանօրինակ ամենահին օրինակներէն մին կը հանդիսանայ Թել-Հալաֆի (Tell-Halaf) 1911-13 թուականի պեղումներէն, ուրիշ շատ մը նշանաւոր արձաններու հետ

reliefs et jusque dans les broderies des vêtements d'apparat».

(3) G. Contenau, *Manuel d'Archéologie Orientale*, Ed. Auguste Picard, Paris, 1931, Հս. Գ., էջ 1153, պատկեր 760:

(4) Félix Guirand, *Mythologie Générale*, Larousse, Paris, 1935, էջ 45, պատկեր *Deux Enkidou*:

(5) Անդ, էջ 72, պատկեր Ա. (*Palmettes et griffons. Musée du Louvre*):

(6) Baron Max Von Oppenheim, *Tell-Halaf, Une Civilisation Retrouvée En Mésopotamie*, Payot, Paris, 1939, Տախտակ XIX, պատկեր 79 B:

(7) G. Contenau, *Man. d'Arc. Orient.*, Հս. Գ., էջ 1477, պատկեր 899: (Պասուանդանին վարի մասին եւ սրբազան ծառի երկու կողմերուն վրայ երկու ցուլեր):

(1) Այս ու նախորդ գրութիւնը յաւելուածներն են մեր «Մեծն Լեւոնի Արծաթեայ Կրկնադիւծ Դրամները» անխառն աւստրական: Տեսնել նախորդ գրութեան առաջին ծանօթագրութիւնը:

(2) Maxime Petit, *Histoire Générale des Peuples*, Larousse, Paris, 1925, Հս. Ա., էջ 25 (*Cylindre Assyrien, Musée du Louvre*): «Près de l'arbre sacré que domine le disque ailé du dieu Ashour, deux génies font le geste de prospérité. Cette scène religieuse, essentiellement assyrienne, est reproduite dans des bas-

յայտարարուած եղնիկներու հարթա-
քանդակը (Պատկեր 1) (8):

Քեյ-Հալաֆի աւերակ հին քաղաքը
կը զանաւի հիւսիսային Սիւրիոյ Ռաս-
իւլ-Այն քաղաքի շատ մօտ՝ կապու-
ղեաին եղերքը: Քաղաքը եղած է Սու-
րարիներու հողաւոր-քաղաքակրթական
կարեւոր կեդրոններէն մին՝ մեր թուա-
կանէն 5000 տարիներ առաջ: Վերո-
յիշեալ հարթաքանդակը (orthostate) կը
ներկայացնէ հին սճով (archaïque) ար-

Պատկ. 1

մաւնիկի մը (palmette) երկու կող-
մերուն վրայ՝ գէմ-յանդիման ետեւի
ստրերուն վրայ կանգնած զոյգ մը
եղնիկներ: «Սուբարի երկրին մէջ ծառը
միշտ խորհրդանշական խմաստ մը ստացած
է ու պաշտամունքի դեր մը կատարած:
Կեանքի ծառին (l'arbre de vie) գաղափա-
րը սումերեան ծագում չունի, այլ՝ կը
խորանայ մինչեւ սուբարեան քաղաքա-
կրթութեան շրջանը: Սուբարիներու ա՛յս

(8) Նշանաւոր արեւելագէտ ու հնա-
խոյզ Պարոն Մաֆս ֆոն Օբբենհայմ դեկա-
վարած է այս արդիւնաւատ պեղումները
ու զիւրի առած ձեռք բերուած արդիւնքնե-
րը «Tell-Halaf, Une Civilisation Retrou-
vée En Mésopotamie» անուն հասորին մէջ,
1931-ին՝ գերմաներէն, 1933-ին՝ յաւե-
լուածներով անգլերէն եւ 1939-ին՝ նորա-
նոր յաւելուածներով ֆրանսերէն քարդ-
մանութիւններով: Եղնիկներու հարթաֆա-
ղակը տե՛ս անդ, Տախսակ XIX (Palmier
entre deux gazelles, orthostate 79 B):

միջավայրէն եւ ոչ քե՛ս սումեր երկրէն
անցած է Ասորեստան ու յետոյ անկէ ալ՝
նոր-բաբելոնական (néo-babylonien) աւ-
խարհը» (9):

Բարեկարգիներու, ինչպէս նաեւ հին
Յոյներու արուեստի զանազան դոր-
ծերը կը կրեն նման դրոշմ: Շիքակոյի
համալսարանին ասորագէտ Պրոֆ. Ed-
ward Chiéra իր «Les Tablettes Babylo-
niennes» հատորին մէջ այս մասին խօ-
սելով կ'ըսէ. «Նախնական յոյն արուես-
տին մէջ յանախ վերարտադրուած շատ հե-
տաքրական կերպար մը կը ներկայացնէ
այժ մը՝ կեանքի ծառին իւրաքանչիւր կող-
մը: Արդ, ասիկա արեւելեան շատ հին
խորհրդանշան մըն է, ա՛յնքան հին որ-
քան որ մենք կրնանք հասնիլ, ինչ որ յա-
նախ կը տեսնուի Նուզիի (Nuzi) վա-
ւերագիրներու մէջ զտնուող կնիքներու
վրայ» (10):

Պատկ. 2

Ասորաբարեկան եւ պարսկական
գլանաձեւ կնիքներուն (cylindre) վրայ
այս ձեւի անհամար նմոյշներ կան, ու-
րոնց բոլորին թուումն անկարելի է այս-
տեղ: Գաղափար մը կազմելու համար
կը ներկայացնենք երկու օրինակներ
միայն: Առաջինը՝ Մորկանի հաւաքա-
ծոյէն, ասորական կնիքի մը մասնակի
(détail) գծագրութիւնն է (Պատկեր 2) (11):

(9) Անդ, էջ 186:

(10) Edward Chiéra, *Les Tablettes
Babyloniennes*, Payot, Paris, 1939, էջ
214/5:

(11) Jurgis Baltrušaitis, *Art Sumé-*

երկրորդը՝ պարսկական հին սճով կնիքի մը մէկ նկարաձևան է (Պատկեր 3) (12):

Նոյն երեսոյթը՝ նաև հիթիթեան հարթաքանդակներու վրայ (Կարկեմիշ, Ձենճիրլի և Սաքճէ-Կէօղ):

Կարկեմիշի հարթաքանդակներէն մէկուն վրայ կը տեսնուին զարդական արուեստով զոյգ մը ցուլեր, որոնք ճակատ ճակատի եկած՝ կը մօտենան ար-

Պատկ. 3

մունիկի ձեռով յօրինուած սրբազան ծառին (Պատկեր 4) (13):

Ձենճիրլի դանուղ երկու հարթաքանդակներ խոտ նմանութիւն մը ցոյց կու տան Լուվր դանուղ կուղէնի մը (terre-cuite) զարդը ներկայացնող կեր-

rien, *Art Roman*, Leroux, Paris, 1934, էջ 23, պատկեր 11a: Note (3), p. 22 (*Sceau assyrien de la collection Morgan*, № 289, cf. *Syria*, 1924, pl. XXVI, 2):

(12) Անդ, էջ 19, պատկեր 7a: (Note (3), *Louvre, Empreinte de Suse*, cf. Legrain, *Délégation en Perse*, XVI, fig. 313): Հեսաֆրուդներու կը յանձնարարեմ Delaporte-ի «*Catalogues des Cylindres Orientaux*», Louvre, Hachette, Paris, 1920-1923 հասրները:

(13) «Նման փանդակադրմութիւն մը մեզի մտածել կու տայ ֆերուքեան յորջորջուած մանրափորագրութեան վրայ (glyptique), որ միեւնոյն ժամանակաբացանքն՝ նմանօրինակ նիւթեր կը վերարտադրէ»: G. Contenau, *Manuel de l'Arc. Orient.*, Հս. Բ., էջ 998/9, պատկեր 693:

պարին, որ կը պատկերացնէ դէմ առ դէմ ցցուած երկու այծազգիներ, որոնք կը ճարակեն սրբազան ծառի ճիւղերը (Պատկեր 5) (14):

Աւելի ուշ, Սաքճէ-Կէօղի հիթիթեան հարթաքանդակներէն մին կը ներկայացնէ սրբազան ու սճաւոր ծառի մը չուրջ երկու մօրուսուոր ու գլանաձև խոյրեր հազած սղիներ՝ իրենց վերեւ ունենալով Հիթիթներու թեւաւոր սկաւառակը (15):

Պատկ. 4

Կիպրափիլիկեան կրօնադոյր տառուսաներն ալ չառ մօտէն ծանօթ եղած են սրբազան ծառի դէմ-յանդիման հակադրուած կենդանական կամ սղեկան այլարանական պատկերադրութեան: Փիլիկեան զարդական (décoratif) տարրերը եղած են սճաւոր արմաւենիկը (palmette), որուն չուրջ յաճախ կը տեսնենք կործառիւծներ (16), ըս-

(14) «Հոս եւս կերպարը նոր չէ, որովհետեւ Պարոն Ուոլթի Ուրի արքայական դամբարաններուն մէջ գտաւ երկու այծազ (bouquetin, վայրի այծիկ)՝ ոսկիէ, արծաթէ ու խեցիէ շինուած, որոնք յեցած են ծառի մը եւ իրենց առջեւի ոսկերը դրած անոր ճիւղերուն վրայ»: (Անդ, էջ 993/4, պատկեր 689):

(15) G. Contenau, *Man. de l'Arc. Orient.*, Հս. Բ., էջ 1153/54, պատկեր 760:

(16) G. Contenau, *La Civilisation Phénicienne*, Payot, Paris, 1935, էջ 175/6, պատկեր 28: Այս հարքափանդակը հիմա կը գտնուի Լուվրի Թանգարանը: Իրական լուսանկարը տեսնուի Félix Guirand-ի *Myth. Gén.*, էջ 72, առաջին պատկերի վրայ:

փինքաներ (17) եւն.։ Կենդանակերպ այս միեւնոյն տարրերուն հանդիպեցանք մեր նախորդ գրութեան մէջ զահերու մասին խօսելու ժամանակ։

Կուրիումի (Curium) մէջ (18) և այլուր գտնուած են այլազան դարձապատկերադրութեամբ զոհի տափակ սկահներ (patère), որոնց վրայ գտնուող փորագրութեանց զլխաւոր նիւթը կը կազմէ սճաւոր սրբազան ծառը, շուրջի ոգեկան ու կենդանական աշխարհով։ Այսպէս, սկահին վարի կողմէն դէպի

Պատկ. 5

ծախ տառջին պատկերը կը ներկայացնէ սճաւոր ծառին շուրջ կանգնած երկու թեւաւոր սփինքաներ, որոնք իրենց գլուխները երկրպագութեան շնորհալի ձեւով մը բարձրացուցեր են դէպի վեր (Պատկեր 6) (19)։ Ասոր տնիք՝ զապէս կից,

(17) G. Contenau, *La Civ. Phén.*, էջ 175/6: «Կորնառիւծները կիպրական սիպարէն են, այսինքն բազմազուխով, իսկ սփինքաները քեւաւոր են ու իրենց քեւերը կծկուած (recoquillée), ինչ որ ո՛չ ասորական եւ ոչ ալ եգիպտական են»։

(18) Փիւնիկէի գաղութներէն մին։

(19) Անդ, էջ 207-208, պատկեր 66 (*Patère en bronze de Curium*, d'après Perrot, p. 789)։ Սկահներու այս պատկերագրութեան նմանող նմոյշ մըն է Ն. Բ. Ե. դարու յունական նկարէն մեծ կաւե անոթը, որուն ճիւղերորդ զարդագոյնի միւրայի միջի այլոց կը տեսնուի ոճաւոր սրբազան ծառի նմանութեամբ կերպար

երկրորդն է սրբազան ծառը՝ երկու ալ՝ ձերով, իսկ երրորդը՝ ծառին շուրջ երկու կործառիւծներ, եւն.։

Սիւրիայի Ռաս-Շամրայի արդիւնաւոր պեղումներէն յայտնաբերուած նուրբ զարդապատկերադրութեամբ ու կիսադանդի ձեւով սկիւայ բաժակն ալ իր զարդապատկերուն վրայ ունի սրբազան ծառի տեսարաններ։

Բաժակին առաջին և լայն դարձապատկերին վրայ կը տեսնուին սճաւոր ծառին երկու կողմերը դէմ-յանդիման կանգնած թեւաւոր սփինքա և կործառիւծ, իսկ երկրորդ ու աւելի զոգաւոր զարդապատկերին վրայ կը տեսնուին իրապաշտ արուեստով դէմ-յանդիման և իրենց գլուխները սրբազան ծառին տառջիւ կանտարճած երկու ցուլեր(20)։

Մեր նախորդ գրութեան մէջ զահերու առեւտրութեամբ խօսեցանք Թրիփոլիի մէջ գտնուած պատուանդանի մասին։ Պատուանդանի վարի մասին վրայ կը տեսնուին խնտարճած ձեւով, ճակատ ճակատի կկած, երկու ցուլեր՝ դէմ-յանդիման կանգնած սրբազան ծառին շուրջ. անոնք մեծ նմանութիւն ցոյց կու տան Կարկեմիւլի հիթիթեան ցուլերու հարթաքանդակին հետ (21)։

Նախաքրիստոնէական շրջանի Գաղիացիներն ալ կը պաշտէին ծառերն ու կենդանիները։ Այդ խմտաւով, Saint-Germain-En-Laye, Ազգային Հնութեանց Թանգարանին մէջ կը գտնուի զոհի մը վրայ ծաղկապատիկ նստած Cernunnos

մը, շուրջը՝ երկու քեւաւոր կորնառիւծներով։ Կը գտնուի Ֆլորենցայի Եւրոպական Թանգարանին մէջ [Musée Étrusque de Florence]։ (Maxime Petit, *His. Gén. des Peuples*, Հս. Ա., էջ 52-ի դիմացը գտնուող պատկեր)։

(20) Félix Guirand, *Myth. Gén.*, էջ 66. (Coupe en or ornée de sujets mythologiques découverte par MM. Schaeffer et Chenet à Ras-Shamra (XIVe Siècle) Musée de Lattaquié). Ռաս-Շամրայի պեղումներու մասին տես՝ G. Contenau, *La Civ. Phén.*, էջ 410-436 եւ 455-458։

(21) G. Contenau, *Manuel de l'Arc. Orient.*, Հս. Գ., էջ 1477, պատկեր 899։

եղջիւրաւոր աստուծոյ նուիրուած քա-
րէ արձանախումբը, շրջապատուած Ա-
պոլլոնէ (?) և Հերմէսէ: Cernunnos-ի
դահին առջեւի մասին վրայ քանդա-
կուած է գէմ-յանդիման բուսական կեր-
պարի մը շուրջ կանգնած երկու եղջիւ-
րաւորներ (22):

Եղբորակելէ առաջ՝ խօսքը տանք
Պալարուշայտին և Խ. Սամուէլեանին,
որ խօսին նաեւ նախապատմական կով-
կասի մասին: Առաջինը կը գրէ. «Կա-
րելուր է նկատել որ նախապատմական կով-
կասը կողիացած չէր սումերական(23) քա-

Անսարակոյս սումերական(24) մեա-
կոյրը կը տարածուէր Արարաթի լեռնե-
անդին, տեւելու համար քնդերկար»(25):

Իսկ Պրոֆ. Խ. Սամուէլեան Հա-
յաստանի կենդանական աշխարհի ա-
րուեստի հին կերպարները իրենց ընդհա-
նուր ձեւերուն մէջ կը բնութագրէ հե-
տեւեալ ձեւով.

«Այսպէս ուրեմն, Հայկական լեռնա-
խարհում արուեստի մեջ տիրող կենդանա-
կան զարդանկարներում, մասնաւորապէս
բրոնզէ գոտիների նկատմամբ, մենք տես-
նում ենք երկու հիմնական ոճ, մեկը՝

Պակ. 6

դափակրթութիւններէն: Բուսական շրջանի
պեղումները, Մայկոպի (Maikop) հնագի-
ական գիւտերը եւ ուրիշ գիւտեր ալ կարե-
ւոր նիւթ հայթայթեցին, գոյս Ռոսթովցեւը
արդարօրէն համանման զտաւ հին սումե-
րական յիշատակարաններուն հետ: Ուրի
արքայական դամբարաններու պեղումնե-
րը այնուհետեւ նոր տարրեր բերին, որոնք
կ'ամրացնեն դրացի քաղաքակրթութեանց
իրարու հետ ունեցած կապի մը վարկած-
ները...: Ուրեմն անակնկալի գալու չենք,
եթէ հոն զսնենք... դեմ դիմաց կանգնած
կենդանիներ...:

(22) Félix Guirand, *Myth. Gén.*, էջ
207-208-ի առաջին ստեղծագործութիւնը: (A gauche,
autel gaulois: Cernunnos, le dieu cornu,
entre deux divinités: Apollon? et Mer-
cure):

(23) Ինչպէս նաեւ սուրբական քա-
ղաքակրթութիւններէն:

աշխարհական, որի գեղարուեստական
կոմպոզիցիան իրական կենդանական բը-
նութիւնն է, ժամանակակից համապատաս-
խան կենցաղային տեսագծերի արտայայ-
տումը, իսկ միւսը՝ *Փանոտաթիկ*, որի
կենդանական նկարների կոնցեպցիան
պարփակում է իր մէջ կրօնա-սիմվոլիկ տե-
սագծեր: Վերջինս իր հերթին, ժամանակի
ընթացքում, կորցնելով իր հիմնական ի-
մասը, փոխարկւում է սոսկ դեկորատիւ
զարդանկարների, կարկամած գեղարուես-
տական, ձեւական ոճերի, որոնց մէջ հի-
մաւորը գեղարուեստագէտը էլի էր տալիս
իր եսութիւնը որոնումներին...:

Ջարգանալով ու ծաղկելով Հայկա-
կան լեռնաշխարհի արխայիկ շրջանի բը-

(24) Ինչպէս նաեւ սուրբական մեա-
կոյրը:

(25) Jurgis Baltrusaitis, *Art Sum.*,
Art Rom., էջ 75-76:

նիկների արուեստի մեջ, կենդանական զարդանկարն ուժեղ քափով դրսևորեց խալկական արուեստի բոլոր նիւղերում եւ ասպ գերակշռող ճեղ գրաւեց խալսականին յաջորդող հայկական արուեստում, փարթափօրէն ծաղկելով Հայաստանի սահմաններում մինչեւ նրա պատմութեան միջին դարերի վերջը եւ ժողովրդային դառնալով տիրապետող ֆեոդալական դասակարգի սնած արուեստում»(26):

Այս հաստատութեան համար մեզ կարելի է եզրակացնել, թէ Հայաստանի նախադնիկներուն, Ուրարտացիներուն և հետագային Արմէններուն ալ ծանօթ պէտք է եղած ըլլան սրբազան ծառերու այս կերպարները, որոնք սուրբատուական ծագում ունին և ի վաղուց անոր ծանօթ էին ամբողջ Մերձասոր Արեւելքին:

Պրոֆ. Խ. Սամուէլեան կը յայտնէ թէ «խալկական ֆեոդալիզմից առաջ ել գոյացել են Հայկական լեռնաշխարհում ֆեոդալ կազմութիւններ, ինչպէս Միտանի (27), որը ժամանակագրօրէն ամենահինն է համարուելու» (28): Իսկ Ա. Խաչատուրեան կը փորձէ ապացուցանել որ Միսանի թագաւորութեան ընդէն էթնիկ տարրը եղեր է սուբարի անունով ժողովուրդը: «Միտանի պետութեան մէջ կարողադարձութեան երկու կարեւոր խառմէկը ընդէն, սչհնդեւրոպացի Սուբարիները, միւսը՝ նորեկ հնդեւրոպացիների, կամ աւելի ճիշդը՝ Արիների = Խարրիների = Միտանիների» (Ա. Խաչատուրեան — ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍԵՊԱԳՐԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԻ ՔՆՆԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ, 1933, Երեւան, էջ 162» (29):

Եւ յուսանք որ մօտ ապագային, կարմիր բլուրի և ա՛յլ վայրերու պեղումներէն յայտնաբերուելիք նախա-

քրիստոնէական շրջանի արուեստի գործերէն մասնաց վրայ գտնուի սրբազան ծառի պատկերագրութեան հայկական տարրերակը:

Նախաքրիստոնէական շրջանի հեթանոսական արուեստի այսպիսի պատկերագրութեան համար մեր բերած օրինակները բաւ համարելով, կ'անցնինք քրիստոնէական արուեստի շրջանին, թէեւ այսպիսով ալ սպառած չենք ըլլար երբեք մեր նիւթը, որ կրնայ հասարակ ընդնել:

Պատկ. 7

Քրիստոնէական արուեստն ալ ծառը իր յարակից սղեկան կամ կենդանական աշխարհով, ըլլա՛յ զարդանկարչական, ըլլա՛յ խորհրդանշական մասնութիւններով ներմուծեց նոր արուեստին մէջ:

Այսպէս՝ սասանեան Պարսկաստանէն փոխ առնուած և նոր արուեստին փոխանցուած կերպարներէն մէկը կը պատկերացնէ երկու կենդանիներ կանգնած անօթի մը (Պատկեր 7) (30), խաչի մը (31)

(30) H. Martin, La Grammaire des Styles, *L'Art Byzantin*, Paris, 1930, Librairie d'Art, R. Ducher, էջ 39-41, պատկեր 28 եւ Տախտակ VII-ի վարի զարդագօթին: «Այս կենդանիները շատ յաճախ սիրամարգեր (պատկեր 28), առիւծներ (Տախտակ VII), եղջերուներ, աղաւնիներ, բադեր եւ կամ առասպելական հրեշներ են»: Անդ, էջ 39:

(31) Charles Diehl, *Manuel d'Art Byzantin*, Ed. Auguste Picard, Paris,

(26) Պրոֆ. Խ. Սամուէլեան, Հին Հայաստանի Կուշտուրան, ՀՏ. Բ., Արմինի Հրասարակութիւն, Երեւան, 1941, էջ 175:

(27) Ընդգծումը մեր կողմէ:

(28) Պրոֆ. Խ. Սամուէլեան, Հին Հայաստանի Կուշտուրան, ՀՏ. Գ., Երեւան, 1941, էջ 251-252:

(29) Անդ, էջ 339, (ծանոթագրութիւնքիւ 276):

կամ սրբազան ծառի մը (hom persan) (32) շուրջ:

Յաճախադէպ տեսնուած ուրիշ կերպար մըն է անօթի մը (vase) մէջէն բարձրացող բարունակի տարածուող զոյգ ճիւղերը, որոնց վրայ կենդանիներ կը ճակատին կամ կը զրօսնուեն, և որոնց ամբողջութիւնը կը կազմէ շէնքի մը կամ դամբարանի մը ճակատաքարը (Պատկեր

Ռափէննայի Ս. Մաքսիմիանոսի փրկասիրեայ աթոռին փորագրութիւնը հեթանոսական արուեստին փոխանցման լուսադոյն օրինակը կը հանդիսանայ: Աթոռի վարի զարդադօտիին վրայ կը տեսնուին անօթի մը շուրջ կանգնած զոյգ մը առիւծներ, իսկ անօթէն բարձրացող բարունակի զոյգ ցողունները կը տարածուին երկարօրէն (Պատկեր 9) (34):

Պատկ. 9

8) (33), կամ կը զարդարէ զրջագիր մաշտաթեայ աւետարաններու խորաններուն ճակատները:

1925, Հս. Ա., էջ 142, պատկեր 60: (*Fig. 60, Chapiteau à Saint Vital de Ravenne*):

(32) «Մի կարեւոր կոթող էլ ունինք Մասսարայում, Արագածի արեւմտեան փեշերին, թալինից եւ Ադիամանից քիչ դեպի արեւմուտք ..., որի հնուքիւնը մինչեւ Ե. դար կարող է հասնել եթէ ոչ աւելի վաղ: ... Բայց հետաքրքրական ուրիշ ապացոյցներ է տալիս կոթողի հնութեան մասին երրորդ երեսը (Պատկեր 103), ... պիլաստրների մէջ ձողաբարձ, հաւասարակող եւ զնդակներով խաչը, աւելի բարձր ֆառակիւնի շրջանակի մէջ՝ թոյսի կամ ծաղիկ երկու կողմից իրար դիմաց երկու թռչուն (ընդգծուած մեր կողմէ Պ. Կ.) մի մոտիւ, որ երեսան է գալիս փոքրիկ փոփոխակներով Գ—Ձ դարերի դիպսիլների եւ սարկոֆագների վերայ, բայց նաեւ Հայաստանի նոյն շրջանի քրիստոնեական արուեստի մէջ իբրեւ կենդանութեան ծառի կամ ալբիւրի մի ձեւակերպութիւն, որին տեսնում եմ ծարաւ հոգիները»: (Գարեգին Արք. Յովսէփեան, *Նիւքեր եւ Ուսումնասիրութիւններ Հայ Արուեստի եւ Մշակոյթի Պատմութեան Մէջ*, Պրակ Գ., Նիւ-Եորք, 1944, էջ 116-117, պատկեր 102-103):

Նոյն աղբյուրը՝ նաեւ բիւզանդական կերպասաղործութեան արուեստի կերպարներու առնչութեամբ:

Աւելի վերջ (Թ. դար) Սեւանի փայտե խոյակներուն վրայ (այժմ Երեսանի պատմական թանգարանին մէջ) կը հանդիպինք պարզ զարդանկարչական հանգամանքով միայն, սրբազան ծառին շուրջ երկու քաջնագգիներուն, որոնք կը կրկնուին միւս երեսներուն վրայ եւս: (Թորոս Թորամանեան, *Նիւքեր Հայկական Ճարտարապետական Պատմութեան*, Ա. Ժողովածու, էջ 144, պատկեր 91, Արմենի հրատ., Երեսան, 1942): Տե՛ս նաեւ մամուլի տակ զտնուող՝ Գարեգին Կարողիկոս Յովսէփեանի, *Յիշատակարանի Զեռագրաց*, Ա. Հատոր, էջ 97-98, պատկեր 9-10:

Նոյն զատափարով փանդակուած կերպար մը եւս կը զտնուի Ադրամարի Ս. Խաչ եկեղեցիի պատերուն վրայ: Տե՛ս Jurgis Baltrušaitis, «*Études sur l'Art Médiéval en Arménie et en Géorgie*» (Paris, 1929, էջ 57, պատկեր 91) գործին մէջ:

(33) Charles Diehl, *Manuel de l'Art Byzantin*, Ed. Auguste Picard, Paris, 1925, Հս. Ա., էջ 44, պատկեր 13: (*Fig. 13. — Linteau de Dana, d'après Vogüé, Syrie centrale*):

(34) Անդ, էջ 296-297, պատկեր 148:

Վերը յիշատակուած կերպարները առատորէն օգտագործուելը են նաեւ մեր մանրանկարչութեան արուեստին մէջ: «... Ու մանաւանդ 989 բուականով էջմիածնի աւեսարանը, որ աւելի հին օրինակի մը բնօրինակութիւնն է եւ իր վերջըներէ եջերուն մէջ կը պահէ Զ. դարու նախկին ձեռագրին պատկանող չորս մանրանկարներ: Ինչպէս Ռաբուլայի (Rabula) աւեսարանի մէջ, հոս եւս կը գտնենք հարուստ հարաւորական (architectonique) զարդարումը, ծաղիկներով ու բոյուններով զարդարուն կամարները, որոնք արեւելեան ազդեցութեան մասին կը վկայեն» (35):

Պատկ. 9

Նոյնը աւելի ճոխ արուեստով ունենան չրջանի կիլիկեան մանրանկարչութեան մէջ: Մեծն Լեւոնի թագազրուածի թուականէն ունինք ձեռագիր նշանաւոր աւետարան մը, որ այժմ կը գտնուի Լամբերգի (Լիւպի) Հայ Արքեպիսկոպոսարանի Մատենադարանը: Զեռայիքը մանրամասնորէն նկարագրուած է Հ. Կ. Սիպիլեանի զործի հրատարակիչ և հայ գրամներու մասնագէտ Հ. Գրիգորիս Վրդ. Գալեմբերեան, որմէ իր զործին (36) համար օգտուած է Հ. Ն. Վրդ.

(Fig. 148.— *Ravenne, Chaire en ivoire de Maximien*): «Այս ալ սասանեան Պարսկաստանէն փոխ աւելուած կերպար (motif) մըն է ու շատ արածուած բիւզանդական զարդանկարչութեան մէջ»: (H. Martin, *L'Art Byz.*, էջ 41):

(35) Ch. Diehl, *Man. de l'Art Byz.*, Հս. Ա., էջ 254-255, պատկեր 126: (Fig. 126.— *Miniature de l'Evangélaire d'Etchmiadzine*, d'après Strzygowski, *Das Etschmiadzin-Evangiliar*):

(36) Հ. Ներսէս Վրդ. Ակիմեան, *Սկիւռայի Աւեսարանը 1197 թուականին*, Լիւպի Հայ Արքեպիսկոպոսարանի Գրադարանին

Ակիմեան: Աւետարանը գրուած է Քրիստականիս (37) Հայոց Ոսէ, յնձայելն քաղաւորութեան Հայոց Լեւոնի քրիստոսսօսիի որ յիմարեանց, եւ ի հայրապետութեան Տեառն Գրիգորիսի կարողիկոսի, գրեցաւ յերկու հոշակաւոր ուխտս որ առններ ամուր զղեկաց, ի ստորոտ յերկու Տաւրոսի եւ ի գլուխ մայրաքաղաքին Տարսուսի, սկզբնաւորեալ ի մեծանուն անապատ Մրիմի բնդ հովանեաւ սրբոյ Աստուածածնին, որ է դամբարան իւսողաց ամուր զղեկի Պապատանի, եւ կատարեալ առններ անառ ամրոցի Լամբրաւնի յաւրեւման հոշակաւոր ուխտ Սկիւռա... (38):

Այս նշանաւոր աւետարանին խորաններու արծաւագործ խոյակները, ինչպէս նաեւ ձախառններու վերելի կերպարները. «... ժառանգաբար հասած են ճիշդ, անոնց կառուցուածքը պահուած է

Մէջ, Վիեննա, Միսիքաւեան Տպ., 1930:

(37) Անդ, էջ 8:

(38) Անդ, էջ 13-14.— «Միմի վանքէն ոչ շատ հեռու «առններ անմատոյց բերդին Լամբրունի» կը գտնուի Սկիւռայի վանքը, որ հեռանաւորագոյն հանդիսացաւ յաւկապէս ժ. Գարու երկրորդ կեսին յեսոյ, Ներսէս Լամբրունացոյ օրով եւ պահեց իւր հոշակը նաեւ այնուհետեւ աւելի քան դար մը (Հմմտ. Սիսուան, էջ 97-107): Սկիւռայ այս մէկ ու կէս դարու բնագոյնն ցկատեցաւ ոչ միայն կեդրոն գրական շարժման, այլ եւ արուեստնոցը հայ գրչութեան արուեստին: Գրչութեան արուեստին հետ զարգացաւ նաեւ մանրանկարչութեան արուեստը»:

Տե՛ս նաեւ Տ. Գարեգին Կարողիկոսի մամուլի տակ գտնուող «Յիշատակարանի Զեռագրաց», Հս. Ա., էջ, 617-618, 278 թիւ Սկիւռայի ձեռագիրը, որեւոյ ժամանակը հեղուած է 1198:

անեղծ, նոյնիսկ գծագրական մոթիւները, որոնք հին արեւելի սեղծագործութիւններն են շահագործուած գաղաղօքներու մեջ»(39):

Այսպէս թիւ 3 և 4 խորանները կը ներկայացնեն, երեք հիւսկէն սիւներու վրայ, կռնակ կռնակի և կառն կառնի(40) զոյգ արծազարդ խոյակներ(41):

Թիւ 4 ճակատի վերնաշարիին մէջ տեղ կայ ազդեր-աշօթ մը, սրուն մէջէն ծաղիկներ կ'ընծիւղին և ազդերին կենդանակերպ գլուխներու երկու կողմերէն հասող փաթէն կը յաղենան կաթաւներ, յիշեցնելով կենաց ազդերը(42):

Իսկ թիւ 5, 6 և 7 խորաններու ճակատներն ալ նոյն կերպարին տարբերակները կը ներկայացնեն(43):

Մասնազգահան լոյն միջոցներէ զուրկ ըլլալու (սրպէս զի կարողանալի տւելի մեծ թւով օրինակներ ներկայացնել և մասնազոյգ ընել հայկական կարեւոր ձեռագիրներէ և քանդակագործական յօրինումներէ), կը բաւականանամ ա՛յս քանով, սակայն սա սրտը պէտք է ըլլայ որ սոյն կերպարները մեր զրջադրութեան արուեստին մէջ տնայայտան տւելի հին նախաստեղծ կերպարներէ կը սերին(44):

(39) Անդ, էջ 15 ա:

(40) Մարմիններու դիւրաւորումը յար եւ նման զլանածեւ պարսկական կնիքի մասնակարին: Տե՛ս այս յօդուածի մեջ Պատկեր 3:

(41) Հ. Ն. Ակինեան, *Սկւռայի Աւեստանը*, էջ 10-11, պատկեր 3 և 4:

(42) Անդ, էջ 11, պատկեր 4:

(43) Անդ, էջ 13, 15, 16, պատկեր 5, 6 և 7:

(44) «Արդարեւ անմիջական իրողութիւն մըն է որ ձեռագրի մը մանրանկարները յաճախ աւելի հին են քան ձեռագրին ստեղծութիւնը կամ հնագրութիւնը: Արուեստագէտը, որ պատկերագրողութիւնը գործը ստանձնած է, շատ անգամ բաւականացած է վերաբնութեւն նախընթաց գործ մը՝ բնութիւնակերպով նախորդ պատկերները, ինչպէս գեղագիրը կ'ընդօրինակէ բաները»: Ch. Diehl, *Man. d'Art Byz.*, Հս. Ա., էջ 232:

Կենդանութեան ծառին քրիստոնէական արուեստին մէջ երկրորդ ձեռագրութեան է, երկու ճիւղաւորում ունեցող բարունակի մը մէջտեղէն բարձրացող խաչը կամ սրբազան անօթէ մը բարձրացող և երկու ճիւղաւորում ունեցող բարունակի մը մէջտեղ զանաւոր խաչը: Արմատներէի երկու ճիւղերով պաշարուած նմանօրինակ խաչի սիրուն նման մը կը ներկայացնէ և՛ դարու և թաղի մը զանաւոր զերեզմանական կոթողի մը պատմանդանին մէկ երեսի քանդակը (Պատկեր 10, լուսանկար Թորամանեանի) (45):

Նոյնը խոյակի մը վրայ (ե-9 դար)՝ կազմի մէջ (46):

«... Արսաբոյ կարգի հետաքրքրական են եւ բնորոշ արուեստի տեսակետով (պատկ. 58, 59), է, բ, բ, ժ բեկորները իրենց ձևերով և քանդակներով, որոնք միջագիտական—սասանեան արուեստի հնագոյն մնացորդներ են մեզանում, հելլենիսական ձևով, եւ չեն կրկնում հայ նախա-րապետութեան մեջ եւ հետագայ շրջանների գերեզմանական կոթողների վերայ: Աւաջինը, որ ակնյայտին կերպով խոյակ է, շենքի մաս (պատկեր 58), երկու երեսի պատկերն ունին միայն, մեկը պատկերների մեջ շուրջադրվելի, միւսը՝ (պատկեր 59, Պ. Կ.) նոյն ակնարկների կամ պատկերների մեջ հաւասարակող խաչ, պորտու մասնաշխատ ծաղիկը (47ա), սասանեան եւ մեր շրջանի արուեստի մեջ յաճախ կրկնուած» (Պատկեր 11) (47բ):

(45) Գարեգին Արքեպ. Յովսէփեան, *Նիւքեր եւ Ռատում*, Հս. Գ., էջ 103, պատկեր 80:

(46) Անդ, էջ 72ա. «Այս վայրը չպէ՛ս է շփոթել Արարունեաց գաւառի աղահանգներին կից նոյնանուն հին աւանի՝ եղնիկ Կողբացու հայրենիքի հետ. սա գտնուում է Չորագետի աջ կողմը, Ղազախ եւ Լոռի գաւառների սահմանագծին մօտ, մօտաւորապէս Ախալալայի շրջանում, հնում Կողբափոր կոչուած»:

(47ա) Վայրի դեղին փոքր ծաղիկ:

(47բ) Անդ, էջ 75ա-բ, պատկեր 59:

Աղանձներով(48) զարդարուած խաչի
գեղեցիկ նմոյշ մը կը հանդիսանայ Սա-
լանիկէի Ս. Դեմետրիոսի եկեղեցիի մէկ
խոյսկը (Զ. դար) (49):

ամենէն ուշագրաւ զարդանկարներէն մին
է Dana գիւղաքաղաքի (Հալկպի չրջան)
ըրգաձեւ մեծ դամբարանին մուտքի
ճակատաքարը (linteau), որուն վերնա-

Պատկ. 10

Ե. զարու սիւրիական արուեստի

մասին վրայ քանդակուած կը գտնուի

(48) Արշմազիլի ձեւ ունեցող բոյսի մը
սերեւը (Թորամանեան):

(49) Ch. Diehl, *Man. d'Art Byz.*
Հս. Ա., հջ 191, պատկեր 87:

ստանալու անօթի մը չուրջ (որմէ բարունակներ կը բարձրանան) սիրամարդներ, իսկ քանդակի վարի մասին վրայ՝ կըսը շրջանակի մէջ՝ հաւատարմութեւ խաչ, կողմերը և շուրջը տկանթի տերեւներով զարդարուած (Պատկեր 8)(50):

Բարունակի, արմաւենիկի ու տկանթի տերեւներով ու ստիկներով զարդարուած կամ շրջանակուած սճաւոր խաչերու քանդակագործութեան ա-

յլիւ, Հտ. Ա., էջ 255, պատկեր 126):

Այսպէս՝ հաղարամհակներու կրօնաբարոյական ու արուեստագիտական աւանդութիւն ունեցող արմատացած խորհրդանշական գաղափար մը, յանկարծ տեղի կու տայ ուրիշ հոգեւոր քաղաքակրթութեան մը, մէկ ուրիշ կրօնաբարոյական բմբունումի խորհրդանշիչը հանդիսացող խաչին առջեւ: Բարոյական հիմքը կը մնայ նոյնը. կը փոխուին սակայն ձեւերն ու կերպերը: Կենդանու-

Պատկ. 11

րուեստը մեր մէջ իր լրիւ գեղեցկութեան ու կատարելութեան հասած է մեր սրբաւոր խաչարձաններու, խաչքարերու, ինչպէս նաեւ փայտեայ փորագրութեանց ու քանդակագործութեանց վրայ (51):

Մեր քիչ առաջ յիշատակած Էջմիածնի 989 թուականի աւետարանի ճակատի կեդրոնական քառաթեւ խաչն ալ երկու կողմերէն բոլորուած է տկանթի տերեւներով (Ch. Diehl, *Man. d'Art*

թեան խորհրդանշիչ հեթանոսական սրբազան ծառը կը փոխարինուի սրբազան մէկ ուրիշ կենաց ծառով՝ խաչավայրով, որ կը դառնայ քրիստոնեայ աշխարհին խորհրդանշիչը:

Հին աշխարհի սգեկան կերպարներն ալ կը ձեւափոխուին: Դիցարանական սգ ինքնուրն և ա՛յլ խառնածին էակներուն կը յաջորդեն երկնային հրեշտակները, որոնք երբեմն օդին մէջ առկախ և կէս հորիզոնական թռիչքով կը բռնեն ծաղկահիւս ու պսակած և շրջանակներով խաչեր (52):

(50) Անդ, էջ 44, պատկեր 13:

(51) Թորոս Թորամանեան, Նիւրբերգի Զայնիմս շտրասսայէտքիան Պատմութեան, Արմենի Հրատ., Երևան, 1942, էջ 145, պատկեր 92 («Աւետարանի փայտե դրոշմից մեկը 1176 թ.», այժմ Երևանի Պատմական թանգարանին մեջ):

(52) H. Martin, *L'Art Byz.,* էջ 43, պատկեր 30 (*Plaque d'ivoire du Musée de Ravenne, VIe siècle*): Հմտ. արուեստի նոյն դպրոցին պատկանող Էջմիածնի N. 229/2374 փղոսկրեայ երկփեղկ դիպսիկո-

երբին խաչի մը շուրջ կանգնած (53) և կամ կէս ծերադիր վիճակով շրջանակած և խաչ մը վեր բարձրացուցած կ'ըլլան հրեշտակները (Պատկեր 12 եւ 13) (54):

Արուեստի տարրեր ուղղութեամբ մը ու խորհրդանշական յատուկ նշանակութեամբ բարեփոխութեան կ'ենթարկուին վերի կերպարները (motifs) ու աւելի կը

Պատկ. 12

մօտենան հեթանոսական ձևակերպման, այսինքն աստուածաճաճ լոյսերն ու ծաղիկները իրենց ճիւղերուն վրայ, տակը կամ քովիկը տեղ կը բանան կենդանական աշխարհին:

Այս տեսակի արուեստի դորձեր են Ռավեննայի Ս. Ապոլլինարի (St. Apollinaire-Neuf) եկեղեցւոյ կնիքներու կամ

նի (diptyque) առաջին եւ երկրորդ օրինակներու հակասամասերու կեդրոնը գրեւոր խաչերուն հետ: Տե՛ս Տաքել, Տարեցոյց, 1930, Հայկապ-Սիւրիա: Գարեգին Արք. Յովսէփեան, Մի էջ Հայ Արուեստի եւ Մշակոյթի Պատմութիւնից, էջ 212/213, պատկեր 6-7:

(53) Ch. Diehl, *Man. d'Art Byz.*, Հս. Ա., էջ 315, պատկեր 160. — (Fig. 160. *Plat en argent trouvé en Sibérie, Collection Stroganof à Rome. Ve siècle*):

(54) Գար. Արք. Յովսէփեան, *Նիւքեր եւ Ռաւենն.*, Պրակ Գ., պատկեր 18, էջ 128. «Աղբաւարի (Ս. Խաչ եկեղեցիի) հիմնադիր Գագիկ քաղաւոր Վասպուրականցի, միւս կողմը՝ օրհնող Քրիստոս, Ժ. դար: Լուս. ե. Լաւայեանցի, եր. 26»:

նշխարատուփին (chancel) տախտակին շարադրութիւնը: Պատկերը կը ներկայացնէ անօթի մը մէջէն և դէպի ձախ և աջ ելեւէջներով բարձրացող զոյգ բարունակներ, որ խաչին շուրջ կը կազմեն սիրուն քառանկիւնի շրջանակ մը, իսկ խաչին հօրիզոնական թևերուն տակ՝ թառի մը վրայ՝ դէմ-յանդիման կանգնած երկու թևածալ սիրամարդներ (Պատկեր 14) (55):

Նոյն եկեղեցիին մէջ բազրիկի մը (parapel) շարադրութիւնը դարձեալ կը ներկայացնէ երկու կանթերով անօթի մը մէջէն բարձրացող սրթատունկի տարածուող ճիւղերը, որոնց վերեւ և Քրիստոսի անուան մենադիր (monogramme) խաչի մը շուրջ թառած թևածալ երկու սիրամարդներ, որոնք անմահութեան ծարաւի հոգիները կը ներկայացնեն ապահովարար, Զ. դարու զործ (Պատկեր 15) (56):

Նոյն սճաւարումը նաեւ Հայոց մօտ: Գնդունեաց նախարարական կալուածին մէջ, որ կը գտնուի Արագածի արևելքէն լանջերուն և Քասախ գետի աղբիւրներուն մօտ (ներկայ Արարանի շրջանին մէջ) և որուն կեդրոնն էր Քասախ (ներկայիս Բաշ-Արարան), հնագարեան պաղիլիկ ձևով շինուած և Ե. դարու պատկանող աւերակ եկեղեցի մը կայ (57):

(55) Ch. Diehl, *Man. d'Art Byz.*, Հս. Ա., էջ 194, պատկեր 90:

(56) Անդ, էջ 287, պատկեր 142: Հմմտ. Latran Թանգարանի դաճարաններէն միոյն կեդրոնական մասի խաչին հետ (Զ. դար), Maxime Petit, *His. Gén. des Peuples*, էջ 132 (*Sarcophage Chrétien au Musée de Latran*):

(57) Թորոս Թորամանեան, «Նիւքեր Հայկական Ճարտարապետքան Պատմութեան», Բ. Ժողովածու, Հայկական ՍՍԽ Գիտութիւնների Ակադեմիայի Հրատարակութիւն, Երևան, 1948, էջ 117, պատկեր 75-76, Ապարան: «...Շէնքը եւ շինութեան ոմր այնքան հին է եւ արօրինակ, որ նոյնիսկ հերանոսական ծագում ունենալ կը կարծուի, արեւմտեան եւ հարաւային դռներու քանդակազարդումները միան-

:8. ԳԵԼԻՍՏԻՆԻ ԿԵՂԵՍ (69)

:7. ԳԵԼԻՍՏԻՆԻ ԿԵՂԵՍ (69)

ԳԵԼԻՍՏԻՆԻ ԿԵՂԵՍ (69)

ԳԵԼԻՍՏԻՆԻ ԿԵՂԵՍ (69)

ԳԵԼԻՍՏԻՆԻ ԿԵՂԵՍ (69)

:«ԼԱՏԻՆԻ ԿԵՂԵՍ (69)

ԼԱՏԻՆԻ ԿԵՂԵՍ (69)

ԼԱՏԻՆԻ ԿԵՂԵՍ (69)

ԳԵԼԻՍՏԻՆԻ ԿԵՂԵՍ (69)

ԳԵԼԻՍՏԻՆԻ ԿԵՂԵՍ (69)

ԳԵԼԻՍՏԻՆԻ ԿԵՂԵՍ (69)

ԼԱՏԻՆԻ ԿԵՂԵՍ (69)

են մարդկային մարմիններու, որոնք կը ներկայացնեն այդեկութիւնը, քանդակին տալով խորհրդանշական զեղեցիկ ամբողջութիւն մը (60):

Ասանց վրայ պէտք է աւելցնել Հա-

Պատկ. 14

յատառնի ամենահին զերեզմաններէն՝ Ալյցի ստորերկրայ շէնքը (Դ-ն դար), ուր գէտ առ գէտ պատերուն մէջ փորուած են երկու խռոչներ և կողքերը ծածկուած՝ քանդակուած սալաքարերով:

Պատկ. 15

Հարաւային քարերէն մին կը պարզէ մենագիր խաչի պսակի մէջ, հորիզոնական քեւերին դեմ առ դեմ մի մի աղաւնի բոյորակի մակերեւոյթը ծածկուած որ-

(60) «Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն», ձեռնարկ միջնակարգ դպրոցների համար, Մասն Առաջին, Արմիանի Հրատ., Երեւան, 1943, էջ 120, նկ. 50. (Այգեկոտք, VII դարի ֆանդակ՝ ֆառի վրայ. գտնուած Դուրնու: Հայաստանի Պետական Պատմական Թանգարան): Դուրնի պեղումներու մասին տե՛ս նաեւ Անի Ամսագիր, Գ. Տարի, 1 Մայիս, 1950, էջ 45-46, էջ 46-ի պատկերը, Վ. Մելիքսեան, «Հնագիտական Պեղումներ Սոյկս. Հայաստանում»:

բաւունքի ողկոյցով, ծիլով եւ տերեւով» (Պատկեր 17) (61):

Բարունակները, որոնք զարդանկարչական հանդամանքով աւելցուած բազմազան զարդադիմեր են ընդհանրապէս, երբեմն կը կորսնցնեն իրենց խաչի չափը ունեցած առաջաւոր դիրքը կամ բոլորովին կ'անյայտանան:

Այսպիսի նկարադիր ունի արեւելեան որոշ ազգեցութիւն ցոյց տուող Ռալեհնայի դամբաններէն միոյն առջևի երեսը, որ կը ներկայացնէ Քրիստոսի տնունով մենագիր վեցթեւեան խաչ մը Այթա եւ Ուրեկա (A, Ո) (62) սկզբնատուներով (Պատկեր 18): Սիրամարդներու հաւաք երկրորդ կարգի վրայ (plan) կը բարձրանան երկու որթատուներ (63):

Նման օրինակ մըն է նաեւ Ռալեհնայի Ս. Վիսալի խոյաներէն մէկուն վերնամասին (imposte) պատկերը, որ կը ներկայացնէ խաչին չափը կանգնած երկու ձեռնակ ձիւր ու իրենց հաին՝ երկու արմաւենիներ (Պատկեր 19) (64):

Էջմիածնի ամենահին արձանագրութիւնով քանդակը, որ Քրիստոսի տնուն մենագիր խաչին չափը գէտ-յանդիման կանգնած երկու թռչնազգիներ կը ներկայացնէ, չունի սեւէ բուսական զարդարանք (Պատկեր 20) (65):

(61) Գարեգին Արք. Յովսէփեան, Նիւրքեր եւ Ռաւուն, Պրակ Գ., էջ 19-20, պատկեր 12:

(62) «Յայնուքեան» բերնով Ասուած ըսած է. «Ես եմ աշխա եւ ոյ, սկիզբն եւ կատարած, առաջին եւ վերջին» (ԻԲ. 13): Միշտ նոյն Յովնաննու «Յայնուքեան» հետեւողութեամբ, առաջին քրիստոնեաները իրենց Հօր Տիրոջ ասուածութիւնը դաւանած ըլլալուն իբր նշան, իրենց օրհնութեան վրայ խաչին երկու կողմերը փորագրել կու տային A † Ω»: Արտաւաղ Արք. Սիւրբեան Սուրբ Գրոյ Բաւարան (մամուլի տակ, Փարիզ) էջ 2:

(63) Ch. Diehl, Man. d'Art Byz., Հս. Ա., էջ 284, պատկեր 140:

(64) Անդ, էջ 142, պատկեր 60:

(65) Գար. Արք. Յովսէփեան, Նիւրքեր եւ Ռաւուն, Պրակ Գ., էջ 122, պատկեր 104:

Հայկական խաչքարերէն մօտէք ու-
նին: նոյն կերպարը, ինչպէս՝ Հաւուց
Թառի (ԺԱ. դար) պարիսպին արեւելեան
պատին խաչքարը, սրուն ոճաւոր վար-
դեակին վրայ և ուրեմն խաչին շուրջ,
ուղղահայտայ ձեւով կեցած են երկու
սիրուն ու փոքր սիրամարդներ (Պատկեր
21) (66):

մեռնի մեջ: Ռոմանական արուեստը որդե-
գրեց շինութեան այս բոլոր տարրեր,
բայց իր փոխառութիւնները արեւելեան
արուեստէն տարածուած են մինչև զարդա-
նկար՝ խաչի մը կամ անօրի մը շուրջ իւ-
րաքանչիւր կողմի հանդիպակաց կենդա-
նիկներուն» (68):

Այս նիւթով հետաքրքրուողները

Պատկ. 16

Աւելի ուշ, Սկելուայի տառարանին
կիսախորաններէն միոյն ճակատին վրայ,
«կիսախորանին վրայ ներկայացուած են
երկու սիրամարդներ, որոնց իրարու զայա-
րուած պարանոցները ունին իրենց մեջ
խաչի մը սիւնը եւ կտուցները կը շօշա-
փեն ճառանկիւնի խաչին ստորին թեր:
Խաչին սիւնը ունի իբրեւ խառիսի աստի-
ճանաւոր պատուանդան» (67):

Միջին դարու ռոմանական արուեստն
ալ սրտը կերպով ազդեւած է արեւելքէն
և իր զարդանկարչական կերպարներէն
շատերուն նախատիպարը սուբար-սա-
սանեան է:

«Ե. դարէն սկսեալ Հայաստանի մեջ
կը հանդիպինք ասեանով (nef) ու ենթա-
կողմերով (bas-côtés), կրկնադիւղներու
վրայ կամարակապ (à vouîtes en berceau
sur arcs doubleaux) եւ կամարափոյե-
րու վրայ հաստատուած զմբերաւոր եկե-
ղեցիներու: Զ. դարուն, Սիւրիոյ մեջ, մոյ-
թերն են որ ասեանի սիւններուն ճեղք կը
գրաւեն, ինչպէս Քալպ-Լոզէի եւ Ս. Սի-

կրնան գիմել Պալարուչայի Art Su-
merien, Art Roman աշխատութեան, ուր
հեղինակը առանձին գլուխով կը խօսի
աւատական Հայաստանի, Վրաստանի ու
Տաղասանի արուեստներուն բերած նը-
պատի մասին՝ ռոմանական արուեստի
կազմաւորմանը կիսելէ վերջ արեւելեան

Պատկ. 17

արուեստի բուսական, կենդանական ու
երկրաչափական ոճաւոր կերպարներու
այլազանութեանց մասին՝ Պալարուչայի-
տիս կ'եզրակացնէ. «Արդ, ասիական այս
նին հիմը կը վերածնի, կը զարգանայ
կովկասեան հողամասին վրայ, շրջանի

(66) Գար. Արք. Յովսէփեան, Հաւուց
Թառի Առեւտրիկիչը եւ Նոյնանուն Յու-
շարձաններ Հայ Արուեստի Մեջ, Երուսա-
ղեմ, Տպ. Ս. Յակոբեանց, 1937, էջ 11,
պատկեր 4:

(67) Հ. Ներսէս Ակիմեան, Սկելուայի
Աւեստանը, էջ 15-16, պատկեր 1:

(68) H. Martin, La Gram. des Styles,
L'Art Roman, Flammarion, Paris, 1927,
էջ 5:

մը մեջ, որ կը կանխէ արեւմուտքի ռումանական արուեստին կազմաւորումը: Շատ յաճախ հոն կը հանդիպինք սումերական կենդանական աշխարհի դասական հրեաներուն՝ կորնառիւծներ (Օւֆ, Սանահին, Նիկործմինսա), քոչնագլուխ պարիկներ, (sirènes-oiseaux) (Աղբամար): Անիի ու Աղբամարի ծովորներուն (frises) վրայ կ'երեւան, արտաձուլուող ճիւղաձուլ (selon le schéma en as de cœur), կոնակ

Պատկ. 18

կոնակի կամ հակասուած կորանիւղ ձեւով կենդանիներ (hêles-rinceaux): Իրենց առանցք ծառայող սրբազան ծառն էւս հոն վերաբերուած է յաճախ հաւասարաբար: Դարձեալ ճիւղաւորուած արմաւենիկի ուրուագիծին համապատասխանող (selon le schéma de la palmette ramifiée) միեւնոյն հանդիպակաց կենդանիներուն կը հանդիպինք: Աղբամարի մեջ չորհոսանիներ են(69), Սանահինի մեջ՝ երկարամարմին հրեաներ(70):

(69) Աղբամարի Ս. Խաչ Եկեղեցիին պատերէն մեկուն վրայ հեքանոսական արուեստի հետեւողութեամբ քանդակուած է սրբազան ծառի մը շուրջ դեմ-յանդիման էւ Լեսէի ոսկերուն վրայ կանգնած երկու չորհոսանիներ (եղնիկ?) Լուվրի կաւեղենին պատկերագրութեամբ, զոր իր հետքին նմանցուցէր էինք Ջեննիւրիի երկու հարքաւանդակներու պատկերներուն (Տե'ս այս յօդուածի մեջ պատկեր 5):

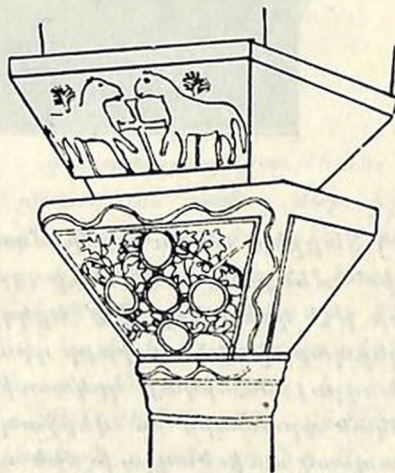
Աղբամարի սոյն հետաքրքրական քանդակը (ինչպէս նաեւ ուրիշ քանդակներ) զմագրութեամբ հրատարակեց Պալսրուէ-յիսիս իր *Etudes sur l'Art Médiéval en Arménie et en Géorgie* (Paris, 1929, էջ 57, պատկեր 91) գործին մեջ:

(70) J. Baltrusaitis, *Art Sumérien, Art Roman*, Lib., E. Leroux, Paris, 1934, էջ 76-77:

Ահա՛ կենդանութեան ծառին ու հետադարձին ալ խաչաժապին խորհրդանշական կերպարանափոխութիւններն ու ձեւափոխութիւնները՝ արուեստի դանդաղ ճիւղերուն մէջ, դարերու ընթացքին:

Այս հնագոյն կերպարը Հայոց կիլիկեան թագաւորութեան որպէս քաղաքական ու հոգեւոր վերընձիւզման խորհրդանշիչ և հաւանաբար նաեւ որ-

պէս արքայական կամ մայրաքաղաքի զինանշան, հայկական արուեստի ու գործարար տաճարներու զուգորդութեամբ դատաւորուելով պատկերագրուեցաւ Մեծն Լիւսինի առիւծաբարձ դրամի երկրորդ երեսին վրայ, պարզելով ոճի ու գաղափար-կերպարի այնքան մեծ նմանութիւն մը մեր թուականէն 5000 տարի

Պատկ. 19

առաջ Սուրարիներու սրբազան ծառին ձեւակերպութեան ու պատկերագրութեան հետ:

Գալով զինանշանի մասին մեր հնութագրութեան՝ թէեւ մատենագրական կամ պատմական որոշ տուեալներ չունինք, սակայն եթէ հիմ տուեալք ա) Մեծն Լիւսինի դրամին առաջին կողմի իբր նա-

խառնիկայով ծառայած ֆրանսական արքայական կնիքները, ի մասնաւորի Լեւոնի ժամանակակից Փիլիպպոս Օղոստոս կայսեր կնիքը, կը գտնենք որ սոյն կնիքի երկրորդ կողմին գրոշմը կը ներկայացնէ ֆրանսական թաղաւորական տան նշանակ շուշանածաղիկը: Նոյն երեւոյթը կը կրկնուի ֆրանսական ուրիշ արքայական կնիքներու կամ դրամներու վրայ եւս: Արդ, եթէ կնիքներուն երկրորդ կողմի գրոշմը կը ներկայացնէ ֆրանսական արքայական զինանշան մը, ոչ մէկ արգելք որ այս հաւանականութեամբ Լեւոնի դրամներուն երկրորդ կողմի կրկնաւոր խաչը եւս պիտի ըլլար կրկնական հայ զինանշան մը:

Նշանակութիւն մը ցուցադրող հանդամանք մը կը ներկայացնէ՞փն:

զ) Կայ նաեւ Լեւոնի անունը բառական իմաստի ստուգարանութիւնը, ըստ որում Լեւոն կը նշանակէ առիւծ (71):

զ) Նախորդ յօդուածին մէջ տեսանք Անիի պեղումներէն գտնուած առիւծի քանդակը. տեսանք նաեւ պարսկական վրայ վազող առիւծաքանդակը: Բերգաքաղաք-մայրաքաղաքի մը գլխաւոր մուտքի ճակատը զարդարող սեւեցցուն պատկերադրութիւն, ամենայն հաւանականութեամբ կրնայ որպէս քաղաքի կամ իշխանաւորի զինանշանը նկատուի:

Պատկ. 20

բ) Տարբեր անկիւնէ մը մօտենալով հարցին՝ մենք կը տեսնենք որ Մեծն Լեւոնի թէ՛ կնիքները, թէ՛ երկդրամներու կերպարով մեծ ու փոքր դրամները, թէ՛ խնդրոյ առարկայ կրկնաւորած սովորական դրամներն ու վերջապէս թէ՛ թաղապետի առիւծադրութիւն մը պղնձեայ փողերը, բոլորն ալ այս կամ այն ձևով առիւծի կերպարներ կը կրեն իրենց կողերուն վրայ: Մասնաւոր ուշադրութեան արժանի պէտք է դառնան նաեւ Մեծն Լեւոնի կրկնաւորած կերպարով օժման դրամները: Նախ քան սովորական դրամներու հատադրումը ու չքաւորութեան դրուիլը, թաղաւորական օժոմին առիթով հրապարակուած այս դրամները անպայման որ մասնաւոր

«Ընդհանրապէս զինանշանների փոխառութիւններ ու փոփոխակներ յաճախ են նկատուում արուեստի պատմութեան մէջ. առիւծն մեզքի կողմից կենդանութեան ծառով տեսնուում ենք սասանեան արուեստի մէջ. կենդանութեան ծառը խաչով փոխարինուած Անիի պարսկական վազող առիւծի հետ, նոյնը քիչ տարբերութեամբ

(71) «Լեւոն, ար. < յուն. ΛΕΩΝ անունից, որ բուն նշանակում է «առիւծ». այսպէս նաեւ յս. Leo, ֆրանս. Léon, ռուս. Лев, փղե. Լեւա»: Հ. Անտոնեան, Հայոց Անձնանունների Բառարան, Հս. Բ., Պետական Համալսարանի Հրատարակութիւն, Երեւան, 1944, էջ 408:

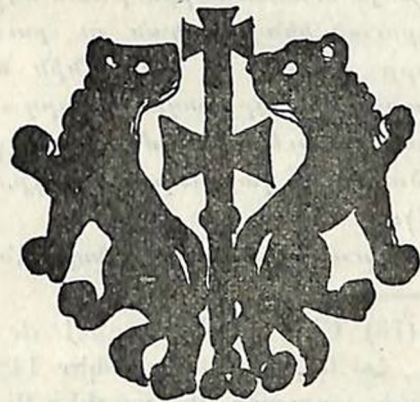
Ռուբինեանց պատկերի վերայ» (72):

Բազրատունի Գագիկ Բ. դժբախտ թագաւորի հետեւորդներէն էր Ռուբին իշխան: Երբ Հայոց վերջին Բազրատունի արքան զոհ գնաց Մանդալեան եղբայրներու գաւազդութեան, թարս իշխանն էր որ վրէժխնդիր հանդիսացաւ, մահացուց գաւազդիրները ու դրաւնց անոնց անտառիկ մարտը: Այս դէպքը մեզի մտածել կու տայ թէ Ռուբինեանները ինչպիսի՝ հաւատարմութեամբ կապուած էին իրենց նախկին վեհապետին: Թերեւս Ռուբինեանները ծագումով Բազրատունիներ էին: Պատ-

Հաւանաբար նման տիպար մը հրապարակելով՝ ռուբինեան իշխանական տան վերջին արական ներկայացուցիչը և նոյնհետոյն առաջին պատկաւոր արքան սեղած ըլլայ ցոյց տալ, թէ ինք՝ «Ermini» ներս թագաւորը գնահատած է Իւաւ-խաչին (Le Vraix Croix) սրբազան հանգամանքը և գիտէ ի հարկին զայն իր կուրծքով և առիւծի նման պաշտպանել ու պահակ կանգնիլ անոր շուրջ: Այս մտածումը այնպիսի՝ նպաստաւոր գաւազդութեամբ մը կը ձեւաւորուի որ միանգամայն բաւարարած կ'ըլլայ թէ՛ իշխանական հայ տոհմիկ աւանդութիւնները պահպանելու և թէ պատշաճելու նոյն շրջանի կրօնաքաղաքական միջազգային մեծ շարժումին՝ խաչակրու-

Պատկ. 21

Պատկ. 22

ճառ մը չկար ուրեմն որ Գագիկի յիշատակը յաւերժացնող Բազրատունեաց զինանշաններէն մին ի պատուի ըլլար նաեւ կրկնիկոյ մէջ:

Ե) Ինչ որ ամենէն կարեւորն է, Լեւոն թէ՛ Բիւզանդիոնէ և թէ Գերմանիոյ կայսեր կողմանէ ստացաւ առիւծի պատկերներով դրօշակներ:

Այս բոլոր հաստատումները բաւարար չհամարելով հանդերձ՝ մենք Մեծն Լեւոնի դրամին կրկնառիւծ կերպարին կու տանք եթէ ոչ անպայման ռուբինեան, դէթ հայկական զինանշանի մը բնոյթը:

(72) Գարեգին Արք. Յովսէփեան, Խաչքականք Կամ Պռոշկանք Հայոց Պատմութեան Մեջ, Մասն Ա., Վաղարշապատ, 1928, էջ 161:

Թեանց գաղափարաբանութեան: Այսօրքանը՝ բնորոշելու համար մեր դրամին երկրորդ կողմի կերպարին ներքին կամ ազգային նկարագիրը, իսկ դրամագիտականօրէն այս կերպարը ինքնատիպ է և հայկական, որ առաջին անգամ մեր դրամներուն վրայ կը տեսնուի (Պատկեր 22): Չեմ կարծիք որ ռուբիններ ընդօրինակած ըլլան զայն: Ոչ միայն դրամագիտական նորութիւն մըն էր այս պատկերադրութիւնը, այլ նաեւ խիստ յիշատակելի՝ քրիստոնէական ընդհանուր արուեստի նման տիպարներու շարագրութեանց առնչութեամբ, որովհետեւ խաչին շուրջ դասական սիրամարդներու, աղանդներու, վայրի կամ ընտանի և դէմ առ դէմ ճակատաբուած կենդանիներու շարքին՝ կ'աւելցնէր նաեւ առիւծներու այս կերպարը, որ քրիստոնէա-

կան արուեստին մէջ դործածական էր որպէս զարդաւորումի(73) ինչպէս նաեւ կերպասարուեստի որպէս կերպար միայն(74):

Առիւծներու այս կերպարը մուշք դործեց նաեւ մեր մանրանկարչութեան աննման արուեստէն ներս ու սկսաւ զարդարել խորանաօթներու խոյակները(75):

Նոյն պատկերագրութիւնը Հեթում Ա.ի (1226-1270) և Լեւոն Բ.ի (1270-1289) անուաններով ոսկի դրամին, ինչպէս նաեւ Սմբատ և Օշին թագաւորներու դրամներէն ոմանց վրայ:

Հողեպարար երեւոյթ է սր հիններէն եկող զեղարուեստական այս աւանդները նորէն գուրգուրանքի ու մասնաւոր նկատառութեան առարկայ կը դառնան: Մեր այս ուսումնասիրութեան մէջ նկարագրուած կենդանական ու բուսական ձևերը առկա կը վերածնին ներկայ Հայաստանի նորադարձ զարդանկարչական արուեստին մէջ (քանդակադործութիւն, զարդական դժագրութիւն ևն.):

Երևանի կարեւոր և նոր շէնքերէն

ոմանց զարդաքանդակները հին կերպարներէ կը սերին: Միւսնայն երեւոյթը հրատարակչական զեղարուեստական զործերու պատկերագրագրութիւն պարագային: Թղթաւեցէ՛ք 1948-ին հրատարակուած և հայկական նորովէպերու նուիրուած հատորին(76) ճակատքներու զարդերը և գուք այդտեղ պիտի հանդիպիք, դէմ առ դէմ կանգնած առիւծներու (էջ 5), դէմ առ դէմ նստած եղջերուներու (էջ 97), դէմ-յանդիման իրենց ետեւի սաքերուն վրայ կեցած սիրուն կզնիկներու (էջ 103) և իրենց վիզերը իրարու փաթթած սիրամարդներու (էջ 105) ևն.:

Կը տեսնուի ուրեմն սր այս պարզունակ և անաւստած դրամները ո՛րքան աւելի ծանր պիտի կշռեն, եթէ զանոնք ոչ թէ մերօրեայ և ուրեմն նիւթական հասկացողութեամբ, այլ իրենց ժամանակի ընկերային, հողեպարար-քանդակար, քաղաքական, ինչպէս նաեւ ընդհանուր արուեստի պրիմալին լոյսովը կարենայինք վերլուծել, պարզաբանել և հուսկ ուրեմն գնահատել:

* * *

«Առիւծը հայ դրամներու վրայ» ընդհանուր խորագիրով նիւթը մեր այս երկու գրութիւններով սպառած չենք ըլլար:

Մերինը՝ Մեծն Լեւոնի կրկնառիւծ արծաթեայ դրամներու տիպարին մասնակի ուսումնասիրութիւնն էր ու չէր ներկայացներ մեր նիւթէն գուրս գտնուող միւս հայ դրամները: Առայդ, ընդհանուր գաղափար մը տալու մասք կը ներկայացնենք առիւծագրութիւնը հայ դրամներու համառօտ մէկ ցանկը:

Ա.

ԻՐԵՆՑ ԱՌԱՋԻՆ ԿՈՂՄԸ ԱՌԻԽՍԱՐԱՐԶ ԳԱՀ ՈՒՆԵՑՈՂ ԴՐԱՄՆԵՐ

ԼԵՒՈՆ Ա. (1198-1219) ունի արծաթեայ երկգրամեան, կէս-երկգրամեան և քառորդ-երկգրամեան, ինչպէս նաեւ ասոնց տիպարով ոսկեդրամներ:

(76) Հայկական Նովելներ, Հայպեստրաս, Երևան-Մոսկուա, 1948:

(73) Ch. Diehl, *Manuel de l'Art Byz.*, Հս. Ա., էջ 297, պատկեր 148: Տե՛ս մեր այս յօդուածի մէջ պատկեր 9:

(74) Անդ, էջ 269, Ման. 1. «Soieries du trésor du Sancta Sanctorum: lions affrontés dans des médaillons verts sur fond violet lilas VIIe-IXe siècle».

H. Martin, *L'Art Byz.*, էջ 56. «Quant aux sujets, ils comprenaient... les scènes religieuses et enfin les personnages ou animaux affrontés parfois de chaque côté de l'arbre sacré persan».

(75) Գար. Ար. Յովսէփեան, *Նիւթեր եւ Ուսուսն.*, Պրակ Բ., Նիւ-Եորք, 1943, էջ 7, պատկեր 2: Տե՛ս ա. Սեքսսոյ Աւեսարանը, գրուած 1262-ին ի Հոմկլայ, մանրանկար Ռոսլինի, այժմ սեպակահնուքիւն Պալլիմորի «Walters Art Gallery»ի:

Բ. Երուսաղէմի Լեւոն Բ. (1270-1289) ու Կեռան Տիկնոյ մանրանկար պարունակող Թիւ 2660/105 Աւեսարանը, դարձեալ Թորոս Ռոսլինի գործերէն: Անդ, էջ 13, պատկեր 8:

ՀԵԹՈՒՄ Ա. (1226-1270) ունի պը-
ղընձեայ (տակաւին անտիպ) փող և
դանդ անուանով գրամներ:

ՀԵԹՈՒՄ Ա. և ԼԵՒՈՆ Բ. ունին
իրենց անուաններով ու միասնաբար հա-
տադրած ոսկեգրամ:

ԼԵՒՈՆ Բ. (1270-1289) ունի (կն-
թագրեալ) արծաթեայ գրամներ:

ՍՄԲԱՏ (1296-1298) ունի արծա-
թեայ քանի մը տեսակ գրամներ:

ՕՇԻՆ (1308-1320) ունի արծա-
թեայ օժման անուանով ծանօթ գրամներ:

ԼԵՒՈՆ Դ. (1320-1342) ունի պղըն-
ձեայ գրամներ ու կիսագրամներ:

ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Դ. (1365-1373) ունի
պղնձեայ կիսագրամներ:

Բ.

ԻՐԵՆՑ ԱՌԱՋԻՆ ԿՈՂՄԸ ԹԱԳԱՋԱՐԴ ԱՌԻԻԾ
ՇԱԳԼՈՒԽ ՈՒՆԵՑՈՂ ՊՂՆՁԵԱՅ ԴՐԱՄՆԵՐ

Մեծ տարածութիւն ունեցող այս
գրամները կը կոչուին փող ու կը պատ-
կանին Մեծն Լեւոնի:

Գ.

ԻՐԵՆՑ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿՈՂՄԸ ԿՐԿԱՌԻԻԾ
ՈՒՆԵՑՈՂ ԴՐԱՄՆԵՐ

Մեծն ԼԵՒՈՆ ունի օժման գրամներ,
որոնք նախատիպարը հանդիսացան կըր-
կնաօրէժ գրամներուն:

ԼԵՒՈՆ Բ. ունի (կնթագրեալ) ար-
ծաթեայ գրամներ:

ՍՄԲԱՏ ունի արծաթեայ քանի մը
տեսակ գրամներ:

ՕՇԻՆ ունի արծաթեայ օժման ա-
նուանով ծանօթ գրամներ:

Դ.

ԻՐԵՆՑ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿՈՂՄԸ ՄԻԱՅՆ ՄԷԿ ԱՌԻԻԾ
ՈՒՆԵՑՈՂ ԴՐԱՄՆԵՐ

(Թագադարդ կամ առանց թագի, աջ
կամ ձախ դարձած և զանազան ձևերով):

Մեծն ԼԵՒՈՆ ունի արծաթեայ երկ-
դրամեան, կես-երկդրամեան ու քառորդ-
երկդրամեան, ինչպէս նաեւ ասոնց տի-
պարով ոսկեգրամներ:

ՀԵԹՈՒՄ և ԶԱՊԷԼ ունին զանա-
զան տիպարներով մեծ ու փոքր ար-
ծաթեայ գրամներ:

ՀԵԹՈՒՄ Ա. և ԼԵՒՈՆ Բ. ունին
իրենց անուաններով ու միասնաբար հա-
տադրած ոսկեգրամ:

ԼԵՒՈՆ Բ. ունի զանազան տիպար-
ներով (արծաթեայ ու պղնձեայ) մեծ ու
փոքր գրամներ ու կնթագրեալ ոսկե-
գրամ մը:

ԹՈՐՈՍ (1293)

(կնթագրեալ գրամ?)

ԼԵՒՈՆ Դ. (1301-1307)

ՕՇԻՆ

ԼԵՒՈՆ Դ.

ԿԻ (1342-1344)

ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Դ.

ՊԵՏՐՈՍ ԼՈՒՍԻՆԵԱՆ

Կիպրոս, (1368-1369)

(կնթագրեալ գրամ?)

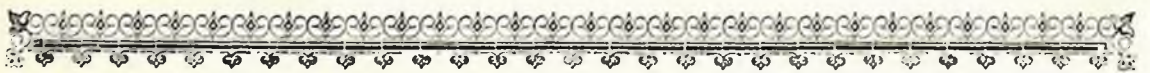
ԼԵՒՈՆ Ե. (1374-1375)

Այս ինն թագաւորներն ալ ունին
արծաթեայ, արծաթապղնձեայ և պղըն-
ձեայ զանազան տիպարներով մեծ ու
փոքր գրամներ:

ՊԵՐՃ Մ. ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ

Յ. Գ. — Մեր այս երկու գրութեանց պատկերներու զմագրութիւնները պատրաս-
տուած են մեր Ե. Պ. Բ. կողմէ:

ԿԱԹՈՒԼԻԿ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

ԱՐՄԱՇԻ ԶԵՌԱԳԻՐՆԵՐՈՒՆ ՄԷՋ

Խաչակիրներու օրերէն սկսեալ Կիլիկիոյ և արևելեան Հայաստանի մէջ տեղեկացաւ կաթոլիկ գրականութիւն մը, որ զեռ պէտք եղածին պէս չէ ուսումնասիրուած: Արմաշի ձեռագիրներուն մէջ պահուած կաթոլիկ գրական երկերը յիշելով մեր նպատակն է նպատակ այս սեռի գրականութեան հետազոտութեան:

Քանի Հայերը կը գտնուէին բիւզանդական տիրապետութեան կամ աղղեցութեան տակ Բիւզանդիոնի կայսրները՝ մանաւանդ հայազն ծաղում ունեցողները, հետեւելով հռոմէական հին «մէկ պիսոսքիւն եւ մէկ կրօնք» քաղաքականութեան՝ ջանացին Հայերը հպատակեցնել տիեզերական պատրիարքութեան՝ «մէկ պիսոսքիւն եւ մէկ դաւանութիւն» սկզբունքին հետեւելով: Այն Հայերը, որոնք բիւզանդական կայսրութեան սահմաններու մէջ մնացին և յաւատարմութեան հրաժարելով աղղային եկեղեցիէն, ապագայնացան, բիւզանդականացան, հակառակ բիւզանդական գահին և պետութեան հայազն 41 կայսրներ, կայսրուհիներ և հռչակաւոր զօրավարներ, պատրիարքներ և գիտուններ տալու: Միայն այն Հայերը, որոնք հաւատարիմ մնացին իրենց Մայրենի եկեղեցոյն, անոնք պահեցին իրենց աղղութիւնը և պաշտպանեցին Հայաստանեայց եկեղեցոյ անկախութիւնը:

Բիւզանդացիներէն ետք, երբ արեւմտեան խաչակիր պետութիւններ արշաւեցին Պաղեստին և Ասորիք՝ սուրբ տեղերը և երեստեղեմը ազատելու համար, մեր ռուբինեան իշխանները իրենց ընտրաբանաւորելի միջոցներով օգնեցին անոնց, այն յոյսով որ իբր քրիստոնեայ պետութիւններ անոնք պիտի նպաստէին

կիլիկեան իշխանութեան զօրանալուն և անոր սահմաններու ընդարձակուելուն, երբ մանաւանդ անոնք այն համալսմբ զոյացուցին, որ խաչակիր պետութիւններ տալի զօրաւոր էին քան Բիւզանդացիներ:

Սակայն Խաչակիրներու մղիչ և կողմակերպիչ սլով պապական եկեղեցին էր և պապեր Հայերուն օգնելու համար չէին գտնար միմիայն պապական թոռնի գերագահութիւնը պարտադրելով, այլ կը պահանջէին որ Հայ եկեղեցին զաւանթութեամբ և ծէսերով նոյննայ կաթոլիկ եկեղեցոյն հետ Հայ իշխաններ իրենց պետական շահերը նկատի առնելով ջանացին հարաւոր եղածին չափ գոհացում տալու պապերուն: Արեւելեան Հայեր և կիլիկեան Հայերու խոշոր մեծամասնութիւնը հակառակ էին ռուբինեան թագաւորներու և մանաւանդ ծաղումով կաթոլիկ Լուսինեաններու այս քաղաքականութեան: Անոնք հաւատարիմ մնացին Հայաստանեայց եկեղեցոյ անկախութեան և հնաւանդ սովորութեանց, ծէսերու և զաւանթութեան պահպանման:

Լատինոմոլական սեղգութիւնը իր գաղաթնակէտին հասու Գրիգոր Անուարդեցի Է. (1293-1307) և Կոստանդին Գ. Կեսարացի (1307-1322) կաթոլիկոսներուն օրով:

Ռուբինեան և լուսինեան թագաւորներու պետական քաղաքական ձեռնարկներէն և հայ կաթոլիկոսներու կամայ կամ ակամայ համակերպութիւնէն օգտուելով, պապեր նոյն Կիլիկիա և ապա արեւելեան Հայաստան զբնակեցնելու իր օնաւորներ, որոնք քաղցութեամբ կը զբաղէին: Մեր կիլիկեան թագաւորները ընդօրինակեցին եւ-

բողոքական պետութիւններու պաշտօնական կեանքը: Անոնք խնամբարցան կաթողիկ իշխաններու հետ և այսպիսով հայ արքայները մուտք գտան կաթողիկ հոգևորականներ, մանաւանդ Յարանսիսկաններ և Դամինիկաններ, որոնք մասնաւոր վանքեր և ա՛յլ հաստատութիւններ հիմնեցին ժ. գարէն սկսեալ, երբ հիմնուեցան այս մեծ միաբանութիւնները:

Կաթողիկ պրոպագանդը իր ամենէն ծայրայեղ տեսիւններն հասաւ Ունիթուներու կամ Միաբաններու (միաբանասէրներու) կազմակերպութեամբ, որոնք կը փափաքէին բոլորովին լատինացեալ Հայ Եկեղեցին:

Արդէն Վիկեմսիոս Բելլովակիացիին Հայ Եկեղեցին կ'ամբաստանէր իրր հերձուածող: Ան գրած էր ՀԱՅԵԼԻ ՄԵՆ՝ տնունով գիրք մը, որուն ստորագրածանուններն են Հայելի բնական, Հայելի վարդապետական, Հայելի բարոյական և Հայելի պատմական և որուն մէջ կ'աշխատէր ցոյց տալ Հայոց զաւանական և ծիսական մօլորութիւնները:

Սրտի 1307-ի և 1343-ի և Ատանայի 1317-ի ժողովներուն լատինամետական որոշումները չկրցան ընդհանուր ընդունելութիւն գտնել:

Յովհաննէս ԻԲ. Աւինիոնի եռանգուն պապը, չգտնաւով կաթողիկ կղերին Կիլիկիոյ մէջ սենեցած բռնն դործունէութեամբ, արեւելքի և արեւելեան Հայաստանի մէջ ալ կաթողիկ առաքելութիւն մը հաստատեց և այս նպատակով, դամինիկան Բարթողիմէոս Պալսնիացին, թովմաս Արաբիացիի աշակերտը, արեւելք գրկեց 1316-ին և ապա 1333-ին զայն Մեծ Հայոց արքեպիսկոպոս ձեռնադրելով, իր երկու միաբանակիցներուն, Յովհաննէս Անգելոս Պալսնիացիի և Պետրոս Արաբիացիի հետ զործունէութեան մղեց: Բարթողիմէոս արդէն նախօրօք իրր Մարաղայի եպիսկոպոս գիտութեան մեծ հռչակ հանած էր և Եսոյի Նչեցին, Գայլիծորի մեծ վանահայրը, ուղղելով օգտուիլ անոր գիտութեանէն միամտաբար իր աշակերաններէն Յովհաննէս Քանեցին անոր գրկեց ուսանելու համար 1328-ին, սակայն

վերջինս իր համամիտ հայ վարդապետներով լատին կրօնաւոր դարձաւ և Քանայ գիւղին մէջ 1330-ին հիմնեց Բարթողիմէոսի քաջաւերութեամբ վանք և միաբանութիւն, որոնք Ունիթու (unitor) կամ Միաբանող անունը ստացան և ապա պապէն հաստատուելով դամինիկան քորոզական կարգի ճիւղերէն մէկը համարուեցան:

Այս քաջաւերութեան համար Բարթողիմէոս Նախիջևանի արքեպիսկոպոս անուանուեցաւ և սկսաւ Յովհաննէս Քանեցիի, հայ Ունիթուներու պետին և Յակոբ Վարդապետին հետ հայերէնի վերածել կաթողիկ եկեղեցւոյ ճաշոցն ու ժամադիրքը, ինչպէս նաեւ թովմաս Արաբիացիի ԸՆԴԴԷՄ ՀԵԹԱՆՈՍԱՅ գիրքը, Դամինիկան Միաբանութեան Սահմանադրութիւնը, Օգոստինոսի Կանոնները և Բարթողիմէոսի Քարոզգիրքը:

Ունիթուներ սկսան զաւանական մօլորանէութենէ դրդուած ո՛չ միայն լատինացեալ Հայ Եկեղեցին, այլ և ազաւակներն հայ լեզուն անոր մէջ ներմուծելով լատին բառեր, քերականական ձևեր և այլն:

Այս Յովհաննէս Քանեցիին է որ Հայ Եկեղեցւոյ 19 մոլորութեանց ցուցակ մը կազմեց և զրկեց ունիթու կրօնաւորներուն (Կալանոս, 513-22, Օրմանեան, ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ Բ., էջ 1851): Անոր հետեւողներէն Ներսէս Պապոն (Տարօնեցի) և Սիմեոն պեկ վարդապետները Կիլիկիոյ մէջ ալ փորձեցին տարածել ունիթուական շարժումը, բայց վտարուեցան Լեւոն Ե. թագաւորի և Յակոբ Անուարդեցիի կաթողիկոսի կողմէն:

Այս նոյն Ներսէս Պապոնն էր, որ Մանազկերտի արքեպոստիկոսը սկսաւ կրկ և Պենտաթիկոս պապին ներկայացուց Հայ Եկեղեցւոյ 117 մոլորութեանց ցուցակ մը, որ պապերուն ձեռքը իրր պատճառանք ծառայեց, Հայերուն զինուորական օգնութիւն և ա՛յլ նպատակներով համար:

Այս հոգւով լատինացած Ունիթուներն են, որ զխաւարարար լատիններէնէ թարգմանելով ջանացին ամենէն առաջ իրենց ազատեալ լեզուով կաթողիկական դրականութիւն մը ստեղծել Հայոց մէջ:

Այս ունիթոուական գրականութեան կարեւորագոյն գործերն են, բացի վերոյիշեալներէն, Բարթոլոմէոս Եպս.ին վերագրուած Ս. Գրոց քաղուածոյ մեկնութիւն մը, թարգմանիչ՝ Յակոբ Զահկեցի:

Նոյն թարգմանիչին կը վերագրուի Պետրոս Արաղոնացիի կամ Գուլիելմոս փերալդոսի «Գիրք առաքինութեանց եւ մոլորեանց» ընդարձակ ատոուածարանական գործին վերծանութիւնը (1339) (Զարգաններեան, ՊԱՏՄ. ՀԱՅԵՐԷՆ ԴՐՊ-ՐՈՒԹԵԱՆ, Բ. հատոր, էջ 172):

Յակոբ Վրդ. թարգմանած է նաև Պետրոս Արաղոնացիի «Գիրք իրաւանց եւ դատասանի» գործը՝ գրուած 1301-ին:

Սարգիս Վրդ. Վաւեանց թարգմանած է նոյն Արաղոնացիի «Եօթն մահացու մեղաց» մասին գրած երկը 1334-ին:

Մխիթար Ապարանցիին կը վերագրուի «Գիրք տրամաբանութեան ուղղափառաց», գրուած թովմաս Աքուինացիի հետեւողութեամբ:

Նոյնպէս կարգ մը թարգմանութիւններ Օգոստինոսէ, թովմաս Աքուինացիէ, Ալպերդէ, Նիկողայոս Լիւրացիէ, Բիտա Քահանայէն, Դոմինիկեաններէն և այլն (ՊԱՏՄ. ՀԱՅԵՐԷՆ ԴՐՊՐՈՒԹԵԱՆ, Բ. հատոր, էջ 175): Զ. Դեւոնդ Ալիշան կազմած է ունիթոուական քսան գործերու ցուցակը (ՍԻՍՈՒԱՆ, էջ 384):

Զարմանալի է, որ ունիթոուական մոլորանդութեան դէմ բռնուն պայքար սկսան արեւելեան Հայոց մտաւորական կեդրոններ գործած հայ վանքերն ու վանականները, մանաւանդ Յովհան Որոտնեցի, Գրիգոր Տաթևացի և իրենց աշակերտները: Թէ ո՛ր աստիճան ունիթոուական պոսպաղանդը տարածուած էր նոյնիսկ արեւելեան Հայոց մէջ և ի՞նչ յաջողութեամբ Յովհան Որոտնեցի պայքարեցաւ անոնց դէմ, դադափար մը կու տայ Գրիգոր Տաթևացիի իր վարդապետ Յովհան Որոտնեցիի թաղման ատիւ գրած «Ներքողեան ողբերգաբար»ի հետեւեալ տողերը. «Սա կրկնակի Յովհան Օգնեան, մահելով զխմորեալսն յաղանդոյն քաղկեդոնեան եւ զոչ հաւանեալսն հերքեալ եւ բազում վանո-

րայսն ի ձեռաց նոցին ազատեալ» (Արմաշի Զեռագիր, Թ. 7):

Նոյն եռանդով պայքարը շարունակեցին Գրիգոր Տաթևացի և անոր աշակերտները և ուրիշ ուսուալ հայ հոգեւորականներ, ինչպէս Մողաքիա Ղրիմեցի, Սարգիս Ապրակունեցի, Մատթէոս Պարթև, Եսայի Նչեցի, Առաքել Սիւնեցի, Թովմա Մեծոփեցի և այլն:

Ինչպէս հին դարերուն հայ վարդապետներ կ'ուսուցնասիրէին օտար եկեղեցական մեծ հայրերու գրութիւնները, պաշտպանելով հանդերձ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ դաւանական և ծիսական ըմբռնումները, այնպէս ալ Միջին Դարուն հայ վարդապետներ ջանացին ուսուցնասիրել կաթողիկ եկեղեցւոյ միջնադարեան ատոուածարանութիւնը: Յովհան Որոտնեցի և Գրիգոր Տաթևացի լատիններէն ստովեցան և օգտուեցան մանաւանդ թովմաս Աքուինացիի և Ալպերդի գործերուն հայերէն թարգմանութիւններէն կամ բնագիրներէն:

Հետաքրքրական է հետեւեալ դէպքը, զոր կը պատմէ թովմա Մեծոփեցի (ՊԱՏՄ. ԼԱՆԿԹԱՄՈՒՐԱՅ ԵՒ ՅՈՋՈՐԴԱՅ ԻԻՐՈՅ, հրատ. Կ. Վրդ. Շահնազարեան, Փարիզ, 1860, էջ 37): Ինչպէս կ'երևի այդ դարերուն հայ աշուղներու պէս, հայ ուղղափառ և լատինամոլ վարդապետներն ալ մրցակցութիւններ կը կոտորէին և լուռն կրօնական վէճեր կ'ունենային, մանաւանդ երբնջակի շրջանին մէջ, ուր կեդրոնացած էին Ունիթոուներ: Օր մը, կ'ըսէ Մեծոփեցի, Կարապետ ձագարակետ անուամով Ունիթոուը կ'ուղէր վիճաբանիլ Սարգիս Ապրակունեցիի հետ և կ'ուղէր անոր հարցումներ տալ Յակոբ Քանեցի Ունիթոուին թարգմանած Պետրոս Արաղոնացիի «Առաքինութեանց և մոլորութեանց» գիրքէն: Ապրակունեցիի աշակերտներէն մէկը, որ Ունիթոուներուն յարած էր, յիշեալ գիրքը բերաւ իր վարդապետին, որ անոր պարունակութիւնը ուսուցնասիրելէն ետքը ընդունեցաւ վիճաբանիլ Ունիթոուներու հետ, որոնք զարմացան անոր տուած ուղիղ պատասխաններուն վրայ: Ապրակունե-

ցի անկից ետքը նայն գիրքէն օգտուեցաւ նաեւ իր դաստիարակութեանց միջոցին:

Ծանօթ են Գրիգոր Տաթևացիի բազմաթիւ գործերը և անոնց աղբիւրները, մանաւանդ ՀԱՐՅԱՆՅ ԳԻՐԴԷՐ, որոնց մէջ կը գտնուին նաեւ միջնադարեան կաթոլիկ մեծ աստուածաբաններու գործերէն քաղուած քննութեամբ Արքեպիսկոպի, Աղբերդ Սուրբի, Ակոս երկրորդի (Այսպէս ալ հետագայ դարերուն հայ նշանաւոր եկեղեցական հայրեր քննադատ են օգտուիլ կաթոլիկ եկեղեցւոյ աստուածաբանական գրականութենէն, հակառակ անոնց մէջ յաճախ կաթոլիկ դաւանաբանական և ծիսական և պրոպագանդայի տեսակէտներ պարզուած ըլլալուն:

Այս ուղղութեան ախար օրինակ կրնայ ծառայել Յովհաննէս Կոլոս Բաղիւնցի նշանաւոր պատրիարքը (1715-41): Ան թարգմանել տուաւ Խարբեղցի Ղուկաս Աբրահամեան Փաստարեան Վարդապետին, որ հմուտ էր իտալերէնի և լատիներէնի, 20 կտոր գիրքեր, որոնցմէ ասոր մեծահասարակ (տե՛ս Յովհաննէս Հաննա Վարդապետ, ԳԻՐԴ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՍԵՒ ՄԵԾԻ ՔԱՂԱՔԻՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ՝ ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ ԵՒ Ս.ՏԵՐՈՐԻՆԱԿԱՆԱՅ ՏԵՂԵԱՅ, Կ. Պոլիս, 1731, էջ 176), թէեւ համադրուած էր թէ՛ «ի մեջ ծաղկանց զեղինն ունի բուսուցեալ եւ ի մեջ մրգաց, գոմանս ննխեալ եւ զոմանս մոլորեցնուոյ պտուղ բողբոջեալ» (տե՛ս Բարդէն Վրդ. Կիւլիսեան, ԿՈՒՍՏ ՅՈՒՂԱՆԵՒՍ ՊԱՏՐԻԱՐԷ, Վիեննա, 1904, էջ 48): Ան կը կարծէր փաստաւոր բմբուսման կամ Հայ եկեղեցւոյն հակառակ դադարաբաններ աննշան մէկ մասը կը կազմէին թարգմանուած օգտակար գիրքերուն, որոնք կը ճոխացնէին եկեղեցական գրականութիւնը: Այս լայն բմբուսմամբ մեծ պատրիարքը մօտեցաւ կաթոլիկ աստուածաբանական երկերու թարգմանութեան ձեռնարկին, հակառակ Հայոց մէջ կատարուած կաթոլիկական բռնն պրոպագանդին: Արմաշի Զեռագիրնէն մէջ պահուած են Ղուկաս Վրդ. Խարբեղցիի թարգմանած հետեւեալ գործերը. 1) «Անտառ նորագոյն մտած-

մանց» կամ «Ար Աստուծոյ» հիմնեալ ի հեղինակութիւն Ս. Գրոց, ի Ս. հարց եւ յայոց նորագոյն վարդապետաց Ս. Եկեղեցւոյ, յարմարեցուցանելի ամենից լուր աւուրցն քառասորդաց կիւրակէից ի մեջ տարւոյն եւ հասարակ տօնից ի յարգելի տեառն Աղեքսանդր Գաղանթօ կոչեցեալ Մեսիմացւոյ ի Պատուայ. քարգնանեցեալ յիսարիսկէ շեղուէ ի հայկական քարաքառ ի Ղուկասու վարդապետէ Խարբեղցւոյ, յանի փրկչին 1741, ըս խնդրոյ արհի եւ պանծալի կախարարսին Տն. Յօհաննէս պատրիարքին Կ. Պոլսոյ, ի Կ. Պօլիս» (Թ. 17):

Այս գործէն հինգ օրինակ ունի Արմաշի ժողովածուն (Թ. 17, 18, 56, 81, 82), որոնցմէ 4-ը ընդօրինակուած են Թ. 17-էն, աննշան փոփոխութիւններով կամ կրճատեալ ձևով: Ընդօրինակողներն են «Ստեփաննոս քարտուղար Կ. Պօլսեցի», Կ. Պօլիս, 1770-ին (Թ. 18), Յակոբ Սարկաւազ Պրուսացի Յարութիւնեան, Արմաշ, 1829-ին (Թ. 56), Գրիգոր Վրդ. Պօլսեցի զերծակ Համբարձումեան, որ գիրքը կ'անուանէ նաեւ «Ար Աստուծոյ» (Թ. 81), Արմաշ, 1824: Թ. 82-ը աւելի ընդարձակ է և գլուխներու դասակարգութիւնն ալ տարբեր է: Արտագրողին անունը չէ յիշուած:

2) Մեր ժողովածոյին երկրորդ գիրքը, զոր Ղուկաս Վարդապետ թարգմանած է ունիթական լեզուով, կը կրէ հետեւեալ վերաբերութիւնը. «Մեկնութիւն Յայնուքեան Յոնաննու առաքելոյն հեղինակութեամբ հօր Գոննէլիոսի Գոննէլեան ի յափեսայ կարգին յիսուսեան, նախ ի լուսնեկանայ, զկնի ի հոսմեականի յառանում սրբազան տառից ուսուցչէ, նուիրեալ ամենագերապայծառի եւ գերաւարդեցելոյ իշխանին Պատրիարք Օրտոքանեան, Ս. Հռոմեական եկեղեցւոյ Կարսիմաշի, փոխանորդ զպիւր սրբազանին, տեառն մերոյ Աղեքսանդրոս ուրբորդ քահանայապետի... բողան հօրեղբօր իւրոյ, քվեկոլմ Ռէձ (1700)»: Յիշատակարանին մեջ ալ կ'ըսուի «Աւարտեցաւ գիրքս այս Մեկնութեան Տեալեան Ս. Յօհաննէս Աւետարանից ներքովականին Հայոց 1188 (=1739) նաեւ քարգնանեցեալ իսկ եղեւ ի սոյն վերոգրեալ ամի ի շահմանակ շեղուէ ի հայկական

բարբառ, հրամանաւ... Տն. Յօհաննէս թա-
նիքուն եւ աստուածաբան յոգնեալս վար-
դապետի Բաղիշեցւոյ, արհիւսիսակապուսի եւ
պատրիարքի արքայանիստ ֆալաֆին Կ. Պօլսոյ,
ի Ղուկասոս վարդապետի հարբերոցւոյ,
ի փառս եւ յօգուտ մերագնեայց...»:(*)
Երբորդ գիրքը որ Ղուկաս Վրդ. կոր-
բերդցին թարգմանած է լատիներէնէ
հայերէնի, Կ. Պոլիս 1737-ին, «Անտո-
նիոս Լիփօլիչեկեացւոյ, Կոնստին կոչեցելոյ»
«Տեսական իմաստասիրութիւն»ն է չորս
մասերէ բաղկացած, յօրինուած 1666-ին,
«արարեցեալ ըստ անխախտ եւ հուսաւոր
վարդապետութեան առն աստուածայնոյ
Ս. Թօմայի Ազուլինացւոյն»: Հեղինա-
կին համար կ'ըսուի. «ի կարգէ քարո-
զողաց Գերապայծառ Ս. Հօրն Գօմինի-
կոսի ի Մարինոյ, որ էր վարդապետ փի-
լիսոփայութեան եւ սրբազանի աստուա-
ծարանութեան եւ մանուկանդ ուսուցիչ
պայծառազուհեղի զպրատանն Ս. Թօ-
մայի եւ արհեստակապոս Աւէնիոյնէն-
սիոյ ի նոյնում քաղաքի կանդեկեցուցիչ
զպրատանն»:

Այսպէս ալ ուրիշ հայ առաքելական
եւ կաթողիկ կրօնաւորներ եւ աշխարհա-
կաններ թարգմանած են կաթողիկ առ-
աստածարանութեան զանազան գործեր:

Կաթողիկ պրոպագանդայի եւ ուսուց-
ման համար մեծ կարեւորութիւն ունե-
ցած է ԺԸ. զարուհ Պօղոս Գաբրիէլ Ան-
թուէնի՝ «Ընդհանուր Բարոյական Աստուա-
ծաբանութիւն»ը, երկու հատորէ կազ-
մուած, զոր թարգմանած է հայ կա-
թողիկ կրօնաւոր Անդրեաս Քահանայ
Շաւառեան Բերիացի, «ի կաթողիկոսո-
րանին Կիլիկիոյ, ի լերինն Լիբանո-
նում»: Ա. հատորը 1748-ի տպագրութե-
նէն եւ Բ. հատորը 1783-ի տպագրութե-
նէն: Շաշատեան գիրքին հեղինակի
մասին հետեւեալ տեղեկութիւնները կու-
տայ. Պօղոս Անթուէն Յիսուսեան կար-
գէն էր, «մեծանուն զաստուտ փիլիսոփա-
յութեան եւ աստուածարանութեան Գաղ-
ղիա, վախճանեցաւ Լիւնէվիլ 1743-ին: Ան
նախ գրեց «Ընդհանուր Աստուա-
ծաբանութիւն Վարդապետութեան Հաւատոյ»
եօթը հատոր, որ փարիզ տպագրուեցաւ

1740-ին եւ տպաւոր «Բարոյական Աստուա-
ծաբանութիւն» չորս հատոր, որ իր մա-
հէն տարի մը ետքը (1744-ին) հրատա-
րակուեցաւ փարիզ եւ կարճ ժամանակի
մէջ այս գործը՝ «եղեւ զործածական
մասեան քե ո'չ համօրէն գեթ բազում
խոստովանահարց եւրոպիոյ եւ յանախե-
ցին պես-պես տպագրութիւնք յայլեայլ տե-
րիս: Յաղագս որոյ եւ գերիմաստ Բանա-
նապետն Բենեդիկտոս պապ ԺԴ. հրա-
մայեաց զի սոյն այս «Բարոյական Աս-
տուածաբանութիւն», աւանդեցի յոչնառն
հանրակաց յաշխարհաբարոյ զպրոցի Ս. Ժո-
ղովնոյն տարածման հաւատոյ, հրաման ի վե-
րայ յաւելեալ դասասուի զպրոցին հօրն
Փիլիպպոսի Կարդուկեան, որ ի կարգէ մե-
ծօրաց, զի ի տեղիս տեղիս, ուր մրութիւնք
ինչ երեւեկն կամ ուր պեճ ինչ էին գիտու-
քեան շուրջ զծիսիւք եւ զօրինադրեալսն
արեւելեան եկեղեցւոյ, գրեցե ծանօթութիւնս
եւ յաւելուած...»:

Թարգմանիչը ապա կը յիշէ այն աղ-
բիւրները, որոնցմէ Պօղոս Անթուէն օգ-
տուած է արեւելեան եկեղեցիներու մա-
սին խօսելու համար եւ որոնք հետեւեալ-
ներն են. «Ի Թովմայի Յիսուսեան, ի Վեր-
րիկեղոսէ, ի Բրիւնոսէ, ի Գոհարիոսէ, յԱլ-
լասիոսէ, յԱրկադիոսէ, ի Պապասոպօլեայ,
ի Շելապիասիոսէ, ի Սիմոնէ, ի Հռենաւ-
դոսիոսէ, ի Մորիմոսէ, ի Մարտինեայ, ի
Բրուկոսէ, յԱսեմանայ եւ յայլոց իմաստու-
ն արանց, որք գրեցին զիրաւանց, զօրինադրե-
ականց եւ զծիսիւք արեւելեան եկեղեցւոյ...»:

— Սեւիանոս Արեւսպ. Զաքարեան, մա-
կանուանեալ Ազաւնի, առաջնորդ Զմիւռ-
նիոյ, ետքը պատրիարք Կ. Պոլսոյ
(1831-39, 1840-41), նորէն խմբագրել
տուած «Կերակուր Բանանայից» կոչուած
գիրքը, զոր լատիներէնէ թարգմանած
էր նախապէս Վարդան կրօնաւոր, «Մի-
գայեան Տեր-Յօհան վարժապետ Բանանայի
Զմիւռնիոյ Ս. Սեւիանոս եկեղեցւոյ»,
1822-ին, «յաւելմամբ ի նոյն եւ այլեւս
վկայութեանց եւ բացատրութեանց... ի
հոգեւորապէս ճաշակումն դասուց Բանա-
նայից»: Միւրգայեան Քահանան լեզուա-
կան եւ բովանդակութեան տեսակէտով
փոփոխած է հին թարգմանութիւնը, սա-
կայն լատինական ըմբռնումներ զեւ-
մնացած են գիրքին մէջ (Թ. 136):

(*) Գոռնիլիոս Գոռնիկեանի գործերու մասին
տն'ս ՏԱՇԵԱՆ ՅՈՒՅԱԿ, էջ 1072:

— Ֆիլասթոխոսի «Մեկնութիւն երգ երգոցի» լատիներէնէն թարգմանած է Յակոբոս Կ. Պոլսեցիին: Ինչպէս կ'երևի Յակոբոսի գրած «Եռաօջաբանութենէն», Ֆիլասթոխոս յօրինած է նաև «Գիր հեռեփոխութեան» վերնագիրով գիրք մը:

Այլ տեղեկուած իւններ կը պահպանէ
հեղինակի և թարգմանիչի մասին: Հե-
ղինակը կ'օգտուէր հարսանիքի, լատին,
յսյն և նորագոյն ազրիւրներէն, մին-
չեւ անգամ Յովհաննէս Ճիւռտնի մեկնա-
բանութենէն (1429), ըսյց բնաւ չի յի-
շեր հայ մեկնիչներ:

Հայ աւխարհականներէն Վաթիկէ-
կան երկեր ամենէն աւելի հայերէնի
թարգմանած է, բոս մեր ժողովա-
նոյն, Յովնանիկա Տէր Կարապետեան Զա-
մուրհեան Տէրոյեց Պրուսացի, որ ու-
սուցչապետ էր Արմաշ եւ որ այնքան
հմուտ էր իր ժամանակի տառաածա-
րանութեան, զոր պատրիարքներ օտար
կրօնաւորներու հետ զիջելու կը հրա-
ւիրէին զայն: Անոր թարգմանութիւն-
ներէն պահուած են հետեւեալները.

ա) «Տեսչութիւն Հովուական, Ճառք
և Նամակք և Շրջաբերական թուղթք
Տ. Մարկոսի Մակուրեայ՝ եպիսկոպոսի
Զէնէտապետի և ապա Բեկենտապետի քա-
ղաքին» (թ. 86 և 141), թարգմանուած
1827-ին Արմաշ, Հատարքերական է-
տյս գիրքին վերջը պատկանէ գրա-
քաննութեան հետեւեալ նմուշը.

«Հաւանութիւն ասեցի՝ քննութեան գրոց, որ յուսումնարանն ի Բասալիա: Հաւասարիմ քննութեամբ խոզգեալ եւ հաստատեալ ի Հ. Սերաիիմայ Պօնապոլեայ, ընդհանուր քննիչն Ս. պաշտամանն Բեկեղեցեայ քաղաքի՝ գիրքն մակագրեալ *Տեսչութիւն Հոյուսկան* կամ *Հաւաստի Բանից Տ. Մարկոս Մակունեայ*, եպիսկոպոսին Բեկեղեցեայ, հատորք երկու, ոչինչ գտաւ ի նմա ընդդէմ *կաթողիկէ (կաթոլիկ) եկեղեցւոյ*. նոյնպէս եւ բոս վկայութեան դիւանագրին մերում, *ոչինչ ընդդէմ իշխանութեանց եւ քարի վարուց*. վասն որոյ շնորհեալք հրաման առ *Առեօնիոս Թուռուս*, սպագիր Բեկեղեցեայ, զի կարող լիցի սպագրել... ի Յուլի. 1790. (*ստորագրուած ի Հն.ք*) Անդրեաս Կուիրիմի՝ քննիչ, Մոռոզիմի՝ ասպետ քննիչ. արձանագրեալ ի մասեցի քերք 407, քիւ

3167. Մարկոս Անտոնիոս Սան Ֆերմոս՝
դիւանագիր քննութեան ասեմինը:

բ) Յովհաննէս Տ. Կարապետեան
քաջատեղեակ է իտալերէնի և իտալե-
րէնի վերածուած կամ իտալերէն գրուած
գործերէն կատարած է իր թարգմա-
նութիւնները, որոնցմէ մէկն է «Բննու-
թիւն և Համառօտութիւն Գրոց Կարո
լոսի Պօնեդայ Ճինելիւրացոյ, որոյ մական-
գիր է «Փիլիսոփայական հետազօտութիւն
քիւսնիական կրօնի» (Թ. 90):

դ) նախ թարգմանիչը խաղերէնէ հայերէնի վերածած է 1826-ին Պրուսայի մէջ «Թուրք Արիստոնի առ Տիմանքես», որուն բնագիրը ֆրանսերէն գրուած էր և խաղերէնի թարգմանուած Մելիրոս Սամբուրայի կողմէ (թ. 90):

զ) Ինչպէս նաեւ նոյն թուականին
և նոյն քաղաքին մէջ թարգմանուած է
«Համառօտքիւն Գրոցն Վինչենցիոսի
Ֆառիճօյի, որ ընդդէմ Ապուղեղայ ձի-
նկւիւրացւոյ, յարում ի հին և ի ստոյգ
յիշատակարանոց Յունաց ցուցանի կա-
նոնական զուլ զրոյն Յայտնութեան Յով-
հաննու տտառածորան աւետարանչին,
այս. ի Լուքքա, 1778» (Թ. 90):

Կ) Եռյն տնձր թարգմանած է նաև «Պատմութիւն Պատգամաց Կողոն Էքսպանաց» Ի ՖօնՅիլընշլոյ Գաղղիացւոյ, 1833-ին (Թ. 1):

զ) Յովհաննէս զպիր Չամաբըճեան
կամ Տ. Կորապեանեան խաւերէնէ թարգ-
մանած է նաեւ 1830-ին Ատաբաքար
Ֆրանկիսկոս Սաւաիէի՝ «Որինալիք Հրա-
հանգաց Բարուց, պսակեալք յընկերու-
թենէ հայրենասիրաց, որ ի Միառւէ
քաղաք (Իստլիա)», որուն Բ. հատորը
Ֆրանկիսկոսի առակները կը պարունա-
կէ:

Կաթողիկ եկեղեցւոյ հայրերու հե-
տեւեալ գործերը հայրերէնի թարգմա-
նութեան, բայց քաղցմանիչներու ա-
նունները հեն յիշուիր :

1) Մեծ կամ Ս. Կուռնեկիոս, *Ինչպէս
կ'անուանէ զայն թարգմանիչը. ունի
«Մեկնութիւն Յննդոց զբոյն արարեալ
մեկնէին մեծին Կուռնեկիոսի, որ է լայ-
նասարածագունեղաբար»* (Թ. 105): *Նոյն
հեղինակին կը գերադրուի նաեւ «Մեկ-
նութիւն ելից»* (Թ. 105) և «Մեկնութիւն

Դանիելի մարգարեին» (Թ. 16 և 23). ա-
մէնքն ալ գրուած ժ. գորուէ:

2) Յակոբ, Եանվենսիոյ Եպս. Վօռա-
նիոյ քարոզչաց կարգէն, զոմինիկեան,
ուէրի քարոզչի մը «Բանք ոսկիական»
կոչուած, որ ինչպէս կ'երևի բաւական
տարածուած էր Հայոց մէջ (տե՛ս մեր
ժողովածոյի Թ. 60, 67, 69 և 83 ձե-
ռագիրները): Պօղոս Պատրիարք Ագրիա-
նոսպոլսեցիի (1815-23) հարազատ Թա-
դէոս Վրդ. Ագրիանոսպոլսեցիին հաւաքած
է այս քարոզները և երկու հատորի վե-
րածած (Թ. 83) «Ի դիւրութիւն ընթեր-
ցողաց և ի վայելս անձին»: Բնագիրը
բաժնուած է վեց հատորներու: Այս
գործին սխալները սրբագրած և զայն
ճոխացուցած է Ռուսօֆօս Կլոսոս Դամի-
նիկեանը նոյն կարգէն, որուն Բ. հա-
տորը ապուած է 1687-ին Յովհան Մար-
թինի ապարանին մէջ:

3) Թովմաս Աֆունցիի գործերէն
թարգմանուած է «Յաղագս սփռեալու-
քեանն Քրիստոսի» Յրդ. մասի Ա. հատո-
րը, զոր Տուրսուսեան Յովհաննէս Վար-
դապետին նուիրած է «ամենապայծառ
և ամենաշարժոյ Սամուէլ վարդապետն,
արքեպիսկոպոսն Պրուսայոս ի Հռովմ
քաղաքին, յամի 1673-ին» (Թ. 89), մինչ-
դեռ վարը Սամուէլ Եպս. կը յայտարա-
րէ թէ ինքը այս ձեռագիրը նուիրած է
իր աշակերտ Սահակ Սարկաւազին Կ.
Պոլիս 1772-ին:

Այս գործին թարգմանութիւնը ու-
մանք կը վերագրեն սխալմամբ Գրի-
գոր Տաթևացիի:

4) Յակոբ Մարգարէիոսի, «Հովուի և
տասնապետի Քուէնիկէն կոչեցելոյ, ի
հռչակաւոր վանս Թէֆլօրէֆիէնցոյ, Թէ-
լօպպիէնցոյ... տառուածաբանութեան
ուսուցչի» Պարսեզ Հովուաց կոչուած
եռահասոր գործին Ա. հատորը հրատա-
րակուած է Պաթմաի, «Ի տպարանի
Շամիրամայ 1749, աւրնթեր Յօհաննու
Մաթրէի հրամանաւ մեծաւորաց»: Այս
երկը արդէն վաղուց հայերէնի թարգ-
մանուած ըլլալով, արտագրուած է Պո-
լիս 1836-ին «արդեամբ և ծախիւք Ար-
մաշու Չարսափան վանացն, ի վայե-
լումն սոյն վանից միաբան վարդապե-
տաց, քարոզչաց բանին կենաց» (Թ.
98-100):

5) Տ. Եսայի քարոզչի ֆիւզանդա-
ցի հեղինակած է «Բարոյական վարք ու
խրաճ հնագոյն փիլիսոփայից» (Թ. 179),
բաժնուած 27 պրակներու, գրուած Կ.
Պոլիս 1771-ին:

Մեր ժողովածոյին մէջ կան նաեւ
կարգ մը կաթողիկական երկեր, որոնց ո՛չ
հեղինակներուն եւ ո՛չ ալ քարգմանիչնե-
րուն անունները կը յիշուին, բայց անոնց
պարունակութենէն և լեզուէն որոշա-
պէս յայտնի է անոնց ծագումը. այսպէս՝

ա) «Մեկնութիւն Ղեւսացոց, Թուոց
և Բ. Օրինաց» (Թ. 22):

բ) «Մեկնութիւն Կաթողիկէից» (Թ.
110), որոնց հեղինակները գլխաւորա-
պէս լատին ազգիւրներէ կ'օգտուին, մա-
նաւանդ Յիսուսեաններէ:

գ) «Մեկնութիւն Յօնանու մարգա-
րէին», հեղինակը Յիսուսեան մըն է և
կը գրէ ունիթական ոճով. «Վասն
այսորիկ Ա. Խնասիոս, հիմնիչ բնկերու-
քեան մերոյ, ... եթէ ի պատահման ու-
րուք ընկերութեանն ... լուծանիցիւր
կամ կորնչիցիւր»:

դ) «Ներածութիւն Ասուածաբանու-
քեան» (Թ. 178) 4 հատոր, կաթողիկ
պրոպագանդայի համար յօրինուած:

Աւելի կարեւոր են կաթողիկ գրակա-
նութեան հետեւեալ երկերը, որոնց վրայ
կ'արժէ աւելի ծանրանալ:

Պասմութիւն ժողովոյն Ֆլօրէնցիայու
(Թ. 88), զոր լատիներէնէ հայերէնի
վերածած է Կապոյցիկ Վրդ. Հռոմայեցի,
որուն անունը և գործունէութիւնը այ-
լապէս անծանօթ է: Սակայն գիրքիս
յիշատակարանին հեղինակը զայն կը
նորոգայոյնէ իրր մեծ անձնաւորութիւն
մը և խօսելով հերձուածներու և հեր-
ձուածողներու մասին կ'ըսէ. «Յորս եւ
զգեհալայծառ Սաղմն մեծին եւ հսկային
Հայկայ, որ իբրեւ սասպասի հարեալ լին-
ցաւ եւ անպիսանացաւ ... եւ զգեցաւ
զկերպարան անքանից: Բայց զոր նախա-
խնամութիւնն ... Ասուծոյ հանցաւ կո-
չել ... եւ ետ նոցա... զհապոյցիկն, զսիե-
զերախան վարդապետն, զճնեալն ի տուն
Հռոմոց, այս է ի Կ. Պոլիս, յայնկոյս ի
բաղն Պեկոյոյ եւ զանուանեալն Հռօնա-
յեցի, զաւակերեալն ամենամեծար տանն
զիսութեանց sk փրօփականսա ֆիսե յորչոր-

ջելոյն, հաւատարիմ հարազապետի ուղղափառ վարդապետութեան, յամս Քրիստոսի 1735, որ անխօսի սքնութեամբ շարադրեաց եւ մեկնեաց զիմանս մասեանս եւ զտեղիս ի Հին եւ ի Նոր Կտակարանին, նաեւ քարգնանեաց ի շարինականեւ առ հայս քաարառ հանդերձ ամենայն հաւատարմութեամբ զիմանս, որոց ամենեցուն յիշատակն ա՛յլ ուրեք արարեալ զտեղիս, որպէս եւ այժմ զայս մասեան մեծի եւ ընդհանրականի Ս. Սիւրենոյոսի Գործեցեալսն քարգնանեաց ի շարինականեւ առ հայս, ըստ խնդրոյ շնորհաձառալաւիս ուսումնական մանկանայսակ վարդապետին՝ անդրիանացոյ, հոգեւոր զաւակին մերոյ, եւ Տ. Տ. Աննայն Հայոց պատրիարկ եւ արհիպիսկոպոս Բաղիշեցի րաբունի Յովնանէ վարդապետին...», այսինքն Յովնանէն Կոչոտ Պատրիարքին:

Բնականաբար Փլորենտինոյ ժողովին այս պատմութեան հեղինակը, որուն անունը չի յիշուիր եւ որ իր գիրքը բաժնած է երկու հատորներու, մանրամասնաբար կը նկարագրէ ժողովական գէպքերը կաթոլիկ տեսակէաներու համաձայն, ինչպէս նաեւ եւգենիոս Դ. պապին (1431-47), Յովհաննէս Է. Պալէստինացոյ (1425-48) եւ Գէորգ Սկալարիոսի ընթացքը ժողովի միջոցին եւ առիթը չի փախցներ Հայերը իրր հերձուածող ցոյց տալու:

Հայ «նուիրակներու» Փլորենտինո հասնելու մասին կը գրէ. «Դրեցաւ սանմանն եւ հրովարտակն քրիստոսն Հոգւոյն Սրբոյ եւ ի յՈրդոյն Յունիսի 9, ամին 1439...: Այս անեանայն եղեալ նուիրակն Հայոց եկին եւ ընկալան զուղղափառ հաւատն եւ փայնեղիկնոս եւ նոցա զնոնոս, յորիւմ հաւատոսպար մեկնիւր ուղղափառ Ս. հաւատն»: Ա. հատորի վերջին գլուխին մէջ կը նկարագրէ հայ պատուիրակութեան գլխումը պապին եւ կայսեր եւ վերջինիս անոնց ըրած խոստումը կը յիշէ. «Եթե այսպէս եղանիցեք, խոստանայր նոցա ի յամենայն իրս եւ ամենայն կերպիւ, որ ինչ նոցին պիտոյն իցեք, լիով կատարելոց եւ ի գործածելոց...»:

Կապոյտիկ վարդ. ին փլորենտինոյ ժողովին պատմութեան այս թարգմանութիւնը, զիւ հրատարակուած չէ եւ զայն

չեն յիշեր ո՛չ Զարբհանեւան եւ ոչ ալ Տաշեան:

Շատ հետաքրքրական է կաթոլիկ պրոպագանդայի եռանդուն գործիչ Կոնմեա Կալանոսի, ժի. դարու առաջին կէսին, Հայոց մէջ, մանաւանդ Պոլիս ունեցած գործունէութիւնը եւ բռննջաբեր Հայոց Պալատ Պատրիարքութիւնը ներթափելու համար պապերուն: Կալանոս իրր հաւատոյ տարածման մեծ կազմակերպութեան պաշտօնեայ մինչեւ 1643 մնացած է Պոլիս եւ հայ վարդապետի տարազով քարոզած է հայ եկեղեցիներու մէջ, զազանապէս տարածելով եւ կազմակերպելով հայ կաթոլիկութիւնը, մեծ դժգոհութիւն պատճառելով հայ ուղղափառներուն: Դաւիթ Արեւելցի Պատրիարքը, որ 1639-51 չորս անգամ պատրիարք եղաւ, զայն ձեռադրել տալով Պոլիսէ հեռացուցած է: Կալանոս Հռոմ վերադառնալով հաւատոյ տարածման դպրոցին մէջ (գոլէճ) Հայոց եւ Արեւելցիներու ուսուցիչ եղած է եւ այս միջոցին գրած՝ իր «Միաբանութիւն Հայոց Ս. Եկեղեցւոյն ընդ մեծի Ս. Եկեղեցւոյն Հռոմոյ» (հայերէն թարգմանութիւնը հրատարակուած Հռոմ 1690-ին) եռահատոր գործը, պատմական եւ վիճաբանական երկու մասերով, որոնք հրատարակուած են Հռոմ 1650-61-ին: Ան գրած է նաեւ հայ լեզուի քերականութիւն մը (Հր. Հռոմ, 1645-ին):

Մեր ժողովածոյի մէջ պահուած են Կղեմէս Կալանոսի «Բնական փիլիսոփայութիւն» եւ «Վիճաբանութիւնք աստուածաբանութեան» վերնագրերը կրող գործերը (Թ. 65), որոնք գրուած են կաթոլիկ քարոզչական սգիով:

Այս գրութիւնները չահեկան են նաեւ բանասիրական տեսակէտով: Ապացուցանելու համար թէ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ Գրիգոր Նարեկացիի եւ Ներսէս Շնորհալիի պէս մեծ վարդապետներ ընդունած էին կաթոլիկ եկեղեցւոյ «Ս. Հոգին բղխի ի Հօր եւ յՈրդոյ» դաւանական բանաձեւը կա՛մ Կալանոս ինքը կեղծած է անոնց գրութիւնները կամ օգտուած է լատինամոլներու կողմէ կեղծուած ազդիւրներէ: Արդարեւ վերոյիշեալ գիրքին մէջ «Յաղագս տառուածա-

յին բացարձակ կատարելութեան» Գ. վերջարանութեան մէջ խօսելով «Յաղագս աստուածային գոյութեան և միութեան» մասին կ'ըսէ. «Այլևս ըստ գրոցն Հայոց, զի տսէ վարդապետն Ներսէս կաթողիկոս և Հայր ի հոգոյ զայստեան առաջին օրն երգեն,

1) Որ ի հաւաւարժ յաղբերէն, ՅԱՌԱՋ ԲՂԽԵԱԼ ԱՆՀԱՏԱԲԱՐ Ի ՅՈՐԴԱՆՈՅ ՏԻՐԱՊԷԱ Ա. ՀՈԳԻՆ»:

Իրաւ է թէ մեր ձեռագիր շարահաներու մէջ բառերու յաւելումներ և յապտուումներ կան, բայց «յառաջ բղխեալ անհասաբար ի յմրդւոյ» բանաձեւը Հայ եկեղեցիէն ընդունուած և հրատարակուած ո՛չ մէկ շարականի մէջ կայ: Եթէ համեմատենք այս յառաջիւրեւ օրինակ 1895-ին երուսաղէմ տպագրուած շարականի հետ, որ այժմ կը գործածուի արեւելեան Հայոց եկեղեցիներու մէջ, կը նշմարենք հետեւեալ սւտադրուած տարբերութիւնները. ա) յիշեալ շարականը ո՛չ թէ Հոգեգալստեան կամ Պննահաստէի առաջին օրուան կանոնին մէջ գրուած է, այլ է. օրուան. բ) և հետեւեալ բառերով՝ «Ի հաւաւարժ աղբերէն անհասաբար վսակ, կենդանաւար Ա. Հոգին» (էջ 280), ուրի՛նք Ա. Հոգւոյն «յմրդւոյ» ըզլսման մասին ո՛չ մէկ խօսք կայ:

2) Ներսէս Շնորհալիի գրած Հոգեգալստեան շարականներու Բ. օրուան կանոնին մէջ ըսուած «բղխումն Հօր անհնաբար, առող յմրդւոյ անհաւաբար» և ըստ կալանոսի Գ. օրուան և ըստ յիշեալ տպագիրի Ե. օրուան կանոնին մէջ յիշուած, «Ծագումն ի Հօր անհառ ծրնրդեալբ, որ ետուր մխիբարիչ առաքելոց քոց սրբոց զՀոգիդ քո սխրակից գոյով», ոչինչ ունին Հայ եկեղեցւոյ դաւանական բանաձեւին դէմ:

3) Տարբեր է խնդիրը, երբ կալանոս ներսէս Շնորհալիի կը վերագրէ անոր Ա. Աստուածածնի վերափոխման քարոզին մէջ հետեւեալ խօսքերը. «Բան և ծագումն անսկզբնաբար, յէէն միշտ էակ ի վեր քան գրան, Հոգի հաւաւարժ բղխեալ ի Հօր և յմրդւոյ փառակից և տէր բոլորից», մինչդեռ բնագիրը, զոր վերհետիկի Մխիթարեաններ հրատարա-

կած են՝ է՝ հետեւեալը. «Հոգի հաւաւարժ բղխեալ ի Հօր, ՈՐԻՒՈՅ ՓԱՌԱԿԻՅ և սկսեալ բոլորից» (տե՛ս Ն. ՇՆՈՐՀԱԼԻ, *Վերհետիկ* 1830, էջ 485). ուրի՛նք «և յմրդւոյ» ըստը կալանոս կամ իր համախոհները աւելցուցած են: Ամբողջ Հոգեգալստեան կանոնին մէջ քանիցս չեղտուած է Ա. Հոգիին «ի Հօրէ ըզլսումը»:

Չորրորդ փաստը որ կալանոս առաջ կը բերէ, կը վերաբերի Գր. Նաւեկացիի, որ իր Ազօթագիրքի 75րդ աղօթքին մէջ կ'ըսէ. «Օրհնաբանեմք քնդ Հօր և մրդւոյ՝ և զանբաժանելի բղխումն՝ նոցին փառակից Հոգւոյն սկսեալ» (ԳԻՐԲ ԱՂԹԻՅ Ա. ԳՐ. ՆԱՆԵԿԱՅԻՈՅ, Կ. Պոլիս, 1774, էջ 251), մինչդեռ կալանոս վերոյիշեալ տպերը այլափոխած է հետեւեալ ձեւով իր նպատակին ծառայեցնելու համար. «Օրհնաբանեմք քնդ Հօր և մրդւոյ՝ և զանբաժանելի բղխումն նոցին՝ փառակից Հոգին...», սրով Ա. Հոգիին «յմրդւոյ» ալ ըզլսած կ'ըլլայ:

Այսպիսի կեղծիքներ կատարուած են քրիստոնէական եկեղեցւոյ մէջ Բ. գորէն սկսեալ: Կան բազմաթիւ փաստեր: Բաւական է յիշել Որոգիմէսի գանդառները իր գրութիւններու կեղծուելուն մասին: Մեր Ղազար Փարպեցիին ալ խօսելով Փառաստի պատմութեան կեղծուելու և իր ժամանակի գրական կեղծարարութեան մասին կ'ըսէ հետեւեալը. «Գուցէ ա՛յլ ո՞ք յանդուգն և անհաւանագ բանիւ յբաբար ձեռն աւելեալ յիւրն՝ գրեաց զինչ պէս բոս կամի, և կամ զի ուրու՞ անկարեալ դիպողս՝ այլաբանեալ վնասեաց, և անուամբ փաւսոսին զիւրոյ յանդգնութեանն սխալանս համարեցաւ ծածկել» և ապա կ'աւելցնէ թէ Յոյներու և մանաւանդ Ասորիներու մէջ ազէտ և յանդուգն մարդիկ կան, որոնք «գրեցին յինքեանց հառս քնդունայնս և անպիտանաբանս և խառնեալ եղին ի գիրս գիտուն յողաց, այլ քնքող մտաց՝ անաչի յայտնապէս զիսնոցն բանք և անմտացն շաղփալփութիւնք»:

Կան ուրիշ փաստեր Հայոց մէջ գործող կաթողիկ կղերի կարգ մը ներկայացուցիչներու գրական կեղծարարութեան մասին, ինչպէս «Դաշանց Թուղթ» և այլն, քանի որ անոնք կը

հետևելին «նպատակը կ'որդարացնէ մի-
ջոցները» բարեպաշտական սկզբունքին:

Դառնանք մեր ժողովածոյի մէջ ե-
ղածներուն — Յովհաննէս Վրդ. (Հերմոնե-
ցի?) պատասխան մը գրած է Խաւակ
կալիսկոպոսին, որ զայն կը մեղադրէր
թէ «երրորդութեանն անհասանելոյ
քառակի բնութիւն եւ եղեալ, զոր ո՛չ ոք
հերեաթիտաց իշխեաց սեփօրէն եւ տե-
սակահօրէն... (տե՛ս Թ. 45):

Յովհաննէս Վրդ. այս առթիւ կը
խօսի զրական կեղծարարութեան մասին
հետեւեալ ձևով. «... Գիտեմք ներքիւ
զարբանուկ միստղ, զի միաւսուրեամբ
բնկալեալ եւ, այլ ոչինչ օգնէ միաւսու-
րիւն... քանզի յոքունք եւ ի հակառակոր-
դացն, որ զքանս եւ զդիտարութիւնս իւ-
րոց (հերեանց) իրին եւ ասեմ եւ ի մեծա-
գոյնս վերաբերին եւ յանունսն, զի ըն-
կալեալ շիցի. որպէս եւ երանելին Կիւր-
ղոս ասէ. զիսնզարումն ասացելոցն Ս. Ա-
քանասի, զոր նեսորիոս ապականեալ եւ
եւ զկարծիսն իւր յանուն նորին եղեալ,
որպէս յայցնի է ի Դիւս Պարապետանցն:
Նմանապէս յայժմ ժամն եւ ի ժամանակս
ո՛չ դարարին հակառակորդին գնոյնս գոր-
ծել, քանզի քուի քե հրանելոյ Տաքեա-
ցոյն ձեռնադիր ՊԱՐԱՊԱՆՆԵՅ անկեալ իցի
ի ձեռն երկարեալս եւ ի շուսանցն աշո-
պիսի շուծունեք եւ տօրիմեալ եւ յանուն
սրբոյն մակարեալ, իսկ զի ՊԱՏՐԻ ՊԹ-
ՂՈՍԵ յոշով ժամանակաւ գեղեղեալ է ի
ֆրիստասնեմ աքոռոյ, որպէս եւ պատմա-
քան(?) եւ շուսանոցի մեծ իսրայսպեմն,
կա՛մ նորս եւ արարեալ, կա՛մ սարսափ նո-
րին: Մի հաւասարեց սրբաւնունդ եւ ֆրիս-
տասնակ միսֆոյ քե՛ ԳՐԻԳՈՐԻ ԻՅԷ ԼՈՒԾ-
ՄՈՒՆԻՔՆ այն...»:

Յայտնի է թէ ո՛վ էր Յովհաննէս
Վրդ., որուն պարագաները որոշ յի-
շուած չեն, զուցէ Հերմոնեցին կամ ու-
րիշ մը, որ կը գրէ Սիւնեաց եպիսկո-
պոս Խաւակին, երբ Ունիթուներ Սիւ-
նեաց մէջ տեղաւորուած էին եւ առանց
միջոցներու մէջ խորութիւն գնելու,
նոյնիսկ Տաթեւացիի ծանօթ գործը,
«Լուծումն պարապետանց Կիւրղի» կը կեղ-
ծէին, իրր առաջնորդ ունենալով Պատրի
Պողոսը: Իստակ եպիսկոպոս զայնմա-
ղած էր Տաթեւացիի եւ հաւանական-

նորար նաեւ անոր աշակերտ Յովհան-
նէս Վրդ.ին վերադրուած «երկարեալ»
այս տեսութիւններէն, որով երրորդու-
թեան «քառակի բնութիւն» կը տրուէր,
Իստակի ըմբռնումին համաձայն: Յով-
հաննէս Վրդ., որ քաջատեղեակ էր կա-
թոլիկ քարոզիչներու գործունէութեան
կերպերուն, Իստակի խորհուրդ կու-
տայ միամիտ չըլլալ եւ չխորուիլ անոնց
խօսքերէն եւ ընթացքէն:

— Նոյն քարոզչական վիճարանա-
կան սղիով եւ ունիթուեան սճոյ գրուած
է Միխայիլ Վրդ. Զիպուրեանի, «Վստան
Հաւասոյ ի դեմս մանիսեականաց, Յու-
ղայեանց եւ հերետիկոսաց» (Թ. 65): Զի-
պուրեան «Առաքելադարձ քարոզիչ
(էր), ի կողմանս արեւելական, ի փառս
Աստուծոյ մեծագոյնս», (Ad gloriam
Dei majorem), որմէ կ'երևի թէ Յի-
սուսեան մըն էր:

Իւր հաւատարիմ եւ մոլեռանդ քա-
րոզիչ կաթոլիկութեան, ան կը յայտա-
րարէ ի միջի այլոց իր գիրքին մէջ.
«Ասեմք զիտփն զսլ դուխ ընթանորոյ
եկեղեցւոյ, վասն զի համայնք ազգ քրիս-
տոսապաշտ, որքան եւ եւն ընդ ոյորս աւ-
խարի, նմա հնազանդեցան, իբրեւ հօր
եւ հովիւ ընթանորականի, թէպէտ յե-
տոյ ըն յայլս եւ այլ ժամանակս ամանք
ի տէրութենէ նորին հետեցին, որպէս
Հայկ գկնի գալսեանն Քրիստոսի 500 քա-
կանին...»: Անոր գործունէութեան ժա-
մանակը կ'որոշուի այս բառն յարձա-
կումով, որ կ'ընէ Հայոց դէմ. «Զի՞նչ
ասացից վասն թուականին ձերոյ, որ
է այժմ 1127, ի միա ամէք եւ տեսէ՛ք
թէ զավելի՞ք իցէք թէ պարսաւելիք,
զի թուական ձեր ի Քրիստոսէ ո՛չ սկը-
սանի, զի թուականն Քրիստոսի, որով
վարին ուղղափառք՝ է այժմ 1678, ի ձե-
րոց առաքելոց Բարթոլոմէոսէ եւ Թա-
դէոսէ ո՛չ սկսանի, ի Լուսաւորչէն ո՛չ
սկսանի... ամաչեցեմ ուրեմն թէ ո՛չ ի
յուզղափառաց քրիստոնէից, զոնեայ ի
յայլազգեաց մահմետականաց...»: Կոր-
ծեալ թէ Հայոց թուականը ամարական
հաշիւներով քրիստոնէական թուակա-
նի վրայ հիմնուած չէր:

Նոյն նախանձալուքութեամբ Մի-
քայէլ Զիպուրեան կը շարունակէ խըծ-

լծել Հայ եկեղեցին երրորդութեան վերաբերեալ բոլոր խնդիրներու համար, որոնցմով Հայեր կը տարբերէին կաթողիկոսէն. «Ո՞րն ի ձերոց կաթողիկոսաց իցէ ճշմարիտ և օրինաւոր յաջորդ Ս. աշտարիկ (Գրիգորի Լուսաւորչին) և ունիցի հայրապետութիւն նորին, զոր քնկալաւ նոյն սուրբն ի սրբոյն Սեղբեստոսէ վեհապետէն...» և կը յիշէ «Սիւսեանքն», «Աղթամարեանքն», «Էջմիածնեանքն» և «Գանձատարանն», որոնք ամէնքն ալ իրենք զիրենք Լուսաւորիչի յաջորդներ կը համարին և խորհուրդ տալէն ետքը սը Հայեր ուսանին իրենց պատմութիւնը և կարգան Մեծն Ներսէսի, Սահակ Պարթևի տեսիլները և Մովսէս Քերթազի ոգը, կ'աւելցնէ. «Խնայեմ եւ զայս որ միմիայն քնքհանրական կաթողիկէ եւ առաքելական եկեղեցին Քրիստոսի մի եւ միակ... որոյ գլուխն եւ պետն ոչ բազում այլ միմիայն է, որ է փոխանորդն և արքունակալն Քրիստոսի ի վերայ երկրի եւ եւ տրական վեհապետն առ յաշին»:

Վերոյիշեալ հատուածները գաղափար մը կը տան կաթողիկէ քարոզչութեան ուղղութեան և ձգտումներու մասին:

Հետաքրքրական է նաեւ ձեռագիրիս (Թ. 65) յիշատակարանը մանաւանդ լեզուական տեսակէտով. «Գրեցաւ գիրքս աստուածաբանութեան, ներում եւս պարունակին ոմանք մանաւանդական խրեղիւք փիլիսոփայութեան, ձեռամբ Սիմեոնի ամենամեղի եւեր անուամբ կոչեցելոց փարիսայեցի եւ աւակերտի տեառն Շոնօրեցոյ Առաքել Վ.-ին, ներքոյ փրկչին մերոյ ՌՈԶ (1680) եւ քս Հայոց եւ (Ի?) ՌՃԻԹ ի Հռոմ, ի դրան սրբուհւոյն Մարիամն Եղիպսացոյն, ի հայրապետութեան տեառն Իննօչենցիոսի, ԺԱ. վեհապետին, ի վայելումն եւ ի գմայլումն հոգեկան անձին իւրոյ»:

— Վիճարանական-քարոզչական այս գրութեանց շարքին յիշենք նաեւ «Հայեղի աղղեցութեան քնդդեմ Արմաէե Մանուէլի» կոչուած երկը (Թ. 154), որուն պարունակութենէն կարելի է ենթադրել, որ Արմաէե Սամուէլ, թուրքերէն լեզուով «գաւազան կրկնագօր» և «Ակնոց

աչաց սրտի» վերնագիրներով գիրք մը և տետրակ մը գրած էր, Հայ եկեղեցւոյ գաւառական և ծխական ըմբռնումները պաշտպանելու համար, հաւանականաբար քննադատելով միաժամանակ կաթողիկէ քարոզիչներու ընթացքը: «Հայեղի աղղեցութեան» գիրքին հեղինակը, որ «Նաւարսալսու» կը ստորագրէ խիստ անարգական սճով կը պատասխանէ Արմաէիչին:

ժամանակին խնդրոյ տարեկան կազմ է «Ճշմարտախօս»ին անձը, ոմանք կարծեր են թէ ան Հ. Գ. Աւետիքեանն է, սակայն Սուքիաս Սումալեան Արքեպս. յայտարարեր և ապահովեցեր է թէ այդ գիրքը խմբագրած է Հ. Սուքիաս Աղամալեան:

«Ճշմարտախօս» իր 244 էջ գրաւոր գրութեան մէջ միշտ ջատագով կը հանդիսանայ կաթողիկէ ըմբռնումներու:

— Այս առթիւ կ'որմէ յիշել նաեւ «Թուղք առ կաթողիկոսն Եփրեմ» (1809-30) գրութիւնը (Թ. 155), որուն հեղինակը չի յիշուիր և որ կը պատկերացնէ նման սճով ժամանակին կրօնական վէճերն ու պայքարները ԺԹ. դարու սկիզբը. «Ոմանք, կ'ըսէ անձանօր հեղինակը, գնացաւ խառնեցան յերամս խրոնաչ ոչխարաց Մխիթարեան Միաբանութեան եւ ոմանք ի հորանս այժից օտարացաւ խմբին Գրիգորեան, կեսք ի վոհմակս աղուխուցն յիբանանեան եւ ա'յլք առհասարակ ի փաղանգս ախնուութեանցն գոյեցեան...: Ապաքն բազումք ի մերոց հաստածեալ ժողովրդոց ի մանկական տիւ առաքելայ ի Հռոմ, ի դպրոցն որ անուանեալ գոյեջ, մնան ժամանակս ինչ յուսումն լաթիական եւ հայկական դպրութեան, ապա քնկալեալ գկարգ քահանայութեան եւ գհրաման քարոզութեան դարձ անեն իւրաքանչիւր ի հայրենիս իւրեանց եւ խորամանկ եւ արուեստական բանիւք պարտեալ գբազումս ի պարզամտաց յինքեանս յանկուցանեն...»:

Եփրեմ կաթողիկոսին խորհուրդ կու տայ զիմելով պապին ապացուցանել Հայ եկեղեցւոյ ուղղափառութիւնը և ապա թուելէն ետքը Մխիթարեաններու և զուրհականներու միութեան համար ըրած առաջարկներու քննութիւնը Յովհաննէս

Չամաչքահան Պատրիարքի (1800-13) նախադառնութեամբ կը խօսի հայ կաթողիկոսներու պարագլուխներու մասին. «...Ունին առանձին եպիսկոպոս զոմն կարողիկոս անուամբ ի Լիբանան, որ առաքե կոնդակս կարմիր կնիով եւ կարողիկիւք անուան իւր... սա առաքե եւ զնուիրակս ի վիճակս իւր յեկիպոսս եւ ի սահման կիլիկիոյ եւ ի Բերիայ եւ յայլ բազում տեղիս. բաց ի սմանե ունին եւ զոմն եպիսկոպոս յազգես Հայոց ի... Պեկոյլու (Պոլիս) գոր հայ բարբառով գերապայծառ եւ լաթին բառիւ վիճար առնայնեմ եւ ե գլուխ գոյեջեան կարգաւորաց եւ ամենայն ժողովրդոց, որ ձեռնադրե քահանայս որչափ եւ կամի, առնելով հաւանութիւն եւ ի լաթին եպիսկոպոսեմ, որ նստի աստ ի Պերա իբրեւ երեսփոխան հայրապետին Հրովմայ»:

1803-ին 72 գոյեջեան կարգաւորներ կային, կ'ըսէ, Պոլիս, 1810-ին անոնց թիւը 100-ը անցած էր:

Ապա կը ձուռէ վիճակաւոր եւ վիճակաւոր Միսիթարեաններու մրցակցութեան մասին, Հ. Մ. Չամչեանի «Վաճան Հաւատոյ»-ի գոյեջութեան, գոյեջականներու եւ ա'յլ կրօնական խնդիրներու մասին, միշտ պաշտպանելով Արքայականները (Վիճակաւոր Միսիթարեանները), ինչ որ կատարածել տուած է թէ այս գրութիւնը նոյն միաբանութեան անդամներէն մէկուն հեղինակութիւնն է կամ անոնց ներշնչումով գրուած:

— ԺԸ. դարու սկիզբէն սկսեալ նոր շարժում մը տուաւ եկեղեցի հայ կաթողիկոսութեան մէջ, շնորհիւ Միսիթար Աբբայի եւ իր հետեւողներուն, որոնք Աբբայեանք կոչուեցան, զանազաններու համար զանոնք Դիքսակաւաններէն, որոնք 1739-ին, Սահիան վրդ. Մեղքոնեանի արքայապետութենէն ետքը, բաժնուեցան վիճակաւորիկէն եւ նախ «Դրիւստէ» եւ ապա վիճակաւոր հաստատուեցան եւ իբր տուանձին միաբանութիւն կազմակերպուեցան: Գոյեջեան կը կոչուին այն կրօնաւորները, որոնք Հռոմի հաւատոյ տարածման դպրոցին մէջ ուսած էին եւ ամենէն նախնադատ իր կաթողիկ քարոզիչներն էին այդ միջոցին: Անոնցմէ միաբանութիւն մըն ալ կազմուած էր Լիբանանի լեռներուն վրայ:

Միսիթար Արքայ եւ Արքայականք կը բաղձային պաշտպանել Հայ եկեղեցին ընդդէմ Միսիթարներու, գոյեջականներու եւ իրենց հայ եւ օտար գործակիցներու, որոնք զանոնք հերետիկոս, հերձուածող, մոլորեալ, ազանդաւոր կը համարէին եւ զանոնք եւ իրենց հետեւողները դժոխքի սարսփելի տանջանքներուն դատապարտուած կը սեպէին:

Միսիթար Արքայ եւ իր հետեւողները ջանացին զանազան միջոցներով ապացուցանել «Հայաստանեայց եկեղեցւոյ ուղղափառութիւնը», Հռոմի պապերուն Լուսաւորիչի օրերէն սկսեալ ենթարկուելու եւ անկից ետքն ալ թէեւ տարբեր գաւառական եւ ծխական տեսակէտներ ունեցած են, բայց զանոնք յարմարցուցած են Տարսոնի, Սիսի եւ Ատանայի ժողովներուն մէջ Հռոմի ըմբռնումներուն: Ուրիշ խօսքով Միսիթար եւ իր աշակերտները կ'ըսէին հայ կաթողիկոսիւն մը կազմել, ո'չ թէ Հայերը լաթինացեմ, զանոնք հաւացնելով Մայրենի դարաւոր եկեղեցիէն:

Այս ձեւով Միսիթարեաններ կաթողիկոսութեան Հայոց մէջ տարածուելուն աւելի մեծ նպաստ բերին, քան ա'յլ կարգերու նախանձայնները, որոնք սակայն կատաղի թշնամիները դարձան Արքայականներուն, ինչպէս Հայաստանեայց եկեղեցւոյ հաւատարիմ անդամներուն:

Արքայականներ վերոյիշեալ ուղղութիւնը բաղձապիսի տեսակէտներով օգտակար կը համարէին Հայոց: Նախ այս ձեւով անոնց տեսութեամբ պիտի ապահովուէր Հայոց համար պապերուն պաշտպանութիւնը եւ օտար կաթողիկ պետութիւններու համակրութիւնը. երկրորդ՝ կրթութիւնը եւ գիտութիւնները Հայոց մէջ տարածելու մեծ գիւրութիւններ պիտի ստեղծուէին եւ երրորդ՝ ի հարկին Հայեր պիտի պաշտպանուէին թուրքերու եւ Պարսիկներու դէմ:

Արքայականներու այս ուղղութեան առաջին մեծ ներկայացուցիչը եղաւ Հ. Մ. Չամչեան, որ եռահատոր ընդարձակ Հայոց Պատմութիւն մը գրեց (1784-6), որ իրապէս գլուխ-գործոց մըն էր իր ժամանակին համար: Այս գործին մէջ

ան ջանաց նոյնիսկ անընդունելի կամ կասկածելի փաստերով ցոյց տալ, որ Հայ Եկեղեցին միշտ համաձայն եղած է հռոմէականին և երբեք Հռոմի պապերէն իբր հերձուածող կամ հերետիկոս չէ գտնուած: Քանի զեռ հայ կաթողիկոս պատրիարքութիւն չկար Արքայականներ անհրաժեշտ կը համարէին հայ կաթողիկոսներու Մայրենի Եկեղեցւոյն հետ որոշ կապեր պահելը, կ'ուէրք, ամուսնութիւն, թաղում և այլն հոն կատարելով, մինչդեռ անոնց հակառակորդները աշխարհի գործեր մահացու մեղք կը համարէին:

Այգադիսի պայմաններու մէջ էր որ Հ. Մ. Չամչեան գրեց իր «Վահան Հաւատոյ Ուղղափառութեան Հայոց» գործը (1776-ին), «Սուղղափառութիւն» բառը «հռոմէականութիւն» իմաստով գործածելով: Այս գրութեան ընդարձակ ընդգիրը (92 է էջ) Օրմանեան գտած է Անտոնեանց Մատենադարանին մէջ և նկարագրած (տե՛ս Ա.Զ.Գ.Ա.Ս.Ո.Ի.Մ.Բ., էջ 3162-5): Մեր ժողովածոյի մէջ պահուածը ամփոփում մըն է, որ վերջաբանին տակը կը կրէ հեղինակին ստորագրութիւնը և կը գրուէ միայն 54 էջեր:

Յիշեալ գործին «Յառաջարանութեան» մէջ կ'ըսուի ի միջի այլոց. «Այլ վասն զի ի յեօին ժամանակս առաքելայի Հռովմայ տարածեալք ի Հայս սկսան չարիս խօսել զազգէն Հայոց եւ պէս պէս մոլորութիւնս յոյել ի բանս հաւատոյ եւ ամենեւիմք յամենայնի զՀռովմ կացուցանել միայն ուղիղ հաւատով եւ արարողութեամբ պատշաճանց եւ այսու ամենայնիս որսացեալ եւ զբազում ժողովրդեանս Հայոց ի բիկունս կոյս, յարուցին ապա շփոթութիւն մեծ ի մեջ ժողովրդեան, ալմուկ եւ կոխ եղբօր քնդ եղբօր... զմիմեանս կոչել հերետիկոս եւ մոլորեալս եւ հերձուածս...: Այլ ի սկզբան այսպիսի շփոթութեանց եղիսպար կաթողիկոսն չկարելով զարման ճանել, ցաւալից արիւ վախճանեցաւ եւ նախապէս կաթողիկոսն, որ յաջորդեաց ի տղի նորս, քեպէս բազումս աշխատեցաւ, բայց ոչինչ օգնեցաւ, քանզի յորժամ խրատէր զնոսա, որ կաթողիկոսն անուանեցան,

քե խելօք վարեցեք, սիրով գնացեք, ազգ մեր միաբան եւ քնդ եկեղեցւոյն Հռովմայ եւ այլն, եւ նոքա ի բնամութիւն զառնային եւ զրէին ամբաստանութիւն ի Հռովմ, որպէս քե Հայոց կաթողիկոսն իցեզիսաւոր հերձուածող եւ հերետիկոս, եւ յորժամ բողբ գրեւ կաթողիկոսն ի Հռովմ եւ արդարացուցանեւ զանձն եւ զազգն իւր յայնժամ զառնային ի բնամութիւն ասելով, երբ փռանկոցեալ է կաթողիկոսն մեր եւ այլն...»:

Յառաջարանին շարունակութեան մէջ հայ և կաթողիկոս եկեղեցիները բաժնազատեալեան և ծիսական ծանօթ խնդիրները հեղինակը կը բաժնէ տասը էական գլուխներու և Հայ Եկեղեցւոյն վերագրած մարտութիւնները մէկիկ մէկիկ կը հերքէ միշտ ջանալով ցոյց տալ որ Հայեր ընդունած են հռոմէական տեսակէտները և կամ անոնցան ստորբութիւններ սենին անոնցմէ:

«Վահան Հաւատոյ»-ին կը յաջորդեն յիշեալ ձեռագիրին մէջ հետեւեալ գրութիւնները. 1) «Թուրք... Միքայիլ Վրդ. Չամչեան, որ գրէ առ աշակերտս իւր ի վանս Ս. Ղազարու, ի Վենետիկ, վասն զոյուքեան «Վահան Հաւատոյ» կոչեցեալ մատենին»:

2) «Օրինակ համաստ թղթոյն»:

3) «Թարգմանութիւն արքար վրձնոյ Պիտի է., պապին Հռովմայ, վասն «Վահան Հաւատոյ» կոչեցեալ մատենին և հեղինակի նորուն Հ. Միքայիլ Վրդ. Չամչեան»:

4) «Յայտարարութիւն ողջամիտ գաւառութեան Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ ի Հ. Պօղոսէ Վրդ. Թնկերեան, յաշակերտէ Հ. Միքայիլ Վրդ. Չամչեան» և այլն:

Վերոյիշեալ «Վահան Հաւատոյ» երկը, որուն ճակատը Անտոնեանց ձեռագիրի համաձայն գրուած էր, ինքնակամ յօսարութեամբ եւ ստորագրութեամբ միաբանութեան իւրոյ, այսինքն Չամչեանի տեսութիւնները «Վահան Հաւատոյ»-ի մէջ, իր միաբանութիւնը յօժարութեամբ և ստորագրութեամբ ընդունած էր, թէեւ այս պարագան զեռ գաղտնի կը պահուէր, հրատարակութեան համար կանխաճառ նկատելով:

Արքայականներուն նախանձայն չհակառակորդները, որ գանձք և մանուշակներ զամչեանը կ'ամբաստանէին իբր հերձուածող և չէին ներեր որ ան Աղգոյին եկեղեցին, նոյնիսկ զայն կաթողիկոսնու լով, պաշտպանէր, լսելով որ Չամչեան նոր գիրք մը գրած է՝ զայն զողջան իր սենեակէն և անկից կարծեցեալ փառսեր քաղելով հրապարակեցին «Ապացոյց հերձուածողութեան Չամչեանի» վերաբերեալ մարտի, որ կը սկսի հետեւեալ բառերով.

«Շարունակութիւն կամ հաստատութիւն յառաջագոյն գրեալ մերումս տեսարանի կամ յայտնի ապացոյց նոր հերձուածող ինկոյ վերապատեալի Հ. Մխչայեղի Չամչեանց եւ թոյր միաբանութեան խորոյ, քաղելով ի բուն ձեռագիր գրութեան յորոյ՝ զոր իբր հրաշխք ձեռագիր ի ձեռս մեր յամի 1815, Մարտի 4: Զոր ինչ միանգամ գրեալ էր յառաջին անգամ մերումս տեսարանի երեւեցոյց զի մուսա վարդապետութեանց Աբբայեանց քեպէս որչափ ինչ մարք էր, ըստ կարի նկարագրեցաք զմոյրաբաւելի ընթացս կարծեաց եւ մտայ իւրեանց, քաղելով ի բուն գրութեանց նոցա, որ բոլորովին հակառակ էր ողջամիտ վարդապետութեանց ընդհանուր եկեղեցոյ... զկնի ինքն յայտնի գրութեան զանունն իւր ի շէնն Հ. Մ. Չ. հիւն եւ թեոյն թոյր Աբբայեան Միաբանութեան... ունելով ի ձեռն զգիրք ինչ յորինեալ յիւրմէ, որում եւ ետ անուն «Հաստատութիւն Ուղղափառութեան Հայաստանաց եկեղեցոյ...»: 182 էջերէ գրութեան այս գիրքը գաւառական մոլորածութեան և նախանձայնութեան տիպար օրինակ կըրնայ ծառայել: Գրութեան շարունակութեան մէջ արտագրութեան են Չամչեանի՝ Հ. Մկրտիչ և Իգնատիոս վարդապետներուն և սրբազան պապին գրած նամակները (Թ. 152), որոնք առանձին հատորիկ մըն ալ կը կազմեն (Թ. 153) բազմագրութիւնով:

Արքայականներու և Հ. Մ. Չամչեանի վերոյիշեալ քաղաքականութեան և ընթացքին հետ անմիջական կապ ունի նաեւ մեր ժողովածոյին մէջ պահուած հետեւեալ ձեռագիրը (Թ. 90), որ կը կրէ վերնադրութիւնս. «Զա-

սագովութիւն եկեղեցոյն Հայաստանաց, մեկնաբանութեամբ մաշտոցին և խորհրդատեսին և տառաածարանական քննութեամբ. շարադրեալ յառաջացող բարբառ յազնուական առնէն Յովհաննուսէ Սեւփոս, Վենետիկեան ասպետ, ի հայ փոխեալ ի Պրոսպի Տեր-Կարապետեան Յովհաննէ, ի թուին 1826»:

Այս գիրքին անուանական հեղինակն է հայագրի վենետիկեան տպագրութեան մարքիզ Յովհաննէս Սեղբոսեան, իտալական կոչումով Marchese Giovanni di Serpos: Ան խաղերէն գրած է «Dissertatione Polemico-Critica... concernenti gli armeni catholici sudditi dell'impero ottomano, presentati alla sacra Congregazione di Propaganda» տպուած է Վենետիկ 1783-ին, (Դ., էջ 256):

Արքայականք և Չամչեան չէին համարձակեր իրենց տեսակէտները ներկայացնել պապին և պաշտպանել պրոպագանդայի ատեանին առջեւ, թէեւ անոնք ջերմապէս կը փափաքէին ո'չ լատինացեալ անկախ հայ կաթողիկոսութիւն մը կազմել, որ գլխաւոր գաւառական և ծիսական տեսակէտներով հոռմէադաւան ըլլար, բայց Մայրենի եկեղեցիէն չգաղութի իր հանրային և եկեղեցական յարաբերութիւններով: Այս ձեռով Օսմանեան Պատուութիւնը խիստ միջոցներ պիտի չգործածէր օտարադաւանութիւն ընդունողներու դէմ, իբր օտար պատուութեանց յարողներուն:

Ասպետ Յովհաննէս Սեղբոսեան յանձն առաւ այս խնդիրին բարոյական և նիւթական բոլոր գծաւորութիւնները ըստանձնել: Այս ձեռով կանխօրօք հաւատոյ տարածման ատեանին հաւանութիւնը առնելէն ետք՝ Սեղբոսեան ուրիշներու պատրաստած գործը, ինչպէս ինքն ալ կը խոստովանի՝ իւրացնելով ներկայացուց յիշեալ ատեանին: Այս վեց մասերու բաժնուած ընդարձակ աշխատութեան (1608 էջ) մէջ կը հերքուին Կալանոսի կարգ մը տեսութիւնները և առատօրէն կ'օգտագործուին Չամչեանի Հայոց Պատմութիւնն ու «Վահան Հաւատոյ» և պապական կոնդակներն ու պրոպագանդայի ժողովին որոշումները: Մեր ձեռագիրը (Թ. 90) վերոյիշեալ

308

րակեցին Վենետիկցիք 1686-ին, ապա «Հայք ընկալեալ արաբնութիւն ունեւոյն ապարան ի Կ. Պոլիս ապեցին 1702 զգիրս հասարակաց աղօթից հանգերձ տեսրակաւ պաշտամանն պատարագի, զոր ապա դարձեալ ապեցին զխորհրդատեարն ի 1706»։ Այս տեարակն է որ 1720-ին Օրլէանի դուքսին յանձնարարութեամբ Թրանտայի Պոլսոյ դեսպան Մարքիզ Պոննաքայ օրուան Հայոց պատրիարքին (Յովհաննէս Կոլոտ Բաղիչեցի, 1715-1720) ստորագրել և կնքել տալով, դուքսին զրկած է և այս օրինակն է որ համրաւաւոր Լեպրանի քննութեան ենթարկուած է և առջինը եղիա Լեպրան տնարժան, բայց միայն զստորութիւն ո՛չ խառնելոյ ջուր ի բաժակն և յիշա-

տակել զՊարսաւ, զՌոմեցիւն, զՌոսեցիւն, զԳրիգոր և զՄովսէս Տաթեւացիս և զՓիլիպպոս Հաղբասեցի իբր զի՝ այն տնուանք իցին տառնց կարծեաց՝ ծանուցեալ հերետիկոսաց և հերձուածողաց», այսինքն Հայաստանեայց եկեղեցոյ դաւանական և ծիսական տարբերութիւնները պաշտպանող մեծ վարդապետներն ու հայրապետները։

Մեր եկեղեցական, կրօնական և բանասիրական գրականութեան պատմութեան համար, հետաքրքրական նիւթ մըն է, վերջին դարերուն հայերէն լեզուով գրուած կաթողիկոսամարտական գրականութիւնը, նկատի առնելով նաեւ Մխիթարեաններու գործերը։

Յ. ԹՈՓՈՇԵԱՆ

ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՏԱՃԱՐԻ ՆԿԱՐԱԶԱՐԴՈՒՄՆ ՈՒ ԾԱՂԿԱԶԱՐԴՈՒՄԸ

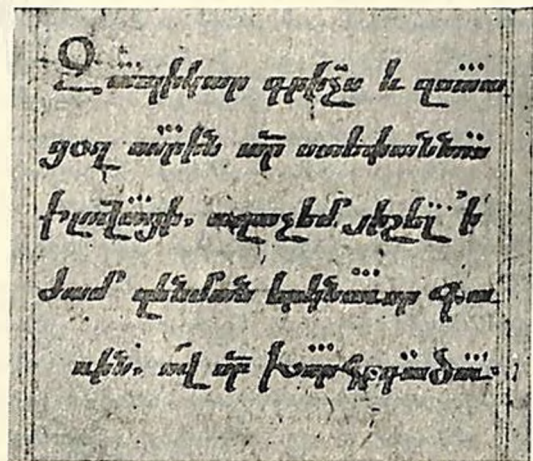
ԺԷ-ԺԸ. ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Ա.

Տ. Մկրտիչ Խրիմեան կաթողիկոսի ժամանակ մի մեծ սխալ կատարուեցաւ հայ արուեստի նկատմամբ. առանց նախապէս հազարու դրամական միջոցները, նորոգութեան անհրաժեշտ տաղձները, առանց նկարիչների և ճարտարապետների հետ խորհրդակցելու և ծրարադիր կազմելու, վար աւելուցան պատերին կապրած պատառների վերայ նկարուած պատկերները, քանդակեցան որմանկարները և սրբուհեան որմերի վերայ նկարուած ծաղկազարդեր, որոնք ժամանակի հնութիւնից կամ խնուսութիւնից սկսել էին մասամբ ցած թափուել: Ուշ էր արդէն, երբ միաբանութիւնը համարձակութիւն տալու հնդի-նական կաթողիկոսին արդելք հանդիսանալու՝ շարունակել սխալ որոշումն ու զորքը: Խրիմեանի նպատակը բարի էր, տաճարը պէտք ունէր նորոգութեան, բայց առանց այն գիտակցական նախազգուշութեան, թէ հնութիւնների նորագութիւնը դժուարին դարձ է և պէտք է կատարուի դորմից հասկացող արուեստագէտների և մասնագէտների ձեռքով:

Տարաբաղդարար չէր լուսանկարուած և նախկին վիճակը, պատկերների, ծաղկանկարների դաստեղծութիւնը, թափուած և եղծուած մասերը, որ շատ օգնել կարող էին նրանց իրական ուսումնասիրութեան: Կտոր կտոր պատկերների լուսանկարչութիւնը պարտական ենք մասամբ Պրն. Ա. Չորանուանին, որ հրատարակել է իւր Նաղաւթ Յովնաթան Աւուրը և Յովնաթան Յովնաթանեան Եկարիչը երկի մէջ(*): Ծաղկա-

նկարների և փոքր չափով նաեւ պատկերների լուսանկարներ ունինք և մենք, որ օգտագործում ենք այստեղ: Նաեւ Սահակ Ծ. Վարդապետ Առաւածատրեան, որ Խրիմեանի ժամանակ տաճարի կրտսեր լուսարար էր՝ հրատարակել է Պատկերացոյց Հաւաքածոյ աշխատութիւնը(*): Գիտենք նաեւ, որ հանդուցեալ նկարիչ Վարդգէս Սուրճեանը զանազարդ նկարած ունէր ծաղկազարդերի մոտիւները, որոնցից օգտուելով, պիտի ծաղկազարդէր Ղուկասեանների շինած եալ-

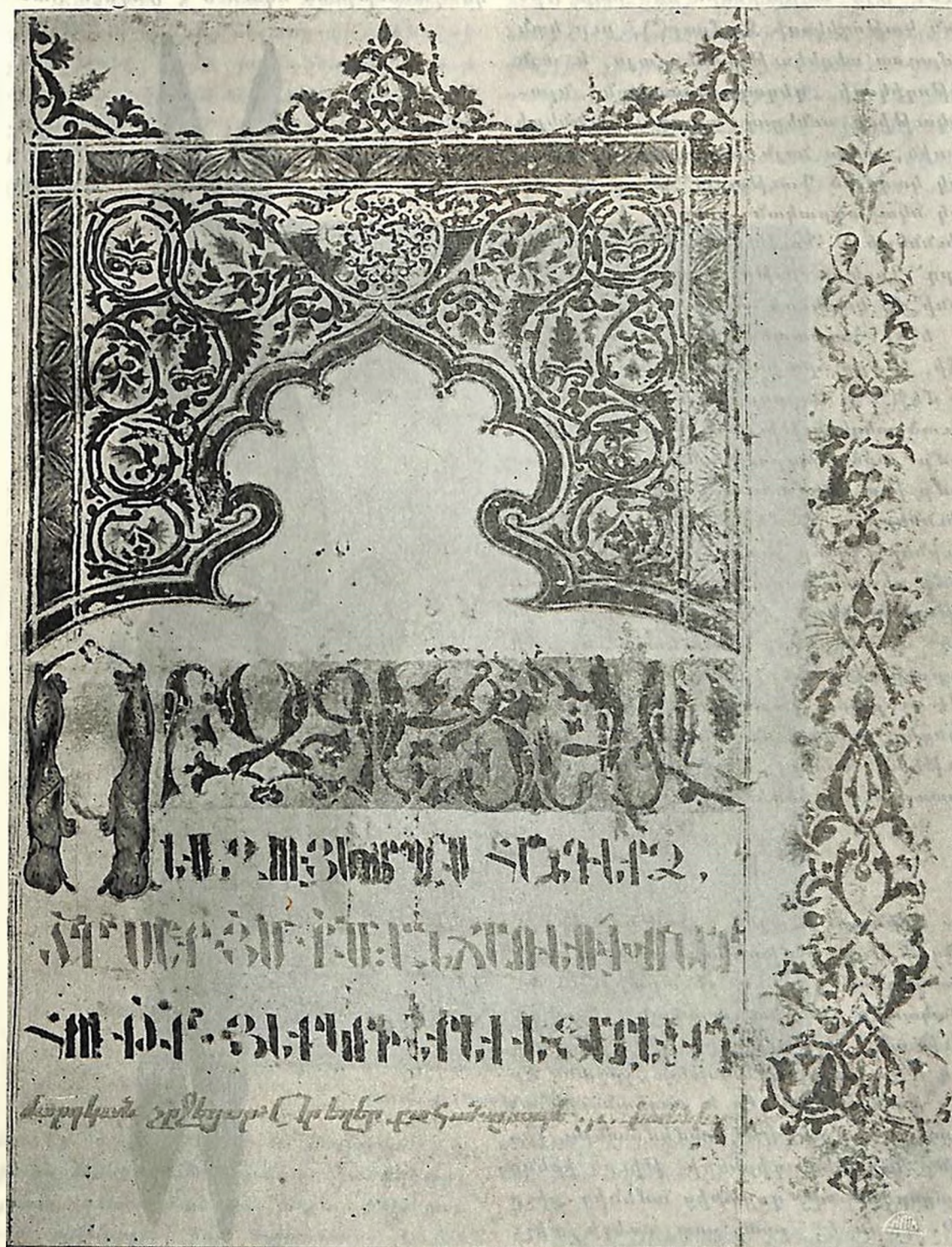
(Պատկ. 1) Ասեփանոս Լեւոնու ձեռագ գիրը

տայի եկեղեցին Հռիփսիմեանց տաճարի ոճով շինուած. դրանց նախարարները պահուում էին հազարարժութեան մօտ: Մեր առաջնորդական այցելութեան ժամանակ իբրեւ Նոր-Նախիջևանի և Ռուսաստանի առաջնորդ, փորձեցինք ստանալ և Երեւանի Թանգարանն ուղարկել ի պահ, բայց չյաջողեցաւ: Պատերից պոկուած կտաւի վերայ նկարուած պատկերներն էլ պահուում էին Խրիմեանի շինած թանգարանում, որ յետոյ անցաւ

(*) Փարիզ, 1910:

(*) Երուսաղէմ, 1913:

Սենեքերիմ Տ. Յակոբեանի տեսչութեան, նախաթիւն ունի նորա դործի պատմա-
թանգարանը պետականաւորաց յետոյ: Կան ընթացքի և ընդհանուր տարողու-
Այսպիսի պոյժանների մէջ գմուտը թեանց համար: Սենք մասամբ ևւս

(Պատկ. 2) Ստեփանոս Լեւոնու սկզբնաւոր մանրանկար պատարագամատոյցի

է մեկ ճշգրիտ և բաւարար պատկերը պէտք է օգտուինք մեր երիտասարդու-
տալ նաղաշ Յովնաթանից առաջ և յե- թեան մամանակ ստացած տպաւորու-
տոյ եղած վիճակի մասին, որ մեծ նշա- թիւններից, շատ բան աղօտացած մեր

յիշողութեան մէջ, բայց առաւելապէս, այն աղբիւրներից որ մտաւելի են դարձել մեզ ժամանակի ընթացքում: Այդ աղբիւրներն են՝ նոյն Սիմէոն Կաթողիկոսի Զամբուր(*), ուր կան համառօտ տեղեկութիւններ այս և այն կաթողիկոսի զեղարուեստական նշանակութիւն ունեցող նորոգութիւնների մասին, ապա նոյն կաթողիկոսի ժամանակ կազմած Դաւթարը(**), որ մի տեսակ նկարագրական ցուցակ է սրբութիւնների և հնութիւնների մասին: Երբորդ՝ Ղուկաս Կաթողիկոսի կենսագրականի մի կարեւոր հատուածը, որ մաս էր կղել հայրապետական Գաւազանագլխի, և որը հրատարակել ենք Արարատի մէջ(***)։ Չորրորդ՝ Շահխաթունեանի սուած տեղեկութիւնները, քաղած մասամբ արձանագրութիւններից և մասամբ իւր ժամանակ կղած աւանդութիւններից։ Համեմատելով այս աղբիւրները իրար հետ և յնուակով մասամբ յիշատակարաններից ստացած ծանօթութիւնների վերայ և ապա նոյն իսկ պատկերների արուեստի և ոճի տարբերութիւնների, կարելի կը լինի, եթէ ոչ բոլոր պատկերների, գոնէ, ներանցից շատերի մասին սրտ կզրակացութեան հասնիլ։ Այս փորձն է, որ կատարւում է հետեւեալ երեանների մէջ։

Բ.

Ամենայն Հայոց Հայրապետական Աթոռի Սօից էջմիածին փոխադրուելուց յետոյ՝ շատ քիչ են շինարարութեան, յատկապէս զեղարուեստական շինարարութեան յիշատակները ժե. դարից, իսկ ժ.Զ. դարը ամենախեղճ չրջանն էր այդ կողմից, ինչպէս և ընդհանուր հայ կեանքի համար։ Եթէ համեմատելու լինինք հայ ձեռագիրների թիւը իրենց մնացորդներով, դոցանից ամենից քիչը ժ.Զ. դարն է, շատ շատ աւելի քիչ,

քան նոյնիսկ ժե. դարը։ Նոյնը կարող ենք տեսլ եկեղեցական ճարտարագիտութեան մասին աւելի մեծ չափով։ Վերականգնութիւնն սկսւում է Մովսէս Տա-

(Պատկ. 3) Սահխաթուն Լեւոնի

(*) Զամբու. Ի Սիմէոն Կաթողիկոսէ Երեւանցոյ, 1873, Վաղարշապատ։

(**) Դաւթար եւ հաշուագիր անօթից եւ սպասուց Սրբոյ եւ Միածնաիջի տաճարի, կազմուած ՌՄԺԷ=1768 թուին։

(***) Արարատ, 1901, 183 եւ 326։

թեւացու կաթողիկոսութեան օրերից։ ժ.Զ. դարում տաճարի զմբէթի վերին մասը ընկած էր։ Մովսէս Կաթողիկոսը բարձրացնում է թմբուկը և նորոգում։

Այս մասին խօսում են ոչ միայն Առաքել Դաւրիթեցին(*), այլ և ժամանակակից յիշատակարանները:

Տաճարը, ի հարկէ, Աթոռի փոխադրութեան օրերից առանց պատկերների չէր, գոնէ, այն խորաններում, ուր պատարագ էր մատուցւում, բայց յիշատակութիւններ չունինք այդ մասին: Ըստ № 981 տարեգրքի՝ «Ի բոց էստ (Մովսէս Կաթողիկոս) զգմբէթ նորին,

Կաթողիկոսի շինածն է, կրում է պարսկական ազդեցութիւն: Միայն Շահխաթունեան ընդհանուր կերպով յիշելով իւր ժամանակի պատկերները, յայտնում է. «Յամենեւին ի սոսա քաջապէս փայլին շնորհք ձեռաց մեծանուն վարդապետին Ստեփանոսի Լեհացոյ, և քաջ նկարչին հօր Յովնաթանու(**)»: Ուրեմն, Շահխաթունեանի ժամանակ աւանդութիւն կար էջմիածնում, թէ նորա ժո-

(Պատկ. 4) Բարդուղիմէոս

որ էր նիստ ի բնէ և խախտեալ և բարձրաբերձ իմն տեսակաւ կանգնեաց, յորոյ կատարման և ինքն փոխեցաւ առ անձկալին իւր Բրիտոս»։ Նոյնը կրկնում են և ուրիշ յիշատակարաններ, ինչպէս Մկրտիչ Լեհացի և այլքը(**): Ներկայ զմեռթը, որ Մովսէս

ժոնակի պատկերների մի մասը Ստեփանոս իշխացունն է:

Ո՞վ է Ստեփանոս Լեհացին:

Նա մէկն էր էջմիածնի նշանաւորագոյն վարդապետներից, Փիլիպպոս և

(*) Էջմիածին, 1896, 306:

(**) Մեր Հաւուց Թառն Ամենափրկիչը, 1937,

եր. 96: Կոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքի Թիւ 547, հաւարմունք Ակինեանի:

(*) Շահխ. Ա., եր. 45:

Յակոբ Զուգրայեցի կաթողիկոսների ժամանակ, ուսուցիչ վարժարանի, գրիչ և թարգմանիչ մի շարք գրքերի՝ լատիներէնից և լեհերէնից:

Իբրեւ գրիչ, նորա դարձն է Շնորհալու Յիսուս Որդին, որ գրել է 1646 թւին. «զձեռն ի գործ արկեալ՝ իմ ձեռամբն զծագրեցի, ևս սակեկար ծագկօք և երփներին գաւթօք զարդալ ել ևս առ...»: Յիշել է խնդրեւմ նաև «զՍի-

ւին՝ իմաստասիրական մի ձեռագիր, ուր և յիշել է խնդրեւմ «Այլ և գրողի զըսկզմնագիրն բանից զլիսոց կարմրագեղով տեսնն Ստեփաննոսի հոգիքնկալ քահանայի և իմաստից պարագայի, համադառառաւ գրոցս զծողի: Եւ յսկէնըկար ծագկափթիթ սրակաւք պաճաճողի, Սիմէոնի վարդապետի ի Քրիստոս հանդուցելոյ 1653 թ.»: Բայց սորա նըկարչութիւնը տնկաւար է միւսմ Սի-

(Պատկ. 5) Մի առաքեալ

մէսն շնորհադարգ և քաջ բարունի ծագկաղ և կազմող սորին(*)»: Ուրեմն այստեղ նա ծագկաղ չէ, այլ միայն գրիչ: Յետոյ 1662 թւին նուէր է ուղարկեւմ այս գիրքը Իլովայի Ս. Աստուածածին եկեղեցուն:

Մկրտիչ Լեհացին գրել է 1646 թը-

մէսնի մահուան պատճառով և աւարտում է Հայրապետ նկարիչը Շօշ քաղաքում: Այս Հայրապետը շատ նշանաւոր մանրանկարիչ է, յատկապէս Աստուածաշունչ գրքերի և «վարդապետց վարպետ» է կոչուում(*):

(*) Ձեռագ. Էջմիածին, Թիւ 1524/1549:

(*) Մեր Հառուց Թառի Ամենափրկիչը, հր. 96-97:

Սիրուն բոլորգրով № 2503 ձեռագրի գրիչն է դարձնալ Ստեփանոս Իլովացին, բայց նկարիչն է նույն Սիմէոնը: Տարաբաղդարար չենք նշանակել, թէ ի՞նչ ձեռագիր է: Պէտք է դրուած լինի 1653 թուից առաջ, երբ մեռած էր արդէն Սիմէոնը:

Վկայութիւն ունինք և լատին միսիոնար Pallu Եպիսկոպոսի կողմից, որ 1662 Յունիսի 6-ին եղել է Էջմիածին և

բուժ դարձնալ Ստեփանոս(*):

Նորա լատինագիտութեան մասին և «Ի լատին բարբառոյ» թարգմանած Հայելի Վարուց կամ Հարանց Վարքի յիշատակարանի մէջ Ստեփանոս Լեհացին յիշուած է որպէս «վերակացու և զանձապետ ի ս[ուր]բ կաթողիկոսարանն Էջմիածնի(**)»: Իսկ 1680 թուին, երբ Յակոբ Կաթողիկոսը Պալլու է դնում, օթոսակալ էր Ստեփանոս Լեհացին և օ-

(Պատկ. 6) Պօլլու Աւագեալ

տեսակցել է Յակոբ Դ. Զուղայեցի կաթողիկոսի հետ, «Ոսկան անունով Հայաստանցի եպիսկոպոս մը, որ շատ հաւատացեալ կաթողիկ է, Ստեփանոս անուն հերձուածող լին կրօնաւարի մը հետ, դուռը եկաւ մեզ ընդունելու համար. հայր Ստեփանոս լատիներէն լեզուով բարի դալուստ մաղթեց մեզի: Կաթողիկոսի հետ տեսակցութեան ժամանակ թարգմանի պաշտօն էր կատա-

պա անգղապահ ընտրուեցաւ մինչեւ Եղիազարի գալը(***)»: Ստեփանոսի մահուան

(*) Պալլու (Pallu) Եպիսկոպոսի սեղեկագրից եւ 1802 թուին Անթ. Սէյիէյսի կողմից հրատարակուած դէպի Չինաստան կատարած ճանապարհորդութիւնից բաղուածօրէն թարգմանել է Պրն. Հայկ Պերպիրեան. ԱՊԱԳԱՅ 22, 1949, էջմիածնի վանքը 1662-ին:

(**) Ձեռ. էջմ. Թիւ 678:

(***) Ձեռ. էջմ. Թիւ 507:

ճիշդ թուականը չգիտենք, որովհետև եղծում է թուականը նորա գերեզմանի արձանագրութեան մէջ, թաղւած Հրախիսիմէի վանքի արևելեան կողմը: Մեր նպատակը է: այստեղ նորա կենտոգրականը գրել, այլ միայն պարզել նորա նկարիչ լինելու և չլինելու հանդամանքը:

(Պատկ. 7) Աւետիկ երեսակը

Ստեփանոս Լեհացու թարգմանական աշխատութիւնների յիշատակարանների մէջ ևս խօսք չկայ նորա նկարիչ լինելու մասին: Աւագ ժամանակակից Առաքել Դաւրիժեցին, որ մամբանաբանութիւններ է հաղորդում նո-

րա իւրովում ստացած կրթութեան, Էջմիածին գալու և ուսանելու նորա թարգմանութիւնների մասին մինչև 1662 թուականը, չունի յիշատակութիւն նորա նկարիչ լինելու մասին, բայց նաև իւրացու ձեռքով թարգմանւած այս և ա՛յլ գրքերի յիշատակարանների մէջ: Եթէ իւրացին նկարչութեամբ գրա-

(Պատկ. 8) Աւետիկալ Նոյսը

դում լինէր այդ ժամանակներում, կամ ուսած լինէր իւրովում իւր պատանեկութեան ժամանակ, անկարելի էր, որ Դաւրիժեցին չյիշէր, մանաւանդ լաւագոյն սովորած ունէր այդ մասին գրելու: Առաքելը Մինաս և Յակոբջան

Ջուղայեցի նկարիչների մասին յիշում է Ստեփանոսի կենսագրութիւնից անմիջապէս յետոյ, եթէ յայտնի լինէր մինչ այդ իրրեւ նկարիչ, պատճառ չունէր չյիշելու և նորա անունը(*) իրրեւ ներկարէի:

Մենք կարող ենք թուել նորա

(Պատկ. 9) Պարիէլ երեսակապէս

Թարգմանութիւնների յիշատակարանները. 1660 թուին նա թարգմանել է Յովսէփոսը. «յառաջագոյն հարկեալ ի հրամանս երիցս երանեալ Տեառն Փիլիպոսի», ապա «ի թախանձանաց եղ-

բարցն, որք կան ի հրահանգս զեղերանաց խմատից», «ՌՃԹ»=1660 թուին(*):

Ըստ № 3159 ձեռագրի 1662 թուին նա թարգմանել է Դիոնիսիոսը լատիներէնից. «Ես Ստեփանոս Իլովացի, յետին ի բանասիրաց, տեսեալ զգիրս սրբոյն Դիոնիսիոսի աշխատեալ և բազում տեղիս ապականեալ, փոյթ յանձին կա-

(Պատկ. 10) Միքայէլ երեսակապէս

լոյ վերստին թարգմանել ի լատինացւոց բարբառոյ ի մեր լեզուս»: Այս յիշատակարանի մէջ յիշում է Էջմիածնի շատ գիտուն և հմուտ վարդապետ-

(*) Առաքել Դարիմեցի, Էջմիածին, 407-409 եւ շար.:

(*) Բարգէն Կաթողիկոսի Յուզակ Հայ Ձեռագրաց Մատենադարանին Հայոց ի Ղալաթիս (Կ. Պոլիս), Թ. 128, հր. 958, անտիպ:

ների հետ նույն «Առաքելու վարդապետն, քաջ բարունի և վիպասան, որ զժամանակագրութիւնս հայրապետաց և թագաւորաց զեղեցկայարմար բանիւք գրոշմեաց և իւր յիշատակ անջնջելի եթող»:

Այս յիշատակարանի մէջ յիշում է, որ սորանից առաջ թարգմանել է Յովսէփոս, «Պատճառաց»^(*) և Հարանց վարք, որ կոչի Հայկի վարուց ի Լեհաց բարբառոյ ի հայ լեզու», ՌՃԺԱ. թուին:

և սպեցաւ, և տինա թէ ձեռամբ նորին սրբադրեցաւ»: Յիշում է «և զուսուցիչն իմ և զվարժիչն զՍտեփանոս Իլովացի քաջ հռետոր և թարգմանիչ բարունին, որ էր այր լի շնորհօք և հանճարով և սրբեալ հոգեով սրբով. զի հանապազ ըստ տոտուածատուր պարգեւօքն զաւանդեալ»^(**) և զարարս կատարելագործէր փիլիսոփայական կրթութիւնով»^(**)։ Ձեռագիրը գրուած է 1662 թուին^(**)։

Վերջապէս 1668 թուին գործեալ

(Պատկ. 11) Ռդրացոյ Մարիամ

Դիոնիսիոսի թարգմանութեան տարեթիւը հաստատուում է և ա՛յլ աղբււրից Իլովացու անձի հետ կապուած տեղեկութիւններով: Նորա աշակերտներից ներսէս Սարկաւազ գրիչը յայտնում է, թէ «ի նախակերտ զաղափարէն գծեցաւ

լատիներէնից թարգմանել է «Յաղագս մարդկային հոգւոյն և հրեշտակաց»:

Միայն մի ձեռագիր ունինք, հաւանօրէն, նորա կեանքի վերջին ժամանակներում գրուած, առանց թուականի, բայց ծաղկազարդուած միջակ աւրուեստով, որ սեպհականութիւն էր Նիւ-Նորքաբնակ, հնահաւաք և դորդա-

(*) «ի գրոց պատճառաց Արիստոտէլի կամ որպէս ոմանց թուի Պրոկղի», Բարգէն Կաթողիկոսի Յուլիան Զեռագրաց, Մատենադարան Կրիկիոյ Կաթողիկոսարանի, ի Ղալաթիա, Թ. 80, էր. 605:

(**) Ձեռ. էջմ. Թիւ 1524/1549:

վաճառ Պրն. Պարոյրեանի, որ ցոյց է տալիս, թէ գրչութեան հետ իւրացրել էր և ծաղկողութիւնը:

Այդ ձեռագիրը պատարագի խորհրդատեար է, այն էլ ոչ ամբողջութեամբ մեր ձեռքը հասած: Ծիշդ. Ժամանակը որոշել չենք կարող, բայց հաւանօրէն գրուած պիտի լինի 1668 թուից

շատակարանը (Պատկ. 1, 2), մի երես սկզբնաղարդով իւր մանրանկարչական տառերի սկսուածքով ապա լուսանցքում նկարուած մի վեցթեւեան սերովը, նորա արուեստի մասին գաղափար կազմելու (Պատկ. 3): Ակզբնաղարդը լաւ է, բայց ոչ առաջնակարգ, իսկ վեցթեւեանը իւր զէմքով զեղեցիկ:

(Պատկ. 12) Ս. Կոյս Մարիամ, եկու կողմերում Յակոբոս Գլխադիր և Յովհաննէս Աւետարանիչ առաքեալներ

յետոյ իւր և Ժամանակակից յիշատակարաններից դատելով և 1686 թուից առաջ, երբ տպագրուեցաւ Նդիաղար Կաթողիկոսի Ժամանակ խորհրդատեարը վերնակում:

Տալիս ենք այստեղ նախ Ստեփանոս Իլովացու ինքնաձեռագիր յի-

շթէ նորա նախընթաց յիշատակարանները փոտտ չեն տալիս կամ յիշատակութիւն նորա նկարիչ լինելու մասին, այս երկու մանրանկարները հաստատուն ապացոյցն ունին ոչ անկարելիութեան եւ նկարիչ լինելու մասին: Յամենայն դէպս երկոտտան ա-

(Պատկ. 13) Բնմի ճակատը

(Պատկ. 14) Մարիամ Աստուածածինն Յիսուս մանուկը գրկին (Բնմի ճակատի կեդրոնը):

ապքեալների պատկերների Ստեփանոս որ սկզբնական ազդիւր չէ: Բայց նրանք
Իլովացու գործ լինելու միակ վկա- գործերը չեն և Նաչաչ Յովնաթանի,
յուեթիւնը միում է Շահխաթունեանը, որովհետեւ նորանից առաջ յիշատա-

կուած են Սիմէոն կաթողիկոսի Յու-
ցակի մէջ, որ կազմուած է «Ռիւ-
թուսն և ի յՈղ[ո]սո[ո]սի ժ. գրեցաւ»
(Պատկ. 4, 5, 6):

Գ.

Իրողութիւն է, որ տաճարի մէջ

ներինը մի և մնացածը երկու կամ ե-
րեք տարրեր նկարչի գործեր. գեղա-
րուեստական բարձր գործեր, եւրոպա-
կան ազդեցութեամբ: Կան և ուրիշ-
ներ, բայց ասել չենք կարող, թէ էջ-
միածնութեամբ են նկարուած, թէ պատ-
րաստ ներս բերուած (Պատկ. 11, 12):

(Պատկ. 15) Ստեփանոս Նախավկայ (Ռեմի Գալասի մի ծայրը):

կղած բոլոր պատկերները Նազաչինը
չեն, յատկապէս երկոտասան տառքեալ-
ների պատկերները, Աւետող հրեշտակի
և Մարիամի (Պատկ. 7, 8), Գարրիէլ և
Միքայէլ հրեշտակապետներինը (Պատկ.
9, 10), որ իրենց կարգին երկու տար-
րեր վրձինների գործեր են, տառքեալ-

կնդրի պարզաբանութեան համար
ստիպուած ենք միջանկեալ մի բացա-
տրութիւն տալ. ժի. գարի քսանական
թուականներից եւրոպական՝ արեւմտեան
արուեստի ազդեցութեան մի մեծ հո-
սանք է գալիս գէպի Հայաստան. ե-
րեք քաղաքներ, յատկապէս, արտաքոյ

կարգի դեր են կատարում այդ ուղղութեամբ: Լըվով, Լեհացիներից այդպէս կոչուած, իսկ Գերմանացիներից Լեմբերգ, վենետիկ և Ամստերդամ: Հայ գաղութներից ամենից նշանաւորը իւր բազմամարդութեամբ և կատարած դերով Լըվովն է, որ մինչեւ այժմ ծանօթ էր առաւելագէտ Նիկոլ Թորոսովիչ, այդ

այդ փոխանցման մէջ:

Արդէն խօսք եղաւ Մինաս և Յակոբ ջան նկարիչների մասին. յատկապէս, Մինասի, որ Հալէպում աշակերտել է Էւրոպացի մի նկարչի. սրմանկարչութեան վերածնունդը ժի. դարում սկսուել է հէնց այդ Մինասի ձեռքով. «Էւ վասն կարի առա-

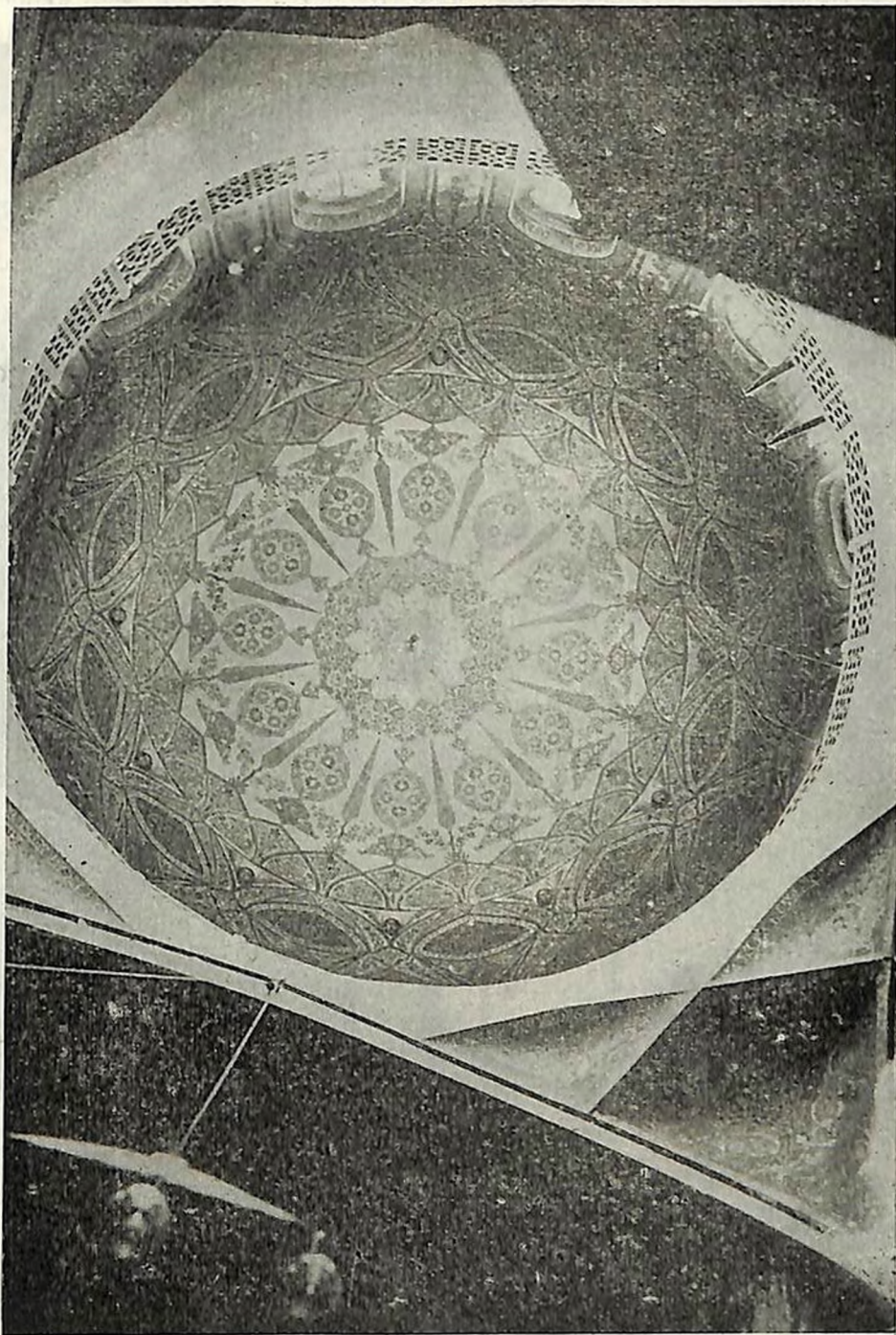
(Պատկ. 16) Փիլիպպոս Ստեփանոս (Բեմի ճակատի վրա ծայրը)

չիք եպիսկոպոսի Հայաստանեայց եկեղեցու գէմ դաւաճանող և ողբակործան ընթացքի պատմութեամբ, մասամբ լեհական իշխանութեան կողմնակալ հովանաւորութեամբ, բայց առաւելագէտ Յասուսեանների ջանքերով: Վենետիկն ու Ամստերդամն էլ որոշ դեր են կատարել

էւ Վալեղաւերա գեղեցկատիպ չքնադատես յօրինուածոյ արուեստին, մեծամեծքն Ջուղայեցոց տանէին ի ծաղկել և ի պատկերադրել զյարկս ապարանից և տանց իւրեանց. այսպէս և խօջայ Նազարի որդի խօջայ Սարգիսն տարեալ ի տուն իւր առ ի զարդարել

զապարանս իւր ծաղկօք և պատկերօք^(*)։ Եւրոպացի ճանապարհորդներն իսկ տալիս են անդեկութիւն այս մասին։ Նրանց պատերը զարդարուած էին

ներով և կուրծքերով կանանց, եւրոպական ճանապարհորդներն իսկ գայթակղեցնելու տատիճան։ Հանգուցեալ նկարիչ Սարգիս Խաչատրեանը վերա-

(Պատկ. 17) Գմբէթի ներքին մասը

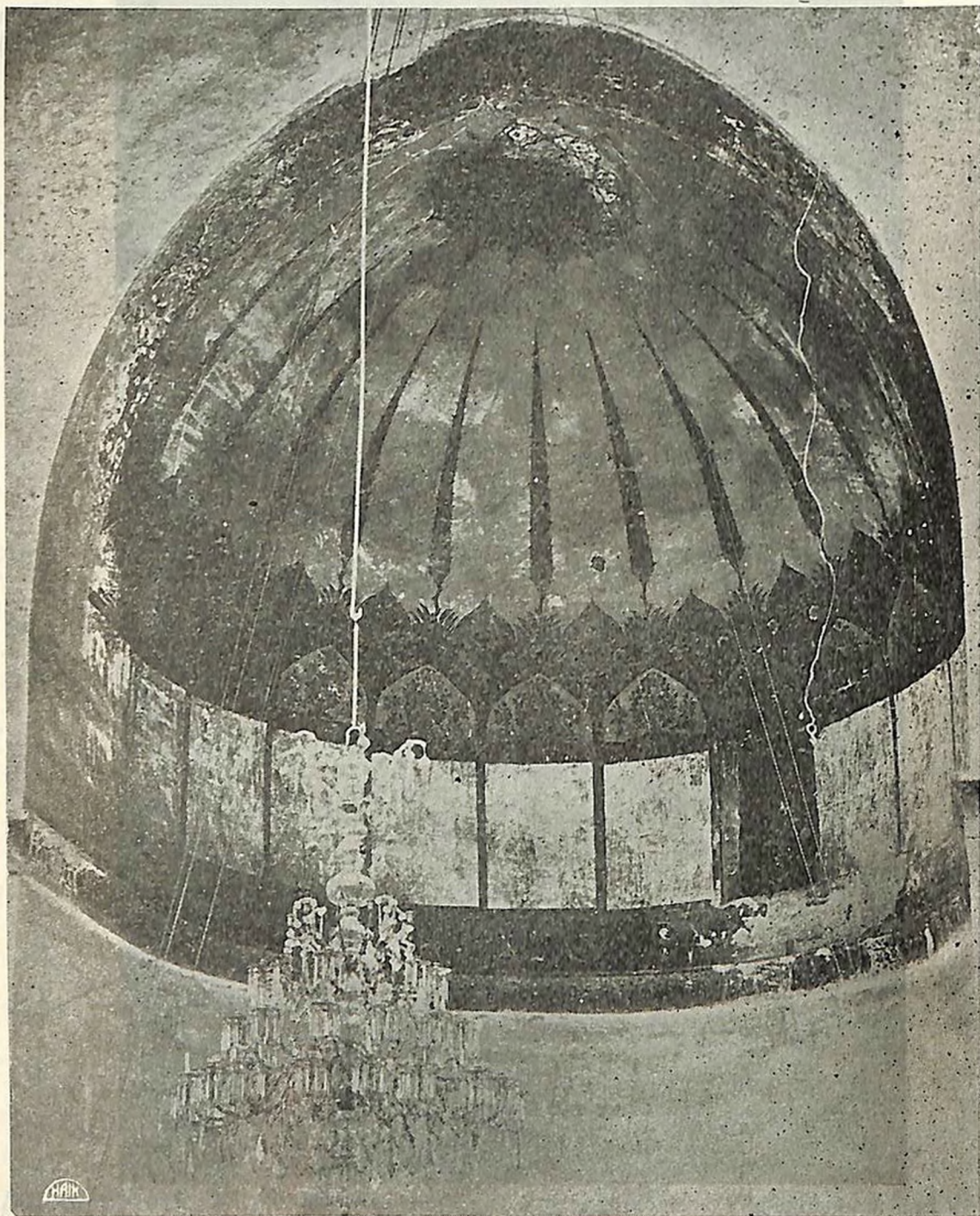
ոչ միայն պարսկական որսորդական կամ սիրահարական կեանքից առնուած պատկերներով, այլ և մերկ պարանոց-

կանգնել է այգպիսի ապարանքներից շատ մնացորդներ, որ յատուկ ուսումնասիրութիւններով, զուցէ, կարելի լինի պարզել և ճշդել ապարանքների տէրերի և նկարիչների անունները։

(*) Դաւրիժեցի, եր. 410։

Նոր հասանքը տաճարից առաջին հատվածի է Աստուածաշունչների պատկերազրույթի մեջ, որի առաջին և շատ չքեղ օրինակն է Էջմիածնի № 179/351 Ղազար Բարերդացու Աստուածաշունչը,

ծնի № 189 Աստուածաշունչները։ Առաջինը և վերջինը հաստատ Հայրապետ հկարչի ձեռքով։ Նույն Հայրապետի գործն է և № Գ-Յ 18/2587, հետևելով թվումը Բարերդացու պատկերա-

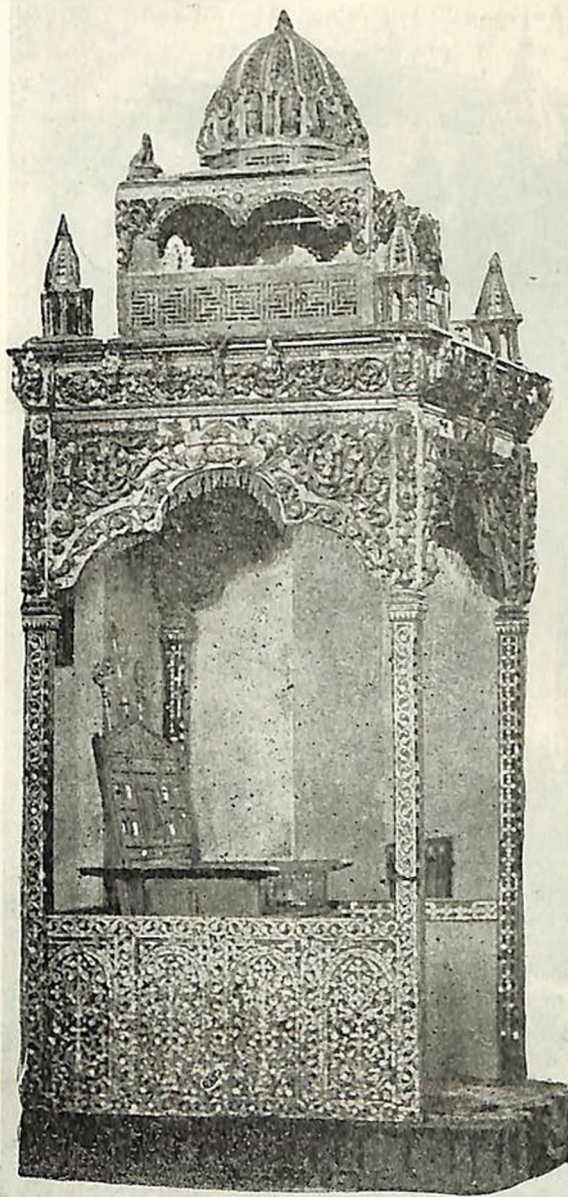

(Պատկ. 18) Արեւմտեան տաճարը, տաճարների դասաւորման տեղը

որ հկարագորդել է տուել Լվովում 1619 թվին։ Սորա բնագործակութիւններ ունինք արդէն 1642 և 1649 թ. թ. Երուսաղէմի № 1933 և 1934, և Էջմիած-

նի 1648 թվին, գրչութեամբ Աստուածատուր գրչի Շօշ քաղաքում, Փիլիպպոս Կաթողիկոսի ժամանակ։ Հայրապետ հկարիչը Նոր-Ջուղայի նշանուոր

կառնառուր վարդապետի աշակերան էր. իսկ սա Մովսէս Կաթողիկոսի, որի նուիրակն էր նա Լեմբերգում 1629-31 թ. թ. (*), Համագումարում ենք, բայց հաստատուն փաստեր դեռ պակասում են մեզ, թէ Ղազար Բարեբրգացու Աստուածաշնչի պատկերադրութիւնը արեւելք է փոխա-

(Պատկ. 19) Հայրապետական արքայազնի դամբարան

դրուել այս կառնառուր վարդապետի ձեռքով: Էջմիածնի № 201 Աստուածաշնչի Յիշատակարանի մէջ, գրուած 1660 թուին, ստացողն է Յոհաննայ վան-

քի նշանաւոր առաջնորդ Զաքարիան, Մովսէս Կաթողիկոսի աշակերտ, նկարչութեամբ «վարդապետ վարդապետ Հայրապետի» աշխատք կառնառուր է «կենդանադրող, քաջ քարտուղար և աստուածադարձ վարդապետաց վարդապետ» Յամենայն զէպո մեզ համար կարեւոր է այն իրողութիւնը, որ վերջ յիշած Հայրապետ նկարիչը 1642, 1643 և 1649, 1660 թ. թ. օգտագործել է Ղազար Բարեբրգացու Աստուածաշնչի պատկերադրութիւնը, իսկ սորա Աստուածաշնչի պատկերադրութիւնը գրեթէ ամբողջապէս առնուած է Լեւոնդական նկարիչների և փորագրիչների գործերից: Մենք կարող ենք մտանդանշել օրինակ Դիւրերի Յայտնութեան պատկերադրութիւնը, որ ըստ Լեւոնդի դիւանական Մայակովսկու առնուած է Լվովի նկարիչ Ziarnko-ից, իսկ սա էլ օգտուել է Դիւրերի նկարչների գործերից, յատկապէս Gerardi de Jode-ի 1588 թուին հրատարակած դուռնադարձ տրամից: De Jode-ն էլ իւր հերթին օգտուել է ըստ Մարտին Vos-ի Հերմիտա Winke-ի փորագրութիւններից: Վինկեն (1531-1603) ապրում էր Անավերպում: Բայց Ղազար Բարեբրգացու պատկերները միայն Դիւրերից չեն առնուած, այլ օգտագործուած են և ուրիշների գործեր:

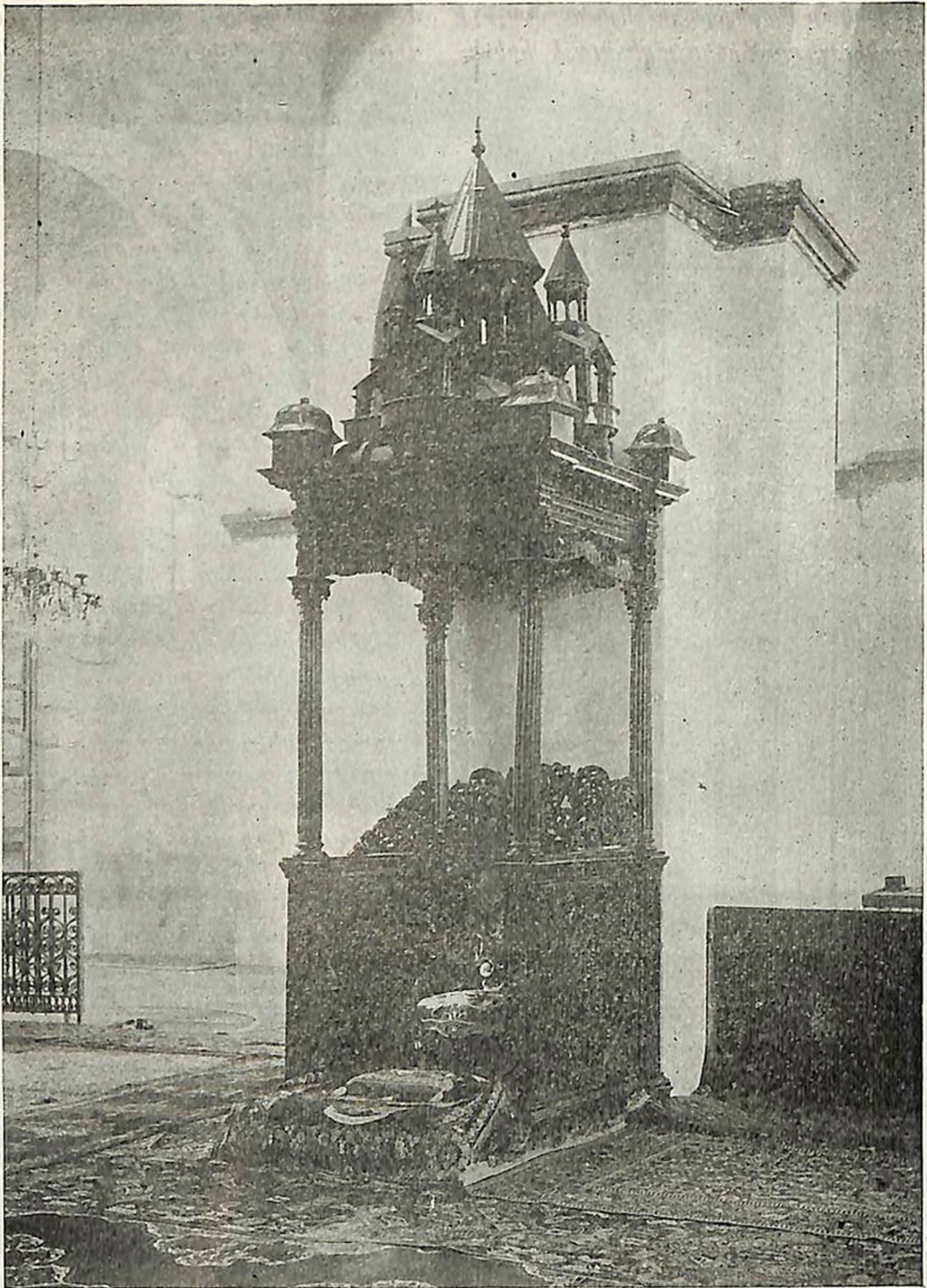
Բացի Ղազարից կան և պատկերների ուրիշ խմբադրութեամբ Աստուածաշնչիներ՝ Պսալմի և այլուր պատրաստուած Լեւոնդական ողբերգութեամբ: Գեղարուեստական և մասաւոր չարժման մի մեծ խնդիր է այս մեր պատմութեան մէջ, որ դեռ լուսաբանուած չէ: Այս չարժման մի օգտին է և Ռսկանի Աստուածաշնչի պատկերադրութիւնը Ամբաստանգումում 1666-8 թ., որ առնուած է հոլանդական Աստուածաշնչից: Ռսկանից առել է Միսիլար Արքան: Աստուածաշնչիների պատկերադրութեան այս խնդիրը առանձին աշխատութիւն է, ըստ կարելւոյն ուսումնասիրուած մեր կողմից: յուսանք, թէ պիտի յաջողուի մտաչելի դարձնել բանասիրութեան: Այսօրան էլ յիշեցինք պարզելու Էջմիածնի պատկերադրման և ծագման երկնայթի ծագումը:

(*) Դարձիցի, եր. 371, 398, եւ 402:

Դ.

Առաջին հաստատուն տեղեկությունը
Էջմիածնի տաճարի պատկերագրություն

զարդարեաց զմէջն մեծի տաճարիս, զի
չինեաց և զսուրբ Իջման տեղն մար-
մարեայ քարիւ ի վերայ չորից սեանց,
և ծաղկեցոյց սակաւ և պէսպէս երան-

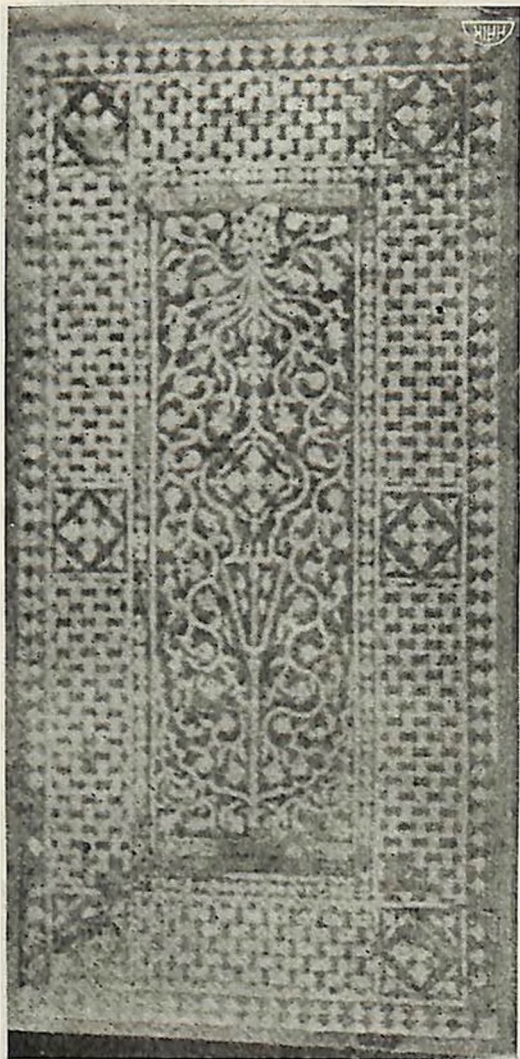
(Պատկ. 20) Հայրապետական արտ, 'Նահապետի մամանակ' ըստ աւանդութեան

և ծաղկեցման մասին կապուած է Աս-
տուածատուր Կաթողիկոսի (1715—1725)
անուան հետ, որ տալիս է մեզ Սիմէոն
Կաթողիկոսը իւր Զամբուի մէջ. «Սա

գօք և արար զարմանալիս տեսողաց,
Նմանապէս և զճակատ մեծի սեղա-
նոյն [քիմի ճակատը] (Պատկ. 13) արար
մարմարեայ (կեդրոնուած Մայր Աստուա-

~աւանդակները վերադարձնելու համար միայն
~աւանդակները վերադարձնելու համար միայն
~աւանդակները վերադարձնելու համար միայն
~աւանդակները վերադարձնելու համար միայն
~աւանդակները վերադարձնելու համար միայն
~աւանդակները վերադարձնելու համար միայն
~աւանդակները վերադարձնելու համար միայն
~աւանդակները վերադարձնելու համար միայն

մասն փոխ փոխառնում (22 հատկ)

~աւանդակները վերադարձնելու համար միայն
~աւանդակները վերադարձնելու համար միայն
~աւանդակները վերադարձնելու համար միայն
~աւանդակները վերադարձնելու համար միայն
~աւանդակները վերադարձնելու համար միայն
~աւանդակները վերադարձնելու համար միայն
~աւանդակները վերադարձնելու համար միայն
~աւանդակները վերադարձնելու համար միայն

(*) 1901, հր. 327
(*) 1901, հր. 327

~աւանդակները վերադարձնելու համար միայն
~աւանդակները վերադարձնելու համար միայն
~աւանդակները վերադարձնելու համար միայն
~աւանդակները վերադարձնելու համար միայն
~աւանդակները վերադարձնելու համար միայն
~աւանդակները վերադարձնելու համար միայն
~աւանդակները վերադարձնելու համար միայն
~աւանդակները վերադարձնելու համար միայն

մասն փոխ փոխառնում (12 հատկ)

~աւանդակները վերադարձնելու համար միայն
~աւանդակները վերադարձնելու համար միայն
~աւանդակները վերադարձնելու համար միայն
~աւանդակները վերադարձնելու համար միայն
~աւանդակները վերադարձնելու համար միայն
~աւանդակները վերադարձնելու համար միայն
~աւանդակները վերադարձնելու համար միայն
~աւանդակները վերադարձնելու համար միայն

կաղարղումը. նորա ժամանակ կատարում զործը, մնացորդներից դատելով ինչպէս բոմի ճակատի պատկերագրութիւնն է և ծաղկազարդումը կամ իջման սեղանի դմբի լիւրայ մնացած մասերը: Մէջ ենք բերում Գաւաղանդրքի այդ մասը, ժամանակակցի վկայութիւնը ի-

սինքն դաճան, ի սպառ քակել տալ, և ոչ թողուլ նշմարանք ինչ հնազոյն գաջից և եղծեալ տնհիթիթ ծաղկալից, սկսեալ ի մեծ կաթուղիկէի դմբի թամէջ կեդրոնէն մինչեւ ի ստորին յատակն եկեղեցոյն՝ հանդերձ ամենայն խորանօք և բեմիւքն, բաց միայն զքա-

(Պատկ. 25) Ս. Յովնան Օճնեցի

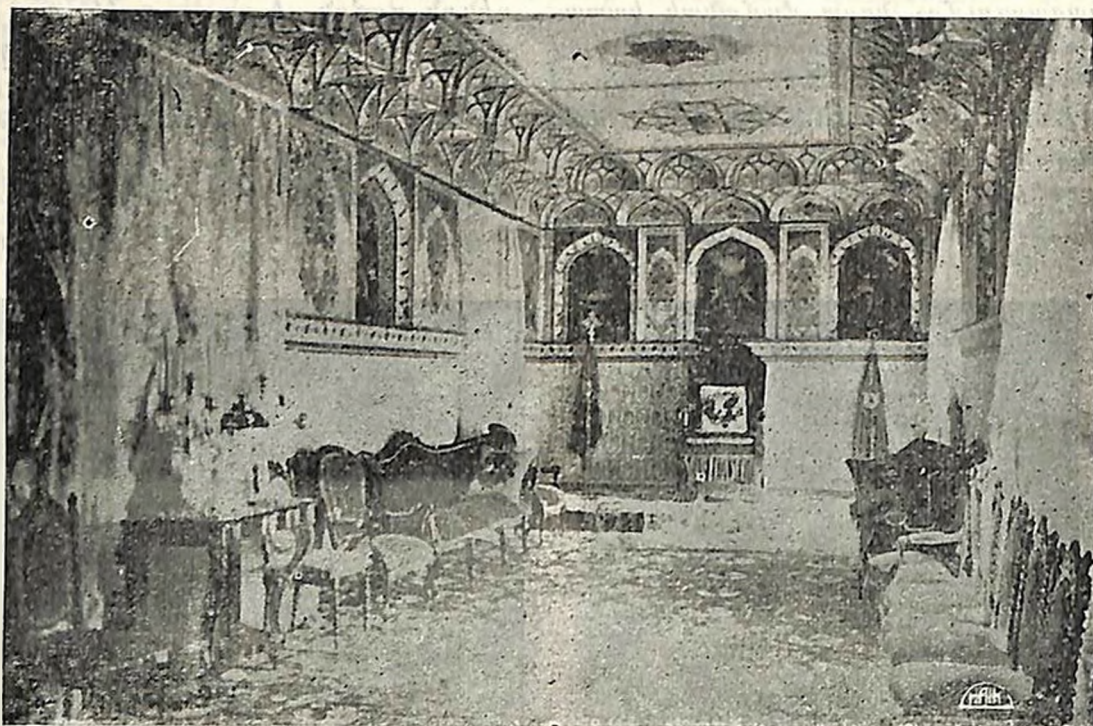
րենից լսելու համար.

«Եւ յետ երկուց սեանցն իւրակերտից (Ղուկասի), սկսաւ զբոլոր եկեղեցւոյ վերնախառոյց կամարաց և կամարամիջաց և սեանց և ա՛յլ շրջապատ որմոց եղծեալ և ապականեալ և ի մոխիր դարձեալ հնազոյն բաւժնիսն, այ-

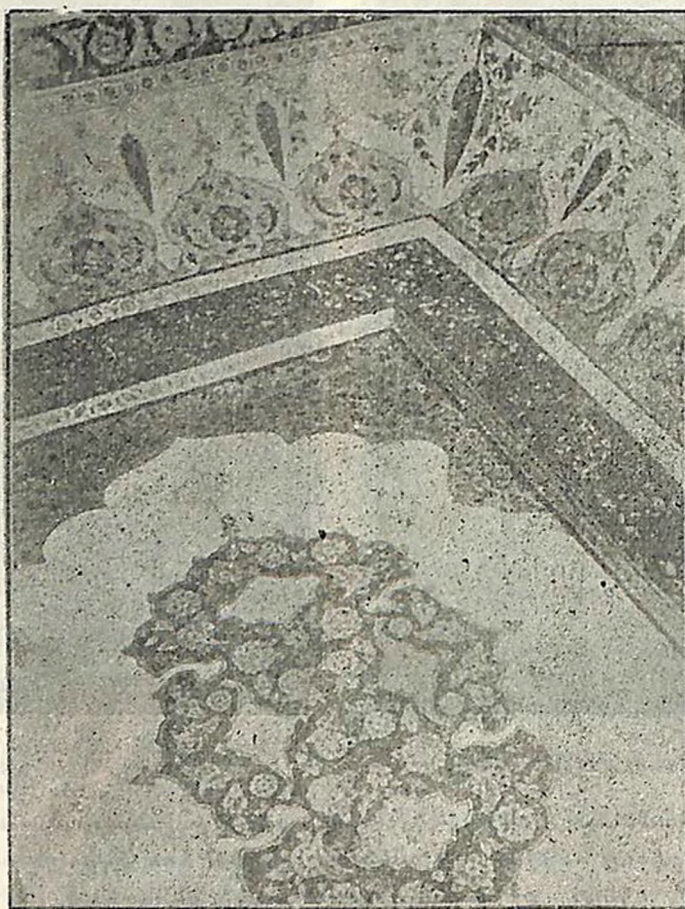

(Պատկ. 26) Ս. Ներսէս Շնորհալի

նի մի հնազոյն պատկերս մնացին. զայնս եւս ի բաց առին ի տեղեացն, առ ի նորոգել»։ Մի քանի ատոյ յետոյ՝ Ղուկասի կենսագրողը աւելացնում է, որ կիսատ էր մնացել Առաւուծառուր կաթուղիկոսի դործը «վասն վրդովմանց և պատերազմացն որ ի մէջ Պարսից և

(Պատկ. 27) Նաղկեայ դահլիճի առաստաղի ճիւղազարդում

(Պատկ. 28) Նաղկեայ դահլիճի առաստաղի մանրամասնություն

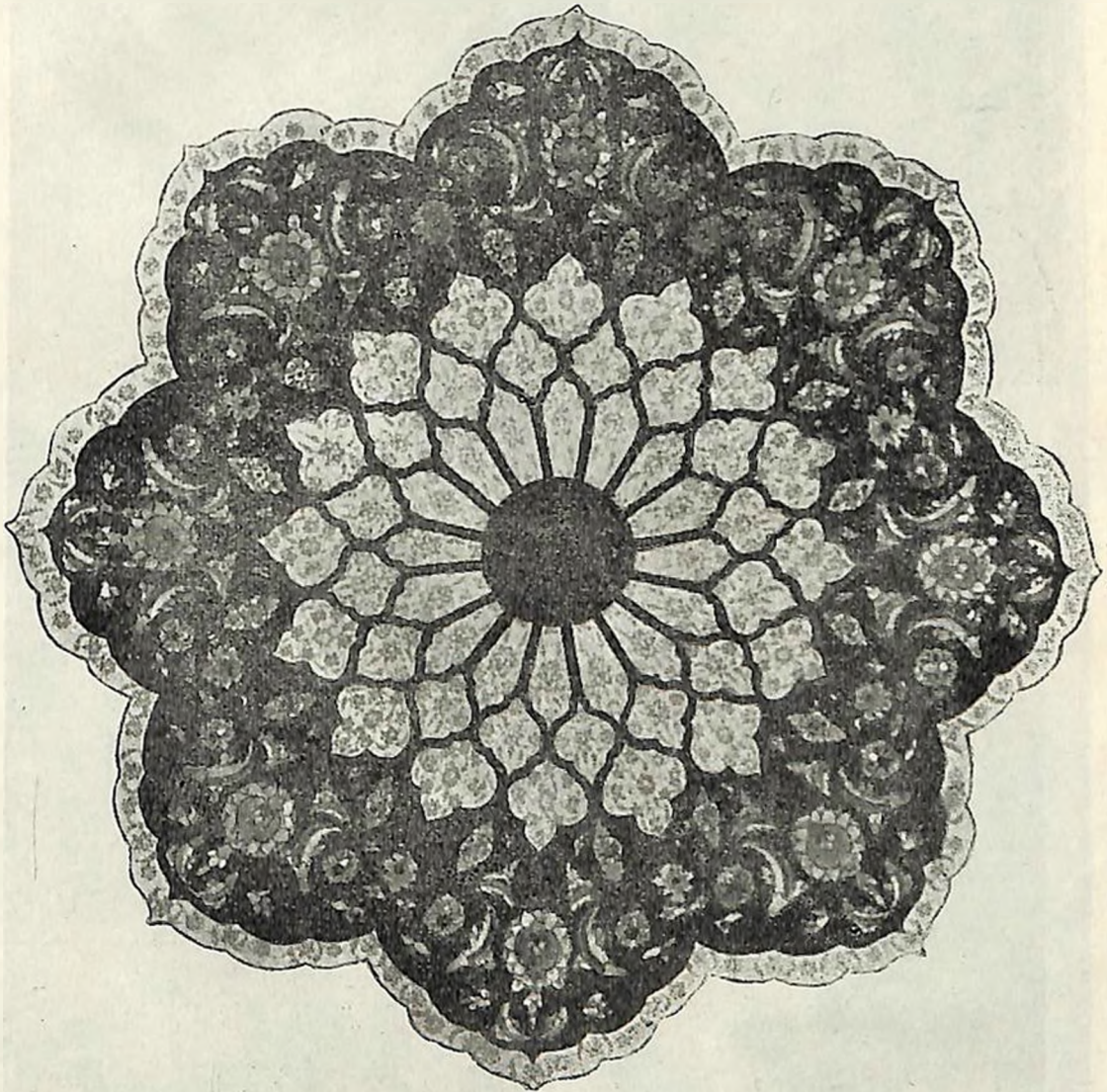
Տաճկաց» անկարող լինելով վերջապես դարար պահուած է Աստուածատուր կա-
 իւր նորոգութեան գործը(*): Բարեբաղ-

(*) Արարատ, 1901, եր. 128:

թողիկոսի արձանագրութիւնը դմբեթի ներքնամասի բոլորակի վերայ, որ աւելի ճիշդ տեղեկութիւն է տալիս կառարուած զործի մասին. «ի թուականութեան հայկական ՌՃԿԹ(=1720) եւ աէր Աստուածատուր Համատանցի կաթողիկոս տմենից Հայոց, ետեւ նորոգել զչորեսին խախտեալ սիւնքն սրբոյ եկեղե-

յիչեալ լիջիք առաջի Գրիստոսի, տմէն(*)։ Սիմէսն կաթողիկոսը, որ լաւ տեղեակ էր էջմիածնի պատմութեան, յայտնում է, թէ ածաղկաց զբոլոր տաճարս ի միջոյ կողմանէ(**)։

Աստուածատուր կաթողիկոսի ժամանակ է շինուած և աւագ սեղանի խաչկալը փայտակերտ, քանդակներով,

(Պատկ. 29) Վեհաւանի ճրագիւայ դաւիթնի սուսասաղի կեդրոնական վաղեակը՝ վերահաղորդիւն Աւեսի Գեղամեանի

ցւոյս և զբոլոր եկեղեցին նորոգեալ և ծաղկեալ հանդերձ մարմարոնեայ շինուածովք, որ ի մէջ սրբոյ եկեղեցւոյս են, յիշատակ հոգւոյ իմոյ, ի վայելուին տառապեալ ողբի Հայոց և աստ ի սուրբ աթոռս զեառեալ միաբանից, և որք ընթեռնուք զարձանս զայս, յիշեցէք զիս ի մաքրափայլ յաղօթս ձեր, և զուք

Ջմիւռնիա քաղաքի Արրահամ տմիրայի, քահանաների, ժողովրդի և վաճառականների ծախքով, Սիմէսն Երեւանցու նուիրակութեան ժամանակ(***) , որ քանդուեցաւ իրիմեանի ժամանակ։

(*) Համմ. Շահխաթունեան, եր. 392:

(**) Ջամրու. եր. 28:

(***) Շահխ. եր. 41-2:

Սիմէոն Կաթողիկոսի Յուլյանի մէջ յիշատակութիւն ունինք այն պատկերներին, որոնք խաչկալի մաս էին կազմում. «Ա. (մի) պատկեր Աստուածածնի, յորոյ վերին կողմն է երրորդական պատկեր. Բ. (երկու) պատկերք հետ՝ յորոյ մինն է ազօթեւ Տեառն՝ յմերձաթ գիշե-

տեաց՝ մինն հրեշտակին և մինն Սր. Աստուածածնին, որք հետ են իրրու գրունք վերին գրանց մեծ խաչկալին»:

Շահնաթուհեանի ժամանակ փոխուած են խաչկալի գոների պատկերները, որ Թադէոս և Բարդուղիմէոս առաքեալներն են, ուրեմն և, հաւանո-

(Պատկ. 3) Ձախ դասի առաջադր

րին՝ և զօրանալն ի հրեշտակէն, և մինն է իջուցանելն ի խաչէն. են այսք յաջմէ և յահեկէ աւագ խորանին ի մէջ խաչկալին:

Բ. (երկու) պատկերք մեծ ին ներսիսի և նիկողայոսի հայրապետացն, որք են իրրու գրունք, ներքին գրանց մեծ խաչկալին: Բ. երկու պատկերք՝ Աւե-

րէն, Յովնաթանի շրջանի պատկերներ, որ պահուած են մինչեւ մեր ժամանակները (*):

Աստուածատուր Կաթողիկոսի ժամանակ է շինուած և աւագ դասի հայրապետական աթոռը 1721 թուին (Պատկ.

(*) Շահն. Ա. եր. 42:

(17) msb_b

ה'תקנ"ח י' חשוון תרמ"ח

Այդ խաջա պատիւ վճարողները պարտաւորուած են վճարել

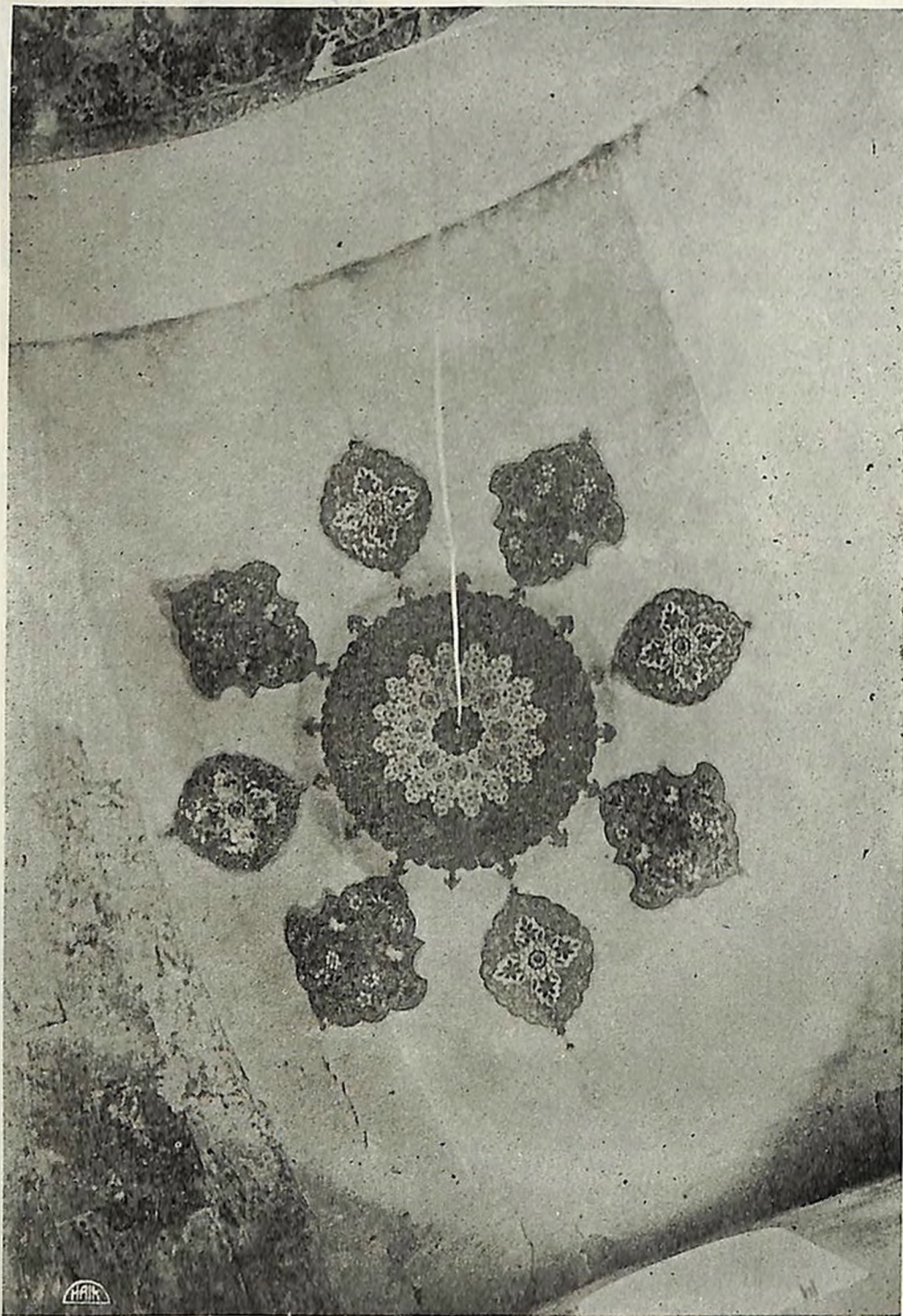
մըղմտեալ փողովի կով Երազս ցնուցողըդմտ

Նախագահական հրամանով (միջոցառում) վճարահատ

22)։ Միջին դասի հայրապետական չքեղ
աթուղ համարում է նահապետ կաթո-
թողիկոսի ժամանակ ստացւած։ Ոճը
հայկական է, բայց գեղեցիկ է. պա-

Ե.

Աստուածատուր կաթողիկոսի յա-
ջարդն էր կարապետ Զէյթունցին, որի

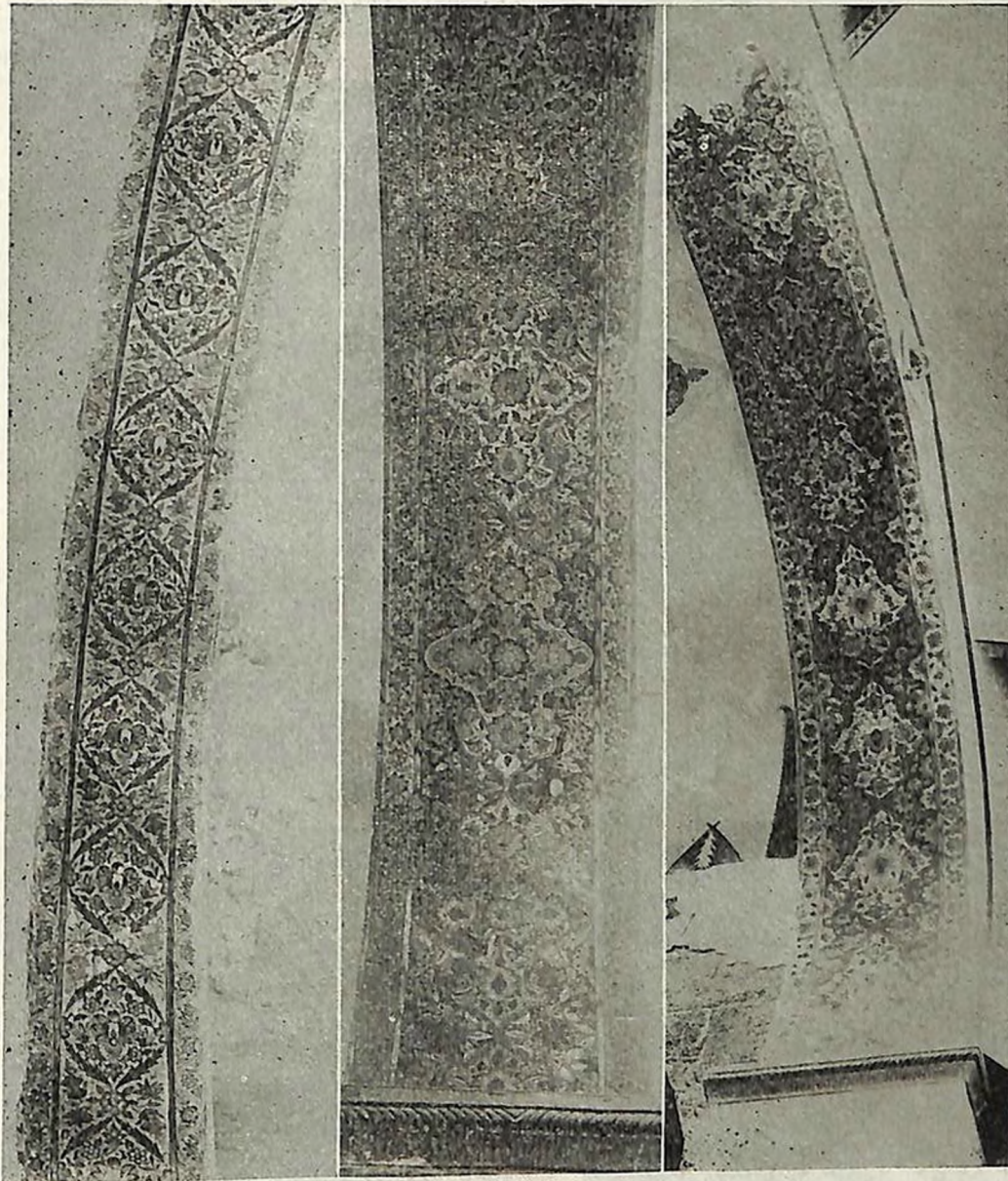
(Պատկ. 93) Առաստաղի մաս

հուած է Լէւոնի Գաբրիելի արտա-
քին գաղափարութիւնը, որ ձեռակեր-
պուեցաւ Եղիազար Կաթողիկոսի ժամա-
նակ (Պատկ. 20)։

Համար Զամբուի հեղինակը գրում է.
«Սա ետ նկարել զպատկերս երկոտասան
առաքելոցն ի ճակատ աւագ խորանին
և ետ ծաղկել ոսկեզօծ և գեղեցիկ զու-

նօք» (*): Այս տասներկու տառքերով
ների պատկերները չպէտք է չփոխել
արեւմտեան խորանի մէջ զետեղուած
տառքերէն պատկերների հետ, վերա-
դրուած Ստեփանոս Լեւոնցուն:

տառքինի և ճգնադրեաց, հեղ և բարե-
բարոյ, ազօթասէր և տօնակատար: Որ
ի մէջ տաճարիս զառաջնոյ դասի եր-
կուս սեղանան կառոյց և տնուանեաց
սուրբ Յակոբ և սուրբ Լուսուորիչ:

(Պատկ. 33) Կաճարների ցեղերի և Եկեղեցիների զարդագրութիւն

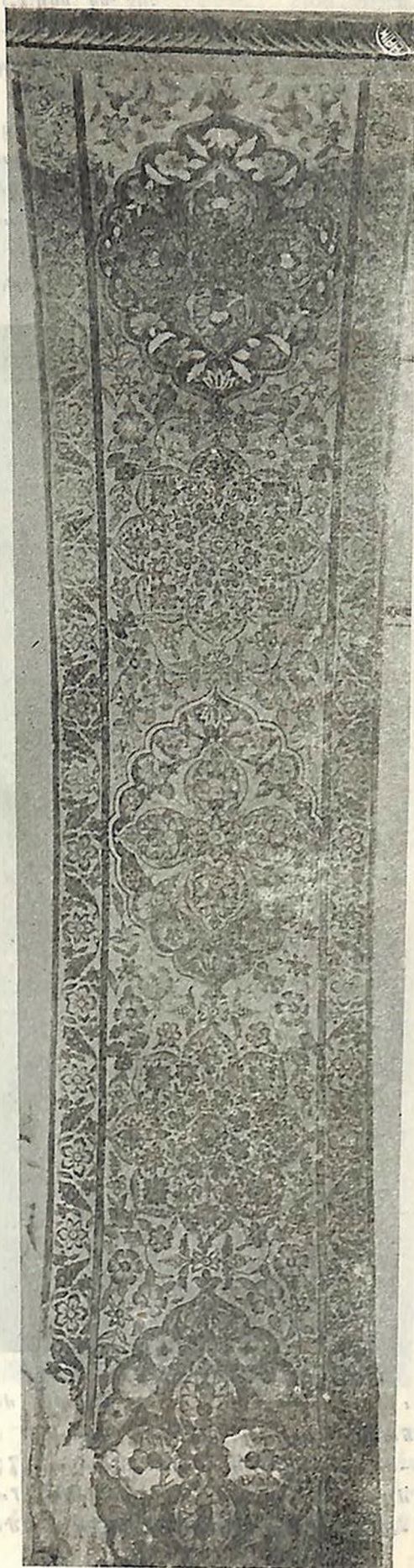
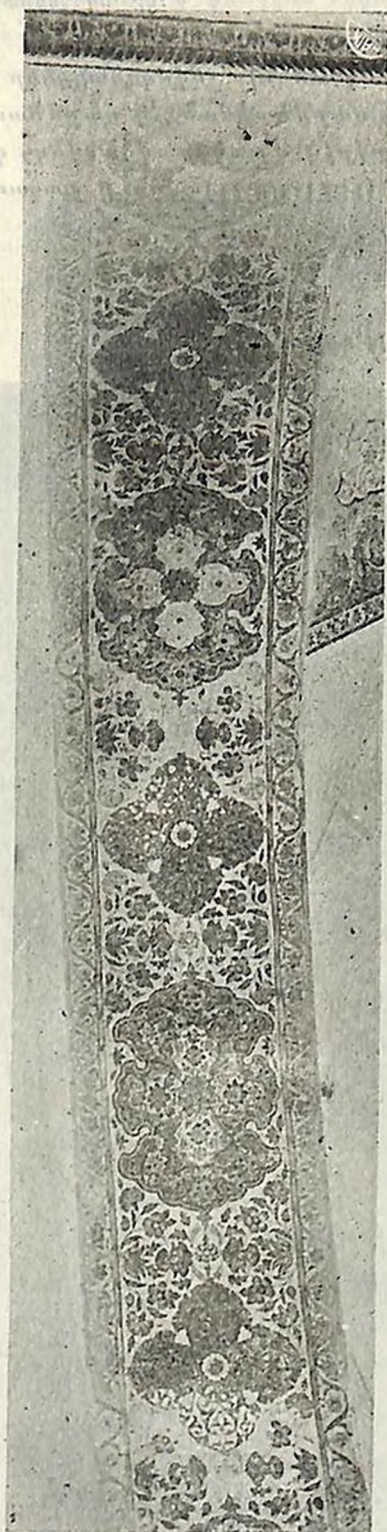
Զ.

Արրահամ Մշեցին (1730—1734) ըստ
Ջամրուի հեղինակի մէկն էր Էջմիածնի
պատկերադրման և զարդադրման մե-
ծագոյն մեկենասներից. «Եւ սա էր այր

Զորս և զարդարեաց ծաղկօք և մար-
դարէական պատկերովք: Եւ զամենայն
պատկերսն՝ որք զոն ի յորմունսն և ի
սիւնսն տաճարին նա ետ նկարել» (*):
Սա մի կարեւոր ցուցում է Արրահամ
կաթողիկոսի արուեստասէր ոգու մա-

(*) Ջամրու, եր. 28:

(*) Անդ, եր. 30:

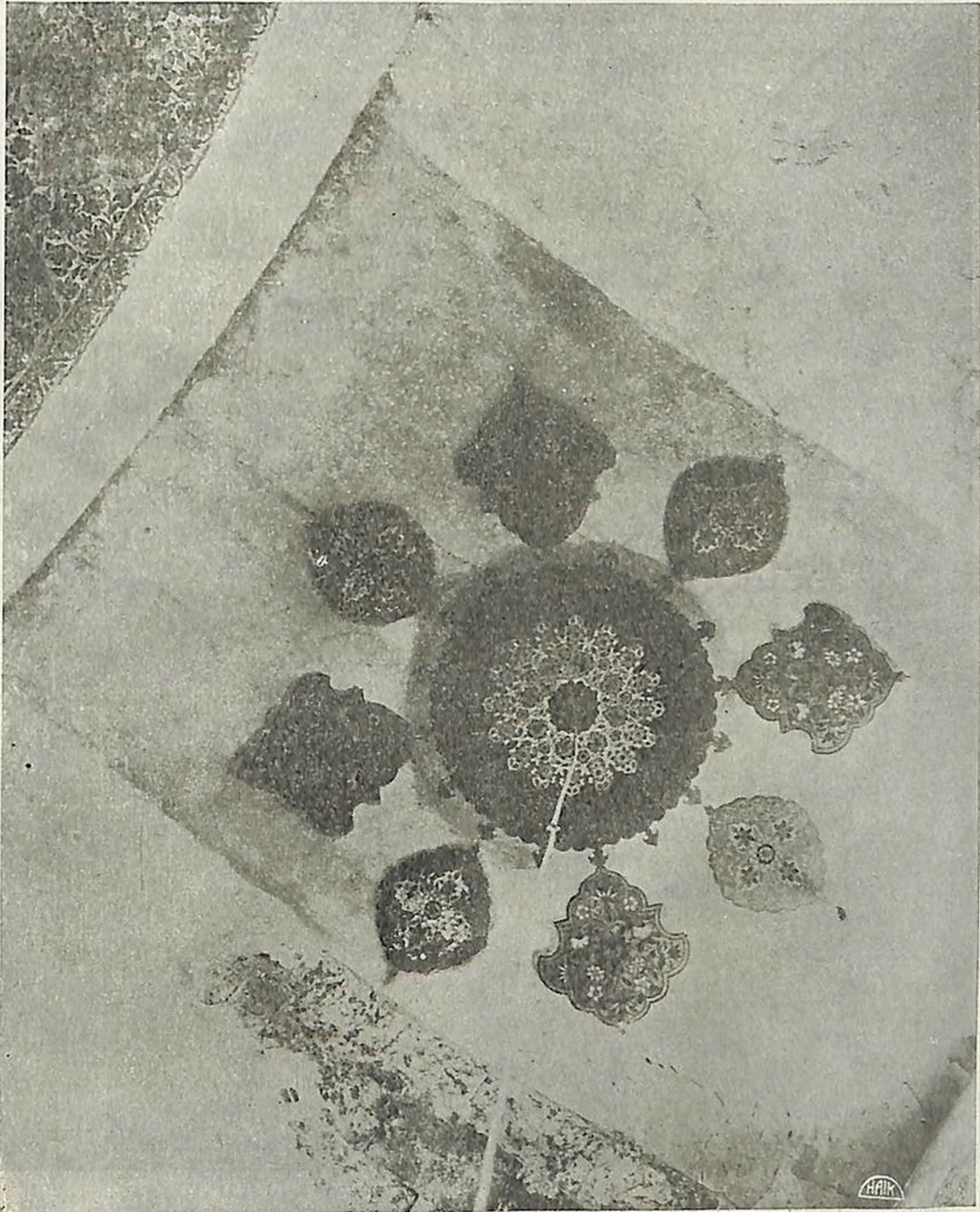

၁၇၈၇ ခု

[illegible]

Ուշագրութեան արժանի է, որ միա-
ժամանակ Հայ Եկեղեցու երեք մեծ տ-
թոռների ներկայացուցիչները՝ Գրիգոր
Շղթայակիր Երուսաղէմի, Յովհաննէս
Կոլոտ Կ. Պոլսի և աւելի ուշ Աբրահամ

մէջ արուեստի արմեքաւոր մնացորդ-
ները՝ ոսկերչութեան, ասեղնազործու-
թեան, եկեղեցական զգեստաւորութեան,
յախճապակեայ անօթների, փայտազոր-
ծութեան և պատկերազրութեան գլխա-

(Պատկ. 36) Առաստաղի զարդազուրիւն

Կաթողիկոս Էջմիածնի, գեղարուեստա-
կան մեծ գործունէութիւն են ցոյց
տալիս, կարծես, բարի մրցակիցներ
հանգիստնալով միմեանց։ Երուսաղէմի

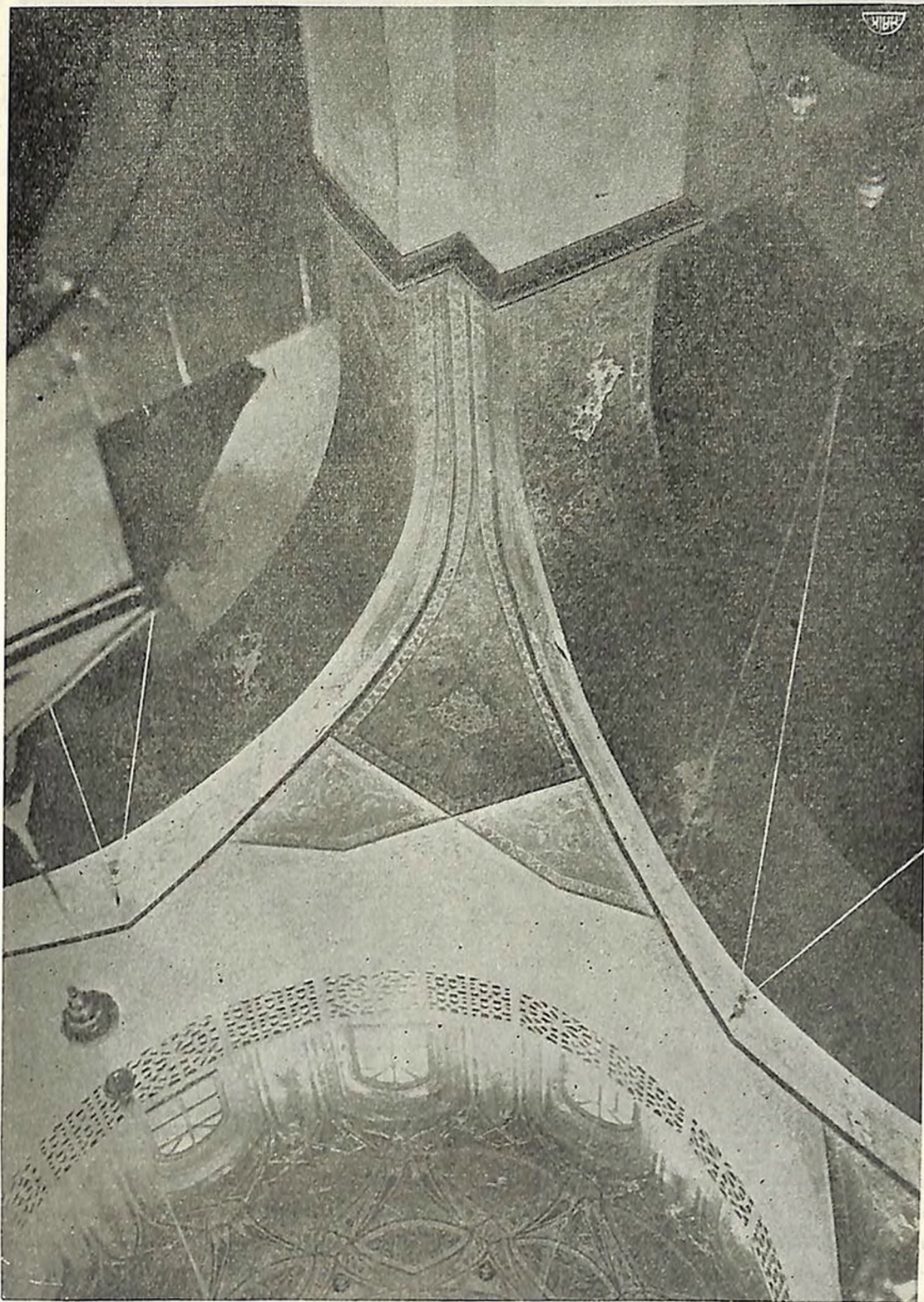
Լորտպէս Շղթայակրինն են, բայց մաս-
ունի և Յովհաննէս Կոլոտ (*): Իսկ Էջ-

(*) Հետզհետէ պատրաստուում է եւ սպա

ԴՐՈՒՄԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵ

ՀԱՐՄԱՆՈՒՊԿԱՒՈՒՆ ՎՈՐՑԱՄԵՆ յԵՐԱՅՐԱՄԻՅԵ

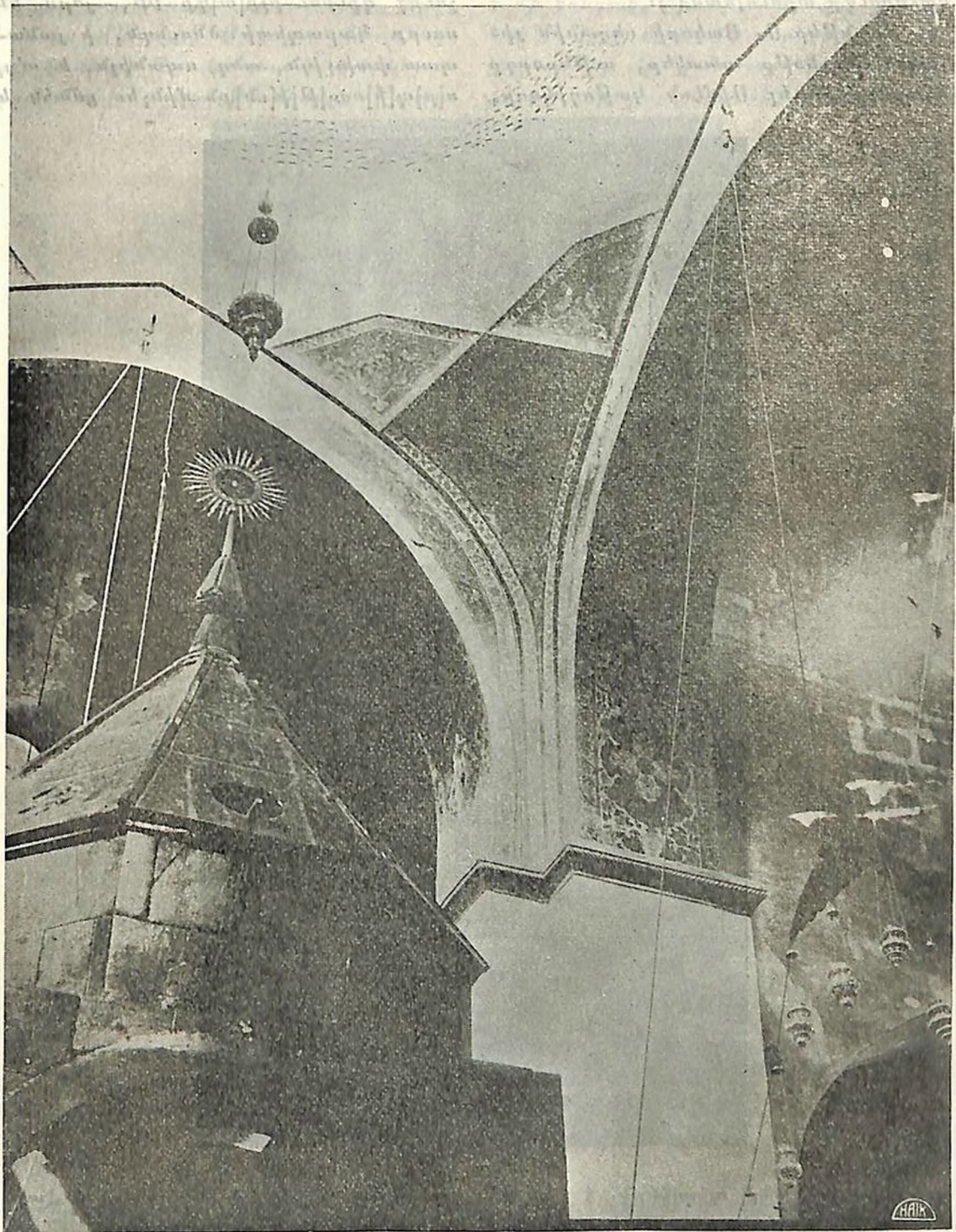
ՄԱՐԺ ԴԱՅԽՈՆԱՌՈՆ ՎԵՆԻՍԻԱՆՅԱՆ ՎԱԳԳՅԱՌԵՐՈՒ ԽԵԵՆՈՒ ԴՐՈՎ ԲԵՐՈՒՄ (ԸՋ. ԿՏՄԸ)

դիկոս: Երեքն էլ հոգեկից աշակերտներ՝
Վարդան Բաղիշեցու:

Մենք անսնամ ենք մինչև իսկ
պատկերս գլխական յղոցքի և սեղաննե-

խաւոր պատկերն էր ճրերել հրեշտակին
զգլուխ սրբոյն Յակոբայ առաքելոյն առ
սուրբ Աստուածածինն և առաքելուն,
ի վերոյ ևւս պատկեր երրորդական» ըստ

(Պատկ 38) Գմբեթի հիմք կազմող կամարների անդրվուղի զարդագրութիւն

րի նուիրագործման նմանութիւններ,
Աբրահամ կաթողիկոսն է շինել, Ս.
Յակոբի (Տեառնեղբոր) սեղանը որի զըլ-

Սիմէոն կաթողիկոսի Յուցակի: Նոյն
բովանդակութիւնն ունի մօտաւորապէս
Երուսաղէմի Գլխաղբի ասեղնագործ վա-

րագոյրը, միայն առանց առաքելների պատկերադրութեան: Երուսաղէմի դործը սքանչելիք է, պատկերադրութիւնը եւրոպական աղփեցութեամբ, իսկ ծաղկաւորումը արեւելեան (*):

Աւընթեր Ս. Յակոբի սեղանին յիշուած են եօթը պատկեր, ութերորդը նկարել է տուել Սիմէոն կաթողիկոսը,

առաջին դասի հարուստին պատի վերայ: Մնացած եօթը պատկերներից մէկն էր «Պատկեր սրբոյ կարապետին, որ է ի մէջ ճաճանչաւոր բլրկի, և շուրջ զիւրեւ բլր[ա]կք իւր, յորս են սուրբ կարապետի ծնունդն, ի յանապատ փախչիլն, անդ սպանիլն, և ա'յլ ո[ր]պ[ի]սու[թ]ի[ւն]քն մինչեւ ցմահն և

(Պատկ. 39) ՈՏԵՂՈՒՄ

որ Աստուածածնի պատկերն է «Մեծ՝ զարեգակն արկեալ զիւրեւ՝ և զլուսինն ընդ ոտիւք», «զոր սրբազան Սիմէոն կաթողիկոսն ետ նկարել», գտնուում էր

թաղումն, և բերիլն նշխարցն ի Հայս: Է այս յոյժ մեծագոյն (*):

Հայ Եկեղեցու որմանկարչութեան կամ մանրանկարչութեան մէջ աւան-

(*) Տես մեր յօդուածը. «Մանր արուեստի օրինակներ Երուսաղէմի վանքից: ՊԱՅՔԱՐ (Տարեգիրք), 1950:

(*) Արրահամի շինարարութեան մասին, Շահխ. եր. 33:

դական էր դարձած որոշ սուրբերի կեանքի հետ կապուած պատկերազրական խմբակցութիւններ կազմել, միեւնոյն տնձի կամ շրջանի հետ կապուած (sycele), այսպէս էր Լուսաւորչի, Յովհաննէս Մկրտչի, Յակոբոս Տեառնեղբոր կեանքի հետ կապուած պատկերազրական խմբակցութիւնները, ինչպէս

նուա՛ Յովհաննէս Մկրտչի համար տեսանք քիչ առաջ: Իրողութիւնը հաստատուում է և կոնդակների զարդագրութեան մէջ: Երուսաղէմի մէջ պահուած է մի կոնդակ, որ հրատարակել է Սահակ Ծ. Վրդ. Աստուածատրեան, Մշոյ Ս. կտրապետի մի վանահօր կողմից գրուած, որ զարդարուած է Յովհաննէս

(Պատկ. 10) Խոնդակաւոր Ընթրիք

և մարգարէների և առաքելների դասերի: Լուսաւորչի կեանքից ունինք այդպիսի մի ցիկլ Անիում՝ Հոնենց Տիգրանի Լուսաւորչի եկեղեցու պատերին, որ 1920 թուին նոյնութեամբ արտանկարել ենք տուել Թարխարարեանի ձեռքով և այժմ պահուում է Երեւանի Թանգարա-

Մկրտչի կեանքի պատկերներով (*): Ահա այսպիսի մի խմբակցութիւն է նաեւ վերեւ մէջըրուած նկարագրութիւնը Սիմէոն Կաթողիկոսի Յուցակի

(*) Պատկերացոյց Հաւարածոյ, Պրակ Բ., Երուսաղէմ, 1913, կոնդակի պատկերը, եր. 48:

համեմատ Յովհաննէս Մկրտչի կեանքի հետ կապուած:

Լուսաւորչի խորանի պատկերապրութիւնը ըստ Յուցակի, նոյնպէս համարուած ենք Աբրահամ կաթողիկոսի գործ, ինչպէս և խորանի չինութիւնն է: Ա. (մի) «Պատկեր տէրունական ընդմեալ յաթոռ քառակերպեան, և ի ներ-

(Պատկ. 41) Ս. Յարութիւն

քոյ պատկերք սուրբ Լուսաւորչին և սուրբ կարապետին»:

Գ. (երեք) պատկերք Սբ. Լուսաւորչին՝ մինն մեծադոյն յոյժ, և Բ. քնքան զայն փոքր, ըստ մեծք: Ի մէջ երկուցն է բժշկելն զՏրդատ արքայն, իսկ ի միումն ինքն միայն է: Յերիսն եւս են չորեքաստան չարչարանքն իւր ի մէջ բոլորակայ շուրջ զիւրեւ:

Ա. (մէկ) պատկեր սուրբ Հռիփսիմեայ կուսին, խաչափայտն ի յուսն (Պատկ. 23), և Տրդատ արքայն ընդ ոտիւ քն»(*):

Է.

Ս. Ստեփանոսի խորանի մէջ ըստ Յուցակի յիշուած պատկերները փոխուած են Նաղաշի շրջանի գործերով, որ հայրապետների պատկերների շարքն էր

(Պատկ. 42) Ննջումն Կուսին

(Պատկ. 24, 25, 26), և վար տունուեցան իրիմեանի ժամանակ: սեղանի տեղն էլ փոխուելով արեւելք: Այդ պատկերները պէտք է փոխադրուած լինին Երեւան. երանի թէ յետ բերսին էջմիածին և այնտեղ նիւթ դառնան զուտ եկեղեցական թանգարանի կազմութեան:

(*) Հռիփսիմէի նկարը կայ այժմ հիւսիսային դռնից բարձր պատի վերայ, ըստ տունց Տրդատի, ասել է, թէ նոյն չէ վերիւ յիշուած նկարի հետ, այլ Նաղաշի շրջանի գործ է:

Նոյնը կատարուեցաւ և Յովհաննու Մկրտչի սեղանի մէջ: Այդ խորանի պատկերները Արարչամ կաթողիկոսի՞, թէ ա՛յլ ժամանակի դործեր էին, հաստատ ասել չենք կարող: Բայց հաւանական ենք համարում ուրիշինը լինել, որովհետեւ կրկնութիւն է մասամբ Ս. Յակոբի սեղանի պատկերազրութեան: Յամենայն դէպս յետին դասի ա-

ւելեմսեան խորանից վեր և արեւմտեան պատի վերայի տառներկու առաքեալների պատկերները Հին և Նոր կտակարանի տեսարաններով, որ յիշուած են Յուցակի մէջ, ինչպէս և ճիւղաւային դրան գլխի պատկերները, որոնց մէջն էր կամուսոր աղքատ Ալեքսիանոս և փլիպպոս կաթողիկոսի պատկերները, որոշ չափով փոխուած պիտի

(Պատկ. 43) Մնացորդ Նազաւի բուն որմանկարից.
Տրդատ Բագաւոր Աթիւն Բագուհու և խորովիդիսի հետ

րեւմտեան խորանի, տառներեք պատկերները՝ տառներկու առաքեալները (Պատկ. 4, 5, 6), Թովմայի թերահաւատութեան պատկերի հետ, ինչպէս յիշել ենք, Նազաւինը չեն և յիշուած են նաեւ Յուցակի մէջ, որ ըստ Շահխաթունեանի Ստեփանոս Իլովացուն էին վերագրուած:

լինին Յովնաթանի ժամանակ:

Հարաւային դրան գլխին ըստ Յուցակի կախուած էին վեց պատկեր, ապա սրանց հետ Պետրոս և Պօղոս առաքեալների մեծ պատկերները և աւընթեր Պետրոսի գլխիվայր խաչուիլը և Պօղոսի գլխատոււմը, հաւանօրէն այս վերջինները, «յ[ի]շ[ա]ւ[ա]կք Բիւթիւր» Պետրոս

[illegible]

• ୧

(ՃԵ՝ .կսմլլ) խաժսղջ
վզադդանդ-ի Ժվադդի Նվմակդ Էմստտավմ
-դ Լզմարաճմդի մկադեմարի դակիդդմեդի
վնատտառառ վ«ՏվԼչան Լոպկեադ» Ժզան
-տնեմակ ղվեաչ նմամ ‘մմդդտր ամսդ
Լոա Լզմակդաամա Էմսնադան Ժզանդդ
-տի ‘Լզեադն Ժզվչ դվճադվճի մմդ ‘կադ
-տրտր դադլրաամադմ վ.Ճ Էմսչի
:չ Լոթո մս ‘զվսիվնսլտի մասադառառ
-ոլլ Ժզդ Լզմեամդի Ժզդդ մրսնեմակ
-նադ ոլլ : (ՃԵ՝ .ԼԵ՝ .կսմլլ) խատդրամ
մմսդ տա՛ ճառնեմակեիեադ Լչ դվզա
-տե մրտառդ դ մմդդնատառառ վոսի
-մդ ‘մկադդդդ դադլրաաավն վմդդսի
-վեալտի նվլեի դվճառամաչ դամս
նվի դ մ«ՏվԼչան Լոպկեադ» ամսդ դաժ
-մս ‘մԺզչճ վոչդդո Նս չ յրամԺմԺառդչ

Նեղոյ մեղսամոտսկիվերսքտի Իտիմպոյ, Եղգվի
 3 տղ, ճեւոմ 'Եղրւնեմն 33 մյուսկքրւն
 -մոնեմոտիդ վմոյտտ տղ, տնիքթ' -պլեդի
 -չոթ մոնե'ն, Դ Եղնվի 3 մոնեյն յրաթմոտ
 վմոյտտիվերսքտի մչոտտոյրմոնեդի

५

1. «ԴՐԱՆԻՆԻ ԲԱՆԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴԱՐԱՆ»-Ի
 ԴԱՐԱՆԱՆԻ ԲԱՆԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴԱՐԱՆ
 «ԴՐԱՆ»-Ի ԴԱՐԱՆԱՆԻ ԲԱՆԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
 ԴԱՐԱՆԱՆԻ ԲԱՆԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴԱՐԱՆ

։ զտառստիկ տղջ փղզտօլտըն
 ‘պտղթրամեռմդիտտտի դ պտղթրաբմեռտտ
 -նդտտ ‘պտղթրաշմդկտտ ‘նդքմտն ն թրփդ
 պտղթրաբմեռտընդտտ իտ դ իտ պտկտտ
 -տդրամտնդն մկշղթրաեկտմթթ ԽԳ ։ Եւմ
 լտդտփ դ լ[տ]դեռպջ պղվճտտ փն ‘ս[չ]եռ
 -[տ]մտղ Նդմտկպ տդ պ[տ]կ[ի]հ[տ]թ[տ]կ
 պտչթփ զ[տ]ե[տ]մ[տ]ո մտճ ‘պթթտկտնպ
 դ Բ[տ]դթփտփտն զեփչմտպտի ե[տ]մ[տ]ո
 դ տվմտջտտ Բ[տ]մ[տ]ո Ժդդք դ ‘եռտեռտ
 ետլտ դ պճպկ դ պվմտղ արԺ դ ‘եռտտն
 -մմՏ դ պկկ[տ]տնչմպ ռեռտնմչմտո դ պլն
 -մտտտտա՛ ըմ[մտ]ո տդտղ ‘Բ[տ]մ[տ]ո պտ
 -նու դ Բաբտտոյո մոչ Ժմ[դ]կ[տտ]ե դ ‘տա
 տմտջտտ մ[մտ]ո փ պփղբտթթ պքրեճփ ն մ
 ‘պքեեկպթտտմտ փվմտջտտ Բ[տ]մ[տ]ո պտ
 -մն փղդդ տրտեկ փ ն լ[տ]դեդ մ ‘արք[տ]դ
 -[տ]մ[տ]ո» Խդ մդկտտտ փ դ ն զտեռտդ
 -տ եփրեեկ փտեկփեռթտեկ պտչթփ

၂ ရက်ကတည်း

դարչ Բաղիմյոյ, որ հապաքաւ փոսիվերաթակ
 ոտկա՛ն, խաժաղչ վաթթապէսն: Հոռազ
 լոյ զօրաւորս օհնաճնաւորս թաւաւս՝ խա
 ղապաւորաւորս թաւոր, որ լաւա՛ւ հապաքաւ փ
 սիվերաթակ մաւաւաւաւաւս՝ լաւ զօրաւ
 մաւաւաւաւաւս մաւաւ լաւաւ, որ վիվերաթակ
 լաւ վիվերաթակ մաւ՝ թաւաւաւաւս՝ լաւաւ

[illegible]

ստորին յատակն եկեղեցւոյն, հանդերձ
ամենայն խորանօք և բեմիւքն, բայց
զքանի մի հնազոյն պատկերս մնացին.
զայն եւս ի բաց առին ի տեղեացն առ
ի վերանորոգել: Հետաքրքրական են
տեղեկութիւնները, թէ ի՞նչպէս հին բը-
րածեփների քանդելուց յետոյ՝ երեւան
են գալիս, մանաւանդ յետին զասի
կամարների «ի վաղնջուց ժամանակաց
քակեցեալ տեղիքն և հնազոյն բեկրե-
կեալ և ջախջախեալ քարինքն և երկիւ-
ղալի փտութիւնքն, . . . , որք ի սպառ
փշրեցեալք էին և մեծամեծ քարինքն
ի տեղեաց իւրեանց ի բաց ոտակեցեալք»,
որ նորոգում են նոյնիսկ կաթողիկոսի
տունը խորհուրդներով:

(Պատկ. 44) Ռեմոնիստ հաղաւթ. Վ. Միքայէլ
ու Հայկ հաղաւթ

Այսպէս պատերն ու կամարները,
առաստաղները նորոգելուց և «արծա-
թափայլ սպիտակութեամբ» բաժնեփե-
լուց յետոյ՝ անցնում է ծաղկազարդման
և պատկերադրութեան, նախապէս
նուիրակների ձեռքով հոգալով, «զե-
րանգ երանգ և զսղաքին դեղորայս և
զոսկեայ վարազս մաքուրս ի յեալտու-
ղոյ (ոսկուց)»: իրեւ նկարիչ կանչում
է «ամենայն գովութեանց արժանի և
յոյժ անուանի Շոթոթեցի գեղեցկանկար
և քաջավարժ Յովնաթանեան շնորհալի
պատկերահան և ծաղկատար վարպետն,

որ ի Թիֆլիզ բնակէր», աշակերտների
հետ:

Գաւազանագրքի հեղինակը նկա-
րագրում է նոյնպէս սանդուղների
պատրաստութեան մանրամասնութիւնը՝
«հնարագէտ և ճարտար» Պետրոս և
Գարրիէլ հիւանդի ձեռքով, խորաննե-
րի կամարների և առաստաղների համե-
մատ: Ապա «Աստուծով զօրացեալ Յով-
նաթան շնորհալին» նախապէս պատ-
րաստելով «զբոստմ կոչեցեալ օրինակն
և նկարագիրն» ցոյց էր տալիս կաթու-
ղիկոսին և նորա հաւանութիւնն ստա-
նալուց յետոյ՝ անցնում գործին: Հիաց-
ման արժանի է Ղուկասի կեղտանի մաս-
նակցութիւնն ու հետաքրքրութիւնը:
Հեղինակը աւելի է մեզ ծաղկազարդ-
ման ընթացքը կամարների և նոյն մէջ
եղած տարածութիւնների մասերը հա-
մապատասխան միմեանց՝ ոչ զասը ձա-
խին, միջին և յետին դասերը միմեանց
(Պատկ. 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36):
Այդպէս էլ խորանների պատերն ու ա-
ռաստաղները և սրմերն ընդհանրապէս,
տաներկու լուսամուտներ՝ իրենց կա-
մարներով (Պատկ. 37, 38) «զուգահաւա-
սար իւրաքանչիւր կամարքն և ճա-
կատքն և կողմունքն հանդէպ միմեանց
համանման ընկեր առ ընկեր համա-
հարադատ իրերաց՝ խորան ընդ խո-
րանաց, ծաղիկ ընդ ծաղկանց, հաշիւայք
ընդ հաշիւայից»: Մենք արդէն յայտնել
ենք, որ զմեթի միջի ներկայ ծաղկա-
րարութիւնը ամբողջապէս Նազալ Յով-
նաթանի գործերն են, այդպէս չորս
սիւնների ճակատների ծաղկազարդումն
ու պատկերադրութիւնը:

Տաճարի այս ծաղկազարդման և
գորգադրութեան արուեստների մէջ
տեսնում ենք մեծ աղերս: Այդ նորու-
թիւնն է մեր պատմութեան մէջ, որ
նկատելի է մեր ձեռագրական զարդա-
գրութեան մէջ՝ հնազոյն ժամանակներից
սկսած: Յատկապէս մենք մատնանշել
կարող ենք Գագիկ կարսեցու աւետա-
րանի լուսանցքների զարդագրութեան
մէջ: Նոյնիսկ այնտեղ արքայական դա-
հոյքի և թագաւորական ընտանիքի սա-
քերի տակ եղած փռումքները աղերս
ունին գորգերի արուեստի հետ՝ արեւե-
լեան աւելի հեռու մոտիւններով:

Տարաբաղդաբար Նազաշի բոլոր պատկերները որոշել և թուել չենք կարող, որովհետև չունինք յատուկ ցուցումներ այդ մասին. եղած տեղեկությունները շատ համառոտ են և ընդհանուր. դրանցից մեկնք նկարուած էին կտուրի վերայ, և մեկնք սրմանկարներ էին, թուով աւելի քան հարիւրքսան, ճշտ աւանդութեան, ըստ ծիսի և ըստ վայելչութեան Հայաստանեայց ուղղփառ եկեղեցւոյ, տնօրինական, հրեշտակների, տասներկու առաքեալների, մարգարէների, հայրապետների, վարդապետների, ճգնաւորների, կոյսերի, թագաւորների (որոնց մէջ Ննջումն կուսին [Պատկ. 42], կոստանդին և Հեղինէ), զինուորների և «գերահօգակ մարտիրոսաց հայկառօից», միայն սրանցից «զմանա, որք հնացեալք և անգեղացեալք էին, նորոգեալ պայծառացոյց [Ղուկաս կաթուղիկոս] (*)»:

Այդ պատկերները չարուած էին չորս սիւների ճակատներին զոյգ զոյգ կամ մէկ մէկ (Պատկ. 39, 40, 41), սեղանների և խորանների ճակատներին կամ որմերի վերայ, իսկ մեկնք նկարուած էին ուղղակի պատերի բրածեմների վերայ, այսինքն որմանկարներ էին (fresque), որոնցից տարաբաղդաբար միայն երկու կտոր կարող ենք ցուցադրել. Տրդատի արքայական ընտանիքը և Ս. Մինասի [սչ Հայկի] գլուխը (Պատկ. 43, 44): Ոմանց տեղը ցոյց ենք տուել, ինչպէս հայրապետների շարքն էր. Ս. Սանգիանոս խորանի մէջ, ոմանց էլ պիտի ցոյց տանք, որքան մեր յիշողութիւնը ներել կարող է պատկերների տակ: Նազաշի մնացած դործերից ոմանք որոշել կարելի է արուեստի ոճն ի նկատի ունենալով, որ այժմ լիովին

մեզ համար դժուար է յիշողութեան վերայ յենուելով և միայն լուսանկարների տպաւորութեամբ: Այդ աւելի դիւրին կը լինի Երեւանի արուեստագէտների և հնագէտների համար:

Մի քանի խօսք էլ Ղուկասի Գաւազանագրքի մնացորդի մասին, որից այնքան վաւերական տեղեկութիւններ ստացանք այս դործի ընթացքում: Մեզ անյայտ ճանապարհով այդ դործը անցել էր Վաղարշապատի սոկերիչ փլիպպոսի ձեռքը, և նորանից Սահակ Ամատունի վարդապետի և սորանից մեզ՝ Ղուկաս կաթուղիկոսի գրադրութիւնների մի տետրակի հետ, որ պակասում է Գիւտ Գահանայի հրատարակած Դիւանի մէջ(*): Այդ տետրակը մենք յանձնեցինք մատենադարանապետ Սեդեքերիմ Տ. Յակոբեանին, իսկ Գաւազանագրքի մնացորդը մեր արատահման դալուց յետոյ՝ պէտք է անցած լինի ձեռագրատուն՝ մեր զիւանի մի մասի հետ: Բարեբաղդաբար Արարատի մէջ նոյնութեամբ հրատարակել ենք Գաւազանագրքի այդ հատուածը, նպատակ ունենալով, ապա իջիմեանի ժամանակ պատերից պոկուած պատկերների ուսումնասիրութեան անցնիլ. բայց ուշացաւ, և այժմ է, որ փորձում ենք կատարել: Եթէ ժամանակին կատարուած լինէր այդ դործը, շատ մութ խնդիրներ, մասամբ պարզուած կը լինէին՝ Նազաշի և նախնադաշեան պատկերների որոշման և ստուգման խնդրում:

Բայց այժմ «որչափ կարեմ, զայն առնեմ»:

ԳԱՐԵԳԻՆ, ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

(*) Արարատ, 1901, 320:

(*) Այդտեղից է օգտուել Արշակ Զորանեանը իւր Նազաշ 80փնաթանը հատորին մէջ:

ՆՈՒՆՈՒԹ.— Հետեւեալը կարդալ երես 345-ի Բ. սխմակի «Տաճարի այս ծաղկազարդման եւ գորգագործութեան» հատուածից առաջ:

Այս մասին վկայութիւն ունի և Շահխաթունեան, հիմնուած Ղուկաս կաթուղիկոսի արձանագրութեան վերայ, որ գրուած է զմեքի բոլորակի վերայ ներսից Աստուածատուր կաթուղիկոսի արձանագրութեան տակ:

Ըի թուին ՌԻԼԻ, չնորհին Աստուծոյ Տէր Ղուկաս կաթուղիկոս վերստին նորոգել ետեւ զխախտեալ զերկուս աւելն սրբոյ տաճարիս. ապա և զբոլոր մէջս սորին, որ անշքացեալ էր. նորապէս բուխալ ծաղկեցուցի հանդերձ խորհրդաւ որ պատկերօք իմս գոյլք ստացելովք ի յօրհնեալ ժողովրդոց մերոց ի յիշատակ ինձ և իմոցն ի վայելս ազգի Հայոց և միաբանից սրբոյ Աթոռոյս: Արդ խնդրեմ ի վայելողացոյ յիշել զիս յարժանահայց յազօթս ձեր առ Աստուած յորմէ և զուք յիշեալ լիջիք, ամէն:

ԷԶՄԻԱԾԻՆ ԵՒ ՎԱՏԻԿԱՆ

(1441 — 1941)

Մայր Աթոռի Սխան էջմիածին փոխադրութեան հինգհարիւրամեայ յարելեանին առթիւ կ'որմէ որ համառօտակնարկ մըն ալ նետենք Ս. էջմիածինի և Վատիկանի յարաբերութեանց վրայ, նոյն չրջանին:

Աթոռի փոխադրութեան թուականէն սկսելով դար մը ամբողջ չունինք սեւէ յիշատակութիւն: Պատմութեան ընթացքին առաջին անգամ կը հանդիպինք Ստեփանոս Ե. Սարգստեցի կաթողիկոսին (1541-1552), որ գաղտփարը կ'ունենայ յարաբերութեան մանկու Հռոմի պապական աթոռին հետ: Այդ յարաբերութեանց նպատակն էր անշուշտ՝ արեւմուտքի օգնութեամբ թեթեւցնել տյալիքօն պետութեանց ձեռքէն Հայոց կրած տառապանքները:

Ստեփանոս Սարգստեցի իր նըպատակը իրագործելու փափաքով կ'երթայ Հռոմ և հոն կը մնայ տարի մը (1549-1550): Այդ թուականին քահանայապետական դահին վրայ կը գտնուէր Պօղոս Գ. (1534-1549): Չամչեան, հիմնուելով աղանատեսի մը, Գուռաէր Արեախոսի վկայութեան վրայ, կը գրէ թէ Ստեփանոս իր միաձայնութիւնը կը յայտնէ հաւատքի մասին, և երբ բաժակին ջուր խառնելու շուրջ խօսք կ'ըլլայ, յառաջ կը րեքէ հայ ազգին վաղեմի սովորութիւնը, բայց յետոյ չուզելով դիմագործ երեւիլ, կը խոստանայ հաւանեցնել իրենները եթէ հնարը լլայ (ՊԱՏՄ. ՀԱՅՈՅ, Գ. 518): Ստեփանոս Եւրոպայի մէջ իր ճամբորդութիւնը շարունակելով կը հասնի Լեմբերգ և հոն կը վախճանի 1552 Յունիսի 14-ին (Ա. Ալպոյաճեան, ՍԻՈՆ, 1931, էջ 307), առանց իր աթոռը պապական դերի յիշատակութեան ենթարկելու:

Միքայէլ Ա. Սեբաստացի կաթողիկոսը (1566-1576), տակաւին աթոռա-

կից եղած միջոցին (1545-1566), 1562 Մայիսի 20-ին, Սեբաստայէն պատգամաւորութիւն մը կը ճամբէ դէպի Եւրոպա, երեք անձերէ բաղկացած՝ Արգար Դպիր, սրբին Սուլթանչահ և Աղեքսանդր Քահանայ: Միքայէլ կաթողիկոս երկու նամակներ կու տայ Արգարի, Հռոմի պապին սեղջուած, որ էր Պիոս Գ. (1559-1565), յանձնելով նոսեւ «մեռն, խաչ սակի, մատանի օրհնատ, և զնշխարս Թէոփորոսի վկայի, և դիր ծանօթութեան տեղեաց և վանորէից բովանդակ տանս Հայաստանեայց» (ՉԱՄ. Գ. 520):

Տարի մը կ'անցնի և Արգարէն լուր չի գար: Միքայէլ վերադարձած էր էջմիածին, սերկէ նոր նամակ մըն ալ կը գրէ պապին, 1563 Ապրիլի 1-ին, որուն մէջ կ'ըսէ. «Ընդ հուպ իցէ ակն ունել ազատութեան ի գերութենէ աշտի ձերովդ սատարութեամբ» (ՉԱՄ. Գ. 520):

Արգարի առաքելութեան նպատակն էր.

1. — Հայ-հռոմէական դաշինքը նորոգել, ըստ Դաշանց Թուղթին, որմէ օրինակ մը տարած էր հեաը:

2. — Խմանալ Հռոմայեցեաց միաքը Հայոց հանդէպ:

3. — Լատինները յօժարեցնել «ի փրկութիւն վտարանդեալ Հայոց»:

4. — Միջնորդել սրպէս զի գիւրութիւն ընծայուի մեր հայրապետներուն Հռոմ ճամբորդելու (Հմմտ. Վ. Գ. Զարգարեան, ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ, Կ. Պոլիս, 1910, էջ 258):

Պապը Արգարէն պահանջեց Հայ Եկեղեցւոյ գաւանդութիւնը ներկայացնող գիր մը: Արգար պարտաւորուեցաւ համակերպիլ և Աղեքսանդր Քահանային հետ պատրաստեց համառօտ գաւանդի մը (տես ՉԱՄ. Գ. 521-524, Հմմտ. Պալճեան, ՊԱՏՄՈՒԹԻՆ ԿԱԹՈՂԻԿԷ ՎԱՐ-

ԴԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ Ի ՀԱՅՍ, և այլն, Վիեննա, 1878, էջ 154-158): Այդ գաւառագիրքին մէջ Արդար գործնաւ կը կրկնէ Հայոց խնդիրքը. «զի զերծցուք ի զերութենէ տառի» (ՉԱՄ. Գ. 522):

Արդարի պատուիրակութիւնը հետեւեալ գիւրութիւնները միայն կը յաջողի ստանալ.

1. — Հռոմ գանուսդ Հայոց համար Հիւրանոց մը կը հաստատուի կամ կը նորոգուի, և որուն տնտեսք կը նշանակուի Արդարի սրբին:

2. — Պիոս Գ. պապի հրամանով հայերէն նոր գիրքեր կը շինուին, որոնցմով կը հրատարակուի 1565 տարւոյ համար «Խառնոյթին Տումարի» և այլն:

3. — Պապը համապատասխան հանդէս մը կը սարքէ և ամենուն առջեւ Արդարի երևը համարելով կ'ըսէ. թէ «ի Հայոց թագաւոր[այ]ն զառի ոմն մի»: Արդարի սրբին ալ իր պաշտպանութեան ներքեւ կ'առնէ և Սուրբանշահ անունը փոխելով կը կոչէ Մարգանտան և զպրոց կ'ըսէ որ ուսանի (ՅԻՇ. 258):

4. — Պապը Արդարին կը հրամայէ ետ գառնալ և Միքայէլ կաթողիկոսը Հռոմ առաջնորդել, որ բերան առ բերան խօսելով իմանայ Հայոց պատահածները: Ընկերակից կը նշանակէ նորինձայ կաթիկոսոս մը, որուն կը յանձնէ կարգ մը ընծաներ կաթողիկոսին համար:

Արդար ճամբայ կ'ելլէ և Վենետիկ հասնելուն կաթիկոսոսը իրմէ առաջ կը փութացնէ Կիպրոս, յանձնարարելով որ իրեն սպասէ հոն: Կաթիկոսոսը սակայն հիւանդանալով կը վախճանի և պապին ընծաները Հռոմ կը վերադարձուն: Արդար յետոյ կը լսէ որ Տաճիկները իմացած են թէ ինքը Լատիններէն օգնութիւն ուզելու գացեր է, կասկածի կը մասնուի, ուստի նախ «հնարեցաւ և արար զպատման դրոց» և ապա գնաց Պուլիս, յայտարարելով թէ ապագրական զործի համար գացած էր Եւրոպա (ՅԻՇ. 258):

Միքայէլ կաթողիկոսի սկսած բանակցութիւնն ալ այս կերպով կը մնայ անաւարտ, և չ'իրականանար հայ-հռոմէական եկեղեցիների միութեան ծրարագիրը:

Դաւիթ Գ. վաղարշապատցի կաթողիկոսին (1590-1629) կը վերադարձին երկու թուղթեր ուղղուած Պօղոս Ե. պապին (1605-1621), 1605 և 1607 թուականներով, որոնցմով պապին միջնորդութիւնը կը խնդրէ Շահ Արամի մօտ (1585-1629), ի նպատակ Պարսկաստան տարադրուած Հայոց (Հմմտ. Հ. Ե. Վ. Ակինեան, ՄՈՎՍԷՍ Գ. ՏԱԹԵԻԱՅԻ, Վիեննա, 1936, էջ 302-303):

Դաւիթի աթոռակից Մեկքիսեղէկ կաթողիկոս ալ (1590-1627) թղթակցութիւն ունեցած է պապական աթոռին հետ: Այսպէս 1602-ին գրած է Կղմէս Ը. պապին (1592-1605) խնդրելով անոր օժանդակութիւնը հայ վաճառականներու, մասնաւորաբար Զուգայեցիներու ի նպատակ իր թղթատար պատգամաւորն է եղած Յովհաննէս Ղափուզեաց, կաթիկոսոս Տէրգնայ: Այդ թուղթին բովանդակութեան կը ծանօթանանք այն նամակէն զոր Կղմէս Ը. գրած է 1602 Սեպտեմբերի 13-ին, Սպանիոյ Փիլիպպոս թագաւորին, յանձնարարելով անոր որ հայ վաճառականներուն ալ շնորհէ այն գիւրութիւնները զոր սենին միւս քրիստոնեաները: Պապը կ'ըսէ. «Ի յիշ յանձն առնեմք յամենայն սրտէ զհայ ազգն և զհայ վաճառական և ի վեր քան զամենայն զայնոսիկ, որ ի Զուգայեցաց քաղաքէ անտի են, զորոց տուն եթէ մեծաւ հաղաթարծութեամբ ի աւերեաւ ռիկ շահան պարապեցին» (Ակինեան, ՄՈՎՍԷՍ Գ. ՏԱԹԵԻԱՅԻ, էջ 297):

Հռոմի գիւանատան մէջ կը գտնուի Մեկքիսեղէկի կողմէ Պօղոս Ե. պապին ուղղուած աւելի գիր մը, 1610 Մայիսի 15, շարաթ որ թուականով: Ընդարձակ գրութիւն մըն է այդ «և արեւելեան ուճի ամէն կատարեալ ճոխութեամբ և օրինակներով և փոխարեութիւններով կը բարձրացնէ պապն ու պապութիւնը, շուրթութեան վարժ ականջները զըզուեցնելու չափ» (Օրմանեան, ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ, էջ 2316): Շատ մը նշաններէ կը հասկցուի սակայն թէ, այդ գիրը Մեկքիսեղէկին է, այլ Զաքարիա վանեցիին, որ Մեկքիսեղէկի կողմէ արեւմուտքի նուիրակ նշանակուած էր և յանձնարարութիւն ստացած Հռոմ ալ

երթալու և պապութեան հետ շահաւէտ կապեր հաստատուելու:

Այդ թուղթը Հռոմի մէջ կը տպեն և կը ցրուեն հայաբնակ վայրեր, Մեկքիսեղեկի գէմ նոր յարձակումներու առիթ տալով անոր հակառակորդներուն, որոնց պարագլուխն էր Գրիգոր Կեսարացի: Սա խիստ կծու նամակով մը կը խորանէ Մեկքիսեղեկի բնթացքը: Կեսարացին ի միջի ալլոց կ'ըսէր. «Եւ հինգերորդ անկարգութիւնն ձեր այս է, որ յանդգնարար վատահայտը և ձեռնարկեր ի մեր սուրբ հաւատոս, զի կամիս զմեր սեղգափառ հաւատոս խախտել և տապալել, և զմեզ ի հերձուածսութիւն և յարացութիւն ձգել, քանակոյց հետն միաբանելով և ձեռագիր տալով, զՔաղկեդոնի ժողովն բնութենելով և ի Քրիստոս երկու բնութիւն տեսելով կամիս զմեզ ի ներքոյ այն անիծից մուծանել զոր ի վերայ Քաղկեդոնականացն է»: — Այս շատ հետաքրքրական և կարեւոր թուղթը տես Գ. Վ. Սրուանձանեանցի մօտ, ԹՈՐՈՍ ԱՂԲՍ, մասն Բ., Կ. Պոլիս, 1885, էջ 280-293:

Զաքարիայի պատուիրակութեան արգիւնքը եղաւ շատ չնչին: Պապը յանձնեց քանի մը ընծաներ և նամակ մը սեղգուած Մեկքիսեղեկի: Շահ Արասին գիրով մը յանձնարարեց որ Հայոց հանդէպ մարդասիրութիւն ցուցնէ, մինչ միւս կողմէն պահանջեց որ Մեկքիսեղեկ սեղգէ: Միացեալ երկու մուրթութիւններն ալ, այսինքն, սկիհին մէջ ջուր չխառնելու և երեքսրեան փառատարութեան մէջ «որ խաչեցար» բառերը աւելցնելու մուրթութիւնները (Հմմտ. Ակինեան, ՄՈՎՍԷՍ Գ., էջ 311):

Մեկքիսեղեկի անուշով երրորդ նամակ մըն ալ կը գտնուի պապական գիւշանին մէջ, 1613 Մարտի 22 թուականով, որ ըստ Օրմանեանի դարձեալ Զաքարիայի կողմէ յարմարցուած պէտք է ըլլայ, որովհետեւ այդ միջոցին Մեկքիսեղեկ կալանաւոր էր Շահ Արասի ձեռքին տակ, մինչ Զաքարիա երկու տարուան նուիրակութենէ յետոյ դարձած էր Պոլիս և հոն պատրիարք ալ եղած (1612-1613) Յովհաննէս Խուլի և Գրիգոր Դարանապետի հետ միասին:

Այդ թուղթին մէջ, որուն թարգմանութիւնը կու տայ Ակինեան, պապին հանդէպ շուայ գովեաներէ յետոյ մէկ կողմէն կը ներկայացուի Հայոց դատուած նեղ կացութիւնը, որով ստիպուած են շատ զգոյշ չարժիլ և կասկած չտալ բռնաւորներուն, միւս կողմէ կը բացատրուի Հայոց գիրքը յիշուած երեք խնդիրներու, այսինքն բաժակի ջուրին, «որ խաչեցար» և Քաղկեդոնի ժողովի մասին, և ցոյց կը աւերուի թէ ինչո՞ւ Հայերը անապակի գինիով կը պատարագեն, Սուրբ Աստուածը որ խաչեցարով կ'երգեն և կը մերժեն Քաղկեդոնի ժողովը: Նամակագիրը այս երեք կէտերու մէջ հաստատ կը մընայ Հայ Եկեղեցոյ մինչեւ այն ատեն ամբար բռնած սկզբունքներուն վրայ (Հմմտ. Ակինեան, ՄՈՎՍԷՍ Գ., էջ 313-321):

Պօղոս Ե. պապը պատասխանեց Մեկքիսեղեկի այս երրորդ թուղթին ալ 1615 Մայիսի 28-ին, ըստ Ակինեանի «ընդարձակօրէն ծանրանալով խնդրոյ առարկայ եղած յիշեալ հարցերուն վրայ» (էջ 323): Ա. Բզովիւս ամբողջութեամբ հրատարակած է պապին նամակը: Ըստ Ակինեանի, Մեկքիսեղեկ այս գիրին պատասխանը տուած կ'երևի 1622-ին Գրիգոր ԺԵ. պապին (1621-1623): Ուրիշ թուղթ մըն ալ կը յիշուի 1623-ին գըրուած և սեղգուած Ուրբանոս Ը. պապին (1623-1644): Այս թուղթերով իբր թէ Մեկքիսեղեկ կաթողիկոս հաւատոյ գաւանթութիւն տուած է, «յայտնելով զհնազանդութիւն իւր սրբոյ եկեղեցոյն Հռոմայ» (Ակինեան, ՄՈՎՍԷՍ Գ., էջ 329):

Մեկքիսեղեկի թուղթին ի պատասխան Հաւատոյ Տարածման Ս. ժողովը կը գրէ նամակ մը 1623 Դեկտեմբերի 4-ին, ուր ի միջի ալլոց կ'ըսէ. «Եթէ Ձեր Սրբութիւնը լուրջ և կատարեալ միութեամբ մերձենայ հոսէական եկեղեցոյ, և գրէ անոր և ծանուցանէ Ձեր գաւառներուն պէտքերը, պիտի տեսնէ այնուհետեւ անձին փորձով թէ ըստ բաւականին պիտի գոհացուի» Ձեր ժողովուրդին հոգեւոր պէտքերը, ինչպէս եղած է այս աշխարհի սերիշ կողմերը»

թիւն ուղիղ հաւատոյ, ընդունելով ի նմին զչորս ժողովոն և զայն ամենայն զոր ընդունին հոմէական սուրբ եկեղեցի» (ՊԱՏՄ. Գ. 719): Զուգակցելին վերագրուած այդ գրութեան թուականն է 1680 Օգոստոսի 1, ուրեմն ոչ թէ կաթողիկոսի մահէն մէկ օր առաջ, այլ մահուն օրն իսկ ստորագրուած: Եթէ հարգաւ իսկ ըլլայ այդ գիրին ստորագրութիւնը, նոյնը չենք կրնար բռնել բովանդակութեան մասին, ուստի «երբեք արժէք և նշանակութիւն ունեցող գրուածք մը չի կրնար բռնել այդ գիրը» (ԱԶԳՊ., էջ 2616), հակառակ անոր սր Պալճեան ի տես այդ գիրին կը բացառնէ. «Ինչպէս պոյճառ ու լուսաւոր է Յակոբ Գ. (*) Եջմիածնայ կաթողիկոսին գաւառութիւնը կամ կառնը» (էջ 163): Ինքը Պալճեան ալ կը խոստովանի թէ «Աստուածաշնորհ Հայրապետին մահուանէն ետքը իր ուղղափառ հաւատոյ և սրբութեան համբաւը, համազգեաց մէջ առաւել ևւո տարածուեցաւ և ցոյցօր կը տեսէ» (էջ 164): Բայց քիչ մը վարը կ'աւելցնէ թէ իր ուղղակիցները «թէպէտեւ ոյսօրուան օրս գրութախառնար նայն երանաշնորհ կաթողիկոսին կաթողիկէ հոմէական հաւատքէն զեռ հեռացեալ օտար են, այսու ամենայն իրենց անձկութեանց և վշտաց մէջ անոր օգնութեանն ու բարեխօսութեան գիմելով, իրաւցնէ կաթողիկէ ճշմարտութեան յաղթանակը կը բարձրացնեն» (էջ 165):

Հայ ժողովուրդը իր «Հագուստ Տիրոջ» հրաշալոյք՝ գերեզմանին գիմելով ոչ թէ «կաթողիկէ հոմէական հաւատքը» կը բարձրացնէ, ինչպէս կը բաղձայ Պալճեան, այլ լուսաւորչաքարող առաքելական ուղղափառ հաւատքը Հայաստանեայց Ա. Եկեղեցին, սրուն մեծ պաշտօնականներէն մին եղաւ Յակոբ Գ. կաթողիկոս իր կեանքի ամբողջ ընթացքին:

Նահապետ Ա. Եղեռացի կաթողիկոսին (1691-1705) կը վերագրուին ամենաօտարաբերութիւններ Հոմի հետ: Իրր թէ ան սիրոյ և յարգութեան թուղթ

գրած է Իննովկենտիոս ԺԲ. պապին (1691-1700), 1695 Սեպտեմբերի 5-ին, մինչ՝ այդ թուականին՝ Նահապետ կաթողիկոսութենէ զրկուած և աթուէն հեռացած էր: Ըստ Զամէանի պատմութեան Իննովկենտիոս ԺԲ. պապը Նահապետ կաթողիկոսի նամակին կը պատասխանէ անոր աթու դաւնալէն վերջ և իրաւաւոր կարնեցի ձեռքով կը զըրկէ ապէս ընծաներ, ինչպէս նաեւ օրինակ մը կալանոսի գիրքէն (Գ. 725): Անոր իրրեւ պատասխան Նահապետ կաթողիկոս ալ կատարեալ կաթողիկութեան գիր մը գրած է եղեր, որմէ հաւանած մը մէջ կը բերէ Զամէան (Գ. 726): Իննովկենտիոսի վախճանիւն վրայ անոր յաջորդը կ'զմէն ԺԱ. (1700-1721) կը պատասխանէ 1701-ին (ՊԱՄ. Գ. 727):

Հոմի մէջ պահուած այդ նամակն ալ նախորդ կաթողիկոսներէն առնուածներուն պէս կը մնայ նշանակութենէ զուրկ, քանի որ չի կրեր սեւէ պաշտօնական հանգամանք:

Նահապետ կաթողիկոսի մտայնութեան և ուղղութեան մասին լուսաւորչաքարանութիւնը կ'ընծայէ իր բացարձակ մերժումը Թրի ըրած առաջարկին: Օրի իր առաքելութիւնը յաջողցնելու փափաքով Գաղիոյ մէջ ընդունած էր հոմէականութիւնը և Նահապետ կաթողիկոսին գիմելով ջանաց համոզել զայն սր գաւառափոխ ըլլայ, որպէս զի պապը և եւրոպական պատմութիւնները օժանդակեն Հայոց քաղաքական իշխանութիւնը վերականգնելու: Կաթողիկոսը բացէիրաց մերձեց կաթողիկոսաւ միաբն և Օրի լաւարովին ձեռնադրեց հեռացաւ Եջմիածինէն:

Լատին քարոզիչներու շահատակութիւնները Հայոց մէջ՝ պատճառ դարձած էին աղիաւի զէպքերու: Ազեքսանդր Ա. կաթողիկոս (1706-1714), զայն թակզութեանց առաջքը առնելու մտածումով գիմեց պապական աթուին, 1709 Փետրուարի 25 թուակիր գիրով մը, երբ գահի վրայ կը գանուէր կ'զմէն ԺԱ.: Այդ նամակին վերաբերմամբ Զամէանի գրածը պապի փառաբանութիւն մըն է միայն (Գ. 749), մինչդեռ Ա-

(*) Պիտի ըլլայ Յակոբ Գ.:

Ն. Վ. ԾՈՎԱԿԱՆ

զեքսանդր Կաթողիկոս առեւելի կարեւոր բան մը բաւու ա՛մաքով գրած էր իր նամակը: Ազեքսանդր Կաթողիկոս կը բացատրէ պապին թէ վատիկանի շրջած քարոզիչները «ոչ պարտին աշխատ լինել առ մեզ, այլ առաւել առ աշխարհ» սրբ ոչ կարգան զանաւն Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի» (ԱԶԳՊ., էջ 2769): Իր քարոզիչները փոխանակ Քրիստոսի անունը չճանչցողները լուսաւորելու «զմեօք շրջապատեալ պաշարեն, արհանելով ի մէջ քրիստոնէիցս աղմուկ խռովութեան, և փոխանակ շինութեան և հաստատութեան արկաններ յաւով գոյթակցութիւնս» (Նսյն, Անդ):

Ըստ Չամչեանի «սրբազան պապն Կղեմէս զբեաց ի յաջորդ ամի ի Մարտի 15, պատասխանի սիրով առ Կաթողիկոսն, և ընդ թղթոյն առաքեաց ըզնամակ գաւանդութեան՝ ստորագրել տայնրմ» (Գ. 750):

Պատմութիւնը չի յիշեր թէ Ազեքսանդր իր առաքելաւանդ ուղղափառ գաւանդանքը թողելով ստորագրած Ըլլայ պապին կողմէ զրկուած համէական գաւանդակը:

Կարապետ Բ. Ունեցի Կաթողիկոսին օրով (1726-1729) աւելի ունեցաւ ձեռնարկ մը՝ հայագաւանդներու և հոսմէադաւանդներու միջեւ ծագած խռովութիւնները վերջացնելու: Կաթողիկոսը Պոլիս կը գանուէր և պատրաստակամ էր խաղաղութեան ի նպատակ աշխատելու: Կաթողիկոսները պահանջ գրին սր Քաղկեդոնի ժողովը և Լեւոնի Տամբը նշովոյ շարականին երգեցողութիւնը դադարի Հայ եկեղեցւոյ մէջ: Կաթողիկոսը համաձայնեցաւ և բարեկամական նամակ մըն ալ գրեց Բենեդիկտոս ԺԳ. պապին (1724-1730), որպէս զի երկուսուսակութեան կրճիմը մէջտեղէն վերցուի: Լատինները կարծելով թէ պատահաւոր մը եկած է իրենց հին նպատակը յաջողցնելու, միութեան համար զանազան պայմաններ առաջարկեցին, որոնք տնընդունելի ըլլալով ձախողեցան խաղաղութեան և համերաշխութեան բարի ծրագիրը:

Դար ու կէս տեւող լուսթեանէ մը վերջ յանկարծ լուսեցաւ Լեւոն ԺԳ. պապին (1878-1903) ձայնը, որ հայ կաթողիկոսներու ներքին պառակտումին վերջանալուն առթիւ անոնց պատրիարք

Ազարեանին ուղղած էր շրջաբերական թուղթ մը, 1888 Յուլիոսի 25 թուականով, ուր սակայն ամբողջ հայ ազգն ալ պապութեան գիրկը կը հրաւիրուէր: Այդ առթիւ Մովսէս Կ. Կաթողիկոս (1885-1891) հրատարակեց ընդհանրական թուղթ մը (Տպ. Վաղարշապատ, 1888), որուն մէջ կը հաստատէ Հայ եկեղեցւոյ ուղղափառութիւնն ու անկասութիւնը, և Հռոմի պապերուն աշխարհիկ տիրապետութեան ցանկութիւնը յանդիմանելէ վերջ կը բացազանչէ. «Այլ՝ աստուծոյն մուրհակացիւքն, որո՞ց ազգի և որո՞ւմ հասարակութեան տալիս քարիս ազգակործանն վատիկան» (էջ 17). և իր վեհաշունչ թուղթը կը փակէ մաղթելով. «Տայէ՛ Տէր բան բաւական ի բերանս շնորհազարդ քարոզչաց և համօրէն եկեղեցական պաշտօնէից մերոց առ ի սիրաշորհոր համազանօք հրաւիրել զստորուցեալսն ի ըստեանց հարազատի մօրն իւրեանց՝ Սրբոյ եկեղեցւոյս Հայտատանեայց՝ դառնալ անդրէն ի գիրկ նորին գթութեան» (էջ 19): Արդարեւ սրբափ պիտի ուրախանային Ս. Լուսաւորիչ և Ս. Մեսրոպ, երբ իրենց հոյակապ երկունքով վերածնած և լուսաւորուած Հայերը մի հօտ և մի հովիւ գաւառոյին դարձեալ Հայց. եկեղեցւոյ հովանիին սակ, ինչպէս էին Գ. և Լ. գարեբաւն:

Մեր այս համառօտ ակնարկէն պիտի եզրակացնենք ուրեմն թէ, Մայր Աթոռին Էջմիածին փոխադրութենէն յետոյ հան նստող հայրապետներէն շատեր թէեւ բանակցութիւններ վարած են Հռոմի աթոռին հետ, զանազան նըպատակներով, բայց չեն ընդունած անոր գաւանդանքը և գերիշխանութիւնը. և պիտի փակենք մեր տեսութիւնը կըրկնելով Ս. Էջմիածինի մեծ Կաթողիկոսներէն Սիմէոն Ա. Երեւանցիի (1763-1780) հայրապետական սա վեհ յայտարարութիւնը. «Հաւատն մեր ոչ է հնացեալ զի նորոգեցի, եւ ոչ է քերի՝ զի լրացի, այլ շնորհով Քրիստոսի ունիմք ի Սրբոյ Լուսաւորչեմ մերմէ եւ ի Նորին Շառաւիղացն զկաթարեալ հաւատ, զուղիղ դաւանութիւն, եւ զգեղեցիկ աւանդութիւնս սրբոյ եկեղեցւոյ, որ բաւական է մեզ ի փրկութիւն եւ ի կեանս յաւիտեական ածել» (ԱԶԳՊ., Յօդ. 2140):

Ն. Վ. ԾՈՒՎԱԿԱՆ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

		Էջ
Հրասարակոյնքեան կոյրից	ԳԱՐԵԳԻՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ	
1— Արոսիմ Էջմիածին Վերահասարակութեան Շարժառիթները	ԱՐՇԱԿ ԱԼՊՈՅԱՃԵԱՆ	1
2— «Տամնէ»ի Դրամագիտը	ՊԵՐՃ Մ. ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ	16
3— Ս. Էջմիածին Որդէս Բ. Մրբախոյր Մեր Խաղ-Հայկազն Նախահարց	ԱՐՇԱԿ ՍԱՅՐԱՍՏԵԱՆ	22 ✓
4— Անկում մըսաշխուստի Հարստութեան	ՀՐԱՆԴ Բ. ԱՐՄԷՆ	38
5— Լեւոն Գ. Թագաւորի ժամացիրքը	ԱՐՏԱՆԱԶԴ ԱՐՔԵՊՍ.	49
6— Սեփական Վաճակագի	Գ. Կ.	58
7— Վարդան Այգեկցի	ՏՈՔԹ. Յ. ՏԷՐ ՂԱԶԱՐԵԱՆ	65
8— Էջմիածին Հայ Հիմն Դաստիարակութեան Պատմութիւնէն	ԵՂԻԱ Ս. ՔԱՍՈՒՆԻ	72
9— Յովնաննէս Թանասի Վանաց	Յ. ՔԻՒՐՏԵԱՆ	96
10— Օրբելեան Չեռացի Մը 1300-էն	Յ. ՔԻՒՐՏԵԱՆ	106
11— Մանրակարիչ Կիրակոս Թարիգեցի	Յ. ՔԻՒՐՏԵԱՆ	115
12— Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եւ Ղազար Ե- կեղեցին	ԳԼՈՐԴ ՄԸՍՐԼԵԱՆ	131
13— Մատենացի Խոյն Խաչման Հայե- րու Մասին	ԳԼՈՐԴ ՄԸՍՐԼԵԱՆ	138
14— Եկեղեցին Հայկական (Օրսորիոյ)	Հ. ՊԵՐՊԵՐԵԱՆ	151
15— Էջմիածինը եւ Հայկական Երաժշ- տութիւնը	ՍՏ. ՄԱԼԻԱՅԵԱՆ	188
16— Իմաստասիրական Դրականութիւնը Հայոց Մէջ Ե-ԺԲ. Դարերուն	Ն. Վ. ԾՈՎԱԿԱՆ	191
17— Յովնաննէս Քոնկիցի Ընդհանրական Թողարկ Կարսնոսի «Concilia- tion»ին Մէջ	ԹՐԴՄ. ԳԵԼԻ Ծ. ՎՐԴ.	199
18— Մեծագործ Սիմեոն Երեւանցի	ԵՐՈՒԱՆԴ ԾԱՀԱԶԻԶ	209
19— Հերմոմ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչի Հոսմ Երբայրու Առասպելին	ՔՆՆԱՍԷՐ	235
20— Էջմիածին Հայրապետական Մայր Արոսիմ Դերը Հայ Ժողովարդի Ազգ. եւ Մշակութային Կեանքին Մէջ Վերջին Դարերու Ընթացքին	Ա. ՉՈՊԱՆԵԱՆ	247
21— Առիւծը Հայ Դրամներու Վրայ	ՊԵՐՃ Մ. ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ	265
22— Կարոյի Դրականութիւնը Արմաշի Չեռացիներուն Մէջ	Յ. ԹՈՓՃԵԱՆ	294
23— Էջմիածին Տաճարի Նկարագրա- դամն Ու Ծաղկազարդումը ԺԷ- ԺԲ. Դարերուն	ԳԱՐԵԳԻՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ	310
24— Էջմիածին եւ Վաճակա՞ն (1441-1941)	Ն. Վ. ԾՈՎԱԿԱՆ	347 ✓

L. U. R. U.

ՆԱԽԱԳԱՀՈՒԹԵԱՄԲ Ն. Ս. ՕԾՈՒԹԻՒՆ Տ. Տ. ԳԱՐԵԳԻՆ Ա. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ

ԳՆԷԼ Ծ. ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԵՒ ՍԻՄՈՆ ՍԻՄՈՆԵԱՆ

1896-1897

0.10 B: B3, P 2H, 0.09.1

1890

1890

5.15C

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԷ

- 1 — Հասի Հայագիտական Տարեգիրքի Գ. Հասարկ լոյս պիտի հանել, 1955 թ. արական/վերջաւորութեամբ, եւ, նախատեալ պիտի ըլլայ Վարդանանց Հայաւիճիկաւորութեան ժամկէտը:
- 2 — Մեր այս Հասարկ աշխատակիցներէն, ինչպէս նաեւ ա'յլ բանասէրներէն կը խնդրենք իրենց գրութիւնները փոխադրել մինչեւ հաշիկի վերջը:

ԿԻՆԿԻՈՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ ԳՐԱՏԱՆ

ՎԱՃԱՌԵԼԻ ԳԻՐՔԵՐ

	Լ. Դ.	ՏՈՒՍ
1.— Ծննդեան Քարոզ Մը	20	1/4
2.— Դասեր Աւեսարանէն (Բ. Շաբբ)	300	2
3.— Առողջապահական Օգտակար Խրատներ	10	1/4
4.— Հոգեկան Խոռոչը եւ Անոր Դարմանը	50	1/2
5.— Հայ Եկեղեցի (Տպ. Անթիլիաս)	100	1
6.— Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի Կեանքը	25	1/4
7.— Մեծ Պահոց Քարոզներ	100	1
8.— Բարեկարգութիւն Հայց. Եկեղեցւոյ	100	1
9.— L'Eglise Arménienne	50	1/2
10.— Կեանքի Մը Պայքարը	50	1/2
11.— Յուշեր եւ Վերջիշուանքներ	50	1/2
12.— Եղիշէ Արք. Դուռեան	50	1/2
13.— Երգեցողութիւնք Կիւրակաւսից	300	2
14.— Օրագրութիւն Ողելորութեան յերոսպա	150	1 1/4
15.— Կոնդակներ եւ Հայրական Խօսքեր	150	1 1/4
16.— Պաշտօնական Ամուսնացութեան Եւ Վերամուսնութեան	100	1
17.— Դեպի Լոյս եւ Կեանք	500	3
18.— Աշուղական Խաղեր	500	3
19.— Տիգրան Մեծ	400	2
20.— Տարաւայիճ Օրբելեանի եւ Մինա Խաթունի Սերունդը	200	1 1/2
21.— Փոքրիկներու Ժամագիրքը	100	1
22.— Քրիստոնէական	200	1 1/2
23.— Արեւելահայ Բանասիրութիւնը եւ Էջմիածին — Դարեգին Կարողիկոս —	500	3
24.— Միւռնոսիւնութիւն	100	1
25.— Դանիելի եւ Երից Մանկանց Դիրքեր	50	1/2
26.— Դասեր Աւեսարանէն (Ա. Շաբբ)	սպառած	
27.— Հայագիտական Հասկ Տարեգիրք, Ա. Տարի	»	
28.— Կիշիկիոյ Կարողիկոսաց Պատմութիւն	»	

ԳԱՍ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0339322

Վ Ե Հ Ա Փ Ա Ռ Հ Ա Յ Ր Ա Պ Ե Տ Ի Ն

ՎԱՃԱՌԵԼԻ ԱՇԽԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Տոլար

- Ա.— Նիւրբեր եւ Ուսումնասիրութիւններ Հայ Արուեստի եւ Մշակոյթի Պատմութեան, Պրակ Ա.:**
1. Վախտանգ օրդի Ումեկայ:
 2. Իգնատիոս մանրանկարիչ եւ Շոքոկանց տօհմը:
 3. Հաղբաթի դպրոցի մի զլուս զործոց (Դեհաշէնի աւետարան), Երուսաղէմ, 1935: Դիմել Երուսաղէմ ստանալու համար:
- Բ.— Հաւուց Թառի Ամենափրկիչը եւ նոյնանուն Յուշարձաններ հայ արուեստի մէջ, պատմա-հնագիտական ուսումնասիրութիւն, Երուսաղէմ, 1937: Դիմել Երուսաղէմ ստանալու համար:**
- Դ.— Նիւրբեր եւ Ուսումնասիրութիւններ Հայ Արուեստի եւ Մշակոյթի Պատմութեան, Պրակ Բ.:**
1. Կոռտանդին Ա. Կարաղիկոս:
 2. Մի ձեռագիր աւետարան:
 3. Դարձեալ Իգնատիոս Հոռոմոսցի մանրանկարչի մասին, Նիւ-Եորք, 1943:
- Դ.— Խաղբակեանք կամ Պոռոշեանք Հայոց Պատմութեան մէջ, մասն Բ., Հոգիւտը կեդրոններ եւ Գլաձօրի բարձր դպրոցը Պոռոշեանք իշխանութեան մէջ, պատկուած Երուսաղէմի «Մրրոց Թարգմանչաց-Դուռեան» Դրական մրցանակով, Երուսաղէմ, 1942/4:**
- Ե.— Խաղբակեանք կամ Պոռոշեանք Հայոց Պատմութեան մէջ, հատոր Դ., պատկուած Երուսաղէմի «Մրրոց Թարգմանչաց-Դուռեան» Դրական մրցանակով, Նիւ-Եորք, 1942/3:**
- Զ.— Նիւրբեր եւ Ուսումնասիրութիւններ, Պրակ Դ.:**
1. Պողովանքը եւ զմբերաւորութիւնը նախնական հայ տանաւորների:
 2. Դերեզմանական կործոններ եւ նրանց ենագիտական արժէքը հայ արուեստի պատմութեան համար, Նիւ-Եորք, 1944:
- Նոյնը անգլիերէն թարգմանութեամբ՝ հայերէնի հետ:
- Է.— Խոտորովիկ Թարգմանիչ եւ Երկասիրութիւնք նորին, Վաղարշապատ, 1903: Դիմել թումադրելի:**
- Ը.— Դեպի Լոյս եւ Կեանք, Անթիլիաս, 1947:**
- Թ.— Ցարապին Օրբէլեան եւ Մինա Խաթունի սերունդը, արտաստուած ՀԱՍԿ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՏԱՐԵԳԻՐՔԻՆ, Ա. ՏԱՐԻ, Անթիլիաս, 1948:**
- Ժ.— Միւլիար Այրիվանցի, նորագիւտ արձանագրութիւն եւ Երկեր, Երուսաղէմ, 1931:**
- ԺԱ.— Մի էջ Հայ Արուեստի եւ Մշակոյթի Պատմութիւնից, Հալիպ, 1930: Դիմել Արտաւաղ Արքեպիս. ստանալու համար:**
- ԺԲ.— Յիշատակարանք Զեռագրաց, Ա. Հատոր, Անթիլիաս, 1950:**
- ԺԴ.— Միկնութիւն Զորից Աւետարանչաց եւ Միկնութիւն Յգիկիւի, Անթիլիաս 1950:**

Օր

ЦЕНА

մյոդ

1970

Գ Ի Ն

ՍԻՆՈՒԱ ԵՒ ԼԻԲԱՆԱՆ 8 ԼԻՐ. ՈՍԿԻ
ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆ 4 ՏՈԼԱՐ

PRINTED IN LEBANON

ՀԱՍՏԷ՝

REDACTION
«HASK» ARMENOLOGIQUE
CATHOLICOSSAT ARMENIEN
ANTELIAS - LIBAN